

EDYCJA 2024

ZMIANY W PODSTAWACH 2024

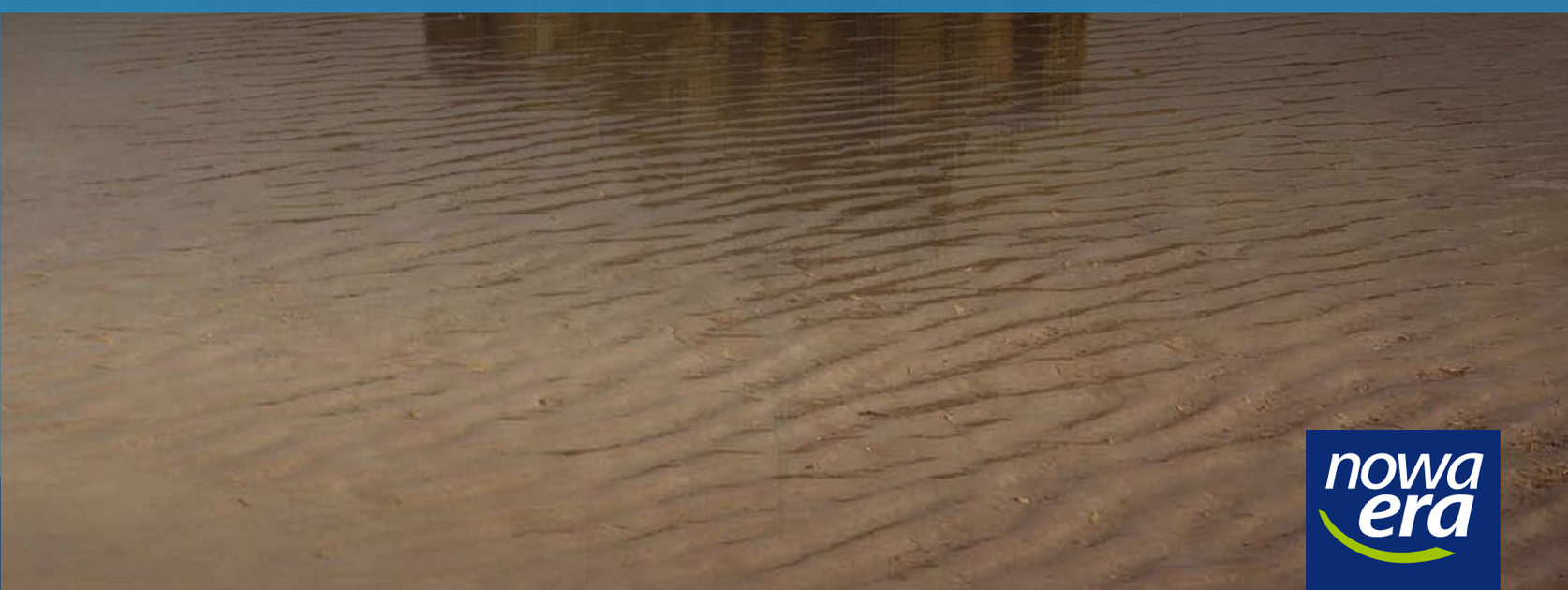
oznaczenia usuniętych treści

Poznać przeszłość

1

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres podstawowy

nowa era

Marcin Pawlak
Adam Szweda

Poznać przeszłość

1

Podręcznik do historii
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres podstawowy

nowa era Twoje mocne strony

Poznać przeszłość

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania historii, na podstawie opinii rzeczoznawców:
mgr. Arkadiusza Maślacha, dr. Jarosława Schabieńskiego i dr. hab. Krzysztofa Koca.
Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2022

Numer ewidencyjny w wykazie MEiN: 1150/1/2022

Podręcznik został opracowany na podstawie *Programu nauczania historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum w zakresie podstawowym – Poznać przeszłość.*

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

Wykorzystywanie treści niniejszego Utworu, w jakiejkolwiek formie lub w jakimkolwiek procesie, do celów eksploracji tekstu i danych, uczenia maszynowego, rozwoju i/lub szkolenia i/lub wzbogacania sztucznej inteligencji jakiegokolwiek rodzaju jest surowo zabronione.

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2024
ISBN 978-83-267-5113-4

Koordynacja prac: Michał Błaut, Paweł Niewiadomy.
Redakcja językowa: Aleksandra Bednarska.
Redakcja merytoryczna: Michał Błaut, Paweł Niewiadomy.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler. **Opieka graficzna:** Maciej Galiński, Marcin Oleksak.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marek Błoszko.
Opracowanie graficzne: Marek Błoszko, Ewa Kaletyn, Marcin Oleksak, Alicja Skupin-Podwojewska, Zuzanna Sri, Grażyna Truchlińska.
Ilustracje: Ewelina Baran, Elżbieta Buczkowska, Rafał Buczkowski Marta Długokęcka, Wioleta Herczyńska, Arkadiusz Ignaciuk, Przemysław Kłosin, Aleksandra Michalska-Szwagierczak, Marek Nawrocki, Marcin Oleksak, Paulina Podolska, Joanna Ptak, Ewa Sowulewska.
Fotoserwis: Magdalena Dzwonkowska, Paulina Łukaszewska, Przemysław Traczyk.
Mapy: Jarosław Jakubiak.
Realizacja projektu graficznego: Mateusz Wysiecki.

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Printed in Slovakia by Neografia

O czym jest podręcznik?

W podręczniku do historii dla zakresu podstawowego *Poznać przeszłość 1* znajdziesz informacje dotyczące starożytności i średniowiecza. Omówiono w nim m.in. okoliczności powstania i upadku pierwszych cywilizacji, najwspanialsze osiągnięcia kultury i architektury oraz świat wielkich królów i wojowników. Dzięki tym wiadomościom odpowiesz na wiele pytań dotyczących naszej przeszłości.

Do czego służą poszczególne elementy podręcznika?

Wstęp

Wstęp do każdej lekcji zawiera informacje nawiązujące do wiadomości z poprzednich zajęć oraz pytania, które wprowadzą Cię w nowy temat.

Oś czasu

Osie czasu ułatwią Ci chronologiczne uporządkowanie poszczególnych wydarzeń historycznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Ten element zawiera dodatkowe informacje uzupełniające materiał z lekcji, co pozwoli Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

Indeks osobowy

Zawiera alfabetyczny wykaz wszystkich postaci z podręcznika wraz z datami życia.

CIEKAWOSTKA

Dzięki ciekawostkom dowiesz się więcej o interesujących faktach związanych z lekcją.

SYMBOLE EPOKI

W tym elemencie są prezentowane wydarzenia i dzieła sztuki, dzięki którym lepiej zrozumiesz ducha epoki.

POSTAĆ HISTORYCZNA

Biogramy dostarczą Ci wiedzy o postaciach historycznych, które miały wpływ na najważniejsze wydarzenia w dziejach Polski i świata.

Kalendarium

Przydatne do powtórek zestawienie najważniejszych dat i wydarzeń znajduje się na końcu podręcznika.

ĆWICZENIA

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę. Rozwiązania wszelkich ćwiczeń i zadań powinny być umieszczane w zeszytach lub kartach pracy, a nie na stronach podręcznika.

To budzi kontrowersje

Krótkie eseje dotyczące różnic w koncepcjach naukowych na temat danego zagadnienia wprowadzą Cię w świat badań historycznych.

Słowniczek

Trudniejsze pojęcia i terminy oznaczono w podręczniku złotym kolorem i wyjaśniono na tej samej stronie.

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz najważniejsze informacje z danego rozdziału podane w przejrzystej formie. Dzięki nim uporządkujesz i utrwalisz zdobytą wiedzę.

Ćwiczenia podsumowujące

Ćwiczenia zamieszczone po każdym rozdziale umożliwiają Ci sprawdzenie wiedzy i powtórzenie wiadomości przed sprawdzianem.

SPIS TREŚCI

Po co nam historia? ... 6

I. PIERWSZE CYWILIZACJE ... 9
1. Zanim zaczęła się historia ... 10
2. Starożytna Mezopotamia ... 14
3. Starożytny Egipt ... 22
Symbole epoki. Piramidy egipskie ... 30
4. Izrael, Fenicja, Indie i Chiny ... 32
Podsumowanie rozdziału I ... 40

II. DZIEJE STAROŻYTNEJ GRECJI ... 43
1. Hellada i Hellenowie ... 44
2. Ateńska demokracja ... 51
3. Starożytna Sparta ... 57
4. Wojny grecko-perskie ... 61
5. Podboje Aleksandra Macedońskiego ... 68
6. Kultura starożytnej Grecji ... 75
Symbole epoki. Partenon ... 82
Podsumowanie rozdziału II ... 84

III. DZIEJE STAROŻYTNEGO RZYMU ... 87
1. Republika rzymska ... 88
2. Podboje Rzymu ... 94
3. Początki cesarstwa rzymskiego ... 102
4. Imperium Rzymskie ... 108
5. Osiągnięcia Rzymian ... 114
Symbole epoki. Koloseum – Amfiteatr Flawiuszów ... 120
6. Narodziny chrześcijaństwa ... 122
7. Upadek cesarstwa rzymskiego ... 127
Podsumowanie rozdziału III ... 132

IV. POCZĄTKI ŚREDNIOWIECZA ... 135
1. Cesarstwo bizantyjskie ... 136
2. Narodziny islamu i podboje Arabów ... 142
3. Na gruzach Imperium Rzymskiego ... 150
4. Imperium Karola Wielkiego ... 155
5. Czasy Ottonów ... 161
Symbole epoki. Korona Rzeszy – symbol minionej chwały ... 166
6. Feudalizm i społeczeństwo stanowe ... 168
7. Pierwsze państwa Słowian ... 174
Podsumowanie rozdziału IV ... 180

V. POLSKA ZA PIERWSZYCH PIASTÓW ... 183
1. Początki państwa polskiego ... 184
2. Panowanie Bolesława Chrobrego ... 191
Symbole epoki. Drzwi Gnieźnieńskie – życiorys św. Wojciecha zawarty w obrazach ... 198
3. Kryzys monarchii Piastów ... 200
4. Od Bolesława Śmiałego do Bolesława Krzywoustego ... 204
5. Testament Bolesława Krzywoustego ... 209
Podsumowanie rozdziału V ... 214

VI. PEŁNIA I SCHYŁEK ŚREDNIOWIECZA ... 217
1. Między cesarstwem a papiestwem ... 218
2. Wyprawy krzyżowe ... 224
Symbole epoki. Krak des Chevaliers ... 232
3. Najazdy mongolskie ... 234
4. Wieś i miasto w średniowieczu ... 240
5. Kościół w średniowieczu ... 249
6. Europa późnego średniowiecza ... 257
7. Kultura średniowiecznej Europy ... 264
Podsumowanie rozdziału VI ... 272

VII. POLSKA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU ... 275
1. Polska dzielnicowa ... 276
2. Odbudowa Królestwa Polskiego ... 283
3. Polska za Kazimierza Wielkiego ... 289
4. Od Andegawenów do Jagiellonów ... 295
Symbole epoki. Kaplica św. Trójcy na zamku w Lublinie ... 300
5. Wielka wojna z zakonem krzyżackim ... 302
6. Kazimierz Jagiellończyk i wojna trzynastoletnia ... 309
7. Kultura Polski średniowiecznej ... 315
Podsumowanie rozdziału VII ... 322

Tablice chronologiczne ... 325
Indeks osobowy ... 332

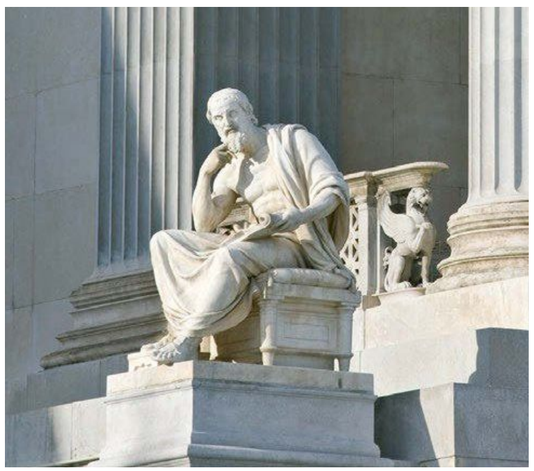
PO CO NAM HISTORIA?

Dzięki nauce historii poznajemy przeszłość swojego regionu, kraju i świata. Ponadto zdobywamy wiedzę o motywach postępowania ludzi w przeszłości oraz okolicznościach dokonywanych przez nich wyborów. Pozwala nam to lepiej zrozumieć przebieg zjawisk społeczno-politycznych i konfliktów zbrojnych, a także poznać ich przyczyny i skutki. Wiedza o przeszłości zamieszkiwanego terytorium wzmacnia poczucie przynależności do wspólnoty.

CO TO JEST HISTORIA?

Słowo 'historia' pochodzi z języka starogreckiego, w którym znaczyło ono 'badać', 'dowiadywać się'. Dziś to pojęcie ma dwa inne znaczenia: po pierwsze oznacza **dzieje**, czyli wszystko to, co się wydarzyło w przeszłości, po drugie – **naukę** zajmującą się badaniem dziejów ludzi. Badaniem przeszłości zajmuje się **historyk**, który w swojej pracy opiera się na zachowanych źródłach historycznych. Jego celem jest ustalanie faktów, a także badanie zależności między nimi, czyli łączenie ich w **związki przyczynowo-skutkowe**. Analizuje również zjawiska, które występowały w przeszłości.

Badania historyczne nie zawsze prowadzono w ten sposób. Od starożytności aż po XIX w. większość historyków w swoich dziełach starała się możliwie dokładnie opowiedzieć o minionych wydarzeniach. Aby uporządkować relacje, zwykle przedstawiano je **chronologicznie**, czyli w takiej kolejności, w jakiej do nich doszło. Rzadko przy tym prowadzono pogłębioną analizę wydarzeń historycznych. Na początku XIX w. doszło do zmiany – historia zaczęła się kształtować jako nauka. Historycy podjęli wówczas starania, by opracowywać własne metody badawcze, a ich praca przestała ograniczać się tylko do opisu tego, co zaszło w przeszłości. Analizie poddawali motywy postępowania człowieka i całych społeczeństw, a także wpływy pojedynczych wydarzeń na dzieje świata. Należy mieć świadomość, że badacze przeszłości w każdej epoce podlegają rozmaitym wpływom i w zależności od nacisków lub własnych przekonań odmiennie interpretują wydarzenia. Historia bywa używana instrumentalnie, np. w celu udowodnienia praw do zajęcia terytorium sąsiedniego państwa, a publikacje historyczne w różnych krajach zawierają odmienne wyjaśnienia faktów.

Herodota uważa się pierwszego historyka, „ojca historii". Żył on w V w. p.n.e. i napisał obszerną pracę zatytułowaną *Dzieje* (gr. *Historiai*), która przedstawiała przebieg zmagań Greków z Persami.

▪ *rzeźba, Wiedeń, XIX w.*

ZNACZENIE HISTORII JAKO NAUKI

Historia jest jedną z najważniejszych dziedzin nauki. Wiedziano o tym już w starożytności. To właśnie wówczas Cyceron, rzymski mówca i polityk, sformułował słynną maksymę: *Historia jest nauczycielką życia.* To łacińskie powiedzenie nadal jest często i chętnie powtarzane, a niekiedy parafrazowane. Na przykład amerykański pisarz i filozof George Santayana [czyt.: dżordż santajana] stwierdził: *Ci, którzy nie pamiętają przeszłości, skazani są na jej powtarzanie.* Podstawą tych twierdzeń jest przekonanie, że dla większości zdarzeń, do których dochodzi współcześnie (np. wojen czy kryzysów ekonomicznych), można znaleźć odpowiedniki w przeszłości. Dzięki temu, że poznajemy minione wydarzenia oraz ich przyczyny, przebieg i skutki możemy pewne zjawiska przewidzieć i nie powtarzać błędów. W tym sensie historia jest rzeczywiście nauczycielką życia, gdyż pozwala na analizowanie i rozumienie problemów z przeszłości.

Historia nie jest zatem wykazem wydarzeń, ważnych postaci, bitew, a jako nauka nie polega jedynie na zapamiętywaniu faktów w celu udzielenia odpowiedzi na pytania „kto", „co" i „kiedy". Podczas nauki historii zdobywa się wiedzę pozwalającą odpowiadać również na pytania „w jaki sposób" i „dlaczego". Nabywa się nie tylko umiejętności przywoływania wydarzeń z przeszłości, ale również rozumienia, dlaczego do nich doszło, analizowania ich przyczyn i skutków i zrozumienia, dlaczego podejmowano takie a nie inne decyzje.

Przeszłość każdego narodu składa się także z rozmaitych legend, tradycji, obyczajów, a także indywidualnych przeżyć i relacji o nich. Ich znajomość kształtuje nasz sposób myślenia o rodzinnym kraju. Pozwala odczuwać dumę z osiągnięć naszych przodków, doceniać pracę i starania podejmowane przez kolejne pokolenia w celu utrzymania niepodległości i tożsamości narodowej. Opowieści o przeszłości to wspomnienia o dokonaniach wybitnych ludzi, ale też tych zwykłych.

Historia pokazuje nam, jak w przeszłości rozwijały się i funkcjonowały społeczeństwa oraz systemy polityczne. Dzięki temu lepiej rozumiemy, jakie w nich zaszły zmiany i skąd wzięły się obowiązujące współzależności. Nauka historii pozwala nam nie tylko zrozumieć, kim jesteśmy, ale również poznać i zrozumieć otaczający nas świat i zachodzące na nim zjawiska.

ŹRÓDŁA HISTORYCZNE

W badaniach dziejów człowieka kluczową rolę odgrywają **źródła historyczne**. Określamy tak każdy przedmiot związany ze świadomą działalnością ludzi, bo wszystko, co stworzyli, pozwala nam czerpać wiedzę o ich przeszłości. Źródła dzielą się na dwie podstawowe grupy: pisane i niepisane. Do pierwszej grupy, czyli do **źródeł pisanych**, zaliczamy:

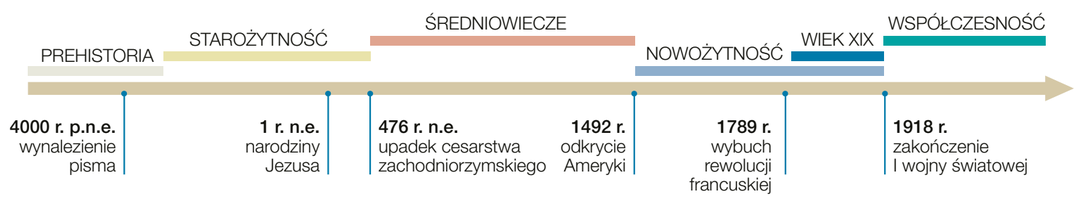
- **źródła narracyjne** (dzieła historiograficzne, czyli naukowe prace spisane przez historyków, oraz biografie, pamiętniki, wspomnienia czy prywatne listy),
- **źródła dokumentowe i aktowe** (np. spisy praw, dekrety władz, traktaty międzynarodowe, akta).

Źródła niepisane to przykładowo: budowle, obrazy, rzeźby, broń, narzędzia, monety i ubiory. Badając przeszłość, historyk opiera się zarówno na źródłach pisanych, jak i niepisanych. Podczas zgłębiania tych ostatnich korzysta z wyników prac innych badaczy, w tym archeologów, antropologów, etnografów czy kulturoznawców.

Zanim historyk zapozna się wnikliwiej z treścią źródła pisanego, musi poddać je pewnym zabiegom, które nazywa się krytyką źródła. Ich celem jest ustalenie czasu i miejsca powstania danego dokumentu, jego autora oraz sprawdzenie, czy źródło jest autentyczne, czy też to falsyfikat lub niedoskonała kopia. Dopiero po tych wstępnych, ale bardzo ważnych zabiegach historyk przystępuje od analizy źródła i pozyskiwania z jego wykorzystaniem potrzebnych informacji.

EPOKI HISTORYCZNE

Uczeni podzielili dzieje ludzkości na kilka epok historycznych. Czasy najstarsze, które poprzedzają pierwszą epokę historyczną, czyli okres od pojawienia się człowieka do wykształcenia pisma, określa się mianem **prehistorii**. Pierwsze zachowane źródła pisane wyznaczają początek **epoki starożytnej**, po niej zaś następują **średniowiecze**, **epoka nowożytna** i **współczesność**. Podział na epoki ma charakter umowny, jednak jest ważny, gdyż ułatwia porządkowanie wiedzy o przeszłości. Także daty wyznaczające ich początek i koniec stanowią temat dyskusji historyków. Zazwyczaj przyjmuje się, że starożytność rozpoczyna się ok. 4000 r. p.n.e., a kończy w 476 r. n.e., gdy upadło cesarstwo zachodniorzymskie. Dyskusje toczą się na temat daty wyznaczającej koniec średniowiecza. Zwykle wymienia się tu albo upadek Konstantynopola w 1453 r., albo odkrycie Ameryki przez Krzysztofa Kolumba w 1492 r. Kolejna epoka, czyli nowożytność, rozpoczyna się pod koniec XV w. i trwa do 1918 r., kiedy to zakończyła się I wojna światowa. Z nowożytności często wyodrębnia się **wiek XIX**, który traktowany jest wówczas jako osobna epoka. Wbrew nazwie za jej początek uznaje się nie rok 1801, ale 1789, kiedy wybuchła rewolucja francuska. Niezależnie od tego, czy z nowożytności wydziela się wiek XIX, czy też nie, rok 1918 wyznacza początek **współczesności** (czasów najnowszych). Podział ten nie jest ostateczny, bo prawdopodobnie w przyszłości, gdy ważne wydarzenia z perspektywy czasu zostaną uznane za przełomowe, nastąpią kolejne zmiany w podziale epok historycznych. Być może epoka, w której żyjemy, zyska wówczas zupełnie inną nazwę.

JAK PRACOWAĆ Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM?

Teksty źródłowe wykorzystywane w badaniach historycznych są bardzo różnorodne. Zwykle jednak ich właściwa interpretacja wymaga sprawdzenia:

- kiedy powstały,
- kto był ich autorem,
- w jakim celu je napisano.

Udzielenie odpowiedzi na te pytania pozwala określić, na ile wiarygodny jest przekaz, a zatem czy może on być podstawą do wnioskowania o rzeczywistych wydarzeniach, czy jedynie o późniejszych wyobrażeniach na ich temat. Przykładowo czytając średniowieczne kroniki, warto pamiętać, że ich autorzy czerpali często z tradycji ustnej, a swoje dzieła tworzyli na zamówienie dostojników świeckich i kościelnych lub władców, a więc zazwyczaj nie mogli zgodnie z prawdą opisywać wydarzeń niewygodnych dla ich zleceniodawców.

W podręczniku publikujemy teksty źródłowe niewymagające weryfikacji wiarygodności, ale odpowiedź na polecenia, którymi zostały opatrzone, będzie od Ciebie wymagać zaznajomienia się z ich treścią i połączenia uzyskanych informacji z szerszą wiedzą zdobytą podczas lekcji. Wprowadzenia dołączone do każdego z tekstów powinny dostarczyć Ci podstawowych informacji niezbędnych do analizy źródła.

JAK PRACOWAĆ Z IKONOGRAFIĄ?

Rozmaite rysunki, obrazy, rzeźby i płaskorzeźby, czyli ikonografia, są chętnie wykorzystywane przez historyków, gdyż ukazują te elementy rzeczywistości, których zwykle nie przedstawiano w źródłach pisanych. Dzięki nim przykładowo możemy mniej lub bardziej dokładnie odtworzyć noszone w przeszłości stroje czy też wygląd wnętrz. Należy jednak pamiętać, że nie zawsze rolą artystów było realistyczne ukazanie otaczającego ich świata. Źródła powstawały zaś zgodnie z określonymi kanonami sztuki obowiązującymi w danej epoce i przez to czasami nie są dla nas zrozumiałe.

W naszym podręczniku znaczną większość ilustracji stanowią źródła ikonograficzne pochodzące z epoki. Podpisy do nich powinny też naprowadzić Cię na ich najistotniejsze elementy oraz poinformują, skąd źródło pochodzi i kiedy powstało. Przyglądając się tym źródłom, na pewno jednak znajdziesz dużo więcej interesujących wiadomości, które chciał przekazać ich autor, a czasem także śladów, które pozostawił całkiem niezamierzenie.

JAK CZYTAĆ TABLICE GENEALOGICZNE?

Zarówno starożytność, jak i średniowiecze to epoki, w których władzę sprawowały liczne dynastie. Informacje na temat członków poszczególnych rodów porządkują tablice genealogiczne, na których czytelnie ukazane są daty życia, relacje pokrewieństwa, związki małżeńskie i okres sprawowania funkcji. W naszym podręczniku w ten sposób zostały przedstawione dynastie panujące w Polsce w średniowieczu.

JAK POZNAJEMY BUDOWLE SPRZED WIEKÓW?

Budowle wznoszone w różnych epokach świadczą o możliwościach ich fundatorów i umiejętnościach budowniczych w danym czasie, ale często są również nośnikiem pewnych idei. Ich odczytanie ułatwiają nam rzuty budowli, dzięki którym możemy np. dostrzec, że gotycka katedra została wzniesiona na planie krzyża. Rzuty i przekroje pozwalają bez zaglądania do wnętrza odczytać, jak skonstruowana była budowla.

Konstrukcja bazyliki Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Gnieźnie została przedstawiona na rzucie ukośnym tej budowli.

1 Ciemne grubsze linie na przekroju oznaczają elementy murowane, czyli ściany, kolumny czy filary.

2 Przerwy w ciemnych grubszych liniach to okna i różnego typu wejścia.

3 Cienkie czarne linie biegnące w poprzek pomieszczeń oddają kształt łuków tworzących sklepienia budynku.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne epoki historyczne oraz wskaż, jakie wydarzenia wyznaczają ich początek i koniec.
2. Wymień rodzaje źródeł historycznych i podaj ich przykłady.
3. Rozejrzyj się wokół siebie i wskaż przedmioty, które mogłyby posłużyć w przyszłości jako źródła dla historyka badającego życie codzienne w pierwszej połowie XXI w.

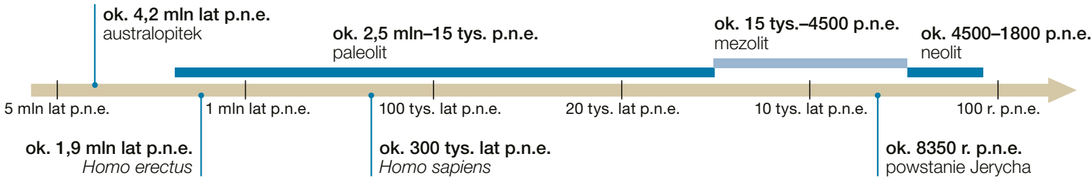
▪ *Piramidy w Gizie, III tysiąclecie p.n.e.*

I
PIERWSZE CYWILIZACJE

1 Zanim zaczęła się historia
2 Starożytna Mezopotamia
3 Starożytny Egipt
4 Izrael, Fenicja, Indie i Chiny

1 ZANIM ZACZĘŁA SIĘ HISTORIA

Historia jako nauka zajmuje się przeszłością człowieka od czasu wynalezienia pisma. Mimo to wiedza na temat okresu poprzedzającego to przełomowe wydarzenie również jest ważna dla zrozumienia dalszych dziejów. Jakie części świata zasiedlali pierwsi ludzie? W jaki sposób zdobywali pożywienie?

EPOKI PREHISTORYCZNE

Prehistoria to pierwszy, a zarazem najdłuższy okres w dziejach człowieka, trwający do czasu wynalezienia pisma i powstania pierwszych źródeł pisanych. Badania dotyczące tej epoki opierają się na źródłach archeologicznych, czyli wszelkich materialnych śladach działalności ludzi. Prowadzą je paleoantropolodzy i archeolodzy. Mogą to być zarówno pozostałości osad i cmentarzyska, jak i pojedyncze przedmioty: narzędzia, broń czy ozdoby.

Podział prehistorii na krótsze epoki wynika z tego, jakiego surowca w tym okresie używano do wyrobu narzędzi. Wyróżniamy zatem:

- **epokę kamienia**,
- **epokę brązu**,
- **epokę żelaza**.

Każda z nich jest dzielona na krótsze okresy. W epoce kamienia wyróżniamy okres starszy, zwany **paleolitem**, środkowy, czyli **mezolit**, i młodszy, określany jako **neolit**. Epoka kamienia kończy się wraz z opanowaniem przez człowieka umiejętności wyrabiania narzędzi ze stopu miedzi i cyny, czyli z brązu.

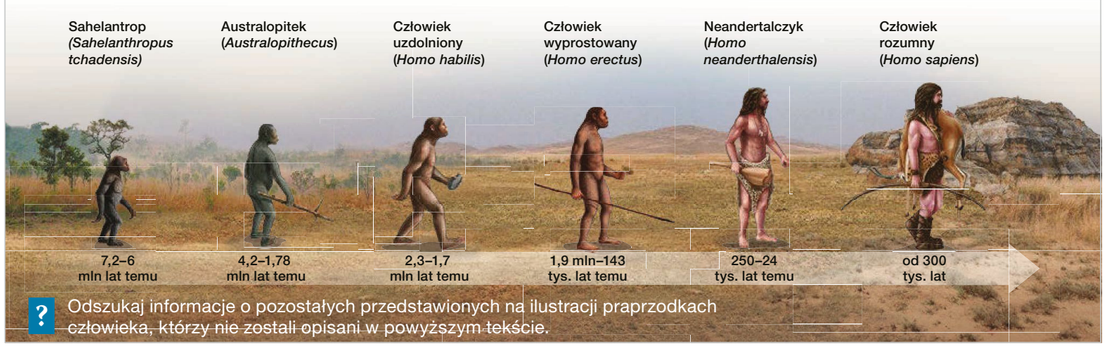
W różnych częściach świata przejście od jednego materiału do kolejnego następowało w odmiennym czasie. Różnice te sięgają nieraz tysięcy lat. Nie można więc ustalić jednolitych dla wszystkich kontynentów dat wyznaczających granice tych epok. Przykładowo dla ziem dzisiejszej Polski przyjmuje się, że neolit rozpoczął się ok. 4500 r. p.n.e., epoka brązu – ok. 1800 r. p.n.e., a epoka żelaza – ok. 700 r. p.n.e.

WARTO WIEDZIEĆ

Skąd wziął się człowiek?

Przedstawiona w połowie XIX w. przez Karola Darwina teoria ewolucji miała przełomowe znaczenie dla badań nad przeszłością ludzi. Dzięki niej odkryto, że żyjący obecnie człowiek powstał w wyniku ewolucji, która trwała miliony lat. Praludzie stawali się coraz wyżsi, skóra mniej owłosiona, a mózg coraz większy. Jednymi z pierwszych człowiekowatych były australopiteki, które pojawiły się ok. 4,2 mln lat temu. Posługiwały się one kijami, kamieniami i kośćmi nadającymi się na narzędzia bez uprzedniej obróbki.

Jego odległy potomek, człowiek wyprostowany, czyli *Homo erectus*, opuścił Afrykę i zaczął egzystencję na obszarach o chłodniejszym klimacie. Z tego gatunku ok. 300 tys. lat temu w Afryce wyewoluował człowiek rozumny – *Homo sapiens*.

? Odszukaj informacje o pozostałych przedstawionych na ilustracji praprzodkach człowieka, którzy nie zostali opisani w powyższym tekście.

POCZĄTKI ŻYCIA OSIADŁEGO

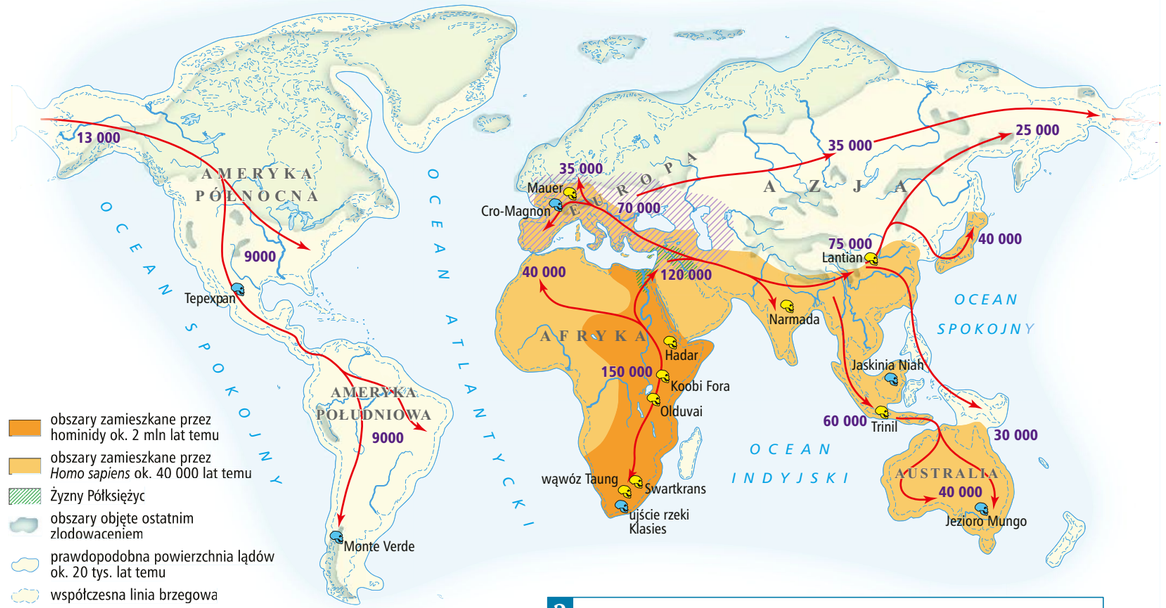
Ludzie pierwotni zdobywali pożywienie w wyniku łowiectwa i zbieractwa, lecz nie zawsze mogli liczyć, że zbiorą jego dostateczną ilość. Wymagało to ciągłego przemieszczania się z miejsca na miejsce w poszukiwaniu dogodnych terenów. Społeczności żyły w prowizorycznych obozowiskach.

Przełom w życiu ludzi nastąpił wraz z rozpoczęciem uprawy roślin i udomowieniem zwierząt. Wiązało się to z przejściem od wędrownego trybu życia do osiadłego. Proces ten najwcześniej rozpoczął się na Bliskim Wschodzie, na obszarze tzw. **Żyznego Półksiężyca**. Nazwano tak pas górzystych, lecz urodzajnych terenów rozciągających się od doliny Nilu w Egipcie, poprzez obszary Palestyny i Syrii, aż do dorzecza Tygrysu i Eufratu (przyjrzyj się mapie poniżej). Istniały tam dobrze nawodnione doliny zapewniające ludziom obfitość pożywienia. To właśnie dlatego docierające w te rejony grupy, które zajmowały się łowiectwem, zaczęły przechodzić na osiadły tryb życia. Dzięki większej ilości pożywienia ograniczany był stopniowo problem głodu i następował gwałtowny wzrost liczby ludności. Powstawały osady, w których osiadano na coraz dłuższy czas, aż ostatecznie wykształciły się osady stałe, zamieszkiwane przez kolejne pokolenia.

Udomowienie zwierząt

Zwierzę	Czas	Miejsce udomowienia
pies	ok. 15 000 r. p.n.e.	Azja lub Afryka
owca	ok. 8000 r. p.n.e.	Bliski Wschód
świnia	ok. 7000 r. p.n.e.	Azja
koza	ok. 10 000 r. p.n.e.	Azja
krowa	ok. 6000 r. p.n.e.	Indie
koń	ok. 4500 r. p.n.e.	Azja
kot	ok. 4000 r. p.n.e.	Afryka

MIGRACJE PRALUDZI

? 1. Wskaż, kiedy pierwsi przedstawiciele *Homo sapiens* pojawili się w Europie.
2. Wyjaśnij, którędy *Homo sapiens* dotarł do Ameryki.

Przejście do osiadłego trybu życia pociągnęło za sobą wiele doniosłych następstw. Ludzie zajmujący się hodowlą i uprawiający ziemię stali się mniej zależni od natury, niż ci, którzy utrzymywali się ze zbieractwa czy łowiectwa. Ponadto produkcja rolnicza napędzała postęp techniczny. Udoskonalano bowiem narzędzia rolnicze, np. motykę, która służyła do spulchniania ziemi, zastąpiło radło ciągnięte przez woły. W tym czasie powstały również pierwsze żarna, czyli kamienne narzędzia służące do mielenia ziaren zbóż.

Początki upraw roślin

Roślina	Czas	Miejsce uprawy
ciecierzyca	ok. 9900 r. p.n.e.	Bliski Wschód
pszenica	ok. 9000 r. p.n.e.	Syria
ryż	ok. 8500 r. p.n.e.	Chiny
proso	ok. 7750 r. p.n.e.	Chiny
groch	ok. 7500 r. p.n.e.	Kurdystan
jęczmień	ok. 7000 r. p.n.e.	Indie
kukurydza	ok. 5000 r. p.n.e.	Ameryka Płd.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsze osady

Jedną z najstarszych i najlepiej zbadanych osad rolniczych na świecie jest znane z tradycji biblijnej **Jerycho** w Palestynie, które powstało ok. 8350 lat p.n.e. Zajmowało ono obszar liczący 4 ha. Badacze szacują, że Jerycho było zamieszkane od 800 do 3,5 tys. osób. Bezpieczeństwo zapewniał otaczający całą osadę kamienny mur o wysokości ponad 5 m. Domostwa wznoszono z cegły suszonej na słońcu. Mieszkańcy trudnili się głównie rolnictwem. Podczas prac archeologicznych nie znaleziono bowiem śladów wytwórczości rzemieślniczej.

Pozostałości takiej działalności odnaleziono za to w **Çatal Hüyük** [czyt.: catal ujuk] w dzisiejszej Turcji. Ta osada powstała tysiąc lat później niż Jerycho. Nie było tu ulic ani murów obronnych, a bezpieczeństwo miała jej zapewniać przemyślana konstrukcja, złożona z przylegających do siebie domów pozbawionych drzwi. Dzięki wykopaliskom wiadomo, że mieszkańcy osady poza rolnictwem i hodowlą zajmowali się produkcją narzędzi, ceramiką, tkactwem, a nawet obróbką metali. Odkryto tu ponad 40 budowli, które uznano za sanktuaria, co wskazuje na bogate życie religijne tej społeczności.

Bogini Matka to znaleziona w Çatal Hüyük figurka przedstawiająca kobietę na tronie utworzonym przez dwa stojące lamparty. Figurka nawiązuje do wierzeń religijnych mieszkańców osady.

▪ *figurka gliniana, Turcja, ok. 7500 r. p.n.e.*

1 **Dachy** służyły mieszkańcom osady nie tylko do przemieszczania się – były również miejscem pracy rzemieślników.

2 **Wejście do domu** znajdowało się na dachu. W razie ataku wroga drabinę zabierano. Rozwiązanie to zapewniało mieszkańcom większe bezpieczeństwo.

3 **Malowidła** zdobiły ściany domów od wewnątrz. Były to zarówno abstrakcyjne wzory, jak i przedstawienia dzikich zwierząt oraz sceny polowań.

4 **Ściany domów** wznoszono z kamienia, gliny i suszonej na słońcu cegły. Były bielone wapnem.

Osada w Çatal Hüyük

? W jakim celu Twoim zdaniem powstały pierwsze osady?

OD KAMIENIA DO ŻELAZA

Około 6500 lat p.n.e. pierwsze grupy rolników dotarły z dzisiejszej południowej Turcji do Europy. Początkowo zasiedliły wyspy Morza Egejskiego, później zaś Półwysep Bałkański. To właśnie tam w V tysiącleciu p.n.e. najprawdopodobniej po raz pierwszy zaczęto wykonywać przedmioty z **miedzi**. Przełomem było odkrycie dokonane tysiąc lat później przez rzemieślników z Bliskiego Wschodu. Zauważyli, że produkowane przez nich wyroby stają się twardsze, jeśli podczas wytopu do miedzi doda się cyny. W ten sposób uzyskiwano **brąz**, który umożliwił produkcję nowych narzędzi, broni i ozdób. Tak rozpoczęła się **epoka brązu**.

Pod koniec II tysiąclecia p.n.e. również na Bliskim Wschodzie odkryto sposób wytopu żelaza, co zapoczątkowało **epokę żelaza**. Proces wytopu rudy żelaza był znacznie trudniejszy niż proces uzyskiwania brązu, gdyż wymagał wyższych temperatur. Narzędzia i broń wyrabiane z żelaza były jednak dużo twardsze od przedmiotów z brązu. Ponadto ruda żelaza występuje o wiele powszechniej niż metale potrzebne do wytworzenia brązu.

Wyroby z brązu były znacznie lepsze od stosowanych wcześniej przedmiotów wytwarzanych z drewna, kamienia czy miedzi.

▪ *wyroby z brązu, Europa, ok. II tysiąclecie p.n.e.*

SZTUKA I BUDOWNICTWO PREHISTORYCZNE

Ludzie już w epoce paleolitu wykazywali potrzebę tworzenia sztuki. Jej pierwsze zachowane ślady pochodzą sprzed ponad 20 tys. lat. Są to najczęściej malowidła naskalne przedstawiające sceny polowań. Zdobiły ściany jaskiń zamieszkiwanych przez paleolitycznych łowców.

Najstarsze budowle – megality – wznoszono z nieobrobionego kamienia bez użycia zaprawy murarskiej. Megality miały różne formy, m.in. kręgów kamiennych lub dolmenów, czyli konstrukcji składających się z dwóch głazów wkopanych w ziemię, przykrytych kamienną płytą. Powstanie budowli megalitycznych miało zazwyczaj związek z wierzeniami religijnymi, kultem zmarłych lub obserwacjami astronomicznymi.

Malowidła z jaskini w Lascaux [czyt.: las**ku**] powstały prawdopodobnie 18 tys. lat temu. Pokrywają one jej ściany i wyobrażają głównie zwierzęta roślinożerne takie jak: tury, jelenie, żubry i konie.

▪ *malowidło ścienne, Lascaux, ok. 16 tys. lat p.n.e.*

? Odszukaj informacje na temat megalitycznych budowli znajdujących się w Polsce.

Stonehenge [czyt.: stołnhendż] to najsłynniejszy kamienny krąg na świecie. W III i II tysiącleciu p.n.e. wznieśli go ówcześni mieszkańcy Anglii. Być może powstał na potrzeby obserwacji astronomicznych lub kultu religijnego, łączonego w przeszłości z ruchem ciał niebieskich.

▪ *fotografia współczesna, Stonehenge*

ĆWICZENIA

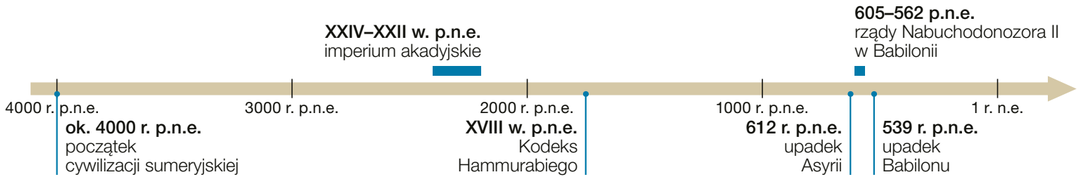
1. Wymień i scharakteryzuj poszczególne epoki prehistoryczne.
2. Wyjaśnij, jakie były następstwa przejścia ludzi od koczowniczego do osiadłego trybu życia.
3. Omów, jakie znaczenie dla rozwoju ludzkości miały odkrycia związane z wytopem metali.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Leakey, *Pochodzenie człowieka*, tłum. Z. Skrok, Warszawa 1998.
J. Shreeve, *Zagadka neandertalczyka*, tłum. K. Sabath, Warszawa 1998.

2 STAROŻYTNA MEZOPOTAMIA

Rolnictwo narodziło się na Bliskim Wschodzie, na obszarze zwanym Żyznym Półksiężycem. Tam również odkryto, w jaki sposób wytapiać brąz. W tym regionie powstały także pierwsze cywilizacje i państwa. Jakie warunki sprzyjały tym przemianom? Które osiadłe tu ludy dokonały najważniejszych odkryć? Jakie wynalazki zawdzięczamy mieszkańcom Mezopotamii?

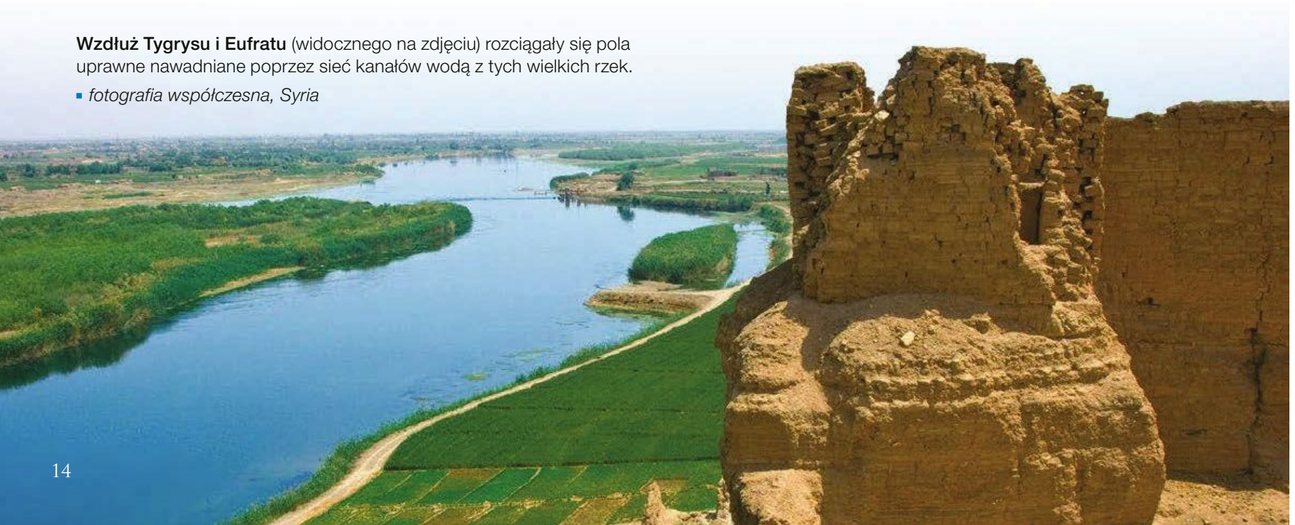

ZNACZENIE WIELKICH RZEK

Czwarte tysiąclecie przed naszą erą było w dziejach ludzkości okresem przełomowym. To właśnie wówczas doszło do przemian, które nieodwracalnie zmieniły historię świata – powstały państwa, miasta i wynaleziono pismo. Nastąpiło to na Bliskim Wschodzie. Tam, w południowej części **Mezopotamii**, rozległej krainie położonej nad rzekami Tygrys i Eufrat (gr. *mesopotamos* – 'między rzekami'), narodziła się pierwsza cywilizacja. Do jej powstania przyczyniło się regularnie powtarzające się zjawisko – wiosenne **wylewy rzek**. Okazało się, że powodzie oprócz strat przynosiły również korzyści – nanosiły bowiem na pola duże ilości mułu rzecznego użyźniającego glebę. Dzięki temu wzdłuż koryt rzecznych ciągnęły się pasy urodzajnej ziemi. Sprzyjające warunki sprawiały, że można było zbierać bardzo obfite plony nawet kilka razy do roku. W starożytności uprawiano tam przede wszystkim pszenicę i jęczmień. Do towarów chętnie kupowanych przez mieszkańców innych krain należały również owcza wełna i wykonane z niej tkaniny.

Ludzie, zachęceni korzystnymi warunkami, zakładali w Mezopotamii liczne osiedla. Gdy w pobliżu rzeki zaczęło brakować miejsca, stopniowo zajmowali ziemie położone dalej od brzegu i doprowadzali do nich wodę za pomocą specjalnie budowanej **sieci irygacyjnej**. Organizacja budowy, a potem prace związane z utrzymaniem kanałów przyczyniły się do powstania administracji. Nadzorcy zajmowali się rozdzielaniem zadań i kontrolowaniem ich realizacji. Skupiali w związku z tym w swoich rękach coraz większą władzę. W rezultacie powstały pierwsze państwa.

Wzdłuż Tygrysu i Eufratu (widocznego na zdjęciu) rozciągały się pola uprawne nawadniane poprzez sieć kanałów wodą z tych wielkich rzek.
▪ *fotografia współczesna, Syria*

SUMEROWIE

Twórcami najstarszej znanej cywilizacji w Mezopotamii byli **Sumerowie**, o których pochodzeniu niewiele wiadomo. Po przybyciu na ten obszar w IV tysiącleciu p.n.e. stworzyli pierwsze **miasta-państwa**. Obejmowały one niewielkie terytoria i składały się z miasta, w którym żyła większość mieszkańców, i skupionych wokół niego pól uprawnych. Rządy sprawował tam władca, uważany za przedstawiciela bóstwa opiekuńczego tej osady. Ze swojego pałacu kierował administracją wypełniającą jego rozkazy w całym kraju.

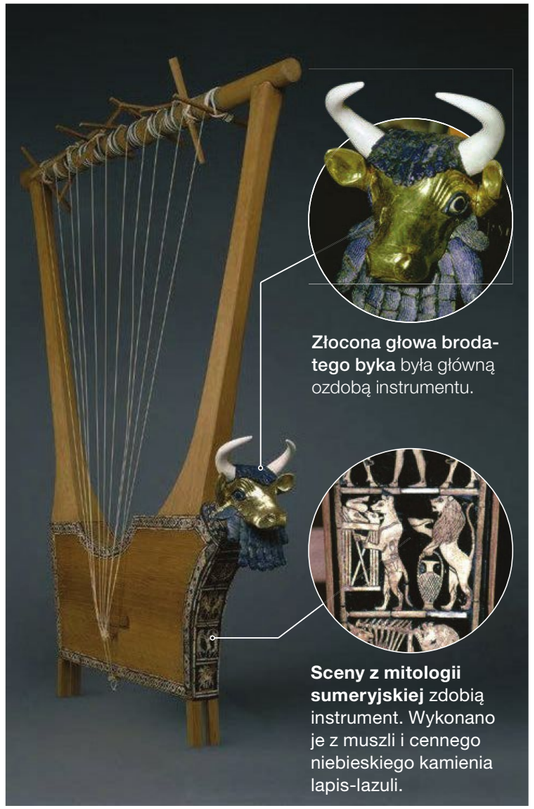
Ku czci bóstwa opiekuńczego Sumerowie wznosili oddzielone od reszty miasta budynki świątynne. Największe wrażenie wywierała budowla nazywana **zikkuratem**. W jej sąsiedztwie umieszczano również spichlerze, gdzie przechowywano plony. Świątynie, do których należały rozległe pola uprawne, odgrywały ważną rolę w życiu gospodarczym Mezopotamii.

BLISKI WSCHÓD W STAROŻYTNOŚCI

?
1. Podaj nazwy krain, które leżały na terenie Żyznego Półksiężyca.
2. Oceń, dlaczego położenie Mezopotamii było w starożytności tak atrakcyjne.

Sumerowie rozwinęli w swoich miastach monumentalne budownictwo. Używali do tego celu cegieł suszonych na słońcu, a czasem też cegieł glazurowanych, czyli pokrytych cienką warstwą szkliwa. Mieszkańcom Sumeru zawdzięczamy wiele innych dokonań i odkryć. Posługiwali się oni **kołem** w transporcie, a także kołem garncarskim. Prawdopodobnie jako pierwsi odlewali przedmioty z brązu. Na wysokim poziomie stało złotnictwo. Ponadto Sumerowie rozwinęli naukę, m.in. wypracowali podstawy matematyki i astronomii. Do liczenia wykorzystywali zarówno system dziesiętny, jak i sześćdziesiętny (do dziś godzina jest dzielona na 60 minut, a każda z nich na 60 sekund). Stworzyli również oparty na roku księżycowym kalendarz, który liczył 354 dni i dzielił się na 12 miesięcy.

Złocona głowa brodatego byka była główną ozdobą instrumentu.

Sceny z mitologii sumeryjskiej zdobią instrument. Wykonano je z muszli i cennego niebieskiego kamienia lapis-lazuli.

Lira królowej została odkryta w sumeryjskim grobowcu królewskim w ruinach miasta Ur. Znalezisko świadczy o zamiłowaniu Sumeryjczyków do muzyki i ogromnym kunszcie ówczesnych rzemieślników. Odkrycie wielu luksusowych przedmiotów w grobowcu króla dowodzi, że wierzono, iż po śmierci władca będzie miał podobne potrzeby jak za życia.

- *instrument muzyczny, Sumer, ok. 2600 r. p.n.e.*

POCZĄTKI PISMA

Najdonioślejszym dokonaniem Sumerów było opracowanie **pisma**. Początkowo miało ono charakter obrazkowy, czyli piktograficzny, gdzie proste rysunki – **piktogramy** – ilustrowały opisywane przedmioty lub osoby. Później przekształciło się w **pismo ideograficzne**, w którym znaki, pojedynczo lub w kombinacjach przypominających rebusy, oznaczały nie tylko przedmioty lub osoby, ale i czynności. Na koniec znaki zaczęły odpowiadać także sylabom lub pojedynczym głoskom.

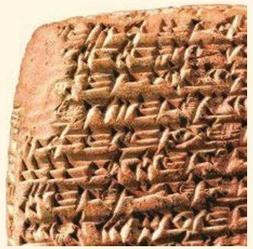
Równocześnie zmieniał się też kształt i sposób zapisu znaków. Miejsce piktogramów zajęły łatwiejsze do odbijania w glinie kliny. W ten sposób powstało **pismo klinowe**, które od Sumerów przejęły inne ludy i dostosowywały je do swoich potrzeb. Pismo to było w użyciu do początków naszej ery.

Sumerowie najpierw wykorzystywali pismo do sporządzania notatek związanych z handlem. Zapisywali ilość towaru oraz dane osób biorących udział w transakcji. Znacznie później pojawiły się teksty przedstawiające dokonania władców. Pismo umożliwiło więc również spisywanie stanu wiedzy ludzi, co prowadziło do rozwoju nauki. Równocześnie narodziła się literatura piękna. Do najbardziej znanych dzieł literatury sumeryjskiej należy **epos** o mitycznym bohaterze Gilgameszu. W tym utworze zawarto m.in. najstarszy opis potopu, tego samego, który został później przedstawiony także w Biblii.

Sumeryjskie pismo piktograficzne jest uważane za najstarsze na świecie. W początkowym okresie składało się ono z kilku tysięcy znaków, a więc jego opanowanie było bardzo trudne. Z czasem ich liczbę zmniejszono do ok. 600.

- *tabliczka gliniana, Sumer, ok. 3700 r. p.n.e.*

Pismo klinowe powstało ok. 3500 lat p.n.e. Do spisywania tekstów używano glinianych tabliczek. Pisano na nich za pomocą zaostrzonej trzciny, która zostawiała ślady małych klinów. Stąd wzięła się nazwa „pismo klinowe".

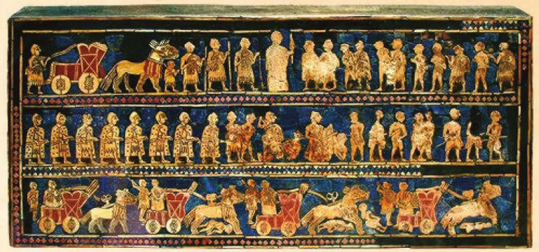
- *tabliczka gliniana, Mezopotamia, ok. 3000 r. p.n.e.*

? Wyjaśnij, jakie znaczenie miało wynalezienie pisma przez Sumerów.

Epos – dłuższy utwór poetycki ukazujący dzieje bohaterów na tle przełomowych wydarzeń historycznych.

SZTUKA I ARCHITEKTURA SUMERÓW

Sumerowie byli twórcami imponujących dzieł sztuki i architektury. W swoich miastach wznosili monumentalne budowle, wśród których do najważniejszych należały **zikkuraty** – wieże świątynne o budowie tarasowej, pełniące funkcje siedziby bóstw i miejsc kultu. Do naszych czasów przetrwały także m.in. sumeryjskie figurki i mozaiki, które stanowią bezcenne źródło wiedzy o tej cywilizacji.

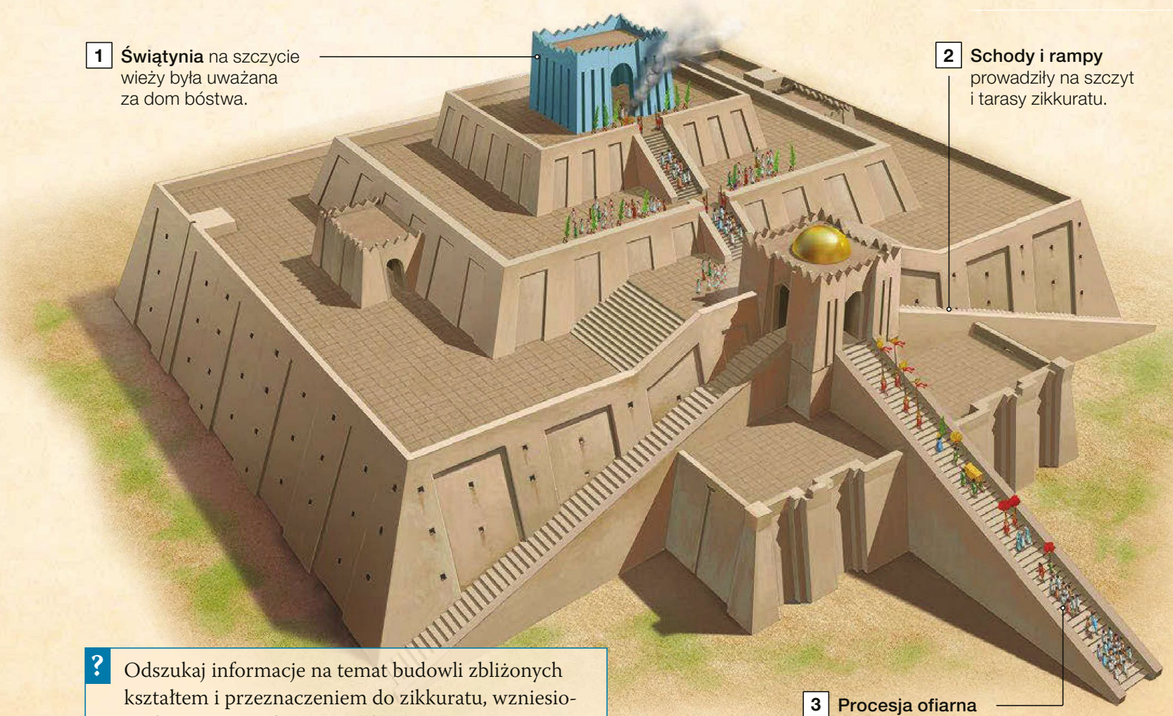
Sztandar z Ur to drewniana skrzynia pokryta mozaiką z muszli i niebieskiego kamienia półszlachetnego – lapis-lazuli. Po jednej stronie skrzyni zostało uwiecznione życie Sumerów w czasie pokoju, a na odwrocie (widocznym na fotografii) – podczas wojny. Dzięki temu możemy dowiedzieć się wiele o życiu codziennym, np. poznać ich stroje i broń, którą się posługiwali.

Zikkurat w Ur

Zikkurat w Ur powstał pod koniec III tysiąclecia p.n.e. i poświęcony był bogu księżyca Nannie. Budowla miała ponad 30 m wysokości. Zikkurat wzniesiono z cegieł suszonych, a ściany zewnętrzne z cegieł wypalanych. Ponieważ budowla powstała z nietrwałych materiałów, nie uchowała się do naszych czasów. W latach 80. XX w. została jednak częściowo zrekonstruowana.

Oranci to sumeryjskie posążki, które zastępowały wiernych w świątyniach, gdy ci nie mogli osobiście oddawać czci bóstwom. Charakterystyczne dla figurek były złożone do modlitwy ręce i szeroko rozwarte oczy.

? Odszukaj informacje na temat budowli zbliżonych kształtem i przeznaczeniem do zikkuratu, wzniesionych przez inne dawne cywilizacje.

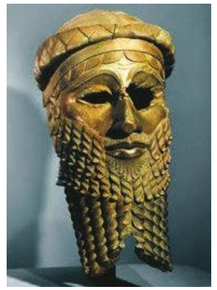
IMPERIUM SARGONA

Mezopotamskie miasta-państwa przez długi czas funkcjonowały niezależnie od siebie. Stosunki pomiędzy nimi nie zawsze jednak układały się pokojowo. Wiele z nich toczyło ze sobą spory graniczne, a czasami władcy najsilniejszych miast dążyli do narzucenia swoich rządów pozostałym. Największych podbojów dokonał **Sargon**, który na przełomie XXIV i XXIII w. p.n.e. władał miastem Akad. W toku licznych kampanii wojennych udało mu się nie tylko podporządkować wszystkie miasta Sumeru, ale także narzucić swoją zwierzchność licznym ludom Bliskiego Wschodu. W efekcie stworzył **pierwsze znane nam wielkie imperium**, które rozciągało się od Zatoki Perskiej po Morze Śródziemne. Do zarządzania podbitymi ziemiami wyznaczał swoich namiestników, a posłuch utrzymywał dzięki potężnej armii. Sargon był założycielem dynastii, która zachowała władzę aż do początku XXII w. p.n.e. Ostatecznie spory dynastyczne, dążenia do odzyskania niezależności przez podbite miasta oraz najazdy obcych ludów doprowadziły do upadku imperium akadyjskiego. Sargon i jego następcy pozostawili jednak trwały ślad w tradycji Mezopotamii. Zaczęli spisywać dokumenty w języku akadyjskim, który jest zaliczany, podobnie jak hebrajski czy arabski, do rodziny języków semickich. W następnych stuleciach język akadyjski został głównym językiem, w którym tworzono dokumenty i teksty literackie. Sumeryjski zaś wkrótce rozumieli tylko nieliczni i był używany do spisywania tekstów religijnych lub naukowych. Sargon dla późniejszych władców Mezopotamii stał się niedoścignym wzorem wielkiego zdobywcy i budowniczego imperium.

POSTAĆ HISTORYCZNA

SARGON WIELKI

? – ok. 2280 r. p.n.e.

Znakomity wódz, twórca imperium akadyjskiego w Mezopotamii, który miał podobno panować 56 lat. Imię ‘Sargon’ zostało mu nadane już po objęciu władzy i oznacza dosłownie ‘prawowitego władcę’. Jego losy i rządy są znane głównie z późniejszych legend. Odnoszone przez niego zwycięstwa militarne wiązały się z utworzeniem silnej, stałej armii. Z kolei trwałe panowanie nad zajętymi ziemiami uzyskał dzięki porozumieniu z elitami podbitych państw i włączeniu ich do tworzonego systemu sprawowania władzy. Stolicą imperium Sargona był Akad – miasto, które za jego czasów osiągnęło znaczne rozmiary, ale do dzisiaj nie zostało odnalezione.

BABILONIA

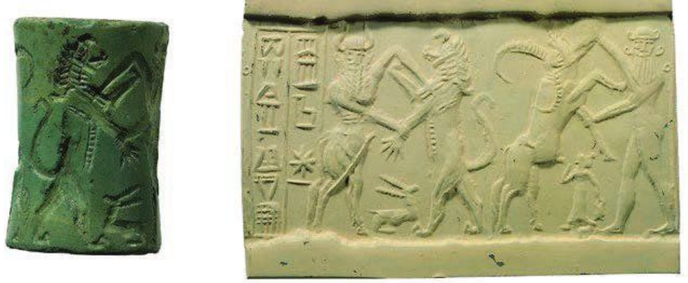
W pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. w Mezopotamii uformowały się dwa państwa: na południu państwo babilońskie, a na północy – asyryjskie.

Leżący nad Eufratem **Babilon** był przez długi czas mało znaczącym miastem. Zmieniło się to w XVIII w. p.n.e., kiedy to rządy objął tam **Hammurabi**. Dzięki zabiegom dyplomatycznym i licznym wojnom uczynił z Babilonu stolicę silnego państwa, które objęło swoim zasięgiem niemal całą Mezopotamię. Do najbardziej znanych osiągnięć tego władcy należy tzw. **Kodeks Hammurabiego**, który zachował się do naszych

CIEKAWOSTKA

Pieczęcie cylindryczne

Pieczęć cylindryczna to rolka z metalu lub kamienia z wygrawerowanym wzorem, którego odbicie uzyskiwano poprzez przetoczenie pieczęci po miękkiej glinie. Na pieczęciach umieszczano sceny z mitologii lub z życia codziennego, a niekiedy po prostu ozdobne ornamenty. Odbicia pieczęci używano jako podpisu uwiarygodniającego zawieraną umowę albo jako ozdoby. Pieczęć cylindryczna była bardzo poręczna – noszono ją jako biżuterię na rzemieniu przewleczonym przez otwór.

Pieczęć cylindryczna ze sceną mitycznych walk bohaterów z dzikimi zwierzętami.
▪ *pieczęć cylindryczna, Akad, ok. 2200 r. p.n.e.*

czasów. Jest to zbiór ponad 300 orzeczeń wskazujących, jak należy rozstrzygać różne sporne kwestie i jakie kary należy wymierzać za przewinienia. Kolejne wpisy odnoszą się do wielu dziedzin życia i udzielają informacji na temat ówczesnego społeczeństwa babilońskiego. Dzięki temu wiemy, że było ono podzielone na trzy grupy: ludzi wolnych, zależnych i niewolników. Informacje o tym zamieszczono w kodeksie, wymiar kary zależał bowiem od pozycji społecznej człowieka. Im wyższy był status, tym niższą wymierzano karę za to samo wykroczenie.

Państwo babilońskie utraciło potęgę w XVI w. p.n.e., ale przeżyło kolejny okres świetności za panowania **Nabuchodonozora II**. Władca ten na początku VI w. p.n.e. toczył zwycięskie wojny z Egiptem, w wyniku których udało mu się rozciągnąć swoje panowanie nad Syrią i Palestyną. Nieskutecznie próbowali mu się przeciwstawić Żydzi z Królestwa Judy. Nabuchodonozor złamał ich opór i zmusił do przesiedlenia się do Babilonii, co w tradycji żydowskiej jest określane mianem „niewoli babilońskiej” (więcej informacji na ten temat przeczytasz na s. 34). Kres istnieniu państwa babilońskiego położył perski władca Cyrus II w **539 r. p.n.e.** Odtąd Babilon stał się częścią imperium perskiego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

HAMMURABI

ok. 1810–1750 r. p.n.e.

Był twórcą imperium babilońskiego. Początkowo władał odziedziczonym niewielkim królestwem w centrum Mezopotamii, którego główny ośrodek stanowił Babilon. Zasłynął jako doskonały dyplomata i sprawny organizator. Umiejętnie zawierał sojusze, a gdy dzięki nim zyskiwał znaczącą przewagę nad rywalami, rozpoczynał wojny i podbijał ich kraje. W sytuacji mniej korzystnej skupiał się na budowie umocnień i sprawach wewnętrznych swojego kraju. Tym sposobem przez 42 lata swojego panowania zdołał podbić prawie całą Mezopotamię, a niegdyś mało znaczący Babilon przekształcić w główny ośrodek Bliskiego Wschodu. Sławę przyniosło mu jednak przede wszystkim stworzenie jednego z najstarszych zbiorów praw – Kodeksu Hammurabiego, który stał się wzorem dla licznych późniejszych kodeksów prawnych.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS HAMMURABIEGO

Spisane na rozkaz Hammurabiego wyroki sądowe miały stanowić wzór dla wyroków wydawanych w innych sprawach.

§53. Jeśli obywatel przy umacnianiu grobli [na] *polu swym pozostał bezczynny i grobli swej nie umocnił, a* [...] *otwór powstał i glebę woda uniosła,* [...] *zboże, którego utratę spowodował, zwróci* [w tej ilości];
§ 54. Jeżeli zboża zwrócić [w tej ilości] *nie może, on sam i dobytek jego zostaną sprzedane, a wieśniacy, którym zboże ich woda uniosła, podzielą się* [srebrem]. [...]
§ 128. Jeśli obywatel żonę sobie wziął, a umowy z nią nie zawarł, kobieta ta nie jest żoną. [...]
§ 215. Jeśli lekarz obywatelowi operację ciężką nożem z brązu wykonał, obywatela uzdrowił [...], *10 szekli srebra weźmie.* [...]
§ 218. Jeśli lekarz [...] *spowodował śmierć obywatela lub* [...] *oka obywatela pozbawił, rękę mu utną.*

Źródło: *Kodeks Hammurabiego*, tłum. M. Stępień, Warszawa 2000, s. 93, 106, 124–125.

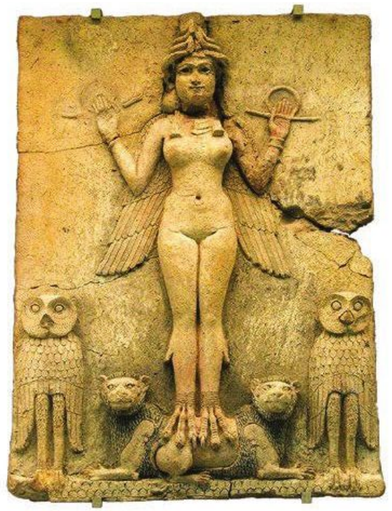
? 1. Wyjaśnij, dlaczego kary za zaniedbanie prac umacniających groble były tak wysokie.
2. Podaj, co groziło lekarzowi za błąd lekarski.

Stela z Kodeksem Hammurabiego. została ozdobiona płaskorzeźbą, która ukazuje władcę 1 przed obliczem zasiadającego na tronie boga słońca Szamasza 2. W połączeniu ze szczegółowymi wyrokami sądowymi spisanymi poniżej miała ona ukazywać Hammurabiego jako prawowitego władcę, który troszczy się o sprawiedliwość w swoim państwie.
▪ *stela, Babilonia, XVIII w. p.n.e.*

Nabuchodonozor uczynił z Babilonu największe i najwspanialsze miasto starożytności aż do czasów rozkwitu Rzymu (więcej o tym na s. 114–115). Babilon został otoczony potężnymi murami, a wejście do niego prowadziło przez umocnione bramy, wśród których najbardziej reprezentacyjna była **brama Isztar**. Najsłynniejszą budowlę tego miasta stanowił ogromny **zikkurat boga Marduka**. To ten obiekt mógł być inspiracją do powstania biblijnej przypowieści o wieży Babel. W Babilonie według późniejszych relacji miały też znajdować się **wiszące ogrody**, czyli słynne tarasy ze sztucznie nawadnianą roślinnością, ozdabiające pałac żony Nabuchodonozora. **Ogrody Semiramidy** były uważane w starożytności za jeden z cudów świata (więcej o nich w To budzi kontrowersje na s. 42).

Isztar była jednym z najpopularniejszych bóstw czczonych w starożytności na Bliskim Wschodzie. Zwierzęciem łączonym z nią był lew, widoczny tu u stóp bogini.

▪ *płaskorzeźba, Mezopotamia, XX w. p.n.e.*

Brama Isztar została odnaleziona na początku XX w. przez niemieckich archeologów prowadzących badania ruin Babilonu. Przewieziono ją wówczas do Muzeum Pergamońskiego w Berlinie.

▪ *brama miejska, Babilon, VII w. p.n.e.*

Imponujące są dokonania babilońskich uczonych, często kontynuujących i rozwijających odkrycia Sumerów.

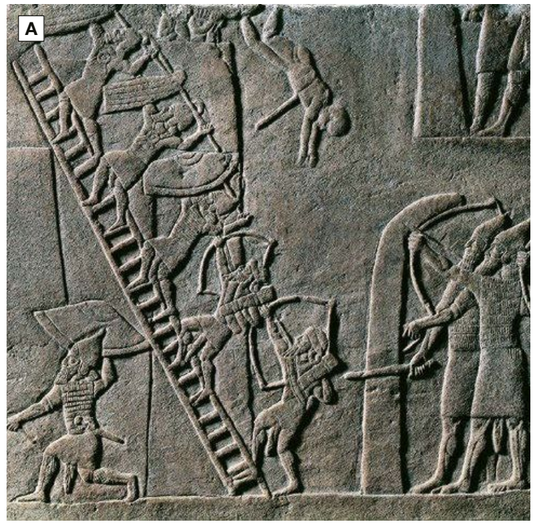
- Znaczne sukcesy Babilończycy osiągnęli w **arytmetyce**. Potrafili rozwiązywać równania z dwiema niewiadomymi oraz wykonywać działania z użyciem ułamków dziesiętnych.
- Zachowało się też wiele tekstów poświęconych **geometrii**, świadczących o dużych umiejętnościach Babilończyków. Przykładowo stosowali twierdzenia matematyczne, które później, gdy stały się znane w Europie, zostały nazwane imionami starożytnych greckich matematyków – Euklidesa i Pitagorasa.
- Babilończycy dobrze poznali **astronomię**. To oni wprowadzili stosowane do dziś nazwy niektórych gwiazdozbiorów. Dzięki obserwacjom nieba dokładnie obliczyli długość roku słonecznego i księżycowego.
- Na bardzo wysokim poziomie stała babilońska **medycyna**. Wiadomo, że tamtejsi lekarze przeprowadzali tak skomplikowane zabiegi chirurgiczne, jak np. operacja usunięcia zaćmy oka.

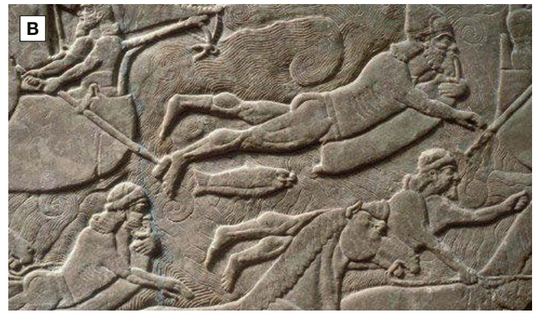
ASYRIA

Do najpotężniejszych państw powstałych na Bliskim Wschodzie w II tysiącleciu p.n.e. zaliczało się **imperium asyryjskie**. Jego kolebką były miasta **Aszur** i **Niniwa**, położone na północy Mezopotamii nad brzegami Tygrysu. Dzięki potężnej i dobrze zorganizowanej armii władcy Asyrii podjęli zakrojoną na szeroką skalę ekspansję. Opanowali północną Syrię, Babilonię, a na pewien czas nawet Egipt. Okres rozkwitu państwa przypadł na VIII i VII w. p.n.e., kiedy stało się największym mocarstwem świata starożytnego.

Ostatnim wielkim władcą Asyrii był rządzący w VII w. p.n.e. **Aszurbanipal**. Asyryjskie imperium osiągnęło wówczas największy zasięg terytorialny. Okres rządów Aszurbanipala to także czasy wspaniałego rozkwitu kultury. W swoim pałacu w Niniwie urządził ogromną bibliotekę, w której polecił zgromadzić tabliczki z tekstami sumeryjskimi i akadyjskimi. W jej ruinach w XIX w. odkryto ok. 30 tys. takich tabliczek.

Po śmierci Aszurbanipala nastąpił szybki rozpad imperium. Niezależność odzyskały wówczas Babilonia i Egipt, a do dużego znaczenia doszło leżące na wschodzie państwo Medów. Ostatecznie w 612 r. p.n.e. wojska Babilończyków i Medów wspólnie zdobyły, a następnie zniszczyły Niniwę. Ich panowanie na tych terenach nie potrwało długo, ponieważ już w VI w. p.n.e. narodziło się tu imperium perskie, które w krótkim czasie swoim zasięgiem objęło cały Bliski Wschód (więcej na jego temat przeczytasz na s. 61).

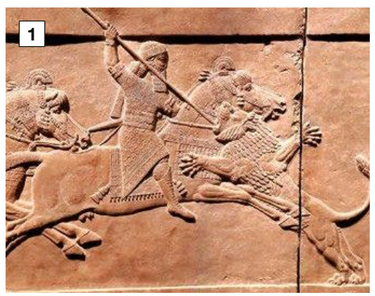
Armia Asyrii przez długi czas była niepokonana i budziła lęk wrogów. Wynikało to nie tylko z dobrej organizacji i wyszkolenia tych oddziałów, ale i okrucieństwa, z jakim Asyryjczycy traktowali pokonanych przeciwników. Wojska asyryjskie podczas oblegania miast używały drabin i maszyn oblężniczych A. Żeby zaskoczyć przeciwnika, wojownicy asyryjscy potrafili pokonywać przeszkody wodne, nurkując i używając do oddychania specjalnych skórzanych worków wypełnionych powietrzem B.

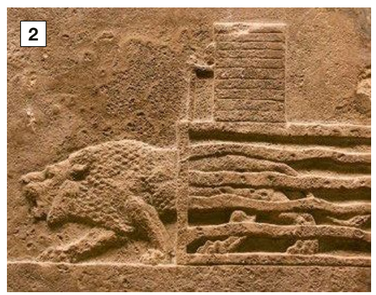
▪ *płaskorzeźby, Asyria, VII w. p.n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Płaskorzeźby z pałacu w Niniwie

Sceny polowania na lwy zdobiące ściany pałacu władców asyryjskich w Niniwie to jeden z najcenniejszych zabytków kultury ludów Mezopotamii. Obecnie te płaskorzeźby można podziwiać w londyńskim British Museum.

Król Aszurbanipal został przedstawiony jako łowca lwów, bezlitośnie zabijający je strzałami z łuku, włócznią 1, a nawet mieczem. Na jednej z rzeźb uwieczniono te groźne zwierzęta w klatkach 2 – tak dostarczono je polującemu władcy. Warto pamiętać, że w tamtych czasach lwy na Bliskim Wschodzie występowały na wolności.

▪ *płaskorzeźby, Asyria, 640 r. p.n.e.*

? Jaki wizerunek władcy miały utrwalać te płaskorzeźby?

ĆWICZENIA

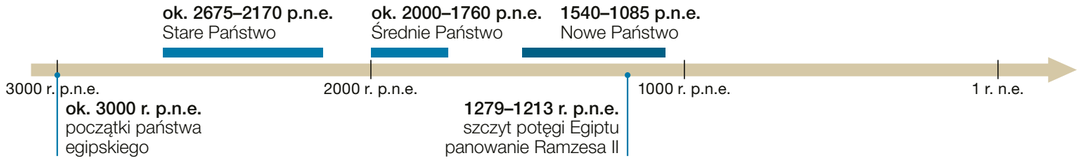
1. Wyjaśnij, dlaczego pierwsze państwa powstały właśnie w Mezopotamii.
2. Wymień te osiągnięcia cywilizacji Mezopotamii, z których korzystamy także dziś.
3. Omów znaczenie wynalezienia pisma.

DLA ZAINTERESOWANYCH

E. Ascalone, *Mezopotamia*, tłum. H. Cieśla, Warszawa 2009.
M. Van De Mieroop, *Hammurabi. Król Babilonu,* tłum. F. Tryl, Poznań 2016.

3 STAROŻYTNY EGIPT

Gdy w III tysiącleciu p.n.e. w Mezopotamii istniały już pierwsze państwa, w innych częściach świata, również w dolinach wielkich rzek, stopniowo kształtowały się kolejne cywilizacje. Najsłynniejsza z nich powstała nad Nilem i przetrwała aż do I w. p.n.e. Jakie były jej największe osiągnięcia? Co sprawiło, że istniała tak długo?

W DOLINIE NILU

W północno-wschodniej Afryce u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. zaczęła się rozwijać cywilizacja egipska. Zawdzięczała ona powstanie i rozwój rzece Nil. Wylewał on regularnie i dlatego z dużą dokładnością można było przewidzieć, kiedy to zjawisko nastąpi. Dolina Nilu w odróżnieniu od położonej między dwiema wielkimi rzekami Mezopotamii była jednak bardzo wąska. Jej szerokość wynosiła od kilku do 30 km. Tylko u ujścia rzeki, czyli w jej delcie, znajdowały się rozleglejsze obszary uprawne. Dookoła Egiptu rozciągały się pustynie, co zapewniało jego mieszkańcom względne bezpieczeństwo.

Egipt dzielił się na dwie krainy: **Egipt Dolny** obejmujący deltę Nilu oraz **Egipt Górny** – wąski pas ziem uprawnych ciągnący się wzdłuż rzeki od granic delty do I katarakty, czyli skalnego progu na rzece. Do Egiptu Górnego należały również oazy leżące na pustyni, do których prowadziły szlaki karawanowe. Na południe od Egiptu Górnego znajdował się kraj zwany Nubią, który Egipcjanie wielokrotnie sobie podporządkowywali. Duże znaczenie dla Egiptu miał również półwysep Synaj, przez który przebiegały szlaki handlowe do krajów Bliskiego Wschodu.

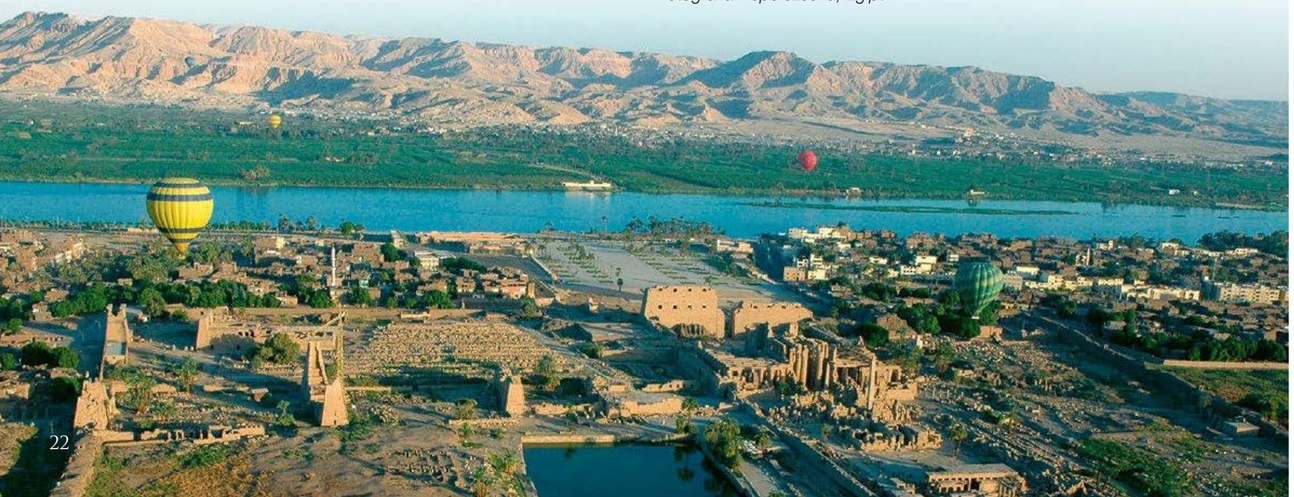
POCZĄTKI PAŃSTWA FARAONÓW

Dzieje starożytnego Egiptu trwały blisko trzy tysiące lat, które podzielono na trzy wielkie epoki: Stare Państwo, Średnie Państwo i Nowe Państwo. Łącznie Egiptem rządziło 30 dynastii.

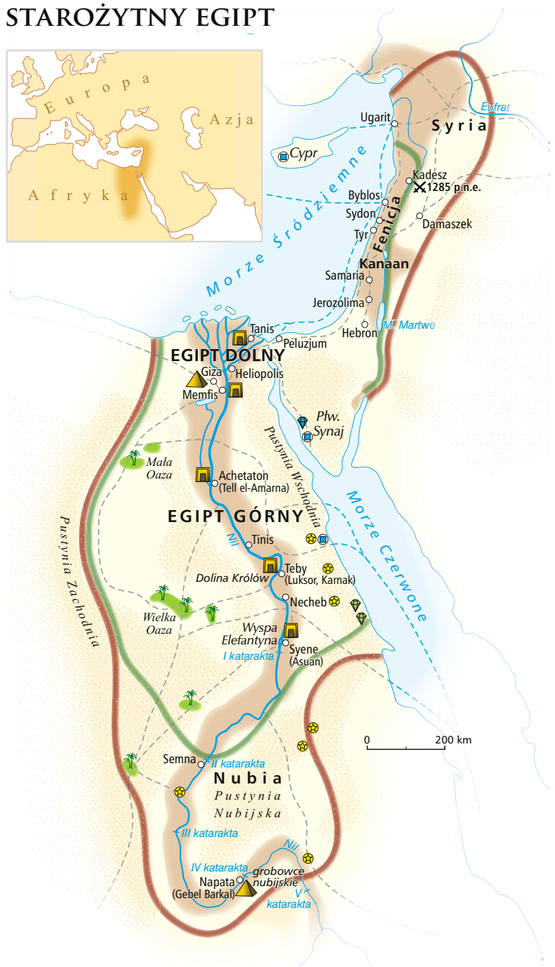
Zanim rozpoczęła się epoka **Starego Państwa**, u schyłku IV tysiąclecia p.n.e. doszło do zjednoczenia dwóch dotychczas niezależnych królestw: Dolnego i Górnego Egiptu. Miało to przełomowe znaczenie dla dalszych losów kraju.

Dolina Nilu jest pokryta wąskim pasem ziem uprawnych otoczonych pustyniami. Wzdłuż brzegów rzeki wznoszono również miasta, takie jak Teby (dzisiejszy Luksor), których ruiny są widoczne na zdjęciu.

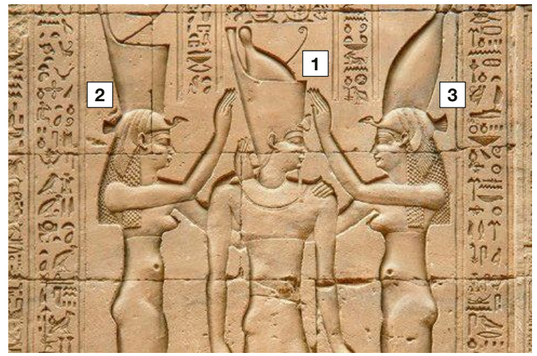
▪ *fotografia współczesna, Egipt*

Zgodnie z tradycją pierwszym władcą zjednoczonego państwa został pochodzący z Górnego Egiptu **Menes**. On również wzniósł podobno pierwszą stolicę kraju – **Memfis**. Największe dokonania w dziedzinie budowy politycznej i gospodarczej potęgi Egiptu w tamtych czasach miał jednak **Dżoser**, założyciel III dynastii. W okresie Starego Państwa za rządów IV dynastii nastąpił rozkwit Egiptu. Państwo to wzbogaciło się znacząco dzięki łupom z wypraw wojennych. Zewnętrznym i istniejącym do dziś wyrazem potęgi Egipcjan z tamtych czasów są piramidy w Gizie (więcej na ich temat na s. 30–31). Za kolejnej, V dynastii doszło do osłabienia kraju faraonów, który pogrążył się w chaosie i praktycznie uległ rozpadowi. Zarządcy poszczególnych regionów uniezależnili się od władzy centralnej. Egipt ponownie został zjednoczony w okresie **Średniego Państwa**, czyli na początku II tysiąclecia p.n.e. Granice państwa zostały wówczas przesunięte daleko na południe do II katarakty, a na północy Egipcjanie zajęli także całą Palestynę. Prawdziwą potęgą Egipt stał się w okresie **Nowego Państwa**, czyli w II tysiącleciu p.n.e. Osiągnął wówczas nie tylko największy zasięg terytorialny, ale również uzyskał wpływ na losy całego Bliskiego Wschodu. Duża w tym zasługa faraona **Totmesa I**, uważanego za jednego z największych zdobywców w dziejach Egiptu. Podbił on ziemie Nubijczyków aż do III katarakty, a w Syrii i Palestynie stworzył egipską strefę wpływów. W okresie Nowego Państwa doszło w Egipcie do niespotykanego konfliktu wewnętrznego, gdy faraon Amenhotep IV (Echnaton) starał się dokonać gwałtownej zmiany religii egipskiej (więcej na ten temat w Warto wiedzieć na s. 25). Jego działania okazały się jednak nietrwałe. Szczyt potęgi Egipt osiągnął za rządów **Ramzesa II** w XIII w. p.n.e. Zasłynął on nie tylko zwycięskimi kampaniami wojennymi, ale także pierwszym znanym traktatem pokojowym. Zawarł go z władcą Hetytów, z którym uprzednio toczył walki o wpływy w Syrii.

? 1. Opisz położenie i warunki naturalne Egiptu.
2. Wymień kraje, które na przestrzeni dziejów udało się faraonom podbić lub uzależnić.

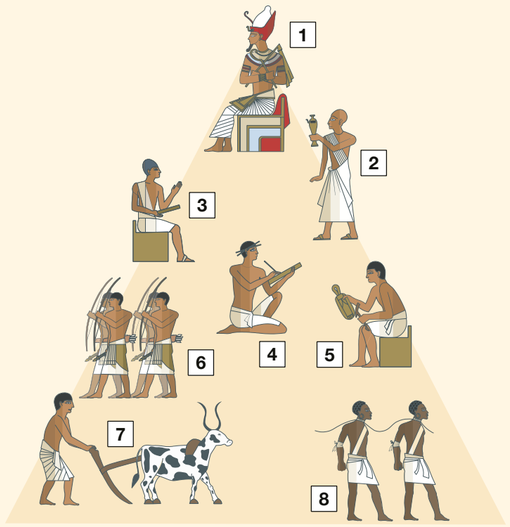

Korona faronów – pszent [1] – stanowiła symbol zjednoczonego Egiptu. Składała się ona z niskiej – czerwonej korony Dolnego Egiptu [2] – oraz wysokiej – białej korony Górnego Egiptu [3]. Na jej przedzie umieszczano rzeźby głów świętych zwierząt Górnego i Dolnego Egiptu – sępa i kobry.

▪ *płaskorzeźba, Egipt, I tys. p.n.e.*

SPOŁECZEŃSTWO STAROŻYTNEGO EGIPTU

Hierarchia społeczna panująca w starożytnym Egipcie jest przedstawiana najczęściej w postaci piramidy, na której szczycie znajdował się faraon.

1 **Faraon** sprawował władzę absolutną, zarówno świecką, jak i duchową. Uważano go za wcielenie boga na ziemi.

2 **Wezyr** był najwyższym urzędnikiem państwowym. Sprawował nadzór nad administracją państwa, rozstrzygał w sprawach sądowych i zarządzał dworem władcy.

3 **Kapłani** poza funkcjami religijnymi zarządzali majątkami należącymi do świątyń.

4 **Urzędnicy** (pisarze) byli wykształceni – potrafili pisać i liczyć. Tworzyli trzon egipskiego systemu administracyjnego.

5 **Rzemieślnicy i kupcy** zaopatrywali Egipcjan w różne artykuły: narzędzia, ceramikę, ubrania – a także towary luksusowe. Rzemieślnicy dodatkowo pracowali przy wznoszeniu grobowców, pałaców oraz licznych świątyń.

6 **Żołnierze** byli rekrutowani spośród egipskich chłopów i rzemieślników. Niekiedy faraonowie wynajmowali również wojowników z sąsiednich krajów.

7 **Chłopi** tworzyli najliczniejszą grupę społeczną w Egipcie. Zajmowali się uprawą ziemi dzierżawionej od faraona lub kapłanów. W okresie przerw w pracach polowych byli zatrudniani na wielkich budowach.

8 **Niewolnicy** stanowili w Egipcie stosunkowo nieliczną grupę. Nie posiadali żadnych praw, należeli do faraona lub bogatych Egipcjan. Byli zazwyczaj jeńcami wojennymi.

? Wskaż, które grupy społeczne były w Egipcie najliczniejsze, i wyjaśnij, jakie funkcje pełnili ich przedstawiciele.

POSTAĆ HISTORYCZNA

RAMZES II

ok. 1305–1213 p.n.e.

Jeden z najwybitniejszych władców starożytnego Egiptu. W początkach swojego długiego, 66-letniego panowania prowadził przede wszystkim wojny z władcami hetyckimi o tereny syryjskie. Konflikty te zostały zakończone zawarciem pierwszego w historii traktatu pokojowego, który zaowocował współpracą i kolejnymi małżeństwami Ramzesa II z hetyckimi księżniczkami. Ramzes prowadził szeroko zakrojoną działalność budowlaną. Już w pierwszym roku samodzielnych rządów podjął decyzję o budowie nowej stolicy – Pi-Ramzes. Do dziś zachowały się niektóre spośród wzniesionych przez niego budowli, m.in. Ramesseum i kompleks świątyń w Abu Simbel.

USTRÓJ POLITYCZNY EGIPTU

Na czele państwa stał król, zwany po grecku **faraonem**. Był on władcą absolutnym, a ponadto najwyższym kapłanem, jak wierzono, zapewniającym łączność między jego poddanymi a bogami. Najbliższym współpracownikiem króla był **wezyr**. W okresie Nowego Państwa powoływano dwóch wezyrów, jednego dla Górnego Egiptu i jednego dla Dolnego Egiptu. Takie rozwiązanie miało zapobiec skupieniu w ręku tego dostojnika zbyt dużej władzy. Cały kraj był podzielony na mniejsze jednostki administracyjne, czyli **nomy**. Na czele każdego nomu stał naczelnik, określany mianem **nomarchy**.

WIERZENIA EGIPCJAN

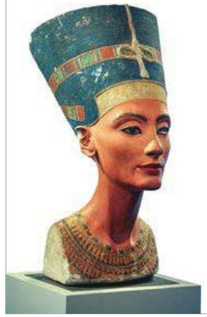
Starożytni Egipcjanie byli **politeistami**, a świat ich bóstw był bardzo rozbudowany. Czcili bogów pod postaciami zwierząt, tak również przedstawiali ich w sztuce – jako ludzi z głowami zwierząt. Każdy z egipskich bogów miał własne symbole, miejsce kultu oraz określony zakres działania. Starożytni Egipcjanie wierzyli bowiem, że każda, nawet najprostsza codzienna czynność wymaga udziału i opieki bogów. Miejscami kultu sprawowanego

Politeizm – forma religii zakładająca istnienie wielu bogów.

WARTO WIEDZIEĆ

Reforma religijna Echnatona

W XIV w. p.n.e. faraon Amenhotep IV ogłosił nową religię państwową. Zgodnie z jej zasadami głównym bogiem państwa, chroniącym faraona i jego rządy, miał stać się Aton, czyli bóg dysku słonecznego. Miał on trwale zastąpić w tej roli Amona. Sam władca zmienił imię na Echnaton, czyli ‘umiłowany przez Atona’. Kapłani Amona utracili wpływ na władzę, jednak zachowali ogromne majątki oraz popularność wśród Egipcjan niechętnych tym zmianom. Reformy religijne Echnatona doprowadziły do konfliktów wewnętrznych w państwie. Po jego śmierci faraonowie powrócili do dawnych wierzeń. Z okresu Echnatona zachowały się jednak niezwykłe dzieła, odbiegające od kanonu sztuki egipskiej. Często przyjmuje się, że wprowadzona przez Echnatona religia miała charakter monoteistyczny (więcej o monoteizmie na s. 36).

Królowa Nefretete została sportretowana w sposób niezwykle realistyczny, niezgodny z kanonami stosowanymi w sztuce egipskiej. Wizerunek tej władczyni stał się jednym z najsłynniejszych dzieł sztuki antycznej.

▪ *rzeźba, Egipt, ok. 1350 r. p.n.e.*

Faraon Echnaton 1 **wraz żoną Nefretete** 2 i swoimi dziećmi 3 został przedstawiony na płaskorzeźbie. Ponad parą władców umieszczono wizerunek boga Atona 4 – dysk słoneczny z promieniami zakończonymi dłońmi. Scena jest nietypowa dla sztuki egipskiej – faraona ukazano na niej w sytuacji prywatnej, podczas okazywania czułości najbliższym.

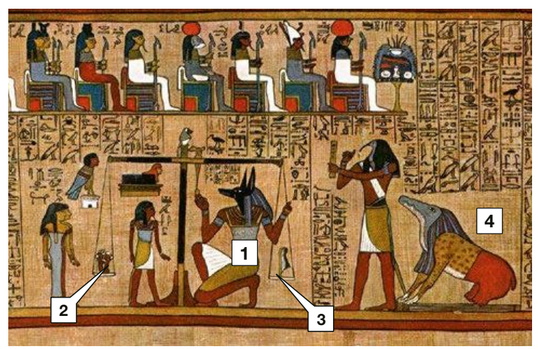
▪ *płaskorzeźba, Egipt, 1350 r. p.n.e.*

? Z jakimi zmianami społecznymi i politycznymi wiązało się wprowadzenie reformy religijnej przez Echnatona?

przez kapłanów były świątynie, uważane za mieszkania bóstw. Tam składano ofiary i organizowano modlitwy.

Najważniejszym bóstwem był bóg słońca **Re**, który miał być źródłem życia na ziemi. Egipcjanie otaczali szczególną czcią parę bóstw: **Ozyrysa** i **Izydę**. Wierzyli, że Ozyrys został zabity, a następnie pocięty na kawałki przez swojego brata **Seta**. Siostra i zarazem małżonka Ozyrysa, Izyda, odnalazła wszystkie jego części ciała i pochowała. Po śmierci Ozyrys stał się panem świata umarłych, a jego syn, **Horus**, pomścił śmierć ojca, pokonując Seta.

Mit o Ozyrysie łączył się z wyobrażeniami Egipcjan o świecie podziemnym, do którego trafiać mieliby ludzie po śmierci. Wierzyli oni bowiem w życie pozagrobowe, a śmierć rozumieli jako oddzielenie się od ciała elementu duchowego człowieka. Była dla nich przejściem do świata zmarłych. Sądzili również, że życie po śmierci wymaga zabezpieczenia ludzkiego ciała przed rozkładem. Aby spełnić te wszystkie warunki, wypracowali skomplikowany system zabiegów mających na celu zachowanie zwłok po śmierci w jak najlepszym stanie. Z tej przyczyny ciała władców i zamożnych ludzi poddawano **mumifikacji**. Najpierw usuwano wnętrzności, a następnie ciało wypełniano płótnem i żywicą. Kolejnym etapem było owijanie zwłok kilkoma warstwami bandaży. Tak przygotowane ciało, czyli **mumię**, składano w sarkofagu i umieszczano w grobowcu. Przechowywano tam również wnętrzności w specjalnych urnach. Dbano też, żeby odpowiednio wyposażyć zmarłego na przyszłe życie. W grobie składano więc wiele przedmiotów, które należały do zmarłej osoby, oraz żywność i napoje. Ubodzy Egipcjanie, których nie stać było na tak wyszukany pochówek, grzebali swoich bliskich na pustyni, gdzie gorący i suchy piasek wysuszał zwłoki i zapobiegał ich rozpadowi.

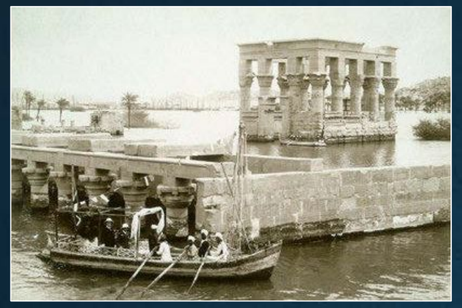

Scena sądu Ozyrysa została przedstawiona w egipskiej *Księdze umarłych*. W mitologii egipskiej dusza zmarłego musiała zostać poddana sądowi ostatecznemu. Na jednej szali wagi bóg o głowie psa – Anubis 1 – kładł serce zmarłego 2, a na drugiej pióro 3. Jeśli ciężar grzechów sądzonego przeważył szalę, wówczas duszę pożerał przerażający potwór 4. Jeśli winy zmarłego okazały się niewielkie, Ozyrys wprowadzał jego duszę do raju.

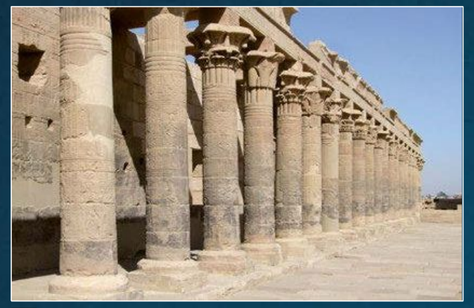
▪ *rysunek na papirusie, Egipt, II tys. p.n.e.*

ŚWIĄTYNIA EGIPSKA

Kompleks świątyń z wyspy File jest jednym z najlepiej zachowanych zabytków starożytnego Egiptu. Tamtejsza świątynia Izydy prawdopodobnie pozostała najdłużej funkcjonującym obiektem kultu religii egipskiej. W XX w., w związku z budową Tamy Asuańskiej, świątynie z File zostały przeniesione na inną wyspę – Agilkia, gdzie je pieczołowicie odtworzono.

Świątynia na File do czasu przeniesienia jej w nowe miejsce była rokrocznie zalewana przez Nil podczas wylewów. Obecnie zalana wyspa File znajduje się pod powierzchnią sztucznego jeziora Nasera.

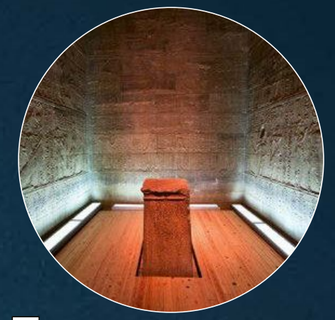

1 **Kolumny**, podobnie jak ściany świątyni, pokryte były płaskorzeźbami przedstawiającymi bogów lub władców.

Pylony w starożytności wyglądały inaczej – kamienne powierzchnie pokryte płaskorzeźbami były pomalowane barwnymi farbami. Na fotografii został zasymulowany oryginalny wygląd jednego z pylonów.

4 **Świątynia Izydy**, egipskiej bogini płodności, to najważniejsza budowla kompleksu świątyń na wyspie File. Kamienna świątynia powstała w czasach, gdy w Egipcie panowali hellenistyczni władcy z dynastii Ptolemeuszy. Kult Izydy zyskiwał wówczas popularność w całym świecie śródziemnomorskim.

5 **Naos**, czyli najważniejsze pomieszczenie w świątyni, w którym przechowywano posąg Izydy.

3 **Pylony** wzniesione po obu stronach wejścia do kompleksu świątyń mają po 18 m wysokości.

2 **Mammisi** to kaplica poświęcona narodzinom bóstw, w tym przypadku Horusowi i jego matce.

6 **Kiosk Trajana** to wyjątkowa świątynia, która została wzniesiona bez dachu. Powstała w II w. n.e. – w czasach rzymskiego panowania w Egipcie.

?

1. Opisz charakterystyczne elementy architektury egipskiej. Jaki wpływ na nią miał klimat panujący w Egipcie?
2. Wyjaśnij, czemu świątynia Izydy z File była trwalsza niż budowle wznoszone w Mezopotamii.

OSIĄGNIĘCIA EGIPCJAN

W Egipcie wykształciły się trzy rodzaje pisma:
- hieroglificzne,
- hieratyczne,
- demotyczne.

Najwcześniej z nich powstało **pismo hieroglificzne**, za pomocą którego sporządzano monumentalne napisy wykuwane w kamieniu na pomnikach, ścianach pałaców czy świątyń. Uproszczoną wersję hieroglifów stanowiło **pismo hieratyczne**, czyli kapłańskie, które było wykorzystywane do spisywania dokumentów i tekstów literackich. Ostatnia, najbardziej uproszczona forma zapisów zaczęła być stosowana w VII w. p.n.e. i określana jest jako **pismo demotyczne**, czyli ludowe. Posługiwali się nim na co dzień urzędnicy i kapłani.

Drewniane trumny, w których składano do kamiennych sarkofagów zmumifikowane ciała najbardziej wpływowych Egipcjan, tworzyły wielowarstwową osłonę. Były one bogato zdobione rysunkami i tekstami odnoszącymi się do życia pozagrobowego. W widocznej na zdjęciu trójwarstwowej trumnie pochowano kapłana.

▪ *trumna, Egipt, X w. p.n.e.*

Pismem hieratycznym i demotycznym najczęściej pisano na najpopularniejszym w Egipcie materiale pisarskim, czyli **papirusie**, pozyskiwanym z rośliny porastającej brzegi Nilu. Jej łodygi cięto na paski, które następnie układano tak, aby uzyskać duży arkusz. Tak przygotowaną kartkę dociskano, aby naturalny sok rośliny mógł odegrać rolę składnika wiążącego.

Potęgę Egiptu i umiejętności jego mieszkańców najlepiej ukazują imponujące zabytki architektoniczne. Egipcjanie wznosili monumentalne świątynie dla bóstw i pałace dla władców. Najsłynniejszym przykładem architektury sakralnej jest zespół świątynny w Karnaku i Luksorze, gdzie przez wieki kwitł kult boga Amona. Często obok świątyń budowano siedziby faraonów, czyli rozległe, otoczone murami kompleksy obejmujące pałace oraz ogrody. Władcy jednak szczególnie dbali o zapewnienie sobie odpowiednich grobowców. W początkach istnienia państwa miały one postać **mastab**, czyli niskich budowli, pod którymi znajdowały się komory grobowe. Przełom nastąpił wraz ze zbudowaniem w Sakkarze grobowca faraona **Dżosera** – miał on jako pierwszy postać piramidy schodkowej. Najbardziej jednak znane są trzy inne piramidy wzniesione w Gizie przez faraonów: Cheopsa, Chefrena i Mykerinosa (więcej na temat piramid przeczytasz w Symbolach epoki na s. 30–31). W okresie Nowego Państwa odstąpiono od wznoszenia piramid, a grobowce władców wykuwano w skale i starannie ukrywano.

Do naszych czasów zachowało się bardzo wiele zabytków z czasów egipskich. Większość z nich jest niezwykle cenna, ponieważ sztuki plastyczne w starożytnym Egipcie doskonale się rozwinęły. Egipscy rzeźbiarze i malarze wypracowali ścisłe zasady przedstawiania postaci. Kanon ten obowiązywał tysiące lat i do dziś pozwala z łatwością rozpoznać dzieła wykonane przez ówczesnych twórców.

Wznoszenie olbrzymich obiektów sakralnych i świeckich, a także tworzenie systemów nawadniających pola nie byłoby możliwe bez odpowiedniej wiedzy inżynieryjnej opartej na znajomości matematyki. Wiemy, że Egipcjanie stosowali system dziesiętny i posługiwali się ułamkami, a ich kapłani zdobyli dużą wiedzę na temat astronomii. Dzięki obserwacji ciał niebieskich byli w stanie przewidzieć takie zjawiska jak zaćmienie słońca, a przede wszystkim opracować niezwykle dokładny kalendarz słoneczny. Ten z kolei pozwalał precyzyjnie określić daty wylewów Nilu, co było bardzo ważne dla rolnictwa. Egipcjanie zyskali również zaawansowaną jak na tamte czasy wiedzę medyczną. Przeprowadzali skomplikowane operacje chirurgiczne, w tym nawet trepanacje czaszki.

Złota trumna z grobowca Tutenchamona stanowiła tylko jedną z wielu warstw skrywających mumię. Grobowiec tego władcy jest jedynym niezrabowanym miejscem spoczynku faraona, które dotąd udało się odnaleźć naukowcom.

▪ *fragment trumny, Egipt, XIV w. p.n.e.*

CIEKAWOSTKA

Jak rozwiązano zagadkę hieroglifów?

Już w starożytności zanikła umiejętność odczytywania hieroglifów. Ponowne rozszyfrowanie tych znaków po wiekach zapomnienia stało się możliwe dopiero w XIX w. dzięki odnalezieniu Kamienia z Rosetty. Jest to kamienna stela, na której umieszczono ten sam tekst zapisany egipskim pismem hieroglificznym [1] i demotycznym [2] oraz w języku greckim [3]. Porównanie tekstu greckiego, którego odczytanie nie nastręczało badaczom problemów, z egipskimi znakami umożliwiło francuskiemu badaczowi Jeanowi-François Champollionowi [czyt.: żanowi fransuła szampoljonowi] po długiej i mozolnej pracy odczytanie hieroglifów w 1822 r.

Kamień z Rosetty jest przechowywany obecnie w British Museum w Londynie.

▪ *stela kamienna, Egipt, II w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

OSIĄGNIĘCIA EGIPCJAN W OCZACH HERODOTA

Grecki podróżnik i historyk Herodot pozostawił w swoim dziele opis kalendarza egipskiego i innych osiągnięć Egipcjan.

Co się tyczy spraw ludzkich, opowiadali zgodnie owi kapłani, że Egipcjanie pierwsi ze wszystkich ludzi wynaleźli rok słoneczny, podzieliwszy go według pór roku na dwanaście części. Do tego mieli oni dojść na podstawie obserwacji gwiazd. Liczą zaś, jak mi się zdaje, miesiące o tyle rozumniej od Hellenów [Greków], *że Hellenowie co trzeci rok ze względu na pory roku wtrącają miesiąc przestępny, podczas gdy Egipcjanie, którzy liczą dwanaście trzydziestodniowych miesięcy, dodają w każdym roku jeszcze pięć dni nadliczbowych, przez co pory roku w swym biegu okrężnym nastają u nich znowu w tym samym czasie.* [...] *Podobnie też pierwsi wznieśli bogom ołtarze, posągi i świątynie oraz wyryli figury zwierząt w kamieniu. A że tak właśnie było, na to przeważnie dawali istotne dowody.*

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2015, s. 102.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Herodot uznał kalendarz egipski za doskonalszy od greckiego.
2. Wyjaśnij, jakiego typu wiedza była potrzebna do wyznaczenia dokładnego kalendarza.

ĆWICZENIA

1. Scharakteryzuj zakres władzy faraonów.
2. Wskaż, które spośród osiągnięć starożytnych Egipcjan uważasz za najważniejsze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Fletcher, *Egipt. Życie, legendy i sztuka*, tłum. M.G. Witkowski, Warszawa 2003.
A.-L. Guillemette, *Egipt w czasach piramid*, tłum. M.G. Witkowski, Warszawa 2012.

SYMBOLE EPOKI

Piramidy egipskie

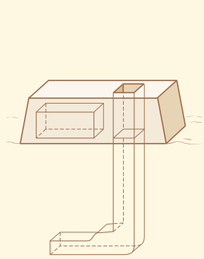
Piramidy w Gizie, mimo upływu prawie 4600 lat od ich powstania, nadal należą do najbardziej imponujących budowli na świecie. Oszołomiony ich rozmiarem był choćby francuski wódz i późniejszy cesarz Francuzów Napoleon Bonaparte, który znalazł się w Egipcie u schyłku XVIII w. Obliczył wówczas, że kamienia użytego do wzniesienia samej piramidy Cheopsa starczyłoby do opasania granic Francji murem wysokim na trzy metry.

KTO WYMYŚLIŁ PIRAMIDY?

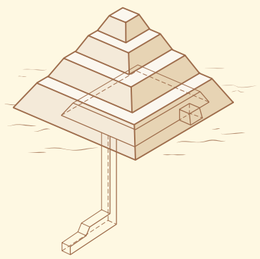
Piramidy to monumentalne grobowce faraonów. W dziejach starożytnego Egiptu wzniesiono dla nich ok. 60 piramid. Zanim zbudowano pierwszą z nich, na grobach egipskich władców stawiano mastaby [A]. Były to ceglane konstrukcje kształtem zbliżone do trapezu. Pod każdą z nich znajdował się wydrążony w gruncie szyb grobowy, prowadzący do podziemnej komory, w której znajdował się sarkofag z ciałem władcy. Jednak już w czasach Starego Państwa ukształtował się nowy typ grobowca egipskiego, czyli właśnie piramida. Powstanie pierwszej piramidy było zasługą Imhotepa, słynnego wezyra i nadwornego architekta faraona Dżosera, który władał Egiptem w XXVII w. p.n.e. To właśnie z inicjatywy Imhotepa powstała w Sakkarze piramida schodkowa [B], a w zasadzie sześć mastab o coraz mniejszej podstawie, ustawionych jedna na drugiej. Znaczenie symboliczne takiego grobu było jasne – oto schody, po których zmarły faraon miał wstąpić do nieba. W miarę upływu czasu piramidy schodkowe poddawano zmianom [C], co ostatecznie doprowadziło do powstania piramidy klasycznej [D]. Najsłynniejszymi przykładami tego typu budowli są znajdujące się w Gizie grobowce trzech władców z IV dynastii – Cheopsa, Chefrena i Mykerionosa. Do zbudowania najstarszej, a zarazem największej z nich – piramidy Cheopsa – zużyto ponad 2 mln bloków kamiennych, z których każdy ważył ok. 2,5 tony.

JAK ZBUDOWANO PIRAMIDY W GIZIE?

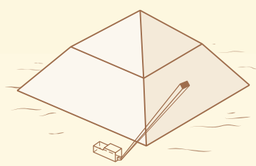
Wzniesienie tak ogromnych obiektów było wielkim wyzwaniem inżynieryjnym i świadczy o dużych umiejętnościach architektonicznych i kamieniarskich starożytnych Egipcjan. Mieli oni do dyspozycji jedynie

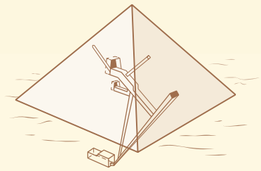
[A] Mastaba

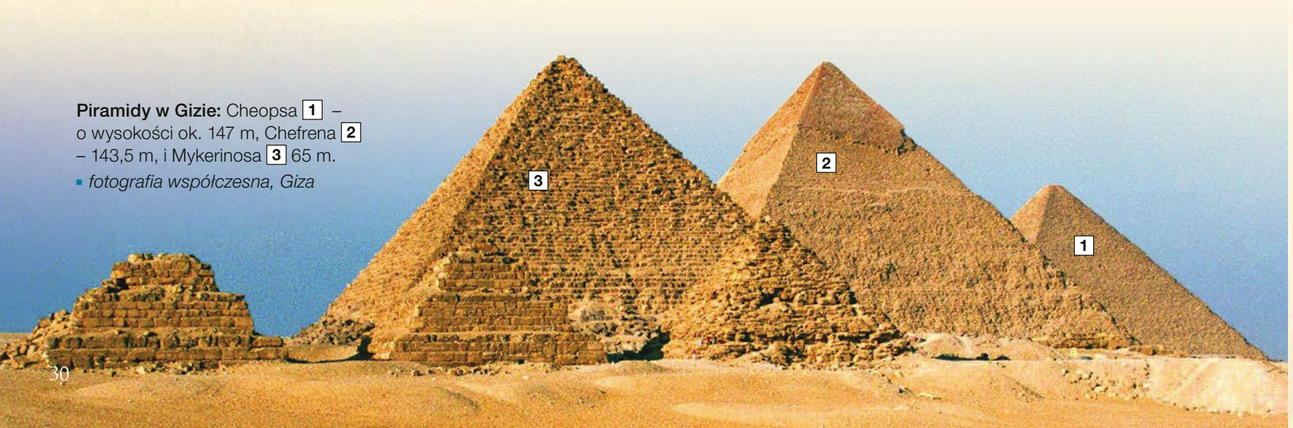
[B] Piramida schodkowa Dżosera 2650 r. p.n.e.

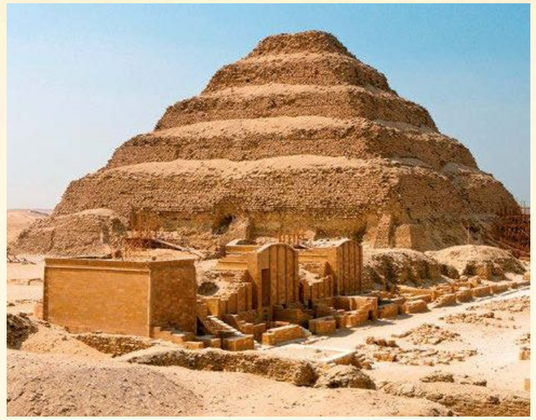
[C] Piramida łamana Snofru 2620 r. p.n.e.

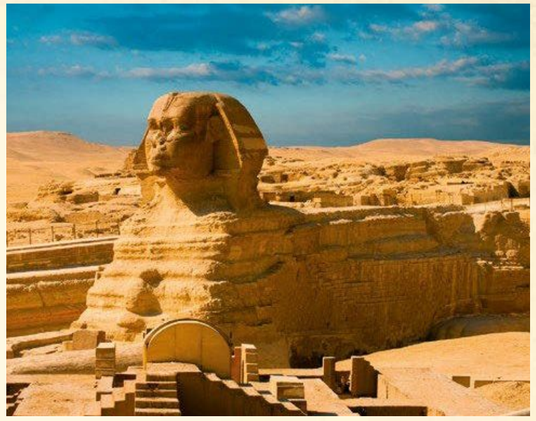
[D] Piramida klasyczna Cheopsa 2560 r. p.n.e.

Piramidy w Gizie: Cheopsa [1] – o wysokości ok. 147 m, Chefrena [2] – 143,5 m, i Mykerinosa [3] 65 m.
▪ *fotografia współczesna, Giza*

Piramida Dżosera była pierwszą piramidą schodkową. Została wybudowana ok. 2650 r. p.n.e. według projektu Imhotepa, który ze względu na swój niezwykły intelekt był po śmierci otaczany boską czcią.
▪ *fotografia współczesna, Egipt*

Wielki Sfinks przez tysiące lat był zasypany aż po szyję i nikt do końca nie był pewien jego kształtu. Ostatecznie całkowicie odkopano go dopiero w latach 20. XX w., a badania naukowe tego wyjątkowego zabytku trwają do dziś.
▪ *fotografia współczesna, Egipt*

bardzo proste narzędzia. Do pozyskania bloku skalnego używali drewnianych klinów wbijanych w skałę i polewanych wodą – kliny pęczniały i odrywały blok skalny. Następnie przetaczano je po drewnianych palach nad brzeg Nilu, a w dalszej kolejności spławiano rzeką. Jeszcze bardziej skomplikowane było umieszczanie ciężkich bloków skalnych na coraz wyższych poziomach powstającej piramidy. Wciąganie ich do góry wymagało zastosowania specjalnych rozwiązań. Przy budowie tego typu obiektu jednocześnie pracowało podobno ok. 100 tys. robotników, którzy wymieniali się co trzy miesiące. Wbrew znacznie późniejszym relacjom (np. żyjącego ponad 1000 lat później greckiego historyka Herodota) pracowników na budowie grobowca traktowano dobrze: byli oni wynagradzani, dobrze karmieni, a nawet mieli prawo do strajku w sytuacji, gdy uznali, że wymaga się od nich zbyt wiele. Koszty wznoszenia piramid jednak bardzo obciążały zasoby państwa i mogło to wywołać kryzys, który ogarnął Egipt. Pierwsze z nich miały rozbudowaną część podziemną, a część naziemna odgrywała wówczas jedynie rolę ogromnej pokrywy osłaniającej wejście do komory grobowej. Z czasem zaczęto wznosić coraz większe piramidy i dodatkowo budowano ślepe korytarze, a także różnego rodzaju pułapki, które miały zapobiec rabunkowi. Zabezpieczenia te nie były jednak skuteczne i wszystkie budowle zostały obrabowane. Zapewne z tego powodu w późniejszym czasie zrezygnowano z ich wznoszenia. Odtąd swoje grobowce władcy przygotowywali w odludnej Dolinie Królów, a wejścia do nich starannie ukrywano.

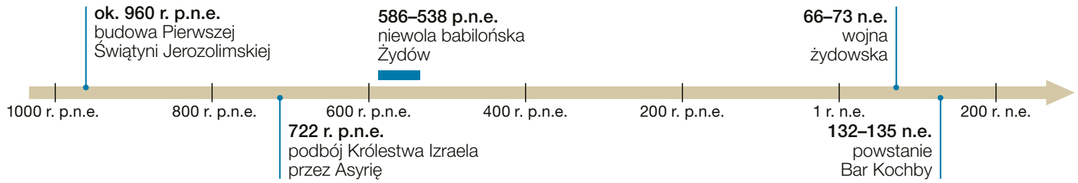
SFINKS – STRAŻNIK PIRAMID

Nie mniej słynny od samych piramid w Gizie jest znajdujący się w ich sąsiedztwie posąg sfinksa. To wykute w kamieniu mityczne stworzenie – lew z głową człowieka – znajduje się kilkaset metrów na wschód od piramidy Chefrena. Wielki Sfinks mierzy co prawda „zaledwie" 19 m wysokości, ale w odróżnieniu od piramid nie składa się z bloków kamiennych, lecz został w całości wykuty w litej skale. Jego zagadkowe oblicze łączy się z postacią władcy, który nakazał go wykonać. Powszechnie uważa się, że był nim faraon Chefren. Pojawiają się też głosy, że w kamieniu został utrwalony wizerunek budowniczego największej piramidy – Cheopsa. Wiadomo jednak z całą pewnością, że sfinks został wykuty w tym samym czasie, w którym powstały Wielkie Piramidy. Prawdopodobnie był w starożytności pomalowany, ponieważ znaleziono na nim ślady jaskrawych farb. Nieco lepiej znane są jego późniejsze dzieje. Ponad 1000 lat po wykuciu faraon Totmes IV odrestaurował posąg i prawdopodobnie rozkazał mu doczepić sztuczną brodę, taką samą, jaką w tych czasach nosili faraonowie podczas uroczystych ceremonii. W późniejszych czasach posąg niszczał na skutek wietrzenia piaskowca, choć nosa został pozbawiony najprawdopodobniej celowo w średniowieczu.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób wzniesiono wielkie piramidy w Gizie.
2. Odszukaj nawiązania do egipskich piramid obecne we współczesnej kulturze.

4 IZRAEL, FENICJA, INDIE I CHINY

Gdy potężne imperia w Mezopotamii i Egipcie przeżywały okres świetności, na ziemiach, na których współcześnie leżą Izrael, Liban i Palestyna, powstawały mniejsze państwa. Tworzyły je zamieszkujące Bliski Wschód liczne ludy semickie. Dziedzictwo Izraelitów okazało się wyjątkowo ważne dla dalszych losów świata. W tym samym czasie tysiące kilometrów na wschód rozwijały się także cywilizacje Indii i Chin. W jaki sposób religia wyznawana przez Żydów wpłynęła na późniejsze wierzenia znacznej części ludzkości? Co stanowiło o tym, że była wyjątkowa? Jakie dokonania starożytnych cywilizacji Wschodu przetrwały do naszych czasów?

BIBLIJNE DZIEJE IZRAELA

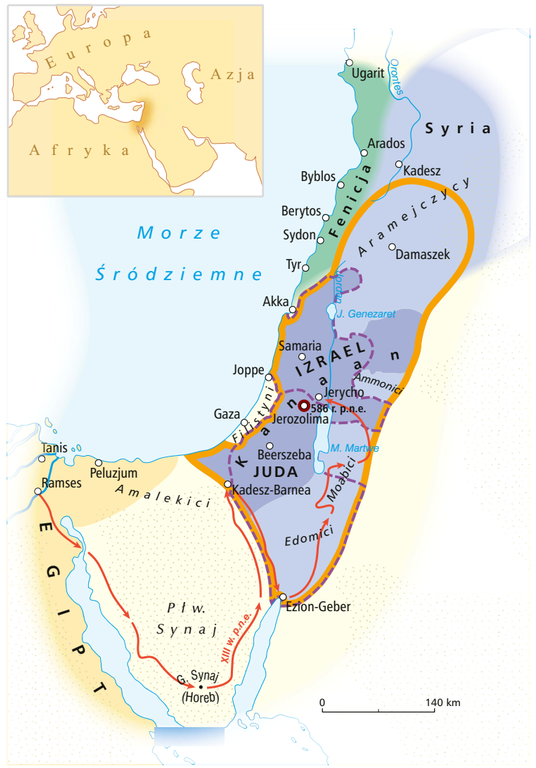
Biblia jest nie tylko świętą księgą żydów i chrześcijan, lecz także głównym źródłem wiedzy o najdawniejszej historii Izraela. Dzieje **Izraelitów**, zwanych też **Hebrajczykami**, zgodnie z Biblią rozpoczęły się, gdy ich przodek **Abraham** przybył z sumeryjskiego miasta Ur do leżącej na zachód od Mezopotamii ziemi **Kanaan**. Kraina ta obejmowała Palestynę, Fenicję i Syrię. Według tradycji biblijnej po osiedleniu się w Palestynie Izraelici podzielili zajęte terytorium pomiędzy 12 żydowskich plemion. Potomkowie Abrahama żyli w południowej części Kanaanu aż do momentu, gdy klęska głodu zmusiła ich do udania się do Egiptu. Przeniósł się tam wnuk Abrahama – Jakub. Po jakimś czasie stali się niewolnikami faraona. Sytuacja miała się zmienić, gdy **Mojżeszowi** objawił się bóg Jahwe i powierzył mu misję oswobodzenia Izraelitów. Żydzi opuścili Egipt i prowadzeni przez Mojżesza dotarli do góry Synaj, gdzie doszło do zawarcia przymierza pomiędzy nimi a bogiem **Jahwe**. Odtąd Jahwe stał się jedynym bogiem tego ludu – narodu wybranego. Warunki przymierza zostały określone w **Dekalogu**, czyli dziesięciorgu przykazaniach Bożych. Dalszy marsz Żydów do Ziemi Obiecanej, którą przyrzekł im Jahwe, opóźnił się ze względu na ich nieposłuszeństwo. Przez 40 lat wędrowali przez pustynię i dopiero po śmierci Mojżesza wkroczyli do krainy Kanaan, którą zajęli i osiedlili się w niej. Niewiele szczegółów tej opowieści można sprawdzić poprzez porównanie z innymi źródłami. Pomimo to uważa się, że zawiera ona elementy historycznej prawdy. Jednym z jej najważniejszych elementów jest przekonanie, iż przodkowie Izraelitów pochodzili spoza Kanaanu, a dokładnie z Mezopotamii. Ponadto w źródłach egipskich występuje termin *hapiru*, oznaczający niewolnych robotników. Być może jest on związany z nazwą ‘Hebrajczycy’. Jednak o wyjściu Żydów z Egiptu zachowane źródła egipskie z tamtych czasów zgodnie milczą.

Biblijna scena – Bóg [1] przekazuje Mojżeszowi [2] tablice z dziesięciorgiem przykazań. Podobnie jak w przypadku słynnej rzeźby Michała Anioła Mojżesz został tu ukazany z dwoma rogami na głowie. Był to wynik błędu tłumaczy, którzy w średniowieczu słowo ‘promienie’ błędnie przetłumaczyli z języka hebrajskiego jako ‘rogi’.

▪ *rycina, Niemcy, XV w.*

PALESTYNA, IZRAEL I FENICJA

państwo Dawida do 965 r. p.n.e.
obszary zdobyte i uzależnione przez Dawida
Fenicja
pustynie
granice państwa Salomona
granice królestw Judy i Izraela ok. 920 r. p.n.e.
wyjście Izraelitów z Egiptu do Kanaanu w XIII w. p.n.e.
zdobycie Jerozolimy przez wojska babilońskie w 586 r. p.n.e.

?

1. Wymień nazwy ludów sąsiadujących z Izraelitami w Ziemi Obiecanej.
2. Podaj nazwy miast-portów fenickich najbardziej wysuniętych na północ i na południe.

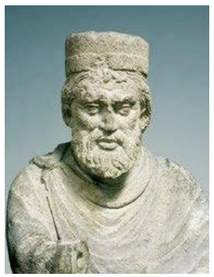
PAŃSTWO HEBRAJCZYKÓW

Przez pierwsze 200 lat po osiedleniu się w Kanaanie Izraelici tworzyli bardzo luźny związek plemion, bez wspólnych instytucji politycznych. Jedynie w przypadku zagrożenia wojennego władzę obejmował **sędzia**. Nie było to jednak stanowisko dziedziczne i w chwili zażegnania niebezpieczeństwa jego misja się kończyła. Dopiero w XI w. p.n.e., wraz ze wzrostem zagrożenia zewnętrznego, Izraelici zdecydowali się zastąpić instytucję sędziów władzą królewską. Pierwszym królem został **Saul**, który już wcześniej wyróżniał się odwagą w walkach. Całe jego panowanie upłynęło na zmaganiach z różnymi wrogami Izraelitów. Ostatecznie odebrał sobie życie, gdy został pokonany. Jego następcą na początku X w. p.n.e. został **Dawid**, wywodzący się z plemienia Judy. Jego panowanie zaznaczyło się w dziejach Izraela kilkoma zasadniczymi zmianami. Odniósł on ostateczne zwycięstwo nad Filistynami, czyli ludem osiadłym między Gazą a Jaffą, który dotychczas dawał się Izraelitom we znaki. Za jego

POSTAĆ HISTORYCZNA

SALOMON

ok. 1000–931 r. p.n.e.

Król Izraela rządzący w latach ok. 960–931 p.n.e. Był synem izraelskiego władcy Dawida i Batszeby. Umocnił wewnętrznie swoje państwo, rozwinął handel. Zreorganizował armię, wprowadzając do jej wyposażenia wozy bojowe. Utrzymywał przyjazne stosunki z sąsiadami, szczególnie z fenickim Tyrem i Egiptem. Nawiązał kontakty z arabskim Królestwem Saby, którego władczyni złożyła wizytę dyplomatyczną w jego państwie. W celu scentralizowania kultu religijnego zbudował świątynię Jahwe w Jerozolimie. Jego dwór stał się ośrodkiem kultury. Według tradycji biblijnej, która jest głównym źródłem wiadomości na jego temat, słynął z mądrości.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZDOBYCIE JEROZOLIMY PRZEZ BABILOŃCZYKÓW

Historyk żydowski Józef Flawiusz opisał m.in. przebieg buntu Joachimosa (Jojakima), w wyniku którego rozpoczęła się niewola babilońska.

Tymczasem król babiloński [Nabuchodonozor], *który powierzył władzę królewską Joachimosowi, nagle się zatrwożył. Pomyślał sobie bowiem, że ten może żywić przeciw niemu urazę za zgładzenie ojca i poderwać krainę do buntu. Wysłał przeto wojsko, by obległo go w Jerozolimie. Joachimos jednak, będąc z natury zacny i sprawiedliwy, nie chciał do tego dopuścić, by z jego powodu miastu groziła zagłada. Oddał więc matkę i krewnych w ręce wodzów wysłanych przez króla babilońskiego, skoro ci na jego żądanie przysięgli, że ani owym zakładnikom, ani miastu nie wyrządzą żadnej szkody. Ale złożona przez nich obietnica nie została dochowana nawet przez rok, złamał ją bowiem król babiloński, nakazując swoim wodzom, by pojmali z miasta wszystkich młodzieńców oraz mężów znających jakieś rzemiosło i by w pętach przywlekli ich przed jego oblicze (było owych ludzi ogółem 10 832), a także samego Joachimosa, jego matkę i przyjaciół. Gdy ich sprowadzono, zatrzymał ich pod strażą, a na króla wyznaczył wuja Joachimosa, Sachiasza, odebrawszy odeń przysięgę, że będzie strzegł jego władzy nad krainą i nie będzie próbował żadnych buntów.*

Źródło: Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak, J. Radożycki, cz. 1, Warszawa 2001, s. 457–458.

? **1.** Wyjaśnij, kto powierzył władzę królewską Joachimosowi.
2. Oceń, z jakiego powodu odsunięto Joachimosa od władzy.

panowania został ustanowiony ustrój monarchiczny. Dawid również znacznie rozszerzył granice państwa, a jego stolicą i religijnym centrum uczynił Jerozolimę. Miasto to znajdowało się na terenie nienależącym do żadnego z 12 plemion Izraela. Następcą Dawida został ok. 960 r. p.n.e. jego syn **Salomon**, który intensywnie zajął się ugruntowaniem dorobku swoich poprzedników. Według Biblii Salomon zasłynął ze względu na nieprzeciętne zalety swojego umysłu. Zasłynął on jako wybitny administrator. Korzystając najprawdopodobniej z wzorców egipskich, stworzył silny aparat urzędniczy. Ponadto podzielił kraj na okręgi administracyjne. Skarbiec królewski, który w czasach Dawida zasilały głównie wpływy z łupów wojennych, za panowania Salomona pełen był zysków z dobrze rozwiniętego handlu zagranicznego, m.in. z Fenicjanami i z odległym królestwem Saby, ważnym producentem wonności. Salomon został także zapamiętany jako budowniczy **Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej**. Choć była to niewielka budowla, w której składano ofiary i obchodzono święta, w tradycji przetrwała jako jedna z najważniejszych świątyń w dziejach ludzkości.

Po śmierci Salomona w 931 r. p.n.e. nastąpił podział zjednoczonego dotąd państwa żydowskiego. Na południu powstało **Królestwo Judy** ze stolicą w Jerozolimie, a na północy – **Królestwo Izraela**. Królestwo Judy było rządzone przez dynastię wywodzącą się od Dawida, a na północy królowie byli każdorazowo wybierani. Pod rządami dynastii Judea cieszyła się pewną stabilizacją, podczas gdy Izrael stał się areną politycznych niepokojów i ostatecznie w **722 r. p.n.e.** popadł w zależność od Asyrii. Król asyryjski Sargon II przekształcił go w prowincję swojego imperium i uprowadził 30 tys. Izraelitów do Asyrii. Niespełna półtora wieku później Judea podzieliła los Izraela i została podbita przez Babilończyków. W **586 r. p.n.e.** król babiloński Nabuchodonozor zburzył Jerozolimę wraz ze świątynią i uprowadził część Hebrajczyków do Mezopotamii. Rozpoczął się okres tzw. **niewoli babilońskiej**, trwającej do 538 r. p.n.e., kiedy to pogromca imperium babilońskiego – władca Persji **Cyrus II** – zezwolił Żydom na powrót do Palestyny i odbudowę Świątyni Jerozolimskiej. Od tego czasu Judea formalnie była prowincją perską.

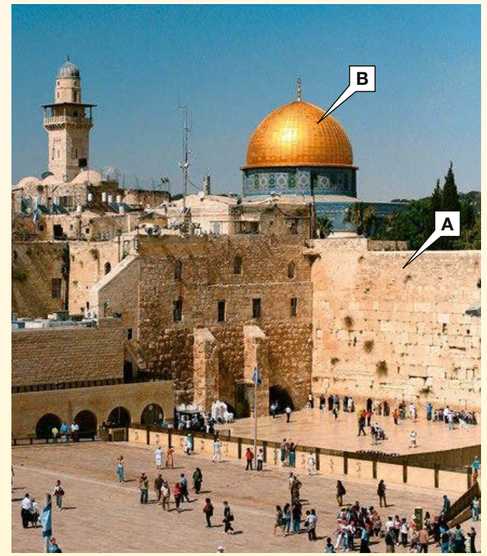
Triumfalny pochód Rzymian, niosących kosztowności zdobyte w Jerozolimie, został przedstawiony na jednej z płaskorzeźb zdobiących łuk Tytusa w Rzymie.

▪ *płaskorzeźba, Rzym, I w. n.e.*

INFOGRAFIKA

ŚWIĄTYNIA JEROZOLIMSKA

Pierwsza Świątynia Jerozolimska została wzniesiona przez króla Salomona w X w. p.n.e. Przechowywano w niej Arkę Przymierza, czyli drewnianą skrzynię z tablicami Dekalogu, symbolizującą obecność Jahwe i zabieraną przez armię na wyprawy wojenne. Świątynia została zniszczona przez wojska babilońskie w 587 r. p.n.e. Wówczas zaginęła również Arka Przymierza. Druga świątynia została wzniesiona po powrocie Hebrajczyków z niewoli babilońskiej ok. 520 r. p.n.e. Budowla ta przetrwała pięć stuleci i dopiero w I w. p.n.e. została rozebrana i zastąpiona nową na rozkaz Heroda Wielkiego. Zniszczyli ją Rzymianie w 70 r., po nieudanym powstaniu żydowskim.

Ściana Płaczu A, zwana też Murem Zachodnim, jest jedyną pozostałością po Drugiej Świątyni Jerozolimskiej i najświętszym miejscem dla wyznawców judaizmu. Jej nazwa pochodzi z czasów osmańskich, gdy stała się miejscem, gdzie Żydzi opłakiwali swoich zmarłych przodków i zniszczenie świątyni. Widoczna w tle Kopuła na Skale B to jedno z najważniejszych miejsc dla muzułmanów. Sąsiedztwo świętych miejsc jest przyczyną trwającego od lat sporu muzułmanów z żydami o Wzgórze Świątynne.

1 **Mur** okalający Świątynię Jerozolimską wyznaczał dziedzińce, na których mogli się gromadzić wierni – oddzielał m.in. mężczyzn od kobiet.

2 **Świątynia** była najświętszym miejscem wyznawców judaizmu – wstęp do niej mieli wyłącznie kapłani. Zbudowano ją z białego marmuru.

3 **Rozległe dziedzińce** były dla żydów miejscem modlitwy i składania ofiar. Tylko jeden z dziedzińców, znajdujący się przed wejściem do samej świątyni, był dostępny także dla osób innych wyznań.

Świątynia Jerozolimska
z czasów Heroda Wielkiego została zrekonstruowana przez naukowców w formie makiety.

? Wyjaśnij, jakie znaczenie ma dla wyznawców judaizmu Ściana Płaczu.

POWSTANIA ŻYDOWSKIE

W 332 r. p.n.e. Palestyna stała się częścią rodzącego się imperium Aleksandra Wielkiego (więcej o nim na s. 72–74). Po jego śmierci Żydzi znaleźli się pod panowaniem rządzącej Egiptem macedońskiej dynastii Ptolemeuszy, później zaś władających Syrią Seleukidów. Gdy w 168 r. p.n.e. jeden z władców z tej dynastii nakazał przekształcić Drugą Świątynię Jerozolimską w miejsce kultu boga Baala, Żydzi wszczęli powstanie. W trakcie walk Hebrajczycy dowodzeni przez Judę Machabeusza pokonali wojska Seleukidów i wyzwolili Jerozolimę. Wydarzenia te przeszły do historii jako **powstanie Machabeuszy**. Ostatecznie Żydom udało się stworzyć niezależne państwo rządzone przez władców z dynastii machabejskiej. Przetrwało ono do 63 r. p.n.e., kiedy to Jerozolima została zdobyta przez rzymskiego wodza Pompejusza Wielkiego. Początkowo Żydzi byli rządzeni przez podległych Rzymowi królów. Jednym z nich był **Herod Wielki**, przedstawiony w Ewangelii jako okrutny tyran, choć miał też zasługi. To z jego inicjatywy m.in. została przebudowana świątynia w Jerozolimie. Ostatecznie jednak cały kraj stał się w 44 r. n.e. rzymską prowincją.

Okres rzymskiego panowania w Palestynie był niespokojny. Dwukrotnie wybuchały wielkie żydowskie powstania przeciwko władzy Rzymian. Do pierwszego z nich, nazwanego **wojną żydowską**, doszło w 66 r. n.e., za panowania Nerona. Powstańcy nie mieli szans na zwycięstwo w starciu z potęgą Rzymian. W **70 r. n.e.** legiony zdobyły zbuntowaną Jerozolimę i spaliły odbudowaną Świątynię Jerozolimską, a trzy lata później upadła ostatnia twierdza żydowska – **Masada**. Drugie powstanie wybuchło w **132 r. n.e.**, gdy cesarz Hadrian postanowił wybudować na miejscu Jerozolimy nowe miasto ze świątynią Jowisza Kapitolińskiego. Powstańcy dowodzeni przez **Bar Kochbę**, choć początkowo odnosili sukcesy, ostatecznie zostali pokonani. Cesarz odpowiedział represjami, zlikwidował nawet prowincję Judea, a nową, która powstała w jej miejsce, nazwał Syria-Palestyna. Nie mogli się w niej osiedlać Żydzi, którzy odtąd zostali zmuszeni do życia w **diasporze**, czyli rozproszeniu, w różnych częściach Imperium Rzymskiego. Ta sytuacja okazała się niezwykle trwała, a państwo żydowskie odrodziło się dopiero po niemal dwóch tysiącach lat, po II wojnie światowej.

RELIGIA ŻYDOWSKA

W starożytności mieszkańcy Bliskiego Wschodu byli politeistami. Także Żydzi w chwili osiedlania się w Kanaan nie wyznawali religii **monoteistycznej**, czyli wiary w jednego boga. Bóg Abrahama był początkowo plemiennym bóstwem opiekuńczym. Religia żydowska – **judaizm** – kształtowała się stopniowo. Dopiero od czasów Mojżesza Żydzi wyznawali wyłącznie jedynego boga – **Jahwe**, który jak wierzyli, miał otoczyć ich lud specjalną opieką i uczynić narodem wybranym. W zamian za to Izraelici mieli przestrzegać ustanowionych przez Boga praw, z których najważniejsze zebrano w dziesięciorgu przykazań. Położono w nich szczególny nacisk na etyczne zasady postępowania. Z monoteistycznej religii Żydów narodziło się chrześcijaństwo, a później nawiązywał do niej islam.

Święta księga Żydów – Stary Testament, czyli część Biblii składająca się z 39 ksiąg, powstawała stopniowo. Najważniejszą jej część stanowi Pięcioksiąg Mojżesza, czyli **Tora**. Drugą oprócz Biblii ważną księgą judaizmu jest **Talmud**. Składa się on z komentarzy i objaśnień do Tory, choć zawiera także przepisy prawne i religijne.

KOLONIZACJA FENICKA

? **1.** Podaj nazwy współczesnych państw, na których terenie znajdowały się kolonie fenickie.
2. Wymień wyspy i archipelagi, na których osiedlili się Fenicjanie.

FENICJA

Nazwę „Fenicja" nadali Grecy przybrzeżnym terenom dzisiejszego Libanu i Izraela. Ich mieszkańcy nie utworzyli zjednoczonego państwa, żyli natomiast w niezależnych portowych miastach-państwach. Najważniejszymi z nich były: **Tyr**, **Sydon**, **Byblos** i **Arados**. W miastach tych rządzili najczęściej dziedziczni królowie, którzy pełnili funkcję najwyższych urzędników.

Położenie geograficzne czyniło z Fenicjan naturalnych pośredników w handlu między Bliskim Wschodem a Grecją, Italią i innymi zachodnimi krainami śródziemnomorskimi. Ponadto Fenicja obfitowała w bogactwa naturalne. Najważniejsze z nich były drewno cedrowe i jałowce, poszukiwane i cenione przez Egipcjan i Asyryjczyków. Fenicjanie osiągnęli również biegłość w farbowaniu tkanin na purpurowo. Słynęli też z rzadkiej wówczas umiejętności produkcji wyrobów ze szkła. Obie technologie produkcyjne były największą tajemnicą państwową i przez wieki pilnie ich strzeżono.

Mieszkańcy Fenicji byli znani jako kupcy i znakomici żeglarze. Podczas swoich wypraw założyli liczne kolonie. Najwcześniejsze powstały na Cyprze i Krecie, następne zaś w północnej Afryce, na Malcie, Sycylii, Sardynii oraz w Hiszpanii. Większość z nich utworzono w miejscach, gdzie występowały bogactwa naturalne, takie jak miedź, ołów, cyna, srebro i złoto. Najsłynniejszą fenicką kolonią została założona w Afryce Północnej w 814 r. p.n.e. **Kartagina**. Miasto to nie tylko szybko stało się osobnym państwem, lecz także jedną z największych potęg w zachodniej części Morza Śródziemnego. Kres jej świetności przyniosły dopiero wojny z Rzymem toczone w III i II w. p.n.e. (więcej o nich na s. 95, 98–100).

Fenickie wyroby ze szkła barwionego kupcy sprzedawali wielu ludom mieszkającym nad brzegami Morza Śródziemnego.
▪ *wyroby szklane, Fenicja, I tysiąclecie p.n.e.*

ALFABET – EPOKOWY WYNALAZEK FENICJAN

Fenicja jest ojczyzną liter. Zanim Fenicjanie przeprowadzili rewolucyjne zmiany w zapisywaniu tekstów, znaki w piśmie klinowym i hieroglificznym oznaczały rzeczy lub sylaby, a ich znaczenia trzeba się było domyślać. Fenicjanie zaś zaczęli używać znaków jako odpowiedników spółgłosek w mowie. Dzięki temu do zapisania dowolnej informacji wystarczyły im 24 znaki tworzące alfabet fenicki. Stąd też wywodzą się wszystkie późniejsze rodzaje pisma oparte na literach, a więc alfabety: hebrajski, grecki, łaciński, arabski i cyrylica.

? Jakie znaczenie dla rozwoju cywilizacji miało, Twoim zdaniem, wynalezienie alfabetu przez Fenicjan?

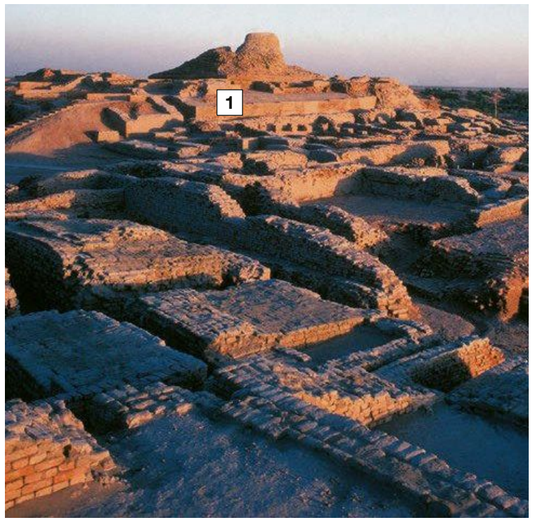

Alfabet fenicki, nazwy liter i najbliższe im odpowiedniki w języku polskim

CYWILIZACJA DOLINY INDUSU I ARIOWIE

W połowie III tysiąclecia p.n.e. w dolinie Indusu, na terenie dzisiejszego Pakistanu, narodziła się jedna z najstarszych cywilizacji. Jej głównymi ośrodkami były dwa miasta: **Mohendżo Daro** i **Harappa**, które zostały zbudowane według podobnego regularnego planu. Domy wznoszono z wypalanej lub suszonej cegły. We wnętrzu każdego z nich znajdowała się studnia oraz toaleta połączona z kanalizacją miejską. Mieszkańcy doliny Indusu w starożytności zajmowali się rolnictwem i hodowlą, ale rozwinięte były tam również rzemiosło i handel. Produkty tamtejszych rzemieślników trafiały m.in. do Mezopotamii.

Kres tej cywilizacji położył napływający z północy lud **Ariów**, który ok. 1500 r. p.n.e. zajął jej ziemie. Najeźdźcy utworzyli tam szereg państewek. Zjednoczyły się one dopiero w IV w. p.n.e. i powstało wówczas jedno państwo. Jego najwybitniejszym władcą był **Aśoka**, który panował w III w. p.n.e. Przeprowadził reformy, które miały zapewnić poddanym dobrobyt, m.in. opiekę lekarską. Władca słynął przy tym z pokojowej polityki wobec sąsiadów. Najprawdopodobniej postępował tak pod wpływem nauk głoszonych przez Buddę. Gdy jednak zmarł ok. 232 r. p.n.e., jego imperium zaczęło chylić się ku upadkowi z powodu najazdów ludów koczowniczych.

Ruiny Mohendżo Daro pozwalają poznać wygląd miast z doliny Indusu sprzed 4500 lat. Nad zabudowaniami wzniesionymi wzdłuż precyzyjnie wyznaczonych ulic górowała cytadela 1, która miała charakter obronny.

▪ *fotografia współczesna, Mohendżo Daro (Pakistan)*

HINDUIZM I BUDDYZM

Ariowie, którzy położyli kres cywilizacji Indusu, byli politeistami. Stopniowo jednak główną religią Indii stał się **braminizm**, który opierał się na wierze w Brahmę [czyt.: bramę] – najwyższego boga stwórcę. Jego kapłani – **bramini** – mieli wyjątkową pozycję społeczną. Przekazywali z pokolenia na pokolenie uznawaną za świętą wiedzę obejmującą m.in. wskazówki, jak kierować społeczeństwem.

Z czasem z połączenia braminizmu i religii pierwotnych mieszkańców Indii powstał **hinduizm**, praktykowany obecnie przez większość z nich. Jego wyznawcy wierzą w **reinkarnację**, czyli w odradzanie się człowieka po śmierci dzięki wstępowaniu duszy w inne ciało.

Na przełomie VI i V w. p.n.e. początek nowej religii dał syn władcy jednego z państewek Siddharta Gautama [czyt.: sidarta gałtama], który został nazwany **Buddą**, czyli 'oświeconym'. Nauczał, że wszystko podlega nieustannym zmianom. Człowiek ma zaś wpływ na to, czy nieuchronna przemiana skieruje się w dobrą, czy też złą stronę. Aby przeprowadzić dobrą zmianę, należy przestrzegać zasad etycznych oraz ćwiczyć umysł. Pozwala to osiągnąć **nirwanę**, czyli stan wyzwolenia od cierpienia. Buddyzm zyskał ogromną popularność, choć nigdy nie zdołał w Indiach wyprzeć hinduizmu. W kolejnych stuleciach stał się główną religią m.in. w Tybecie czy Japonii.

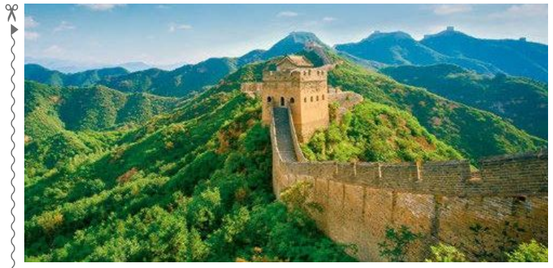
Budda był przedstawiany przez stulecia w kilku charakterystycznych pozach, najczęściej jako mężczyzna w stanie medytacji. Wizerunki te stały się kanoniczne dla Dalekiego Wschodu.

▪ *płaskorzeźba, Indie, VIII w. p.n.e.*

CESARSTWO CHIŃSKIE

Najstarsze państwo chińskie powstało w **Dolinie Żółtej Rzeki** (Huang He) w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. Było ono rządzone początkowo przez **dynastię Szang**. W tych czasach Chińczycy znali już sekret wytopu brązu, a także posługiwali się pismem piktograficznym. Za rządów kolejnej dynastii – **Zhou** [czyt.: czoł] doszło do ogromnej ekspansji – do państwa włączono wówczas Mandżurię oraz tereny na południu rozciągające się aż za Jangcy (Niebieską Rzekę). Z czasem jednak król utracił dawne znaczenie, a uniezależnione od niego liczne księstwa zawzięcie ze sobą rywalizowały.

Kres rozbiciu politycznemu położył w **221 r. p.n.e.** władca jednego z księstw chińskich **Qin Shi Huang** [czyt.: ci si hłan], który zbrojnie zjednoczył wszystkie księstwa i przyjął tytuł **Pierwszego Cesarza**. Posiadał najwyższą władzę – kierował polityką państwa, dowodził wojskiem oraz nadawał urzędy. Nazywany był Synem Niebios, ponieważ uważano, że władza została mu nadana przez bogów. Cesarz rządził państwem za pośrednictwem rzeszy urzędników, podzielonych zgodnie ze skomplikowaną hierarchią. Za jego rządów rozpoczęto budowę **Wielkiego Muru**, który miał chronić cesarstwo przed najazdami koczowniczych plemion z północy. Wkrótce po jego śmierci rządy objęła dynastia **Han**, za której rządów ostatecznie ukształtowała się cywilizacja chińska. Nawiązano wówczas kontakty z Europą poprzez szlak handlowy zwany ze względu na najcenniejszy towar sprowadzany z Chin **jedwabnym szlakiem**.

Wielki Mur był nie tylko ogromnym wyzwaniem budowlanym, ale także organizacyjnym – wymagał nieustannej obsługi tysięcy żołnierzy. Jego poszczególne odcinki były bronione przez wydzielone oddziały wojskowe.

▪ *fotografia współczesna, Chiny*

KONFUCJONIZM I TAOIZM

Epoka rozbicia Chin na niewielkie księstwa to nie tylko czas konfliktów wewnętrznych, ale i rozwoju filozofii, nazywany okresem **Stu Szkół Myśli**. Spośród nich największy wpływ na rozwój cywilizacji chińskiej wywarła szkoła Konfucjusza. Tego żyjącego na przełomie VI i V w. p.n.e. mędrca interesowały głównie zagadnienia etyczne, społeczne i polityczne. Jego zdaniem każdy człowiek powinien rozwijać cnoty moralne. Za najważniejszy uważał obowiązek czynienia dobra bez liczenia na własne korzyści. Uważał, że społeczeństwo może funkcjonować sprawnie jedynie wtedy, gdy każdy człowiek wie, jakie powinien w nim zająć miejsce i w jaki sposób wypełniać obowiązki wobec władcy, rodziny i przyjaciół.

Duże znaczenie w Chinach zyskał także **taoizm**. Za twórcę tej doktryny uważa się żyjącego w VI w. p.n.e. **Laozi** [czyt.: laocy]. O ile Konfucjusz kładł duży nacisk na obowiązki, o tyle taoiści odrzucali ustalony porządek i podkreślali za to wartość wolności i spontaniczności. Liczyła się dla nich taka wiedza, którą można zdobyć poprzez obserwację i pokorę wobec zjawisk natury. Laozi sądził, iż między człowiekiem a naturą istnieje pierwotny związek (*tao*). Uważał, że najlepiej jest, gdy nie ingeruje się w naturalny porządek rzeczy.

Terakotowa armia to zbiór ok. 8 tys. posągów przedstawiających żołnierzy, oficerów, a nawet konie. Wykonano je z terakoty, czyli wypalonej gliny, i ustawiono w szyku bojowym w pobliżu grobowca Pierwszego Cesarza.

▪ *posąg ceramiczny, Chiny, ok. 210 r. p.n.e.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, co odróżniało judaizm od innych religii w starożytności.
2. Wskaż najważniejsze osiągnięcia Dawida i Salomona.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. W. Keller, *Śladami Biblii. Stary Testament w świetle badań naukowych*, tłum. M. Zybura, Warszawa 1998.
M. Liverani, *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. J. Puchalski, Warszawa 2010.

Podsumowanie rozdziału I
Pierwsze cywilizacje

1 Zanim zaczęła się historia

1. Prehistoria obejmuje dzieje człowieka do momentu wynalezienia pisma. Na podstawie kryterium surowca, z którego wykonywano narzędzia, dzieli się ją na trzy epoki: kamienia, brązu i żelaza. Ich daty krańcowe są różne na poszczególnych obszarach.
2. Człowiek rozumny (*Homo sapiens*) ukształtował się 200 tys. lat temu. W procesie ewolucji kluczowe były: zmiana sylwetki na pionową, korzystanie z narzędzi i ich doskonalenie oraz opanowanie metod rozpalania i podtrzymywania ognia.
3. Przechodzenie od wędrownego trybu życia do osiadłego rozpoczęło się ok. 10 tys. lat p.n.e. na obszarze Żyznego Półksiężyca. Zmiana wiązała się z podjęciem upraw zbóż i hodowli zwierząt oraz wznoszeniem trwałych osad. Mieszkańcy części z nich trudnili się również handlem i rzemiosłem (Çatal Hüyük).
4. W IV tys. p.n.e. na Bliskim Wschodzie opanowano metody produkcji narzędzi z brązu (stopu miedzi i cyny), a pod koniec II tys. p.n.e. – z żelaza.

2 Starożytna Mezopotamia

1. Mezopotamia to kraina położona pomiędzy Tygrysem i Eufratem o korzystnym klimacie i glebach użyźnianych przez wylewy obu rzek.
2. Nieregularność tych wylewów skłaniała do budowy i utrzymania systemów irygacyjnych. Wymagało to stałej i zorganizowanej pracy większej grupy ludzi i prowadziło do powstania pierwszych państw, a także cywilizacji.
3. Najstarszym znanym ludem Mezopotamii byli Sumerowie. Dokonali oni wielu odkryć i wynalazków, wśród których najistotniejszym było pismo.
4. W III tys. p.n.e. w Mezopotamii powstało imperium akadyjskie, którego najwybitniejszym władcą był Sargon. W II i I tys. p.n.e. potęgę zyskały Babilon oraz Asyria. Władcom asyryjskim udało się podbić cały Bliski Wschód od Egiptu do Iranu.
5. W miastach Mezopotamii rozwijały się rzemiosło i nauka (matematyka, astronomia), a także – literatura. Znajomość pisma pozwoliła również opracować pierwsze spisy prawa, takie jak Kodeks Hammurabiego z XVIII w. p.n.e.

Najstarsze rodzaje pisma na Bliskim Wschodzie i w Europie

Nazwa pisma	Czas	Miejsce powstania
pismo piktograficzne sumeryjskie	ok. 4000 p.n.e.	Mezopotamia
pismo klinowe	ok. 3500 p.n.e.	Mezopotamia
pismo hieroglificzne	ok. 3000 r. p.n.e.	Egipt
pismo linearne A	XVIII w. p.n.e.	Kreta
alfabet fenicki	ok. 1050 p.n.e.	Fenicja
alfabet grecki	ok. 800 r. p.n.e.	Grecja
alfabet łaciński	ok. 700 r. p.n.e.	Półwysep Apeniński
alfabet arabski	IV w. n.e.	Bliski Wschód

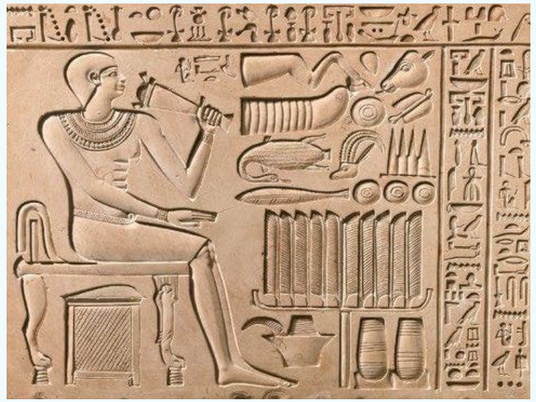

Gudea z Lagasz to jeden z najbardziej znanych władców sumeryjskich. Do naszych czasów zachowało się wiele jego posążków, które umieszczał w licznych świątyniach wznoszonych z jego rozkazu.

- *rzeźba, Mezopotamia, XXII w. p.n.e.*

3 Starożytny Egipt

1. Państwo egipskie w starożytności obejmowało niemal wyłącznie ziemie położone w bezpośredniej bliskości Nilu. Składało się z Egiptu Dolnego (ujście Nilu) i Górnego (dolina rzeki).
2. Dzieje Egiptu dzieli się na trzy epoki: Starego Państwa, Średniego Państwa i Nowego Państwa, kiedy osiągnął on największe terytorium i znaczenie polityczne.
3. Władca Egiptu – faraon – sprawował władzę absolutną. Na czele rozbudowanej administracji stał wezyr. Ważną rolę odgrywali kapłani, którzy dysponowali władzą i ogromnymi majątkami należącymi do świątyń. Najliczniejsi byli wolni chłopi, wykonujący określone prace na rzecz państwa, natomiast niewielu było niewolników.
4. Egipska religia miała charakter politeistyczny, zatem Egipcjanie czcili wiele różnorodnych bóstw. Miejscem kultu były przede wszystkim świątynie. Ważną rolę odgrywała wiara w życie po śmierci. Z tego powodu istniał tam m.in. zwyczaj balsamowania zwłok i wznoszono monumentalne grobowce – piramidy.
5. Egipcjanie posługiwali się trzema rodzajami pisma: pismem hieroglificznym, hieratycznym i demotycznym.

Stella nadzorcy Maatiego to jedna z licznych płaskorzeźb dokumentujących życie Egipcjan. Postać przedstawiona została w sposób charakterystyczny dla sztuki egipskiej.

- *płaskorzeźba, Egipt, XXI w. p.n.e.*

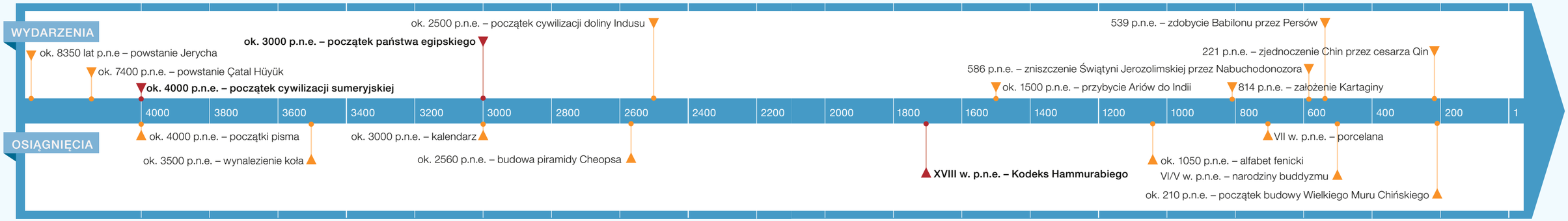
4 Izrael, Fenicja, Indie i Chiny

1. Początki Izraela opisuje Biblia. Pasterski lud Hebrajczyków miał przybyć do Kanaanu (Palestyna) z Mezopotamii. W XI–X w. p.n.e. powstało tam królestwo żydowskie ze stolicą w Jerozolimie. Władali nim kolejno Saul, Dawid i Salomon.
2. Po śmierci Salomona państwo rozpadło się na Izrael i Judeę, które zostały podbite przez Asyrię (VIII w. p.n.e.), a następnie Babilonię (VI w. p.n.e.). Wydarzenia te doprowadziły do rozproszenia Hebrajczyków poza Palestyną.
3. Fenicjanie zamieszkiwali wschodnie wybrzeża Morza Śródziemnego, gdzie utworzyli szereg miast-państw. Zajmowali się głównie handlem. Na wybrzeżach Morza Śródziemnego założyli wiele kolonii.
4. W III tys. p.n.e. w dolinie Indusu powstała cywilizacja, o której wysokim poziomie rozwoju świadczą ruiny miast: Mohendżo Daro i Harappa. Jej upadek wiązał się z najazdem Ariów (ok. 1500 r. p.n.e.).
5. Najstarsze państwo chińskie powstało w pierwszej połowie II tysiąclecia p.n.e. w dolinie Żółtej Rzeki. Z czasem rozpadło się ono na wiele niezależnych królestw, które w 221 r. p.n.e. zjednoczył Pierwszy Cesarz.

Menora [1], czyli siedmioramienny świecznik, stał się jednym z głównych symboli narodu żydowskiego i Izraela. Jego wygląd i budowa zostały opisane w biblijnej Księdze Wyjścia.

- *fragment szklanej misy, cesarstwo rzymskie, IV w. n.e.*

To budzi kontrowersje

Kto zbudował wiszące ogrody Semiramidy?

Spośród siedmiu cudów świata – opracowanej jeszcze przez starożytnych Greków listy najwspanialszych dzieł ludzkich – najbardziej tajemnicze pozostają do dziś wiszące ogrody legendarnej królowej Semiramidy. Choć wspominają o nich liczne źródła, nadal nie wiemy, ani gdzie się one znajdowały, ani kto je faktycznie założył. Niektórzy badacze zdążyli nawet postawić hipotezę, że ten ogród był jedynie literacką fikcją i w rzeczywistości w ogóle nie istniał. Ostatnio jednak pojawiły się nowe pomysły rozwiązania tej zagadki…

Zgodnie z tradycją wiszące ogrody Semiramidy miały zostać założone w VI w. p.n.e. na polecenie króla Babilonii Nabuchodonozora II jako prezent dla jego żony Amytis, która tęskniła za krajobrazem i roślinnością swojej ojczyzny, Medii. Pozostałości Babilonu – stolicy państwa Nabuchodonozora, archeolodzy odnaleźli już w 1899 r. i odtąd w jego ruinach poszukiwano śladów wspaniałego założenia ogrodowego. W wysiłkach tych kierowano się kilkoma opisami z czasów starożytnych.

Ogrody przedstawiono w nich jako potężną konstrukcję tarasową, o układzie podobnym do teatru, a wzniesioną z cegły lub kamienia. Jej sercem miał być skomplikowany system wodociągów, który pozwalał transportować niezbędną dla roślin wodę na wyższe poziomy budowli. Według przekazów opierał się on na zastosowaniu tzw. śruby Archimedesa, a więc mechanizmu, który sami Grecy poznali dopiero w III w. p.n.e. Na podstawie tych wskazówek poszczególni badacze dopatrywali się pozostałości ogrodów w kolejnych odnajdywanych ruinach rozmaitych imponujących budowli, ale ich hipotezy były kolejno obalane. Dodatkowo wśród licznych inskrypcji dokumentujących działalność budowlaną władcy Babilonu nie natrafiono na żaden ślad wzniesienia przez niego jakichkolwiek ogrodów. Niepowodzenie prac prowadzonych w Babilonie skłoniło badaczy do rozszerzenia obszaru poszukiwań, a przede wszystkim do pogodzenia się z myślą, że romantyczna opowieść o początkach ogrodów nie musi być całkiem dokładna. Najnowsze odkrycia i ponowne badanie znanych już inskrypcji rzucają nowe światło na zagadkę wiszących ogrodów. Według budzącej kontrowersje teorii ta niezwykła budowla powstała nie w Babilonie, a w Niniwie, a więc w stolicy Asyrii, być może w okresie jej największego rozkwitu, czyli w VIII lub VII w. p.n.e. Miała być ona dziełem króla Sanheriba, który – oprócz licznych wojen – prowadził również szeroko zakrojoną działalność budowlaną i wzniósł m.in. wspaniały pałac wraz z całym systemem wodociągów zaopatrujących miasto w wodę. Konstrukcje te same w sobie zasługiwałyby pewnie na miano cudu myśli inżynierskiej, jako że sięgały one do źródeł odległych o 60 km od miasta.

Dla poszukiwaczy wiszących ogrodów ważniejszy jest jednak fakt, że w zachowanych inskrypcjach dotyczących pałacu Sanheriba znalazły się wzmianki o zastosowaniu tu urządzenia, które można by uznać za „śrubę Archimedesa". Dodatkowo na jednej z odnalezionych tu płaskorzeźb przedstawiono ogromną konstrukcję podtrzymującą tarasy porośnięte bogatą roślinnością, co odpowiada z grubsza znanym nam opisom wiszących ogrodów. Trudno jednak nadal powiedzieć, czy to są właśnie ogrody Semiramidy, którymi zachwycali się starożytni.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie źródło historyczne pozwoliłoby definitywnie rozstrzygnąć spór o lokalizację wiszących ogrodów Semiramidy?
2. Jakie obiekty zasługują Twoim zdaniem na miano siedmiu cudów współczesnego świata?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, jakie były skutki zmiany trybu życia z koczowniczego na osiadły.
2. Przedstaw warunki geograficzne, które sprzyjały powstaniu pierwszych cywilizacji, i wyjaśnij ich znaczenie.
3. Porównaj struktury społeczne starożytnego Egiptu i starożytnych Indii.
4. Porównaj organizację państw Sumerów i Fenicjan, wskaż podobieństwa i różnice oraz wymień ich najważniejsze osiągnięcia.
5. Porównaj systemy religijne starożytnego Egiptu, Izraela i Indii. Opisz ich cechy szczególne.
6. Wyjaśnij, czym różniły się systemy pisma stosowane w starożytnych cywilizacjach.

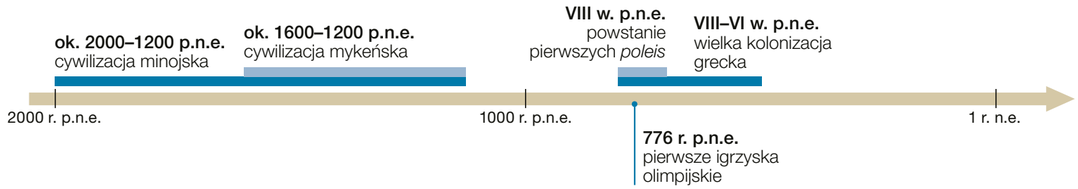
Partenon w Atenach, V w. p.n.e.

II
DZIEJE STAROŻYTNEJ GRECJI

1 Hellada i Hellenowie
2 Ateńska demokracja
3 Starożytna Sparta
4 Wojny grecko-perskie
5 Podboje Aleksandra Macedońskiego
6 Kultura starożytnej Grecji

1 HELLADA I HELLENOWIE

Pierwsze starożytne cywilizacje powstawały na rolniczych obszarach nad wielkimi rzekami. To właśnie w związku ze wspólnymi pracami przy nawadnianiu pól narodziły się pierwsze państwa. Czy jednak cywilizacja zawsze musiała kształtować się w podobnych warunkach? Na jakie sposoby organizowało się społeczeństwo?

W GÓRZYSTEJ GRECJI

Starożytni Grecy swoją krainę nazywali **Helladą**. Na jej obszarze można było wyróżnić trzy znacznie różniące się od siebie części:

- Grecję właściwą, rozciągającą się w południowej części Półwyspu Bałkańskiego,
- liczne wyspy Morza Egejskiego,
- zachodnie wybrzeża Azji Mniejszej.

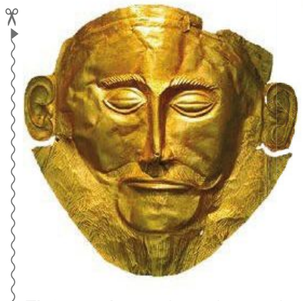
Helladę w większości pokrywały góry. Najwyższy masyw górski – **Olimp** – wznosił się na wysokość prawie 3000 m n.p.m. Pasma górskie dzieliły Grecję właściwą na wiele krain geograficznych, takich jak Tesalia, Attyka czy Lakonia. W górzystym terenie podróże lądem wiązały się z trudnościami. Dzięki rozwiniętej linii brzegowej dużo łatwiej było przemieszczać się morzem. Dlatego większość ważniejszych ośrodków leżała nad nim lub na wybrzeżu, a ich mieszkańcy na co dzień podróżowali drogą morską.

Hellada była uboga w bogactwa naturalne, dlatego już w II tysiącleciu p.n.e. Grecy zaczęli podejmować dalekie podróże, także morskie, w poszukiwaniu cennych surowców. Wkrótce Greków oprócz Fenicjan zaczęto uważać za najlepszych żeglarzy czasów starożytnych. Górzyste ukształtowanie terenu oraz klimat zadecydowały o tym, że Grecy uprawiali przede wszystkim zboża, winorośl i drzewa oliwne, z których owoców tłoczyli oliwę. Zajmowali się również rybołówstwem. Dla mleka hodowali mało wymagające kozy, a dla wełny – owce. Jako siłę pociągową przy uprawie roli i w transporcie wykorzystywali bydło rogate.

GRECJA W STAROŻYTNOŚCI

Złota maska przykrywała w grobowcu twarz pogrzebanego władcy Myken. Przez odkrywców została uznana za maskę Agamemnona, którego słynny poeta Homer w arcydziele literatury greckiej, wierszowanym eposie *Iliada*, opisuje jako potężnego władcę Myken i przywódcę Achajów oblegających Troję.

▪ *złota maska, Grecja, XVI/XV w. p.n.e.*

? 1. Oceń, jakie znaczenie dla żeglugi w starożytności mogła mieć duża liczba wysp na Morzu Egejskim.
2. Wymień greckie krainy, które leżały w Azji Mniejszej.

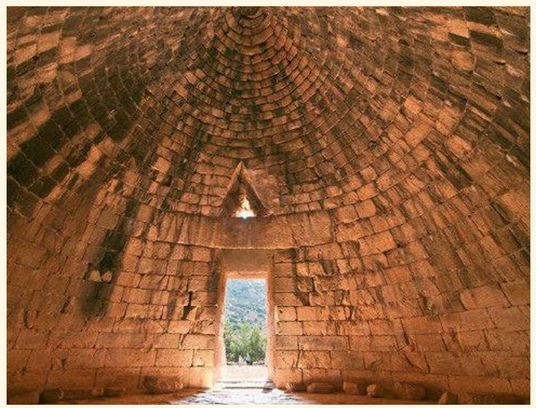
KNOSSOS, MYKENY I WOJNA TROJAŃSKA

Najstarsza cywilizacja na terenie dzisiejszej Grecji rozwinęła się na Krecie już w III tysiącleciu p.n.e. (przyjrzyj się mapie na następnej stronie). Od imienia najsłynniejszego, na wpół legendarnego władcy – **Minosa**, cywilizację tę nazywa się **kulturą minojską**. Głównym jej centrum było **Knossos**, gdzie zachowały się ruiny pałacu nazwane pałacem Minosa. Brak jakichkolwiek umocnień wokół tej budowli świadczy o tym, że Minojczycy nie obawiali się najazdu wrogów. Byli przecież potęgą morską i przez setki lat nikt nie zagrażał ich siedzibom.

Pałac w Knossos był przede wszystkim siedzibą władców, choć wykopaliska wskazują, że również magazynowano tam żywność i mieli w nim swoje warsztaty rzemieślnicy.

▪ *współczesna rekonstrukcja*

Skarbiec Atreusa lub Grób Agamemnona to umowne nazwy najwspanialszego przykładu grobu kopułowego, charakterystycznego dla architektury mykeńskiej.

▪ *grób kopułowy, Mykeny, XIV w. p.n.e.*

Około 1600 r. p.n.e. na terenie Grecji właściwej narodziła się nowa kultura. Od nazwy jej najważniejszego ośrodka – **Myken**, nazwano ją **kulturą mykeńską** (przyjrzyj się również mapie powyżej). Mykeńczycy przejęli część zdobyczy cywilizacji minojskiej, m.in. pismo. W swoich miastach wznosili pałace, które były siedzibami władców, oraz monumentalne grobowce kopułowe.

Najbardziej znanym wydarzeniem z okresu mykeńskiego jest na poły mityczna **wojna trojańska**, podczas której po 10-letnim oblężeniu Grecy mieli zdobyć i zniszczyć Troję, zwaną Ilionem. Walczyli w niej m.in. heros Achilles i król Itaki Odyseusz. Ruiny tego miasta zostały odnalezione w 1870 r., jednak nie przesądza to, czy do mitycznej wojny kiedykolwiek doszło. Upadek kultury mykeńskiej ok. 1200 r. p.n.e. rozpoczął tzw. okres wieków ciemnych.

? Które znane dzieła literatury greckiej opisywały wojnę trojańską?

POLIS I JEJ OBYWATELE

Około VIII w. p.n.e. w Grecji zaczęły powstawać *poleis* (l.mn. od ***polis***), czyli niewielkie państwa, które często określa się jako miasta-państwa lub państwa-miasta. Każda *polis* składała się bowiem z dwóch elementów: miasta (zob. na ilustracji u dołu strony), w którym koncentrowało się życie polityczne i religijne, oraz otaczającego je w promieniu kilku czy kilkunastu kilometrów obszaru wiejskiego. Terytorium większości *poleis* wynosiło nie więcej niż 100 km², chociaż zdarzały się również znacznie większe.

Jednak to nie mały rozmiar, a wyjątkowy sposób organizacji społecznej i politycznej najbardziej odróżniał *polis* od innych typów państw w starożytności. Grecki filozof Arystoteles (więcej o nim na s. 76) trafnie określił państwo-miasto jako wspólnotę obywateli. Najważniejsze decyzje dotyczące *polis* zapadały bowiem na **zgromadzeniu**, w którym mogli brać udział wszyscy obywatele, a więc dorośli mężczyźni posiadający prawa polityczne. Zgromadzenie wybierało urzędników, którzy przez określony czas wykonywali wyznaczone zadania. Po zakończeniu kadencji byli zastępowani przez kolejnych wybranych obywateli.

Bycie obywatelem wiązało się nie tylko z prawami politycznymi, ale i obowiązkami. Każdy obywatel *polis* był wojownikiem i w razie potrzeby musiał walczyć w obronie ojczyzny (więcej o tym w Warto wiedzieć na s. 46). Społeczność obywatelska stanowiła zamkniętą grupę. Wejść do niej mogli tylko synowie obywateli, a przypadki nadawania obywatelstwa ludziom z zewnątrz były bardzo rzadkie i z zasady wymagały zgody zgromadzenia. Kobiety, choć należały do wspólnoty, nie miały praw politycznych.

Poleis były zamieszkiwane także przez inne grupy ludności, którym nie przyznawano praw politycznych. Jedną z nich stanowili cudzoziemcy (gr. *ksenoi*), którzy przybywali z innych *poleis* w poszukiwaniu pracy lub schronienia. Zezwalano im na pobyt, lecz nawet po upływie kilku pokoleń traktowano ich jak obcych i w Atenach określano mianem **metojków**, tzn. mieszkających obok. W zamian za prawo pobytu musieli płacić podatki, a w razie potrzeby służyć w armii i ponosić ciężary różnych dodatkowych świadczeń. Pomimo tych obowiązków nie posiadali pełni praw obywatelskich. Osobną grupę stanowili **niewolnicy**, pozbawieni wszelkich praw i uznawani za osobistą własność obywatela. Ich położenie było zróżnicowane – najczęściej uprawiali ziemię należącą do ich właściciela lub świadczyli różne posługi w jego domu.

WARTO WIEDZIEĆ

Podatki i liturgia

Obywatele greckiej *polis* nie musieli regularnie płacić podatków. W razie wojny jednak każdy obywatel był zobowiązany stanąć do walki, a ponadto sam zapewnić sobie uzbrojenie. Niekiedy pojawiała się potrzeba sfinansowania np. przedsięwzięcia budowlanego lub przedstawienia teatralnego. Uciekano się wówczas do systemu tzw. liturgii, czyli świadczenia na rzecz ogółu. Polegało to na tym, że zamożny obywatel pokrywał koszty tego projektu z własnych zasobów. Zyskiwał tym prestiż i uznanie we wspólnocie.

Wyposażenie wojownika greckiego było przekazywane z ojca na syna. Jego posiadanie było konieczne do spełnienia podstawowego obowiązku obywatela – obrony *polis*.
▪ *płaskorzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.*

? Jakie mogły być zalety i wady braku stałych podatków w greckich *poleis*?

MIASTO GRECKIE

Miasto stanowiło centrum greckiej *polis*. Było ośrodkiem władzy, handlu, rzemiosła i kultu religijnego. Zazwyczaj łączyło się również z portem.

1 **Port** był nie tylko miejscem załadunku i wyładunku ludzi oraz towarów, ale także wymiany handlowej. W razie wojny stawał się zaś bazą wojskową.

2 **Mury obronne** okalały miasto i chroniły je przed niespodziewanym atakiem. Pozwalały również kontrolować dostęp napływających ludzi i towarów.

3 **Agora** była głównym placem, na którym toczyło się życie miasta. Odbywały się na niej zgromadzenia polityczne i uroczystości religijne. Przede wszystkim była jednak miejscem handlu i codziennych spotkań Greków.

4 **Akropol**, czyli wzgórze świątynne, górował nad miastem. Oprócz świątyń, ołtarzy i posągów bogów wznoszono tam umocnienia, które pozwalały się schronić przed wrogiem.

? Jakie miejsca Grecy wybierali na założenie miasta?

WSPÓLNOTA GRECKA

Mimo podziału Grecji na niewielkie *poleis* istniało kilka czynników, które budowały wśród ich mieszkańców poczucie wspólnoty. Należały do nich:

- wspólny język – wprawdzie w poszczególnych regionach posługiwano się jego różnymi odmianami, jednak nie uniemożliwiało to porozumiewania się mieszkańcom poszczególnych regionów; np. Ateńczyk bez trudu rozumiał Greka mieszkającego na północy Peloponezu;
- ten sam system wierzeń i mitów (więcej o nich na następnej stronie);
- wspólne zwyczaje i tradycje, wzmacniane m.in. przez powszechną w świecie greckim znajomość dzieł literackich Homera.

Wszyscy Grecy ubierali się podobnie i w podobny sposób spędzali czas wolny. Do ulubionych rozrywek wszystkich Greków należało oglądanie przedstawień teatralnych i uprawianie tych samych dyscyplin sportu. Kultura fizyczna miała duże znaczenie dla kształtowania greckiej wspólnoty. Najsłynniejsze **igrzyska**, w których mogli uczestniczyć wyłącznie Grecy, odbywały się co cztery lata w **Olimpii** (więcej na ten temat przeczytasz na s. 80).

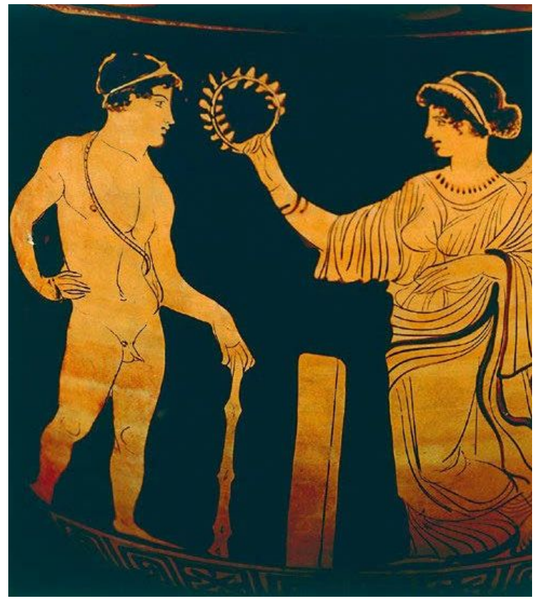
WARTO WIEDZIEĆ

Jakie ustroje polityczne panowały w greckich *poleis*?

Greckie *poleis* były w różny sposób zorganizowane, a ich ustroje zmieniały się w miarę upływu czasu.

- **Oligarchia** (z gr. ‘rządy nielicznych’) panowała w większości greckich miast. W tym ustroju do sprawowania władzy była dopuszczona mniejszość obywateli, posiadająca odpowiednio duże majątki. Rządzący *polis* członkowie zamożnych rodzin, których nazywamy arystokracją, wyróżniali się stylem życia i pochodzeniem od znakomitych przodków.
- **Demokracja** (z gr. ‘rządy ludu’) to z kolei ustrój, w którym wpływ na politykę *polis* zyskiwali wszyscy jej obywatele, także ci biedniejsi.
- **Tyrania** była ustanawiana w różnych miastach, kiedy wyjątkowo wpływowa jednostka dominowała życie polityczne i sięgała po samodzielną władzę.
- **Monarchia** (z gr. ‘rządy jednostki’) panowała w Macedonii i Epirze, a także wśród licznych ludów sąsiadujących z Grekami. Na czele państwa stał tam król (gr. *basileus*), wywodzący się z rodziny, której członkowie rządzili na ogół od wielu pokoleń. Specyficzny ustrój obowiązywał w Sparcie, gdzie rządy sprawowało jednocześnie dwóch królów (więcej o tym w temacie *Starożytna Sparta* na s. 57–58).

? Wyjaśnij, czym różniła się oligarchia od demokracji.

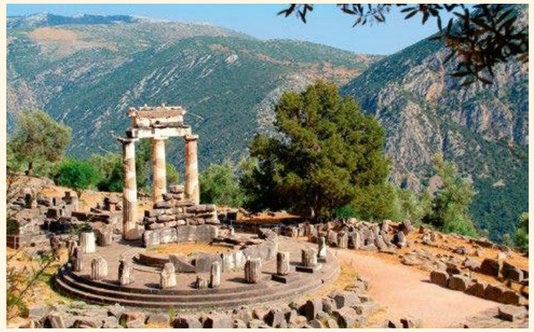
Zwycięzca zawodów sportowych, dekorowany przez boginię zwycięstwa Nike wieńcem laurowym. Choć zwycięzcy igrzysk nie otrzymywali kosztownych nagród, mogli liczyć na sławę. Przykładowo ku ich czci poeci układali wiersze. Stawali się znani nie tylko w swojej *polis*, ale wśród wszystkich Greków.
▪ *waza czerwonofigurowa, Grecja, V w. p.n.e.*

WIERZENIA GREKÓW

Wspólne wierzenia również wzmacniały więź łączącą wszystkich Greków. Wierzyli oni, że w odległej przeszłości bogowie zesłali na ziemię potop, który przeżyła jedynie para ludzi. Ich syn – Hellen – miał być przodkiem Hellenów, czyli Greków. Przekonanie o pochodzeniu od jednego przodka pozwalało zachować poczucie wspólnoty wśród rozdrobnionych politycznie greckich *poleis*. Podobnie jak zdecydowana większość ludów starożytnych, Grecy wierzyli w wielu bogów, byli zatem politeistami. Niezależnie jednak od tego, w której części Grecji mieszkali, czcili tych samych bogów. Do najważniejszych bóstw zaliczano:

1. **Zeusa** – władcę bogów i ludzi, którego siedzibą był Olimp,
2. **Atenę** – boginię mądrości i wojny sprawiedliwej,
3. **Aresa** – boga wojny,
4. **Afrodytę** – boginię miłości i piękna, małżonkę Hefajstosa,
5. **Herę** – małżonkę Zeusa, opiekunkę rodzin,
6. **Hefajstosa** – boga ognia, opiekuna kowali,
7. **Posejdona** – boga mórz i innych wód,
8. **Apollina** – boga sztuki, poezji i wróżbiarstwa.

Do powszechnie czczonych w Grecji bóstw należeli również bogini płodności i urodzaju **Demeter** oraz władca krainy umarłych **Hades**. Grecy oddawali też cześć licznym pomniejszym bóstwom, jak np. **muzom** – opiekunkom sztuk i nauk, oraz **herosom** – pół bogom, pół ludziom. Każda *polis* miała również swoje własne bóstwo opiekuńcze, które czciła w szczególny sposób. Opowieści o bogach zwane mitami były powszechnie znane.

Świątynia Apollina w Delfach była jednym z najświętszych miejsc dla Greków. Uważali ją nawet za punkt wyznaczający środek świata.

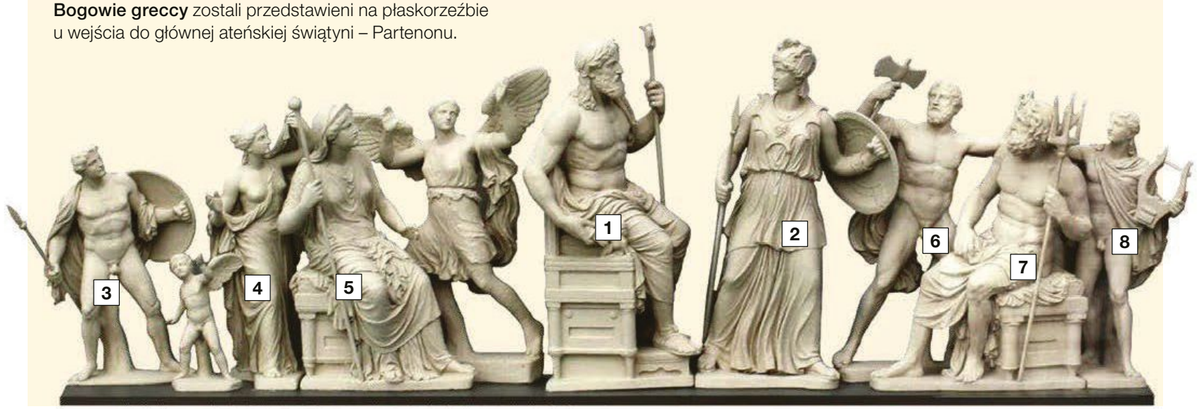
▪ *Delfy, fotografia współczesna*

Odwoływało się do nich w swojej twórczości wielu poetów i dramatopisarzy. Do wybitniejszych greckich twórców, którzy w swoich poematach opisywali dzieje bogów i bohaterów, należeli Homer i Hezjod.

Zgodnie z wierzeniami Greków bogowie nie stworzyli świata, ponieważ istniał już przed nimi. Choć zostali obdarzeni nieśmiertelnością, nie byli ani wszechwiedzący, ani wszechmocni. Uważano, że można poznać wolę bóstw poprzez zsyłane przez nie znaki (np. piorun czy ogień) lub dzięki kontaktowi z osobą, przez którą przemawiały. Aby poznać wyroki przeznaczenia lub uzyskać radę, wiele osób zwracało się do wyroczni. W całym greckim świecie wyjątkowym uznaniem cieszyła się wyrocznia boga Apollina w **Delfach**. Pełne niejasności przepowiednie dotyczące przyszłości były przekazywane śmiertelnikom przez kapłankę zwaną **Pytią**.

? Odszukaj informacje na temat innych bogów czczonych przez starożytnych Greków.

Bogowie greccy zostali przedstawieni na płaskorzeźbie u wejścia do głównej ateńskiej świątyni – Partenonu.

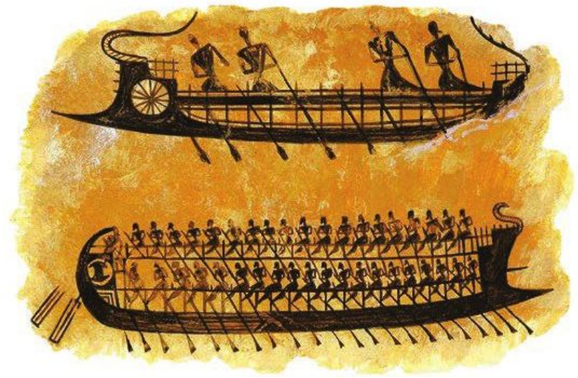

WIELKA KOLONIZACJA GRECKA

Przełomowe znaczenie dla rozwoju i rozpowszechnienia się cywilizacji greckiej miała **wielka kolonizacja**, która rozpoczęła się w VIII w. p.n.e. i trwała do VI w. p.n.e. W jej wyniku greccy osadnicy założyli setki **kolonii** w basenie Morza Śródziemnego i Morza Czarnego. Powody, dla których Grecy wyruszali zasiedlać odległe krainy, były bardzo różnorodne. Istotną rolę odgrywał niedostatek ziemi uprawnej w Grecji i związane z nim przeludnienie. Wielokrotnie do podjęcia wyprawy kolonizacyjnej skłaniała Greków konieczność zdobycia dostępu do surowców naturalnych. Zdarzało się jednak, że do opuszczenia rodzimej *polis* zmuszani byli ci, którzy przegrali walkę o władzę.

Zakładanie kolonii nie odbywało się w sposób spontaniczny. Często organizowano wyprawy rozpoznawcze, a ich członkowie mieli za zadanie znalezienie najbardziej dogodnego miejsca na założenie kolonii. Zwykle też *polis* określała, kto miał wziąć udział w wyprawie, w jakim kierunku miano ruszyć oraz kto stanie na czele ekspedycji i zostanie założycielem nowej osady. Przed wyruszeniem w drogę wysyłano poselstwo do wyroczni delfickiej, by zyskać akceptację bóstwa dla planowanej akcji. Grecy czasami rywalizowali z Fenicjanami o wpływy w krainach leżących wokół Morza Śródziemnego.

Nowo powstała osada była niezależna od **metropolii**, czyli *polis*, z której wyruszyła wyprawa kolonizacyjna, jednak więzi między nimi utrzymywały się bardzo długo. W nowej miejscowości prawa były zazwyczaj wzorowane na rozwiązaniach z metropolii. Koloniści przywozili z ojczyzny kult bogów oraz święty ogień, co było elementem wspólnego dziedzictwa.

Greckie statki poruszane były zarówno za pomocą wioseł, jak i żagli. Wioślarze zapewniali napęd nawet w przypadku bezwietrznej pogody lub podczas niepomyślnych wiatrów.

▪ *malowidło wazowe, Grecja, VII w. p.n.e.*

KOLONIZACJA GRECKA

obszary zamieszkane przez Greków na początku I tysiąclecia p.n.e.
obszary skolonizowane przez Greków do IV w. p.n.e.
Fenicja i obszary przez nią skolonizowane
greckie szlaki handlowe
greckie metropolie, najaktywniejsze w kolonizacji
greckie kolonie

? 1. Wymień nazwy pięciu współczesnych państw, w których granicach znajdują się ziemie skolonizowane przez Greków.
2. Wyjaśnij, dlaczego Twoim zdaniem morskie szlaki wiodły wzdłuż wybrzeży.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POCZĄTKI HELLADY

Żyjący w V w. p.n.e. grecki historyk Tukidydes opisał pochodzenie nazw ‘Hellada’ i ‘Hellenowie’.

[...] *O słabości dawnej Grecji w nie najmniejszej mierze świadczy również fakt, że przed wyprawą trojańską Hellada nie zdobyła się na żaden wspólny czyn: wydaje mi się, że jako całość nie nosiła jeszcze nawet nazwy „Hellady” i że przed Hellenem, synem Deukaliona, w ogóle nawet nie istniała ta nazwa, ale każdy szczep, w największym zasięgu szczep pelazgijski*[1], *nadawał od siebie nazwę krajowi, jaki zamieszkiwał; dopiero kiedy Hellen i jego synowie doszli do potęgi we Ftiotydzie* [historyczna kraina w Grecji] *i kiedy rozmaite miasta zaczęły ich wzywać na pomoc, ze względu na wzajemne stosunki zaczęto coraz powszechniej przybierać nazwę Hellenów. Jednakże przez długi czas nazwa ta nie mogła odnieść zupełnego zwycięstwa i objąć wszystkich Greków. Najlepszym zaś dowodem jest Homer: chociaż bowiem żył w czasach znacznie późniejszych od walk pod Troją, nigdy nie użył tej nazwy na określenie tych, którzy przybyli z Achillesem z Ftiotydy i którzy w istocie byli pierwszymi Hellenami; innych zaś Greków nazywa w swoich epopejach Danaami, Argiwami i Achajami. Ale także nie mówi nic o „barbarzyńcach”* [greckie określenie cudzoziemców], *jak mi się zdaje, dlatego że i „Hellenowie” nie byli jeszcze wtedy odróżnieni i objęci wspólną nazwą, w przeciwieństwie do innych narodów.*

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Warszawa 1988, s. 2–4.

[1] Pelazgowie – lud zamieszkujący Tesalię przed osiedleniem się tam Greków.

? **1.** Wyjaśnij znaczenie wojny trojańskiej dla kształtowania się wspólnoty greckiej.
2. Powiedz, skąd – zdaniem autora – pochodzi nazwa „Hellenowie”.

Najwcześniej Grecy zaczęli zakładać osady w południowej Italii i na Sycylii, gdzie występowały urodzajne gleby. Dzięki temu założone ośrodki bardzo szybko zyskały potęgę i bogactwo i dlatego wkrótce zaczęto je nazywać **Wielką Grecją**. W późniejszym czasie kolonie greckie powstały też: na południowych wybrzeżach dzisiejszej Francji, w Hiszpanii, na północnych wybrzeżach Morza Egejskiego, a nawet nad Morzem Czarnym. Niewiele greckich osad powstało na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, gdzie istniały silne państwa.

W rezultacie wielkiej kolonizacji świat grecki znacznie się wzbogacił. Kto nie znajdował dla siebie miejsca w rodzinnej *polis*, mógł udać się do kolonii. Pojawienie się Greków w różnych rejonach świata śródziemnomorskiego wpłynęło również na mieszkającą tam ludność, która stykała się z greckimi osiągnięciami i sposobem życia. Do dziś w całym basenie Morza Śródziemnego można spotkać ruiny miast Hellenów.

Cyrena to miasto założone przez Greków w północnej Afryce w pierwszej połowie VII w. p.n.e. Z czasem osada stała się potężnym i bogatym miastem, które zaczęło zakładać własne kolonie.
▪ *Libia, fotografia współczesna*

ĆWICZENIA

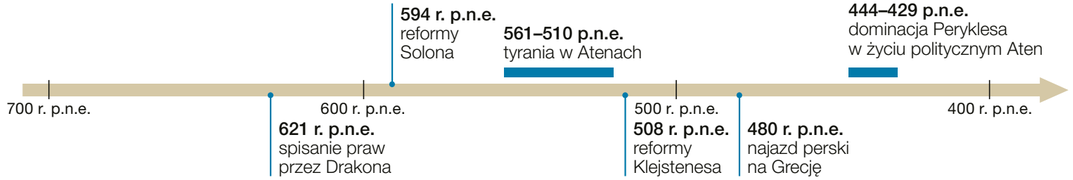
1. Przedstaw warunki geograficzne panujące w Grecji. Oceń ich wpływ na charakter greckiej cywilizacji.
2. Wyjaśnij, czym była *polis*.
3. Wymień czynniki, które kształtowały poczucie wspólnoty między Grekami. Wyjaśnij, które z nich uważasz za najważniejsze.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M.H. Hansen, Polis. *Wprowadzenie do dziejów greckiego miasta-państwa w starożytności*, tłum. R. Kulesza, A. Kulesza, Warszawa 2011.
C. Rodney, *Wojna trojańska*, tłum. B. Tkaczow, Warszawa 2008.

2 ATEŃSKA DEMOKRACJA

Położone w Attyce miasto Ateny było centrum jednej z najważniejszych i najpotężniejszych *poleis*. Do dziś to właśnie z Ateńczykami łączy się powstanie demokracji, podobnie jak wiele osiągnięć sztuki i filozofii greckiej. W jaki sposób powstała demokracja ateńska? W jaki sposób funkcjonowała? Jak wpłynęła na rozwój kultury w tej *polis*?

PIERWOTNY USTRÓJ ATEN

Początkowo władza w Atenach znajdowała się w rękach przedstawicieli najbardziej wpływowych rodów. Spośród nich co roku wybierano dziewięciu urzędników – **archontów**. Po roku urzędowania archonci wchodzili do rady i zasiadali w niej dożywotnio. Rada byłych archontów obradowała na wzgórzu poświęconym bogu wojny Aresowi, dlatego nazywano ją **Radą Areopagu**. Stała ona na straży obowiązujących praw i mogła nawet sądzić urzędników, którym zarzucono nadużycie władzy.

W drugiej połowie VII w. p.n.e. państwo ateńskie przeżywało wewnętrzne konflikty. W trudnej sytuacji znalazła się duża część ubogich mieszkańców Attyki, którzy utrzymywali się z ziemi dzierżawionej od najbogatszych rodów. Wielu z nich, nie mogąc spłacić ciążących na nich zobowiązań, popadało w niewolę i było sprzedawanych jako niewolnicy poza granice *polis*. Aby złagodzić narastający konflikt, zdecydowano się uporządkować istniejące prawa i w **621 r. p.n.e.** powierzono tę misję **Drakonowi**. W późniejszych czasach Ateńczycy wspominali je jako niezwykle surowe, co dało początek określeniu „drakońskie prawa”.

Wprowadzenie praw Drakona nie rozwiązało problemu, a konflikty społeczne w Atenach uległy takiemu nasileniu, że Ateńczycy ponownie zdecydowali się wybrać rozjemcę i prawodawcę. Został nim **Solon**, w **594 r. p.n.e.** piastujący urząd archonta. Zniósł on długi ciążące na dzierżawcach ziemi, zlikwidował niewolę za długi oraz przeprowadził wykupienie tych, którzy wcześniej zostali sprzedani. Jednocześnie na nowo zorganizował obywateli, dzieląc ich na klasy majątkowe. Tylko obywatele uzyskujący najwyższe dochody

CIEKAWOSTKA

Tezeusz i początek demokracji

Według opowieści, które przekazywali sobie Ateńczycy, mityczny królewicz ateński Tezeusz zjednoczył podzieloną na liczne państewka Attykę w jedną ateńską *polis*. Miał również stworzyć demokrację i zaprowadzić prawa, które uporządkowały sytuację w tym regionie.

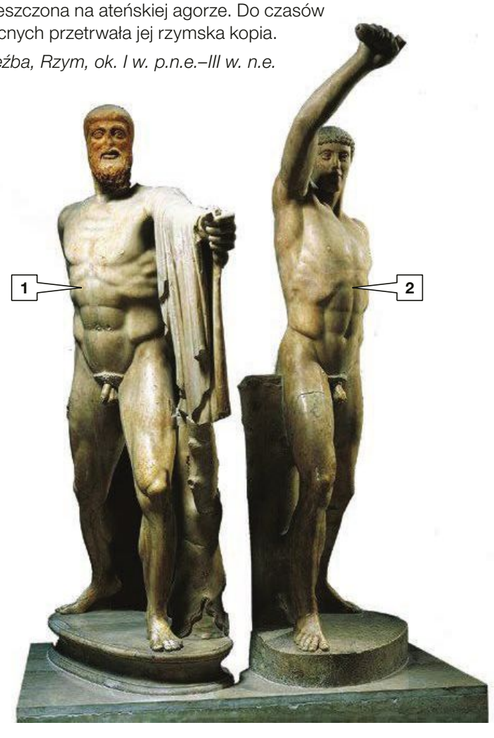
Tezeusz podczas walki z Minotaurem, człowiekiem-bykiem więzionym w kreteńskim labiryncie. Ateński bohater bardziej znany jest obecnie z heroicznych czynów opisanych w mitach niż z zasług dla organizacji *polis*.
▪ *naczynie ceramiczne, Grecja, V w. p.n.e.*

mogli pełnić urzędy. Było to nowatorskie rozwiązanie, ponieważ dotąd o miejscu jednostki w społeczeństwie decydowało pochodzenie. Od tej pory zdobycie majątku pozwalało przejść do wyższej klasy i ubiegać się o piastowanie urzędów. Najbiedniejsi obywatele nadal nie mogli sprawować funkcji publicznych, ale mieli prawo udziału w zgromadzeniu ludowym, wypowiadającym się w najważniejszych dla państwa sprawach.

Działalność Solona nie doprowadziła od razu do uspokojenia sytuacji wewnętrznej w *polis*. Z rywalizacji walczących o władzę stronnictw zwycięsko wyszedł **Pizystrat**, który stał się najpotężniejszą osobą w państwie – **tyranem**. Co prawda, nadal wybierano urzędników, ale wyłącznie spośród osób, które cieszyły się jego zaufaniem. Wielu przeciwników Pizystrata musiało opuścić kraj. Nowe rządy sprzyjały jednak uspokojeniu sytuacji w *polis*. Za rządów Pizystrata podjęto również budowę licznych monumentalnych budowli, m.in. świątyni Zeusa Olimpijskiego. Po śmierci Pizystrata władzę w państwie na krótko objęli jego dwaj synowie. Młodszy z nich został zamordowany, starszy zaś w 510 r. p.n.e. musiał uciec z Aten.

Aristogejton 1 i **Harmodios** 2 byli ateńskimi arystokratami. W 514 r. p.n.e. zamordowali jednego z synów Pizystrata i dlatego stali się symbolem walki z tyranią. Przedstawiająca ich rzeźba była umieszczona na ateńskiej agorze. Do czasów obecnych przetrwała jej rzymska kopia.

▪ *rzeźba, Rzym, ok. I w. p.n.e.–III w. n.e.*

POCZĄTKI DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

Po upadku tyranii w Atenach na nowo rozgorzały walki polityczne. Zwycięsko wyszedł z nich **Klejstenes**, który choć należał do jednego z najbogatszych rodów ateńskich, to uzyskał poparcie ludu. W 508 r. p.n.e. przeprowadził reformy, które dały początek **ateńskiej demokracji**, czyli rządom wszystkich obywateli.

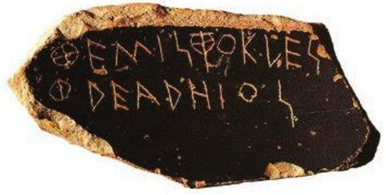
Klejstenes podzielił też kraj na 10 jednostek administracyjnych – fyl. W skład każdej z nich wchodziły wspólnoty z odległych, niesąsiadujących ze sobą części Attyki. Dzięki temu miała zacieśnić się współpraca Ateńczyków z oddalonych od siebie zakątków *polis*, a samo państwo miało stać się bardziej spójne. Klejstenes chciał przy tym ograniczyć znaczenie arystokratów, którzy mieli w bliskiej okolicy silne wpływy wśród ludności, często uzależnionej od nich finansowo.

Drugą reformą Klejstenesa było utworzenie nowych urzędów. Pierwszym z nich była **Rada Pięciuset**. Mógł w niej zasiadać każdy obywatel niezależnie od zamożności. Rada ustalała porządek obrad zgromadzenia i układała projekty uchwał. Klejstenes powołał też urząd 10 dowodzących wojskiem **strategów**.

WARTO WIEDZIEĆ

Ostracyzm Arystydesa

W pierwszej połowie V w. p.n.e. ofiarą ostracyzmu został słynący z uczciwości Arystydes. Pouczającą historię na temat przebiegu głosowania zapisał grecki filozof Plutarch: *Kiedy więc doszło do tego ostracyzmu, pewien niepiśmienny wieśniak, jak powiadają, wręczył swój ostrakon Arystydesowi, który przypadkiem mu się nawinął, z prośbą, by wypisał na nim imię… Arystydesa. Gdy ten, zdumiony, zapytał, cóż złego mu uczynił ów Arystydes, wieśniak odpowiedział: „Nic. Nawet nie znam człowieka, ale mam dość wysłuchiwania wszędzie, że jest sprawiedliwy”. Usłyszawszy to, Arystydes bez słowa wypisał swoje imię na ostrakonie i oddał mu.*

Ostrakon z zapisanym imieniem Temistoklesa, ateńskiego męża stanu. Po przeprowadzonej procedurze ostracyzmu musiał on opuścić Ateny w pierwszej połowie V w. p.n.e.

▪ *ostrakon, Ateny, V w. p.n.e.*

? Jakie znaczenie ma obecnie pojęcie „ostracyzm”?

Z Klejstenesem wiąże się też wprowadzenie nowej procedury zwanej **ostracyzmem**, która pozwalała wszystkim obywatelom oceniać swoich przywódców (zob. Warto wiedzieć na poprzedniej stronie). Rozpoczynano ją od tego, że każdego roku na jednym z posiedzeń zgromadzenia zadawano obywatelom pytanie, czy należy ją zastosować. Jeśli większość odpowiedziała twierdząco, dwa miesiące później odbywało się głosowanie. Obywatele wypisywali wówczas na skorupkach naczyń ceramicznych, tzw. **ostrakonach**, imię tego polityka, który ich zdaniem powinien opuścić Ateny. Polityk, który zebrał najwięcej głosów, musiał na 10 lat opuścić Ateny. Nie tracił on przy tym obywatelstwa ani majątku.

INSTYTUCJE DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

Fundamentami ateńskiej demokracji były równość obywateli wobec prawa oraz ich powszechny udział w rządzeniu państwem, niezależnie od posiadanego majątku czy pochodzenia. Najważniejsze instytucje demokratyczne stanowiły zgromadzenie ludowe, Rada Pięciuset oraz sąd ludowy.

W obradach **zgromadzenia ludowego** (eklezji) mógł wziąć udział każdy obywatel, który ukończył 20. rok życia i stawił się w wyznaczonym dniu na wzgórzu Pnyks. Zgromadzenie zbierało się często (ok. 40 razy w roku) i podejmowało decyzje we wszystkich bieżących sprawach państwowych. W czasie posiedzenia

JAK FUNKCJONOWAŁA DEMOKRACJA ATEŃSKA?

W demokracji ateńskiej rządy należały do obywateli. To spośród nich rekrutowali się – na drodze wyborów lub losowania – urzędnicy i członkowie zgromadzeń.

ARCHONCI

Przed reformami Klejstenesa mieli oni decydujący udział we władzy w Atenach. Po reformach 10 archontów pełniło głównie funkcje kapłańskie i uczestniczyło w sądach.

AREOPAG

Rada starszych, do której trafiali archonci po zakończeniu sprawowania urzędu. W ich gestii znajdowały się sądy w sprawie zabójstw, dbanie o zachowanie tradycji i przestrzeganie obyczajów.

STRATEDZY

Stratedzy dowodzili ateńską armią i flotą. Corocznie wybierano 10 strategów, z których każdy reprezentował jedną fylę. Urząd ten można było sprawować wielokrotnie.

wybór

RADA PIĘCIUSET

Mógł w niej zasiadać każdy obywatel niezależnie od zamożności. Do obowiązków Rady należało przygotowywanie obrad eklezji, w tym także ustaw, które były następnie dyskutowane i przegłosowywane przez eklezję.

EKLEZJA (ZGROMADZENIE LUDOWE)

W obradach zgromadzenia ludowego mogli uczestniczyć wszyscy obywatele Aten. Podczas posiedzeń omawiano wszystkie najważniejsze decyzje dotyczące *polis*. Na posiedzeniu każdy obywatel mógł zabrać głos.

HELIAJA (SĄD LUDOWY)

W skład heliai wchodziło 6 tys. sędziów, z których wyłaniano mniejsze trybunały. Liczyły one kilkuset sędziów, mających rozstrzygać sprawy publiczne i prywatne, z wyjątkiem procesów dotyczących morderstw.

wybór

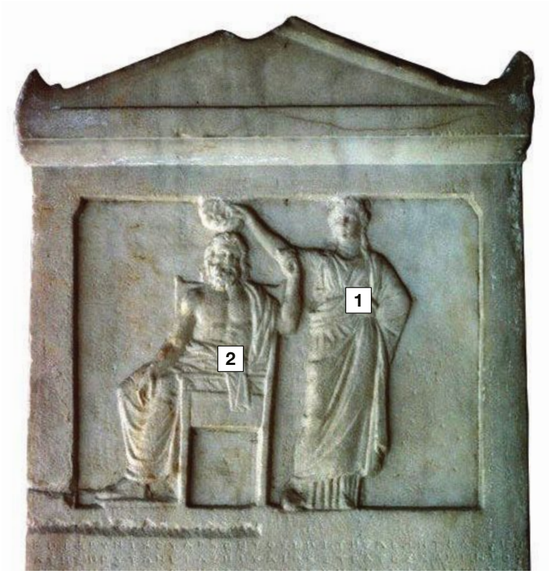
losowanie

OBYWATELE

Prawa obywatelskie posiadali wyłącznie pełnoletni mężczyźni, których oboje rodzice byli Ateńczykami. Mogli oni uczestniczyć w eklezji. Za udział w jej obradach uczestnicy otrzymywali dietę, czyli równowartość dziennych zarobków. Miało to zachęcać do angażowania się w sprawy *polis* nawet najuboższych Ateńczyków, których nie stać było na nieprzepracowanie nawet jednego dnia.

? Jakie były kompetencje zgromadzenia ludowego?

Demokracja 1 **koronuje Demos** 2, czyli lud Aten – taka symboliczna scena zdobi kamienną stelę.

▪ *płaskorzeźba, Grecja, V/IV w. p.n.e.*

eklezji każdy obywatel miał prawo zabrać głos, a także zgłosić własny projekt uchwały dotyczący omawianej kwestii. Dzięki zasadzie wolności wypowiedzi największy wpływ na politykę państwa zdobywali występujący na zgromadzeniu mówcy, którzy potrafili przekonać większość do swoich racji. Obrady zgromadzenia przygotowywała **Rada Pięciuset**. Jej skład wyłaniano poprzez coroczne losowanie 50 osób z każdej z fyl. Rada ustalała porządek obrad zgromadzenia. Wniosek zgłoszony na zgromadzeniu musiał zostać rozpatrzony przez Radę i dopiero po jej akceptacji był poddawany pod głosowanie. Zajmowała się też bieżącymi sprawami państwa, nadzorowała urzędników i przyjmowała posłów z innych państw.

Kolejną ważną instytucją demokracji ateńskiej był **sąd ludowy (heliaja)**. Składał się z 6 tys. sędziów wybieranych corocznie losowo spośród obywateli, którzy ukończyli 30. rok życia. Z grona heliai losowano sędziów do osądzenia konkretnych spraw. Rozstrzygali nie tylko w sprawach cywilnych, ale również politycznych. Rozpatrywano więc oskarżenia o korupcję, a nawet o zgłoszenie na zgromadzeniu projektu niezgodnego z obowiązującym prawem. W ten sposób sąd ludowy sprawował kontrolę nad politykami.

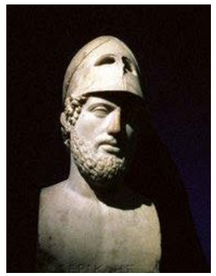
Spośród ateńskich urzędów specjalne znaczenie miał urząd **stratega**, czyli dowódcy wojskowego. Każdego roku Ateńczycy wybierali 10 strategów. Wyboru dokonywano poprzez głosowanie, nie zaś przez losowanie, jak w wypadku większości innych urzędów. Funkcję stratega, w odróżnieniu od pozostałych stanowisk, można było pełnić wiele razy. Znaczenie strategów w dużym stopniu wykraczało poza sprawy wojskowe i nierzadko stawali się oni politykami mającymi bardzo duży wpływ na sprawy państwa. Najsłynniejszy z nich – **Perykles** – pełnił funkcję stratega nieprzerwanie przez kolejnych 15 lat.

Filarem demokracji był powszechny dostęp do urzędów, z których większość obsadzano drogą losowania spośród zgłoszonych kandydatów, co uznawano za najbardziej demokratyczną metodę wyboru. Szacuje się, że każdego roku Ateńczycy wybierali ok. 700 urzędników, w tym członków Rady Pięciuset. Większość stanowisk można było pełnić tylko raz w życiu. Miało to przeciwdziałać sytuacji, w której dostęp do urzędów

POSTAĆ HISTORYCZNA

PERYKLES

495–429 r. p.n.e.

Wybitny ateński polityk i mówca. Współtwórca potęgi Aten w V w. p.n.e. Sprawował najważniejsze funkcje w państwie, m.in. przez 13 kolejnych lat powierzano mu rząd stratega. Mimo że skupił w swoim ręku dużą władzę, dążył do rozwoju demokracji. Dzięki wprowadzonym przez Peryklesa reformom większa liczba obywateli uzyskała wpływ na rządy w Atenach. Wspierał rozwój kultury i sztuki. Z jego inicjatywy wzniesiono na Akropolu świątynię Partenon i Propyleje. Pod jego opieką swoją działalność rozwijali m.in. rzeźbiarz Fidiasz i tragik Sofokles. Na posągach Perykles jest przedstawiany w hełmie hoplity. Miało to nie tylko podkreślać umiejętności stratega, lecz także maskować nietypowy kształt jego czaszki.

INFOGRAFIKA

ATENY I PIREUS

Po okresie wojen grecko-perskich Ateny stały się najpotężniejszą grecką *polis*. Miasto było potęgą morską dysponującą wielką flotą wojenną i handlową, mimo że nie było położone nad morzem. Stało się to możliwe dzięki bliskości portu w Pireusie. W V w. p.n.e. Ateny i Pireus zostały połączone murami obronnymi. Powstał w ten sposób potężny kompleks, niezwykle trudny do zdobycia zarówno z lądu, jak i od strony morza.

Posąg Ateny Promachos (walczącej w pierwszym szeregu), patronki i opiekunki miasta, mierzył ok. 7 m i był wykonany z brązu. Podobno złocona włócznia, którą trzymała Atena, stanowiła punkt orientacyjny dla statków kierujących się do Pireusu.

1 **Port w Pireusie** zapewniał Atenom możliwość handlu z krajami leżącymi nad Morzem Śródziemnym i Morzem Czarnym. Od strony morza dostępu do Pireusu broniła flota wojenna Aten.

2 **Długie Mury** zbudowano w V w. p.n.e. Pomiędzy dwoma liniami murów o długości ok. 6 km biegła droga łącząca miasto z portem.

3 **Pnyks** to niewysokie wzgórze, na którym zbierało się zgromadzenie ludowe.

4 **Areopag** to wzniesienie, na którym spotykała się Rada Starszych.

5 **Mury obronne** otaczały całe miasto. Wzniesiono je po zniszczeniu Aten przez Persów w 480 r. p.n.e.

6 **Agora** to główny plac Aten, zlokalizowany u podnóża Akropolu. To właśnie tam toczyło się życie polityczne i religijne *polis*. Wokół agory wznoszono najważniejsze gmachy użyteczności publicznej oraz świątynie.

7 **Akropol** był wzgórzem świątynnym, które stanowiło centralny punkt Aten. Znajdowały się na nim budowle poświęcone greckim bogom (więcej o jego architekturze na s. 82–83). W przypadku ataku wrogów umocnione murami wzgórze stanowiło ważny punkt obrony.

? 1. Powiedz, jaką funkcję pełniły w Atenach wzgórza Akropol, Areopag i Pnyks.
2. Wyjaśnij, w jakim celu Ateńczycy wznieśli Długie Mury.

uzyskałaby wyłącznie niewielka grupa osób, a ponadto skłaniać Ateńczyków do aktywności politycznej. W świecie greckim urzędy z reguły były pełnione bez wynagrodzenia. W Atenach jednak, by umożliwić także najbiedniejszym udział w życiu politycznym, wprowadzono diety, czyli drobne wynagrodzenie za każdy dzień poświęcony pełnieniu funkcji państwowej. Początkowo były one wypłacane członkom Rady Pięciuset i sędziom. Z czasem zastosowano też diety za udział w zgromadzeniu. Nic więc dziwnego, że Perykles z dumą podkreślał, że w ateńskiej demokracji *nikomu, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów.*

Piastowanie urzędów wiązało się z dużą odpowiedzialnością. Urzędnicy na każdym etapie swojej działalności byli kontrolowani przez zgromadzenie oraz sąd i mogli zostać pozbawieni funkcji. Po zakończeniu urzędowania musieli zaś przedstawić sprawozdanie dotyczące podjętych zadań.

Monety ateńskie zdobił wizerunek bogini Ateny oraz symbolizującego ją zwierzęcia – sowy.

▪ *monety, Grecja, ok. V w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

O DEMOKRACJI ATEŃSKIEJ

W swoim dziele antyczny historyk grecki Tukidydes przytacza wypowiedź Peryklesa charakteryzującą demokrację ateńską.

Nasz ustrój nie jest naśladownictwem obcych praw, a my sami raczej jesteśmy wzorem dla innych niż inni dla nas. Nazywa się ten ustrój demokracją, ponieważ opiera się na większości obywateli, a nie na mniejszości. W sporach prywatnych każdy obywatel jest równy w obliczu prawa. Jeśli zaś chodzi o znaczenie, to jednostkę się ceni nie ze względu na przynależność do pewnej grupy, lecz ze względu na talent osobisty, jakim się wyróżnia. Nikomu też, kto jest zdolny służyć ojczyźnie, ubóstwo albo nieznane pochodzenie nie przeszkadza w osiągnięciu zaszczytów. W naszym życiu państwowym kierujemy się zasadą wolności. W życiu prywatnym nie przyglądamy się z podejrzliwą ciekawością zachowaniu naszych współobywateli. Nie odnosimy się z niechęcią do sąsiada, jeśli się zajmuje tym, co mu sprawia przyjemność [...]. *Kierując się wyrozumiałością w życiu prywatnym, szanujemy prawa w życiu publicznym. Jesteśmy posłuszni każdoczesnej władzy i prawom, zwłaszcza tym niepisanym, które bronią pokrzywdzonych i których przekroczenie przynosi powszechną hańbę.* [...] *Państwo nasze jest godne podziwu i pod tymi względami i pod wielu innymi. Kochamy bowiem piękno, ale z prostotą. Kochamy wiedzę, ale bez zniewieściałości. Bogactwem się nie chwalimy, lecz używamy go w potrzebie* [...]. *Krótko mówiąc, twierdzę, że państwo nasze jako całość jest szkołą wychowania Hellady i wydaje mi się, że u nas każda jednostka może z największą swobodą przystosować się do najrozmaitszych form życia i stać się przez to samodzielnym człowiekiem.*

Źródło: Tukidydes, *Wojna peloponeska*, tłum. K. Kumaniecki, Wrocław 1991, s. 138, 140–141.

? **1.** Wyjaśnij, jakie zdaniem Peryklesa były główne zasady demokracji.
2. Oceń, dlaczego Ateny zostały nazwane przez Peryklesa szkołą wychowania Hellady.

ĆWICZENIA

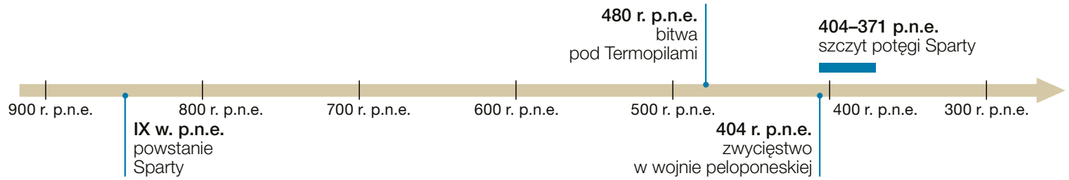
1. Wymień główne reformy Solona i Klejstenesa.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób każdy Ateńczyk mógł wpływać na zarządzanie swoją *polis*.
3. Wymień najważniejsze osiągnięcia Ateńczyków w dziedzinie kultury.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Everitt, *Chwała Aten. Dzieje najwspanialszej cywilizacji na świecie*, tłum. J. Środa, A. Bukowski, Poznań 2017.
A. Krawczuk, *Perykles i Aspazja*, Warszawa 1995.

3 STAROŻYTNA SPARTA

Od V w. p.n.e. wszyscy obywatele starożytnych Aten mieli wpływ na politykę państwa. Demokratyczna *polis* wkrótce stała się potęgą morską, a także głównym greckim ośrodkiem handlu, rzemiosła oraz kultury. W tym czasie Sparta zajmowała rozległe tereny na Peloponezie i dysponowała niepokonaną armią. Czym różniły się te dwa najważniejsze państwa-miasta? W jaki sposób Spartanie osiągnęli swoją potęgę?

NAJWIĘKSZA *POLIS*

W południowej części Grecji powstała rozległa *polis*, która swoim zasięgiem objęła dwie rozległe i urodzajne krainy Półwyspu Peloponeskiego – Lakonię i Mesenię. W IX w. p.n.e. początek państwu dał związek pięciu wsi leżących blisko siebie nad rzeką Eurotas. W ten sposób narodziło się miasto **Sparta**, nazywane też **Lacedemonem**. Najpierw Spartanie podporządkowali sobie całą Lakonię (przyjrzyj się mapie ze s. 45), a zapewne pod koniec VIII w. p.n.e., po ciężkich walkach, także sąsiadującą z nią Mesenię. Spartanie usiłowali również zająć tereny na północy, lecz napotkali silny opór i musieli zarzucić te plany. Przystąpili za to do zawierania sojuszy z pozostałymi *poleis* Półwyspu Peloponeskiego, co zapewniło im dominującą pozycję w regionie. Polityka Sparty nieuchronnie prowadziła do konfrontacji z innymi państwami greckimi. Szczyt znaczenia państwa spartańskiego przypadł na przełom V i IV w. p.n.e. Wówczas, po pokonaniu Aten, na przeszło 30 lat Sparta stała się najpotężniejszą *polis* w całej Grecji.

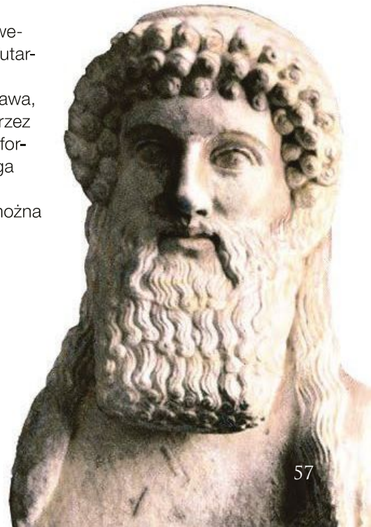
KTO RZĄDZIŁ W STAROŻYTNEJ SPARCIE?

O tym, jaki ustrój panował w Sparcie na samym początku, niewiele wiadomo. Zdaniem autorów antycznych w *polis* zaistniał wówczas chaos. Według tradycji twórcą nowego porządku, w tym także najbardziej charakterystycznych dla Sparty zwyczajów, był prawodawca **Likurg**, postać na wpół mityczna. Spartanie wierzyli, że otrzymał on od wyroczni delfickiej (wróć do s. 48) **Wielką Rhetrę** [czyt.: retrę], czyli zbiór praw, w którym spisano najważniejsze elementy ustroju Sparty. Obecnie uważa się, że ustrój tej *polis* oraz zwyczaje jej mieszkańców kształtowały się stopniowo w toku długiego, bo obejmującego kilka wieków, procesu.

O najważniejszych dla *polis* sprawach, m.in. o wojnie i pokoju, wyborze urzędników i nowych prawach, decydowało spartańskie zgromadzenie ludowe – **apella**. Uczestniczyli w nim wszyscy **spartiaci**, czyli pełnoprawni obywatele. Oprócz zgromadzenia władzę dzielili między siebie:

- **dwaj królowie**,
- rada nazywana **geruzją**,
- kolegium pięciu urzędników zwanych **eforami**.

Pomimo że Spartanie deklarowali równość wszystkich obywateli, w rzeczywistości wpływ na władze mieli tam jedynie przedstawiciele nielicznych rodów tworzących elitę. Dlatego ustrój Sparty należy określić jako **oligarchię** (więcej o niej w Warto wiedzieć na s. 47).

Likurg żył ok. VIII w. p.n.e. i według antycznego historyka Plutarcha nadał Sparcie ustrój polityczny oraz opracował prawa, które przetrwały w tej *polis* przez kolejne stulecia. Wszystkie informacje dotyczące życia Likurga pochodzą jednak z czasów znacznie późniejszych i nie można traktować ich jako pewnych.

▪ *posąg kamienny, Grecja, VI–V w. p.n.e.*

Władzę w Sparcie sprawowało jednocześnie dwóch królów, którzy pochodzili zawsze z dwóch rodów: Agiadów i Eurypontydów. Dowodzili oni wojskiem spartańskim, przy czym, gdy na wyprawę wyruszał jeden z nich, drugi zawsze zostawał w Sparcie. Dzięki temu dowodzenie znajdowało się w rękach jednego wodza. Drugi władca miał pilnować porządku w *polis*, na wypadek buntu podległej spartiatom ludności. Poza tym pełnili funkcje religijne – byli kapłanami Zeusa i mieli prawo zasięgania rad u wyroczni, a także składali bogom ofiary w imieniu całego państwa. Ponadto królowie wchodzili w skład rady – **geruzji**. Oprócz nich zasiadało w tym gremium jeszcze 28 członków wybranych spośród obywateli, którzy ukończyli 60. rok życia. Geruzja przygotowywała obrady zgromadzenia, miała również uprawnienia sądownicze i zajmowała się przestępstwami zagrożonymi karą śmierci lub wygnaniem. Bieżącymi sprawami państwa kierowali **eforowie**, wybierani na roczną kadencję przez zgromadzenie. Eforowie mogli je zwoływać i przedstawiać na nim wnioski. Nadzorowali wszystkich mieszkańców państwa, w tym królów, których mogli postawić przed sądem.

SPOŁECZEŃSTWO SPARTY

Mieszkańcy Sparty dzielili się na trzy grupy:

- spartiatów,
- periojków,
- helotów.

Tylko **spartiaci** byli pełnoprawnymi obywatelami, a zatem tylko oni poprzez udział w zgromadzeniu mieli wpływ na najważniejsze decyzje dotyczące państwa. Przynależność do spartiatów wymagała spełnienia kilku warunków: urodzenia z obojga rodziców będących obywatelami Sparty, odebrania spartańskiego wychowania oraz posiadania odpowiednio dużego majątku ziemskiego. Podstawą utrzymania spartiaty i jego rodziny był dział ziemi, której jednak sam nie uprawiał. Robili to za niego heloci, którzy oddawali mu część plonów.

Spartiaci chętnie mówili o sobie, że są jednakowi, a zatem żaden z nich nie powinien różnić się od innych posiadanym majątkiem, prawami czy wpływami politycznymi. Starali się to podkreślać skromnym strojem i surowym stylem życia. W praktyce jednak równość obywateli była tylko pozorna i w Sparcie zawsze istniała grupa wpływowych rodzin, których przedstawiciele częściej od innych obejmowali urzędy lub dowództwo.

USTRÓJ POLITYCZNY SPARTY

Urzędy w Sparcie mogli pełnić tylko mężczyźni, pełnoprawni obywatele tej *polis*. W przypadku geruzji dodatkowym kryterium udziału w zgromadzeniu był odpowiedni wiek.

EFOROWIE

Było ich pięciu. Wybierało ich zgromadzenie ludowe na rok. Organizowali jego głosowania, podczas których liczyli głosy.

GERUZJA

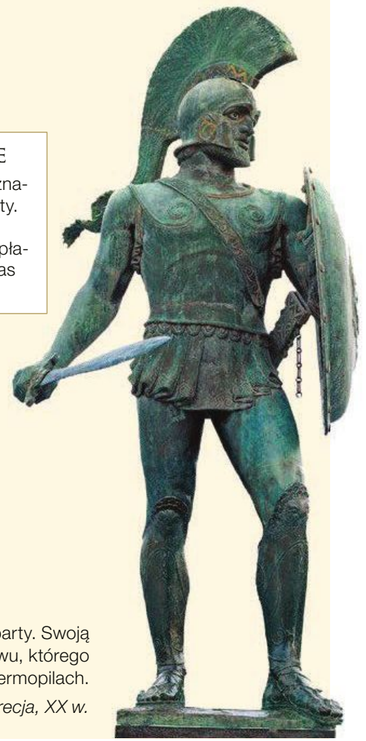
Spartańska rada starszych licząca 28 mężczyzn, którzy ukończyli 60. rok życia i zostali wybrani przez apellę. Miała duży wpływ na politykę *polis* – przygotowywała ustawy, które następnie przegłosowywała apella, a także wydawała wyroki w najważniejszych sprawach sądowych.

DWAJ KRÓLOWIE

Pochodzili z dwóch najznakomitszych rodów Sparty. Podczas pokoju pełnili funkcje najwyższych kapłanów i sędziów, a podczas wojny dowodzili armią.

ZGROMADZENIE LUDOWE (APELLA)

Zbierało się w regularnych, możliwe, że comiesięcznych odstępach i decydowało o najważniejszych dla państwa sprawach. Podczas obrad jego uczestnicy nie mieli prawa dyskutować ani wprowadzać zmian w przedstawionych im przez eforów i geruzję projektach ustaw. Mogli je jedynie przyjąć lub odrzucić, głosując za pomocą okrzyków.

Leonidas był najsłynniejszym królem Sparty. Swoją sławę zawdzięczał niezwykłemu męstwu, którego dowiódł podczas walk z Persami w Termopilach.

▪ *rzeźba, Grecja, XX w.*

? Czym różniła się pozycja zgromadzenia ludowego w Atenach i w Sparcie?

Periojkowie, czyli ‘ci, którzy mieszkają wokół’, byli wolnymi mieszkańcami państwa spartańskiego. Nie mogli jednak pełnić wysokich urzędów i nie brali udziału w podejmowaniu decyzji politycznych na zgromadzeniu ludowym. Mimo to wraz ze spartiatami tworzyli jedną wspólnotę polityczną Lacedemończyków, bo tak brzmiała nazwa obywateli tego państwa. Periojkowie mieszkali w licznych osadach, gdzie uprawiali należącą do nich ziemię. W przeciwieństwie do spartiatów mogli zajmować się handlem i rzemiosłem. Na wezwanie władz *polis* brali udział w wyprawach wojennych.

Trzecią, najliczniejszą grupę wśród mieszkańców Sparty tworzyli **heloci**, którzy byli pozbawieni praw politycznych. Uprawiali ziemię należącą do spartiatów i służyli w ich domach. Ponadto musieli towarzyszyć im w wyprawach wojennych. Heloci nie mogli swobodnie decydować o swoim losie i znajdowali się pod nadzorem spartańskich panów oraz eforów. Każdy helota miał obowiązek zejść z drogi na widok spartiaty.

O niskim statusie społecznym miał przypominać helotom specjalny strój. Poniżaniu ich służyły też zwyczaje takie jak helotobicie. Raz w roku spartiaci mogli bowiem wymierzać helotom razy tylko po to, by przypominać im o obowiązku posłuszeństwa wobec swoich panów.

WYCHOWANIE I SPARTAŃSKI STYL ŻYCIA

Spartiaci posiadali majątki ziemskie, ale nie angażowali się w inną działalność gospodarczą. Ich głównym obowiązkiem była służba wojskowa i doskonalenie swoich umiejętności żołnierskich. Zaszczepieniu ducha walki w młodych spartiatach służył specjalny system państwowego wychowania określany mianem **agoge**. Było ono obowiązkowe – kto nie przeszedł agoge, nie mógł być pełnoprawnym obywatelem Sparty. Celem wychowywania było wykształcenie obywateli gotowych podporządkować swoje życie dobru ojczyzny, zdyscyplinowanych i posłusznych przełożonym. Wychowanie zaczynało się wcześnie:

- 7-letni syn spartiaty spędzał dzień w grupach rówieśników na wspólnych zabawach i ćwiczeniach;
- 12-latek opuszczał dom rodzinny i przenosił się do koszar. Żyjąc w małej grupie z rówieśnikami, ćwiczył sprawność fizyczną, zdobywał również podstawową wiedzę, np. umiejętność czytania i pisania. Uczył się pieśni chwalących spartański styl życia oraz kształcił zdolność udzielania krótkich i ciętych odpowiedzi;
- 20-letni młody spartiata zostawał wojownikiem;
- 30-letniego spartiatę uznawano za pełnoprawnego obywatela i wtedy też był dopuszczany do pełnienia urzędów.

CIEKAWOSTKA

Syssitie – spartańskie uczty

W wieku 20 lat młody spartiata był przyjmowany do jednej z grup mężczyzn wspólnie spożywających wieczorne posiłki (syssitie). Był to warunek konieczny, aby należeć do warstwy pełnoprawnych obywateli. Członkowie grupy głosowali za przyjęciem lub odrzuceniem kandydata, wrzucając do naczynia kulki z chleba. Jeśli choć jedna z cząstek chleba była spłaszczona, kandydata odrzucano. Każdy z członków takiej kilkunastoosobowej grupy musiał uiszczać składkę obejmującą mąkę, ser, figi, wino. Kto nie był w stanie wnieść udziału, był wykluczany z grupy, a tym samym przestawał być pełnoprawnym obywatelem.

W przeciwieństwie do innych państw greckich władze Sparty interesowały się również wychowaniem dziewcząt. Nie były one zamknięte w koszarach tak jak chłopcy, ale czas spędzały na ćwiczeniach sportowych, uczyły się też posługiwania się bronią oraz tańca. Od spartiatek oczekiwano, że będą rodziły liczne i zdrowe potomstwo.

W starożytności spartiaci byli uważani za mistrzów sztuki wojennej. W armiach innych *poleis* służyli ludzie na co dzień zajmujący się działalnością zarobkową, natomiast trzon wojska spartańskiego stanowili obywatele nieustannie szkolący się w walce. Męstwo i odwaga okazywane na polu walki miały dla spartiatów szczególną wartość. Zwycięzców otaczano powszechnym szacunkiem i czcią. Sławiono również tych, którzy polegli na polu walki. Bohaterską śmierć za ojczyznę wychwalał żyjący w VII w. p.n.e. poeta Tyrtajos: *Rzecz to piękna zaprawdę, gdy krocząc w pierwszym szeregu, ginie człowiek odważny, walcząc w obronie ojczyzny; kto atoli* [zaś] *swe miasto i ziemię żyzną porzuca, wnet żebrakiem się staje – los to najgorszy ze wszystkich…*

Biegnąca spartiatka to jeden z niewielu motywów w sztuce greckiej związanych ze Spartą. W spartańskiej *polis* dużą wagę przywiązywano do rozwoju sprawności fizycznej dziewcząt. Sytuacja kobiet w Sparcie była wbrew pozorom znacznie korzystniejsza niż w demokratycznych Atenach. Przykładowo zarządzały one gospodarstwami pod nieobecność mężów, którzy walczyli z wrogiem lub uczestniczyli w ćwiczeniach wojskowych.

▪ *posążek, Grecja, VI w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

WYCHOWANIE SPARTAŃSKIE

Sposób wychowania przez Spartan młodzieży został opisany przez żyjącego w I w. n.e. greckiego pisarza Plutarcha.

Likurg [...] *nie pozwolił spartiatom ani kupować, ani wynajmować pedagogów, rodzice mieli też zakaz żywienia bądź wychowywania swojego syna indywidualnie, tak jak chcieli, lecz wszystkich chłopców, którzy ukończyli siedem lat, natychmiast przejmowało państwo; dzielono ich na „stada", by przyzwyczajać do jednakowego traktowania i żywienia, a także by mogli się ze sobą bawić i wspólnie uczyć. Dowódcą oddziału mianowano chłopca wyróżniającego się roztropnością i odważnego w walce. Chłopcy tylko w niego się wpatrywali, jego rozkazów słuchali, a kiedy ich karał, znosili mężnie. Wszystko to sprawiało, że wychowanie stawało się szkołą posłuszeństwa.*

Starszyzna uważnie przyglądała się ich zabawom, a często nawet zachęcała do pozorowanej walki i kłótni. W ten sposób z rozmysłem poznawano, jakim każdy chłopiec jest z natury: czy waleczny, czy tchórzliwy i skory do ucieczki z pola bitwy. Czytać i pisać uczyli się w miarę potrzeby. W ogóle całe wychowanie sprowadzało się właściwie do umiejętności słuchania rozkazów, znoszenia trudów i odnoszenia zwycięstw w walce. Dlatego w miarę rozwoju zwiększano zakres ćwiczeń fizycznych. [...] *Kiedy ukończyli dwanaście lat, chodzili już na stałe bez ciepłego chitonu* [wełniana lub lniana koszula] *i tylko raz do roku otrzymywali jeden himation* [prosta peleryna]. *Skórę mieli twardą, ogorzałą, obywali się bez ciepłych kąpieli czy namaszczania oliwą, a jedynie przez kilka dni w roku zaznawali tej tak miłej ludziom przyjemności. Spali razem wedle „gromad" i „stad" na posłaniach z sitowia rosnącego nad brzegiem Eurotasu* [rzeki przepływającej przez Spartę] *– górną część zarośli musieli obłamywać bez noża, gołymi rękami. Zimą dodawali do tych posłań z sitowia zioło zwane wilczym bobem, gdyż sądzono, że roślina ta daje nieco ciepła.*

Źródło: Plutarch, *Żywoty równoległe*, t. I: *Tezeusz – Romulus i ich porównanie, Likurg – Numa i ich porównanie*, tłum. K. Korus, Warszawa 2004, s. 229–230.

? **1.** Przedstaw główne etapy wychowania spartańskiego.
2. Oceń, jakie były wady i zalety wychowania chłopców w Sparcie.

O ile zwycięstwo było w Sparcie powodem do dumy, o tyle porażka przynosiła hańbę. Mawiano, że spartiata mógł wrócić z wojny „z tarczą lub na tarczy", czyli zwyciężyć lub zginąć. Wprawdzie zwrotu tego nie należy traktować dosłownie, to jednak żołnierze, którzy przeżyli przegraną bitwę, uznawani byli za tchórzy. Poddawano ich w Sparcie najrozmaitszym upokorzeniom, m.in. musieli nosić specjalny strój, a każdy spartiata mógł bezkarnie ich uderzyć. Pozbawiano ich również na pewien czas praw politycznych, co oznacza, że nie mogli pełnić urzędów. Pozwalano im natomiast nadal służyć w wojsku. Tym samym mieli szansę, aby w następnej wojnie odkupić swoje winy i dowieść męstwa.

CIEKAWOSTKA

Dwóch spośród trzystu

Spośród 300 Spartan walczących w Termopilach (o tej bitwie przeczytasz na s. 65–66) pod dowództwem Leonidasa przeżyli tylko dwaj wojownicy. Jeden z nich po powrocie do Sparty doznał tylu upokorzeń, że się powiesił. Drugi zaś, o imieniu Aristodemos, aby zmazać ciążącą na nim niesławę, wyróżnił się męstwem w kolejnej bitwie z Persami pod Platejami. Ponieważ jednak opuścił szyk, bo chciał odznaczyć się brawurą, odmówiono mu po bitwie nagrody za męstwo.

ĆWICZENIA

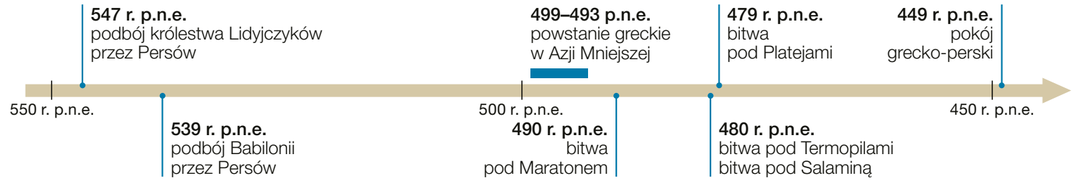
1. Opisz, w jaki sposób ukształtowała się spartańska *polis*.
2. Scharakteryzuj grupy mieszkańców Sparty.
3. Przedstaw różnice pomiędzy ustrojem Aten i Sparty. Wyjaśnij, jaki wpływ przyjęte rozwiązania ustrojowe miały na sposób życia ich mieszkańców.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Cartlege, *Spartanie. Świat wojowników*, tłum. S. Kędzierski, Warszawa 2005.
R. Kulesza, *Sparta w V–IV wieku p.n.e.*, Warszawa 2003.

4 WOJNY GRECKO-PERSKIE

Mimo że Grecy w starożytności nie stworzyli jednego państwa, a ich *poleis* były rządzone w bardzo różny sposób, stanowili wspólnotę. Łączyły ich religia, tradycja, język i obyczaje. W V w. p.n.e. Grecy musieli wspólnie odeprzeć najazd Persów. Jak zakończyła się rywalizacja niewielkich państw-miast z potężnym imperium?

IMPERIUM PERSKIE

Pod koniec II tysiąclecia p.n.e. na tereny dzisiejszego Iranu napłynęli Persowie i Medowie. W końcu VII w. p.n.e. ten ostatni lud przyczynił się do upadku imperium asyryjskiego. Sąsiadujący z Medami Persowie pod wodzą **Cyrusa Wielkiego** w połowie VI w. p.n.e. zajęli Iran, a następnie Babilonię, Syrię i Egipt. Pokonali ponadto słynącego z bogactwa Krezusa, władcę leżącego w Azji Mniejszej królestwa Lidyjczyków. Cyrus, noszący tytuł króla królów, przejął wówczas władzę nad całą Azją Mniejszą wraz z greckimi miastami leżącymi na wybrzeżach Morza Egejskiego. W wyniku podbojów Persowie utworzyli największe imperium w dotychczasowych dziejach. Obejmowało ono ziemie od doliny Indusu po Egipt i Trację. Podboje próbowali kontynuować następcy Cyrusa – Dariusz i Kserkses. Aby zarządzać tak rozległym państwem, podzielono kraj na 20 satrapii, na czele których stali namiestnicy króla – **satrapowie**. Persowie połączyli w ramach jednego imperium obszary bardzo zróżnicowane pod względem językowym, kulturowym i ekonomicznym. Zadowalali się władzą polityczną i nie zmuszali podbitych ludów do przyjmowania perskich obyczajów i wierzeń. Oczekiwali natomiast całkowitej lojalności i regularnego płacenia danin.

PERSEPOLIS

Królowie Persji posiadali rezydencje w różnych miastach, ale ich główna siedziba znajdowała się w Persepolis. W centrum stolicy wzniesiono pałace i skarbiec. Największe wrażenie robiła apadana, czyli ogromna sala audiencyjna, w której odbywały się najważniejsze uroczystości państwowe. Budynki kompleksu były udekorowane kamiennymi reliefami przedstawiającymi reprezentantów różnych ludów imperium. Składali oni dary królowi królów, który uważał się za władcę czterech stron świata. Kres świetności Persepolis przyniósł pożar wzniecony przez wojska Aleksandra Wielkiego.

Ruiny apadany do dziś robią ogromne wrażenie na zwiedzających. Zachowały się pozostałości kolumnady i wspaniałe płaskorzeźby zdobiące ściany pałacu.
▪ *ruiny pałacu, Iran, VI w. p.n.e.*

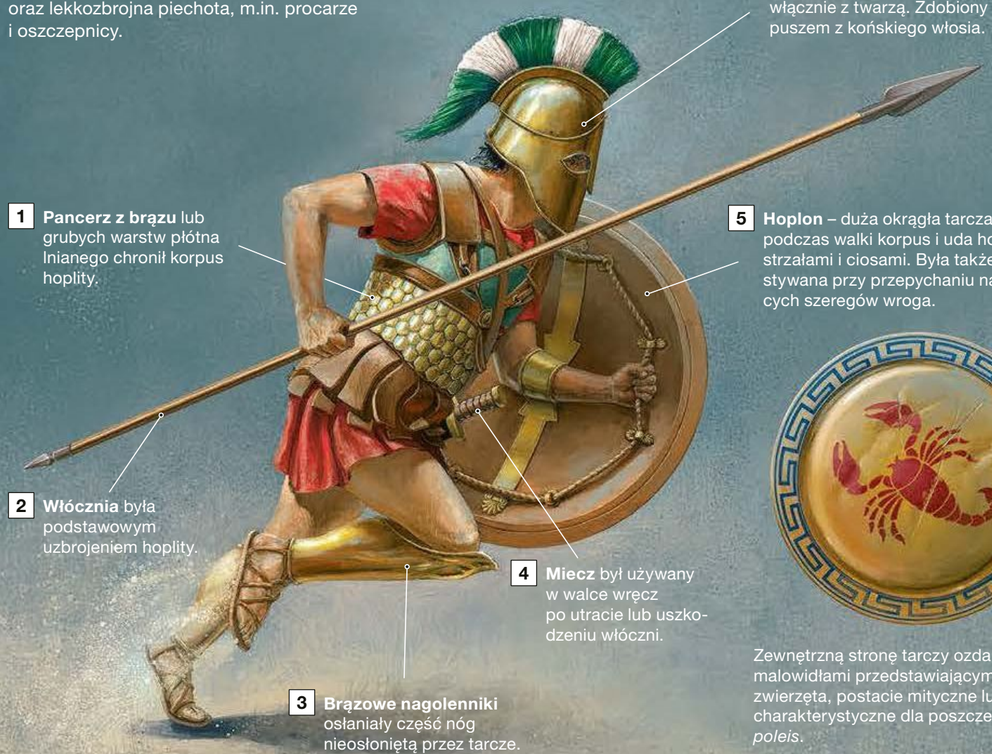
? Jakie funkcje oprócz mieszkalnej pełniła siedziba władcy w Persepolis?

BITWA POD MARATONEM

Stoczona 12 września 490 r. p.n.e. bitwa pod Maratonem była pierwszym znaczącym zwycięstwem Greków w starciu z potężnym imperium perskim. Nie przesądziła o losach całego konfliktu, jednak na 10 lat powstrzymała najazd perski na Grecję.

Hoplici

Trzon armii *polis* stanowili **hoplici**, czyli walcząca w uporządkowanym szyku ciężkozbrojna piechota. Towarzyszyła im nieliczna, bo kosztowna konnica oraz lekkozbrojna piechota, m.in. procarze i oszczepnicy.

1 **Pancerz z brązu** lub grubych warstw płótna lnianego chronił korpus hoplity.

2 **Włócznia** była podstawowym uzbrojeniem hoplity.

3 **Brązowe nagolenniki** osłaniały część nóg nieosłoniętą przez tarcze.

4 **Miecz** był używany w walce wręcz po utracie lub uszkodzeniu włóczni.

5 **Hoplon** – duża okrągła tarcza zasłaniała podczas walki korpus i uda hoplity przed strzałami i ciosami. Była także wykorzystywana przy przepychaniu nacierających szeregów wroga.

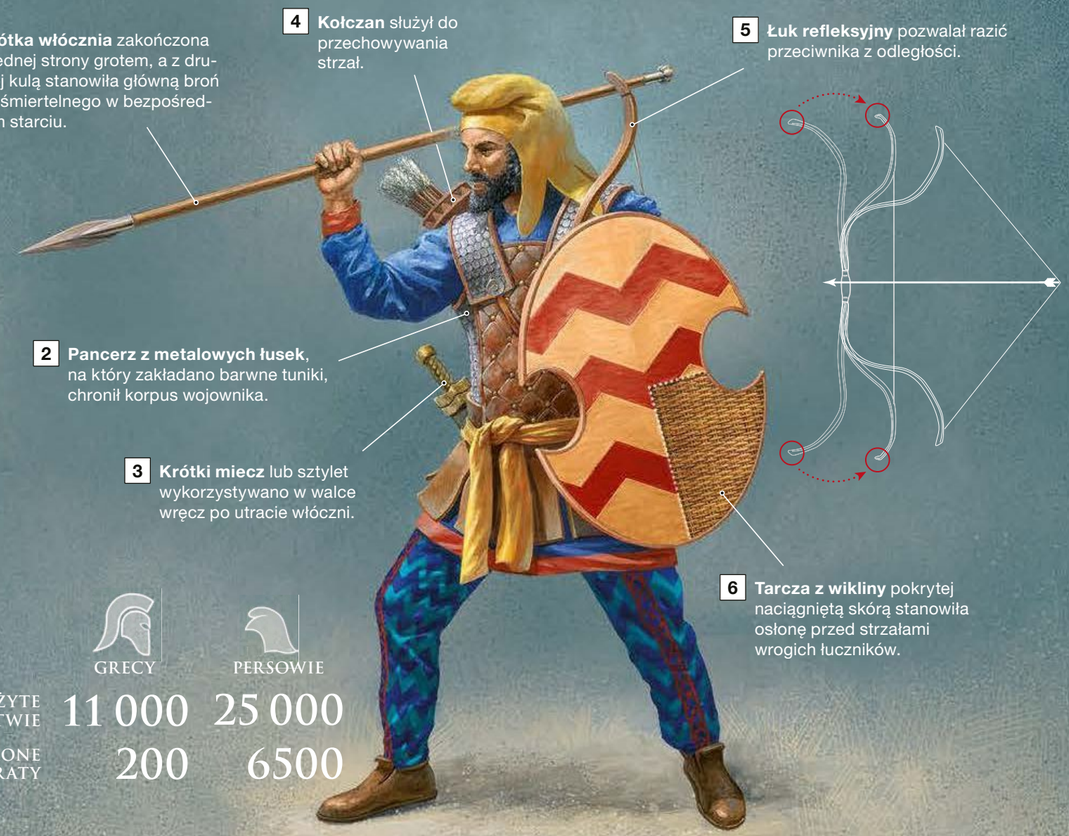
6 Hełm koryncki był wykonany z brązu. Chronił prawie całą głowę wojownika, włącznie z twarzą. Zdobiony był pióropuszem z końskiego włosia.

Zewnętrzną stronę tarczy ozdabiano malowidłami przedstawiającymi groźne zwierzęta, postacie mityczne lub znaki charakterystyczne dla poszczególnych *poleis*.

Nieśmiertelni

Szczególną rolę w armii perskiej odgrywał elitarny oddział 10 tys. włóczników zwanych nieśmiertelnymi. Nazywano ich tak, ponieważ gdy któryś z nich poległ, natychmiast był zastępowany nowym wojownikiem. Liczebność formacji była zatem niezmienna. Służyli w niej tylko rodowici Persowie.

1 **Krótka włócznia** zakończona z jednej strony grotem, a z drugiej kulą stanowiła główną broń nieśmiertelnego w bezpośrednim starciu.

2 **Pancerz z metalowych łusek**, na który zakładano barwne tuniki, chronił korpus wojownika.

3 **Krótki miecz** lub sztylet wykorzystywano w walce wręcz po utracie włóczni.

4 **Kołczan** służył do przechowywania strzał.

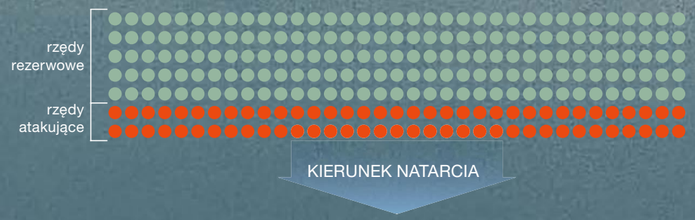
5 **Łuk refleksyjny** pozwalał razić przeciwnika z odległości.

6 **Tarcza z wikliny** pokrytej naciągniętą skórą stanowiła osłonę przed strzałami wrogich łuczników.

	GRECY	PERSOWIE
SIŁY UŻYTE W BITWIE	11 000	25 000
PONIESIONE STRATY	200	6500

Falanga

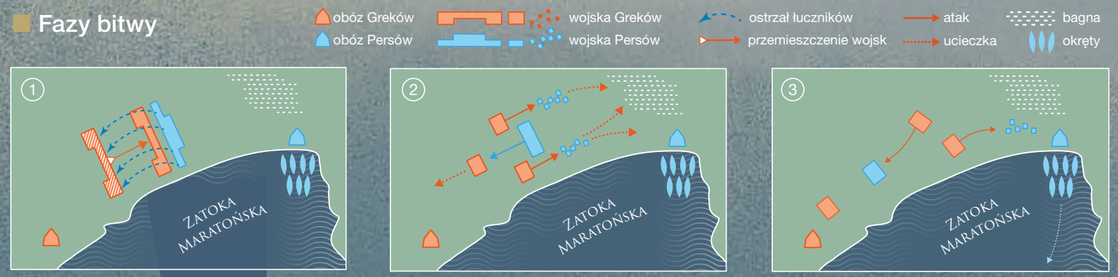
Hoplici szli do walki w zwartym szyku zwanym falangą. Składała się ona najczęściej z ośmiu długich szeregów. Pierwsze dwa szeregi brały bezpośrednio udział w walce, dalsze zaś zastępowały wyczerpanych, zabitych lub rannych wojowników z pierwszej linii. Nacierająca w tym szyku piechota była w tamtych czasach trudna do zatrzymania. Pod Maratonem poradziła sobie z ponad dwukrotnie liczniejszymi wojskami perskimi.

Hoplici ustawieni w falandze byli od siebie współzależni. Tarcza hoplon podczas walki osłaniała nietylko lewą część ciała wojownika, ale także prawą stojącego obok towarzysza broni.

Fazy bitwy

Grecy zdecydowali wojska na skrzydłac naprzeciw trzonu wo swoje mniej liczne sił do boju. Pierwszy odc narażeni na ostrzał pe pokonali biegiem, aby swoje umieścili szyli órym byli ników, straty.

Siły greckie na obu skrzydłach rozbiły szyk Persów i zmusiły ich do wycofania się w kierunku zakotwiczonych statków lub na mokradła, gdzie znaczna część uciekinierów się utopiła. W tym samym czasie w centrum siły perskie spychały i częściowo rozbiły wojska greckie.

Oddziały greckie po pokonaniu sił perskich na skrzydłach zawróciły i od tyłu zaatakowały siły perskie walczące w centrum, zadając im całkowitą klęskę.

OD POWSTANIA W AZJI MNIEJSZEJ DO MARATONU

Po podbiciu przez Persów królestwa lidyjskiego pod ich panowaniem znalazły się również podległe dotąd Lidyjczykom miasta greckie leżące na zachodnim wybrzeżu Azji Mniejszej (sprawdzisz to na mapie na następnej stronie). Wkrótce Persowie zaczęli wspierać w nich przychylnie do siebie nastawionych tyranów. Doprowadziło to do wybuchu w 499 r. p.n.e. antyperskiego powstania Greków. Pomocy powstańcom udzieliły tylko dwie *poleis* z Europy – Ateny i Eretria. Ostatecznie zryw więc zakończył się niepowodzeniem, a król perski Dariusz postanowił przykładnie ukarać Greków.

W **490 r. p.n.e.** ku europejskiej części Grecji ruszyła drogą morską wielka wyprawa zbrojna Persów. Jej pierwszym celem stała się bogata Eretria, która została wydana w ręce Persów w wyniku zdrady. Następnie armia perska przeprawiła się do Attyki, gdzie wylądowała w pobliżu miejscowości **Maraton**, oddalonej od Aten o ok. 40 km. W tym przypadku Persowie również liczyli na łatwe zwycięstwo, dzięki pomocy wygnanego z Aten tyrana Hippiasza, syna Pizystrata. Jednak Ateńczycy nie chcieli jego powrotu do władzy i stanęli do walki. Pod Maratonem doszło więc do bitwy, w trakcie której dowodzeni przez **Miltiadesa** Ateńczycy odważnie zaatakowali zaskoczonych Persów. Podczas walki zmusili ich do odwrotu, zadając im przy tym spore straty (więcej na temat bitwy na infografice na s. 62–63). Mimo to Persowie nie odpłynęli do Azji, ale postanowili szybko opłynąć Attykę i uderzyć na opuszczone przez armię Ateny. Wojska greckie spiesznym marszem powróciły jednak do miasta. Kiedy flota perska dotarła w pobliże Aten, została Greków przygotowanych już do obrony. W tej sytuacji perscy dowódcy zdecydowali się zakończyć kampanię. Zwycięstwo pod Maratonem napełniło Ateńczyków dumą, ponieważ udało im się pokonać największą potęgę ówczesnego świata, przeciwnika mającego opinię niezwyciężonego.

CIEKAWOSTKA

Bieg maratoński

Według tradycji wysłany spod Maratonu hoplita Filippides miał biegiem dotrzeć do Aten, aby przekazać wieść o zwycięstwie i ostrzec przed nadciągającym atakiem od strony morza. Wojownik pokonał ok. 40-kilometrowy odcinek, ostrzegł rodaków i zmarł z wyczerpania. Na jego cześć w 1896 r. baron Pierre de Coubertin [czyt.: pjer de kubertę] włączył bieg maratoński do programu pierwszych nowożytnych igrzysk olimpijskich, których był organizatorem, mimo że w starożytności nie organizowano biegu na takim dystansie.

Stela biegacza z Maratonu powstała prawdopodobnie ku czci bohaterskiego hoplity – Filippidesa. Upadający i konający z wyczerpania biegacz stał się symbolem poświęcenia dla ojczyzny, a także hartu ducha i wytrzymałości.

▪ *kamienna płaskorzeźba, Grecja, VI–V w. p.n.e.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

HERODOT O BITWIE POD MARATONEM

Przebieg bitwy pod Maratonem znamy dzięki relacji greckiego historyka Herodota.

Po uszykowaniu się i pomyślnym wyniku ofiar Ateńczycy na dany znak ruszyli pędem przeciw barbarzyńcom. A dzieląca ich przestrzeń wynosiła nie mniej niż osiem stadiów [stadion – miara długości, 1 stadion to ok. 180 m]. *Persowie, widząc nadbiegających, gotowali się ich przyjąć, i przypisywali to zgubnemu niewątpliwie szaleństwu Ateńczyków, kiedy ujrzeli, że w małej są liczbie i pędzą cwałem, nie rozporządzając ani jazdą, ani łucznikami. Tak myśleli barbarzyńcy. Lecz Ateńczycy, skoro zwarli się z nimi w gęstych szeregach, walczyli chwalebnie. Pierwsi bowiem ze wszystkich, jakich znamy, Hellenów, szturmowym krokiem ruszyli na nieprzyjaciół, pierwsi znieśli widok medyjskiej odzieży i noszących ją mężów; bo dotychczas nawet sam dźwięk imienia Medów wzbudzał w Hellenach trwogę.*

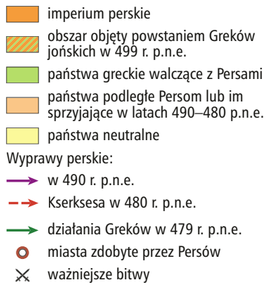
Długo trwała ta bitwa pod Maratonem. Wprawdzie w centrum szyku bojowego zwyciężyli barbarzyńcy [...]. *Ale na obu skrzydłach zwyciężyli Ateńczycy i Platejczycy, po czym pozwolili uciekać pobitej części barbarzyńców, ściągnęli oba skrzydła i walczyli przeciw tym, którzy przerwali środek; tak Ateńczycy odnieśli zwycięstwo. Uciekających Persów ścigali i wycinali w pień, aż dotarli do morza; tu zażądali ognia i dobrali się do okrętów.*

Źródło: Herodot, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2015, s. 368.

? **1.** Wyjaśnij, jakie działania zadecydowały o zwycięstwie Ateńczyków i Platejczyków.
2. Oceń, jakie znaczenie dla Greków miało zwycięstwo pod Maratonem.

WOJNY GRECKO-PERSKIE

? **1.** Spośród wskazanych na mapie bitew wymień te, które zakończyły się zwycięstwem Greków.
2. Wyjaśnij, czym różniła się trasa drugiej wyprawy perskiej od pierwszej.

OBRONA TERMOPIL

Bitwa pod Maratonem miała ogromne znaczenie symboliczne dla Greków, lecz wojna nie była jeszcze zakończona, a siły perskie nie zostały rozbite. Co więcej, Dariusz rozpoczął przygotowania do kolejnej wielkiej ekspedycji przeciwko Grekom. Po jego śmierci plany podboju przejął nowy król – syn Dariusza – **Kserkses**. W 480 r. p.n.e. po zbudowanych nad cieśniną Hellespont mostach pontonowych jego liczna armia przeprawiła się do Europy. Towarzyszyła mu potężna flota. Grecy zdawali sobie sprawę z perskich planów, dlatego zawiązano koalicję 31 *poleis*, które chciały walczyć z najeźdźcą. Dowództwo przekazano Spartanom, którzy cieszyli się opinią najlepszych wojowników i mogli wystawić najliczniejszą armię. Sprzymierzeni postanowili bronić się w strategicznie ważnym miejscu – **Termopilach**. Tam, między górami a brzegiem morza, prowadziło wąskie przejście z północy na południe Grecji. Obroną kierował spartański król Leonidas. Broniąc się w wąwozie, Grecy skutecznie odpierali nacierających z północy Persów, którzy nie byli w stanie wykorzystać swojej przewagi liczebnej. Sytuacja zmieniła się dopiero, gdy jeden z Greków wskazał Persom ścieżkę przez góry, która pozwalała obejść bronione pozycje. Nim doszło do okrążenia sił greckich, Leonidas, świadomy dramatycznego położenia, odesłał większość wojsk na południe. Sam na czele oddziału 300 Spartan i wojowników z dwóch innych miast greckich zdecydował się, zgodnie ze spartańską tradycją, nie wycofać się przed nacierającym wrogiem i bronić do końca. Heroiczna śmierć Leonidasa i jego oddziału szybko stała się symbolem męstwa i bezwzględnego podporządkowania zasadom obowiązującym w Sparcie.

Pomnik Leonidasa i 300 Spartan w Termopilach został ustawiony w połowie XX w. Wkrótce umieszczono w sąsiedztwie również pomnik 700 Tespijczyków, którzy do końca walczyli u boku Spartan w nierównej walce z Persami. W starożytności nieopodal położono płytę ze słowami: *Przechodniu, powiedz Sparcie, że leżymy tutaj posłuszni jej prawom.*

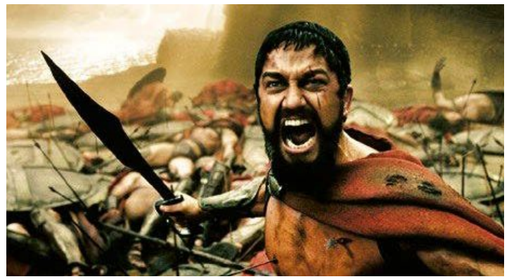
▪ *posąg, Grecja, 1955 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Termopile w kulturze i tradycji

Bitwa pod Termopilami stała się symbolem heroicznej walki garstki wojowników z przeważającymi siłami wroga. Do Termopil porównywano wiele bitew, również tych stoczonych przez Polaków. Na przykład obrona Wizny we wrześniu 1939 r. nosi nazwę „polskich Termopil". Tam kapitan Władysław Raginis dowodzący ok. 700 żołnierzami przez trzy dni odpierał ataki ponad 40-tysięcznej armii niemieckiej. Gdy sytuacja stała się beznadziejna, kapitan Raginis polecił obrońcom opuścić pozycje, a sam rozerwał się granatem. Do bitwy w Termopilach nawiązują też artyści. Dużą popularność zdobył komiks *300* znanego rysownika Franka Millera oraz stworzony na jego podstawie film Zacka Snydera [czyt.: zaka snajdera] przygotowany w stylistyce przypominającej komiks.

? Odszukaj informacje, jakie inne bitwy poza obroną Wizny tradycyjnie określa się również jako „polskie Termopile".

Król Leonidas i jego wojownicy w filmie *300*, podobnie jak w komiksie Franka Millera pod tym samym tytułem, walczyli bez zbroi osłaniających tułów. W rzeczywistości hoplici spartańscy, choć byli gotowi polec w boju, działali w sposób przemyślany i korzystali z pancerzy.

▪ *kadr filmowy, Stany Zjednoczone, 2006 r.*

OD SALAMINY DO PLATEJÓW

Zwycięstwo w Termopilach otworzyło Kserksesowi drogę do południowej Grecji. W jego ręce wpadły Ateny, skąd jednak Grecy zdążyli ewakuować wszystkich mieszkańców. Miasto zostało przez Persów splądrowane, a jego świątynie spalone. Siły greckie, aby obronić dostęp do Półwyspu Peloponeskiego, zajęły pozycje na prowadzącym do niego przesmyku. W pobliżu wyspy **Salamina** zgromadziła się grecka flota, której znaczną część stanowiły okręty ateńskie. W tym niezwykle dogodnym dla Greków miejscu doszło do wielkiej bitwy morskiej. Z braku dostatecznej przestrzeni flota perska nie mogła wykorzystać swojej przewagi liczebnej i została pokonana przez znacznie zwrotniejsze greckie **triery**. Przyglądający się bitwie Kserkses zdecydował się powrócić do Azji, ale pozostawił w Grecji silną armię lądową, która miała kontynuować kampanię. Siły te zostały jednak rozbite przez Greków w bitwie pod **Platejami** w 479 r. p.n.e. Wkrótce Grecy przerzucili swoją flotę w okolice wybrzeży Azji Mniejszej i jeszcze w tym samym roku odnieśli zwycięstwo w bitwie morskiej pod **Mykale** w pobliżu Miletu.

Bitwa pod Salaminą była jednym z największych morskich starć starożytności. W bitwie wzięło udział łącznie ponad sto okrętów.

▪ *obraz, Grecja, XX w.*

ZWIĄZEK MORSKI

Greckie sukcesy z lat 480–479 p.n.e. nie zakończyły wojny z Persami. Trwała ona jeszcze wiele lat. Stroną atakującą byli Grecy, głównie Ateńczycy, którzy po wyparciu Persów z Morza Egejskiego starali się osłabić ich władzę w Azji Mniejszej, na Cyprze i w Egipcie.

Gdy z dowództwa nad sojuszem w 478 r. p.n.e. zrezygnowała Sparta, powstało nowe antyperskie porozumienie – **Związek Morski**. Rola **hegemona**, czyli przywódcy wojsk sojuszu, przypadła Atenom. Każde z państw tworzących ten związek zachowało suwerenność i wpływ na decyzje dotyczące całego sojuszu. Dowódcami wspólnych wojsk byli jednak tylko Ateńczycy i spośród nich wybierano skarbników nadzorujących związkowy skarbiec. Okręty na wspólne wyprawy wojenne były dostarczane przez Ateny i najbogatsze wyspy, a pozostałe państwa płaciły roczną składkę wyznaczaną zależnie od ich zamożności. Suma składek wnoszonych przez ok. 200 miast, które przystąpiły do związku, pozwalała prowadzić skuteczną wojnę z perskim imperium. Ostatecznie pokój z Persami zawarto w 449 r. p.n.e. Porozumienie zagwarantowało niezależność miastom greckim w Azji Mniejszej, zaś Atenom dało faktyczne panowanie na Morzu Egejskim.

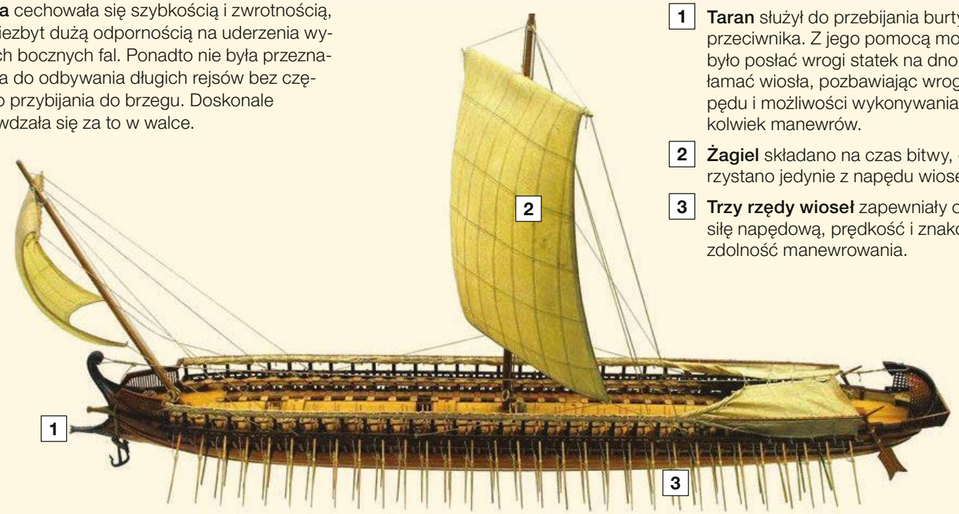
Kiedy jednak zagrożenie ze strony Persji malało, poszczególne *poleis* podejmowały próby wycofania się z sojuszu, nie widząc sensu dalszego ponoszenia kosztów. Bezwzględnie sprzeciwiały się temu Ateny, które karały wszelkie przejawy niezależności. Nie tylko zmuszały one państwa-miasta do pozostania w sojuszu i dalszego płacenia składek, ale posuwały się do nakładania **kontrybucji**, odbierania części należących do sojuszników ziem i osiedlania tam własnych kolonistów. W tej sytuacji suwerenność sprzymierzeńców stawała się coraz bardziej zagrożona. Gdy skarbiec Związku Morskiego przeniesiono z wyspy Delos do Aten, część z wpływających do niego sum zaczęto otwarcie przeznaczać nie na cele obronne, ale na potrzeby samych Aten. Z czasem zaprzestano zwoływać radę sprzymierzonych, a decyzje zaczęły zapadać na posiedzeniach ateńskiego zgromadzenia ludowego. Coraz bardziej brutalne postępowanie Aten sprawiło, że część niezadowolonych miast zaczęła upatrywać obrońcy w Sparcie.

Kontrybucja – odszkodowanie, jakie musi zapłacić strona pokonana w konflikcie, aby pokryć koszty prowadzenia wojny poniesione przez zwycięzcę.

TRIERA

Podczas bitwy pod Salaminą obie armie posługiwały się m.in. nowoczesnymi w tamtych czasach okrętami – trójrzędowcami. Nazywano je tak, ponieważ w ruch wprawiała je siła 170 wioślarzy usadzonych w trzech rzędach na każdej burcie. Załogę stanowiło też 10 hoplitów oraz kilku marynarzy.

Triera cechowała się szybkością i zwrotnością, ale niezbyt dużą odpornością na uderzenia wysokich bocznych fal. Ponadto nie była przeznaczona do odbywania długich rejsów bez częstego przybijania do brzegu. Doskonale sprawdzała się za to w walce.

1 **Taran** służył do przebijania burty okrętu przeciwnika. Z jego pomocą można było posłać wrogi statek na dno lub połamać wiosła, pozbawiając wroga napędu i możliwości wykonywania jakichkolwiek manewrów.

2 **Żagiel** składano na czas bitwy, gdy korzystano jedynie z napędu wioseł.

3 **Trzy rzędy wioseł** zapewniały okrętowi siłę napędową, prędkość i znakomitą zdolność manewrowania.

? W jaki sposób za pomocą triery można było zaatakować okręt przeciwnika?

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie skutki dla Greków miała wojna z Persją.
2. Oceń, która spośród bitew stoczonych przez Greków miała największe znaczenie dla wyniku wojny.
3. Przedstaw, w jaki sposób Związek Morski został podporządkowany Atenom.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Kulesza, *Maraton*, Warszawa 2006.
G. Lach, *Salamina – Plateje 480–479 p.n.e.*, Warszawa 2010.

5 PODBOJE ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO

Odparcie najazdów perskich udowodniło, że Hellenowie potrafią zwyciężyć armię największego imperium tej części świata. Po zniknięciu zagrożenia zewnętrznego najsilniejsze *poleis* – Ateny i Sparta – zaczęły ze sobą coraz zacieklej rywalizować. Jaki był wynik konfliktu między Hellenami i kto na nim skorzystał? Czy osłabione imperium perskie nadal mogło rywalizować z Grekami?

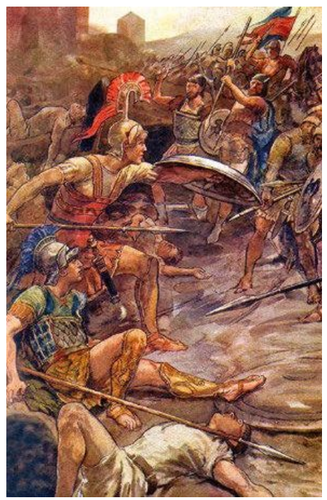
WOJNA PELOPONESKA

Przewodzące Związkowi Morskiemu Ateny, z powodu bezwzględnego traktowania mniejszych *poleis* wchodzących w skład sojuszu, miały coraz więcej wrogów. Dawni sprzymierzeńcy Aten zaczęli więc upatrywać sojusznika w Sparcie. Ostatecznie w 431 r. p.n.e. wzrost napięcia między Atenami a Spartą doprowadził do wybuchu **wojny peloponeskiej**. Wojna ta znacznie różniła się od wcześniej toczonych przez Greków konfliktów, które były krótkotrwałe i zwykle rozgrywały się na niewielkim obszarze. Wojna peloponeska trwała natomiast z przerwami 27 lat i wzięły w niej udział liczne *poleis* sprzymierzone zarówno z Atenami, jak i ze Spartą.

Przez lata walki toczyły się ze zmiennym szczęściem i żadna ze stron nie była w stanie odnieść decydującego zwycięstwa. Sytuacja zmieniła się jednak, gdy Spartanie zawarli porozumienie z królem perskim. Za otrzymane od niego pieniądze Sparta zbudowała flotę, dzięki której ostatecznie pokonała Ateny. Pokój został podpisany w 404 r. p.n.e. Ateny musiały pozbyć się prawie całej swojej floty oraz zburzyć Długie Mury (więcej o nich na s. 54).

Po zwycięstwie w wojnie peloponeskiej dominację w świecie greckim objęła Sparta, która w miastach należących dawniej do Związku Morskiego osadzała swoje garnizony i urzędników. Szybko jednak popadła w konflikt z Persją, ponieważ odmówiła oddania **miast greckich w Azji Mniejszej**. W tej sytuacji perski król zaczął je zajmować zbrojnie. Skłóceni wewnętrznie Grecy tym razem nie byli w stanie temu zapobiec. Ostatecznie w 387 r. p.n.e. władca perski narzucił Grekom pokój, który oddawał mu we władanie miasta greckie w Azji Mniejszej, a Sparcie przyznawał kontrolę nad pozostałą częścią Grecji. Podporządkowania się Sparcie odmówiły Teby i dlatego zostały przez nią zaatakowane. Rozstrzygnięcie tego konfliktu nastąpiło w 371 r. p.n.e. w bitwie pod Leuktrami, w której zwycięstwo odnieśli Tebańczycy. Pokonana Sparta utraciła połowę swojego terytorium i dominującą pozycję w świecie greckim. Hegemonię na krótki czas przejęły Teby.

Kolejne wojny o przywództwo w świecie greckim przyczyniały się do osłabienia poszczególnych państw i wywoływały chaos. Wyczerpanie greckich *poleis* postanowiła wykorzystać nowa potęga, która wyrastała na północy – **Macedonia**.

Bitwa pod Mantineją, stoczona w 362 r. p.n.e., była jedną z najważniejszych bitew okresu rywalizacji pomiędzy greckimi *poleis*. Choć Tebańczycy pokonali zjednoczone siły Aten i Sparty, utracili pozycję hegemona, bo podczas walk zginął ich wybitny wódz – Epaminondas.

▪ *rysunek, Europa, XX w.*

POCZĄTKI MACEDONII

Kolebka państwa macedońskiego znajdowała się na północ od góry Olimp. Na tle państw greckich Macedonia wyróżniała się znaczną powierzchnią, rozległymi i żyznymi równinami oraz obfitym występowaniem bogactw naturalnych, przede wszystkim drewna i metali szlachetnych. Rozwój Macedonii utrudniały jednak sąsiadujące z nią wojownicze plemiona trackie i iliryjskie, których najazdy wielokrotnie pustoszyły jej terytorium.

Macedończycy posługiwali się językiem spokrewnionym z greką, a przedstawiciele macedońskiej elity chętnie uczyli się greckiego. Jednak ich zwyczaje znacznie odbiegały od obyczajów greckich, a sami Grecy uważali Macedończyków za barbarzyńców. Od Grecji Macedonia różniła się przede wszystkim ustrojem. Władza należała tam do królów, lecz ich pozycja nie była silna i musieli się liczyć z opinią możnych rodów.

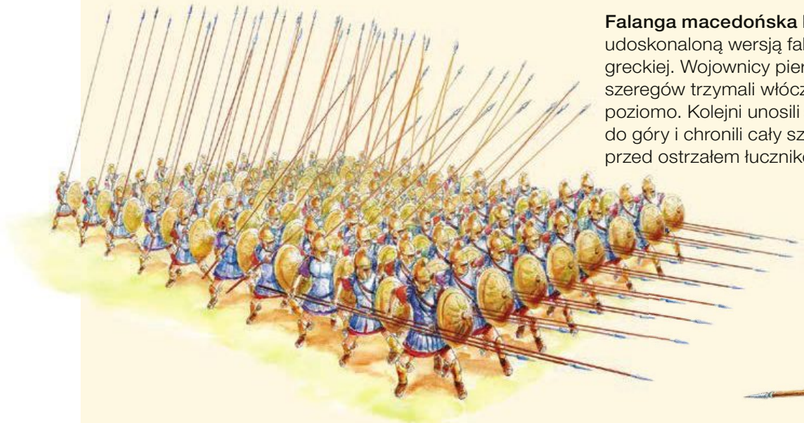
KRES NIEZALEŻNOŚCI GRECJI

Znaczenie Macedonii zaczęło szybko rosnąć, gdy w połowie IV w. p.n.e. tron objął **Filip II**. Okazał się on znakomitym organizatorem oraz doskonałym wodzem. Energicznie przystąpił do reformowania państwa. Jego zasługą było stworzenie sprawnej administracji, budowa dróg i miast. Ograniczył również samodzielność możnych rodów. Wiele uwagi poświęcił reformie armii. Powiększył jej liczebność i unowocześnił oddziały piechoty macedońskiej, a także jazdy.

Przeprowadzone przez Filipa gruntowne reformy pozwoliły lepiej wykorzystać duży potencjał Macedonii. Dysponujący potężną armią Filip wmieszał się w walki na terenie Grecji właściwej. Przeciwko Macedonii została zawiązana koalicja państw greckich, wśród których prym wiodły Ateny i Teby. Grecy ponieśli jednak **w 338 r. p.n.e.** druzgocącą klęskę w bitwie

ARMIA MACEDOŃSKA

Władcy macedońscy walczący z Grekami mieli trudne zadanie – musieli pokonać doskonale uzbrojonych i wyszkolonych hoplitów.

Falanga macedońska była udoskonaloną wersją falangi greckiej. Wojownicy pierwszych szeregów trzymali włócznie poziomo. Kolejni unosili swoje do góry i chronili cały szyk przed ostrzałem łuczników.

Hełm macedońskiego wojownika pieszego był wykonany z brązu, podobnie jak hełmy hoplitów.

▪ *hełm, Macedonia, IV w. p.n.e.*

Piesi wojownicy zostali uzbrojeni we włócznie zwane sarisami. Były on znacznie dłuższe od włóczni, którymi posługiwali się greccy hoplici. Sarisy zapewniały skuteczną ochronę – pozwalały trzymać przeciwnika w bezpiecznej odległości. To z kolei przełożyło się na częściową rezygnację z kosztownych, ciężkich i nieporęcznych pancerzy czy tarcz.

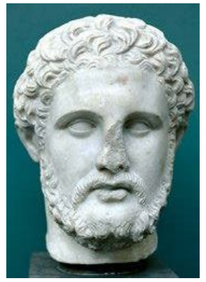

Hetajrowie stanowili elitę armii macedońskiej. Byli to jeźdźcy wywodzący się spośród macedońskiej arystokracji.

? Czym różniło się wyposażenie piechoty greckiej od macedońskiej?

pod Cheroneą. Przyniosła ona faktyczny kres niezależności *poleis*. Rok później przedstawiciele greckich państw, z wyjątkiem Sparty, zostali wezwani do Koryntu przez macedońskiego króla. Filip II zaproponował im zawarcie sojuszu, w ramach którego zachowaliby autonomię wyłącznie w sprawach wewnętrznych. Mieli być jednak zobowiązani do dostarczania oddziałów wojskowych władcy Macedonii, który pełnił funkcję hegemona i dowodził wspólną armią. Oznaczało to, że *poleis* traciły możliwość prowadzenia samodzielnej polityki zagranicznej.

Filip II, podporządkowując sobie Greków, miał bardziej dalekosiężne cele – planował wojnę z Persją. Pretekstem do zorganizowania panhelleńskiej, czyli dotyczącej wszystkich Greków, ekspedycji miało być spalenie świątyń na Akropolu w Atenach w czasie najazdu Kserksesa. Mimo że od tego wydarzenia minęło prawie 150 lat, władca macedoński wzywał do zemsty na Persach. W 337 r. p.n.e. pierwsze oddziały wylądowały w Azji Mniejszej z zadaniem uwolnienia tamtejszych miast greckich spod perskiego panowania. Za nimi miały przybyć główne siły pod dowództwem Filipa II. Władca nie zdążył jednak objąć dowództwa w wojnie z Persją, gdyż został zamordowany. Następcą Filipa został jego syn **Aleksander**, który odziedziczył królestwo i hegemonię nad Grecją, a także planował kontynuować wojnę z Persją. Podczas prowadzonych przez młodego króla wypraw wojennych władzę w Macedonii miała sprawować jego matka – Olimpias, jedna z żon Filipa II.

Filip II był głównym twórcą potęgi państwa macedońskiego. Dzięki zręcznej polityce i nieustannie rozbudowywanej armii pokonał armie greckie i podporządkował sobie *poleis*. Zginął z ręki jednego ze swoich gwardzistów – Pauzaniasza. Swojemu synowi – Aleksandrowi – pozostawił dobrze zorganizowane państwo z silną armią.

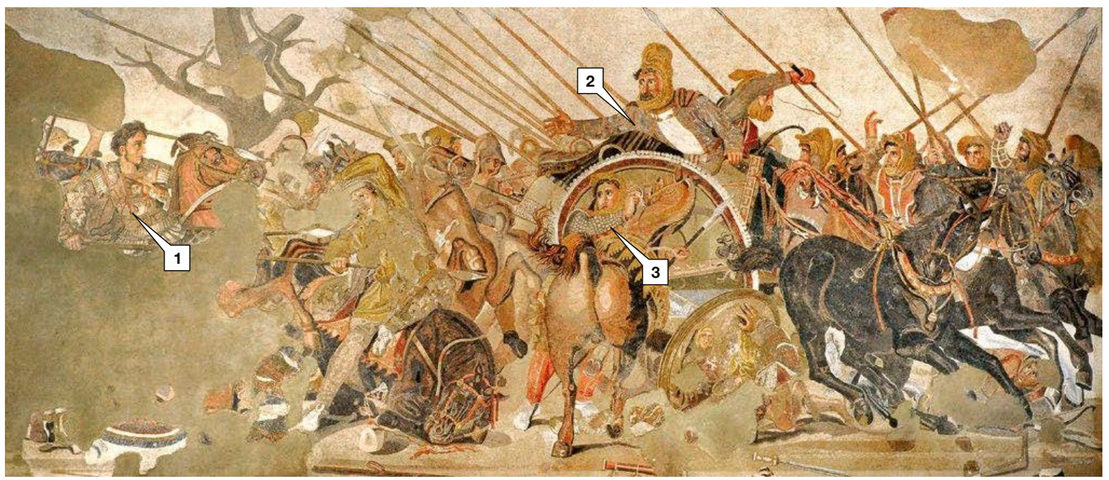
▪ *rzeźba, Grecja, IV w. p.n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Demostenes i Filip II

Jednym z nielicznych polityków greckich, którzy traktowali Filipa II jako zagrożenie dla wolności greckich *poleis*, był ateński mówca **Demostenes**. W wielu mowach zwanych **filipikami** ostro atakował Filipa II i starał się przekonać współobywateli do wystąpienia przeciwko macedońskiemu władcy. O Filipie mówił m.in.: *ani Grek, ani człowiek mający coś wspólnego z Grekami, ani nawet barbarzyńca z kraju, którego nazwę godzi się wymienić, lecz chłystek z Macedonii.* Do końca życia pozostał wierny swojej niechęci do władców Macedonii i starał się ich zwalczać. Przeżył zarówno Filipa, jak i Aleksandra. Otruł się dopiero w 322 r. p.n.e., gdy nie miał szans ucieczki przed siłami Antypatra – jednego z następców Aleksandra.

? Dlaczego Filip II budził niechęć Demostenesa?

Bitwa pod Issos została utrwalona na jednej z najwspanialszych mozaik zachowanych w Pompejach (więcej o Pompejach na s. 133). Powstała ona na podstawie malowidła wykonanego przez greckiego malarza Arystydesa z Teb, które jednak nie przetrwało do naszych czasów. Na mozaice ukazano scenę brawurowego ataku Aleksandra Macedońskiego [1] oraz panicznej ucieczki króla Persji Dariusza III [2]. Z zachowaniem perskiego władcy kontrastuje postawa jego brata Oksatresa [3], który rzucił się do walki, aby go ratować.

▪ *mozaika, Italia, II w. p.n.e.*

WYPRAWA ALEKSANDRA MACEDOŃSKIEGO

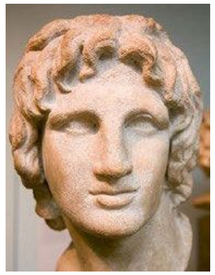
Pierwsze miesiące panowania upłynęły Aleksandrowi na tłumieniu buntu tych wszystkich *poleis*, których mieszkańcy mieli nadzieję, że po śmierci Filipa II odzyskają niezależność. Szczególnie okrutnie zostały potraktowane Teby, które zrównano z ziemią, a ich mieszkańców sprzedano do niewoli.

W **334 r. p.n.e.** Aleksander na czele armii liczącej ok. 50 tys. wojowników, zarówno Macedończyków, jak i Greków, ruszył do Azji Mniejszej. Pierwsza bitwa z siłami perskimi, do której doszło nad rzeką **Granikos**, zakończyła się zwycięstwem Aleksandra. Władca Persji Dariusz III przeciwstawił mu się osobiście dopiero na terenie Syrii. Doszło tam w 333 r. p.n.e. pod **Issos** do bitwy, w której ponownie zwycięstwo odniósł Aleksander, a Dariusz III uciekł z pola walki. Następnie władca Macedonii zajął Syrię, Fenicję i Egipt. W tej sytuacji Dariusz III za cenę pokoju gotowy był uznać panowanie Aleksandra nad zdobytymi terenami, lecz władca Macedonii odrzucił tę propozycję i kontynuował wyprawę. Do ostatecznego starcia między Aleksandrem

POSTAĆ HISTORYCZNA

ALEKSANDER III WIELKI

356–323 r. p.n.e.

Nazywany jest również Aleksandrem Macedońskim. Jeden z najwybitniejszych wodzów w historii, król Macedonii, a następnie władca imperium obejmującego Bliski i Środkowy Wschód, aż do Indii oraz większość Półwyspu Bałkańskiego. Jego ojciec Filip II zapewnił mu doskonałe wykształcenie – nauczycielem Aleksandra był Arystoteles. Po objęciu tronu w 336 r. p.n.e. przeprowadził z powodzeniem zaplanowaną przez Filipa II wyprawę przeciw Persji. Podczas podboju tego imperium założył wiele miast, które ku jego pamięci nazwano Aleksandriami. Po pokonaniu Persji Aleksander próbował podporządkować sobie Indie, skąd musiał się jednak wycofać. Zmarł po powrocie do Babilonu.

IMPERIUM ALEKSANDRA WIELKIEGO

Macedonia i obszary podbite do 336 r. p.n.e.
państwa sprzymierzone z Macedonią przeciw Persom
obszary podbite przez Aleksandra Wielkiego
330 trasa marszu wojsk Aleksandra Wielkiego z datami (p.n.e.)
325 trasa powrotu wojsk Aleksandra Wielkiego i jego dowódców z datami (p.n.e.)
perska Droga Królewska
miasta oblegane i zdobyte przez Aleksandra Wielkiego
miasta założone przez Aleksandra Wielkiego
ważniejsze bitwy

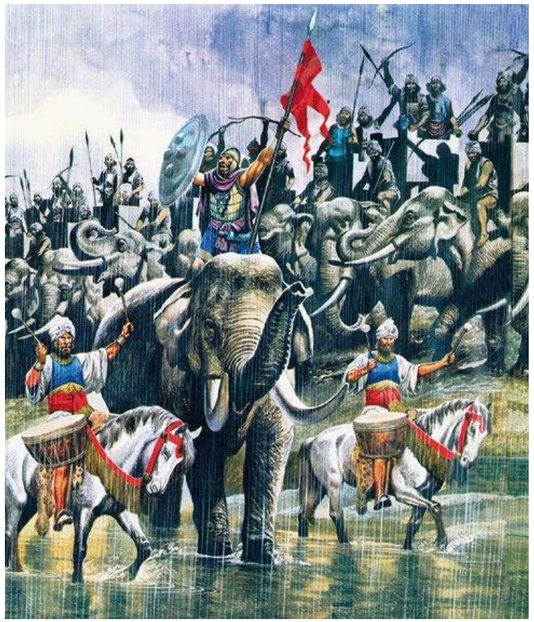
? 1. Wymień morza, do których dostęp miało imperium Aleksandra Macedońskiego.
2. Opisz, w jaki sposób i do jakich miast armia Aleksandra powróciła z wyprawy do Indii.

Rodzina Dariusza III w niewoli Aleksandra Wielkiego została przedstawiona w XVI-wiecznych strojach przez malarza Paola Veronesego [czyt.: weronezego]. Gdy po bitwie pod Issos w ręce żołnierzy macedońskich wpadł obóz „króla królów" oraz jego najbliższa rodzina, Aleksander [1] wykazał się wielkodusznością. Matka, żona i dzieci Dariusza III [2] zostały objęte opieką zwycięzcy, a z jedną z córek [3] pokonanego króla perskiego ożenił się sam Aleksander.

▪ *obraz olejny, Włochy, XVI w.*

a Dariuszem doszło pod **Gaugamelą** w **331 r. p.n.e.** Dariusz ponownie został pokonany i znów musiał ratować się ucieczką. Tym razem Aleksander zajął stolice państwa perskiego. W jednej z nich, Persepolis, żołnierze Aleksandra spalili pałac królewski. Oficjalnie czyn ten przedstawiano jako zemstę za zniszczenia dokonane w Grecji przez Kserksesa. Tymczasem Dariusz III został zamordowany na polecenie jednego z podległych mu satrapów.

Słonie bojowe nie były znane armiom europejskim do czasu walk armii Aleksandra Wielkiego w Indiach. Wówczas pierwszy raz jego żołnierze stoczyli walkę z oddziałami hinduskimi, wspieranymi przez te potężne zwierzęta.

▪ *rysunek współczesny*

Aleksander kontynuował marsz na wschód. Jego wojska dotarły m.in. do dzisiejszego Afganistanu, a w 326 r. p.n.e. wyruszyły do Indii. Po kilku miesiącach walk, prowadzonych ze zmiennym szczęściem i w trudnych warunkach, żołnierze macedońskiego wodza odmówili dalszego udziału w wyprawie. W tej sytuacji Aleksander podjął decyzję o powrocie do Mezopotamii. Sam zaś w 323 r. p.n.e., wyczerpany wyprawą, zmarł w Babilonie.

ORGANIZACJA IMPERIUM ALEKSANDRA

Na podbitych przez siebie terenach Aleksander zakładał miasta oraz kolonie osadników wojskowych, w których pozostawiał administrację złożoną z Macedończyków i Greków. Część z tych osad przetrwała i przyczyniła się do krzewienia kultury helleńskiej na obszarach leżących daleko od Grecji.

Aleksander czuł się następcą królów perskich, dlatego przyjął wiele elementów wschodniego ceremoniału dworskiego, co budziło niechęć jego macedońskich dworzan i dowódców. Wychowani w innej tradycji, z trudem godzili się z wprowadzaniem perskiej obyczajowości. Szczególny opór budził zaczerpnięty od Persów zwyczaj oddawania władcy pokłonów na kolanach. Macedończycy i Grecy w ten sposób zwracali się jedynie do bogów, dlatego odmawiali pozdrawiania wodza na wzór perski.

Aleksander rozumiał, że władanie tak rozległym i wieloetnicznym imperium wymaga stworzenia nowej elity. Nakłonił zatem swoich oficerów do poślubienia kobiet spośród perskiej arystokracji. Do armii Aleksandra powołano również 30 tys. młodych Persów, którzy zostali poddani szkoleniu typowemu dla macedońskich wojowników.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ALEKSANDER MACEDOŃSKI I BARBARZYŃCY

Grecki historyk Plutarch, żyjący na przełomie I i II w. n.e., opisał stosunek Aleksandra Wielkiego do tradycji podbitych ludów.

Stąd pomaszerował do kraju Partów. Tu, korzystając ze spokoju, po raz pierwszy włożył na siebie strój obcokrajowców. I nie wiadomo, czy chciał tylko przystosować się do miejscowych obyczajów, zdając sobie sprawę, jak wielki wpływ na przychylne dla niego nastroje wśród ogółu ludności ma równość obyczajów i zewnętrznych form życia, czy też próbował w ten sposób wprowadzić u swoich Macedończyków perski zwyczaj padania przed królem na kolana, przyzwyczajając ich z wolna do zmiany etykiety dworskiej [zasad zachowania obowiązujących na dworze władcy].

Nie był to tamtejszy strój medyjski, zbyt obcy dla jego otoczenia i zupełnie odbijający od innych. Nie ubrał się więc w obszerne spodnie i wierzchnią szatę z rękawami, nie włożył na głowę tiary [rodzaj nakrycia głowy symbolizującego sprawowanie władzy]. *Lecz z obu strojów skombinował taki, który od perskiego był skromniejszy, ale znowu od medyjskiego okazalszy. Używał tego stroju początkowo tylko w rozmowach z ludźmi pochodzenia niehelleńskiego, a z towarzyszami swymi w prywatnym życiu. Później jednak zaczął się w nim pokazywać także publicznie i oficjalnie. Dla Macedończyków był to widok nieprzyjemny. Ale ponieważ żywili podziw dla innych jego cnót i dla męstwa, uważali, że trzeba mu w pewnych rzeczach pobłażać, jeśli go bawią lub zaspokajają jego próżność.*

Źródło: Plutarch z Cheronei, *Żywoty sławnych mężów* (z *Żywotów równoległych*), tłum. M. Brożek, Wrocław 1977, s. 194–195.

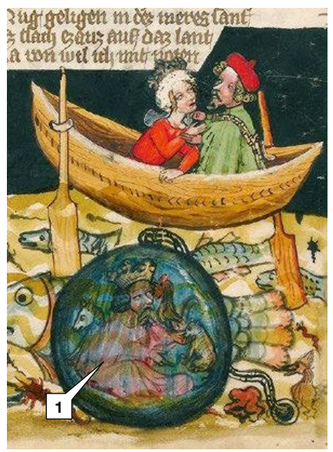
? **1.** Wyjaśnij, dlaczego Aleksander zdecydował się na noszenie stroju złożonego z elementów typowych dla różnych ludów zamieszkujących monarchię perską.

2. Przedstaw, jaki był stosunek Macedończyków do stroju noszonego przez ich władcę.

CIEKAWOSTKA

Król na dnie morza

Aleksander Wielki zasłynął nie tylko jako znakomity i odważny dowódca, ale także jako człowiek ciekawy świata. W późniejszych czasach pojawiła się opowieść o podmorskiej wyprawie władcy. Miał on kazać opuścić się do głębin morskich w specjalnie przygotowanym „batyskafie", składającym się ze szczelnej szklanej kapsuły wzmocnionej metalową konstrukcją.

Podmorska podróż Aleksandra Wielkiego [1] została przedstawiona na średniowiecznej miniaturze.

▪ *miniatura, Europa, XIV w.*

EPOKA HELLENISTYCZNA

Aleksander nie wyznaczył swojego następcy. Zarówno syn, który urodził się dopiero po jego śmierci, jak i chory umysłowo przyrodni brat nie byli zdolni do samodzielnego sprawowania władzy. Mimo to zgromadzona w Babilonie armia macedońska ogłosiła ich królami, którzy mieli panować pod imionami Aleksandra IV i Filipa III.

W tej sytuacji najważniejsi dowódcy armii Aleksandra Wielkiego – tzw. **diadochowie** (od gr. *diadochoi* – 'spadkobiercy', 'następcy') – objęli zwierzchnictwo nad poszczególnymi częściami rozległego imperium. Wkrótce też zaczęli dążyć do utworzenia własnych niezależnych państw. Po wielu latach walk część wodzów Aleksandra przyjęła tytuł królów, co w praktyce oznaczało kres jedności rozległego imperium Aleksandra. Na jego gruzach powstały monarchie hellenistyczne, czyli:

- królestwo Antygonidów obejmujące Macedonię,
- państwo Ptolemeuszy w Egipcie,
- królestwo Seleukidów na Wschodzie.

Śmierć Aleksandra Macedońskiego w 323 r. p.n.e. otwiera okres w historii nazywany **epoką hellenistyczną**. Trwała ona do 30 r. p.n.e., czyli do śmierci Kleopatry VII – ostatniej władczyni Egiptu z dynastii Ptolemeuszy. W okresie tym dzięki podbojom Aleksandra

ŚWIAT HELLENISTYCZNY

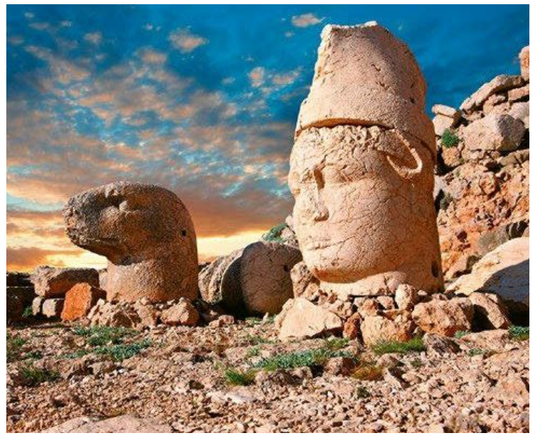
Królestwa diadochów w 301 r. p.n.e.:
- Seleukosa I
- Ptolemeusza I
- Antygona
- Lizymacha
- Kasandra (wcześniej Antypatra)
- granice imperium Aleksandra Wielkiego ok. 323 r. p.n.e.

?
1. Wskaż, które terytoria spośród podbitych przez Aleksandra Macedońskiego odłączyły się od państw diadochów do końca IV w. p.n.e.
2. Wyjaśnij, który spośród diadochów objął panowanie nad ziemiami najbardziej wysuniętymi na wschód, a który zajął tereny położone najdalej na zachód.

stała się możliwa ekspansja greckiego języka, stylu życia i greckiej kultury. Zyskały one popularność na obszarach znacznie wykraczających poza Grecję.

W każdej z monarchii hellenistycznych elitę stanowili Macedończycy i Grecy. Rządy sprawował król, który był właścicielem ziem i władcą żyjących na nich ludzi. On również wyznaczał swojego następcę. Od króla oczekiwano, że będzie odznaczał się pewnymi cechami, np. umiarem, rozsądkiem, umiejętnością czynienia dobra, pobożnością oraz bogactwem, dzięki któremu powinien nagradzać swoich żołnierzy. W monarchiach hellenistycznych ustanowiono ponadto kult władców. Nie oznacza to jednak, że królowie byli uznawani za bóstwa – uważano jedynie, że to ich władza pochodziła od bogów.

Władcy hellenistyczni przez dwa stulecia rywalizowali zacięcie o wpływy w świecie śródziemnomorskim i na Bliskim Wschodzie. Z czasem byli jednak coraz bardziej wypierani przez rosnącą na zachodzie potęgę Rzymu, który zajmował ziemie opanowane przed wiekami przez Macedończyków.

Ogromne posągi na górze Nemrut to pozostałość sanktuarium, które postanowił wznieść ku swojej czci jeden z ostatnich niezależnych władców hellenistycznych, król Kommageny (kraina w dzisiejszej Turcji) Antioch I. Mimo że ogłosił się bogiem, musiał z czasem uznać zwierzchnictwo Rzymian, którzy podporządkowali sobie znaczną część świata hellenistycznego.

▪ *kamienne posągi, Turcja, I w. p.n.e.*

ĆWICZENIA

1. Przedstaw sytuację polityczną w Grecji po wojnie peloponeskiej.
2. Omów dokonania Filipa II.
3. Wymień skutki podbojów Aleksandra Wielkiego dla Greków i mieszkańców Bliskiego Wschodu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Nawotka, *Aleksander Wielki*, Wrocław 2007.
J. Rzepka, *Cheroneja*, Warszawa 2011.

6 KULTURA STAROŻYTNEJ GRECJI

Grecy, słynący w starożytności z szerokich kontaktów handlowych, mieli okazję poznać wiele ludów zamieszkujących nie tylko wybrzeża Morza Śródziemnego i Czarnego, ale także Bliski Wschód. Czy zdobytym doświadczeniem i poznanymi osiągnięciami potrafili wzbogacić własną kulturę? Jakie dziedziny nauki i sztuki zostały przez Greków rozwinięte?

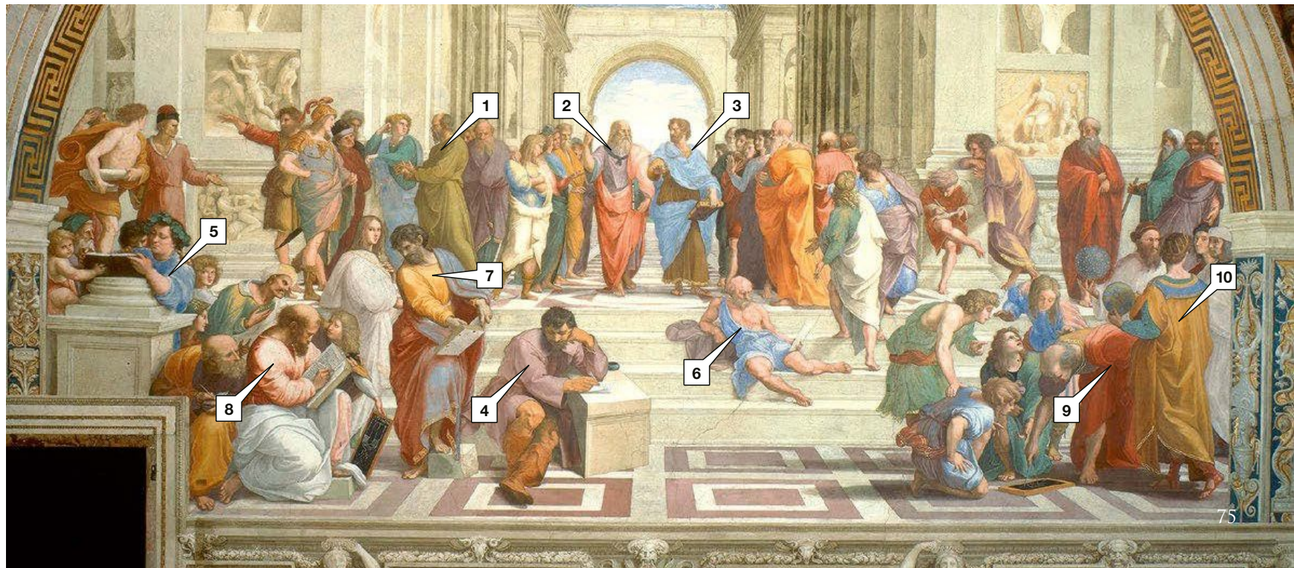

NARODZINY FILOZOFII GRECKIEJ

Wyjaśnienie najważniejszych pytań nurtujących ludzkość, np. w jaki sposób powstał świat czy jakimi rządzi się prawami, zazwyczaj pozostawiano wierzeniom religijnym. Na przełomie VII i VI w. p.n.e. w miastach greckich położonych na wybrzeżach Azji Mniejszej oraz w południowej Italii pojawili się jednak myśliciele, których określamy mianem **filozofów przyrody**. Starali się oni zmienić myślenie o świecie, odrzucając elementy mityczne, a wprowadzając racjonalne. Poszukiwali podstawowej substancji, z której zbudowany jest świat. Pierwszy z nich, **Tales z Miletu**, uważał, że jest nią woda. Pozostali zaś wskazywali na powietrze lub inne substancje czy też żywioły. Problemy innej natury zaprzątały żyjącego w południowej Italii **Parmenidesa**. Stał on na stanowisku, że świat, który człowiek odbiera za pomocą zmysłów, jest tylko złudzeniem. Stworzył pojęcie doskonałego i niezmiennego bytu, czyli Absolutu. Pojęcie to odegrało dużą rolę w filozofii nie tylko greckiej, ale i późniejszej europejskiej. W południowej Italii działał również w VI w. p.n.e. **Pitagoras z Samos**, który z kolei rozwinął koncepcję nieśmiertelnej duszy.

Szkoła ateńska to dzieło, które powstało w okresie renesansu, gdy na nowo odkryto dzieła i dokonania starożytnych filozofów i uczonych. Włoski malarz Rafael Santi przedstawił na swoim fresku najważniejszych filozofów starożytności takich jak: Sokrates 1, Platon 2, Arystoteles 3, Heraklit z Efezu 4, Epikur 5, Diogenes 6, Parmenides 7, matematyków, w tym Pitagorasa 8 i Euklidesa 9, czy geografów jak Ptolemeusz 10.

▪ *fresk, Włochy, XVI w.*

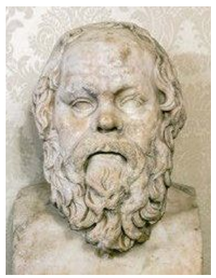
Najwspanialszy rozkwit filozofii nastąpił jednak w V i IV w. p.n.e. w Atenach. To właśnie tam nauczał i toczył uczone spory **Sokrates**. Jego uczeń **Platon** był twórcą kierunku filozoficznego zwanego **idealizmem**. W ateńskiej *polis* otworzył pierwszą szkołę filozoficzną nazywaną **Akademią**. Jej najwybitniejszym uczniem był wszechstronny uczony **Arystoteles**. Zajmowały go zarówno nauki przyrodnicze, jak i zagadnienia społeczne. W swoim dziele *Polityka* wskazał wady i zalety ustrojów politycznych, które panowały w greckich *poleis*. Ponadto dał początek **logice**, czyli nauce o rozumowaniu, którą stosował podczas badań, a także **teorii literatury**. Stworzone przez Platona i Arystotelesa systemy filozoficzne wywarły ogromny wpływ na rozwój filozofii i nauki europejskiej.

W okresie hellenistycznym głównym ośrodkiem, w którym rozwijała się filozofia, pozostawały Ateny. Pod koniec IV w. p.n.e. powstały tu nowe szkoły filozoficzne, koncentrujące się na człowieku. Jednym z twórców takiej szkoły był **Epikur**, który nauczał, że bogowie wprawdzie istnieją, jednak są obojętni na sprawy ludzkości. Epikurejczycy sądzili, że w życiu należy skupiać się na przyjemnościach duchowych. Założycielem innej szkoły był **Zenon z Kition**, twórca **stoicyzmu**. Głosił pogląd, że ludzie powinni powściągnąć emocje i ze spokojem poddać się biegowi wydarzeń.

POSTAĆ HISTORYCZNA

SOKRATES

ok. 470–399 r. p.n.e.

Był jednym z najbardziej znanych filozofów greckich. Upowszechniał swoje przemyślenia, tocząc dyskusje z napotkanymi ludźmi. Poglądów nigdy nie spisał i znane są one jedynie dzięki relacjom jego uczniów. Podkreślał świadomość własnej niewiedzy. Zasłynął sformułowaniem: *Wiem, że nic nie wiem*. Działalność Sokratesa i głoszone przez niego poglądy budziły wrogość u części Ateńczyków. Oskarżyli go oni o bezbożność i wywieranie złego wpływu na młodzież. Sąd skazał Sokratesa na śmierć. Filozof zmarł na skutek zażycia trucizny, mimo że przyjaciele proponowali mu ucieczkę.

Idealizm – kierunek filozoficzny uznający ducha za czynnik kształtujący materię.

Achilles opatrujący Patroklosa to scena z eposu *Iliada*, który był natchnieniem wielu artystów greckich. Achilles, jeden z największych herosów greckiej mitologii, troskliwie opiekujący się swoim przyjacielem, został przedstawiony przez malarza Sosisa na jednym z naczyń czerwonofigurowych.

▪ *czara czerwonofigurowa, Grecja, ok. 500 r. p.n.e.*

LITERATURA GRECKA I TEATR

Pod koniec IX w. p.n.e. Grecy przejęli od Fenicjan alfabet, który następnie zmodyfikowali, m.in. dodając znaki oznaczające samogłoski. Najstarsze teksty pisane alfabetem greckim pochodzą z VIII w. p.n.e. Na ten sam wiek datowane jest powstanie dwóch najstarszych eposów (gr. *epos* – 'opowieść'), czyli ***Iliady*** o wojnie trojańskiej i ***Odysei*** o wędrówce Odyseusza do domu. Ich autorem był wędrowny poeta **Homer**, o którym sami Grecy niewiele wiedzieli (więcej o tym twórcy na s. 86). Późniejsze od dzieł Homera, bo pochodzące z przełomu VIII i IX w. p.n.e., są zachowane do naszych czasów poematy **Hezjoda** – opisująca narodziny bogów *Teogonia* oraz poświęcone rolnictwu *Prace i dnie*.

Równocześnie rozwijała się poezja, która osiągnęła najpełniejszy rozkwit w VII i VI w. p.n.e. Jednym z pierwszych greckich poetów był żyjący w VII w. p.n.e. **Tyrtajos**, który w swoich elegiach sławił wojskowe ideały Sparty (jego wiersz przytoczono na s. 59). Za najważniejszych przedstawicieli liryki uważa się również **Alkajosa** i **Safonę**, którzy pochodzili z wyspy Lesbos. Alkajos w swojej twórczości nawiązywał do wojen i konfliktów, które nękały jego rodzinne miasto. Z kolei Safona, jedna z nielicznych poetek czasów starożytnych, zajmowała się przede wszystkim poezją miłosną.

W V w. p.n.e. w Atenach, gdzie panowała atmosfera sprzyjająca rozwojowi kultury, rozwinął się nowy rodzaj literacki, czyli **dramat**. Wszystkie tego typu dzieła były przeznaczone do wystawienia w teatrze. Początkowo spektakl ograniczał się do pieśni chóru, które przerywano recytacjami jednego aktora. Zmiana tego prostego układu nastąpiła poprzez wprowadzenie do przedstawienia drugiego, a następnie trzeciego aktora. Dzięki temu możliwe stało się tworzenie dialogów i prezentowanie na scenie racji dwóch stron.

Tematem jednego z gatunków dramatu – **tragedii** – był konflikt mitycznego bohatera z siłami wyższymi – przeznaczeniem lub prawem. Najstarszym ateńskim tragikiem był **Ajschylos**, tworzący w pierwszej połowie V w. p.n.e. Jako weteran walk z Persami,

nawiązywał w swojej twórczości również do tych wydarzeń. W utworach podejmował jednak skomplikowane problemy moralne i religijne – rozważał np. ponadczasową kwestię odpowiedzialności jednostki za swoje czyny. Z kolei **Sofoklesa** interesował głównie człowiek z jego pragnieniami i emocjami, poddany wyrokom losu. Ostatnim z najważniejszych ateńskich tragików był **Eurypides**. W swoich utworach z wnikliwością przedstawiał motywacje ludzkiego postępowania.

W Atenach rozwinęła się również **komedia**, gatunek dramatu o lekkiej tematyce i pogodnym zakończeniu. Jej najsłynniejszym przedstawicielem był tworzący na przełomie V i IV w. p.n.e. **Arystofanes**. Komediopisarze, w przeciwieństwie do większości tragików, zajmowali się przede wszystkim bieżącymi wydarzeniami. Przykładowo bez litości kpili z głównych postaci ateńskiej sceny politycznej, wyśmiewając ich przywary.

Greckie maski teatralne określały, w jaką postać aktualnie wciela się aktor. Były wykonane z niezbyt trwałych materiałów – drewna i płótna lnianego, więc do naszych czasów nie zachowały się ich oryginały, a jedynie ceramiczne lub kamienne kopie.

▪ *ceramiczne odlewy masek teatralnych, Grecja, III w. p.n.e.*

W TEATRZE GRECKIM

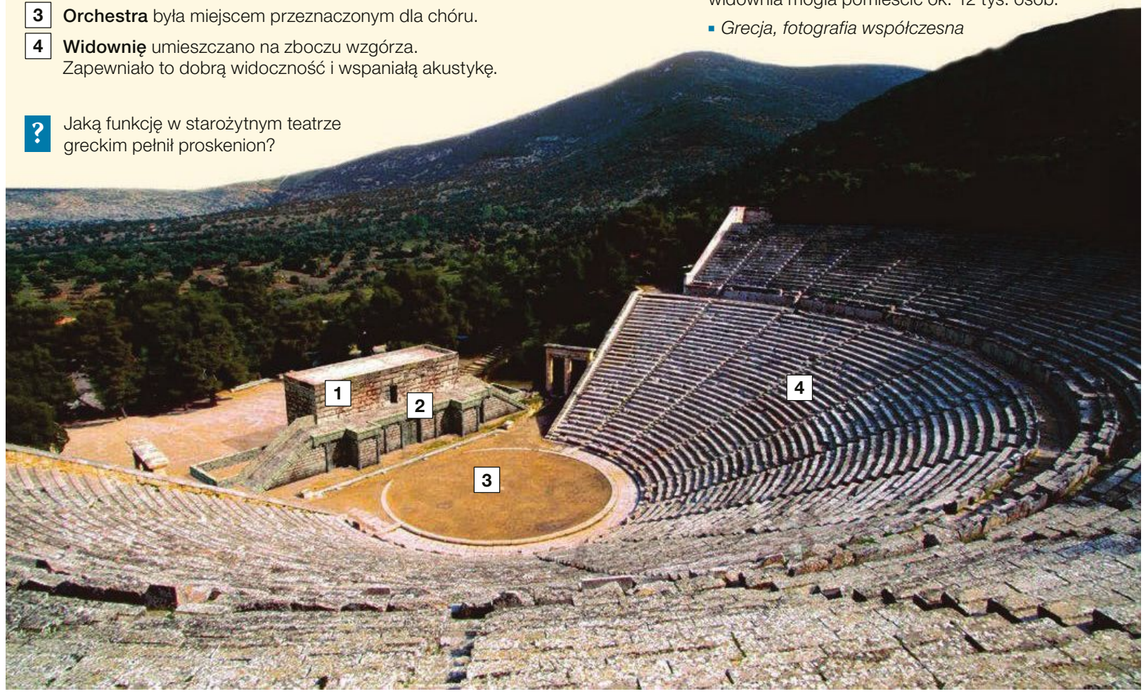
Narodziny greckiego teatru były silnie związane z kultem boga wina Dionizosa, gdyż to przy okazji świąt ku jego czci – Dionizji – były organizowane zawody literackie. Twórcy przez kilka dni wystawiali swoje utwory, a na koniec sędziowie przyznawali nagrodę zwycięzcy. Przygotowaniami do wystawienia sztuk teatralnych kierował specjalny urzędnik. Jego zadaniem było m.in. wyznaczenie zamożnego obywatela, który ponosił koszt wynagrodzenia dla członków chóru. Chór liczył najpierw 12, a później 15 osób.

1. **Skene** – budynek, którego ściana służyła za dekorację.
2. **Proskenion** to dzisiejsza scena, czyli miejsce, gdzie występowali aktorzy.
3. **Orchestra** była miejscem przeznaczonym dla chóru.
4. **Widownię** umieszczano na zboczu wzgórza. Zapewniało to dobrą widoczność i wspaniałą akustykę.

? Jaką funkcję w starożytnym teatrze greckim pełnił proskenion?

Teatr w Epidauros powstał w IV w. p.n.e. Budowla słynie z doskonałej akustyki. Jego widownia mogła pomieścić ok. 12 tys. osób.

▪ *Grecja, fotografia współczesna*

ARCHITEKTURA AKROPOLU

Ateński Akropol był najwspanialszym wzgórzem świątynnym w świecie greckim. W V w. p.n.e., czyli złotym wieku Aten, wzniesiono na nim liczne świątynie, postawione w miejsce budowli zburzonych przez perskich najeźdźców. Znalazły się wśród nich obiekty reprezentujące zarówno styl joński, jak i dorycki. W II w. p.n.e. u stóp Akropolu zgodnie z regułami porządku korynckiego zbudowano zaś świątynię Zeusa Olimpijskiego.

1 **Erechtejon** to świątynia poświęcona Atenie i Posejdonowi.

2 **Partenon** to największa świątynia na Akropolu, miejsce kultu bogini Ateny.

3 **Posąg bogini Ateny** wykonany przez Fidiasza miał ok. 7 m wysokości.

4 **Mur oporowy** poprawiał walory obronne wzgórza Akropol.

5 **Propyleje** to ozdobna brama wejściowa prowadząca na Akropol. Wyglądem przypominała ona świątynię.

6 **Świątynia Ateny Nike** jest jednym z lepiej zachowanych zabytków Akropolu. Znajduje się w sąsiedztwie Propylejów i schodów wiodących na Akropol.

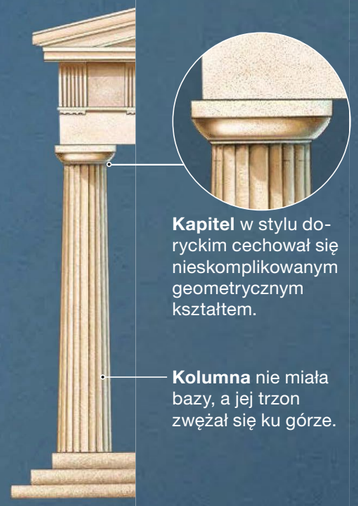

Propyleje na ateńskim Akropolu zostały wzniesione w drugiej połowie V w. p.n.e. Główna brama składała się z sześciu rzędów kolumn w stylu doryckim. Tworzyły one pięć przejść, którymi można było dostać się na wzgórze świątynne.

Greckie style architektoniczne

W starożytnej Grecji wykształciły się trzy główne style (inaczej: porządki) architektoniczne: dorycki, joński i korynckі. Każdy z nich charakteryzuje się m.in. oryginalnym kształtem kapitelu, czyli elementu wieńczącego kolumnę. W V w. p.n.e. w Atenach wznoszono świątynie reprezentujące wszystkie trzy style.

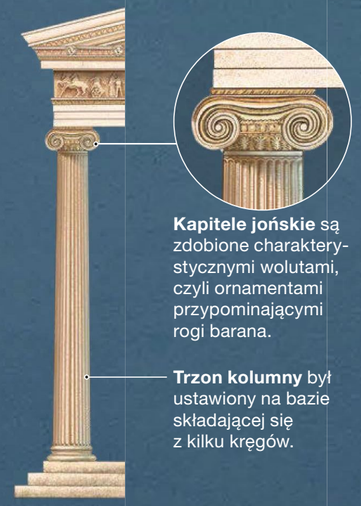
Porządek dorycki

Kapitel w stylu doryckim cechował się nieskomplikowanym geometrycznym kształtem.

Kolumna nie miała bazy, a jej trzon zwężał się ku górze.

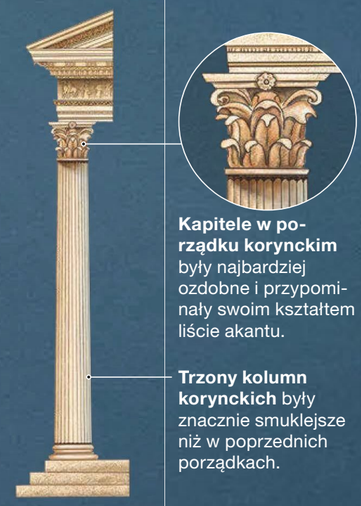
Porządek joński

Kapitele jońskie są zdobione charakterystycznymi wolutami, czyli ornamentami przypominającymi rogi barana.

Trzon kolumny był ustawiony na bazie składającej się z kilku kręgów.

Porządek korynckі

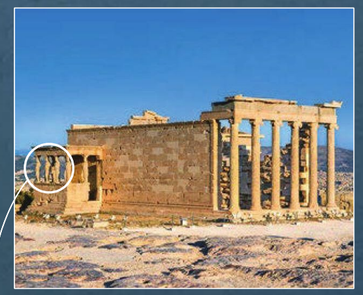

Kapitele w porządku korynckim były najbardziej ozdobne i przypominały swoim kształtem liście akantu.

Trzony kolumn korynckich były znacznie smuklejsze niż w poprzednich porządkach.

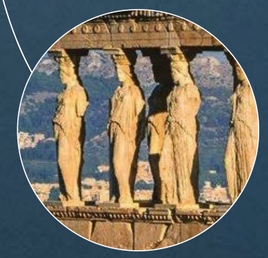
Partenon został wzniesiony w stylu doryckim. Główna część świątyni była otoczona przez prawie 50 wysokich kolumn reprezentujących ten porządek (więcej o Partenonie przeczytasz w Symbolach epoki na s. 88–89).

Erechtejon uchodzi za jedno z najwybitniejszych dokonań architektury w porządku jońskim. Powstał w drugiej połowie V w. p.n.e. Nazwa świątyni pochodzi od Erechteusza – mitycznego herosa i króla Aten.

Świątynia Zeusa Olimpijskiego znajdowała się u stóp Akropolu. Budowniczowie i rzeźbiarze wznieśli ją zgodnie z zasadami porządku korynckiego. Strop świątyni opierał się na ponad stu kolumnach.

Kariatydy to ozdobne kolumny w kształcie postaci kobiecych, charakterystyczne szczególnie dla porządku jońskiego. Najsłynniejsze tego typu elementy architektoniczne zdobią portyk świątyni Erechtejon.

?

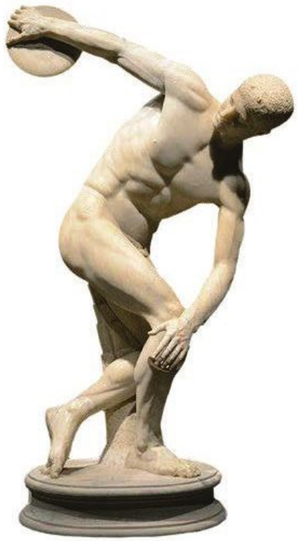
1. Podaj charakterystyczne cechy porządków architektonicznych: jońskiego, doryckiego i korynckiego.
2. Rozstrzygnij, w jakim stylu wzniesiono propyleje i świątynię Ateny Nike.

IGRZYSKA OLIMPIJSKIE

Starożytni Grecy przywiązywali ogromną wagę do aktywności fizycznej. W każdym mieście znajdował się **gimnazjon**, w którym obywatele mogli trenować m.in. skok w dal, rzut oszczepem czy zapasy. Greków ożywiał także duch rywalizacji pomiędzy *poleis*, a sukces odniesiony w sportowej rywalizacji był równie ceniony jak zwycięstwo w walce. Wszystkie *poleis* organizowały zawody sportowe – **agony**, najczęściej przy okazji świąt. Jednak największą sławą cieszyły się te rozgrywające się w Olimpii na Peloponezie. Po raz pierwszy **igrzyska olimpijskie** odbyły się w **776 r. p.n.e.** Odtąd organizowano je co cztery lata, a okres między kolejnymi igrzyskami nazywano olimpiadą. Podczas igrzysk rywalizowano w wielu konkurencjach. Jedną z nich był **pentatlon**, czyli pięciobój składający się z:

- rzutu dyskiem,
- rzutu oszczepem,
- skoku w dal,
- biegu,
- zapasów.

Zainteresowaniem cieszył się **pankration**, czyli brutalne połączenie zapasów i boksu. Ważną i prestiżową konkurencją były również wyścigi rydwanów. Zwycięzcy zawodów olimpijskich otrzymywali skromny wieniec laurowy, jednak po powrocie do ojczystej *polis* witani byli z honorami i otaczani powszechnym szacunkiem i podziwem.

Dyskobol to najbardziej znana grecka rzeźba przedstawiająca antycznego sportowca. Zawodnik przygotowujący się do rzutu, ukazany przez greckiego rzeźbiarza Myrona w dynamicznej pozie, stanowi przykład greckiego kanonu piękna. Oryginał tej rzeźby nie zachował się do współczesności, przetrwała jednak kopia z czasów rzymskich.

▪ *rzeźba, Italia, I w. n.e.*

Igrzyska olimpijskie miały dla Greków szczególne znaczenie. Odbywały się ku czci ich wspólnego najwyższego boga – Zeusa, a uczestniczyć w nich mogli jedynie Grecy. Na ten czas ogłaszano **pokój olimpijski** i przerywano wszelkie wojny toczone pomiędzy *poleis*. Starano się zapewnić bezpieczeństwo każdemu Grekowi, który zmierzał do Olimpii na igrzyska. Po ich zakończeniu przerwane konflikty były kontynuowane.

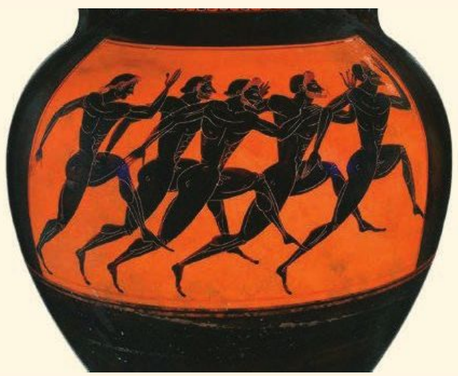
TEKST ŹRÓDŁOWY

ODA NA CZEŚĆ ZWYCIĘZCY

Grecki poeta Pindar w następujący sposób opisał zwycięzców antycznych igrzysk olimpijskich.

[...] *W igrzyskach udział mieli w wielu konkurencjach*
[...] *Smakując w wieńcach zwycięskich.*
Błyszczała jasno ich sprawność
I w stadionowych biegach bez rynsztunku,
I w biegach hoplitów ze szczękającymi tarczami,
I w ręcznych rzutach oszczepem,
I wśród miotaczy kamiennych dysków.
[...] *Różną zapłatą za trudy się cieszą,*
Pasterz czy oracz, ptasznik czy z morza żyjący.
Każdy z sił wytężeniem przykry głód od żołądka
Odpędza. Lecz dla takiego, co piękną zdobył sławę
W igrzyskach czy na wojnie,
Najwyższą jest nagrodą pieśń pochwalna,
Kwiat słowa u swoich i obcych.

Źródło: Pindar, *Pierwsza oda istmijska* 2. 1–2.

Biegi na krótkim dystansie jednego stadionu, czyli 192 m, były najważniejszymi zawodami sportowymi na igrzyskach olimpijskich. Biegacze ścigali się również na dystansach dwóch i 20 stadionów.

▪ *waza, Ateny, 520 r. p.n.e.*

? **1.** Wymień dyscypliny, w których rywalizowali Grecy.
2. Wyjaśnij, co uważano za największą nagrodę za zwycięstwo.

WARTO WIEDZIEĆ

Arcydzieła sztuki hellenistycznej

W epoce hellenistycznej powstało wiele rzeźb uważanych do dziś za arcydzieła.

Grupa Laokoona przedstawia dramatyczną scenę walki trojańskiego kapłana Laokoona i jego dwóch synów z wężami morskimi. Do dziś zachowała się jedynie późniejsza kopia rzeźby hellenistycznej.

▪ *rzeźba, Italia, I w. p.n.e.–I w. n.e.*

Nike z Samotraki, czyli posąg greckiej bogini zwycięstwa, który inspirował licznych późniejszych artystów, w tym także współczesnego twórcę streetartu [czyt.: strit-artu] – Banksy'ego [czyt.: banksjego].

▪ *rzeźba, Grecja, III w. p.n.e.*

Wenus z Milo to popularna nazwa rzeźby Afrodyty z Melos. Posąg bogini miłości jest uszkodzony. Możemy domyślać się jednak, że w prawej dłoni Wenus trzymała jabłko.

▪ *rzeźba, Grecja, II w. p.n.e.*

? Odszukaj przykłady wykorzystania wizerunków tych rzeźb we współczesnym świecie (kultura, rozrywka, reklamy).

KULTURA HELLENISTYCZNA

Okres hellenistyczny przyniósł dynamiczny rozwój kultury i nauki. W dużym stopniu przyczynił się do tego **mecenat** władców hellenistycznych. Szczególne zasługi na tym polu położyli hellenistyczni władcy Egiptu z dynastii **Ptolemeuszy**. Dzięki ich zabiegom egipska **Aleksandria** stała się jednym z głównych kulturalnych i naukowych centrów świata hellenistycznego. To właśnie tu powstała świątynia Muz, czyli **Muzeum** – rodzaj instytutu badawczego, do którego Ptolemeusze zapraszali najsłynniejszych uczonych i twórców. Rozwijano tam badania **filologiczne**, matematyczne i przyrodnicze. Do dyspozycji pracujących w Muzeum uczonych oddano **Bibliotekę Aleksandryjską**, w której starano się zgromadzić wszystkie dzieła napisane w języku greckim. W szczytowym okresie swojego rozwoju Biblioteka Aleksandryjska liczyła pół miliona zwojów, na których spisywano dzieła. Podobny mecenat rozwijali również królowie z dynastii Attalidów w stolicy w **Pergamonie**. Tamtejsza biblioteka była drugą co do wielkości po aleksandryjskiej.

W epoce hellenistycznej wzrosło zainteresowanie astronomią. Jeden z uczonych żyjących w III w. p.n.e., Arystarch z Samos, wysunął tezę, że Słońce stanowi ośrodek wszechświata. Teza ta nie zyskała jednak wówczas dużego poparcia. Inny uczony, Eratostenes z Kyreny, przez pewien czas kierujący Biblioteką Aleksandryjską, był nie tylko przekonany o kulistym kształcie Ziemi, ale nawet zmierzył jej obwód z dość dużą dokładnością. Znaczące postępy poczyniono również w zakresie nauk medycznych i biologii. Hellenistyczni uczeni poszerzyli wiedzę m.in. o funkcjonowaniu mózgu czy oka.

Mecenat – wspieranie twórców przez bogatych miłośników sztuki (więcej o Mecenasie na s. 119).
Filologia – nauka o literaturze i języku.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw, jakie pytania stawiali sobie starożytni filozofowie.
2. Opisz najbardziej charakterystyczne budowle powstałe w starożytnej Grecji.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. E. Papuci-Władyka, *Sztuka starożytnej Grecji*, Kraków 2001.
J. Swaddling, *Starożytne igrzyska olimpijskie*, tłum. J. Lang, Poznań 2004.

SYMBOLE EPOKI

Partenon

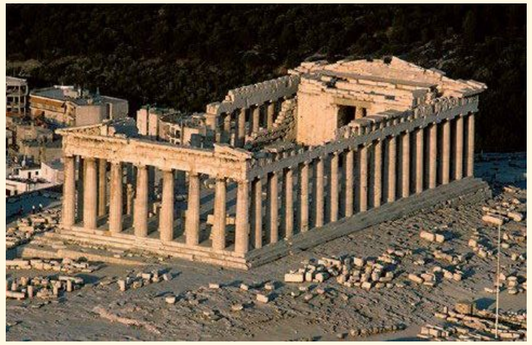
Na Akropolu, czyli najwyższym wzgórzu Aten, wśród kilku wzniesionych tu świątyń najbardziej rozpoznawalny jest Partenon, postawiony ku czci patronki miasta, bogini Ateny. Podczas burzliwych dziejów budowla została poważnie zniszczona i splądrowana, jednak jej widok nadal budzi zachwyt.

JAK POWSTAWAŁ PARTENON?

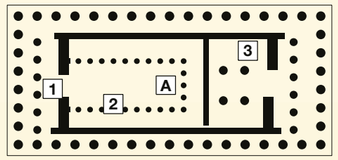
Nazwa „Partenon" pochodzi najprawdopodobniej od zdobiącego wnętrze świątyni posągu Ateny Partenos (Dziewicy), wykonanego przez najsłynniejszego greckiego rzeźbiarza – **Fidiasza**. Wznoszenie tego gmachu rozpoczęto pod koniec VI w. p.n.e. Prace przerwał jednak najazd Persów, którzy w 480 r. p.n.e. zajęli Ateny i spalili wszystkie budowle znajdujące się na Akropolu. Budowę nowego Partenonu podjęto na nowo kilkadziesiąt lat później z inicjatywy słynnego polityka ateńskiego – Peryklesa.

Świątynia miała imponujące rozmiary (długość ok. 70 m, szerokość ok. 31 m, a wysokość ok. 10,5 m) i dominowała na Akropolu. Była przy tym pierwszą grecką świątynią zbudowaną w całości z marmuru. Wzniesiono ją prawie wyłącznie w stylu doryckim, jedynie wewnątrz można odnaleźć kilka kolumn charakterystycznych dla porządku jońskiego. Podczas projektowania i budowy Partenonu zastosowano szereg niespotykanych rozwiązań bazujących na złudzeniach optycznych, dzięki którym świątynia wygląda idealnie harmonijnie niemal z każdego punktu widzenia.

Frontony, czyli trójkątne niskie szczyty nad wejściem do świątyni, były ozdobione posągami (rekonstrukcję jednej z płaskorzeźb zobaczysz na s. 48). Na zewnętrznych ścianach **naosu** – głównej sali świątyni – umieszczono **Fryz Panatenajski**, czyli ciąg płaskorzeźb przedstawiających sceny z uroczystego pochodu Ateńczyków na Akropol w czasie święta ku czci Ateny.

Partenon z lotu ptaka.
- *fotografia lotnicza, ok. 1980 r.*

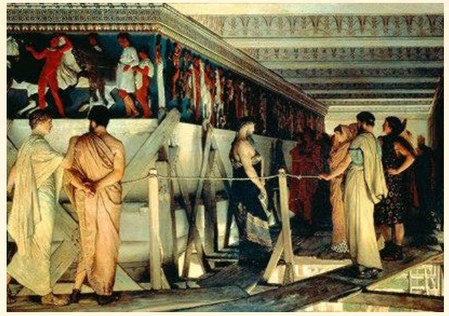

Przekrój poziomy Partenonu
1 przedsionek (pronaos)
2 główna sala (naos) z posągiem Ateny A
3 skarbiec świątynny (opistodomos)

Długość fryzu liczyła 160 m. Jego autorem również był Fidiasz. Każda z ukazanych postaci biorących udział w pochodzie jest całkowicie inna, wyrzeźbiona z zachowaniem indywidualnych cech wyglądu.

Wzgórze Akropol góruje nad Atenami, a na samym Akropolu najwyżej wznosi się Partenon.
- *fotografia współczesna*

Fidiasz i fryz Partenonu – XIX-wieczny obraz Lawrence'a Alma-Tademy [czyt.: lorensa alma tademy] przedstawia pomalowany żywymi kolorami fryz Partenonu. Jak można dostrzec, wygląd płaskorzeźb w antycznej Grecji odbiegał od obecnego – w naturalnych barwach kamienia.
- *obraz na desce, Holandia, 1868 r.*

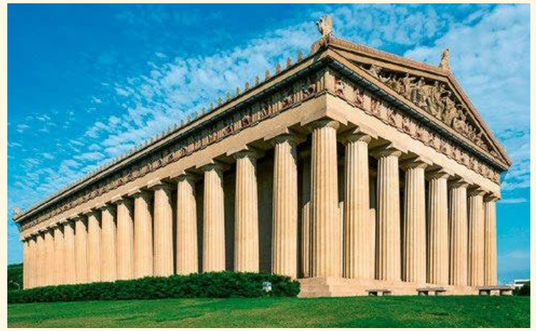
Rzeźby zdobiące fronton i fryz Partenonu można podziwiać w londyńskim British Museum, gdzie znajduje się największa część dzieła Fidiasza. Jego fragmenty są przechowywane także m.in. w Muzeum Akropolu w Atenach, paryskim Luwrze i Watykanie.
- *fotografia współczesna, Londyn*

Fragment fryzu na ścianie Partenonu. Umieszczony 12 m nad ziemią Fryz Panatenajski przedstawiał 400 postaci ludzkich i 200 zwierząt.
- *płaskorzeźba, Ateny, V w. p.n.e.*

BURZLIWE DZIEJE PARTENONU

Partenon w ciągu ponad dwóch tysiącleci istnienia przechodził zmienne koleje losu, podobnie jak same Ateny. W czasach Bizancjum został przekształcony w kościół, a w XV w., gdy miasto zajęli Turcy, zamieniono go w meczet i dobudowano strzelistą wieżę – minaret. W XVII w. Turcy urządzili w Partenonie arsenał, który został ostrzelany w czasie oblężenia miasta przez Wenecjan. Miało to katastrofalne następstwa dla budowli. Zniszczeniu uległy ściany naosu oraz większość obiegającej budowlę kolumnady. Na początku XIX w. większość płaskorzeźb z fryzu oraz ocalałych posągów wywiózł z Aten brytyjski ambasador w Turcji Thomas Bruce [czyt.: tomas brus], lord Elgin. Ostatecznie wywiezione przez niego marmury zostały zakupione przez brytyjski rząd i umieszczone w British Museum. O postawie swoich rodaków krytycznie wypowiadał się żyjący w tym czasie lord George Byron [czyt.: dżordż bajron], poeta i miłośnik Grecji. W dwuwierszu *Czego nie zrobili Goci, to uczynili Szkoci* porównał postawę władz brytyjskich do barbarzyńców niszczących spuściznę świata antycznego. Mimo starań władz Grecji, które od dziesięcioleci domagają się zwrotu cennych rzeźb, te pozostają w Londynie do dziś.

Kopia Partenonu w Nashville [czyt.: neszwil] w Stanach Zjednoczonych to dowód, jak bardzo Amerykanie u schyłku XIX w. ulegli fascynacji kulturą starożytnej Grecji. Bazując na zachowanych opisach i wyobrażeniach, odtworzyli nie tylko bryłę budynku, ale nawet kilkunastometrowy posąg Ateny autorstwa Fidiasza, choć do budowy zamiast marmuru byli zmuszeni użyć betonu.
- *fotografia współczesna, Nashville*

Kopia posągu Ateny Partenos z czasów rzymskich przetrwała do naszych czasów. Choć oryginał się nie zachował, wiemy dość dokładnie, jak wyglądał. Wykonano go w wyjątkowo wyszukanej i kosztownej technice chryzelefantyny. Drewnianą konstrukcję posągu wykańczano kością słoniową (twarz i ciało bogini) oraz złotem i szlachetnymi kamieniami (szaty, włosy).
- *rzeźba marmurowa, Rzym, I w. n.e.*

? 1. Wyjaśnij, jakie wydarzenia historyczne wpłynęły na losy Partenonu.
2. Rozstrzygnij, jakie powinny być Twoim zdaniem dalsze losy rzeźb z Partenonu, które trafiły do British Museum.

Podsumowanie rozdziału II
Dzieje starożytnej Grecji

1 Hellada i Hellenowie

1. Hellada to obszar zamieszkiwany przez starożytnych Greków. Składała się z: górzystej Grecji właściwej oraz wyspy i zachodniego wybrzeża Azji Mniejszej. W II tysiącleciu p.n.e. rozwijała się tu cywilizacja minojska i mykeńska.
2. Od VIII w. p.n.e. Grecy zaczęli tworzyć *poleis* – niewielkie państwa, których centrum stanowiło miasto. Najważniejsze decyzje podejmowano w nich na zgromadzeniu, w którym brał udział ogół pełnoprawnych mieszkańców – obywateli.
3. Pomimo podziału na liczne *poleis* Greków łączyły: wspólny język i system wierzeń, podobne obyczaje, te same formy spędzania wolnego czasu. Poczucie wspólnoty podtrzymywały również igrzyska olimpijskie i wyrocznia Apollina w Delfach.
4. W trakcie tzw. wielkiej kolonizacji w VIII–VI w. p.n.e. Grecy utworzyli liczne kolonie na wybrzeżach mórz Śródziemnego i Czarnego. Bogate kolonie założone na Sycylii i południu Italii określano mianem Wielkiej Grecji. Miasta zakładające kolonie nazywano metropoliami.

2 Ateńska demokracja

1. Początkowo w Atenach rządzili przedstawiciele kilku rodów, spośród których corocznie wybierano dziewięciu urzędników – archontów.
2. Niepokoje społeczne prowadziły do prób reform prawa i ustroju. W 621 r. p.n.e. podjął je Drakon, a w 594 r. p.n.e. – Solon, dzięki któremu do udziału w zgromadzeniu dopuszczono wszystkich obywateli.
3. Ustrój demokratyczny wprowadził Klejstenes w 508 r. p.n.e. Odtąd ateńska *polis* dzieliła się na 10 fyl, z których corocznie losowano członków Rady Pięciuset. Rada przygotowywała obrady zgromadzenia ludowego (eklezji), w których udział mogli brać wszyscy obywatele. Natomiast podczas wyborów strategów (dowódców armii) obywatele głosowali na konkretne osoby.
4. Podstawą demokracji był powszechny dostęp do urzędów, ograniczenie liczby kadencji do jednej oraz diety wypłacane uboższym obywatelom.

3 Starożytna Sparta

1. Sparta (Lacedemon) została utworzona w IX w. p.n.e. Spośród *poleis* wyróżniała się znacznym obszarem i specyficznymi prawami, które miał ustanowić Likurg.
2. Sparta była oligarchią – władzę sprawowała tu nieliczna grupa przedstawicieli najznamienitszych rodów: dwaj dziedziczni królowie, kolegium pięciu eforów (wybieranych na roczne kadencje) i rada złożona z 28 osób powyżej 60. roku życia (geruzja). O ważniejszych kwestiach decydowało zgromadzenie obywateli (apella).
3. Społeczeństwo Sparty składało się z trzech grup. Pełnoprawni obywatele – spartiaci – byli nieliczni i formalnie równi, a ich głównym zadaniem było doskonalenie się w walce. Periojkowie byli wolni, ale nie posiadali praw politycznych. Trudnili się uprawą ziemi, rzemiosłem i handlem. Najniżej w hierarchii znajdowali się heloci – niewolni chłopi.
4. W Sparcie obowiązywał wyjątkowy system wychowania – agoge, który obejmował wszystkich obywateli i prowadzony był pod nadzorem państwa. Jego cel stanowiło kształtowanie sprawności fizycznej i posłuszeństwa, a więc cech przydatnych na polu bitwy.

Grecki hełm typu korynckiego był charakterystycznym elementem wyposażenia greckich hoplitów. Osłaniał w zasadzie całą twarz, miał jedynie wycięcia na oczy, usta i uszy.

▪ *hełm z brązu, Grecja, V w. p.n.e.*

4 Wojny grecko-perskie

1. W połowie VI w. p.n.e. Persowie utworzyli rozległe imperium, które obejmowało ziemie od Indusu po wybrzeża Morza Śródziemnego.
2. W 499 r. p.n.e. w greckich miastach w Azji Mniejszej doszło do wybuchu antyperskiego powstania, które wspierały m.in. Ateny.
3. W odpowiedzi w 490 r. p.n.e. Persowie uderzyli na Grecję, jednak ich siły zostały rozbite w bitwie pod Maratonem. Bitwa ukazała wyższość hoplitów i ich szyku bojowego – falangi – nad armią perską.
4. Kolejna wyprawa Persów odbyła się w 480 r. p.n.e. Po sforsowaniu bronionego przez Spartan przesmyku Termopile Persowie złupili Ateny, ale ich flota została zniszczona w bitwie pod Salaminą. Rok później Grecy rozbili perskie siły lądowe w bitwie pod Platejami.
5. W celu prowadzenia dalszych walk z Persami w 478 r. p.n.e. Grecy utworzyli Związek Morski, który zrzeszał 200 *poleis* pod przewodnictwem (hegemonią) Aten. Ostatecznie pokój z Persją zawarto w 449 r. p.n.e.

5 Podboje Aleksandra Macedońskiego

1. Do IV w. p.n.e. Macedonia była królestwem położonym na północnych obrzeżach świata greckiego. Od 360 r. p.n.e. panował tu Filip II.
2. Konflikty wśród greckich *poleis* doprowadziły do załamania się potęgi Aten (w 404 r. p.n.e.) i Sparty (w 371 r. p.n.e.). W połowie IV w. p.n.e., na skutek reform Filipa II, wzrosła potęga Macedonii. W bitwie pod Cheroneą (338 r. p.n.e.) jej armia pokonała koalicję greckich *poleis*. Następnie Grekom narzucono członkostwo w utworzonym do walki z Persją Związku Korynckim.
3. Panowanie następcy Filipa II – Aleksandra III (336–323 p.n.e.) – wypełniały wojny i podboje, w trakcie których jego siły opanowały rozległe perskie imperium.
4. Po śmierci Aleksandra jego imperium podzielono pomiędzy jego wodzów (diadochów). Z czasem części te stały się niezależnymi królestwami – monarchiami hellenistycznymi.
5. Epoka hellenistyczna trwała od 323 do 30 r. p.n.e. Był to okres ekspansji greckiej kultury i rozwoju nauki, wspieranego przez patronat poszczególnych władców hellenistycznych. Symbolem tego ożywienia była biblioteka w Aleksandrii.

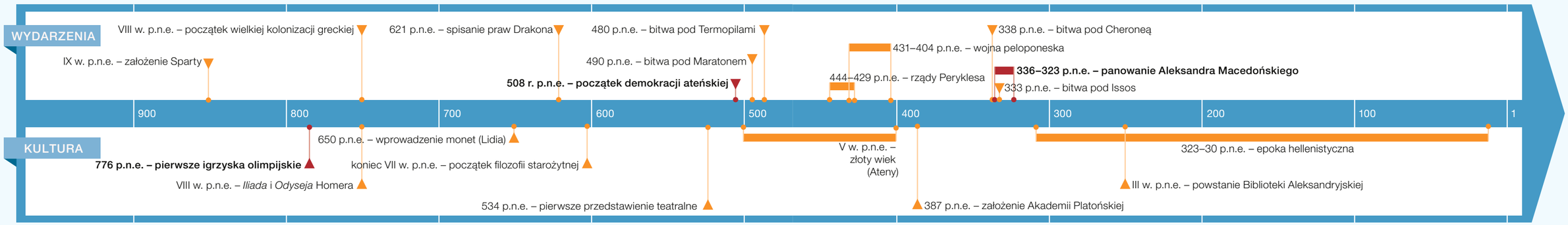
6 Kultura starożytnej Grecji

1. Starożytna Grecja jest ojczyzną filozofii – rozumowych dociekań, prowadzących do pełniejszego objaśnienia praw rządzących światem. W V–IV w. p.n.e. w Atenach działali Sokrates, Platon i Arystoteles.
2. Najwcześniejsze znane greckie dzieła literackie to eposy autorstwa Homera (*Iliada*, *Odyseja*) i poemat epicki Hezjoda (*Prace i dnie*) spisane w VIII w. p.n.e. W późniejszym okresie rozwijała się także grecka liryka.
3. Grecki teatr wywodził się z obrzędów ku czci boga Dionizosa, a same sztuki pisano i wystawiano w ramach zawodów. Do najwybitniejszych tragików zalicza się Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa, do komików – Arystofanesa.
4. W architekturze monumentalnej dominowały budowle kamienne wznoszone w trzech porządkach: doryckim, jońskim lub korynckim.
5. W społeczeństwie greckim ważną rolę odgrywał sport. Urządzane ku czci bóstw (Zeusa i Apollina) zawody sportowe – igrzyska – składały się z wielu konkurencji (m.in. biegów, wyścigów rydwanów, zapasów).

Ołtarz Pergamoński został wzniesiony w II w. p.n.e., jako wyraz wdzięczności hellenistycznego władcy Pergamonu wobec Zeusa za zwycięstwo nad plemionami Galatów. Ołtarz był jednym z najpiękniejszych obiektów wybudowanych w epoce hellenistycznej. Zdobi go rząd 62 kolumn i wspaniały rzeźbiony fryz o długości 120 m i wysokości 2,3 m. Na początku XX w. budowla została zrekonstruowana i do dziś można ją oglądać w Berlinie.

▪ *ołtarz, Pergamon, 159 r. p.n.e.*

To budzi kontrowersje

Homer – jeden czy wielu?

Najsłynniejszym twórcą greckiej literatury jest Homer, autor dwóch eposów, czyli *Iliady* i *Odysei*. Już w starożytności powstało więc wiele biografii tego wybitnego poety, z których niezbicie wynika jednak wyłącznie to, że sami Grecy niewiele o nim wiedzieli. Poszczególne życiorysy różniły się bowiem w tak podstawowych kwestiach, jak na przykład data i miejsce urodzenia czy też data śmierci. Pewne wydawało się jedynie to, że Homer był postacią wyjątkową oraz że to właśnie on stworzył *Iliadę* i *Odyseję*. Badacze zajmujący się tymi dziełami w późniejszych epokach jednak już takiej pewności nie mieli.

Naukowy spór o Homera rozpoczął się w czasach oświecenia, pod koniec XVIII w., kiedy to pojawił się sensacyjny pogląd. Stwierdzono, że w czasach, kiedy miał żyć Homer, czyli w VIII w. p.n.e., nie było możliwe, aby komponować tak długie utwory i je spisać. Przeprowadzono więc szczegółową analizę treści eposów i wykazano ponad wszelką wątpliwość istnienie licznych niekonsekwencji i sprzeczności w ich fabule. Przykładowo wbrew logice w jego dziełach raz już uśmierceni wojownicy pojawiali się ponownie w dalszej opowieści. Liczne wątpliwości sprawiły więc, że wysunięto nawet bardzo radykalną tezę, że Homer nigdy nie istniał. Istnieć miały jedynie przekazywane ustnie z pokolenia na pokolenie ludowe pieśni, które ostatecznie spisano w Atenach w VI w. p.n.e. i w ten sposób powstały *Iliada* i *Odyseja*. Pogląd ten szybko zyskał sobie zarówno wielu zwolenników, jak i przeciwników. Badacze obu utworów podzielili się na tych, którzy bronili tezy o jednym autorze, oraz tych, którzy uważali, że miały one dwóch albo nawet więcej autorów.

Spory wokół kwestii, czy Homer istniał, czy też nie i czy był autorem arcydzieł kultury europejskiej, przyczyniły się do zintensyfikowania badań nad samymi utworami. Udało się ustalić, że *Iliada* powstała w połowie VIII w. p.n.e., a *Odyseja* nieco później, bo pod koniec tego stulecia. Nie wynika z tego więc, że powstanie tych eposów dzielił tak długi okres, aby nie mógł stworzyć ich jeden poeta. Ponadto pojawiły się dodatkowe wątpliwości, bo przecież gdyby rzeczywiście autorów było dwóch, to dlaczego zachowało się imię tylko jednego z nich? Nie można oczywiście wykluczyć możliwości, że Homer był autorem tylko pierwszego eposu, czyli *Iliady*. Szybko stał się sławny i z tego powodu przypisano mu również autorstwo *Odysei*. Podobnego rodzaju wątpliwości i pytania można mnożyć. Dyskusja nad problemem zwanym przez badaczy „kwestią homerycką" więc trwa. W ostatnich latach przewagę zyskują jednak ci z nich, którzy utrzymują, że Homer istniał i był autorem zarówno *Iliady*, jak i *Odysei*.

PODYSKUTUJMY

1. Jakie korzyści przyniósł spór historyków o Homera?
2. Czy zawsze musimy wiedzieć „jak było naprawdę"? Co by nam dało rozstrzygnięcie sporu o Homera?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wyjaśnij, w jaki sposób czynniki geograficzne wpłynęły na rozwój cywilizacji greckiej.
2. Porównaj organizację społeczeństwa Aten i Sparty.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób reformy Klejstenesa zmieniły ustrój Aten.
4. Przedstaw, jakimi metodami posługiwano się w Atenach, aby zapewnić szeroki dostęp do sprawowania urzędów.
5. Wyjaśnij, co zadecydowało o zwycięstwie Greków w starciu z Persami.
6. Omów, w jaki sposób religia starożytnych Greków oddziaływała na ich kulturę.
7. Porównaj skutki wielkiej kolonizacji i podbojów Aleksandra Wielkiego.
8. Omów największe dokonania starożytnych Greków w dziedzinie kultury i sztuki.

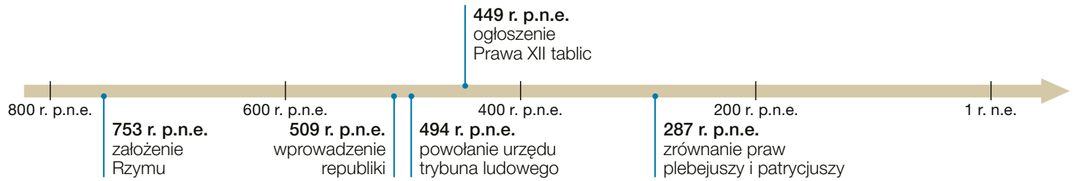
Koloseum, Rzym, 80–82 r. n.e.

III
DZIEJE STAROŻYTNEGO RZYMU

1 Republika rzymska
2 Podboje Rzymu
3 Początki cesarstwa rzymskiego
4 Imperium Rzymskie
5 Osiągnięcia Rzymian
6 Narodziny chrześcijaństwa
7 Upadek cesarstwa rzymskiego

1 REPUBLIKA RZYMSKA

Najintensywniej skolonizowanymi przez Greków obszarami były Sycylia i południowa Italia zwane Wielką Grecją. Na północ od greckich posiadłości zamieszkiwały ludy italskie i Etruskowie. Leżało tam też początkowo niepozorne italskie miasto – Rzym. To właśnie Rzymianie stworzyli jedno z najpotężniejszych imperiów w dziejach ludzkości. Jak funkcjonował Rzym, zanim zyskał tak wielkie znaczenie? Jakim rozwiązaniom Rzymianie zawdzięczali swój sukces?

POWSTANIE RZYMU

Rzymianie należeli do ludów italskich zamieszkujących **Lacjum**, czyli krainę leżącą u ujścia rzeki Tyber. Plemiona te napłynęły na Półwysep Apeniński na przełomie II i I tysiąclecia p.n.e. Lacjum sąsiadowało z dwiema ówczesnymi potęgami Półwyspu Apenińskiego: od północy z Etruskami, a od południa z Grekami. Oba ludy interesowały się Lacjum dlatego, że przez tę krainę biegły ważne szlaki handlowe, a na dodatek u ujścia Tybru znajdowały się warzelnie soli, bardzo cennego wówczas towaru.

Rzymski uczony Warron w I w. p.n.e. doszedł do wniosku, że Rzym założono w **753 r. p.n.e.**, a data ta została powszechnie zaakceptowana. Zgodnie z rzymską tradycją, która chciała, aby dzieje miasta nad Tybrem były równie stare jak dzieje Greków, za założycieli Rzymu uznano dalekich potomków Eneasza, uczestnika wojny trojańskiej. Miał on dotrzeć do Lacjum po zagładzie Troi (o wojnie trojańskiej przeczytasz więcej w ramce na s. 45). Według legendy potomkami tymi byli Romulus i Remus. Rzymianie nie wątpili w prawdziwość tej opowieści, a zakwestionowała ją dopiero nowożytna nauka.

Dziś jest pewne, że Rzym powstawał stopniowo. W trakcie badań archeologicznych na rzymskim wzgórzu Palatyn natrafiono na pozostałości muru obronnego datowanego na drugą połowę VIII w. p.n.e., co świadczy, że w tym okresie istniała tam osada.

WARTO WIEDZIEĆ

Legenda o początkach Rzymu

W Alba Longa, jednym z latyńskich miast, rządy przejął Amulius, który uwięził prawowitego władcę Numitora. Gdy na świat przyszli jego dwaj wnukowie – Romulus i Remus, Amulius kazał wrzucić niemowlęta w koszyku do Tybru. Bracia jednak nie zginęli – uratowała ich i wykarmiła wilczyca. Gdy dorośli, pokonali uzurpatora i przywrócili władzę Numitorowi, a następnie postanowili założyć miasto w miejscu, w którym zostali odnalezieni przez wilczycę. W czasie wytyczania granic nowej osady między braćmi doszło do kłótni, w której następstwie Romulus zabił Remusa i został pierwszym królem Rzymu.

? Odszukaj informację, skąd pochodzi nazwa „Rzym".

Wilczyca kapitolińska to brązowy posąg przypominający rzeźby etruskie, lecz w rzeczywistości wykonany w średniowieczu. Jedynie figurki karmionych chłopców zostały dodane w XVI w.

- *rzeźba z brązu, Italia, ok. XI w. n.e.*

Również na pozostałych wzgórzach znajdowały się osiedla. Z czasem mieszkające tam społeczności postanowiły się połączyć, dając w ten sposób początek osadzie, z której powstał Rzym.

Nowym miastem rządził król, którego wspierał senat złożony z przedstawicieli możnych rodzin. Według tradycji Rzymem władało kolejno siedmiu królów. Za rządów trzech ostatnich osuszono dolinę między Palatynem i Kapitolem, gdzie powstał główny plac miasta – **Forum Romanum**. Ponadto rozpoczęto na wzgórzu Kapitol budowę świątyni poświęconej trojgu najważniejszych bogów: Jowiszowi, Junonie i Minerwie (o wierzeniach Rzymian przeczytasz na s. 93). Według tradycji ostatni rzymski król Tarkwiniusz Pyszny rządził w sposób okrutny i dlatego został wygnany z miasta. Miało to nastąpić w **509/508 r. p.n.e.** i data ta wyznacza koniec monarchii, a zarazem początek **republiki rzymskiej**. Samo słowo '**republika**', które pochodzi od łacińskiego określenia *res publica* [czyt.: res **pu**blika] oznaczającego 'rzecz publiczną', wskazuje, że w nowym ustroju polityka miała być prowadzona w interesie wspólnoty, a nie wyłącznie władcy.

CIEKAWOSTKA

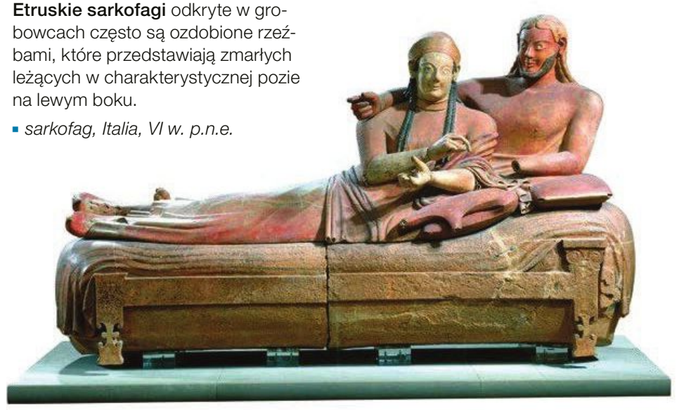
ETRUSKOWIE

Etruskowie byli sąsiadami Rzymian. Na Półwysep Apeniński dotarli najprawdopodobniej w XI w. p.n.e. i przez setki lat byli najlepiej rozwiniętym ludem w całej Italii. Zajmowali się głównie rolnictwem, ale dzięki dostępowi do cennych rud metali rozwinęli również metalurgię. Na Etruskach wzorowały się ludy italskie, w tym Rzymianie. Korzystali oni z licznych etruskich osiągnięć technicznych i militarnych. Inspirowały ich także obyczaje, sztuka i wierzenia Etrusków. Przez długi czas etruskie miasta-państwa dominowały w Italii, ale ostatecznie musiały w III w. p.n.e. podporządkować się Rzymianom.

Grobowce w Cerveteri [czyt.: czer**we**teri] skrywały wspaniałe malowidła i liczne przedmioty świadczące o wysokich umiejętnościach etruskich rzemieślników.

- *grobowiec, Cerveteri, VIII–VII w. p.n.e.*

Etruskie sarkofagi odkryte w grobowcach często są ozdobione rzeźbami, które przedstawiają zmarłych leżących w charakterystycznej pozie na lewym boku.

- *sarkofag, Italia, VI w. p.n.e.*

Mars z Todi to etruski posąg z brązu odnaleziony w okolicach miasta Todi. W tego typu rzeźbach specjalizowali się Etruskowie. Figura wbrew nazwie nie przedstawia boga wojny Marsa, a etruskiego wojownika.

- *posąg z brązu, Italia, V w. p.n.e.*

ZASADY FUNKCJONOWANIA REPUBLIKI

Mimo że republika w Rzymie została wprowadzona pod koniec VI w. p.n.e., to jej ustrój kształtował się stopniowo aż do III w. p.n.e. Władzę w republice stanowił lud rzymski, który wypowiadał się podczas zgromadzenia. Istniało kilka typów zgromadzeń. We wszystkich brali udział pełnoletni mężczyźni, czyli obywatele podzieleni w zależności od tego:

- do jakiego rodu należeli (zgromadzenie kurialne),
- w której jednostce wojskowej służyli (zgromadzenie centurialne),
- którą jednostkę terytorialną zamieszkiwali (zgromadzenie tribusowe).

Poszczególne zgromadzenia nadawały władzę urzędnikom i dowódcom centurii, a także przegłosowywały wszelkie reformy w republice.

Urzędy ustanowiono jako wybieralne i kadencyjne, pełnione nieodpłatnie. Najważniejszymi urzędnikami byli dwaj **konsulowie**, wybierani corocznie. Zwoływali oni zgromadzenia i senat, przewodniczyli ich obradom oraz odpowiadali za wykonanie decyzji ludu i senatu. Nadzorowali ponadto rekrutację i dowodzili armią. Za utrzymanie porządku w mieście Rzym odpowiadali dwaj **pretorzy**. **Edylowie** kontrolowali targowiska i odpowiadali za dostawy zboża do miasta. Specjalnymi urzędnikami byli dwaj **cenzorzy**, których wybierano na pięć lat. Do ich zadań należało tworzenie spisów obywateli oraz ich majątku, czyli przeprowadzanie cenzusu. Sporządzali ponadto listy senatorów. Urząd o charakterze nadzwyczajnym stanowiła dyktatura. **Dyktatora** powoływano najwyżej na sześć miesięcy w szczególnie trudnej dla państwa sytuacji. Przyznawano mu nieograniczoną władzę, a od jego decyzji nie było odwołania. Wbrew obowiązującej w Rzymie **zasadzie kolegialności** urząd ten sprawowała zawsze jedna osoba.

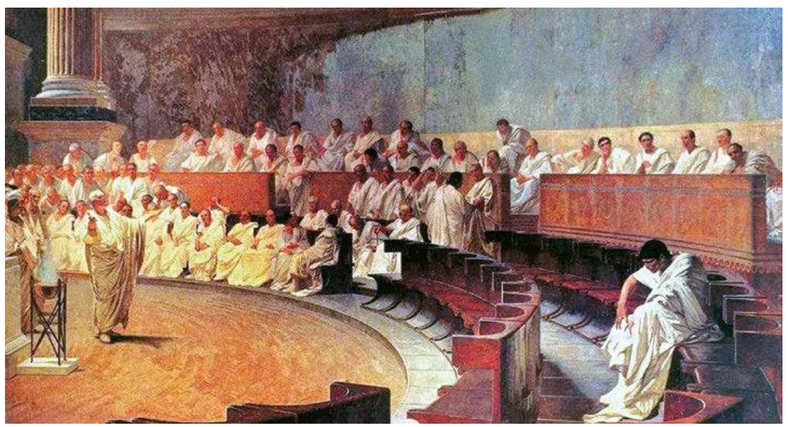
Wobec corocznych zmian urzędników instytucją zapewniającą ciągłość władzy był **senat**, który podejmował również decyzje m.in. w sprawach dotyczących polityki zagranicznej, kultu religijnego, powołania dyktatora, przyznawania dowództwa, a w późniejszych czasach – wyznaczania namiestników prowincji. Wyjątkowe znaczenie senatu podkreślała formuła „senat i lud rzymski", w której gremium to wymieniano przed ludem.

PLEBEJUSZE I PATRYCJUSZE

Rzymskie społeczeństwo było podzielone na grupy. Mieszkańcy Rzymu dzielili się przede wszystkim na ludzi wolnych i niewolników. Do ludzi wolnych zaliczali się:

- obywatele Rzymu,
- cudzoziemcy,
- wyzwoleńcy.

Do obywateli należeli mężczyźni, których rodzice posiadali obywatelstwo i byli związani małżeństwem. Obywatelstwo mogli zdobyć również obcokrajowcy osiedlający się w republice, a niewolnicy dzięki wyzwoleniu. Obywatele Rzymu mieli prawo głosować podczas zgromadzeń i wybierać urzędników. Mianem cudzoziemców określano wolnych ludzi zamieszkujących terytoria, które należały do Rzymu, ale nieposiadających obywatelstwa. Z kolei wyzwoleńcami nazywano byłych niewolników, którzy zyskali wolność. Nie mogli jednak np. być wybierani na stanowiska urzędnicze i dopiero ich dzieciom przysługiwały wszystkie prawa.

Senat rzymski był organem konsultacyjnym. W jego skład wchodziło ok. 300 Rzymian, głównie byłych urzędników. Przez wieki senat był miejscem najważniejszych debat i dramatycznych wydarzeń decydujących nierzadko o losach Rzymu i krajów, które z nim sąsiadowały.

▪ *obraz ścienny, Włochy, 1880 r.*

Zasada kolegialności – zasada, zgodnie z którą urząd był sprawowany przez co najmniej dwie osoby.

URZĘDY RZYMSKIE

Funkcjonowanie republiki rzymskiej opierało się na licznych urzędach o ściśle wyznaczonych kompetencjach. Prawo określało też czas trwania kadencji każdego urzędnika.

SENAT

Formalnie pełnił funkcje doradcze, opiniował projekty ustaw zgłaszane zgromadzeniom ludowym i miał decydujący wpływ na politykę zagraniczną republiki. Do I w. p.n.e. senat składał się z 300 senatorów, wybieranych spośród byłych wyższych urzędników.

DYKTATOR

Był powoływany przez konsulów na wniosek senatu na sześciomiesięczny okres podczas nadzwyczajnych kryzysów, np. wojen. Dysponował w tym czasie nieograniczoną władzą i stał na czele armii.

KONSULOWIE

Byli to dwaj urzędnicy, wybierani corocznie, którzy skupiali w swoim ręku najwyższą władzę cywilną i wojskową. Do ich zadań należało również zwoływanie i przewodniczenie obradom senatu i zgromadzenia ludowego.

PRETORZY

Służyli pomocą konsulom i pełnili ich obowiązki podczas nieobecności, a także rozstrzygali niejednoznaczne spory sądowe. W IV w. p.n.e. powołano urząd pretora miejskiego, który sprawował władzę cywilną na terenie Rzymu.

CENZORZY

Ustalali listę senatorów na kolejną kadencję oraz kontrolowali wydatki państwa na cele publiczne.

KWESTORZY

Odpowiadali za sprawy finansowe. Do ich obowiązków należał nadzór nad kasą państwową, zbieranie podatków i wydatkowanie zgromadzonych w ten sposób środków finansowych.

EDYLOWIE I NIŻSI URZĘDNICY

Odpowiadali za porządek w mieście, a także nadzorowali prace budowlane finansowane ze środków publicznych. Dodatkowo zajmowali się organizacją igrzysk.

TRYBUNI LUDOWI

Ich podstawowym zadaniem była ochrona praw plebejuszy. Przewodniczyli zgromadzeniom ludowym, mieli również prawo weta wobec działań senatorów i wysokich urzędników.

Liktorzy towarzyszyli w miejscach publicznych konsulom, pretorom czy cenzorom. Każdy z liktorów niósł na ramieniu pęk rózeg przewiązanych czerwoną wstęgą. Symbolizowały one możliwość stosowania kar cielesnych przez urzędnika wysokiego szczebla. Przed urzędnikami, którzy mogli karać śmiercią, liktorzy nieśli pęki rózeg z wetkniętym w nie toporem.

▪ *rycina, XVIII–XIX w.*

kontrola

kontrola

wybór

ZGROMADZENIA LUDOWE

Uczestniczyć w nich mogli mężczyźni, którzy mieli obywatelstwo republiki rzymskiej. Zgromadzenia wybierały urzędników i uchwalały bądź odrzucały przygotowane przez nich uchwały i prawa.

? Czym dzisiaj zajmują się osoby noszące tytuły konsulów i kwestorów?

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPRAWNIENIA KONSULÓW RZYMSKICH

Opis uprawnień i obowiązków konsulów przedstawił grecki historyk Polibiusz.

Otóż konsulowie, póki z legionami nie wyruszą w pole i póki bawią w Rzymie, decydują o wszystkich sprawach publicznych. Bo wszyscy inni urzędnicy, z wyjątkiem trybunów ludowych, są im podwładni i słuchają ich; a do senatu oni wprowadzają poselstwa. Prócz tego oni przedkładają do obrad pilne sprawy, w ich też ręku spoczywa całe wykonanie uchwał. Także o wszystkie publiczne sprawy, które muszą być załatwione przez lud, im wypada się troszczyć i zwoływać zgromadzenia ludowe, im stawiać wnioski, im wykonywać uchwały większości. Dalej, co tyczy się zbrojeń wojennych i w ogóle kierowania wyprawą, to mają oni niemal absolutną władzę. Bo wolno im od sprzymierzeńców zażądać posiłków [dodatkowego wsparcia] *według swego uznania i mianować trybunów wojskowych, i zaciągnąć wojsko, i wybierać zdatnych mężów. Prócz tego mają prawo karania, kogo zechcą, spośród tych, którzy w polu stoją pod ich rozkazami. Mogą też z pieniędzy publicznych tyle wydawać, ile zechcą, a towarzyszy im kwestor, który każde ich zlecenia z gotowością spełnia. Przeto słusznie mógłby ktoś powiedzieć, mając na uwadze tę cząstkę władz publicznych, że ustrój państwa jest zupełnie monarchiczny i królewski.*

Źródło: Polibiusz, *Dzieje*, t. I, tłum. S. Hammer, Wrocław 2005, s. 392.

? **1.** Wymień uprawnienia konsulów rzymskich w okresie pokoju i podczas wojny.
2. Wyjaśnij, dlaczego Polibiusz określił ustrój Rzymu w okresie republiki jako bliski monarchii.

WARTO WIEDZIEĆ

Społeczeństwo Rzymu w okresie wczesnej republiki

Patrycjusze obejmowali wszystkie najważniejsze stanowiska w republice. Stanowili zamkniętą grupę. Początkowo należeli do niej najbogatsi Rzymianie, jednak z czasem kryterium majątkowe utraciło znaczenie – nawet jeśli plebejusz zbił majątek, nie mógł liczyć na przyjęcie do patrycjatu.

Plebejusze byli najliczniejszą grupą społeczną w Rzymie, jednak przez długi czas nie mieli praw politycznych. Toczyli o nie spór z patrycjatem. Z czasem nastąpiło duże rozwarstwienie tej grupy. Należeli do niej bowiem zarówno ubodzy, jak i bardzo zamożni Rzymianie.

Niewolnicy byli całkowicie pozbawieni praw i zdani na łaskę swoich panów, którzy mogli nawet bezkarnie odebrać im życie czy dowolnie dysponować ich potomstwem.

? Z czego wynikał spór pomiędzy patrycjuszami a plebejuszami?

Obywatele rzymscy również nie stanowili jednolitej grupy. Dzielili się na **patrycjuszy** i **plebejuszy**. Elitę państwa tworzyli patrycjusze (od łac. *patres* – 'ojcowie'), którzy początki swoich rodów wywodzili od czasów Romulusa. Należała do nich większość ziemi w Rzymie i to oni sprawowali władzę polityczną w republice. Plebejusze, czyli lud rzymski, na odwrót – nie pełnili żadnych funkcji publicznych i mimo że liczebnie stanowili większość Rzymian, mieli znacznie mniej ziemi od patrycjuszy. Pomiędzy patrycjuszami a plebejuszami toczył się więc nieustanny konflikt. Plebejusze domagali się nowego podziału ziemi i zniesienia długów, które na nich ciążyły. Elita plebejska chciała zostać dopuszczona do najważniejszych urzędów w państwie, zarezerwowanych dotąd dla patrycjuszy, oczekiwała więc wprowadzenia równouprawnienia politycznego.

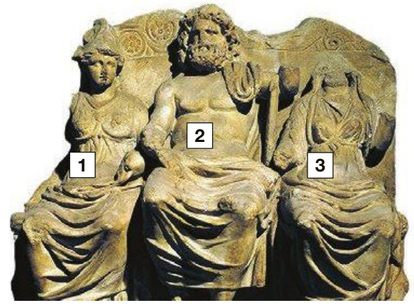
W tej sytuacji na początku republiki stosunki społeczne w Rzymie były bardzo napięte. W 494 r. p.n.e. doszło do zaostrzenia konfliktu. Wówczas to plebejusze, którzy nie mieli innego sposobu na osiągnięcie swoich celów, podjęli radykalny krok. Zdecydowali się opuścić Rzym i przenieść się na pobliskie wzgórze Awentyn, gdzie ogłosili powstanie oddzielnego, plebejskiego państwa. Było to bardzo niebezpieczne dla republiki, gdyż to właśnie z plebejuszy składała się w większości rzymska armia. Patrycjusze musieli więc zgodzić się na ustępstwa. W efekcie ugody powołano oddzielne zgromadzenie plebejskie oraz specjalnego urzędnika – **trybuna ludowego** – do którego zadań należała obrona rzymskiego ludu przed nadużyciami ze strony patrycjuszy. Główną bronią trybuna ludowego było **weto**, czyli prawo do sprzeciwu, dzięki któremu mógł zawiesić wykonanie postanowień konsula i innych urzędników.

Brak powszechnie znanego i uznawanego prawa sprawiał, że plebejusze nadal byli narażeni na samowolę patrycjuszowskich urzędników. Co prawda, aby to zmienić, powołano specjalną komisję, która miała spisać obowiązujące prawa, ale jej prace celowo opóźniano. W rezultacie plebejusze kolejny raz zdecydowali się opuścić Rzym. Dopiero wówczas komisja została zmuszona do ukończenia wyznaczonych zadań i w **449 r. p.n.e.** ogłosiła **Prawo XII tablic** – pierwszy w dziejach Rzymu zbiór praw (więcej informacji na jego temat znajdziesz na s. 114).

Ogłoszone prawa nie spełniały wszystkich oczekiwań plebejuszy. Pozostawiono bowiem niewolę za długi oraz utrzymano zakaz małżeństw pomiędzy plebejuszami i patrycjuszami. Wkrótce jednak ten ostatni zakaz został zniesiony, a elita plebejska uzyskała dostęp do najważniejszych urzędów w rzymskiej republice. Symbolicznym końcem walki plebejuszy z patrycjuszami stało się uchwalenie w **287 r. p.n.e.** prawa nadającego uchwałom zgromadzeń plebejskich moc ustaw obowiązujących w całym państwie. W ten sposób żądania polityczne elity plebejskiej dotyczące nadania plebejuszom praw politycznych zostały spełnione, natomiast żądania podziału ziemi – nie.

RELIGIA STAROŻYTNYCH RZYMIAN

Starożytni Rzymianie byli politeistami. Ich wierzenia początkowo cechowała konkretność i praktyczność. Każda, nawet najdrobniejsza czynność miała przypisane bóstwo, przy czym w większości były one bezosobowe i nie miały nawet określonej płci. Szczególną rolę odgrywały bóstwa rolnicze oraz opiekujące się domem. Swoim bóstwom Rzymianie początkowo nie budowali świątyń ani nie wznosili posągów. Cześć oddawali im na łonie natury lub w domu. Dopiero pod wpływem Etrusków wykształcił się w Rzymie kult państwowy i zaczęto wznosić świątynie. Do głównych rzymskich bóstw należeli:

Trójca kapitolińska, Minerwa [1], Jowisz [2] i Junona [3], to najważniejsze bóstwa czczone przez Rzymian. Jowisz z uniesioną dłonią, w której z pewnością dzierżył piorun, przypomina greckiego Zeusa, a hełm koryncki na głowie Minerwy upodabnia ją do Ateny.

▪ *rzeźba kamienna, Rzym, II w. n.e.*

- Jowisz – najważniejszy z bogów, władca nieba i ziemi,
- Junona – małżonka Jowisza, opiekunka rodzin,
- Minerwa – bogini rzemiosł i nauk,
- Mars – bóg wojny, pól i urodzaju,
- Janus – bóstwo o dwóch twarzach, które czuwało m.in. nad umowami i strzegło bram,
- Wenus – bogini miłości i piękna,
- Westa – opiekunka ogniska domowego,
- Neptun – bóg mórz i innych zbiorników wodnych,
- Pluton – władca krainy umarłych.

O tym, czy kogoś w Rzymie uważano za pobożnego, nie decydowało to, czy wierzył w bogów, ale to, czy oddawał im cześć ściśle z zasadami i postępował zgodnie z tradycją. Do bogów należało zwracać się z użyciem ustalonych formuł – wierzono, że pomyłka może obrazić bóstwo. Podstawowym aktem kultu było jednak ofiarowanie bogom żywności lub zwierzęcia. Osoba składająca ofiarę musiała ściśle przestrzegać określonych zasad; jeśli tego nie zrobiła, ofiara mogła okazać się nieważna. Wielką rolę w życiu publicznym odgrywały wróżby, zwłaszcza z lotu i zachowania się ptaków oraz z wnętrzności zwierząt składanych w ofierze. Zabiegi te przeprowadzano przed każdą istotną czynnością urzędową, np. przed wypowiedzeniem wojny.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jak według legendy doszło do założenia Rzymu.
2. Scharakteryzuj ustrój republiki rzymskiej.
3. Przedstaw przyczyny i przebieg konfliktu między plebejuszami a patrycjuszami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Bloch, *Etruskowie*, tłum. E. Kapełuś, Warszawa 1995.
K. Bringmann, *Historia republiki rzymskiej: od początków do czasów Augusta*, tłum. A. Gierlińska, Poznań 2010.

2 PODBOJE RZYMU

Wybrzeża Morza Śródziemnego już w pierwszej połowie I tysiąclecia p.n.e. zostały skolonizowane przez Fenicjan i Greków. Zajęli oni m.in. południową Italię, sąsiadujące z nią wyspy i znajdujące się w niedalekiej odległości wybrzeże północnej Afryki. Jakie przeszkody napotkali Rzymianie, gdy przystąpili do podboju świata śródziemnomorskiego?

ORGANIZACJA ARMII RZYMSKIEJ

Rzymianie zapisali się w historii jako twórcy rozległego imperium. Nie byłoby to możliwe bez dobrze zorganizowanej i silnej armii. Początkowo wojsko rzymskie miało charakter obywatelski, zatem każdy obywatel był zobowiązany do służby wojskowej. Ponieważ jednak żołnierz musiał uzbroić się na własny koszt, to w praktyce najbiedniejsi byli z niej zwolnieni. Obywatele nie służyli w armii bez przerwy – powoływani do niej byli tylko w razie potrzeby. Zmieniło się to w IV i III w. p.n.e., gdy wojny prowadzono coraz częściej – armia zmieniała się stopniowo w regularną, a żołnierzom zaczęto wypłacać żołd.

Armia rzymska składała się głównie z ciężkozbrojnej piechoty zorganizowanej w **legiony** (więcej o nich na infografice na s. 96–97). Na czele tych formacji stali konsulowie – każdy z nich dowodził dwoma legionami.

W rzymskim wojsku obowiązywała surowa dyscyplina, a wszelkie nieposłuszeństwo było bezwzględnie karane. Jeśli oddział uciekł z pola walki lub się zbuntował, był karany **decymacją**. Oznaczało to, że co dziesiątego losowo wybranego legionistę karano śmiercią. Obok kar istniał również system nagród. Wojownik, który wyróżnił się w walce, mógł liczyć na awans i medal. Z kolei zwycięski wódz mógł ubiegać się o triumf, czyli uroczysty wjazd do Rzymu na czele swoich wojsk. W czasie tej uroczystości prezentowano mieszkańcom stolicy pojmanych jeńców oraz łupy zdobyte na wrogu.

W połowie II w. p.n.e., po wielu wojnach, armia rzymska zaczęła mieć problemy z uzupełnianiem stanu. W tej trudnej sytuacji senat zgodził się, by rekrutowano również ludzi ubogich i by pokrywano koszty ich uzbrojenia ze skarbu państwa.

PODBÓJ ITALII

?

1. Wyjaśnij, kto był głównym rywalem Rzymian na północy, a kto na południu Italii.
2. Wymień ludy, które Rzymianie podporządkowali sobie do końca IV w. p.n.e.

PODBÓJ ITALII PRZEZ RZYMIAN

W okresie republiki Rzym podjął politykę podbojów, która przyniosła mu panowanie nad Italią (przyjrzyj się mapie na poprzedniej stronie). Nim do tego doszło, przez długie lata był jednym z wielu miast w krainie o nazwie Lacjum, toczącym tylko graniczne wojny. Pierwszym znaczącym sukcesem Rzymian było zdobycie w 396 r. p.n.e. sąsiadującego z nimi etruskiego miasta Weje. Doszczętnie je zniszczyli, a ziemie włączyli do swojego państwa, powiększając jego obszar o połowę.

Kilka lat później, w 390 r. p.n.e., na Rzymian najechali **Galowie**, którzy złupili ich stolicę. Przez kolejne pół wieku mieszkający na północy Półwyspu Apenińskiego Galowie stanowili zagrożenie dla Rzymu. Jego zmuszeni do obrony mieszkańcy otoczyli miasto murem, zmienili sposób zarządzania państwem i zreformowali armię.

W drugiej połowie IV w. p.n.e. byli już na tyle silni, że sami powrócili do polityki podbojów. Ich największym przeciwnikiem stali się od połowy IV w. p.n.e. **Samnici** – waleczne górskie plemiona zamieszkujące środkową część Italii. Rzymianie stoczyli z nimi trzy ciężkie wojny i ostatecznie odnieśli zwycięstwo. Wiele ludów Italii wspierało ich w tych walkach z obawy przed Samnitami, nim zorientowało się, kto w rzeczywistości jest dla nich największym zagrożeniem. W wyniku tych wojen rzymska armia zajęła całą środkową oraz północną Italię.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PYRRUS

319–272 r. p.n.e.

Król Epiru, krainy w północno-zachodniej Grecji, był spokrewniony z Aleksandrem Wielkim. Uznawany jest za jednego z najwybitniejszych wodzów hellenistycznych, jednak nie zdołał stworzyć własnego imperium. Toczył wojny z Macedonią, Kartaginą i Rzymem. Po jednej ze zwycięskich, ale okupionych dużymi stratami bitew z Rzymianami Pyrrus miał powiedzieć: *Jeszcze jedno takie zwycięstwo i jesteśmy zgubieni*. Określenie „pyrrusowe zwycięstwo" oznacza zatem zwycięstwo pozorne, okupione ogromnymi stratami, których nie równoważyły osiągnięte korzyści. Pyrrus, wzorem Aleksandra Wielkiego, miał zwyczaj walczyć w pierwszym szeregu swoich żołnierzy. Zginął w trakcie walk o miasto Argos w Grecji.

Po zwycięstwie w wojnach z Samnitami jedynym przeciwnikiem Rzymu w Italii pozostały miasta greckie położone na południu Półwyspu Apenińskiego. Najpotężniejszy z nich był Tarent. W walce z Rzymianami otrzymał on pomoc od króla Epiru **Pyrrusa** (jego biogram poniżej), który w 280 r. p.n.e. przeprawił się ze swoją armią do Italii i przez pięć lat toczył zaciętą wojnę z rzymskimi legionami. Mimo zwycięstw odniesionych w bitwach nie udało mu się zdobyć zdecydowanej przewagi. Wobec powiększających się strat armii zakończył wojnę i w 275 r. p.n.e. wycofał się do Epiru. Trzy lata później Tarent musiał skapitulować przed Rzymem. W **264 r. p.n.e.** rzymskim legionom poddało się ostatnie niezależne miasto na półwyspie i cała Italia znalazła się w rękach Rzymian.

ITALIA PO RZYMSKIM PODBOJU

Rzymianie nie narzucali jednego ustroju mieszkańcom podbijanej Italii. Różne prawa i obowiązki mieli sprzymierzeńcy i pozostali tamtejsi mieszkańcy. Ogromna większość podporządkowanych im italskich ludów była formalnie związana z Rzymem jedynie sojuszem. **Sprzymierzeńcy** nie mieli obywatelstwa rzymskiego (więcej na ten temat na s. 102–103). Mimo to byli zobowiązani do wystawiania oddziałów wojskowych, które w czasie wojen walczyły u boku rzymskich legionów.

Rzymianie zmuszali podbite ludy do oddania im części terytoriów, na których zakładali **kolonie**, gdzie osadzali własnych obywateli. Włączali do rzymskiego państwa również niektóre miasta italskie, narzucając ich mieszkańcom swoje obywatelstwo. W ten sposób powstawały **municypia**, których ludność nie miała wszystkich praw przysługującym rzymskim obywatelom. Zarówno mieszkańcy municypiów, jak i kolonii byli jednak zobowiązani nie tylko do służby wojskowej w legionach, ale i do płacenia podatków.

Nadając różny status podbitym ludom, Rzymianie celowo utrudniali im współpracę. Dzięki wytworzeniu podziałów łatwiej było utrzymać ich w posłuszeństwie.

WOJNY PUNICKIE

Kartagina została założona przez Fenicjan w 814 r. p.n.e. Położone w północnej Afryce (na terenie dzisiejszej Tunezji) miasto prężnie się rozwijało. Z czasem stało się pierwszą potęgą morską w zachodniej części Morza Śródziemnego. Kartagińczycy, nazywani przez Rzymian Punijczykami, zakładali liczne kolonie. Swoją pomyślność Kartagina opierała na handlu oraz na dobrze rozwiniętym rolnictwie. Panował tam ustrój oligarchiczny (wcześniej o nim na s. 47). Na czele państwa stali dwaj urzędnicy wybierani na jeden rok.

LEGIONY RZYMSKIE

Rzymianie przez kilkaset lat nieustannie powiększali liczebność legionów i ulepszali ich uzbrojenie, tak że stały się one z czasem najdoskonalszą armią świata starożytnego. Oprócz piechoty i kawalerii dysponowali innymi rodzajami wojsk, m.in. inżynieryjnymi, specjalizującymi się w budowie przepraw przez rzeki oraz oblężeniach miast i twierdz. Charakterystyczne dla Rzymian było przejmowanie uzbrojenia i rozwiązań taktycznych od ludów, z którymi walczyli. W ten sposób zapożyczyli m.in. od Galów podłużną tarczę, hełm oraz krótki oszczep.

Jak był zorganizowany rzymski legion?

W II w. p.n.e. legion liczył 4200 żołnierzy. Był podzielony na mniejsze jednostki taktyczne zwane manipułami. Każdy manipuł liczył 120 żołnierzy. W każdym legionie było również 300 jeźdźców.

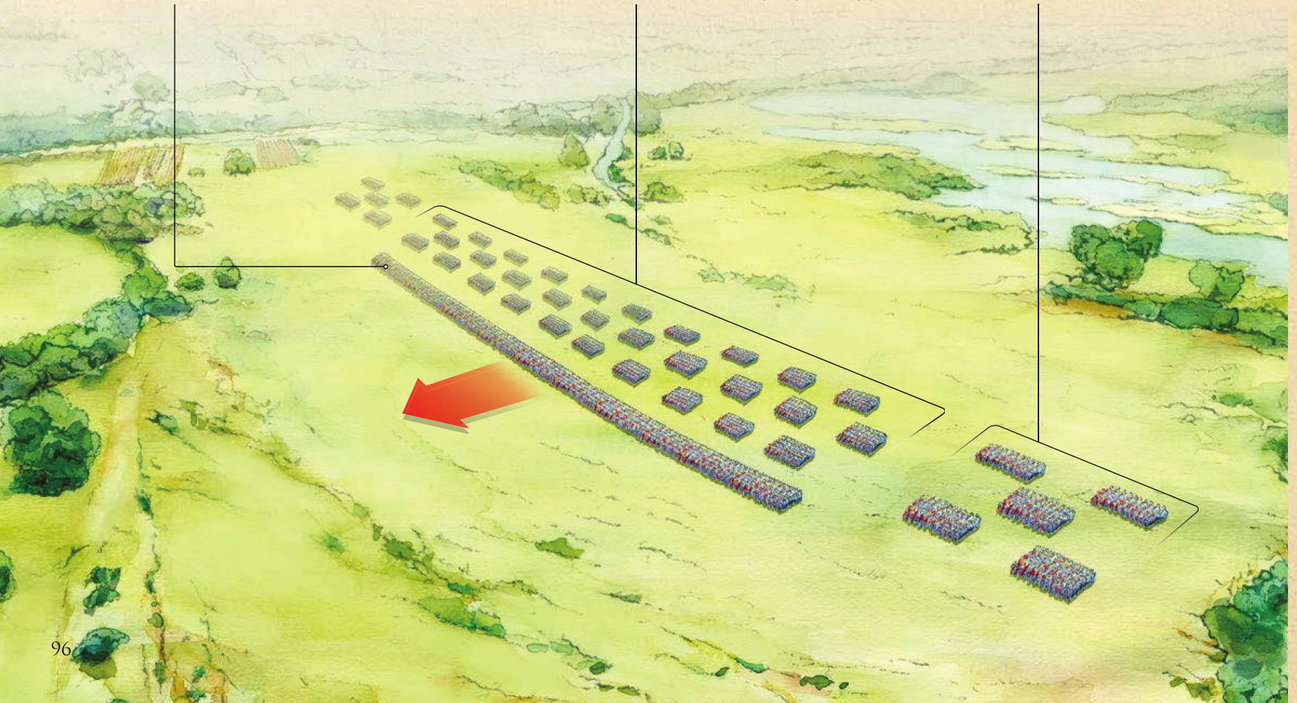
Podstawową siłę legionu stanowiła piechota, której wyposażenie z czasem stawało się coraz bardziej jednolite.

1 **Welici** to lekkozbrojni piesi wojownicy, których uzbrojenie składało się z hełmu, miecza, oszczepu i okrągłej tarczy.

2 **Ciężkozbrojna piechota** była znacznie mocniej opancerzona niż welici. Wewnątrz niej rozróżniano trzy formacje, korzystające z różnego typu uzbrojenia i wyposażenia. W pierwszych szeregach znajdowali się najmniej doświadczeni legioniści (hatati), za nimi nacierali principes, a szyk zamykali najbardziej doświadczeni triarii, którzy stanowili ostatnią linię walczących.

3 **Ekwici**, czyli jeźdźcy, wspierali liczniejsze oddziały piechoty. Rozstawieni byli na obu skrzydłach legionu, aby uniemożliwić okrążenie go.

Jak udoskonalono legiony?

W I w. p.n.e. zreformowano armię i miejsce manipułów zajęły kohorty liczące 480 żołnierzy. Legion składał się z 10 kohort. Legioniści po reformie byli wyposażeni w jednolity sposób, m.in. wszyscy zostali uzbrojeni w oszczepy.

A **Hełm** był wzorowany na hełmach noszonych przez wojowników galijskich. Wykonywano go ze stali. Składał się z kilku elementów, m.in. wiązanych pod brodą napoliczników chroniących twarz oraz nakarczka osłaniającego od tyłu kark. Podczas parad legioniści mocowali do swoich hełmów charakterystyczne ozdobne pióropusze.

B **Pancerz** chronił korpus i ramiona legionisty. Odzież i chusty osłaniały ciało przed zadrapaniami blachą pancerza.

C **Krótki stalowy miecz** służył do walki po wykorzystaniu oszczepów. Przypinano go po prawej stronie, więc jego wydobycie nie było łatwe.

D **Oszczep** służył do rzucania z niewielkiej odległości w przeciwnika. Nawet jeśli atakowany zdążył się zasłonić tarczą, wbity w nią oszczep czynił osłonę w zasadzie bezużyteczną. Każdy legionista był uzbrojony w dwa oszczepy.

E **Tarcza** była wykonana z desek obitych na krawędzi blachą. Dzięki wygiętemu profilowi ciosy zadawane w nią ześlizgiwały się na boki. Pośrodku tarczy znajdował się stalowy guz, który wzmacniał konstrukcję i umożliwiał nacieranie na przeciwnika z użyciem tarczy.

Szyk „żółw” formowany przez legionistów umożliwiał oddziałowi chronienie się przed łucznikami wroga. Poruszanie się w takim szyku wymagało od żołnierzy doskonałego wyszkolenia i dyscypliny.

? 1. Wskaż, które elementy uzbrojenia legionistów przypominały wyposażenie hoplitów, a które wyraźnie się od nich różniły.

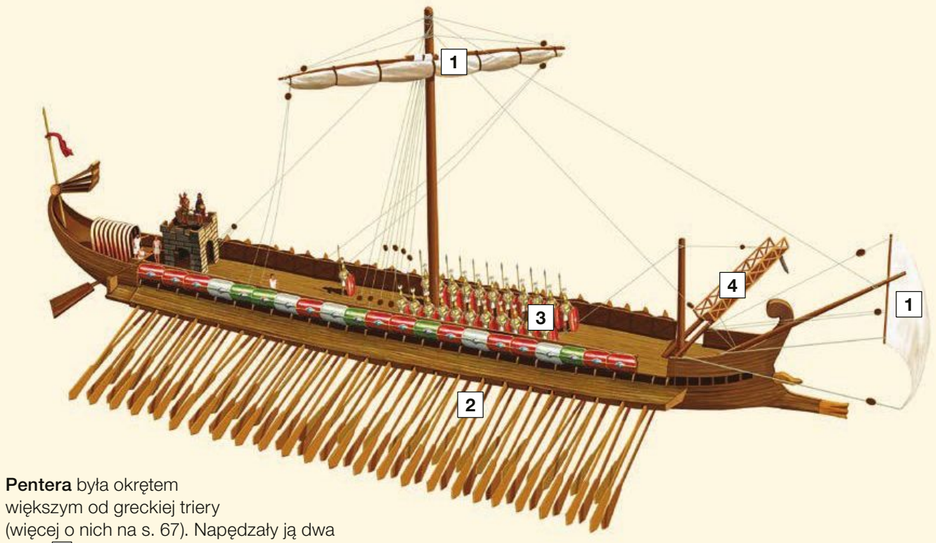
2. Przedstaw zalety i wady ujednolicenia uzbrojenia legionistów w I w. p.n.e.

Ekspansja Kartaginy na Sycylię doprowadziła do konfliktu z leżącymi we wschodniej części wyspy miastami greckimi, zwłaszcza zaś z najpotężniejszym z nich, czyli z Syrakuzami. W czasie wojny Rzymu z Pyrrusem Kartagińczycy wspierali republikę znad Tybru. Jednak już po zakończeniu wojny i po opanowaniu przez Rzym całej południowej Italii sytuacja uległa zmianie. Rosnące zainteresowanie Rzymu Sycylią doprowadziło w 264 r. p.n.e. do konfliktu z Kartagińczykami, określanego mianem **I wojny punickiej**.

Dysponująca liczną flotą Kartagina była potęgą na morzu, podczas gdy Rzym miał zdecydowaną przewagę na lądzie. Rzymianie postanowili zbudować silną flotę, gdyż bez niej nie byli w stanie pokonać Kartaginy. Po 24 latach I wojna punicka zakończyła się zwycięstwem Rzymu. Pokonani Kartagińczycy stracili na rzecz rzymskiej republiki swoje posiadłości na Sycylii, musieli również zapłacić ogromną kontrybucję. Już po zakończeniu wojny rzymskie legiony zajęły również należące do Kartaginy Sardynię i Korsykę.

FLOTA RZYMSKA

Podczas I wojny punickiej flota rzymska musiała zmierzyć się z potężnymi i doświadczonymi siłami morskimi Kartaginy. Aby wyrównać szanse podczas starć, Rzymianie starali się doprowadzić do **abordażu**, czyli przedostania się ich oddziałów na pokład okrętów wroga i do walki wręcz. Umożliwić to miały ruchome pomosty, tzw. **kruki**.

Pentera była okrętem większym od greckiej triery (więcej o nich na s. 67). Napędzały ją dwa żagle 1 oraz 300 wioślarzy ukrytych pod pokładem 2. Dodatkowo do walki na pokładzie przeciwnika zabierano od 70 do 120 legionistów 3. Kruk 4, czyli pomost zahaczany o burtę przeciwnika, umożliwiał rzymskim legionistom szybkie przejście na okręt wroga.

Kolumna Rostrata, wzniesiona na głównym placu Rzymu – Forum Romanum, była ozdobiona dziobami kartagińskich okrętów zniszczonych podczas bitwy morskiej pod Mylae [czyt.: myle]. Ta forma uczczenia zwycięstwa morskiego okazała się na tyle trafiona, że charakterystyczna kolumna trafiła na rewersy monet rzymskich, a w czasach nowożytnych dla uczczenia zwycięstw morskich powstały w Europie liczne kolumny wzorowane na rzymskiej.

▪ *kopia rzymskiej kolumny, Włochy, XX w.*

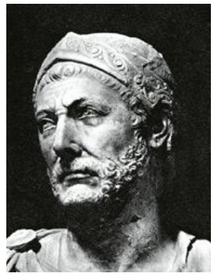
? Wyjaśnij, w jaki sposób Rzymianie zniwelowali przewagę, którą początkowo na morzu miała Kartagina.

Porażka w wojnie z Rzymem i utrata posiadłości na Sycylii skłoniły Kartaginę do podjęcia ekspansji na Półwyspie Iberyjskim. Zaniepokoiło to Rzymian, którzy zawarli z Kartagińczykami porozumienie określające granice wpływów obu potęg na półwyspie. Gdy jednak Rzym podpisał sojusz z miastem Sagunt, które leżało w strefie wpływów Kartaginy na Półwyspie Iberyjskim, Punijczycy uznali to za złamanie porozumienia i w 218 r. p.n.e. rozpoczęli wojnę. **Druga wojna punicka** była jedną z najbardziej krwawych wojen, jakie Rzym stoczył w okresie republiki. Na czele wojsk Kartaginy stanął utalentowany wódz **Hannibal**. Zdawał on sobie sprawę, że Rzymianie dysponują przewagą na morzu, dlatego postanowił zaatakować ich z zaskoczenia. Zadecydował się poprowadzić swoje liczące blisko 60 tys. wojska z Hiszpanii przez Galię i przełęcze w Alpach do Italii. W czasie trudnego marszu zginęła niemal połowa wojsk Hannibala, jednak jego niespodziewane pojawienie się na Półwyspie Apenińskim zupełnie zaskoczyło Rzymian. Kartagiński wódz

POSTAĆ HISTORYCZNA

HANNIBAL

247–183 r. p.n.e.

Najwybitniejszy wódz kartagiński. Od dzieciństwa uczył się sztuki wojennej u boku ojca Hamilkara Barkasa. W 218 r. p.n.e. wyruszył na czele armii kartagińskiej do Italii. Przez 16 lat w Italii gromił siły rzymskie, jednak nie zdobył w tym okresie samego Rzymu. W 202 r. p.n.e. musiał powrócić do Afryki, aby bronić Kartaginy. Przegrał decydującą bitwę pod Zamą. Następnie uciekł na Wschód na dwór jednego z władców hellenistycznych. Ostatecznie w obawie, że wpadnie w ręce Rzymian, popełnił samobójstwo.

PODBOJE RZYMU

? 1. Opisz szlak bojowy wojsk Hannibala w II wojnie punickiej.
2. Wymień kraje leżące nad Morzem Śródziemnym, które jako ostatnie zostały podporządkowane Rzymowi.

Najważniejsze bitwy wojen punickich

Data	Miejsce bitwy	Wynik
I wojna punicka (264–241 p.n.e.)		
260 r. p.n.e. 249 r. p.ne. 241 r. p.n.e.	pod Mylae pod Drepanum Wyspy Egadzkie	zwycięstwo Rzymu zwycięstwo Kartaginy zwycięstwo Rzymu
II wojna punicka (218–201 p.n.e.)		
217 r. p.n.e. 216 r. p.n.e. 209 r. p.n.e. 208 r. p.n.e. 206 r. p.n.e. 202 r. p.n.e.	nad Jeziorem Trazymeńskim pod Kannami oblężenie Nowej Kartaginy pod Baeculą pod Ilipą pod Zamą	zwycięstwo Kartaginy zwycięstwo Kartaginy zwycięstwo Rzymu zwycięstwo Rzymian zwycięstwo Rzymu zwycięstwo Rzymu
III wojna punicka (149–146 p.n.e.)		
149–146 r. p.n.e.	oblężenie Kartaginy	zwycięstwo Rzymu

odniósł szereg zwycięstw nad wojskami rzymskimi. Do najsłynniejszej bitwy doszło w pobliżu miejscowości o nazwie **Kanny** w 216 r. p.n.e. W bitwie tej poległo niemal 50 tys. Rzymian i 7 tys. żołnierzy Hannibala. Po klęsce pod Kannami wśród Rzymian zapanowało przekonanie, że wódz kartagiński uderzy na ich stolicę. Popularne stało się wówczas hasło *Hannibal ante portas* (z łac. 'Hannibal u bram'), które oddawało powszechną panikę w państwie. Rzym nie zrezygnował jednak z walki. Dzięki dużej liczbie obywateli i kontroli nad licznymi ludami ciągle miał możliwość wystawiania kolejnych armii. Natomiast Hannibal nie uzyskał posiłków, a po latach walk, gdy Rzymianie zdecydowali się przenieść działania wojenne do Afryki, musiał na wezwanie władz powrócić do Kartaginy. Do decydującej bitwy doszło **pod Zamą** w **202 r. p.n.e.** Wojska rzymskie, na czele których stał **Publiusz Korneliusz Scypio**, odniosły zwycięstwo nad siłami Hannibala. Triumf nad Punijczykami przyniósł zwycięzcy sławę i zaszczytny przydomek Scypiona Afrykańskiego. Pokonana Kartagina była zmuszona zawrzeć pokój na niekorzystnych warunkach. Utraciła wszystkie posiadłości poza Afryką, musiała również zapłacić ogromną kontrybucję.

Przegrana w II wojnie punickiej oznaczała kres politycznego znaczenia Kartaginy. Kraj ten jednak szybko odrodził się gospodarczo, co niepokoiło Rzymian. Zagorzałym zwolennikiem ostatecznej rozprawy z Kartaginą był **Katon Starszy**. Polityk ten zwykł kończyć każde swoje przemówienie w senacie zdaniem: *Poza tym sądzę, że należy zniszczyć Kartaginę*. Ostatecznie w **149 r. p.n.e.** Rzym rozpoczął **III wojnę punicką**. Jej wynik był z góry przesądzony. Po trzech latach oblężenia wojska rzymskie zdobyły Kartaginę i doszczętnie ją zburzyły, a ziemia, na której ją wzniesiono, miała już nigdy nie być zasiedlona.

CIEKAWOSTKA

Kartagińskie słonie bojowe

Hannibalowi w wyprawie do Italii towarzyszyły również słonie bojowe. Tylko nieliczne z tych zwierząt przetrwały jednak podróż przez Alpy. Co ciekawe, Kartagińczycy używali do walk wymarłych już słoni północnoafrykańskich. Gatunek ten jeszcze w starożytności wytrzebili Rzymianie, mordując je podczas krwawych widowisk w amfiteatrach.

Słoń bojowy niósł na grzbiecie wieżę, w której znajdowali się wojownicy, rażący wroga strzałami i włóczniami. Główne znaczenie miała jednak siła tego ogromnego zwierzęcia, które podczas natarcia tratowało wrogie oddziały i samym swoim wyglądem budziło lęk.

▪ *rysunek współczesny*

Bitwa pod Kannami została stoczona 2 sierpnia 216 r. p.n.e. Wojska kartagińskie pokonały wówczas dwukrotnie liczniejsze siły rzymskie. Zastosowana przez Hannibala pułapka, dzięki której udało się otoczyć i całkowicie zniszczyć rzymskie legiony, jest nazywana manewrem kanneńskim i od wieków opisywana w podręcznikach taktyki walki.

▪ *ilustracja, Niemcy, XIX w*

TEKST ŹRÓDŁOWY

TRAKTAT POKOJOWY KOŃCZĄCY II WOJNĘ PUNICKĄ

Postawione przez Rzymian warunki pokoju z Kartaginą zostały zapisane przez Polibiusza.

Oto poszczególne punkty podyktowanych warunków: mogą Kartagińczycy zatrzymać w Afryce te miasta, które posiadali przed wydaniem tej ostatniej wojny Rzymowi, a także kraj dawny, bydło, służbę i resztę mienia. Mają też od danego dnia nie doznawać szkód, mogą używać własnych zwyczajów i praw bez trzymania obcej załogi w mieście. To były warunki podyktowane łagodnością. Natomiast reszta warunków brzmiała: Kartagińczycy zobowiązują się naprawić Rzymowi wszystkie szkody zadane Rzymianom w czasie rozejmu. Muszą wydać jeńców i zbiegów wojennych z całego okresu wojny, wydać wszystkie okręty wojenne z wyjątkiem dziesięciu trójrzędowców, podobnie słonie. Wojny nie wypowiadać nikomu poza Afryką w ogóle, a w Afryce tylko za zgodą Rzymian. [...] *Dostarczyć wyżywienia dla wojska rzymskiego na trzy miesiące i płacić mu żołd tak długo, dopóki z Rzymu nie nadejdzie odpowiedź co do warunków pokoju. Wypłacić Rzymowi dziesięć tysięcy talentów* [talent – jednostka wagi wynosząca ok. 26 kg, w tym przypadku srebra] *w ciągu pięćdziesięciu lat, ratami po dwieście talentów eubejskich rocznie. Jako porękę wydać stu zakładników, których wybierze sam wódz rzymski spośród młodych ludzi w wieku od czternastu do trzydziestu lat.*

Źródło: Polibiusz, *Dzieje*, tłum. S. Hammer, t. II, tłum. M. Brożek, S. Hammer, Wrocław 2005, s. 186–187.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Rzymianie chcieli się zabezpieczyć przed odbudowaniem potęgi militarnej Kartaginy.
2. Oceń, czy Kartagińczykom zależało na jak najszybszym przyjęciu zaproponowanych warunków przez rzymski senat.

PODBÓJ ŚWIATA ŚRÓDZIEMNOMORSKIEGO

Po pokonaniu Kartaginy Rzym ugruntował panowanie w zachodniej części Morza Śródziemnego. Jeszcze przed ostateczną rozprawą z Kartagińczykami rzymskie legiony rozpoczęły ekspansję we wschodniej części Morza Śródziemnego. Ich celem stały się monarchie hellenistyczne. Jako pierwsza została podbita rządzona przez dynastię Antygonidów Macedonia, która podczas II wojny punickiej poparła Hannibala. Rzym ostatecznie pokonał Antygonidów, a ich państwo przestało istnieć. Macedonia została podzielona na kilka zależnych od Rzymu republik, a później przekształcona w prowincję rzymską. Z kolei kontrolowane dotąd przez Antygonidów greckie *poleis* dostały się pod rządy republiki, choć w 196 r. p.n.e. formalnie Rzymianie ogłosili wolność Hellenów.

Kolejnym celem Rzymu stała się monarchia Seleukidów oraz Egipt Ptolemeuszy, który wpadł w ręce Rzymian w **30 r. p.n.e.**, czyli po śmierci ostatniej królowej Egiptu, **Kleopatry VII** (o tej władczyni więcej na s. 105).

Imperium Rzymskie powstało w wyniku ciągłych podbojów i zwycięskich wojen. W tym czasie Rzymianie opanowali cały basen Morza Śródziemnego. Swoje sukcesy zawdzięczali m.in. temu, że dysponowali dobrze zorganizowaną armią i mieli niemal nieograniczone rezerwy ludzkie. Żaden z ich przeciwników nie był w stanie praktycznie bez końca uzupełniać strat w ludziach i podnosić się nawet po porażkach. Następstwami rzymskich podbojów były powiększenie terytorium (przyjrzyj się mapie na s. 99) oraz wzrost bezpieczeństwa i potęgi państwa, które dodatkowo dzięki łupom, kontrybucjom i podatkom stawało się coraz bogatsze. Na nowo zdobytych obszarach tworzono **prowincje**, którymi zarządzali wyznaczani przez senat byli konsulowie i pretorzy. Z prowincji wywożono do Italii zboże, kosztowności, szlachetne kruszce, ale i dzieła sztuki (z głównie z Grecji). Z podbitych ziem przywożono również niewolników. W opinii samych Rzymian ich panowanie było dobre dla barbarzyńców, którym przyniosło cywilizację, oraz dla wiecznie skłóconych Greków, którym przyniosło pokój.

ĆWICZENIA

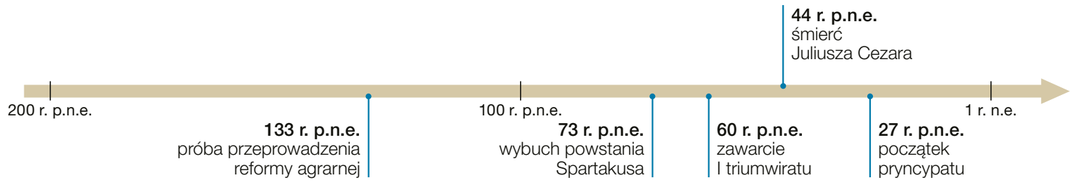
1. Przedstaw organizację armii rzymskiej w okresie republiki.
2. Omów główne etapy podboju Italii przez Rzym.
3. Przedstaw przebieg i skutki wojen punickich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

S. Lancel, *Hannibal*, tłum. R. Wiśniewski, Warszawa 2001.

3 POCZĄTKI CESARSTWA RZYMSKIEGO

W wyniku podbojów, które Rzymianie przeprowadzili w ciągu niespełna czterech stuleci, powstało rozległe imperium. Długotrwałe wojny i ich skutki znacząco wpłynęły na organizację rzymskiego państwa oraz jego życie społeczne. Jakie zagrożenia przyniosły republice tak wielkie zdobycze? Jakiego typu zmiany wywołały w ustroju Rzymu?

KRYZYS REPUBLIKI RZYMSKIEJ

W drugiej połowie II w. p.n.e. w rzymskiej republice doszło do gwałtownych konfliktów społecznych i politycznych. Rozpoczął się wówczas długotrwały spór dotyczący własności ziemi. Sprzymierzeńcy wysuwali żądanie równouprawnienia ich z obywatelami rzymskimi (więcej o tym na następnej stronie). Ponadto coraz częściej wybuchały powstania niewolników. Okazało się również, że dotychczasowe rozwiązania ustrojowe przestały się sprawdzać.

W czasach wielkich podbojów legioniści, którzy w większości byli drobnymi rolnikami, całe lata spędzali na wojnie. Nie mogli zatem zajmować się swoimi gospodarstwami. Gdy po długotrwałych kampaniach wracali do domu, często dowiadywali się, że ich gospodarstwa zostały sprzedane bogatym sąsiadom, gdyż ich rodziny nie były w stanie same podołać ciężkiej pracy na roli. Ci ostatni skupowali ziemie, aby tworzyć rozległe **latyfundia**, do których sprowadzali coraz liczniejszych w Italii niewolników. Oznaczało to, że weterani walk za republikę nie tylko tracili swoje ziemie, ale również – szanse na zatrudnienie w rolnictwie, praca niewolników była bowiem tańsza. W takiej sytuacji pozbawieni środków do życia drobni rolnicy przenosili się do Rzymu, gdzie szukali zatrudnienia. Ich upadek spowodował trudności w naborze do armii, gdyż to właśnie głównie z tej grupy rzymskiej ludności rekrutowali się legioniści. Ponadto napływ taniego zboża z podbitych prowincji sprawił, że posiadaczom ziemskim w Italii bardziej opłacały się uprawa winnej latorośli czy owoców oraz hodowla np. drobiu. Uzyskiwane w ten sposób produkty można było sprzedać za lepszą cenę niż zboże.

POSTAĆ HISTORYCZNA

TYBERIUSZ GRAKCH
162–133 p.n.e.

GAJUSZ GRAKCH
ok. 152–121 p.n.e.

Byli trybunami ludowymi w II w. p.n.e. Starszy z braci Grakchów – Tyberiusz – został w 133 r. p.n.e. wybrany na jednego z dziesięciu trybunów ludowych. Na tym stanowisku próbował przeforsować ustawę agrarną ograniczającą gromadzenie gruntów publicznych przez najbogatszych Rzymian. Zyskał w ten sposób licznych bogatych i wpływowych wrogów, którzy oskarżali go o planowanie przejęcia pełni władzy w Rzymie. W wyniku nagonki Tyberiusz został zamordowany.

Kontynuatorem jego polityki był Gajusz, który dziesięć lat po śmierci brata został trybunem ludowym. Dość szybko pozyskał sobie przychylność najbiedniejszej ludności Rzymu ustawą umożliwiającą jej zakup żywności po niskiej cenie. Oprócz tego odebrał patrycjuszom wyłączne prawo do rozsądzania spraw dotyczących nadużyć finansowych w prowincjach, o co posądzani byli głównie przedstawiciele patrycjatu. Wrogowie polityczni także przeciw niemu zorganizowali nagonkę, w wyniku której został zmuszony odebrać sobie życie. O zabicie poprosił swojego niewolnika. Uważa się, że wpływ na sposób postępowania braci Grakchów miała ich matka Kornelia Afrykańska Młodsza, słynąca z mądrości i uchodząca za wzór cnót, które powinny cechować Rzymianki.

Latyfundium – ogromny majątek ziemski, służący uprawie lub hodowli, do której właściciel zatrudnia pracowników lub niewolników.

W 133 r. p.n.e. z planem naprawienia tej sytuacji wystąpił trybun ludowy **Tyberiusz Grakch**. Przedstawił on reformę agrarną, czyli rolną – nowy podział gruntów publicznych. Większość tych ziem, mimo że należała do państwa, była zajmowana przez najbogatszych Rzymian. Tyberiusz Grakch zaproponował, żeby mogli oni posiadać najwyżej 125 hektarów, a nadwyżki miały zostać im odebrane i podzielone pomiędzy najbardziej potrzebujących. Projekt ten został przyjęty, mimo iż wzbudził ostry opór senatu. W doprowadzeniu reformy do końca przeszkodziła jednak śmierć Tyberiusza Grakcha, który został zamordowany przez swoich przeciwników politycznych. Dzieło Tyberiusza kontynuował jego brat, **Gajusz Grakch**, jednak i on stracił życie ze względu na wprowadzane reformy (biogram ich obu na poprzedniej stronie).

W I w. p.n.e. problem własności ziemi próbowano rozwiązać w inny sposób – postanowiono nadawać działki weteranom. Starania w senacie o uzyskanie dla nich ziemi wzięli na siebie wodzowie armii, w których służyli. Słabość tego rozwiązania polegała jednak na tym, że legioniści poczuwali się do lojalności coraz bardziej wobec swoich wodzów, od których zależały ich przyszłe losy, a coraz mniej wobec republiki.

Równocześnie rosło niezadowolenie wśród sprzymierzeńców, czyli tych mieszkańców Italii, którzy nie mieli praw politycznych, ale musieli brać udział w prowadzonych przez Rzym wojnach i płacić podatki (więcej o tym na s. 95). W 90 r. p.n.e. rozpoczęli oni powstanie, które trwało dwa lata. Armia sprzymierzeńców została wprawdzie rozbita, lecz po zakończeniu walk stopniowo zaczęto im przyznawać rzymskie obywatelstwo.

Dużym zagrożeniem dla republiki rzymskiej wynikającym z jej polityki podbojów okazał się napływ ogromnej liczby niewolników do Italii. Bezwzględny wyzysk i okrutne traktowanie ludności niewolnej doprowadziły

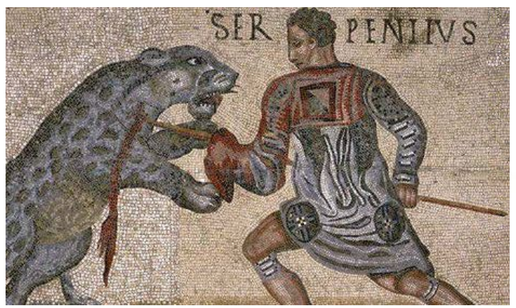

Urzędnicy rzymscy mierzący ilość zboża przywożonego do portu w Ostii zostali przedstawieni na mozaice. Masowy napływ ziarna z Afryki Północnej do Rzymu doprowadził do trwałych zmian w rzymskiej gospodarce.
▪ *mozaika, Ostia, III w. n.e.*

WARTO WIEDZIEĆ

Gladiatorzy

Jedną z ulubionych rozrywek Rzymian były krwawe widowiska, podczas których gladiatorzy walczyli na śmierć i życie. Różnorodne wyszkolenie i wyposażenie tych zapaśników miało uatrakcyjnić oglądaną walkę.

Walki z dzikimi zwierzętami, jak lwy, pantery lub niedźwiedzie, miały urozmaicać najpopularniejsze pojedynki toczone pomiędzy gladiatorami.
▪ *mozaika, Italia, IV w. n.e.*

? Z jakich powodów gladiatorzy mogli stanowić zagrożenie dla Rzymian?

Gladiatorzy byli uzbrojeni w różnorodny sposób. Sieciarz [1] walczył z zastosowaniem trójzębu, sztyletu i sieci, którą starał się spętać przeciwnika. Jego przeciwnik walczący na wzór tracki [2] miał za to hełm z zasłoną na twarz okrywający całą głowę, małą tarczę i krótki miecz.

Przysięga Spartakusa to rzeźba, która ukazuje młodego Spartakusa ślubującego pomścić śmierć mężczyzny, być może jego ojca. Scena ma jedynie charakter symboliczny, gdyż nie zachowały się żadne informacje dotyczące dzieciństwa przywódcy największego powstania niewolników.

- *rzeźba marmurowa, Paryż, XIX w.*

do kilku groźnych dla państwa powstań. Pierwsze dwa z nich wybuchły na Sycylii, jednak zostały stłumione. O wiele bardziej niebezpieczne dla Rzymu okazało się powstanie, na którego czele stanął **Spartakus**. Był on gladiatorem, który w **73 r. p.n.e.** zorganizował bunt w jednej ze szkół gladiatorów na południu Italii. Do buntowników zgromadzonych na zboczach wulkanu Wezuwiusz przyłączyli się zbiegli niewolnicy oraz zrujnowani chłopi. Stłumienie powstania Spartakusa zajęło Rzymianom dwa lata. Choć powstańcy zostali okrutnie ukarani, to po tak trudnym do ujarzmienia buncie los niewolników zaczął się stopniowo poprawiać.

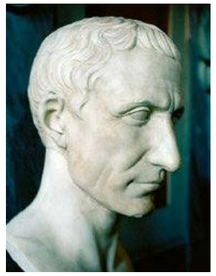
RYWALIZACJA WODZÓW O WŁADZĘ W RZYMIE

Przemiany w armii rzymskiej w okresie republiki sprawiły, że legioniści stawali się coraz bardziej zależni od swoich wodzów. To właśnie oni decydowali o podziale łupów, jak również troszczyli się o los weteranów, którymi dowodzili wcześniej podczas licznych kampanii. Na początku I w. p.n.e. o władzę i wpływy rywalizowali dwaj wodzowie: **Gajusz Mariusz** oraz **Lucjusz Korneliusz Sulla**. W I wojnie domowej zwycięstwo odniósł Sulla, który w 82 r. p.n.e. został dyktatorem na czas nieokreślony. Było to pogwałcenie zasady, zgodnie z którą dyktatora powoływano wyłącznie w sytuacji nadzwyczajnej jedynie na sześć miesięcy. Korzystając z uprawnień dyktatora, Sulla ogłosił **listy proskrypcyjne**, czyli spis osób skazanych na śmierć. Na tych listach znalazły się nazwiska tysięcy jego przeciwników politycznych. Następnie Sulla przystąpił do reformowania ustroju republiki rzymskiej, tak aby wzmocnić władzę senatu kosztem innych zgromadzeń i trybunatów ludowych. Po przeprowadzeniu reform polityk ten zrzekł się dyktatury i powrócił do życia prywatnego.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GAJUSZ JULIUSZ CEZAR

100–44 p.n.e.

Był jednym z najwybitniejszych wodzów rzymskich, politykiem i dyktatorem. Pochodził ze znaczącego rzymskiego rodu Juliuszów. Dzięki sukcesom militarnym dowodzonych przez niego legionów cieszył się ogromną popularnością. Zawarł triumwirat – porozumienie z Krassusem i Pompejuszem, z którymi podzielili pomiędzy siebie wpływy w imperium. Po śmierci Krassusa popadł w konflikt z Pompejuszem i wspierającym go senatem. Pokonał ich w wojnie domowej i przejął pełnię władzy nad republiką jako dożywotni dyktator. Został zamordowany podczas obrad senatu przez liczną grupę spiskowców, w skład której wchodził także jego przyjaciel Brutus. Podobno ostatnie słowa Cezara brzmiały: *Et tu, Brute, contra me?* (*I ty, Brutusie, przeciwko mnie?*). Oprócz zdolności dowódczych i politycznych Cezar był obdarzony również talentem literackim, zasłynął m.in. jako autor wspomnień ze zwycięsko toczonych wojen. Pozostawił po sobie także kilka maksym, jak np. *Veni, vidi, vici* (*Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem*).

Wdrożone przez Sullę zmiany ustroju nie przetrwały długo. W 70 r. p.n.e. konsulami zostali **Gnejusz Pompejusz** oraz **Marek Krassus**, którzy starali się cofnąć przynajmniej część reform Sulli. Udało im się przywrócić dawną władzę trybunom ludowym i szybko stali się najbardziej wpływowymi politykami rzymskimi. Wkrótce dołączył do nich **Gajusz Juliusz Cezar**. W 60 r. p.n.e. ci trzej przywódcy zawarli tajną i prywatną umowę, określaną przez historyków mianem **I triumwiratu** (od łac. *tres vires*, czyli 'trzech mężów'). Na jej mocy triumwirowie podzielili się wpływami w państwie. Zgodnie z umową Cezar objął konsulat w 59 r. p.n.e., a później został namiestnikiem w należącej do Rzymu części Galii. Postawił sobie wówczas za cel podbój całej tej krainy. Po kilku latach ciężkich walk udało mu się to osiągnąć.

Gdy Cezar podbijał Galię, w Rzymie doszło do ważnych zmian. Krassus zginął na Wschodzie podczas walk z Partami, Pompejusz zaś porozumiał się z senatem i zyskał prawie nieograniczoną władzę. Senat zażądał od Cezara rezygnacji z dowództwa i powrotu do stolicy. Wódz odmówił jednak i w 49 r. p.n.e. wkroczył do Italii na czele swoich wojsk. Tak rozpoczęła się II wojna domowa.

CIEKAWOSTKA

Kości zostały rzucone

Gdy w 49 r. p.n.e. Cezar odrzucił żądania senatu współdziałającego z Pompejuszem, wojna domowa pomiędzy nimi była nieunikniona. Na czele swoich wojsk przekroczył graniczną rzekę Rubikon i znalazł się w Italii. Miał przy tym wypowiedzieć słynne słowa: *Alea iacta est* (*Kości zostały rzucone*). Do dziś tej sentencji używa się dla podkreślenia, że została podjęta przełomowa decyzja bez możliwości odwrotu.

Juliusz Cezar wkraczający do Italii na czele wojska.

- *rycina, XIX w.*

Gnejusz Pompejusz mógł w tej wojnie liczyć na poparcie wielu legionów, ale stacjonowały one w prowincjach. W Italii właściwie nie miał wojsk, dlatego ze swoimi zwolennikami odpłynął do Grecji. To właśnie tam, **pod Farsalos**, doszło w **48 r. p.n.e.** do decydującej bitwy, w której zwycięstwo odniósł Cezar. Pokonany Pompejusz szukał schronienia w Egipcie, gdzie jednak został zamordowany.

Po klęsce Pompejusza Cezar stał się niekwestionowanym władcą imperium. W 44 r. p.n.e. został dożywotnim dyktatorem. Cezar wdrożył ważne dla państwa reformy:

- nadawał obywatelstwo mieszkańcom prowincji,
- rozpoczął przebudowę Rzymu,
- zreformował kalendarz.

Reformatorską działalność Cezara przerwała jego śmierć w dniu **idów marcowych**, czyli 15 marca 44 r. p.n.e. Spisek na życie wodza zawiązała grupa senatorów niezadowolonych z faktu, że skupił w swoim ręku tak dużą władzę. Spiskowcy chcieli przywrócić ustrój republikański, lecz ich wystąpienie otworzyło jedynie kolejny w I w. p.n.e. okres wojen domowych.

Po zamachu na Cezara spiskowcy w obawie przed gniewem ludu uciekli na Wschód. W Rzymie pozostał bliski współpracownik zamordowanego, **Marek Antoniusz**. Wkrótce pojawił się tam również wnuk siostry Cezara, **Gajusz Oktawian**. W 43 r. p.n.e. Marek Antoniusz, Gajusz Oktawian oraz trzeci najbardziej wpływowy wódz rzymski w tym czasie – Marek Lepidus – zawarli **II triumwirat**. Na jego mocy podzielili się władzą nad państwem: prowincje zachodnie przypadły Oktawianowi, wschodnie Antoniuszowi, zaś Afryka Lepidusowi. W 42 r. p.n.e. pokonali wojska dowodzone przez zabójców Cezara. Zgoda pomiędzy triumwirami nie trwała jednak długo. Oktawian szybko przejął rządy w Afryce i odtąd było już tylko dwóch władców imperium. Wkrótce doszło między nimi do konfliktu. Antoniusz związał się z królową Egiptu Kleopatrą VII i rozwiódł się ze swoją dotychczasową żoną, która była siostrą Oktawiana. Decydującym starciem między dwoma politykami okazała się morska bitwa stoczona w **31 r. p.n.e. pod Akcjum** u wybrzeży Grecji. Zwycięstwo odniósł Oktawian, zaś Antoniusz i Kleopatra schronili się w Egipcie. Gdy dotarły tam wojska Oktawiana, oboje popełnili samobójstwo.

Zamach na Cezara przeprowadzono podczas posiedzenia senatu. Według relacji rzymskich historyków spiskowcy mieli mu zadać kilkadziesiąt ciosów sztyletami. Cezar skonał u stóp posągu Pompejusza – swojego niedawnego rywala.

- *obraz, Włochy, XIX w.*

POWSTANIE CESARSTWA

Po pokonaniu Marka Antoniusza mający pod swoimi rozkazami ogromną armię Oktawian stał się jedynym panem rozległego imperium. Zdawał sobie jednak sprawę, że skupienie w ręku jednej osoby zbyt dużej władzy może, jak w przypadku Juliusza Cezara, wywołać gniew zwolenników republiki. W **27 r. p.n.e.** przekazał senatowi wszystkie nadzwyczajne uprawnienia, co formalnie miało oznaczać powrót do dawnej formy rządów. Wdzięczny senat przyznał Oktawianowi tytuł **Augusta**, czyli wywyższonego, dostojnego. W praktyce młody polityk przystąpił do tworzenia nowego ustroju, który określamy mianem **cesarstwa**.

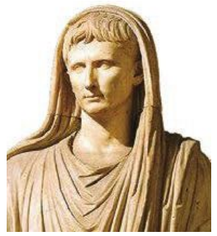
Republika nie przestała istnieć, lecz Oktawian August, po przejęciu uprawnień różnych urzędów republikańskich, stał się jedynowładcą Rzymu. Ustrój wprowadzony przez niego jest nazywany także **pryncypatem**, a jego samego określano jako **cesarza** lub **princepsa**. Nazwa ta pochodzi od słów *princeps senatus*, czyli pierwszy w senacie, tak bowiem nazywano senatora, którego imię pojawiało się jako pierwsze na liście senatorów. Oktawian stworzył nową listę senatorów, na której jego imię figurowało jako pierwsze. Ponadto przejął uprawnienia trybunów ludowych, dzięki czemu zyskał nietykalność osobistą, **prawo inicjatywy ustawodawczej** oraz weta.

Główną podporą jego rządów była armia, nad którą zapewnił sobie pełną kontrolę. Podzielił prowincje na te, które podlegały senatowi, i te, nad którymi sprawował bezpośrednio władzę. Pod kontrolą Oktawiana znalazły się te obszary, gdzie stacjonowała większość wojska. Przeprowadził też gruntowną reformę armii, która stała się zawodowa, a żołnierze musieli odsłużyć określony czas. Zadbano również o odpowiednie zabezpieczenie starości dla weteranów. Stworzony przez Oktawiana ustrój okazał się trwały i utrzymał się w Rzymie do końca III w. n.e.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GAJUSZ OKTAWIAN AUGUST

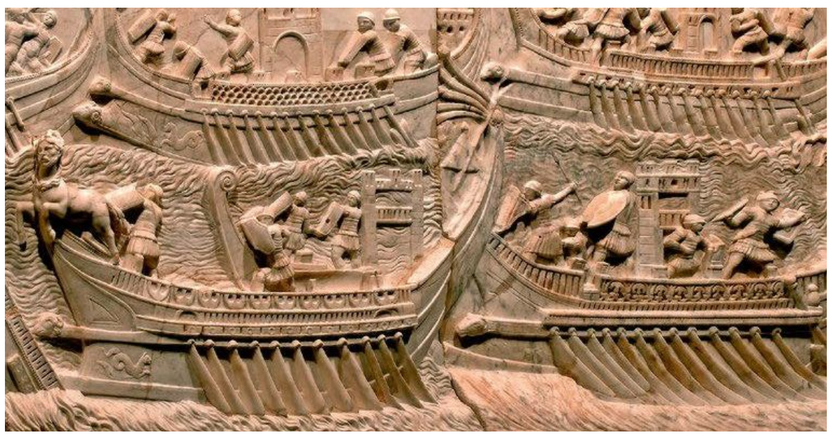
63 r. p.n.e.–14 r. n.e

Był wnukiem siostry Juliusza Cezara. Po śmierci Cezara – na mocy jego testamentu – został uznany za jego syna i następcę. W 43 r. p.n.e. wraz z Markiem Aureliuszem i Lepidusem Oktawian zawiązał II triumwirat. Rok później w bitwie pod Filippi triumwirowie rozgromili wojska zabójców Cezara. W 31 r. p.n.e. pokonał Marka Aureliusza w bitwie morskiej pod Akcjum i przejął władzę w Rzymie. Formalnie Oktawian nigdy nie przywrócił monarchii, jednak jest uważany za pierwszego cesarza rzymskiego. W 27 r. p.n.e. senat przyznał mu tytuł Augusta. Odtąd Oktawian sprawował niepodzielną władzę, skupiając w swoim ręku kluczowe urzędy rzymskie. Okres panowania Oktawiana często jest nazywany „komedią republiki". Na łożu śmierci miał zapytać: *Czy sądzicie, że dobrze odegrałem swoją rolę w tej życiowej farsie?*

USTRÓJ PRYNCYPATU

W okresie pryncypatu władza należała do cesarza, czyli princepsa. Podlegała mu większość administracji, był najwyższym kapłanem i kierował wymiarem sprawiedliwości. Ponadto stał na czele sił zbrojnych. Decyzje w sprawach państwowych princeps podejmował często po konsultacji z niewielkim gronem doradców, którzy wchodzili w skład rady cesarskiej. Senat nadal pozostał ważnym organem władzy państwowej. Administrował częścią prowincji i pełnił funkcję trybunału. Postanowienia senatu miały moc ustaw.

Bitwa pod Akcjum była jedną z największych bitew morskich starożytności. Wzięło w niej udział ponad 600 okrętów rzymskich i egipskich. We wczesnym okresie cesarstwa wydarzenie to odgrywało ważną rolę w propagandzie rzymskiej sławiącej dokonania Oktawiana. Dlatego popularne były przedstawiające je płaskorzeźby i malowidła, a nawet inscenizacje odtwarzające tę bitwę.

▪ *płaskorzeźba, Rzym, I w. p.n.e.*

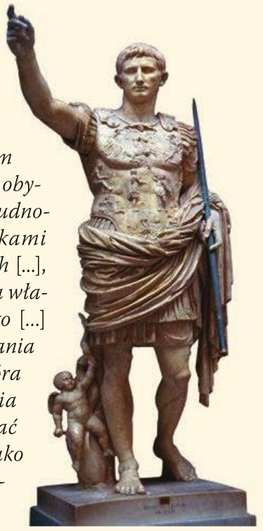
TEKST ŹRÓDŁOWY

UPRAWNIENIA PRINCEPSA

Rzymski historyk – Kasjusz Dion – w III w. n.e. przedstawił reformy ustrojowe Oktawiana.

[Oktawian August] *oddał senatowi prowincje słabsze, uspokojone i niewojownicze, natomiast w swój zarząd objął prowincje silniejsze, niepewne i niebezpieczne lub sąsiadujące z nieprzyjacielskimi ludami, czy też same przez się zdolne do wywoływania przewrotów. Uczynił to rzekomo dlatego, by senat mógł wykonywać swą władzę spokojnie, podczas gdy on sam miał ponosić trudy i niebezpieczeństwa, w istocie zaś dlatego, by pod tym pozorem tamci byli bezbronni i bezsilni, a tylko on mógł broń posiadać i utrzymywać żołnierzy* [...]. *Cała władza ludu i senatu przeszła na Augusta i od niego zaczyna się pełne jedynowładztwo. Albowiem tak było właściwie, choć później rządziły równocześnie dwie lub trzy osoby. Wprawdzie sam tytuł jedynowładcy był tak dalece znienawidzony przez Rzymian, że nie nazywali oni swych cesarzy ani dyktatorami, ani królami, ani w podobny sposób; jednak nie ma powodu, by nie można było mówić, iż panowała u nich monarchia, ponieważ w ich rękach spoczywała najwyższa władza. Jakkolwiek urzędy, z wyjątkiem cenzury, obsadzane są według dawnego prawa, to jednak kierownictwo i zarząd wszystkich spraw zależy wyłącznie od woli każdorazowego cesarza. Ażeby jednak zachować pozory, iż nie posiadają niczego samowolnie, lecz wszystko zgodnie z prawem, zjednoczyli w swoim ręku, z zachowaniem dotychczasowych nazw wszystkie urzędy, które za czasów władztwa ludu decydujące miały znaczenie, z wyjątkiem wszakże dyktatury. Często piastują godność konsulów, a jako prokonsulowie występują, ilekroć opuszczają mury miasta.* [...] *Z tytułu godności cenzorskiej sprawują nadzór nad naszym sposobem życia i nad naszymi obyczajami, przeprowadzają spis ludności* [...]. *Ponieważ są członkami wszystkich kolegiów kapłańskich* [...], *mają wszelką świecką i duchową władzę. Władza trybuna ludowego* [...] *daje im uprawnienia sprzeciwiania się każdej uchwale senatu, która im nie odpowiada, i zapewnia nietykalność, tak że mogą skazać na śmierć bez sądu i prawa, jako przestępcę, każdego, kto im przeciwstawi się słowem lub czynem w najlżejszy sposób.*

Źródło: Kasjusz Dion, *Historia rzymska*, [w:] *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 264–266.

Posąg Oktawiana Augusta z Prima Porta. U stóp władcy widoczny jest bóg miłości Amor – syn bogini Wenus. Według wierzeń Rzymian ród Juliuszów, z którego wywodził się Oktawian, miał pochodzić właśnie od rzymskiej bogini miłości.

▪ *rzeźba, Rzym, I w. p.n.e.*

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Oktawian August nie nazwał się królem.
2. Wymień urzędy republiki, których uprawnienia przejął cesarz.
3. Wskaż rzeczywiste przyczyny podziału władzy nad prowincjami między cesarzem a senatem.

August ustanowił ponadto kilka nowych urzędów. Najważniejszym z nich był urząd prefekta pretorianów, który stał na czele gwardii pretoriańskiej strzegącej bezpieczeństwa władcy i członków jego rodziny. Z uwagi na stały dostęp do władcy kolejni prefekci pretorianów stawali się w rzeczywistości drugimi osobami w państwie. Ponieważ formalnie republika nie przestała istnieć, a cesarz był tylko pierwszym spośród równych, August nie wprowadził zasady dziedziczności władzy. W teorii zatem wybór następcy zależał od senatu. W praktyce jednak każdy cesarz starał się wyznaczyć swojego następcę. Upatrzonego kandydata, który mógł być jego synem lub bliskim krewnym, dopuszczał do najwyższych urzędów i zaszczytów, wskazując w ten sposób, kto ma przejąć po nim władzę. Senat nie mógł się sprzeciwić jego woli i wybierał wyznaczonego kandydata.

ĆWICZENIA

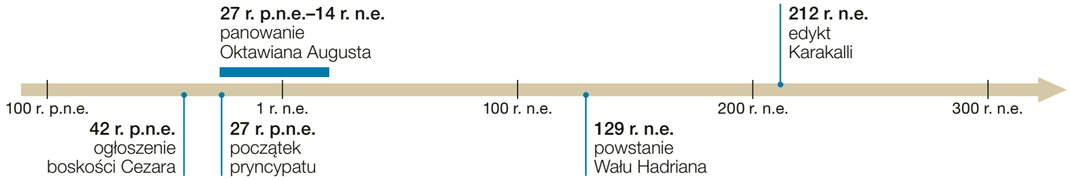
1. Wskaż najważniejsze przejawy kryzysu republiki rzymskiej pod koniec II i w I w. p.n.e.
2. Oceń, jakie znaczenie dla losów republiki mieli w I w. p.n.e. wodzowie legionów.
3. Scharakteryzuj ustrój pryncypatu. Wyjaśnij, jak doszło do jego ustanowienia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Holland, *Oktawian August. Ojciec chrzestny Europy*, tłum. A. Kowalska, Warszawa 2005.

4 IMPERIUM RZYMSKIE

Podboje przyniosły Imperium Rzymskiemu ogromne nabytki terytorialne. Mniej oczekiwanym skutkiem stały się znaczące przemiany społeczne. Ci, którzy najbardziej wzbogacili się i powiększyli swoje wpływy podczas podbojów, dążyli również do zdobycia szerszego zakresu władzy. W związku z tym dawny system republikański ulegał gwałtownym przemianom. Jak funkcjonowała forma rządów wprowadzona przez Oktawiana Augusta? W jaki sposób zmieniło się społeczeństwo Rzymu w tym okresie?

PAX ROMANA

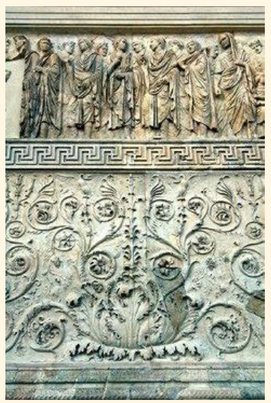
System władzy stworzony przez Oktawiana Augusta okazał się trwały. Dzięki wprowadzeniu pryncypatu zakończył się okres wojen domowych, które osłabiły państwo w drugiej połowie I w. p.n.e., a cesarstwo rzymskie zyskało prawie trzy stulecia rozwoju i dobrobytu. Ten wieloletni stan pokoju zarówno wewnętrznego, jak i na granicach został określony mianem ***pax Romana***, czyli pokoju rzymskiego.

Podstawą władzy cesarskiej Oktawiana Augusta i jego następców była armia, która składała się w połowie z obywateli rzymskich walczących w legionach, w połowie zaś – z mieszkańców prowincji służących w oddziałach posiłkowych. Cesarz rządził rozległym imperium za pośrednictwem urzędników. Państwo podzielono na prowincje, których namiestników wyznaczał cesarz lub senat.

Po śmierci Augusta, który nie miał męskiego potomka, władzę sprawowali członkowie jego rodziny lub potomkowie jego żony Liwii z pierwszego małżeństwa. Określa się ich mianem **dynastii julijsko-klaudyjskiej**. Za jej panowania cesarstwo rozwijało się dobrze i uniknęło poważniejszych niepokojów. Zachowały się jednak bardzo niechętne opinie na temat niektórych władców – np. Kaliguli czy Nerona, którzy zostali zapamiętani jako bezwzględni tyrani i zbrodniarze. Szczyt rozwoju Rzymu przypadł na II w. n.e., gdy panował m.in. Hadrian z **dynastii Antoninów**. W tym okresie panujący władca wyznaczał swojego następcę, który często nie był z nim w żaden sposób spokrewniony i – aby móc przekazać mu władzę – adoptował go.

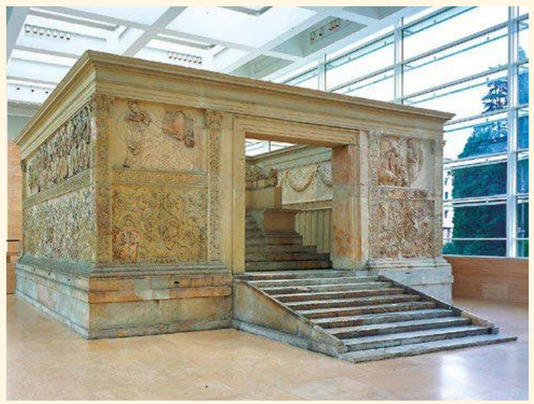
OŁTARZ POKOJU

Symbolem pokoju wprowadzonego przez Oktawiana był marmurowy Ołtarz Pokoju (łac. *Ara Pacis*). Cesarz ślubował jego wzniesienie po powrocie z kampanii wojennych w Hiszpanii i Galii w 13 r. p.n.e. Ukończenie budowy i konsekracja ołtarza nastąpiły cztery lata później. Został on ustawiony na Polu Marsowym w Rzymie. Właściwy ołtarz otoczono marmurowym ogrodzeniem na planie prostokąta, pokrytym płaskorzeźbami.

Płaskorzeźby otaczające ołtarz przedstawiają m.in. wydarzenia z dziejów Rzymu oraz sceny mitologiczne.

- *fotografia współczesna*

Ołtarz Pokoju nie przetrwał do naszych czasów, jednak został zrekonstruowany w pierwszej połowie XX w. Udało się to dzięki licznym zachowanym fragmentom oryginalnych płaskorzeźb.

- *fotografia współczesna*

? W jaki sposób został udekorowany Ołtarz Pokoju wzniesiony przez Oktawiana?

TEKST ŹRÓDŁOWY

DOKONANIA OKTAWIANA AUGUSTA

Zaprowadzenie pokoju za rządów Oktawiana Augusta zostało opisane przez rzymskiego pisarza z II w. n.e. – Swetoniusza.

Świątynię Janusa Kwiryna [rzymska świątynia wojny], *którą przed nim dwa razy zaledwie zamknięto od chwili założenia Rzymu, August w znacznie krótszym okresie czasu trzykrotnie zamykał, zapewniwszy pokój na lądzie i morzu.* [...]

Bardzo wiele gorszących występków przetrwało dotychczas ku szkodzie społecznej jako pozostałość swawoli [tu: przestępczości], *panoszącej się niegdyś w czasie wojen domowych, albo nawet wiele nowych wkradło się już w okresie pokojowym. Oto mnóstwo opryszków* [przestępców] *paradowało jawnie z bronią u pasa, niby dla ochrony życia. Po wsiach chwytano podróżnych, bez różnicy: wolnych i niewolnych, oraz przetrzymywano ich w prywatnych więzieniach. Co więcej, pod pozorem jakby nowych stowarzyszeń powstawały całe bandy celem wspólnego uprawiania wszelkiego rodzaju występków. August uśmierzył najpierw rozboje, rozstawiając posterunki straży w miejscach najbardziej dogodnych, przetrząsnął wszystkie prywatne więzienia, stowarzyszenia porozwiązywał, zostawiając tylko bardzo już dawne i zgodnie z prawem powstałe. Spisy dawnych dłużników skarbu państwowego kazał spalić, jako szczególnie podatne źródło do potwarczych* [bezpodstawnych i obraźliwych] *oskarżeń.* [...] *Nazwiska dłużników od dawna szarpanych przez sądy, z których nieszczęścia uciechę tylko mieli ich przeciwnicy, kazał wykreślić, dodając jeszcze ostrzegawczą uwagę, że jeśliby kto ośmielił się powtórnie kogoś przed sąd wezwać, narazi się sam na równe niebezpieczeństwo kary.*

Źródło: Swetoniusz, *Żywoty cezarów. Boski August*, tłum. J. Niemirska-Pliszczyńska, Wrocław 1987, s. 86, 94.

? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie miało zamknięcie świątyni Janusa w Rzymie.
2. Wymień działania podjęte przez Oktawiana Augusta, aby zapewnić pokój wewnętrzny w imperium.

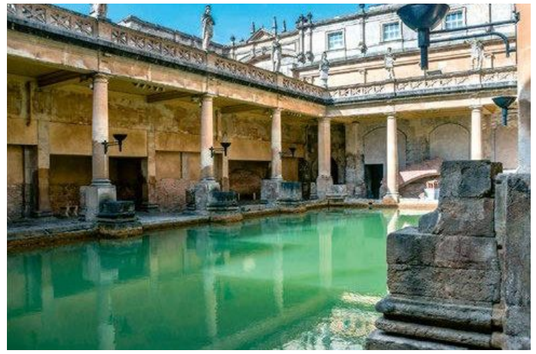
NIEWOLNICTWO W RZYMIE

W starożytnym Rzymie, podobnie jak w innych antycznych społecznościach, istniało niewolnictwo (więcej o niewolnictwie w okresie republiki na s. 103–104). Niewolnikami zostawali jeńcy wojenni lub osoby porwane przez piratów. Mogło się również zdarzyć, że człowiek urodzony jako wolny stawał się niewolnikiem na skutek utraty praw obywatelskich. Status niewolnika był przekazywany z pokolenia na pokolenie. Niewolnik nie był traktowany jak osoba, ale jak rzecz należąca do właściciela, którą można było swobodnie rozporządzać. Nie miał ani praw osobistych, ani politycznych. Nie mógł zawierać związków małżeńskich, a jedynie za zgodą właściciela żyć w konkubinacie. W przeciwieństwie do Grecji, gdzie niewolnicy pracowali najczęściej w rzemiośle, w Rzymie byli główną siłą roboczą w rolnictwie, w tym w latyfundiach. Pracować musieli tam od świtu do nocy, część z nich była przy tym zakuta w kajdany. Za swoją pracę otrzymywali jedynie skromne pożywienie. Wszelkie przejawy nieposłuszeństwa surowo karano.

Tabliczki noszone przez niewolników zawierały informację o właścicielu każdego z nich. Na przedstawionej na zdjęciu napis głosi: *Jestem Asellus, niewolnik Prejektusa, sekretarza prefekta Annony, i przekroczyłem mury Rzymu. Złap mnie, ponieważ jestem zbiegłym niewolnikiem i zaprowadź mnie na ulicę Balwierzy, koło świątyni Flory.*

- *tabliczka z brązu, Italia, III–IV w. n.e.*

Termy – rzymskie łaźnie publiczne dostępne były dla wszystkich niezależnie od statusu majątkowego. W skład kompleksu term wchodziły baseny z ciepłą i zimną wodą, a także m.in. sale gimnastyczne, biblioteki czy pokoje do gry w kości. Jedne z najlepiej zachowanych term rzymskich znajdują się w mieście Bath [czyt.: bas] w Wielkiej Brytanii. Wzniesiono je w I w. n.e.

▪ *fotografia współczesna*

Rekonstrukcja ulicy rzymskiej z charakterystycznymi kamienicami czynszowymi nazywanymi *insula* 1. Ulicami często spływały nieczystości, więc piesi mogli przechodzić ówcześnie na drugą stronę tylko po specjalnych kamiennych stopniach 2. Były one rozstawiane w taki sposób, żeby pomiędzy nimi mogły przejechać wozy.

▪ *współczesna wizualizacja*

W nieco lepszym położeniu znajdowali się niewolnicy w mieście. Byli to głównie ludzie wykonujący określony zawód, np. kucharze czy nauczyciele. Niewolnik zatrudniony w domu swojego właściciela był narażony na jego kaprysy, lecz miał szansę zjednania sobie sympatii swojego pana, a w rezultacie nawet uzyskania wyzwolenia.

Wyzwolony niewolnik stawał się **wyzwoleńcem** – człowiekiem wolnym, jednak bez obywatelstwa rzymskiego. Nie mógł go sobie zapewnić dzięki podjęciu służby w legionach. Dopiero jego dzieci zyskiwały pełne prawa obywatelskie. W czasach cesarstwa niektórzy wyzwoleńcy dzięki działalności handlowej zdobyli ogromne majątki, a następnie wpływy na dworze cesarskim.

ROMANIZACJA I URBANIZACJA

Ważnym czynnikiem integrującym państwo była **romanizacja**. Polegała ona na rozpowszechnianiu kultury rzymskiej i rzymskiego systemu politycznego w podbitych prowincjach. Na zachodzie cesarstwa dominował język łaciński, na wschodzie zaś – grecki. Łacina jednak pozostawała językiem urzędowym. Nikt, kto jej nie znał, nie mógł zrobić kariery w administracji lub armii. Z łaciny wywodzą się języki romańskie, m.in.:

- francuski,
- hiszpański,
- portugalski,
- włoski.

Forum Romanum to najważniejszy plac starożytnego Rzymu. W okresie republiki skupiało się tu życie polityczne, kulturalne i handlowe miasta. Przy forum wznosiły się najważniejsze budynki administracyjne oraz liczne budowle sakralne, m.in. świątynia Saturna, boga rolnictwa, zasiewów i czasu 1. W czasach cesarstwa stawiano tu także łuki triumfalne, a wśród nich zachowany do dziś łuk Septymiusza Sewera 2.

▪ *fotografia współczesna*

Wraz z postępem romanizacji mieszkańcy prowincji stopniowo otrzymywali obywatelstwo rzymskie. Jako pierwszym przyznano je przedstawicielom elit w miastach. Dla ludzi ze wsi szansą na zyskanie tych praw stała się służba w armii. Ukoronowaniem długotrwałego procesu nadawania obywatelstwa mieszkańcom prowincji był **edykt cesarza Karakalli**. Na mocy tego dokumentu z 212 r. taki status otrzymali wszyscy wolni mieszkańcy cesarstwa.

Z romanizacją ściśle wiązała się **urbanizacja**. We wschodniej części cesarstwa istniejące wcześniej miasta rozbudowywały się w szybkim tempie. Na zachodzie z kolei wzniesiono wiele nowych ośrodków miejskich, gdzie nierzadko naśladowano rozwiązania zastosowane w Rzymie. Z czasem powstał model miasta rzymskiego, na którym wzorowano zakładane ośrodki. Wzorzec ten osiągnął najbardziej dojrzałą postać za panowania Oktawiana Augusta i w zasadzie w późniejszych latach nie był już zmieniany. Obejmował stałe elementy występujące we wszystkich miastach cesarstwa, m.in.:

- forum – plac otoczony kolumnami, centrum życia miejskiego,
- świątynię na wysokim podium, poświęconą najważniejszym rzymskim bóstwom,
- termy,
- amfiteatr (więcej o rzymskiej architekturze przeczytasz na s. 115).

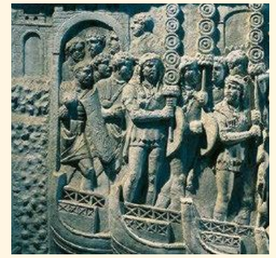
KONIEC PODBOJÓW RZYMU

W chwili gdy Oktawian August wprowadzał nowy ustrój, w granicach państwa rzymskiego znalazły się już w zasadzie prawie wszystkie ziemie, które Rzymianie mieli podbić. Sam twórca pryncypatu opanował jeszcze tereny leżące między Renem a Łabą i utworzył tam prowincję o nazwie Germania. Podbój ten okazał się jednak nietrwały – przekreśliła go klęska zadana wojskom rzymskim w 9 r. n.e. w bitwie w **Lesie Teutoburskim** przez mieszkańców tych ziem. Tylko nieliczni spośród jego następców próbowali powiększyć obszar cesarstwa. Rządzący w połowie I w. n.e. Klaudiusz podbił część Brytanii, a na początku II w. n.e. Trajan zajął Dację – obszar rozciągający się na północ od Dunaju, obejmujący teren dzisiejszej Rumunii. Większość władców starała się jedynie utrzymać dotychczasowy stan posiadania. Dalsze podboje wymagały znacznych kosztów, co mogło zagrozić rzymskiej gospodarce. Ponadto cesarze obawiali się nadmiernego wzrostu popularności ambitnych wodzów, którzy odnosili zwycięstwa.

Edykt – rozporządzenie prawne o charakterze ogólnym, odnoszące się do całego imperium, jednej prowincji lub tylko określonego miasta.

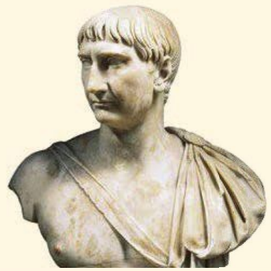
KOLUMNA TRAJANA

Kolumna Trajana, mierząca niemal 40 m wysokości, została wzniesiona w 113 r. dla uczczenia zwycięstw tego cesarza nad Dakami. Zdobią ją liczne płaskorzeźby, które ukazują w 155 scenach historię dwóch wojen Rzymian z Dakami, toczonych w latach 101–106. Pierwotnie na szczycie kolumny był ustawiony posąg cesarza, usunięto go jednak w IV w. n.e. W XVI w. zastąpiono go figurą św. Piotra, która wieńczy kolumnę do dziś.

Płaskorzeźby zdobiące kolumnę przedstawiają historię wojen z Dakami od przygotowań wojennych do zdobycia dackiej stolicy Sarmizegetusy i śmierci króla Decebala. Sam cesarz Trajan jest uwieczniony na płaskorzeźbach ok. 60 razy.

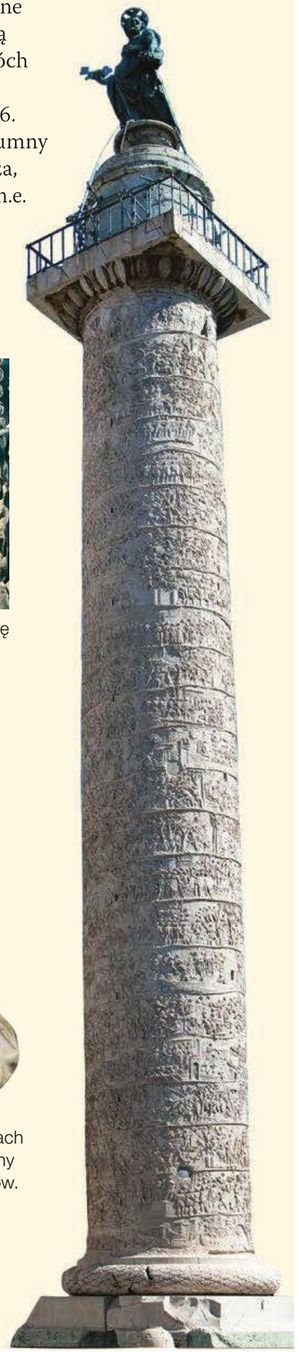
▪ *płaskorzeźba, Italia, II w. n.e.*

Trajan był władcą Rzymu w latach 98–117 n.e. Zasłynął jako wybitny wódz, pogromca Daków i Partów.

▪ *popiersie marmurowe, Rzym, II w. n.e.*

? Jaką funkcję pełniły płaskorzeźby zdobiące kolumnę Trajana?

LIMES – GRANICA CESARSTWA

W drugiej połowie I w. n.e. na granicach Rzymu zaczęto wznosić system fortyfikacji nazywany **limesem** (łac. *limes* – ‘droga’). Umocnienia te miały rozmaitą postać, w zależności od materiału, jaki był dostępny w różnych częściach cesarstwa. Trzon tego systemu obronnego stanowiły obozy wojskowe, pomiędzy którymi budowano wieże strażnicze. Z czasem, głównie nad Renem i Dunajem, zaczęto wznosić drewniane palisady, wały ziemne oraz wykopano fosy. W Brytanii z kolei z rozkazu cesarza Hadriana zbudowano umocnienia wyznaczające granicę posiadłości rzymskich na wyspie zwane **Wałem Hadriana**.

Rzymianie nie traktowali limesu jako bariery, która mogłaby powstrzymać zmasowany atak wroga. Umocnienia służyły jednak do kontrolowania osób i towarów napływających do cesarstwa i z niego wysyłanych. Rzymianie i barbarzyńcy z obszarów rozciągających się poza limesem utrzymywali kontakty handlowe. Żołnierze stacjonujący na granicach kupowali część potrzebnego im zaopatrzenia od barbarzyńskiej ludności zamieszkałej w pobliżu obozów. Rzymianie docierali także do terenów, które leżały bardzo daleko od granic cesarstwa. Przykładem może być **szlak bursztynowy** (znajdziesz go na mapie na następnej stronie) wiodący znad Adriatyku nad Bałtyk, gdzie na wschód od ujścia Wisły występował bursztyn. Rzymianie bardzo go sobie cenili i sprowadzali w dużych ilościach.

WARTO WIEDZIEĆ

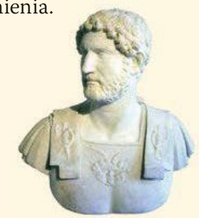
Zmiany w religii rzymskiej

Rzymski panteon kształtował się stopniowo ze względu na to, że dołączano do niego bóstwa bliższych i dalszych sąsiadów. W tej kwestii Rzymian cechowała bowiem specyficzna otwartość: w czasie wojny modlili się oni do bóstw nieprzyjaciół, aby ich opuściły i zechciały zamieszkać w Rzymie. Taka postawa powodowała przemiany w religii rzymskiej, która wcześnie zaczęła ulegać greckim wpływom. Rzymianie przyjęli do swojego panteonu liczne greckie bóstwa, jak np. Apollina czy znanego z 12 prac herosa Heraklesa (rzymski Herkules). Duże zmiany w rzymskiej religii nastąpiły po II wojnie punickiej, kiedy to w Rzymie stały się popularne kulty wschodnie. Upowszechnił się kult bogini Kybele z Azji Mniejszej, egipskich bóstw: Izydy i Serapisa oraz irańskiego boga Mitry, czczonego przez Rzymian jako bóg światłości i słońca. Nowym elementem rzymskiej religii w okresie pryncypatu stał się kult cesarski, który był traktowany jako istotny czynnik jednoczący państwo. Już w 42 r. p.n.e. uznano zamordowanego Juliusza Cezara za boga. Dzięki temu Oktawian August mógł występować jako syn boskiego Juliusza. W ten sposób została zapoczątkowana praktyka uznawania zmarłych władców za bóstwa.

? Skąd docierały do Rzymu nowe wpływy religijne?

NA GRANICACH IMPERIUM

Aby zabezpieczyć granice swojego imperium przed ludami barbarzyńskimi, Rzymianie wznosili na granicach różnego typu umocnienia.

Hadrian był władcą Rzymu w latach 117–138 n.e. Zrezygnował z dalszych podbojów na rzecz wzmacniania granic imperium. Na jego polecenie wzniesiono umocnienia graniczne m.in. w Galii i Brytanii.

- *popiersie marmurowe, Italia, II w. n.e.*

Wał Hadriana został wzniesiony w latach 121–129 na terenie dzisiejszej Wielkiej Brytanii. Liczący 117 km długości wał rozciągał się od wschodniego do zachodniego wybrzeża Brytanii.

- *fotografia współczesna*

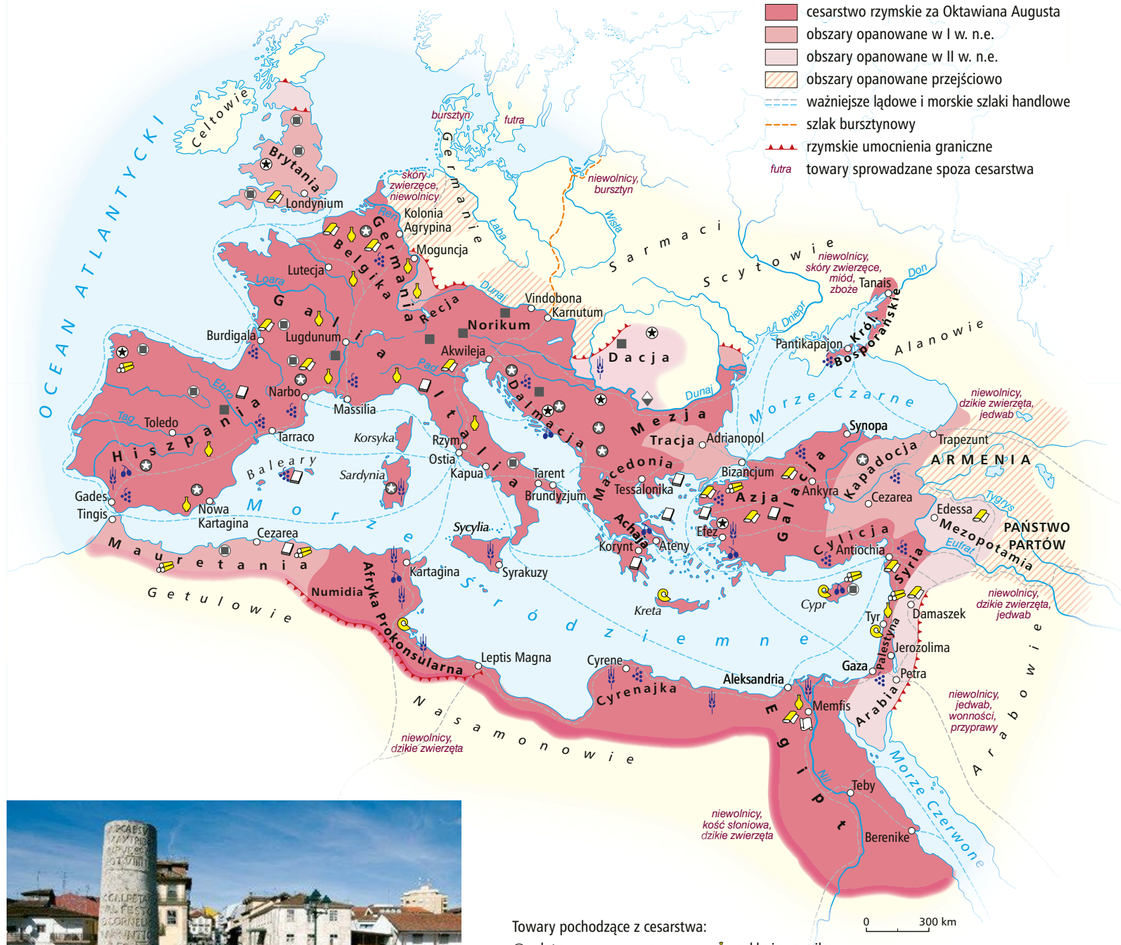

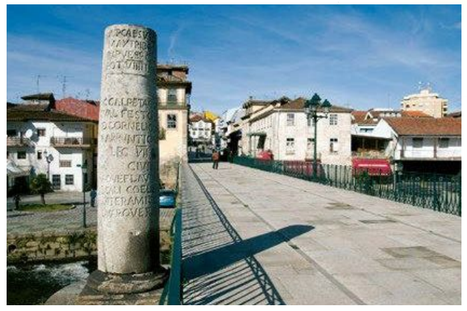
Warowne obozy rzymskie zakładano w szczególnie ważnych strategicznie miejscach na granicach. Początkowo budowane z drewna, z czasem uzyskały kamienne umocnienia. Część obozów rozrastała się i następnie dała początek późniejszym miastom.

- *ilustracja współczesna*

? W jakiej części Imperium Rzymskiego powstał Wał Hadriana?

CESARSTWO RZYMSKIE W I–II WIEKU N.E.

Kamienie milowe ustawiano wzdłuż dróg w Imperium Rzymskim. Informowały o odległości, jaka dzieliła podróżujących od Rzymu.

- *fotografia współczesna*

? 1. Wymień prowincje, które zostały przyłączone do państwa rzymskiego w okresie cesarstwa.
2. Wskaż, które prowincje dostarczały Rzymianom złota, a które żelaza.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Rzymu i mieszkańców prowincji miało wprowadzenie *pax Romana*.
2. Omów sytuację niewolników w starożytnym Rzymie.
3. Wyjaśnij, w jakim celu Rzymianie stworzyli limes.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Grant, *Mity rzymskie*, tłum. Z. Kubiak, Warszawa 1993.
M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Starożytny Rzym*, Warszawa 2008.

5 OSIĄGNIĘCIA RZYMIAN

W skład Imperium Rzymskiego weszły liczne ziemie świata śródziemnomorskiego i Bliskiego Wschodu. Rzymianie przejmowali nie tylko wierzenia religijne tamtejszych ludów, ale także korzystali z ich dorobku kulturalnego i naukowego. Jakie dziedziny zostały szczególnie rozwinięte przez samych Rzymian? Który starożytny lud wywarł największy wpływ na tworzoną przez nich cywilizację?

PRAWO RZYMSKIE

Jednym z najbardziej trwałych dokonań Rzymian był system prawny, który rozwijał się od założenia miasta aż do końca istnienia cesarstwa. W tym okresie prawo rzymskie przechodziło różne fazy rozwoju. Początkowo przez długi czas nie stanowiło ono jednolitego i uporządkowanego systemu. Obejmowało jedynie wiele przepisów regulujących najróżniejsze dziedziny życia społecznego.

W okresie królewskim podstawowym źródłem prawa były przekazywane z pokolenia na pokolenie niepisane normy, czyli **prawo zwyczajowe**. Pierwszy uporządkowany zbiór przepisów prawnych stanowiło **Prawo XII tablic**, przyjęte w **449 r. p.n.e.** Wydarzenie to miało ogromne znaczenie dla rozwoju prawa rzymskiego – powstanie tego kodeksu oznaczało przejście od prawa zwyczajowego, niepisanego, do **prawa stanowionego**, czyli pisanego. Tekst wyryto na 12 tablicach i umieszczono w miejscu publicznym.

W okresie republiki prawo uchwalania ustaw miały zgromadzenia obywateli oraz wysocy urzędnicy – **pretorzy**, którzy wydawali edykty. Sytuacja uległa zmianie wraz z wprowadzeniem przez Oktawiana Augusta nowego ustroju – pryncypatu. Już pod koniec I w. p.n.e. senat przejął uprawnienia ustawodawcze zgromadzenia ludowego, a ok. 130 r. n.e. pretorzy utracili możliwość wydawania nowych edyktów. Prawo to mieli odtąd wyłącznie cesarze. To oni prowadzili w okresie pryncypatu szeroką działalność ustawodawczą obejmującą wszelkie dziedziny życia publicznego i prywatnego. Z czasem akty prawne ustanawiane przez kolejnych władców zaczęto zbierać i tworzyć z nich **kodeksy**, czyli zbiory ustaw. Pełną kodyfikację prawa rzymskiego przeprowadzono jednak dopiero po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego. W VI w. z inicjatywy cesarza bizantyjskiego Justyniana Wielkiego powstał zbiór praw zwany **Kodeksem Justyniana** (więcej o tym przeczytasz na s. 136).

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRAWO XII TABLIC

Pierwsze spisane prawo rzymskie ściśle określało, jakie kary grożą za poszczególne przewinienia.

Tablica VIII

[Dla tego, kto] *zboże wymagające pługa w nocy wypasł* [tj. wypasał na nim zwierzęta] *lub wyciął, dla dojrzałego była* [ustanowiona] *kara główna i* [tablice] *nakazywały, aby był zabity przez powieszenie* [...]. *Niedojrzałego* [nakazywały], *według uznania pretora, wychłostać rózgami i albo przyznać* [wartość] *szkody, albo podwójną wysokość* [szkody].

Jeśli [ktoś] *nocą kradł, gdy* [okradany] *go zabił, niech będzie* [traktowany jako] *zabity zgodnie z prawem.*

Jeśli [ktoś] *dokonuje kradzieży, która jest niejawna* [...], *niech straci podwójną wartość szkody.*

Źródło: *Ustawa XII tablic. Tekst – tłumaczenie – objaśnienia*, oprac. M. i J. Zabłoccy, Warszawa 2003, s. 55–57.

? **1.** Wyjaśnij, za jakie przestępstwo groziła kara śmierci.
2. Oceń, czy działanie przestępcy w sposób niejawny miało wpływ na wysokość kary.

WARTO WIEDZIEĆ

Rzymskie sentencje prawne

Z prawa rzymskiego wywodzą się zasady obowiązujące do dziś w prawodawstwie. Do najbardziej znanych sentencji prawa rzymskiego należą m.in. *dura lex sed lex* – 'twarde prawo, ale prawo'; *lex retro non agit* – 'prawo nie działa wstecz'; *in dubio pro reo* – 'wątpliwości tłumaczy się na korzyść oskarżonego'.

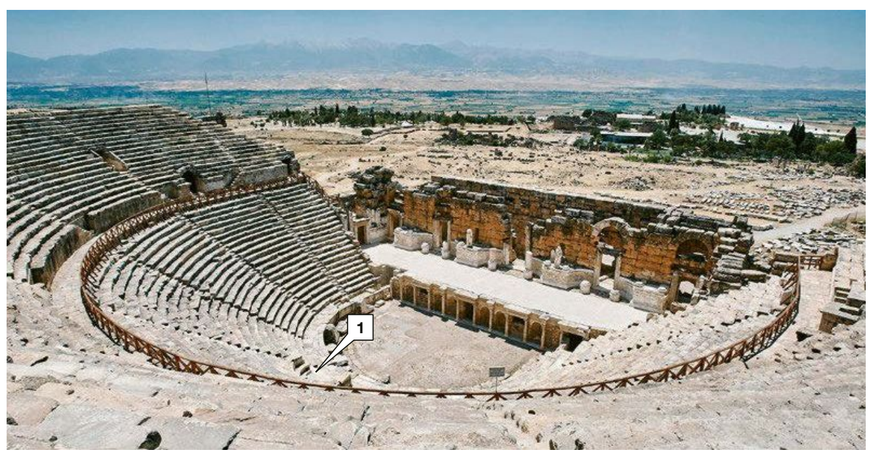
Filary gmachu Sądu Najwyższego w Warszawie zostały ozdobione rzymskimi sentencjami prawnymi.
▪ *fotografia współczesna*

? Jak rozumiesz znaczenie przytoczonych rzymskich sentencji prawnych?

ARCHITEKTURA I BUDOWNICTWO RZYMSKIE

Architektura rzymska początkowo czerpała ze wzorców etruskich, a później greckich. Jednakże rzymscy architekci nie zadowalali się tylko przejmowaniem obcych wzorców, ale wypracowywali też własne rozwiązania. Opracowali technikę użycia betonu, a także wypalania cegieł. Dzięki tym umiejętnościom Rzymianie rozwinęli zastosowanie łuku i kopuły oraz projektowali wnętrza ze sklepieniami. Przywrócili również do łask ścianę, w odróżnieniu od architektury greckiej i hellenistycznej, w której dominowały szeregi kolumn podtrzymujących konstrukcję dachu.

Do najbardziej charakterystycznych typów budowli rzymskich należały m.in. amfiteatry, bazyliki czy cyrki. Rzymskie **amfiteatry** miały kształt elipsy i były wykorzystywane do organizacji widowisk – walk z udziałem gladiatorów lub dzikich zwierząt. Najbardziej znane spośród nich jest rzymskie **Koloseum**, czyli Amfiteatr Flawiuszów (więcej o nim przeczytasz w Symbolach epoki na s. 120–121). **Bazylika** z kolei była dużym budynkiem publicznym, w którym zawierano transakcje handlowe oraz odbywały się rozprawy sądowe. Znajdowały się one w zasadzie w każdym mieście. **Cyrki**, czyli podłużne tory wyścigowe otoczone trybunami dla widzów, były przeznaczone do wyścigów jeźdźców lub rydwanów. Największy z nich – znajdujący się w Rzymie Circus Maximus (z łac. 'cyrk największy') – mógł pomieścić widownię liczącą ćwierć miliona osób. Innego typu widowiska organizowano w teatrach, wznoszonych przez Rzymian w nieco odmienny sposób niż przez Greków, na których się wzorowali. Miasta rzymskie często były zaopatrywane w wodę z rzek lub jezior odległych nawet o kilkanaście kilometrów. Dostarczano ją **akweduktami**, których konstruowanie Rzymianie doskonale opanowali.

Teatr rzymski w Hierapolis (dziś Pamukkale w Turcji) z II w. n.e. to jeden z najwspanialszych tego typu zabytków. Zachowała się w nim loża 1, charakterystyczna dla teatrów wznoszonych przez Rzymian. Były to specjalne miejsca siedzące dla ważnych osobistości tuż przy samej orchestrze, na której występował chór.
▪ *fotografia współczesna*

INFOGRAFIKA

PANTEON

Świątynia wszystkich bogów – Panteon w Rzymie – została wzniesiona z inicjatywy cesarza Hadriana w 125 r. n.e. Na początku VII w. ta budowla zaczęła być używana jako kościół. Pełni również funkcję mauzoleum, w którym zostały pochowane osobistości szczególnie zasłużone dla Włoch. Do idei rzymskiego Panteonu jako miejsca pochówku najwybitniejszych postaci nawiązują liczne obiekty w innych krajach, jak słynny paryski Panteon.

1 **Oculus** to okrągły otwór w kopule. Mierzy niemal 8 m średnicy i jest jedynym źródłem światła dziennego oświetlającym wnętrze świątyni.

Panteon należy do najwspanialszych i najlepiej zachowanych do dziś budowli wzniesionych przez starożytnych Rzymian.

3 **Portyk** jest pozostałością po wcześniejszej, prostokątnej świątyni z I w. p.n.e., ufundowanej przez rzymskiego polityka Marka Agryppę. Pierwotną budowlę zniszczył jednak pożar Rzymu w 64 r.

2 **Kopuła**, która została odlana z betonu, to najbardziej charakterystyczny element Panteonu. Z zewnątrz otacza ją siedem schodkowo ułożonych pierścieni, które dociążają i wzmacniają konstrukcję.

Wnętrze Panteonu ma kształt rotundy. Ozdobne wnęki w ścianie pełnią funkcję kaplic grobowych. W Panteonie zostali pochowani m.in. wybitny renesansowy malarz i architekt Rafael Santi oraz pierwszy król Włoch – Wiktor Emanuel II.

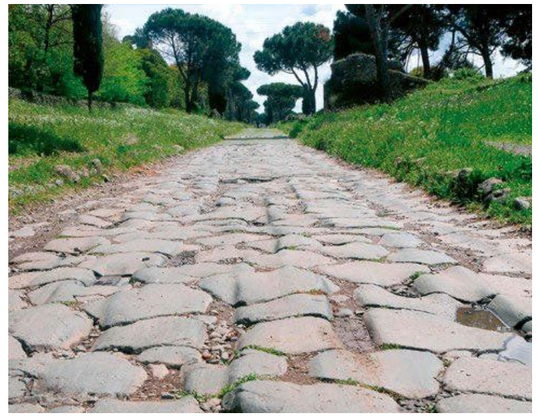
?

1. Wyjaśnij, jakie funkcje na przestrzeni wieków pełnił rzymski Panteon.
2. Odszukaj przykłady późniejszych budowli nawiązujących wyglądem do Panteonu.

SZLAKI KOMUNIKACYJNE IMPERIUM

Rzymianie zasłynęli również jako budowniczowie sieci dróg oplatającej całe ich imperium (przyjrzyj się mapie na s. 113). Budowa i utrzymanie dróg w dobrym stanie były zawsze przedmiotem najwyższej troski rzymskich władz. Doskonale zdawano sobie sprawę z ich znaczenia militarnego. Umożliwiały bowiem szybkie przerzucanie wojsk w te rejony państwa, gdzie były niezbędne. Sieć dróg rozrastała się stopniowo wraz z kolejnymi podbojami i służyły one również kupcom i podróżnym. W okresie od IV w. p.n.e. do V w. n.e. rzymska sieć drogowa liczyła łącznie aż 120 tys. km. Odzwierciedla to powiedzenie: *Wszystkie drogi prowadzą do Rzymu*. Najstarszą z rzymskich dróg była **Via Appia**, która prowadziła z Rzymu do Kapui w południowej Italii. Jej nazwa, tak jak innych traktów w Imperium Rzymskim, pochodziła od imienia jej budowniczego, czyli Appiusza Klaudiusza Ślepego. Przy drogach Rzymianie stawiali **kamienie milowe**. Były to kamienne tablice lub niewielkie kolumny, na których była podana odległość od Rzymu lub stolicy prowincji.

Gdy Rzymianie opanowywali wybrzeża Morza Śródziemnego, dużego znaczenia w komunikacji w imperium nabrały również szlaki morskie. Umożliwiały one rozwój handlu i zapewniały szybki transport towarów do Rzymu, w tym m.in. zboża z prowincji afrykańskich, niezbędnego do zaspokojenia potrzeb stolicy imperium. Dysponujący potężną armią i flotą Rzymianie uznali, że należy rozprawić się z licznymi piratami grasującymi na Morzu Śródziemnym. Ostatecznie w latach 67–65 p.n.e. osiągnął to Pompejusz, któremu w tym celu oddano pod komendę ogromne siły zbrojne. W ten sposób Rzymianie zapewnili kupcom i żeglarzom bezpieczeństwo niespotykane dotąd na tym akwenie.

Via Appia była pierwszą drogą, którą zbudowali Rzymianie. Jej pierwszy odcinek powstał na przełomie IV i III w. p.n.e. Trakt, zwany przez Rzymian „królową dróg", liczy łącznie ponad 500 km długości.

▪ *fotografia współczesna*

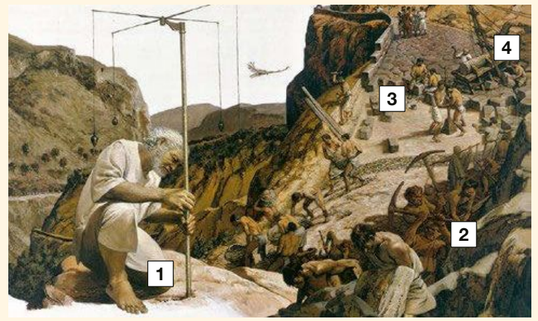
TEKST ŹRÓDŁOWY

BUDOWA DROGI RZYMSKIEJ

Sposób, w jaki budowano drogi, opisał w I w. n.e. rzymski poeta Stacjusz.

Tutaj pierwsza praca to – wyznaczyć bruzdy i granice drogi, i dogłębnie wybrać wcześniej wykopaną ziemię. Następnie wypełnić opróżnione rowy innym materiałem i przygotować głębszą warstwę ziemi pod górną nawierzchnię, by grunt nie chwiał się, a niestałe podłoże nie osiadało pod naporem skał. Następnie spaja się drogę z obu stron kamiennymi blokami płyt oraz wbijanymi gęsto obok siebie klinami. O, ileż rąk pracuje tu w zgodnym trudzie! Jedni karczują lasy i kruszą skały, inni żelazem wygładzają kamienie i ścięte pnie drzew. Drudzy łączą razem kamienie przy pomocy zaprawy z palonego piasku i czarnego tufu wapiennego [lekkiej skały wulkanicznej]. *Inni osuszają zagłębienia, gdzie zebrała się woda i daleko odprowadzają mniejsze strumienie.*

Źródło: Stacjusz, *Sylwy*, tłum. S. Śnieżewski, Kraków 2010, s. 101–102.

Budowa rzymskiej drogi rozpoczynała się od wyznaczania jej przebiegu [1]. Następnie wyrównywano teren [2] i układano nawierzchnię [3]. Na końcu stawiano przy niej kamienie milowe [4].

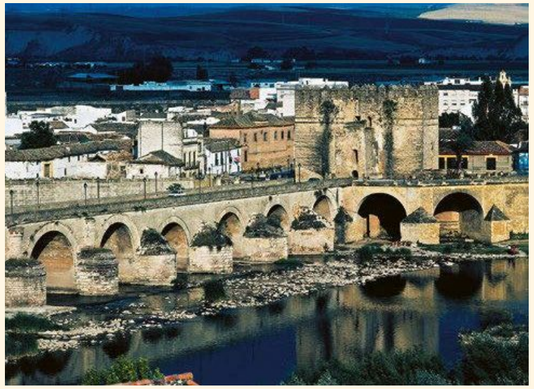
▪ *ilustracja współczesna*

?

1. Przedstaw w kolejności prace wykonywane podczas budowy rzymskiej drogi.
2. Wymień narzędzia i surowce niezbędne w starożytności do budowy drogi.

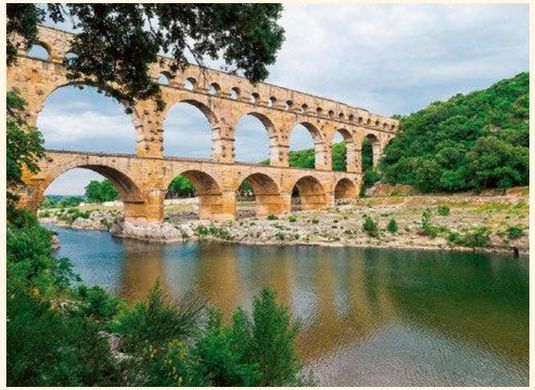
RZYMSKIE MOSTY I AKWEDUKTY

Pokonywanie rzek i nierówności terenu należało do wyzwań, z którymi rzymscy budowniczowie potrafili sobie doskonale poradzić. Podczas budowania drogi stawiali w takich przypadkach stałe mosty. Aby doprowadzić wodę do miast, wznosili z kolei akwedukty. Zdarzało się im nawet drążyć tunele w górach, które stały na drodze wodociągu.

Most nad rzeką Gwadalkiwir w Kordobie (Hiszpania) został wzniesiony przez Rzymian u schyłku I w. p.n.e. Jest użytkowany do dziś.

▪ *most, Kordoba, I w. p.n.e.*

Akwedukt Pont du Gard [czyt.: pą di gard] w południowej Francji dostarczał wodę do miasta Nîmes. Ta imponująca budowla ma 49 m wysokości. Na dolnym poziomie biegnie droga, a na najwyższym poziomie łuków w specjalnym krytym tunelu płynęła czysta woda.

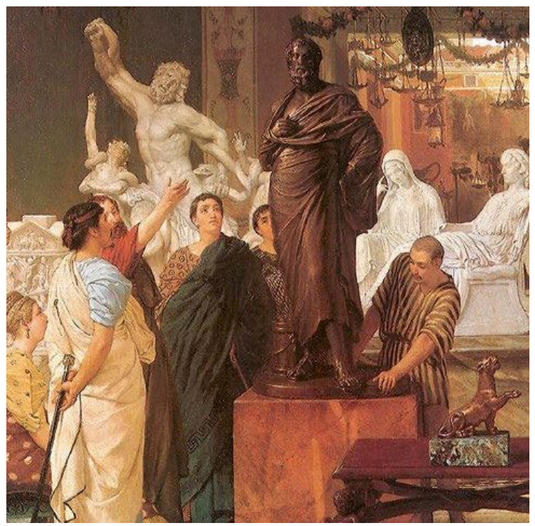
▪ *akwedukt, Francja, I w. p.n.e.*

? Odszukaj informacje na temat dwóch innych niż zaprezentowane akweduktów lub mostów wzniesionych przez Rzymian.

KULTURA I SZTUKA ANTYCZNEGO RZYMU

W okresie wczesnej republiki kultura rzymska była mało wyrafinowana. Rzymianie, jako lud rolniczy, prowadzili proste życie nacechowane surowością obyczajów. Sytuacja zmieniła się wraz z podbojami zwłaszcza we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Wtedy to Rzymianie zetknęli się z kulturą grecką i zaczęli ulegać jej wpływom. Zjawisko takie określa się zwykle mianem **hellenizacji**. Wpływy greckie zaczęły oddziaływać w takich dziedzinach jak filozofia i nauka, odcisnęły również swoje piętno na sposobie myślenia i rzymskich obyczajach oraz religii. Budziło to oburzenie części Rzymian, przywiązanych do tradycji i zwyczajów przodków.

Do Italii zaczęło napływać wiele dzieł sztuki greckiej. Przybywali tam Grecy, niektórzy jako jeńcy wojenni, inni zaś dobrowolnie. Jednym z nich był historyk **Polibiusz**, który trafił do Rzymu jako zakładnik, lecz szybko zaprzyjaźnił się z wpływowymi Rzymianami. W dziele zatytułowanym *Dzieje* opisał, w jaki sposób Rzym zjednoczył pod swoim panowaniem niemal cały ówczesny cywilizowany świat (fragmenty *Dziejów* przeczytasz na s. 92 i 101).

Pracownia rzeźbiarza w Rzymie. Rzymianie z dużym zapałem kopiowali dzieła greckich rzeźbiarzy. Artystom z Hellady zapewniano często lepsze warunki niż w ojczyźnie. Dzięki ich pracy do naszych czasów zachowały się arcydzieła sztuki greckiej.

▪ *malarstwo olejne, Holandia, XIX w.*

W dziedzinie sztuki artyści rzymscy często kopiowali wzorce greckie, choć tworzyli również nowe, oryginalne dzieła. Byli więc kontynuatorami greckiej sztuki, stosując podobne sposoby wyrazu i prezentując podobną wrażliwość. Celem rzymskich rzeźbiarzy było oddanie indywidualnych rysów danej postaci. Ich posągi zazwyczaj przedstawiały mężczyzn odzianych w togi. Odróżniało ich to od rzeźbiarzy greckich, których celem było tworzenie typów idealnych. Poza tym często rzeźbili nagie postacie. Rzymianie umieszczali rzeźby w reprezentacyjnych miejscach publicznych, a bogaci patrycjusze chętnie ozdabiali nimi swoje domy i ogrody.

LITERATURA RZYMSKA

Rzymianie władali językiem łacińskim, który stopniowo, w miarę podbojów, rozprzestrzenił się na ogromne obszary od Atlantyku aż pod Eufrat. W Imperium Rzymskim łaciną posługiwano się w administracji i w armii, jednak we wschodniej części państwa językiem dominującym pozostała greka.

Literatura rzymska zaczęła rozwijać się późno, bo dopiero w III w. p.n.e., a pierwsze dzieła literackie były po prostu tłumaczeniami na łacinę dzieł greckich. Szczytowy okres rozwoju łacińskiej literatury przypadł na I w. p.n.e. i czasy Oktawiana Augusta. To właśnie wówczas tworzył m.in. jeden z najwybitniejszych mówców starożytności – **Cyceron**, który łączył talent literacki z działalnością polityczną. Pisarstwem zajmował się również sam **Juliusz Cezar**, którego praca *O wojnie galijskiej* przybliża okoliczności podboju Galii przez Rzymian. W czasach cesarstwa tworzył jeden z najważniejszych historyków rzymskich – **Tacyt**, autor *Roczników* oraz *Dziejów*. Starał się on przedstawiać wydarzenia w sposób obiektywny, jak sam to określił – *bez gniewu i stronniczości*.

Poeci rzymscy początkowo naśladowali twórców greckich. Dopiero w I w. p.n.e. powstały oryginalne dzieła znakomitych poetów rzymskich:

- **Horacego** – autora ód i wierszy opiewających miłość, przyjaźń i umiłowanie ojczyzny. Poeta zachęcał, aby cieszyć się każdym momentem w życiu (*Carpe diem!* – z łac. ‘Chwytaj dzień!’);
- **Wergiliusza** – autora epopei *Eneida*, w której poeta przedstawił wędrówkę z Troi do Italii legendarnego przodka Rzymian – Eneasza;
- **Owidiusza** – wybitnego poety tworzącego utwory o tematyce miłosnej.

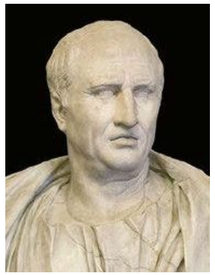
Horacy, podobnie jak wielu innych artystów, korzystał z pomocy finansowej rzymskiego arystokraty i przyjaciela Oktawiana Augusta, Gajusza Cilniusza Mecenasa. Właśnie od jego przydomku do dziś osobę, która wspiera artystów, określa się mianem **mecenasa**.

Teatr rzymski, podobnie jak grecki, wywodził się z obrzędów religijnych. Szybko jednak zmienił się ich charakter. Spektakle w Rzymie od III w. p.n.e. przez długi czas wystawiano na drewnianych estradach, które demontowano po przedstawieniu. Pierwszy kamienny teatr wzniósł w Rzymie Pompejusz w 55 r. p.n.e. Czołowymi twórcami teatralnymi w Rzymie byli żyjący na przełomie III i II w. p.n.e. **Plaut** oraz tworzący w II w. p.n.e. **Terencjusz**. Obaj inspirowali się komedią grecką.

POSTAĆ HISTORYCZNA

MAREK TULLIUSZ CYCERON

106–43 r. p.n.e.

Wybitny mówca i polityk. Mimo stosunkowo niskiego urodzenia dzięki swoim talentom retorycznym sięgnął po najwyższe urzędy w Rzymie, w tym po konsulat. Jego twórczość budziła podziw już wśród współczesnych, a później – przez setki lat – była podstawowym materiałem do nauki łaciny oraz retoryki, czyli sztuki wygłaszania mów. Do dziś zachowały się zarówno mowy i traktaty filozoficzne, jak i pisma prywatne – kilkaset listów, które dają niezwykły wgląd w życie codzienne i polityczne czasów schyłku republiki. Jako jej zdeklarowany obrońca Cyceron skonfliktował się z Markiem Antoniuszem i Oktawianem, na których rozkaz został ostatecznie zgładzony.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie znaczenie dla rozwoju prawa miały dokonania Rzymian w tej dziedzinie.
2. Omów osiągnięcia Rzymian w dziedzinie architektury.
3. Wymień najwybitniejszych poetów rzymskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Hintzen-Bohlen, *Rzym. Sztuka i architektura*, tłum. J. Rubinowicz, Warszawa 2009.
S. Stabryła, *Zarys kultury starożytnej Grecji i Rzymu*, Warszawa 2016.

SYMBOLE EPOKI

Koloseum – Amfiteatr Flawiuszów

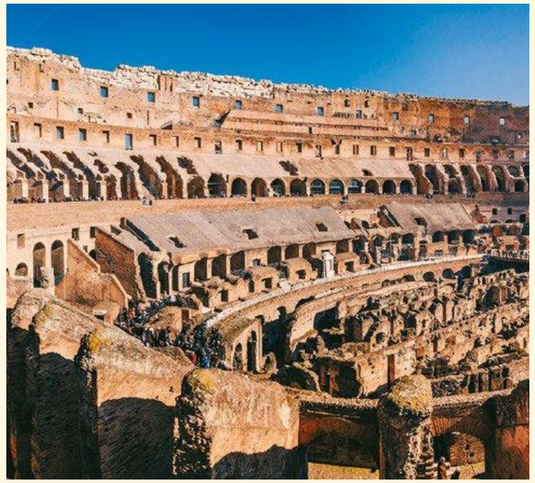
Gdy runie Koloseum, runie Rzym, a gdy runie Rzym, runie świat.

Beda Czcigodny, brytyjski zakonnik i uczony

NAJWIĘKSZY AMFITEATR

Koloseum jest również nazywane Amfiteatrem Flawiuszów, ponieważ zostało wzniesione za panowania cesarzy z tej dynastii. Budowę amfiteatru rozpoczął w 72 r. n.e. cesarz Wespazjan, a dokończyli jego synowie, Tytus i Domicjan. Oficjalna inauguracja amfiteatru odbyła się w 80 r. n.e. Popularna nazwa „Koloseum" została mu nadana dopiero w średniowieczu, najprawdopodobniej dlatego, że w pobliżu znajdował się ogromnych rozmiarów posąg cesarza Nerona.

Koloseum było w czasach starożytnych jedną z najokazalszych budowli Rzymu. Jak każdy rzymski amfiteatr miał kształt elipsy, różnił się jednak od nich wielkością. Jego wysokość wynosiła 48,5 m. Arena 1 liczyła 188 m długości i 156 m szerokości. Nie jest pewne, ilu widzów mogła pomieścić czteropiętrowa widownia 2 – szacunki wahają się od 45 do nawet 70 tys. widzów. Do budowli prowadziło 80 ponumerowanych wejść 3, dzięki czemu szybko można było dostać się do środka, jak i równie szybko wyjść. Pod areną znajdowały się pomieszczenia, w których gladiatorzy przygotowywali się do walki, mieściły się tam również klatki z dzikimi zwierzętami.

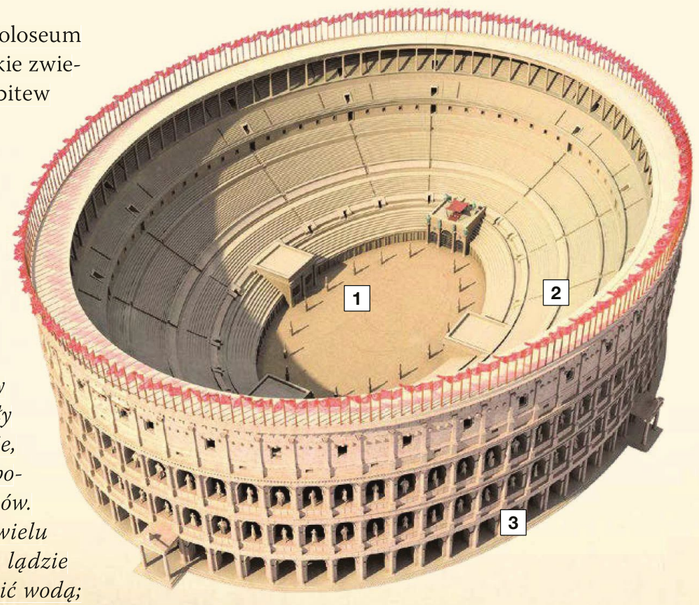
Wnętrze Koloseum w Rzymie cechowało się skomplikowaną konstrukcją: mieściło cztery piętra widowni oraz arenę z systemem podziemnych korytarzy.

▪ *fotografia współczesna*

Podobnie jak inne rzymskie amfiteatry, Koloseum było areną walk gladiatorów, polowań na dzikie zwierzęta oraz naumachii, czyli rekonstrukcji bitew morskich.

Z okazji otwarcia Koloseum w 80 r. n.e. cesarz Tytus zorganizował uroczystości, które trwały sto dni. Tak pisał o nich historyk rzymski Kasjusz Dion:

Większość tego, czego sam dokonał, nie wyróżniała się niczym szczególnym, oprócz tego, że przy uroczystym otwarciu amfiteatru i łaźni nazwanych jego imieniem wystawił wtedy godne podziwu przedstawienia. Walczyły ze sobą żurawie, a także cztery słonie. Zostały złożone w ofierze zwierzęta domowe oraz dzikie, w sumie około dziewięć tysięcy. Przy zabijaniu pomagały kobiety, oczywiście nie z lepszych domów. Wielu mężczyzn walczyło w pojedynkach, wielu starło się ze sobą w zbiorowych walkach na lądzie i na morzu. Teatr niezwłocznie kazał napełnić wodą; sprowadził konie, byki oraz wszystkie inne domowe zwierzęta i wytresował je tak, by w wodzie zachowywały się jak na lądzie; sprowadził również ludzi na statkach [...]. *Inni brali udział w podobnych zawodach poza miastem w gaju Gajusza i Lucjusza, w miejscu, które kiedyś w tym miejscu kazał tam wykopać August. Tam również pierwszego dnia miały miejsce walki gladiatorów i polowanie na dzikie zwierzęta.* [...] *Drugiego dnia odbyły się wyścigi konne, trzeciego bitwy morskie trzech tysięcy mężczyzn oraz bitwa na lądzie.* [...] *Takie to widowiska odbyły się, które równocześnie były źródłem korzyści dla uczestników, a trwały sto dni. Tytus rzucał z góry na widownię małe drewniane kuleczki, mające symbol czegoś do jedzenia, ubrania, naczynia ze złota lub srebra, zwierząt jucznych, domowych i niewolników. Ci, którzy je złapali, zanosili do osób rozdających i w zamian otrzymywali dany przedmiot. Po skończeniu się tych widowisk ostatniego dnia* [Tytus] *płakał, tak żeby widział to cały lud; nic wielkiego już potem nie dokonał* [...].

Źródło: Kasjusz Dion, *Historia rzymska LXVI 25–26*, tłum. M. Kaźmierska, D. Latanowicz-Domecka, Poznań 2011.

KAMIENIOŁOM CZY MIEJSCE KULTU?

Budowla przechodziła rozmaite koleje losu. Wielokrotnie była uszkadzana na skutek pożarów i trzęsień ziemi, wielokrotnie też poddawano ją renowacjom. W 404 r. n.e. cesarz Honoriusz zakazał organizowania walk gladiatorów, nie oznacza to jednak, że życie w Koloseum zamarło. Jeszcze przez cały wiek V i na początku VI w. n.e. urządzano w nim polowania na dzikie zwierzęta, których ostatecznie zakazano dopiero w 523 r. n.e.

We wczesnym średniowieczu budowla została przekształcona w fortecę. W późniejszym okresie była traktowana jako kamieniołom, a zabrane stamtąd bloki kamienne posłużyły do wzniesienia wielu rzymskich budynków. Ostatecznie w XVIII w. papież Benedykt XIV zakazał tego procederu, a samą budowlę poświęcił Pasji Chrystusa. Uważano bowiem, że w czasach rzymskich Koloseum było miejscem męczeństwa pierwszych chrześcijan skazywanych na śmierć. Z tego powodu to właśnie tam co roku w Wielki Piątek odbywa się nabożeństwo Drogi Krzyżowej odprawiane przez samego papieża.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego, Twoim zdaniem, cesarze rzymscy budowali monumentalne budynki, takie jak Koloseum.
2. Omów funkcje, jakie w ciągu wieków pełniło Koloseum.

Naumachie, czyli rekonstrukcje bitew morskich, organizowano także w Koloseum. Arenę amfiteatru wypełniano na czas widowiska wodą.

▪ *obraz, Włochy, XIX w.*

Nabożeństwo Drogi Krzyżowej, prowadzone w ruinach rzymskiego Koloseum przez Jana Pawła II, gromadziło tysiące wiernych i było transmitowane przez telewizję.

▪ *fotografia, Rzym, 2000 r.*

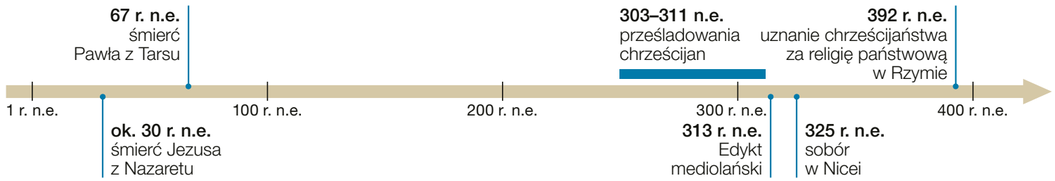

Pałac Cywilizacji Włoskiej to jedna z najoryginalniejszych budowli zainspirowanych rzymskim Amfiteatrem Flawiuszów. „Kwadratowe koloseum" powstało w XX w., w czasach rządów faszystów we Włoszech. Ich przywódca Benito Mussolini, marzący o podbojach, chętnie nawiązywał, także w architekturze, do tradycji Imperium Rzymskiego.

▪ *fotografia współczesna*

6 NARODZINY CHRZEŚCIJAŃSTWA

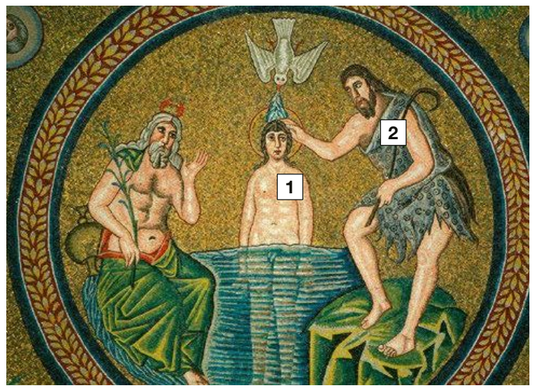
W starożytności w świecie śródziemnomorskim dominowały wierzenia politeistyczne. Wiarę w jednego boga wyznawali w zasadzie wyłącznie Żydzi. Mimo że byli stosunkowo niewielkim ludem, w I w. n.e. to właśnie w ich społeczności powstała religia, która miała odmienić historię Imperium Rzymskiego, Europy, a z czasem i innych kontynentów. W jaki sposób chrześcijaństwo zyskało tak duże znaczenie? Jakie były skutki jego rosnącej popularności?

JEZUS Z NAZARETU I JEGO NAUCZANIE

Chrześcijaństwo powstało w I w. n.e. w Judei, krainie leżącej w Izraelu, która była wówczas częścią cesarstwa rzymskiego. Założyciel nowej religii – **Jezus z Nazaretu** – urodził się w Betlejem w czasach, gdy w Rzymie panował Oktawian August. Na podstawie dostępnych źródeł historycznych nie da się odtworzyć dokładnej biografii Jezusa. Znana jest tylko jego działalność z ostatniego okresu życia, kiedy to wraz z grupą uczniów przez blisko trzy lata przemierzał Galileę i głosił swoje nauki. Zapowiadał rychły koniec świata i nadejście Królestwa Bożego. Dążył do zreformowania judaizmu, starając się dodać nowe treści religijne do dotychczas obowiązujących. Nawoływał do nawrócenia i głosił, że miłosierdzie jest podstawowym obowiązkiem człowieka, a miłością darzyć się powinno nawet nieprzyjaciół. Jego nauczanie odbiegało jednak na tyle od tradycji i praw Izraela, że naraziło go na konflikt z żydowskimi kapłanami i **faryzeuszami**. W okresie działalności Jezusa wielu Żydów oczekiwało bliskiego nadejścia **Mesjasza** – zbawcy, który miał wyzwolić ich naród spod władzy Rzymian. Sam Jezus nigdy siebie w ten sposób nie określał – mówił o sobie jako o Synu Człowieczym i zapowiadał nadejście Sądu Ostatecznego i Królestwa Bożego na ziemi.

Jezus został oskarżony przez wrogich mu Żydów o wzywanie do buntu przeciwko Rzymianom. Władze rzymskie uwięziły go, a następnie skazały na śmierć przez ukrzyżowanie, co było karą przewidzianą dla politycznych buntowników. Stało się to w Jerozolimie pomiędzy 26 a 36 r. n.e., gdy prefektem, czyli rzymskim namiestnikiem, był w Judei Poncjusz Piłat. Uczniowie Jezusa byli jednak przekonani, że ich nauczyciel pokonał śmierć i po trzech dniach zmartwychwstał. Nadali mu wówczas drugie imię: Chrystus (gr. *christos* – 'namaszczony'), uznając go tym samym za Mesjasza. To od imienia „Chrystus" powstała nieco później nazwa wyznawców nowej religii – **chrześcijanie**.

Chrzest Jezusa 1 w Jordanie przyjęty z rąk Jana Chrzciciela 2 był początkiem jego działalności. Scena ta zdobi w Rawennie baptysterium, czyli budynek, w którym przeprowadzano chrzty. Początkowo Jezus nie był przedstawiany, tak jak przyjęło się później, jako brodaty mężczyzna.

▪ *mozaika, Rawenna, V w. n.e.*

Faryzeusze – jedno ze starożytnych stronnictw religijnych w judaizmie, wrogich Jezusowi; obecnie faryzeuszem określa się człowieka obłudnego, który deklaruje przywiązanie do określonych zasad, ale faktycznie ich nie przestrzega.

POCZĄTKI CHRZEŚCIJAŃSTWA

Za życia Jezus kierował swoje nauki do Żydów i to spośród nich wywodzili się jego pierwsi wyznawcy. Rozwój chrześcijaństwa następował dzięki działalności pierwszych głosicieli nowej wiary, czyli **apostołów**. Do tego grona zalicza się nie tylko 12 najbliższych uczniów Jezusa, ale również dwóch późniejszych, którzy nigdy nie zetknęli się z nim osobiście (Paweł z Tarsu i Barnaba). To właśnie za namową **Pawła z Tarsu** (jego biogram obok) jeden z pierwszych uczniów Jezusa – **Piotr**, zgodził się na rozpoczęcie nauczania także poza społecznością żydowską. Ta decyzja, podjęta nie bez oporu niektórych uczniów Jezusa, miała kluczowe znaczenie dla rozwoju nowej religii. Chrześcijaństwo, które dawało nadzieję na zbawienie po śmierci i bliskie ponowne przyjście Mesjasza, mógł odtąd przyjąć każdy i nie musiał przestrzegać wszystkich praw i tradycji żydowskich.

Dla rozwoju nowej religii ogromne znaczenie miała działalność misyjna apostołów, przede wszystkim Pawła z Tarsu. Podczas kilku podróży do Azji Mniejszej i Grecji założył wspólnoty chrześcijańskie w takich ośrodkach jak Efez czy Korynt. W samej stolicy cesarstwa – Rzymie, również dość wcześnie powstała silna gmina chrześcijańska. Potwierdza to List do Rzymian, napisany przez Pawła w 58 r. n.e.

Przez pierwsze dwa wieki istnienia chrześcijaństwa jego wyznawcy nie mieli jednolitej organizacji kościelnej. W poszczególnych miastach istniały gminy chrześcijan, na czele których stali **biskupi**. Wierni spotykali się potajemnie na wspólnych modlitwach i obrzędzie Eucharystii. Poszczególne gminy utrzymywały ze sobą kontakt listowny. Dopiero na przełomie II i III w. n.e. podjęto działania na rzecz skupienia wszystkich chrześcijan w jednej wspólnocie. Doprowadziło to do powstania **Kościoła katolickiego**, czyli powszechnego (gr. *katholikos* – powszechny).

WARTO WIEDZIEĆ

Źródła dotyczące Jezusa

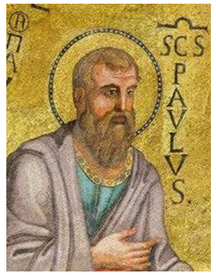
Informacji dotyczących nauczania Jezusa i początków chrześcijaństwa dostarczają przede wszystkim pisma, które weszły w skład Nowego Testamentu. Są to cztery Ewangelie, Dzieje Apostolskie, Listy Apostolskie oraz Apokalipsa św. Jana. Pewnych informacji dostarczają także źródła niechrześcijańskie, m.in. pisma żydowskiego historyka Józefa Flawiusza. Sam Jezus przemawiał i nauczał, ale niczego nie napisał.

? Odszukaj informacje, jakie symbole łączone były z poszczególnymi ewangelistami.

POSTAĆ HISTORYCZNA

PAWEŁ Z TARSU

10–67 n.e.

Był jednym z apostołów, autorem 12 listów wchodzących w skład Nowego Testamentu. Pochodził z rodziny żydowskiej, jednak posiadał rzymskie obywatelstwo. Nosił hebrajskie imię Szaweł i początkowo był zagorzałym wyznawcą judaizmu, zdecydowanie zwalczającym chrześcijan. Podczas podróży do Damaszku miał w cudownych okolicznościach nawrócić się na chrześcijaństwo. Znacząco przyczynił się do podjęcia nawracania pogan. Za swoją działalność poniósł śmierć męczeńską – został ścięty mieczem. W dziełach sztuki jest przedstawiany zazwyczaj z księgą lub listem oraz mieczem.

SYMBOLE PIERWSZYCH CHRZEŚCIJAN

Chrześcijanie, aby ukryć się podczas prześladowań w pierwszych stuleciach, posługiwali się symbolami czytelnymi tylko dla współwyznawców.

Chrystogram to znak składający się z nałożonych na siebie liter *chi* (*X*) i *ro* (*P*), czyli dwóch pierwszych liter słowa „Chrystus".

▪ *mozaika, Rzym, IV w. n.e.*

Ryba – w starożytnej grece *ichtys* – symbolizowała Chrystusa ze względu na to, że słowo to składało się z pierwszych liter wyrazów „Jezus Chrystus Boga Syn Zbawiciel" (gr. ***I**esus **C**hristos **T**heos **H**yios **S**oter*).

▪ *płyta kamienna, Rzym, II–III w. n.e.*

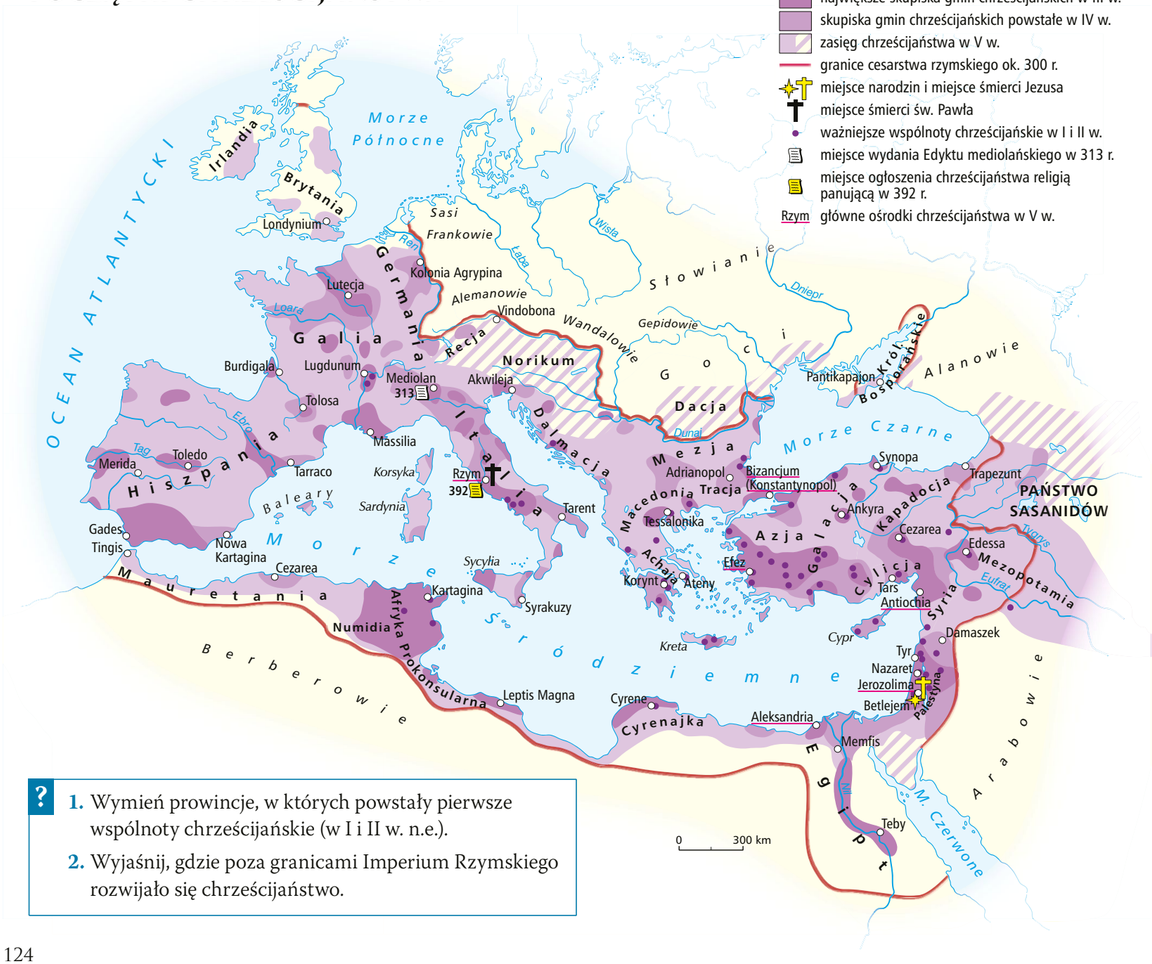
? Jakie znasz współczesne symbole chrześcijańskie?

PRZEŚLADOWANIA CHRZEŚCIJAN

Udział wszystkich członków wspólnoty w kulcie, czyli obrzędach ku czci bogów, był w starożytności uznawany za sprawę wielkiej wagi. W Rzymie odmowę uczestnictwa w nim surowo karano, gdyż uważano, że obrażeni w ten sposób bogowie mogą zemścić się na całej społeczności. Tymczasem chrześcijanie wyznawali religię monoteistyczną, co wykluczało kult innych bóstw, więc nie mogli brać udziału w tradycyjnych świętach religijnych. Budzili w ten sposób wrogość pogan. Ponadto chrześcijanie, zamykając się we własnym kręgu, tracili kontakt z resztą ludności i ściągali na siebie najróżniejsze podejrzenia. Bezpodstawnie zarzucano im czary i organizowanie przerażających rytuałów, takich jak mordowanie dzieci. Dopóki chrześcijanie byli nieliczni, pozostawali na marginesie społeczeństwa i nie rzucali się w oczy, dopóty byli tolerowani. Gdy jednak liczba wiernych zaczęła rosnąć, sytuacja znacznie się pogorszyła i rozpoczęły się ich prześladowania. Cesarze aż do połowy III w. nie wydali żadnego aktu prawnego wymierzonego w chrześcijan, dlatego wcześniej wystąpienia przeciw nim były inicjatywami lokalnymi, popieranymi przez namiestników prowincji. Jedynie w **64 r. n.e.**, za panowania Nerona, gdy wybuchł w Rzymie pożar, który zniszczył znaczną część miasta, o jego wywołanie oskarżono chrześcijan. W ramach prześladowań z rozkazu władcy wielu z nich okrutnie zamordowano – rzucono na pożarcie dzikim zwierzętom lub ukrzyżowano.

W III w. n.e. cesarstwo znalazło się w poważnym kryzysie politycznym i wojskowym. Niektórzy uważali, że jest to skutek gniewu bogów. Aby w trudnej dla państwa sytuacji przywrócić pokój, cesarz **Decjusz** zarządził w **250 r. n.e.**, aby wszyscy mieszkańcy imperium oddali cześć bogom, paląc kadzidło, składając ofiary i spożywając poświęcone tym bóstwom mięso. Cesarski edykt wprost nie nakazywał prześladowań chrześcijan, ale je

POCZĄTKI CHRZEŚCIJAŃSTWA

? 1. Wymień prowincje, w których powstały pierwsze wspólnoty chrześcijańskie (w I i II w. n.e.).
2. Wyjaśnij, gdzie poza granicami Imperium Rzymskiego rozwijało się chrześcijaństwo.

wywołał. Tych, którzy nie chcieli składać ofiar, skazywano bowiem na tortury i śmierć. Ci, którzy ponieśli śmierć, według chrześcijan stawali się **męczennikami**. Prześladowania ustały rok później, po śmierci **Decjusza**, jednak w **257 r. n.e.** wznowił je cesarz Walerian. Wydał on edykty, które już bezpośrednio były wymierzone w chrześcijan i Kościół. Zakazał wszelkich form chrześcijańskiego kultu i nakazywał zamknięcie kościołów. Kapłani chrześcijańscy mieli osobiście złożyć ofiary bogom rzymskim, a tych, którzy nie podporządkowali się nakazowi, skazywano na stracenie. Później nastąpiło 40 lat względnego spokoju i dopiero na początku IV w. n.e. prześladowania zostały wznowione. W **303 r. n.e.** rozpoczął je cesarz **Dioklecjan**, który bezwzględnie dążył do wzmocnienia państwa i nie tolerował religii niezgodnych z rzymską tradycją. W wydanych edyktach nakazał zniszczyć kościoły i pisma chrześcijańskie, a także karać śmiercią tych, którzy odmawiali składania ofiar bogom rzymskim. Prześladowania miały rozmaity przebieg w różnych częściach cesarstwa, zależnie od postawy namiestników prowincji. Część z nich wcielała w życie edykty cesarskie niezwykle skrupulatnie, inni traktowali chrześcijan bardziej tolerancyjnie. Prześladowania trwały aż do **311 r. n.e.**, kiedy to cesarz **Galeriusz** przyznał chrześcijanom prawo do wyznawania ich religii i odbudowy kościołów. Po zakończeniu prześladowań wielu chrześcijan, którzy w czasie ich trwania załamali się i złożyli ofiary pogańskim bóstwom, chciało powrócić do wspólnoty Kościoła.

Męczennice okresu wczesnego chrześcijaństwa:
1 św. Anastazja, 2 św. Justyna, 3 św. Felicyta, 4 św. Perpetua, 5 św. Wincencja.
▪ *mozaika, Rawenna, V w. n.e.*

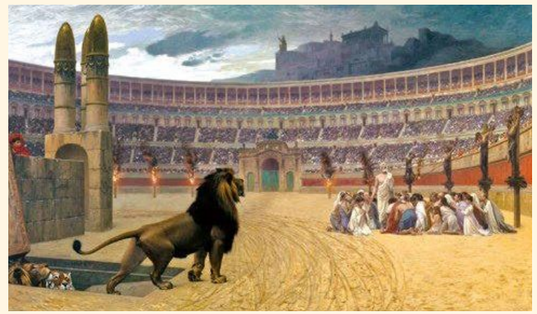
TEKST ŹRÓDŁOWY

POŻAR RZYMU I PRZEŚLADOWANIA CHRZEŚCIJAN

Za panowania Nerona w połowie I w. n.e. doszło do pierwszych prowadzonych na dużą skalę prześladowań chrześcijan.

Atoli ani pod wpływem zabiegów ludzkich, ani darowizn cesarza [tzn. Nerona] *i ofiar błagalnych na rzecz bogów nie ustępowała hańbiąca pogłoska i nadal wierzono, że pożar był nakazany. Aby ją więc usunąć, odstawił Neron winowajców i dotknął najbardziej wyszukanymi kaźniami* [torturami] *tych, których znienawidzono dla ich sromot* [hańby], *a których lud chrześcijanami nazywał. Początek tej nazwie dał Chrystus, który za panowania Tyberiusza skazany został na śmierć przez prokuratora Poncjusza Piłata; a przytłumiony na razie zgubny zabobon znowu wybuchnął, nie tylko w Judei, gdzie się to zło wylęgło, lecz także w stolicy, dokąd wszystko, co potworne albo sromotne, zewsząd napływa i licznych znajduje zwolenników. Schwytano więc naprzód tych, którzy tę wiarę publicznie wyznawali, potem na podstawie ich zeznań ogromne mnóstwo innych, i udowodniono im nie tyle zbrodnię podpalenia, ile nienawiść ku rodzajowi ludzkiemu. A śmierci ich przydano to urągowisko* [hańbę], *że okryci skórami dzikich zwierząt ginęli rozszarpywani przez psy, albo przybici do krzyżów, albo przeznaczeni na pastwę płomieni i gdy zabrakło dnia, palili się, służąc za nocne pochodnie.* [...] *Stąd, chociaż ci ludzie byli winni i zasługiwali na najsurowsze kary, budziła się ku nim litość, jako że nie dla pożytku państwa, lecz dla zadośćuczynienia okrucieństwu jednego człowieka ginęli.*

Źródło: Tacyt, *Dzieła*, tłum. S. Hammer, Warszawa 2004, s. 357.

Ostatnia modlitwa chrześcijańskich męczenników to obraz Jeana-Leona Gerome'a [czyt.: żana leona żeroma] przedstawiający kaźń pierwszych chrześcijan na arenie Koloseum.
▪ *obraz olejny, Francja, XIX w.*

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Neron wskazał chrześcijan jako winnych podpalenia Rzymu.
2. Przedstaw przebieg prześladowań chrześcijan opisanych przez Tacyta.

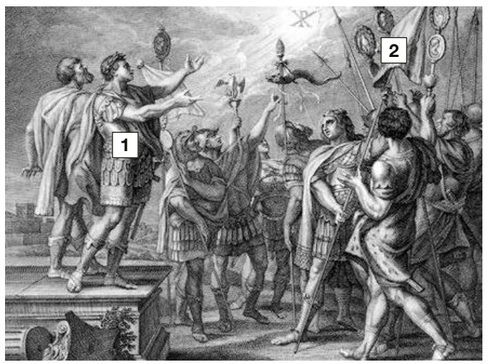
TRIUMF CHRZEŚCIJAŃSTWA

Pomimo prześladowań chrześcijaństwo przetrwało i zdobywało coraz większą liczbę wyznawców. Przełomowe dla tej religii okazało się panowanie **Konstantyna Wielkiego**. Władca ten w **313 r. n.e.** wydał **Edykt mediolański**, który zapewniał chrześcijaństwu równouprawnienie z innymi religiami. Stopniowo cesarz zaczął otaczać je coraz większą opieką, tak że stało się ono religią uprzywilejowaną. Nie udała się zaś podjęta w latach 361–363 n.e. przez cesarza **Juliana Apostatę** próba odrodzenia starych religii. Ostatecznie chrześcijanie osiągnęli tak znaczące wpływy, że w **392 r. n.e. Teodozjusz Wielki** wydał ustawę zakazującą wszelkich form kultu pogańskiego. Odtąd chrześcijaństwo stało się religią państwową.

CIEKAWOSTKA

Nawrócenie Konstantyna Wielkiego

Według tradycji chrześcijańskiej w 312 r. n.e., w przededniu decydującego starcia zbrojnego, Konstantyn Wielki miał cudowną wizję. Zgodnie z nią zwycięstwo nad potężnym przeciwnikiem w bitwie przy moście Mulwijskim mógł odnieść wyłącznie, jeśli będzie walczył pod znakiem Chrystusa. Z tego powodu kazał umieścić na tarczach swoich żołnierzy dwie pierwsze litery greckiego imienia Jezusa: *XP*. Decydująca bitwa okazała się dla cesarza zwycięska i dlatego przyjął chrześcijaństwo.

Konstantyn 1 w przeddzień bitwy przy moście Mulwijskim według tradycji miał dostrzec na niebie chrystogram 2.
▪ *rycina, XVII w.*

WPŁYW CHRZEŚCIJAŃSTWA NA OBYCZAJOWOŚĆ RZYMIAN

W I w. n.e. nabożeństwa chrześcijańskie odbywały się potajemnie, lecz w późniejszym czasie adaptowano na potrzeby wyznawców budowle rzymskie, nie tylko sakralne. Miejscami modlitwy stawały się m.in. bazyliki, które dawniej służyły Rzymianom jako hale targowe i miejsce sądów. O tym, co odróżniało ich od pogan, tak pisał św. Justyn, żyjący w II w. n.e. jeden z najstarszych pisarzy chrześcijańskich: *zanim zostaliśmy chrześcijanami, znajdowaliśmy przyjemność w rozpuście, teraz rozkoszujemy się czystością życia; uprawialiśmy magię i czary, teraz poświęcamy się dobremu i wiecznemu Bogu; ceniliśmy nade wszystko pieniądze i majątek, teraz zbieramy razem wszystko, co posiadamy i dzielimy je z tymi, co są w potrzebie*. Istotnie, wyznawcy Chrystusa szczególną troską otaczali słabszych i potrzebujących oraz byli gotowi na poświęcenie swojego majątku całej społeczności wiernych, co wynikało z zasad ich religii. Chrześcijaństwo z głoszoną w Ewangelii ideą równości wszystkich ludzi miało również wpływ na ograniczenie instytucji niewolnictwa.

W IV w. chrześcijaństwo stało się religią wykraczającą poza rządzony przez Rzymian świat śródziemnomorski. Jego niechętny stosunek do wszystkiego co pogańskie nie doprowadził jednak do zaprzepaszczenia dawniejszego dorobku kulturowego. Było to widoczne m.in. w podejściu chrześcijan do zasad kształcenia młodzieży. Ich dzieci były uczone przez tych samych nauczycieli co ich pogańscy rówieśnicy i czytały tych samych pogańskich autorów. Kulturę ogólną można było zdobyć jedynie dzięki ustalonym od wieków zasadom. Młodzi chrześcijanie poznawali np. mitologię, bez której literatura starożytna byłaby dla nich całkowicie niezrozumiała.

Przyjęcie chrześcijaństwa pociągało za sobą zmiany w obyczajach Rzymian. Obok udziału w eucharystii chrześcijanie modlili się w domu (trzy razy dziennie). Ochrzczeni Rzymianie odchodzili od wielu dawnych wierzeń i zwyczajów, takich jak wróżby czy składanie ofiar. O ile jednak w dużych miastach imperium chrześcijaństwo szybko zdobywało nowych wyznawców, o tyle na prowincji jeszcze długo czczono dawne bóstwa. Słowo ‘poganin’ pochodzi właśnie od łacińskiego słowa *paganus* oznaczającego mieszkańca wsi.

ĆWICZENIA

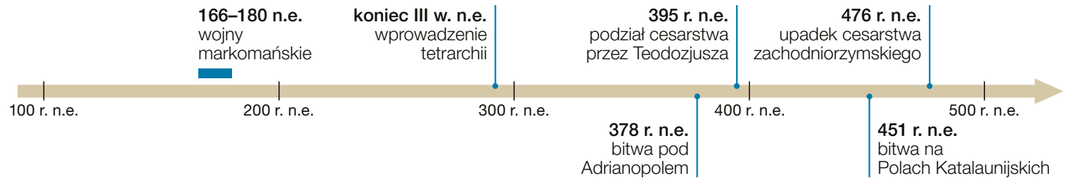
1. Przedstaw, w jakich okolicznościach narodziło się chrześcijaństwo.
2. Wymień powody prześladowań chrześcijan w Imperium Rzymskim.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R.L. Wilken, *Pierwsze tysiąc lat. Historia chrześcijaństwa*, tłum. G. Gomola, A. Gomola, Kraków 2015.
E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.

7 UPADEK CESARSTWA RZYMSKIEGO

Po zakończeniu podbojów cesarstwo rzymskie obejmowało olbrzymie obszary Europy, północnej Afryki i Bliskiego Wschodu. Jednak utrzymanie pokoju na granicach i ładu wewnętrznego tak wielkiego imperium okazało się niezwykle trudne. Jakie niebezpieczeństwa zawisły nad rzymskim państwem u schyłku starożytności? Czy zmiany ustrojowe wprowadzone w III w. były w stanie uchronić imperium przed upadkiem?

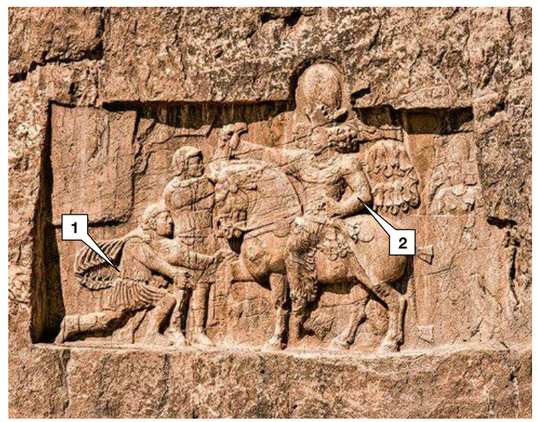
ZAGROŻONE GRANICE

Do najważniejszych problemów Imperium Rzymskiego należała obrona niezwykle rozciągniętych granic. Na wschodzie cesarstwo sąsiadowało z potężnym państwem Partów. Co pewien czas wybuchały wojny między Rzymianami a Partami, jednak żadna ze stron nie zdobyła w nich zdecydowanej przewagi nad drugą. Z kolei granice państwa rzymskiego w Europie biegły wzdłuż wielkich rzek, Renu i Dunaju, oddzielających imperium od terenów określanych mianem Barbaricum [czyt.: barbarikum]. Zamieszkiwali je **barbarzyńcy** – plemiona germańskie, dackie czy sarmackie (przyjrzyj się mapie na s. 128). Na ziemie te docierały rozmaite wyroby wyprodukowane przez Rzymian. Broń i przedmioty codziennego użytku trafiały do barbarzyńców w wyniku handlu, kontaktów dyplomatycznych czy jako łupy zdobyte podczas walk. Budziły one wśród tych ludów podziw, ciekawość i chęć sięgnięcia po inne osiągnięcia cywilizacji śródziemnomorskiej. Aby je zdobyć, trzeba było wedrzeć się na tereny imperium, które były chronione przez limes i liczne legiony stacjonujące w pobliżu granic.

Gdy w II w. n.e. w Barbaricum rozpoczęły się wielkie przemieszczenia ludności, napór na granice stopniowo rósł. W latach 166–180 n.e. Rzymianie musieli stoczyć wojny z germańskimi plemionami Markomanów i Kwadów, które zaatakowały prowincje rzymskie położone nad środkowym Dunajem. Atak ten wywołał panikę wśród Rzymian, tym bardziej że najeźdźcom udało się dotrzeć aż do Italii. Dopiero dzięki mobilizacji ogromnych sił legionów zdołano pokonać najeźdźców. Zagrożenie na północnej granicy było jednak coraz większe.

KRYZYS CESARSTWA

W III w. n.e. cesarstwo rzymskie przeżywało najpoważniejszy kryzys polityczny i wojskowy w swojej dotychczasowej historii. Gdy w 235 r. został zamordowany cesarz Aleksander Sewer, rozpoczął się okres chaosu i brutalnej walki o władzę. Kolejni cesarze byli wynoszeni na tron przez wojsko i także przez wojsko byli obalani. Niektórzy z nich panowali bardzo krótko – zaledwie kilka miesięcy. Osłabienie władzy cesarskiej zbiegło się w czasie ze wzrostem zagrożenia na granicach państwa. Na Wschodzie agresywne działania podjęli Persowie. Rósł też napór na granice na Renie i Dunaju rozmaitych plemion barbarzyńskich, które zaczynały się jednoczyć. Nad Dunajem

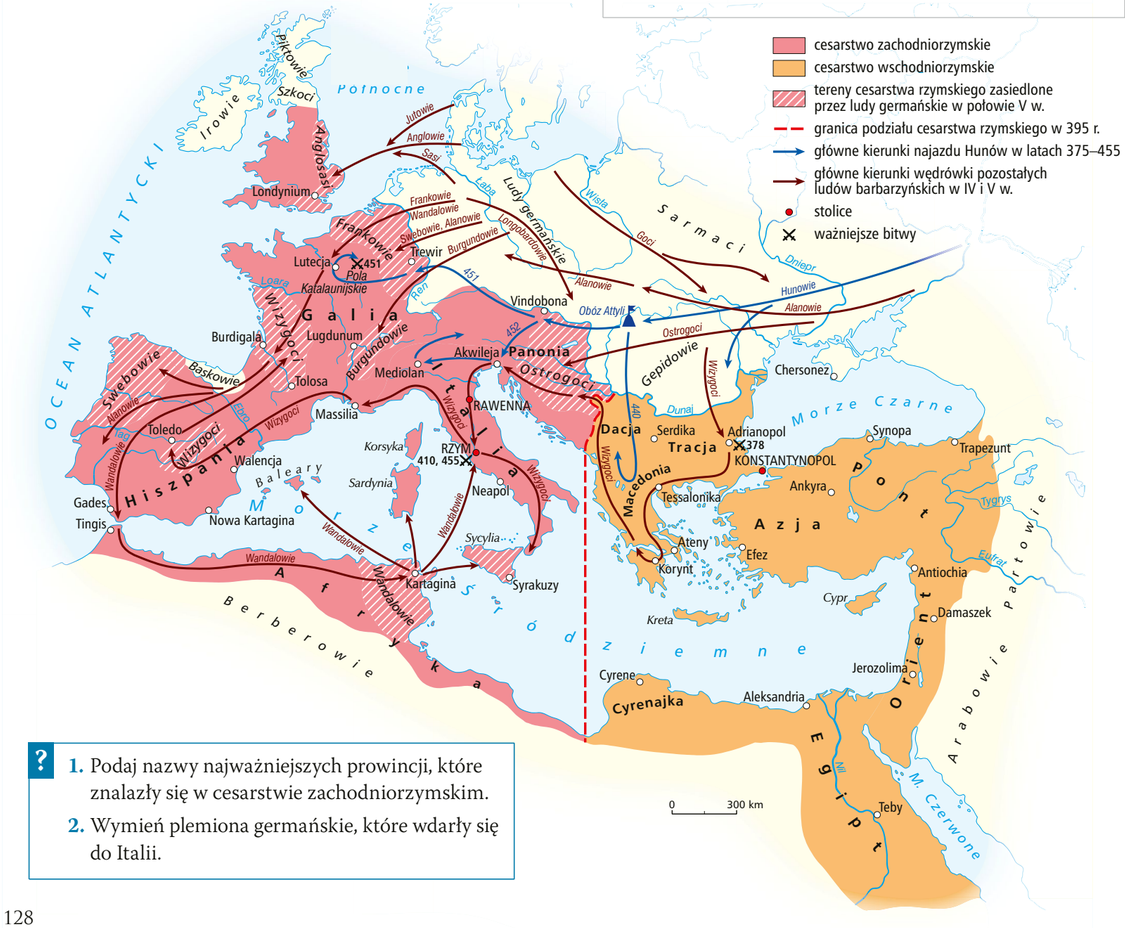

Cesarz Walerian 1 **błaga o litość** władcę perskiego Szapura I 2. Po klęsce w 260 r. n.e. jako jedyny cesarz rzymski trafił do niewoli.
▪ *płaskorzeźba, Iran, III w. n.e.*

zaczęli Rzymianom zagrażać również Goci, którzy od I w. n.e. powoli, lecz systematycznie przemieszczali się ze Skandynawii na południe. Równoczesny nacisk na wielu granicach sprawił, że rzymski system obronny przestawał być skuteczny. Wszystkie wojska były rozmieszczone na nadmiernie rozciągniętych granicach i brakowało rezerw, które można by skierować do najbardziej zagrożonych miejsc. Barbarzyńcy mogli więc z łatwością sforsować obronę i łupić rzymskie prowincje.

W tej sytuacji, gdy mieszkańcy najbardziej zagrożonych regionów nie mogli liczyć na władze centralne, szczególną rolę zyskiwali lokalni dowódcy wojskowi. Prowadziło to do nielegalnego przejęcia władzy, czyli **uzurpacji**, i pogłębiało osłabienie państwa. Lokalni władcy blokowali eksport bogactw naturalnych do Rzymu i przestawali odprowadzać należne podatki. Z czasem wywołało to kryzys gospodarczy odczuwalny w wielu prowincjach.

PODZIAŁ CESARSTWA RZYMSKIEGO

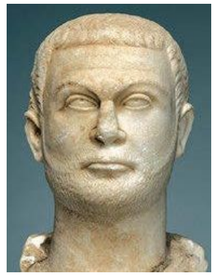
?

1. Podaj nazwy najważniejszych prowincji, które znalazły się w cesarstwie zachodniorzymskim.
2. Wymień plemiona germańskie, które wdarły się do Italii.

POSTAĆ HISTORYCZNA

DIOKLECJAN

244–316 n.e.

Był cesarzem rzymskim. Pochodził z ubogiej rodziny, a swój awans zawdzięczał służbie wojskowej u boku cesarzy. W 284 r. n.e. po śmierci jednego z nich – Numeriana – został obwołany nowym władcą. Podczas trwającego ponad 20 lat panowania przeprowadził liczne reformy: armii, administracji i gospodarki rzymskiej. Za jego rządów doszło do prześladowań chrześcijan. Zmienił ustrój w cesarstwie z pryncypatu na dominat. Odtąd imperatorzy zostali uznani za „panów i władców", otaczanych kultem już za życia. Gdy się zestarzał i podupadł na zdrowiu, oddał władzę następcom i osiadł w pałacu w Spalatum (dzisiejszy Split w Chorwacji).

OD TETRARCHII DO PODZIAŁU CESARSTWA

W okresie kryzysu zdarzali się władcy, którzy próbowali reformować cesarstwo, zwykle jednak ich wysiłki okazywały się nieskuteczne. Dopiero na przełomie III i IV w. n.e. **Dioklecjan** zdołał wzmocnić państwo. Zdawał on sobie sprawę, że jeden cesarz nie jest w stanie efektywnie rządzić tak rozległym imperium w sytuacji, gdy granice są zagrożone. Ustanowił więc **system tetrarchii**, czyli rządy czterech władców. Dwóch z nich nosiło tytuł augustów, dwóch zaś cezarów. Rządzili oni różnymi regionami cesarstwa, które nadal pozostawało jednością. Po kilku latach wspólnych rządów starsi władcy (augustowie) mieli abdykować, a ich miejsce mieli zająć młodsi (cezarzy), którzy z kolei byli zobowiązani do powołania swoich następców. System tetrarchii, choć nie przetrwał długo, doraźnie pozwolił na przeprowadzenie reform, które uporządkowały sytuację w państwie. Dioklecjan znacznie wzmocnił władzę cesarską. Od czasów jego panowania władca nie był już tylko princepsem, czyli pierwszym senatorem (więcej o pryncypacie na s. 106), ale był określany mianem pana i boga (łac. *dominus et deus*). Od tytułu *dominus* (z łac. 'pan') ustrój cesarstwa od czasów Dioklecjana nazywa się **dominatem**.

Dioklecjan rozpoczął również reformy wojska, które spowodowały podział armii rzymskiej na dwie części: jedna z nich była rozlokowana wzdłuż granic, druga, podzielona na korpusy, stacjonowała w prowincjach. Dzięki takiemu podziałowi obrona granic mogła być skuteczniejsza, ponieważ cesarstwo zaczęło dysponować rezerwami, które można było przesuwać tam, gdzie pojawiło się zagrożenie.

Zabiegi Dioklecjana i jego następców znacznie wzmocniły władzę cesarską, ale wkrótce pojawiły się nowe zagrożenia dla imperium. Coraz wyraźniejsze stawały się różnice między wschodnią a zachodnią częścią cesarstwa. Na początku IV w. n.e. cesarz Konstantyn Wielki założył na wschodzie nowe miasto – **Konstantynopol**, w którym najchętniej przebywał (więcej o nim w Ciekawostce obok i na infografice na s. 138–139). Rzym zaczął tracić na znaczeniu. Choć pozostawał stolicą cesarstwa, to kolejni władcy wybierali na swoje siedziby coraz częściej inne miasta. Zatrzymał się również proces romanizacji ludności imperium, a we wschodniej części wpływy kultury greckiej wypierały obyczajowość łacińską. Ostatecznie w **395 r. n.e.** cesarz **Teodozjusz Wielki** na łożu śmierci podzielił władzę nad państwem między dwóch synów. W ten sposób powstały dwa cesarstwa:

- zachodniorzymskie ze stolicą w Rzymie,
- wschodniorzymskie ze stolicą w Konstantynopolu.

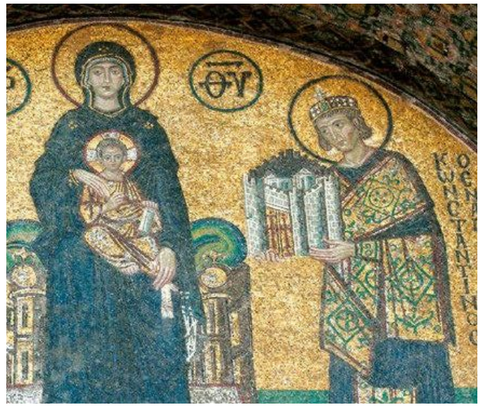
Tetrarchowie zostali ukazani na dwóch płaskorzeźbach, które zdobiły jedną z budowli w Konstantynopolu. Bliską więź pomiędzy augustami i cezarami przedstawiono tu symbolicznym gestem braterskiego uścisku. W XIII w. płaskorzeźby trafiły do Wenecji, gdzie zostały ustawione obok siebie.

▪ *rzeźba, Bizancjum, IV w. n.e.*

CIEKAWOSTKA

Założenie Konstantynopola

Na miejsce założenia nowego miasta Konstantyn Wielki wybrał stary grecki ośrodek Bizancjum nad cieśniną Bosfor. Miasto powstało na półwyspie u styku Europy i Azji, w miejscu, gdzie krzyżowały się ważne szlaki handlowe. Cesarz wzniósł tu pałac, siedzibę senatu oraz bazylikę. Wyznaczono też centralny plac miasta nazwany Forum Konstantyna. Ponadto zbudowano świątynię trójcy kapitolińskiej, ale również kościoły chrześcijańskie. Do ozdobienia stolicy ściągano dzieła sztuki z całego cesarstwa. Prace budowlane rozpoczęły się w 324 r., a już sześć lat później odbyła się uroczystość poświęcenia Konstantynopola, który stał się odtąd główną siedzibą władcy.

Konstantyn Wielki, oddający w opiekę Maryi i Jezusowi założony przez siebie Konstantynopol, został przedstawiony w symbolicznej scenie na mozaice.

▪ *mozaika, Konstantynopol, VI w. n.e.*

WIELKA WĘDRÓWKA LUDÓW

W drugiej połowie IV w. n.e. na tereny położone na północ od Morza Czarnego napłynęli **Hunowie**, koczowniczy lud pochodzenia tureckiego. Historyk rzymski, Ammian Marcellin, tak ich opisywał: *U nich nowo narodzonym dzieciom żłobi się nożem głębokie bruzdy w policzkach, aby pomarszczone blizny mogły spowolnić porost włosów* [...]. *Wszyscy mają silne i masywne kończyny oraz tęgie karki. Są niesamowicie szpetni i tak pochyleni, że można ich uważać za dwunożne zwierzęta lub jakieś kloce, które – z grubsza ociosane na kształt figur – umieszcza się na barierach mostów.* Pojawienie się Hunów wzbudziło przerażenie wśród ludów barbarzyńskich mieszkających na północ od Dunaju, m.in. wśród Gotów. W tej sytuacji zwrócili się oni do cesarza z prośbą o możliwość osiedlania na terenie cesarstwa. Rządzący ówcześnie cesarz Walens wyraził na to zgodę. Po przekroczeniu Dunaju Goci byli jednak źle traktowani przez rzymską administrację i w efekcie rozpoczęli bunt. Próba jego stłumienia zakończyła się rozgromieniem armii rzymskiej w bitwie **pod Adrianopolem** w **378 r. n.e.** W bitwie tej poległ sam cesarz Walens, a Goci, nie napotykając oporu, zaczęli pustoszyć rzymskie prowincje na Półwyspie Bałkańskim. Sytuację zdołał opanować cesarz Teodozjusz, który zawarł z Gotami pokój. W zamian za zgodę na osiedlanie się w granicach cesarstwa mieli oni udzielać mu zbrojnej pomocy. Porozumienie to nie okazało się trwałe, a Goci na początku V w. n.e., nie licząc się z cesarzem, wkroczyli do Italii. W 410 r. n.e. udało im się nawet zająć na kilka dni Rzym. Wydarzenie to odbiło się szerokim echem w całym cesarstwie rzymskim.

Pod naporem Hunów także inne ludy zdecydowały się szukać schronienia na terenie imperium. W 406 r. granicę na Renie przekroczyli Wandalowie, Alanowie i Swebowie, którzy po kilku latach pobytu w Galii przenieśli się do Hiszpanii, skąd Wandalowie przeprawiali się do Afryki Północnej (przyjrzyj się mapie na s. 128). Władze cesarstwa zachodniorzymskiego nie miały wystarczających sił, aby przepędzić najeźdźców. Zawierały zatem z nimi porozumienia, na mocy których poszczególne ludy stawały się sojusznikami Rzymu. W praktyce jednak Rzymianie pozostawiali im dużo niezależności. Korzystając z tego, przybysze zaczęli tworzyć własne państwa w granicach Imperium Rzymskiego.

BARBARZYŃSCY NAJEŹDŹCY

Zmagania Rzymian i ich sojuszników z wrogimi plemionami barbarzyńskimi stawały się coraz bardziej dramatyczne. Sytuację pogorszyło pojawienie się ok. 370 r. n.e. Hunów w Europie. Ich ruchliwe oddziały szybko się przemieszczały, a podczas ataków zasypywały przeciwnika gradem strzał.

Wojownik ostrogocki walczył zazwyczaj pieszo. Jego uzbrojenie składało się z włóczni [1] oraz miecza [2] lub topora [3]. Przed ciosami i strzałami wroga chroniła go okrągła drewniana tarcza z umbo [4], czyli metalowym guzem, na środku. Ciało wojownika chroniła kolczuga, czyli zbroja złożona z żelaznych, zaplecionych ze sobą kółek, a głowę – hełm.

Hunowie, podobnie jak inni wojownicy ludów stepowych, walczyli konno. Byli doskonałymi jeźdźcami i łucznikami. Krótkie i poręczne łuki refleksyjne [A] miały bardzo dużą siłę wyrzutu i pozwalały oddawać strzały z dużą częstotliwością nawet podczas galopu. Do walki wręcz Hunowie używali krótkich mieczy [B].

? Czym różnił się sposób walki Hunów od stosowanego od wieków przez Rzymian?

TEKST ŹRÓDŁOWY

OBALENIE CESARZA ROMULUSA AUGUSTULUSA

Okoliczności obalenia ostatniego cesarza rzymskiego zostały opisane przez historyka bizantyjskiego – Prokopiusza z Cezarei.

Współcześnie z cesarzem Zenonem, panującym w Bizancjum, w zachodniej części państwa sprawował władzę Augustus, przez Rzymian nazywany zdrobniale Augustulusem, gdyż tron cesarski objął w młodym wieku. Rządy zaś za niego sprawował jego ojciec Orestes, człowiek niezmiernie bystrego umysłu. Na jakiś czas przedtem Rzymianie przyjęli jako sprzymierzeńców Skirów, Alanów i inne plemiona gockie [...]. *Lecz im bardziej wojska barbarzyńskie wzrastały w siłę, tym bardziej podupadało znaczenie żołnierzy rzymskich i pod pozorem zaszczytnego przymierza Rzymianie podlegać musieli tyranii przybyszów. Zuchwalstwo ich doszło do tego stopnia, że po wymuszeniu wielu innych ustępstw, zażądali w końcu od Orestesa podziału całej ziemi ornej w Italii, domagając się dla siebie trzeciej jej części. Gdy zaś odmówił temu żądaniu, zabili go na miejscu. Znajdował się między nimi niejaki Odoaker, jeden z przybocznej gwardii cesarza, który obiecał spełnić ich żądania, o ile go na tron wyniosą. Uzurpowawszy sobie w ten sposób władzę, nie zrobił zresztą nic złego cesarzowi, lecz pozwolił mu pędzić nadal żywot jako osobie prywatnej. Barbarzyńcom natomiast przydzielił trzecią część ziemi; związawszy ich przez to silnie ze sobą umocnił się na uzurpowanym tronie na lat dziesięć.*

Źródło: Prokopiusz z Cezarei, *O wojnie gockiej*, [w:] *Starożytność. Teksty źródłowe, komentarze i zagadnienia do historii w szkole średniej*, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 281–282.

Odoaker [1] pozbawia 13-letniego Romulusa Augustulusa [2] władzy cesarskiej – to wydarzenie umownie kończy starożytność.
▪ *rycina, XIX w.*

? 1. Wymień przyczyny osłabienia państwa zachodniorzymskiego według Prokopiusza.
2. Określ, co było powodem uzurpacji Odoakra.

W Galii powstało państwo Gotów, a w Afryce – Wandalów. Ci ostatni przedarli się do Italii drogą morską. W **455 r. n.e.** splądrowali Rzym. Zniszczenia były tak wielkie, że nazwa tego ludu stała się określeniem ludzi dopuszczających się bezmyślnej dewastacji. W ten sposób rozpoczął się proces rozpadu cesarstwa zachodniorzymskiego.

Sojusz Rzymian i ludów germańskich okazał się konieczny, gdy Hunowie pod rządami Attyli osiągnęli szczyt potęgi i w **451 r. n.e.** wraz ze sprzymierzonymi Germanami wkroczyli do Galii. Ich siły zostały jednak powstrzymane w bitwie **na Polach Katalaunijskich** przez armię pod dowództwem rzymskiego wodza Aecjusza. Do rzymskich legionów dołączyły także oddziały ludów barbarzyńskich, tworzących państwa na terenie słabnącego cesarstwa.

W drugiej połowie V w. n.e. cesarz zachodniorzymski sprawował kontrolę już tylko nad Italią, a siedzibę władców częściej nawet od Rzymu stanowiła Rawenna. Ostatecznie w **476 r. n.e.** germański wódz Odoaker pozbawił władzy młodego cesarza **Romulusa Augustulusa**. Data ta jest uważana za koniec cesarstwa rzymskiego na Zachodzie. Kilka lat później Odoaker odesłał insygnia cesarskie do Konstantynopola. Cesarstwo wschodniorzymskie przetrwało jeszcze niemal tysiąc lat.

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny najazdów barbarzyńców na Rzym.
2. Omów przyczyny kryzysu cesarstwa rzymskiego w III w. n.e.
3. Przedstaw okoliczności, wydarzenia lub zjawiska, które Twoim zdaniem w największym stopniu wpłynęły na upadek cesarstwa zachodniorzymskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Heather, *Upadek cesarstwa rzymskiego*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2006.
M. Pawlak, *Aecjusz i barbarzyńcy*, Kraków 2007.

Podsumowanie rozdziału III
Dzieje starożytnego Rzymu

1 Republika rzymska

1. Zgodnie z tradycją Rzym został założony w 753 r. p.n.e. przez Romulusa. Następnie miało nim rządzić kolejnych sześciu królów, a ostatni z nich został wygnany w 509 r. p.n.e.
2. Odtąd Rzym stał się republiką, w której najwyższą władzę stanowił lud rzymski. Na jego zgromadzeniach decydowano o przyjmowaniu ustaw i wyborze urzędników.
3. Urzędy były z zasady wybieralne, kadencyjne i pełnione nieodpłatnie. Najważniejszymi urzędnikami byli konsulowie, pretorzy, cenzorzy oraz dyktator.
4. Funkcje doradcze pełnił trzystuosobowy senat, złożony z dawnych urzędników.
5. Społeczeństwo Rzymu składało się z ludzi wolnych (obywateli, cudzoziemców i wyzwoleńców) oraz niewolników.
6. Pomiędzy patrycjuszami i mniej zamożnymi plebejuszami toczyły się konflikty o udział w sprawowaniu władzy i spisanie prawa. Doprowadziły one do powołania urzędu trybuna ludowego i ogłoszenia w 449 r. p.n.e. Prawa XII tablic.

2 Podboje Rzymu

1. Armia republiki rzymskiej miała charakter obywatelski, a jej trzon stanowiła piechota podzielona na legiony. Liczebność i organizacja legionów zmieniały się w czasie.
2. W latach 396–264 p.n.e. Rzymianie przeprowadzili podbój Italii. Podbite ludy były zobowiązane do zapewniania pomocy wojskowej Rzymowi.
3. W latach 264–146 p.n.e. Rzymianie stoczyli trzy zwycięskie wojny z Kartaginą. Szczególnie krwawa była druga z nich, w której trakcie Kartagińczycy pod wodzą Hannibala prowadzili działania zbrojne w Italii. Trzecia wojna przyniosła zwycięstwo Rzymianom, którzy zburzyli Kartaginę.
4. Od początku II w. p.n.e. Rzym prowadził również ekspansję na wschodzie basenu Morza Śródziemnego, która ostatecznie umożliwiła mu opanowanie dawnych państw hellenistycznych.
5. W wyniku podbojów doszło do utworzenia nowych prowincji i masowego napływu dóbr i niewolników do Rzymu, co trwale zmieniło charakter jego społeczeństwa.

3 Początki cesarstwa rzymskiego

1. Na skutek podbojów w Italii zaostrzyły się napięcia społeczne związane z posiadaniem ziemi, sytuacją ludów sprzymierzonych zamieszkujących Italię i masowym napływem niewolników. Problemem stała się także rosnąca pozycja wodzów rzymskich armii.
2. W 60 r. p.n.e. Gnejusz Pompejusz, Marek Krassus i Gajusz Juliusz Cezar zawarli I triumwirat – umowę polityczną określającą ich wpływy w republice.
3. Po podboju Galii, w 49 r. p.n.e., skonfliktowany z senatem Cezar wkroczył z armią do Italii, rozpoczynając wojnę domową. Niedługo po odniesionym zwycięstwie został jednak zamordowany (15 marca 44 r. p.n.e.).
4. W 43 r. p.n.e. Marek Lepidus, Marek Antoniusz i Gajusz Oktawian zawarli II triumwirat, ale spór pomiędzy nimi doprowadził do wojny, w której Oktawian pokonał Antoniusza (31 r. p.n.e.).
5. Oktawian zaprowadził nowy ustrój określany mianem pryncypatu, który zapewniał mu pełnię władzy przy pozorach utrzymania ustroju republikańskiego.

4 Imperium Rzymskie

1. Zaprowadzony przez Oktawiana ustrój – pryncypat – utrzymywał się przez blisko 300 lat. Podstawą rządów cesarzy była przede wszystkim kontrola nad armią.
2. Już za rządów Oktawiana imperium odeszło od polityki podbojów. W zamian wdrożono ideę pokoju rzymskiego (*pax Romana*) – stabilizacji wewnętrznej i zewnętrznej.
3. Wzdłuż granicy państwa wzniesiono system umocnień – limes, pozwalający kontrolować przepływ ludzi i towarów.
4. W prowincjach imperium szybko zaczęły się rozwijać miasta (urbanizacja), a ich mieszkańcy przejmowali język i zwyczaje Rzymian (romanizacja).
5. W czasach Oktawiana Augusta Imperium Rzymskie zakończyło okres dynamicznych podbojów. Do najważniejszych prowincji przyłączonych przez kolejnych cesarzy należały Brytania i Dacja.
6. Rzymianie byli politeistami, ich panteon kształtował się stopniowo, a istotą pobożności było odprawianie kultu. W okresie pryncypatu stopniowo rozwijał się kult cesarski.

5 Osiągnięcia Rzymian

1. Trwałym dokonaniem Rzymian jest prawo. Spisane po raz pierwszy w 449 r. p.n.e., a następnie modyfikowane aż do VI w. n.e., pozostaje fundamentem większości dzisiejszych systemów prawnych.
2. Rzymska architektura opierała się na wzorach etruskich i greckich. Dzięki wykorzystaniu betonu i cegły oraz zastosowaniu łuku i kopuły Rzymianie wypracowali wiele nowych form. Do charakterystycznych rzymskich budowli należą amfiteatry, bazyliki, cyrki i akwedukty.
3. Sprawną komunikację w Imperium Rzymskim zapewniała gęsta sieć doskonałych dróg oraz bezpieczne szlaki morskie. Pełniły one funkcje handlowe i militarne.
4. Kultura rzymska rozwijała się w cieniu kultury greckiej – zarówno w sztukach plastycznych, jak i w literaturze chętnie kopiowano greckie wzorce. Szczytowy rozwój literatury nastąpił w I w. p.n.e., kiedy tworzyli Cyceron i Cezar oraz poeci Wergiliusz, Owidiusz i Horacy.

Ruiny Pompejów, doskonale zachowanego miasta rzymskiego, które w 79 r. n.e. uległo całkowitej zagładzie na skutek wybuchu wulkanu Wezuwiusz. Przykryta grubą warstwą popiołów wulkanicznych rozległa zabudowa miejska została odkryta przez archeologów pod koniec XVIII w.

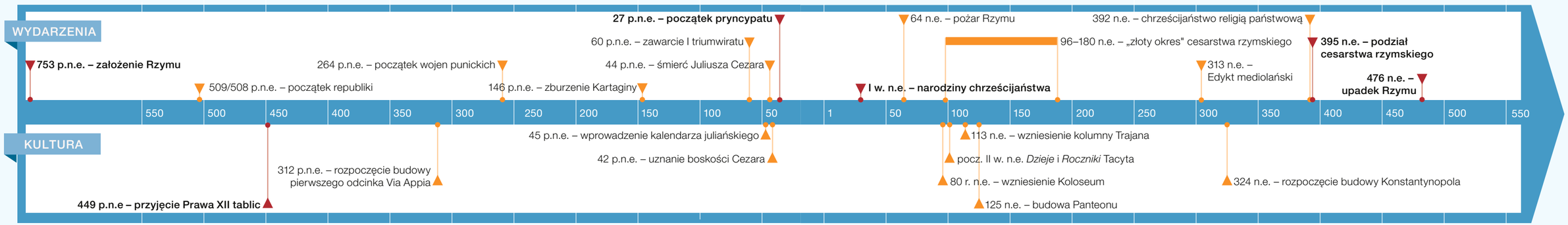
▪ *fotografia współczesna*

6 Narodziny chrześcijaństwa

1. Chrześcijaństwo to monoteistyczna religia wywodząca się z judaizmu, ukształtowana przez Jezusa z Nazaretu, który nauczał w latach 20. lub 30. I w. n.e. w Palestynie.
2. Nauczanie Jezusa skierowane było pierwotnie do Żydów. Jego uczniowie – apostołowie – zaczęli prowadzić je także poza społecznością żydowską, a ich podróże doprowadziły do powstania wielu niezależnych wspólnot chrześcijańskich w miastach Imperium Rzymskiego.
3. Proces jednoczenia gmin chrześcijańskich i tworzenia Kościoła katolickiego rozpoczął się na przełomie II i III w. n.e.
4. Chrześcijanie nie uczestniczyli w obrzędach religijnych ku czci bóstw rzymskich, dlatego ściągali na siebie niechęć wyznawców tradycyjnej religii i gniew władców. Do masowych prześladowań wyznawców Jezusa doszło w III i na początku IV w. n.e.
5. W 313 r. n.e. Konstantyn Wielki wydał tzw. Edykt mediolański, który zapewnił równouprawnienie chrześcijan, a w 392 r. n.e. Teodozjusz Wielki zakazał innych kultów i ustanowił chrześcijaństwo religią państwową.

7 Upadek cesarstwa rzymskiego

1. W III w. n.e. cesarstwo znalazło się w głębokim kryzysie, wywołanym przez najazdy zewnętrzne, liczne uzurpacje władzy i kryzys gospodarczy.
2. Na przełomie III i IV w. n.e. sytuację opanował cesarz Dioklecjan, który dla usprawnienia państwa wprowadził tetrarchię – rządy czterech cesarzy. Ich władza miała odtąd charakter absolutny, stosowano rozbudowany ceremoniał, a nowy ustrój określa się jako dominat.
3. Rosnące różnice pomiędzy wschodem i zachodem cesarstwa doprowadziły po śmierci Teodozjusza Wielkiego do trwałego podziału imperium w 395 r. n.e.
4. Pod koniec IV w. napór Hunów skłonił Gotów do osiedlenia się na terenie cesarstwa; w 406 r. n.e. jego granice przekroczyli też Wandalowie, Swebowie i Alanowie.
5. Plemiona te osiedlały się w granicach cesarstwa zachodniorzymskiego, co przyczyniło się do stopniowego rozpadu tego państwa. Za symboliczną datę jego upadku przyjmuje się 476 r. n.e., gdy cesarz Romulus Augustulus został pozbawiony władzy przez germańskiego wodza Odoakra.

To budzi kontrowersje

Dlaczego upadło cesarstwo rzymskie?

W 476 r. przestało istnieć cesarstwo rzymskie na Zachodzie. Ostatni cesarz Romulus Augustulus został pozbawiony władzy, co uznaje się za symboliczne zakończenie procesu rozkładu państwa. Przyczyny upadku wielkich imperiów zawsze budzą zainteresowanie historyków i prowadzą do sporów między nimi. Nie inaczej sprawa wygląda w przypadku końca cesarstwa zachodniorzymskiego.

Dyskusję na ten temat rozpoczął w XVIII w. angielski historyk Edward Gibbon, autor monumentalnej pracy zatytułowanej *Upadek cesarstwa rzymskiego na Zachodzie*. Uznał on, że przyczyną końca tego imperium był wzrost wpływów chrześcijaństwa. Swoje rozważania podsumował następująco: *był to triumf barbarzyństwa i religii*. Późniejsi historycy, idąc w ślady Gibbona, również starali się wymienić tylko jeden element, który w ich opinii przyczynił się do upadku Rzymu. Wskazywano m.in. na zmiany klimatyczne, zmniejszanie się liczby ludności, upadek elit intelektualnych czy wreszcie schyłek niewolnictwa.

Dziś już raczej nie próbuje się wskazywać jednej przyczyny, która miałaby przesądzić o upadku cesarstwa rzymskiego na Zachodzie. W dyskusjach naukowych unika się również samego słowa „upadek", zastępując je określeniem „polityczny rozpad" cesarstwa. Wydaje się, że o losie tego imperium ostatecznie zadecydowały w znacznej mierze wydarzenia z początku V w. n.e. To właśnie wówczas do Italii wtargnęli Goci, którym w 410 r. n.e. udało się nawet zająć Rzym. W ślad za Gotami poszli inni. Wandalowie, Alanowie i Swebowie wkroczyli do Galii, skąd po kilkuletnim pobycie przenieśli się do Hiszpanii. Ówczesny cesarz Honoriusz nie był w stanie powstrzymać najeźdźców, co dodatkowo zadało cios jego prestiżowi. W tej sytuacji lokalni dowódcy uzurpowali sobie władzę, przez co w kluczowym momencie, gdy wysiłek państwa powinien być skierowany na odparcie najeźdźców, rozgorzała wojna domowa. Gdy ostatecznie udało mu się opanować chaos polityczny, okazało się, że rozmaitych najeźdźców nie można już się pozbyć. Z tego powodu cesarze byli zmuszeni zawierać z kolejnymi grupami barbarzyńców układy. Na ich mocy oddawali ziemie przybyszom pod osiedlenie, oczekując w zamian wsparcia wojskowego. Niezależnie od intencji władz cesarskich pojawienie się licznych i dobrze uzbrojonych plemion prowadziło do przejmowania przez nie rzeczywistej kontroli na przyznanych terytoriach. Goci, Burgundowie, Swebowie czy Alanowie stawali się coraz bardziej niezależni, choć formalnie pozostawali sojusznikami cesarstwa. Jako pierwsi na pełną niezależność wybili się Wandalowie, którzy przeprawili się z Hiszpanii do północnej Afryki i utworzyli tam własne państwo. Po nich podobne działania podjęły kolejne plemiona germańskie. W ten sposób cesarz mógł się jedynie bezradnie przyglądać utracie kontroli nad poszczególnymi prowincjami. W 476 r. n.e., który uznaje się powszechnie za datę upadku cesarstwa zachodniorzymskiego, Romulus Augustulus władał już właściwie tylko Italią.

PODYSKUTUJMY

1. Która z wymienionych teorii upadku Rzymu wydaje Ci się najbardziej interesująca, a która – najbardziej trafna?
2. Dlaczego próby wytłumaczenia upadku Rzymu jedną przyczyną się nie powiodły?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw główne etapy i kierunki ekspansji Rzymu w okresie republiki.
2. Wyjaśnij, jakie były źródła i skutki konfliktów społecznych, które wystąpiły w okresie republiki rzymskiej.
3. Porównaj ustrój Rzymu w okresie republiki i pryncypatu – wskaż, jak zmieniła się rola urzędów i instytucji.
4. Wyjaśnij, jakie były główne różnice pomiędzy chrześcijaństwem a tradycyjną religią rzymską.
5. Przedstaw zmiany w funkcjonowaniu cesarstwa za panowania Dioklecjana i Konstantyna. Oceń, które z nich okazały się najbardziej doniosłe.
6. Omów czynniki, które doprowadziły do upadku Rzymu. Oceń, które z nich miały decydujące znaczenie.
7. Przedstaw osiągnięcia kulturowe starożytnych Rzymian i wskaż te dziedziny, w których Twoim zdaniem ich osiągnięcia okazały się większe od dokonań starożytnych Greków.

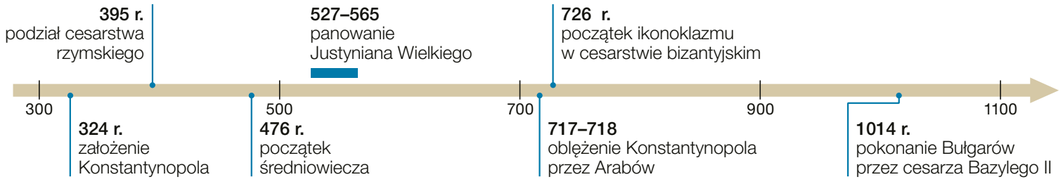
▪ *Korona cesarska, Niemcy, X w.*

IV
POCZĄTKI ŚREDNIOWIECZA

1 Cesarstwo bizantyjskie
2 Narodziny islamu i podboje Arabów
3 Na gruzach Imperium Rzymskiego
4 Imperium Karola Wielkiego
5 Czasy Ottonów
6 Feudalizm i społeczeństwo stanowe
7 Pierwsze państwa Słowian

1 CESARSTWO BIZANTYJSKIE

Skutki wielkiej wędrówki ludów w stosunkowo nieznacznym stopniu dotknęły wschodnią część cesarstwa rzymskiego. Ponadto obejmowała ona bogatsze prowincje i dlatego łatwiej przezwyciężyła kryzys, który nastąpił u schyłku starożytności. Cesarstwo wschodniorzymskie zachowało więc dominującą pozycję w świecie śródziemnomorskim. Mimo licznych wojen i innych zagrożeń imperium przetrwało kolejne 1000 lat.

BIZANCJUM – NOWY RZYM

Cesarstwo wschodniorzymskie jest zazwyczaj nazywane **cesarstwem bizantyjskim** bądź **Bizancjum**. Nazwa ta pochodzi od nazwy dawnej osady greckiej znajdującej się nad cieśniną Bosfor, gdzie w IV w. zbudowano stolicę państwa – **Konstantynopol** (zob. mapa na s. 140). Z biegiem czasu świadomość rzymskiego dziedzictwa w Bizancjum zanikała, a wzrastała rola miejscowej tradycji greckiej.

Cesarze bizantyjscy uważali się po upadku Rzymu w 476 r. za władców całego Imperium Rzymskiego. Nieprzypadkowo germański wódz Odoaker po przejęciu rządów w Rzymie odesłał insygnia cesarskie Romulusa Augustulusa do Konstantynopola, a władcy pierwszych barbarzyńskich państw na swoich monetach umieszczali imiona cesarzy wschodnich. Władza Bizancjum na Zachodzie była wyłącznie symboliczna. Stanowiło to jednak punkt wyjścia do podjęcia przez cesarstwo wschodniorzymskie działań w celu odzyskania pełnej kontroli nad tymi ziemiami, jeśli tylko nadarzyłaby się ku temu okazja.

IMPERIUM JUSTYNIANA WIELKIEGO

Do procesu odzyskiwania ziem dawnego Imperium Rzymskiego pod swoimi rządami przystąpił cesarz **Justynian Wielki**, któremu w latach 30. VI w. udało się opanować północną Afrykę, południową Hiszpanię oraz Italię. Zdobycze okazały się jednak nietrwałe. Już trzy lata po śmierci cesarza na Italię przyłączoną do Bizancjum najechali Longobardowie (więcej o tych wydarzeniach przeczytasz na s. 150).

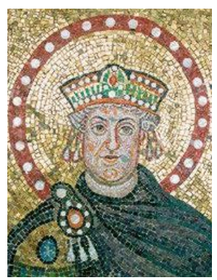
Justynian zasłynął przede wszystkim jako kodyfikator prawa rzymskiego. Pod jego kierownictwem zostało ono uporządkowane i ujednolicone. Powstał w ten sposób zbiór prawa cywilnego zwany **Kodeksem Justyniana**.

Panowanie Justyniana Wielkiego było okresem wyjątkowo ważnym w dziejach Bizancjum także z innych powodów. Powstały wówczas w Konstantynopolu najwspanialsze budowle, które do dziś stanowią symbol potęgi tego imperium (zob. infografika na s. 138–139).

POSTAĆ HISTORYCZNA

JUSTYNIAN WIELKI

483–565

Jeden z najwybitniejszych cesarzy bizantyjskich. Za jego rządów trwających od 527 do 565 r. Bizancjum – po przyłączeniu znacznej części ziem dawnego cesarstwa zachodniorzymskiego – osiągnęło największy zakres terytorialny. Justynian zasłynął jako dobry wódz, sprawny polityk oraz prawodawca, z którego inicjatywy spisano jeden z najważniejszych w dziejach kodeksów praw, a także jako wielki budowniczy. Według legendy podczas otwarcia kościoła Hagia Sophia cesarz miał zakrzyknąć: *Salomonie, prześcignąłem cię!* – co było nawiązaniem do słynnej świątyni w Jerozolimie wzniesionej przez króla Izraela.

USTRÓJ BIZANCJUM

Władza cesarska w Bizancjum była nieograniczona. Dostrzec można było w tym tradycje rzymskiego dominatu (więcej o tym na s. 129), którym zaczął towarzyszyć ceremoniał zaczerpnięty z hellenistycznego Wschodu. Wszyscy poddani, nawet najwyżsi dostojnicy, musieli padać przed władcą na twarz i całować jego stopy. Uznawano go bowiem za pełnomocnika Boga na ziemi. Na znak tego podczas uroczystości cesarz zasiadał na szerokim tronie po jego lewej stronie, prawą zostawiając wolną dla Chrystusa. Imperator był ubrany w złote szaty, na głowie nosił diadem, a na nogach purpurowe pantofle, zastrzeżone wyłącznie dla niego. Dodatkowo spowijał go dym kadzideł. Bizancjum słynęło bowiem zarówno z rozbudowanego ceremoniału, jak i z przepychu. Władza cesarska rozciągała się też na Kościół. Głos cesarza był decydujący w ustalaniu prawd wiary i w organizacyjnych sprawach kościelnych. Monarcha skupiał więc w swoich rękach zarówno władzę świecką, jak i religijną. Taki porządek polityczny nazywa się tradycyjnie **cezaropapizmem**.

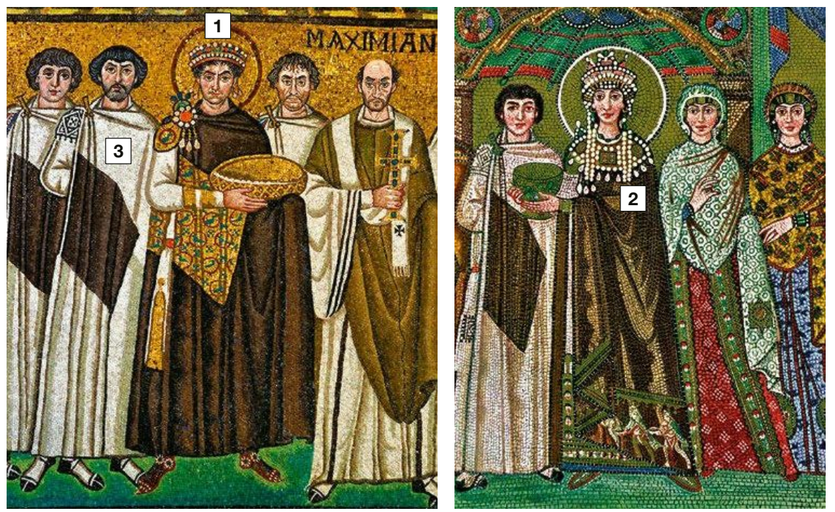
Władza otaczanego boską czcią cesarza bywała jednak bardzo krucha. W dziejach Bizancjum powtarzały się bowiem przewroty pałacowe, skrytobójstwa, bunty armii czy powstania ludowe, które przynosiły zmiany na tronie. Pokonani pretendenci do korony zwykle kończyli oślepieni i zamknięci w klasztorze, który odgrywał wówczas rolę dożywotniego więzienia.

Częste zmiany na szczeblach władzy powodowały, że dawne, rzymskie jeszcze elity były zastępowane przez nowe rody, wywodzące się zazwyczaj spośród dowódców wojskowych. Armia, jako niezbędna dla utrzymania państwa otoczonego przez wrogie kraje i plemiona, zyskiwała bowiem na znaczeniu. Zmianie uległ również sposób organizacji wojska. Dotychczasowy system rzymski ze względu na wysokie koszty przestał działać. Zamiast wypłacać zawodowym żołnierzom żołd zaczęto nadawać im dobra ziemskie, zwłaszcza na terenach pogranicznych. Tym samym zobowiązywano ich rodziny do dziedzicznej służby wojskowej. Całkowicie zmieniła się przy tym administracja w terenie, ponieważ w tej sytuacji dawne urzędy odpowiedzialne za organizację obrony terytorium nie były już dłużej potrzebne. O ile cywilna administracja na prowincji załamała się, to wciąż zyskiwała na znaczeniu rozbudowana biurokracja w samym Konstantynopolu, związana z dworem cesarskim.

KULTURA BIZANTYJSKA

Bizancjum w najwyższym stopniu przyczyniło się do zachowania dziedzictwa starożytności. Mimo rozmaitych trudności Bizantyjczycy nadal zbierali księgi ze starożytnymi tekstami uczonych, filozofów i poetów. Kopiowali treść tych dzieł, nawet jeśli czasami uważali je za nieaktualne i bezbożne. Tą drogą wiele antycznych rękopisów przetrwało pierwsze wieki średniowiecza i zostało przechowanych dla potomności.

Cechami kultury bizantyjskiej w okresie jej świetności były uniwersalizm i wielokulturowość. Dominującym językiem piśmiennictwa była łacina, chociaż coraz częściej wypierała ją greka. Rozwijało się piśmiennictwo koptyjskie w Egipcie oraz syryjskie w Syrii i Mezopotamii. Zachowała się też korespondencja poświadczająca kontakty Bizancjum z Chinami.

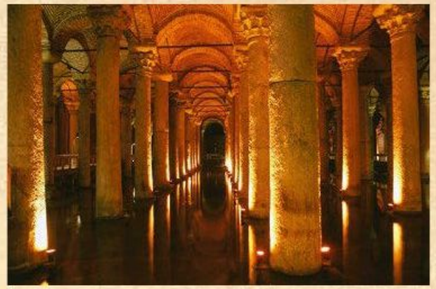
Orszak Justyniana Wielkiego
1 został przedstawiony z pełnym przepychem, jaki towarzyszył władcom Bizancjum. Cesarz otaczał się gronem wielu wybitnych postaci, które rywalizowały o jego względy. Szczególną pozycję na dworze miała jego ambitna i wpływowa małżonka Teodora 2. Belizariusz 3 był wyjątkowo zdolnym i lojalnym wobec cesarza wodzem. To on dowodził armią bizantyjską podczas podboju Afryki i Italii.
▪ *mozaika, Konstantynopol, VI w.*

KONSTANTYNOPOL

Powstał w wyjątkowym miejscu na granicy Europy i Azji, nad brzegiem Morza Marmara i cieśniny Bosfor. Nazwa miasta pochodziła od imienia jego założyciela – Konstantyna Wielkiego. Pod rządami następnych cesarzy Konstantynopol stał się polityczno-gospodarczym centrum świata śródziemnomorskiego. Po upadku zachodniej części Imperium Rzymskiego nadal pozostawał stolicą cesarstwa bizantyjskiego. Zdobycie go przez Turków w 1453 r. uważa się za jedno z wydarzeń kończących średniowiecze. Obecnie miasto należy do Turcji i nosi nazwę Stambuł.

1 **Mury Teodozjusza** broniły dostępu do miasta od strony lądu. Przed dwiema, a gdzieniegdzie nawet trzema liniami murów, wzmocnionych licznymi basztami, znajdowała się szeroka fosa.

11 **Cysterna Bazyliki** jest największym podziemnym zbiornikiem wody w Konstantynopolu. Jej zadaniem było zaopatrywanie w wodę pitną pałacu cesarskiego w przypadku oblężenia miasta. Sklepienie cysterny zostało podparte ponad 300 kolumnami, które zatopione w wodzie, sprawiają wrażenie zalanego wnętrza pałacu.

12 **Kościół Mądrości Bożej**, czyli Hagia Sophia, powstał w VI w. n.e. Był najwyższej rangi świątynią w cesarstwie bizantyjskim, miejscem koronacji cesarzy. Wspaniała kopuła, która wieńczyła kościół, stała się inspiracją dla innych budowniczych świątyń prawosławnych. Widoczne na zdjęciu strzeliste wieże to minarety dobudowane przez Turków po zdobyciu Konstantynopola.

2 **Złota Brama** była główną bramą Konstantynopola. Przez nią wjeżdżali do miasta zwycięscy cesarze i wodzowie bizantyjscy.

3 **Pałac** cesarski Blacherny (Porfirogenetów) od XI w. pełnił funkcję siedziby władców bizantyjskich.

4 **Akwedukt Walensa** dostarczał wodę do miasta.

5 **Forum Konstantyna** – główny plac miasta, wytyczony już w trakcie jego zakładania przez cesarza Konstantyna Wielkiego.

6 **Hipodrom** – tor wyścigowy dla koni i rydwanów.

7 **Galata** to umocniona osada po przeciwnej stronie Złotego Rogu.

8 **Wielki Pałac** służył jako główna siedziba cesarzy bizantyjskich od IV do XI w.

9 **Mur od strony wody** był wzmocniony licznymi basztami.

10 **Łańcuch portowy** był rozciągnięty w poprzek wejścia do Złotego Rogu. Na wodzie podtrzymywały go drewniane tratwy.

? **1.** Wymień najważniejsze budowle średniowiecznego Konstantynopola.

2. Wskaż, które elementy umocnień Konstantynopola chroniły miasto przed atakiem z lądu, a które przed napaścią od strony morza.

CESARSTWO BIZANTYJSKIE

?

1. Wymień terytoria utracone przez Bizancjum w latach 565–750.
2. Opisz procesy, które ukształtowały przebieg granic Bizancjum w połowie VIII w.

TEKST ŹRÓDŁOWY

KODEKS JUSTYNIANA

We wstępie do kodeksu cesarz Justynian wyjaśnił cele spisania praw.

Cesarz August do senatu miasta Konstantynopola: co wielu poprzednich cesarzy uważało za konieczne do poprawienia, a czego żaden z nich nie odważył się do skutku doprowadzić, tym obecnie, z pomocą Boga Wszechmogącego, postanowiliśmy obdarzyć państwo i zapobiec przewlekłości sporów sądowych. W tym celu postanowiliśmy zmniejszyć zbyt wielką liczbę ustaw, które zawarte są w kodeksach wydanych przez Naszych Poprzedników oraz przez Nas samych, i ułożyć jeden kodeks [...]*, który zawierałby zebrane ustawy, dawniej wydane.*

Dla uskutecznienia tego dzieła wybraliśmy [...] *mężów* [prawników] [...].
Tym szczególnie poleciliśmy, aby z dawniejszych kodeksów opuścili zbyteczne wstępy oraz prawa powtarzające się, sprzeczne ze sobą lub wyszłe z użycia, natomiast ustawy pewne [tj. obowiązujące] *zwięźle spisali i umieścili pod odpowiednimi tytułami, z dodaniem, ujęciem lub nawet ze zmianą słów, gdzie by to okazało się korzystnym.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 38–39.

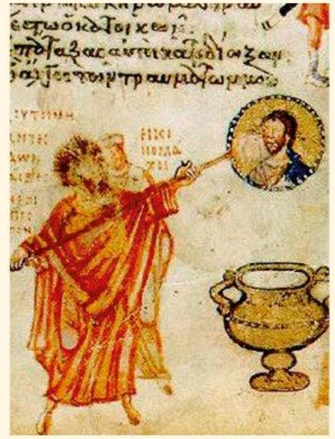
?

1. Wyjaśnij, jaki był cel uporządkowania prawa w cesarstwie.
2. Oceń, jaką rolę w kodyfikacji odegrał cesarz Justynian.

IKONY I IKONOKLAŚCI

W Bizancjum rozwijało się malarstwo, ale niewiele z jego wczesnych zabytków zachowało się do naszych czasów. Przyczynił się do tego ruch **ikonoklastów**, czyli obrazoburców (z gr. *eikōn klao* – burzyć obraz), który sprzeciwiał się tworzeniu i wykorzystywaniu obrazów w kulcie religijnym. Ikonoklaści uważali, że jest to sprzeczne z Dekalogiem. W VIII i IX w. obrazoburstwo stało się dominującym nurtem w Kościele bizantyjskim, co miało fatalne skutki dla zabytków z wcześniejszego okresu: ze ścian kościołów zdrapywano malowidła i mozaiki, w rękopisach wycinano iluminacje, a ikony palono. Zmieniło się to dopiero w połowie IX w., gdy na soborze ostatecznie dopuszczono modlitwy do wizerunków Chrystusa, którymi jednak zabroniono handlować.

? Jakie skutki dla zachowania stanu kultury bizantyjskiej miały działania ikonoklastów?

Ikonoklaści czasem skuwali freski zdobiące ściany świątyń, a czasem – jak to ukazano na miniaturze – zamalowywali je wapnem.

▪ *miniatura, Bizancjum, XI w.*

Ikony tworzono według ścisłych reguł. Charakterystyczne było przedstawianie nieruchomych postaci o szeroko otwartych oczach.

▪ *ikona, Bizancjum, XIV w.*

SZTUKA I ARCHITEKTURA

Sztuka bizantyjska jednak w coraz mniejszym stopniu nawiązywała do wzorców klasycznych, a obracała się w kręgu sztywnych reguł określonych przez Kościół. Charakterystycznym przykładem malarstwa bizantyjskiego są **ikony** – schematyczne i sformalizowane wizerunki Jezusa i świętych. Wypracowane przez Bizantyjczyków zasady tworzenia ikon zachowały się w kulturach krajów, które przyjęły chrześcijaństwo w obrządku wschodnim (greckim) i przez całe średniowiecze znajdowały się pod przemożnym wpływem dziedzictwa Bizancjum, jak Ruś.

Do najlepiej znanych osiągnięć bizantyjskiej kultury należy tamtejsza architektura. Łączyła ona tradycję grecką, rzymską i wpływy orientalne. Najwspanialszym bizantyjskim dokonaniem w tej dziedzinie jest wzniesiony w Konstantynopolu za panowania Justyniana Wielkiego kościół **Mądrości Bożej** (więcej o nim na infografice na s. 139).

SCHYŁEK POTĘGI BIZANCJUM

Epoka świetności cesarstwa bizantyjskiego nie trwała długo. Pierwszy wielki kryzys nastąpił już w VII w. w związku z ekspansją arabską, która pozbawiła imperium znacznej części jego terytorium (więcej o niej na s. 145). W 717 r. Arabowie rozpoczęli nawet oblężenie Konstantynopola. Trwało ono rok, jednak ostatecznie Bizantyjczycy zmusili najeźdźców do odwrotu, a stolica imperium została uratowana. Niebezpieczeństwo nadciągało też od północy, głównie za sprawą Awarów, a następnie Bułgarów i Słowian. Dopiero rządy cesarzy z dynastii macedońskiej (IX–XI w.) pozwoliły zażegnać kryzys. Sukcesy militarne umożliwiły czasową odbudowę panowania bizantyjskiego na Bałkanach i w południowej Italii.

Kolejne kryzysy miały związek z Turkami seldżuckimi oraz wyprawami krzyżowymi (więcej o tym na s. 224 i 230). Konstantynopol chylił się ku upadkowi, do którego ostatecznie w **1453 r.** doprowadzili Turcy osmańscy.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego cesarstwo wschodniorzymskie zostało nazwane bizantyjskim.
2. Przedstaw osiągnięcia Justyniana Wielkiego.
3. Wymień charakterystyczne cechy kultury bizantyjskiej.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Krawczuk, *Poczet cesarzy bizantyjskich*, Warszawa 2016.
C. Mango, *Historia Bizancjum: narody i cywilizacje*, tłum. M. Dąbrowska, Gdańsk 2002.

2 NARODZINY ISLAMU I PODBOJE ARABÓW

W starożytności na Bliskim Wschodzie powstały dwie religie monoteistyczne. W Palestynie wśród Żydów ukształtował się judaizm, a na początku naszej ery rzesze wyznawców zdobyło wywodzące się z niego chrześcijaństwo. Po okresie prześladowań stało się ono religią państwową Imperium Rzymskiego, jednak znacznie osłabiały je liczne podziały. Tymczasem na początku średniowiecza w Arabii swoje nauki zaczął głosić nowy prorok. Jak doszło do powstania nowej religii monoteistycznej? Jak wpłynęło to na losy Bliskiego Wschodu i Europy?

MAHOMET I JEGO RELIGIA

W starożytności na południowy wschód od granic Imperium Rzymskiego rozciągała się **Arabia**. Była to rozległa pustynna kraina, z rzadka zamieszkała przez koczownicze ludy. **Beduini**, czyli „synowie pustyni", zajmowali się hodowlą owiec i kóz, a także rolnictwem. Wierzyli w liczne lokalne bóstwa, z czasem wpływy wśród nich zyskały również chrześcijaństwo i judaizm.

Przez Arabię przebiegały ważne szlaki kupieckich karawan. Łączyły one Egipt i Europę na zachodzie z Persją i Indiami na wschodzie. Na skrzyżowaniu szlaków, w oazach – miejscach zasobnych w wodę, gdzie podróżni zatrzymywali się na odpoczynek – powstawały większe osady. Wśród nich szczególne znaczenie zyskała **Mekka**. Tam, w ścianie świątyni **Kaaba**, umieszczono **Czarny Kamień** (zob. też podpis do ilustracji na s. 142). Ponieważ była to świętość całego świata arabskiego, Mekka stała się celem religijnych pielgrzymek i ważnym ośrodkiem politycznym.

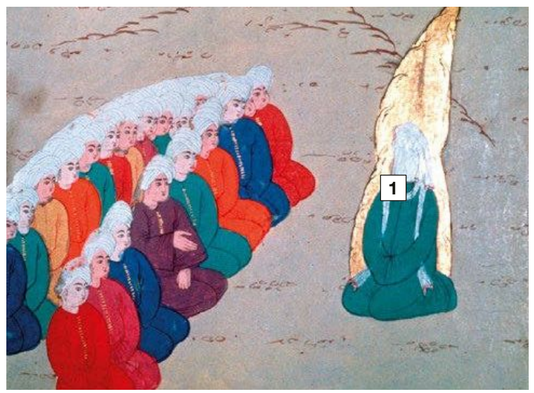
W tym mieście na początku VII w. rozpoczął swoją działalność syn handlarza wielbłądów **Mahomet**. Nie był on człowiekiem wykształconym, ale przedsiębiorczym i znającym świat. Pewnego razu ogłosił, że we śnie ukazał mu się archanioł Gabriel, który przekazał mu prawdę o Bogu oraz wyznaczył go na proroka, mającego boskie nakazy głosić ludziom.

Początkowo nauki Mahometa nie zdobyły w Mekce uznania, a on sam popadł w konflikt z najbardziej wpływowymi kupcami w mieście i w **622 r.** musiał uciekać do konkurencyjnego, choć mniejszego miasta – **Medyny**. To wydarzenie, określane jako **hidżra**, zostało później uznane za właściwy początek nowej religii. W Medynie Mahomet uzyskał poparcie mieszkańców i rozpoczął głoszenie swoich nauk, skłaniając część Arabów, również przy pomocy siły, do przyjęcia nowej religii. W ciągu kilku lat udało mu się znacznie poszerzyć swoje wpływy, a w 630 r. na czele wojska wkroczyć do rodzinnej Mekki. Zanim zmarł dwa lata później, zdołał zjednoczyć prawie wszystkie plemiona zamieszkujące Półwysep Arabski. Przywództwo społeczności muzułmańskiej po Mahomecie kolejno obejmowali jego zastępcy – **kalifowie**. Pierwsi z nich wywodzili się z rodziny i spośród przyjaciół proroka.

Kaaba to niewielkie sanktuarium na planie prostokąta. W jego wschodni narożnik wmurowano słynny Czarny Kamień. Jeszcze przed narodzinami islamu wierzono, że został on dostarczony do Mekki z raju przez Adama albo że archanioł Gabriel dał go Abrahamowi. W rzeczywistości jest on prawdopodobnie odłamkiem meteorytu. To święte dla muzułmanów sanktuarium jest co roku odwiedzane przez ok. 1,5 mln wyznawców.

▪ *Akka, fotografia współczesna*

Życie Mahometa 1 zostało opisane w tureckim eposie *Doskonałe życie Proroka*. Dzieło powstało w XIV w. Jego najwspanialszą kopię opracowano u schyłku XVI w. na zlecenie sułtana Murada III. Epos składa się z sześciu tomów i zawiera 814 zdobionych miniatur. Na pokazanej ilustracji prorok – zgodnie ze zwyczajem ukazany bez twarzy – naucza swoich wyznawców.

▪ *miniatura, Turcja, XVI w.*

CIEKAWOSTKA

Kalendarz muzułmański

Rok, w którym doszło do ucieczki Mahometa do Medyny, jest uznawany przez wyznawców islamu za początek **ery muzułmańskiej**. Ten system liczenia lat stosuje się nadal w części państw muzułmańskich. Przeliczanie lat pomiędzy kalendarzem gregoriańskim a kalendarzem islamskim nie należy do łatwych, gdyż w tym ostatnim rok trwa zaledwie ok. 354 dni.

Podwójna datacja jest obecnie stosowana np. na syryjskich banknotach. Datę emisji zapisano tu zgodnie z kalendarzem gregoriańskim (1991 r.) i muzułmańskim (1412 r.).

▪ *banknot, Syria, 1991 r.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

DŻIHAD – ŚWIĘTA WOJNA

Muzułmański myśliciel Al-Ghazali [czyt.: al gazali], który żył na przełomie XI i XII w., opisał historię ukazującą, jaką wagę do prowadzenia świętej wojny przywiązywał Mahomet.

Jeden z towarzyszy proroka mijał wąwóz, w którym biło źródełko wody słodkiej, i pomyślał: „A gdyby się tak odsunąć od ludzi i osiąść w tym wąwozie! – Ale nie zrobię tego, póki nie poproszę proroka o pozwolenie".

Kiedy o tym napomknął Mohammedowi [Mahometowi], *ten powiedział: „Nie czyń tego, bo zaiste jeden postój na wojnie świętej wart* [jest] *więcej niż siedemdziesiąt lat modlitwy w domu. Czy nie chcecie, by bóg wam przebaczył i wprowadził was do raju? Podejmujcie wyprawy na drodze bożej! Kto walczy na drodze bożej, choćby przez taki czas, jaki upływa między dwoma podojami* [dojeniami] *wielbłądzicy, należy mu się raj". A tak, choć to był czcigodny towarzysz, pomimo to nie pozwolił mu prorok na usuwanie się, ale przy całej jego gorliwości w posłuszeństwie bogu i żarliwości w dobrych uczynkach, skierował go ku wojnie świętej.* [...]

Prorok powiedział: „Kto walczy na drodze bożej – a bóg najlepiej wie, kto walczy na jego drodze – jest jak ten, co pości, stoi, korzy się, bije pokłony i upada na twarz". [...]

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 24.

? 1. Wymień na podstawie tekstu czyny i postawy, które miały według Mahometa zapewniać zbawienie.

2. Oceń, jakie znaczenie miała zasada dżihadu w początkowym okresie istnienia islamu.

ZASADY ISLAMU

Nowa religia głoszona przez Mahometa została nazwana **islamem**, czyli po arabsku ‘poddaniem się woli Bożej’. Wyznawców islamu nazwano **muzułmanami** (arab. *muslim* – ‘oddani wierze’). Islam zakłada istnienie jednego Boga (po arabsku **Allacha**), którego nauki zostały ogłoszone ludziom przez proroka Mahometa. Dlatego wyznanie wiary w islamie brzmi: *Nie ma boga prócz Allacha, a Mahomet jest jego prorokiem*. Było ono pierwszym z „pięciu filarów islamu”. Pozostałe zasady, których przestrzegania wymaga się od muzułmanów, to:

- modlitwa odmawiana pięć razy dziennie z twarzą zwróconą w stronę Mekki,
- całomiesięczny post raz w roku (ramadan),
- regularne przekazywanie jałmużny na rzecz ubogich,
- obowiązek odbycia pielgrzymki do Mekki.

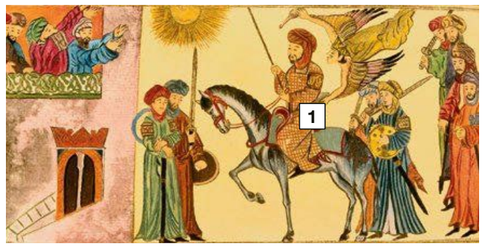
Wśród innych zaleceń ważne miejsce zajmowały też surowe normy obyczajowe (np. zakaz picia alkoholu, spożywania wieprzowiny) oraz **dżihad** – obowiązek szerzenia wiary, w tym udziału w świętej wojnie prowadzonej z niewiernymi (zwłaszcza politeistami). W myśl nauk Mahometa człowiek po śmierci stawał przed sądem Boga; sprawiedliwych, czyli posłusznych Allachowi, czekał raj, grzeszników zaś potępienie w piekle.

Nauki Mahometa były zapisywane na bieżąco przez jego wyznawców, a już po śmierci proroka połączono te zapisy w jedną całość. Utworzono w ten sposób księgę zwaną **Koranem**. Poza Koranem ustnie były przekazywane tradycyjne opowieści o czynach Mahometa, które zostały ostatecznie spisane w IX w. jako **Sunna** (arab. ‘droga’). Księga ta nie jest jednak uznawana przez wszystkie odłamy islamu (więcej na temat sunnitów i szyitów zob. na s. 148).

WARTO WIEDZIEĆ

Islam a judaizm i chrześcijaństwo

Mahomet był wrogo nastawiony do politeistycznych wierzeń arabskich, a czerpał głównie z tradycji żydowskiej i chrześcijańskiej. Jego zdaniem islam stanowił dopełnienie dwóch wielkich religii monoteistycznych. Mahomet nauczał, że: *Jest jeden Allach, jedyny i niezmienny, nie zrodził nikogo i nie został zrodzony*. W ten sposób akcentował zasadnicze różnice w stosunku do chrześcijaństwa. Jezus był przez Mahometa uznawany za ostatniego z proroków.

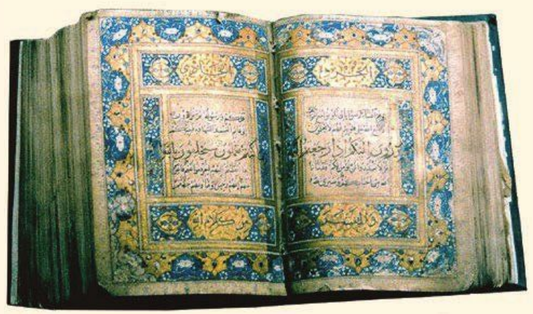
Mahomet 1 przyjmuje kapitulację od przedstawicieli żydowskiego plemienia, z którym walczył o kontrolę nad Medyną. Pokonani zostali wygnani z miasta, a ich majątki zagarnięto.

▪ *miniatura, Persja, XIV w.*

KORAN

Według tradycji treść świętej księgi islamu została objawiona Mahometowi przez Allacha za pośrednictwem archanioła Gabriela. Spisany już w VII w. Koran składa się ze 114 sur (rozdziałów), które zawierają zarówno zasady religijne, jak i przepisy prawne oraz opowieści z życia Mahometa. Poszczególne rozdziały zostały ułożone według długości, nie tworzą zatem spójnej narracji. Muzułmanie powinni recytować Koran w jego oryginalnym brzmieniu, a więc po arabsku, co znacznie przyczyniło się do upowszechnienia tego języka. Zarówno język, jak i poetycka forma sprawiają, że Koran może być różnie interpretowany. Dlatego już od wczesnego średniowiecza powstawały komentarze do księgi, które objaśniały znaczenie trudniejszych fragmentów.

? Jaki jest skutek tego, że muzułmanie czytają Koran i modlą się wyłącznie po arabsku?

Rękopisy Koranu były konieczne do jego recytacji, a zatem stanowiły niezbędne wyposażenie każdego meczetu. W zależności od zamożności wiernych bywały one oszczędnie lub bogato dekorowane.

▪ *kodeks, VII–XIII w.*

PODBOJE ARABÓW

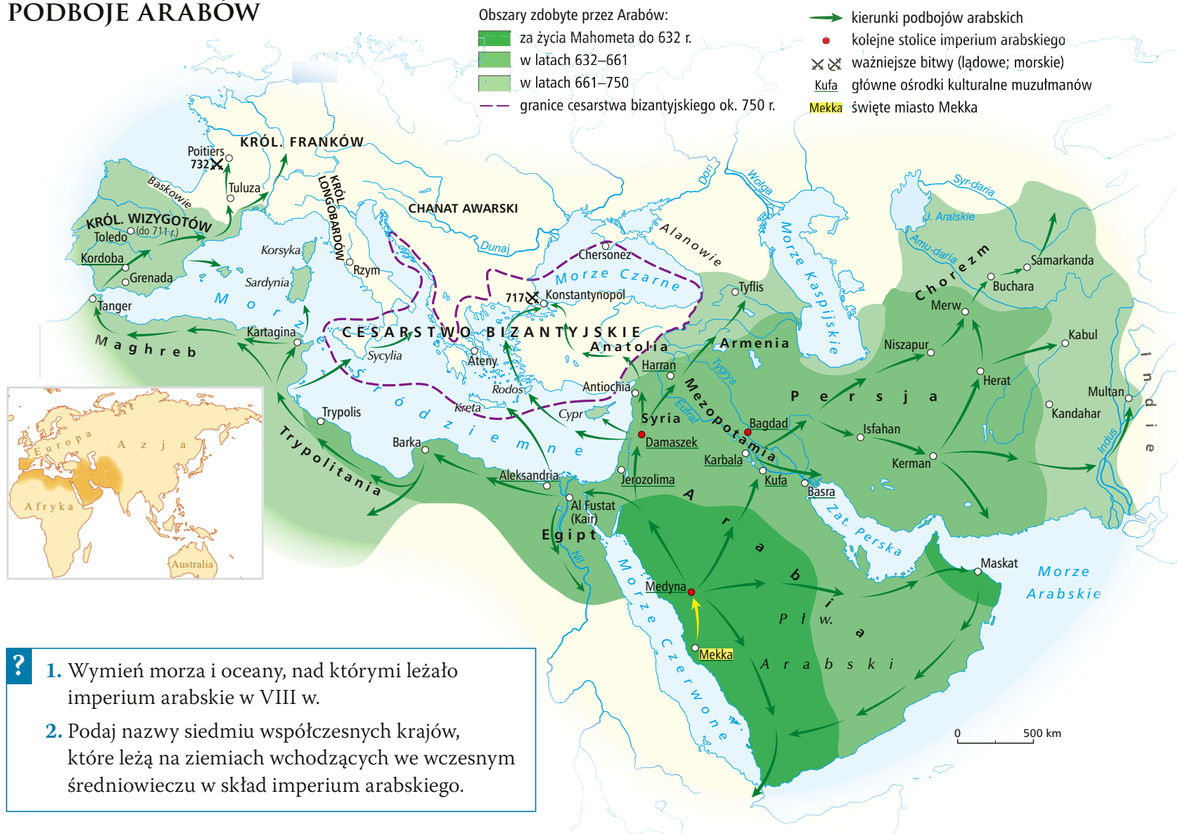
Najważniejszy etap podbojów, w wyniku których Arabowie objęli władzę nad rozległymi obszarami Azji, Afryki i Europy (przyjrzyj się mapie poniżej), rozpoczął się wkrótce po śmierci Mahometa. Pierwszymi celami najazdów armii kalifów stały się Bizancjum i Persja. Imperia te były wyczerpane wojną, którą toczyły ze sobą przez prawie 30 lat. W tej sprzyjającej dla siebie sytuacji Arabowie w latach 634–644, walcząc na dwa fronty, rozbili zarówno armię bizantyjską, jak i perską. W wyniku tego opanowali Syrię, Egipt i całą Mezopotamię, sięgając aż za rzekę Tygrys. Następnie do połowy VIII w. kalifowie na zachodzie zajęli całą północną Afrykę i Hiszpanię, a na wschodzie dotarli aż do Indii. Niepowodzeniem armii muzułmańskiej zakończył się jednak atak na sam Konstantynopol, którego mieszkańcy w 717 r. skutecznie stawili czoła armii kalifa. W Europie Zachodniej ekspansja Arabów została zatrzymana dopiero przez Franków, których wódz – Karol Młot – pokonał muzułmanów w bitwie pod Poitiers w 732 r. (więcej na jej temat w Warto wiedzieć na s. 153 i To budzi kontrowersje na s. 182).

Arabscy wojownicy walczyli przeważnie konno, a o sile ich armii decydowała przede wszystkim doskonała lekkozbrojna jazda.

▪ *miniatura, Persja, XIII w.*

PODBOJE ARABÓW

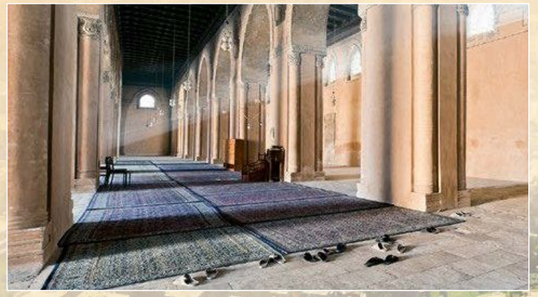

? 1. Wymień morza i oceany, nad którymi leżało imperium arabskie w VIII w.

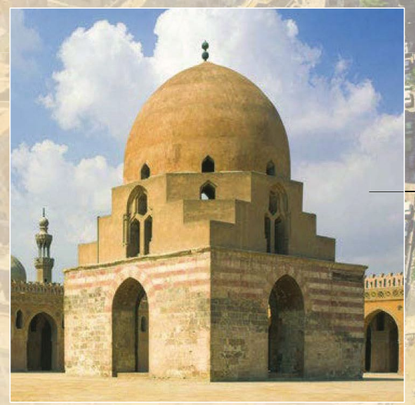
2. Podaj nazwy siedmiu współczesnych krajów, które leżą na ziemiach wchodzących we wczesnym średniowieczu w skład imperium arabskiego.

MECZET

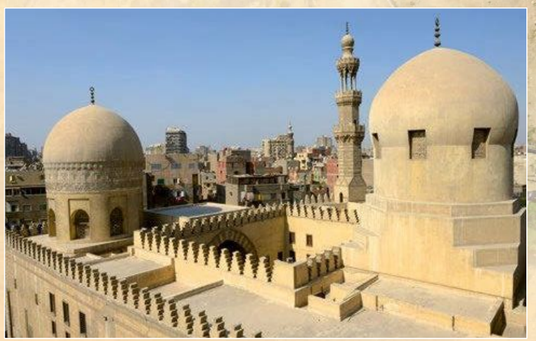
Meczet to charakterystyczna budowla architektury islamskiej. Oprócz modłów oraz słuchania kazań meczety służą jako miejsca zebrań wiernych. Pierwsze świątynie muzułmańskie powstały w VII w. Prezentowany na fotografiach meczet Ahmada Ibn Tuluna z Kairu pochodzi z IX w.

1 **Sala modłów** jest pozbawiona mebli, aby zapewnić miejsce dla jak największej liczby wiernych. Ze względów religijnych nie ma w niej także żadnych obrazów.

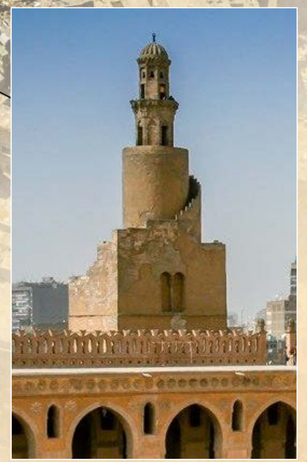
2 **Studnia**, czyli źródło wody z odpowiednio przygotowanymi miejscami do mycia, musi znajdować się w pobliżu meczetu lub sali modłów. Do obmycia przed rozpoczęciem modlitwy zobowiązany jest każdy muzułmanin.

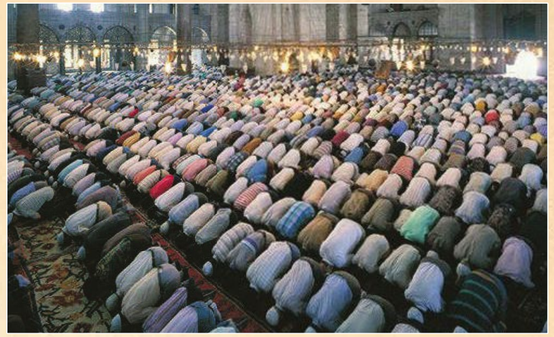
3 **Medresa**, czyli szkoła koraniczna, była zlokalizowana w sąsiedztwie meczetu. Chłopcy uczeni byli w niej czytania oraz religii.

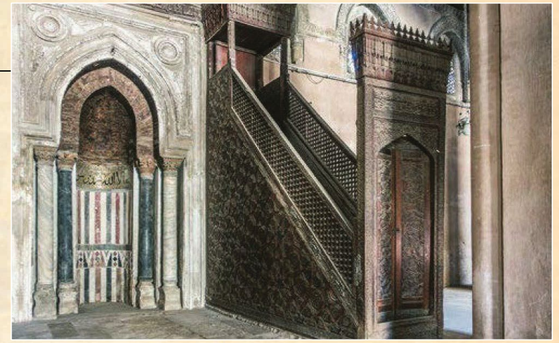
Dekoracje zdobiące meczet mają formę geometrycznych lub roślinnych ornamentów (arabeski) oraz wykaligrafowanych fragmentów tekstu Koranu.

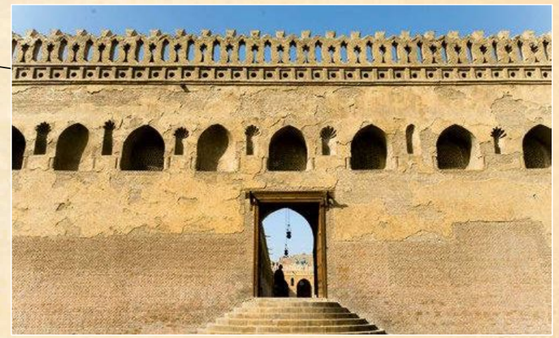
6 **Minaret** to wysoka wieża wzniesiona obok meczetu. Na jej szczycie znajduje się balkon, z którego muezin wzywa muzułmanów do modlitwy.

Muzułmanie modlący się w meczetach zwracają się w stronę mihrabu, ten zaś powinien być zorientowany w kierunku najświętszego miejsca islamu – Mekki.

4 **Mihrab** to bogato zdobiona nisza, wskazująca stronę świata, ku której muzułmanie powinni się zwracać podczas odprawiania modlitw. Od czasów Mahometa muzułmanie na całym świecie modlą się zawsze w kierunku świątyni Al-Kaaba w Mekce.

5 **Mur** otaczający przestrzeń modlitwy dla wiernych zapewnić miał spokój podczas modłów. Do świątyni prowadzi zazwyczaj kilka wejść.

?

1. Wymień najważniejsze elementy świątyni muzułmańskiej i omów ich funkcje.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla budowniczych meczetu miało położenie Mekki.

KRYZYS KALIFATU

W połowie VIII w. siedziba kalifów została przeniesiona z Medyny do Bagdadu nad Tygrysem. Jedność rozległego kalifatu nie trwała jednak długo. Wielkie rozmiary państwa powodowały, że **emirowie**, czyli zarządcy poszczególnych prowincji, uzyskali znaczną samodzielność. Te podziały doprowadziły do wewnętrznych sporów, które w IX w. wywołały rozpad imperium kalifów. Nowe państwa muzułmańskie nierzadko toczyły między sobą wojny. Do podziałów politycznych doszły konflikty religijne. W islamie wyraźnie wyodrębniły się dwa rywalizujące ze sobą odłamy. **Szyici** domagali się uznania swoich przywódców – **imamów** – za autorytety religijne równe kalifom oraz oparcia islamu wyłącznie na Koranie, bez uwzględniania Sunny, czyli księgi z opowieściami o Mahomecie, spisanej znacznie później niż Koran. W tym różnili się od zwolenników Sunny – **sunnitów**, którzy stanowili zdecydowaną większość wśród muzułmanów. Ukształtowany w IX w. podział na szyitów i sunnitów zachował się do dzisiaj. W czasach pierwszych kalifów chrześcijanie i Żydzi na podbitych terenach mogli liczyć na stosunkowo szeroką tolerancję, ponieważ Arabowie uważali, że są wyznawcami tego samego Boga. Miejscowa ludność mogła nadal żyć według swoich dawnych praw i zwyczajów. Jedynym obciążeniem na rzecz nowych panów był podatek nakładany na ludność niemuzułmańską, czyli **charadż** (stąd polskie słowo „haracz"). Danina ta często okazywała się niższa niż podatki płacone do tej pory władcom bizantyjskim lub perskim. Ponadto wyznawcy niektórych odłamów chrześcijaństwa często z ulgą witali panowanie muzułmańskie. Ówczesne chrześcijaństwo było bowiem targane sporami dogmatycznymi, a odłamy potępione przez sobory lub dwór cesarski poddawano okrutnym represjom.

Jednak z biegiem czasu sytuacja ta uległa zmianie. Na podbite ludy nakładano kolejne obciążenia, np. podatek pogłówny zwany dżizja. Dodatkowo walki religijne w obrębie społeczności muzułmańskiej przyniosły wzrost niechęci wobec ludności nieislamskiej mieszkającej w dawnych granicach kalifatu.

Tolerancja religijna nigdy nie obejmowała obszarów, na których narodził się islam – już drugi kalif, Omar (634–644), podjął decyzję o wygnaniu wyznawców religii innych niż islam z Półwyspu Arabskiego.

Szyici (od „*szijat Ali*" – zwolennicy Alego) – odłam islamu, skupiający zwolenników nauczania tej religii wyłącznie na Koranie, kwestionujących prawdziwość Sunny. Stworzyli go zwolennicy Alego, zięcia Mahometa, odsuniętego od władzy przez pierwszych kalifów. **Sunnici** – najliczniejszy odłam islamu, skupiający obecnie ok. 90% muzułmanów. W przeciwieństwie do szyitów za źródło zasad wiary muzułmańskiej oprócz Koranu uznają również Sunnę.

WARTO WIEDZIEĆ

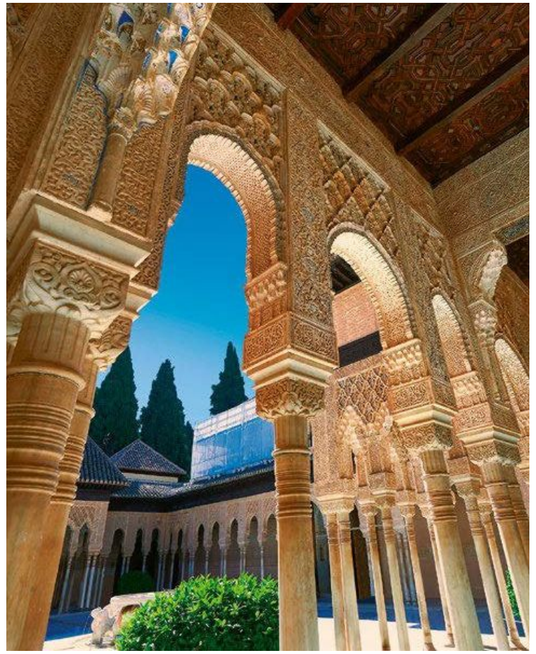
Cyfry arabskie

Do licznych osiągnięć arabskich przejętych przez Europejczyków, a później spopularyzowanych na całym świecie, należały cyfry arabskie. Zostały one co prawda opracowane przez Hindusów, a nie przez Arabów, jednak to dzięki nim dotarły do Europy. Najważniejszą zmianą w stosunku do poprzednich systemów zapisu liczb było dodanie zera. Pozwoliło ono w formie maksymalnie krótkiej i uproszczonej zapisywać nawet bardzo duże liczby.

cyfry arabskie europejskie	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
cyfry arabskie	٠	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩

Cyfry arabskie stosowane przez nas współcześnie znacząco różnią się od cyfr używanych w krajach arabskich. Przez stulecia następowała stopniowa ewolucja kształtu znaków.

? Zapisz za pomocą cyfr arabskich swoją datę urodzenia.

Alhambra – pałac emira w Granadzie w Hiszpanii to jeden z najwspanialszych zabytków architektury islamu. Budowla została udekorowana arabeskami. Centralny punkt pałacu zgodnie z obyczajem arabskim stanowi ogród z niewielkim zbiornikiem wodnym.

▪ *fotografia współczesna*

OSIĄGNIĘCIA ARABÓW

Wielkie podboje sprawiły, że Arabowie zetknęli się z osiągnięciami cywilizacji bizantyjskiej i państw Wschodu. Muzułmanie nie niszczyli ich jednak, ale przejmowali i upowszechniali. Na części zajętych obszarów (np. w Hiszpanii) zastosowali techniki nawadniania ziemi poznane w Egipcie i Mezopotamii. Zapewnili warunki dla rozwoju handlu, który wcześniej był utrudniony z powodu licznych granic i ograniczony długotrwałymi wojnami bizantyjsko-perskimi. Arabscy kupcy docierali aż do Indii i Chin, gdzie nie tylko nabywali gotowe towary, ale też poznawali nowe technologie – m.in. umiejętność wyrobu tkanin z jedwabiu oraz obróbki stali. Głównym ośrodkiem produkcji metalurgicznej stał się **Damaszek**, a broń z doskonałej **stali damasceńskiej** stanowiła obiekt pożądania również wśród rycerstwa europejskiego. Od Chińczyków Arabowie przejęli umiejętność produkcji papieru, który za ich pośrednictwem trafił też do Europy. Podobną drogą ze wschodu dotarły na nasz kontynent cyfry, które są obecnie nazywane „cyframi arabskimi" (więcej o nich w Warto wiedzieć na sąsiedniej stronie). Same terminy „cyfra" czy „algebra" mają zresztą źródłosłów arabski, podobnie jak „alchemia" czy „chemia".

W otoczeniu kalifów rozwijano też naukę, czerpiąc z dorobku autorów starożytnych, których Arabowie z czasem zaczęli cenić. Wiele rękopisów sprowadzili bezpośrednio z Konstantynopola. Uczeni muzułmańscy, często Żydzi, którzy przeszli na islam, chętnie sięgali do starych ksiąg, twórczo kontynuując dorobek dawnych filozofów, zwłaszcza Arystotelesa (więcej o nim na s. 76). Podwaliny pod słynną później arabską medycynę również kładli Żydzi i chrześcijanie, często po konwersji na islam.

Ze względu na potrzeby władz rozległego imperium popularność zyskiwał język arabski. Stał się on językiem urzędowym obowiązującym na terenie całego państwa. Został w nim spisany Koran i dzieła arabskich prawników oparte na świętej księdze islamu. Sam Koran z zasady nie był tłumaczony na inne języki, dlatego wszyscy muzułmanie musieli uczyć się języka arabskiego.

Pod wpływem bizantyjskim i perskim rozwinęła się też architektura. Wedle wspólnego wzorca powstawały muzułmańskie domy modlitwy – **meczety**. Ponieważ Koran zabraniał tworzenia wizerunków ludzi i zwierząt, ściany świątyń były zdobione geometrycznymi ornamentami zwanymi **arabeskami**.

Astrolabium – wynaleziony w starożytności instrument służący do obserwacji nieba – był wykorzystywany nie tylko przez arabskich naukowców, ale także żeglarzy, którzy za jego pomocą określali położenie statków. Dodatkowo posługiwano się nim również, aby wyznaczyć godziny wschodu i zachodu słońca, czyli pory obowiązkowej modlitwy.

▪ *fotografia współczesna*

Medycyna arabska korzystała z dorobku greckich uczonych. Arabski przekład jednego z dzieł antycznych ozdobiono m.in. miniaturą ukazującą proces przygotowywania lekarstwa.

▪ *miniatura, Persja, XIII w.*

ĆWICZENIA

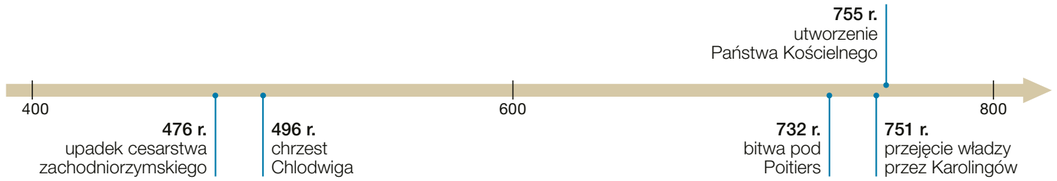
1. Przedstaw, w jaki sposób doszło do sformułowania zasad islamu.
2. Scharakteryzuj główne zasady religii stworzonej przez Mahometa.
3. Omów zasięg podbojów arabskich i wymień przyczyny ich powodzenia.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Armstrong, *Krótka historia islamu*, tłum. J. Włodarczyk, Wrocław 2004.
H. Kennedy, *Wielkie arabskie podboje. Jak ekspansja islamu zmieniła świat*, tłum. M. Wilk, Warszawa 2011.

3 NA GRUZACH IMPERIUM RZYMSKIEGO

Wielka wędrówka ludów u schyłku starożytności całkowicie przeobraziła zachodnią Europę. Antyczny świat śródziemnomorski, którym przez kilkaset lat rządzili Rzymianie, został w znacznej części podbity przez plemiona germańskie. Jak zmieniła się cywilizacja europejska po wymieszaniu się ludności rzymskiej, germańskiej i galijskiej? Jaka kultura powstała z połączenia ich języków i tradycji? Które spośród barbarzyńskich plemion stworzyły najpotężniejsze państwa na ruinach cesarstwa zachodniorzymskiego?

PIERWSZE PAŃSTWA BARBARZYŃSKIE

Germańscy wodzowie na gruzach Imperium Rzymskiego zakładali własne państwa. Zazwyczaj istniały one bardzo krótko, nieustannie ulegały bowiem podziałom lub upadały. Ponadto poszczególne plemiona często się przemieszczały w poszukiwaniu nowych siedzib, co nieuchronnie prowadziło do walk z innymi ludami. Ostatecznie jednak w dawnej zachodniej części cesarstwa utrwaliło się przynajmniej kilka barbarzyńskich królestw:

- w północnej Afryce swoje niezależne państwo utworzyli Wandalowie,
- na Półwyspie Iberyjskim, czyli w dzisiejszej Hiszpanii, powstało królestwo Wizygotów,
- w Galii osiedlili się Frankowie,
- w Italii powstało królestwo Ostrogotów.

Władca Ostrogotów Teodoryk Wielki uważał się za Rzymianina. Z tego powodu przykładał dużą wagę do kontynuacji rzymskich instytucji oraz tradycji, np. urządzał igrzyska, remontował akwedukty i termy.

W pierwszej połowie VI w. Justynian Wielki, rządzący cesarstwem bizantyjskim, podjął próbę odbudowy Imperium Rzymskiego (więcej o tym na s. 136). Doszło wówczas do zmian na i tak niestabilnej mapie państw barbarzyńskich. Bizantyjczycy pokonali Wandalów w Afryce oraz, po niezwykle krwawych i wyniszczających walkach, Ostrogotów w Italii. Panowanie bizantyjskie również okazało się nietrwałe. W VII w. północ Afryki podbili Arabowie, którzy zajęli też Półwysep Iberyjski, gdzie rozgromili Wizygotów. Z kolei znaczną część Italii podbił kolejny lud germański – **Longobardowie**. Osiedlili się na północy tej krainy, której część do dziś nosi nazwę „Lombardia". Pozbawili oni Bizancjum dotychczasowych wpływów na Półwyspie Apenińskim. Sytuację w środkowej Italii wykorzystali biskupi Rzymu, czyli papieże. Zaczęli wówczas sprawować władzę świecką nad tamtejszymi terenami, które uwolniły się spod władzy Bizancjum (zob. też Warto wiedzieć na s. 154).

Korona wizygocka stanowiła część skarbu odkrytego w Guarrazar w Hiszpanii. To jeden z najwspanialszych przykładów sztuki wczesnośredniowiecznej. Nie była noszona na głowie przez władcę, ale stanowiła dar dla Kościoła złożony przez króla Recceswinta, który zdecydował się porzucić arianizm i przyjąć katolicyzm.

▪ *korona wotywna, Hiszpania, VII w.*

CHRYSTIANIZACJA BARBARZYŃCÓW

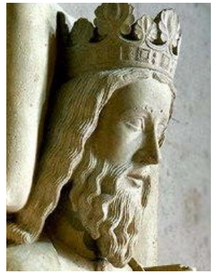
Już od IV w. germańskie plemiona najeźdźców ulegały stopniowej chrystianizacji. Najwcześniej chrześcijanami zostali Wizygoci, których pierwszym biskupem był **Wulfila**, Got z pochodzenia, ale urodzony i wychowany w Rzymie. W kolejnym stuleciu pogaństwo porzucili również Wandalowie i Burgundowie. Ludy germańskie w tym czasie przyjmowały chrześcijaństwo zgodne z założeniami arianizmu, doktryny odrzucającej dogmat o Trójcy Świętej. To sprawiało, że Germanie nie tylko nie stanowili wspólnoty religijnej z katolicką ludnością rzymskich prowincji, ale byli skonfliktowani także z papieżami w Rzymie.

Przełomowe okazało się przyjęcie chrześcijaństwa przez Franków, którzy stopniowo umacniali swoje państwo. Ich władca, pochodzący z dynastii **Merowingów** król **Chlodwig**, w 496 r. wraz z 3 tys. wojowników przyjął chrzest w obrządku katolickim. Dzięki temu, że była to wiara wyznawana przez większość miejscowej

POSTAĆ HISTORYCZNA

CHLODWIG

466–511

Najsłynniejszy władca Franków z dynastii Merowingów. Podczas walk z germańskim plemieniem Alemanów w 496 r. przyjął chrześcijaństwo w obrządku łacińskim. Udział w tym miała Klotylda, jego żona chrześcijanka. W kolejnych latach pokonał Burgundów i Wizygotów, a w 508 r. przeniósł stolicę swojego państwa do Paryża. Podczas 30 lat rządów udało mu się zjednoczyć pod swoim panowaniem wszystkie ziemie Franków. Z jego inicjatywy zostało spisane prawo salickie – kodeks prawny Franków.

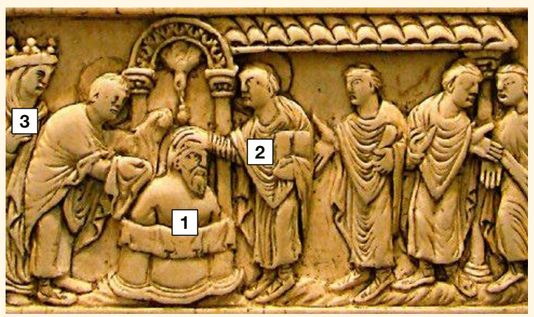
TEKST ŹRÓDŁOWY

CHRZEST CHLODWIGA

Żyjący w VI w. biskup Grzegorz z Tours [czyt.: turs] tak przedstawił okoliczności przyjęcia chrześcijaństwa przez Chlodwiga.

[Podczas bitwy z Alemanami] *wojsko Chlodwiga poczęło szybko topnieć. Ten widząc to, podnosi oczy ku niebu i, dręczony w sercu, do łez wzruszony i skruszony tak modli się: „Jezusie Chrystusie, o którym Hrothilda* [Klotylda – żona Chlodwiga] *powiada, że jesteś synem prawdziwego Boga, który uchodzisz za przynoszącego pomoc tym, którzy są w nieszczęściu,* [...] *gorąco pragnę uwierzyć Ci i w imię Twoje wychrzcić się, jeżeli mi udzielisz zwycięstwa nad tymi nieprzyjaciółmi* [...]. *Wzywałem bowiem moich bogów, ale ci nie przychodzą z pomocą swoim wyznawcom.* [...] *Skoro to powiedział, Alemanowie zaczęli cofać się i zwracać do ucieczki.* [...] [Chlodwig] *powróciwszy* [do domu], *po nastaniu pokoju, opowiedział królowej, w jaki sposób, przez wezwanie imienia Chrystusa osiągnął zwycięstwo.* [...] *Wtedy rozkazała królowa zawezwać potajemnie do siebie św. Remigiusza, biskupa miasta Reims, błagając, aby w króla wpoił słowa zbawienia.* [...] *A on rzecze: „Chętnie posłuchałbym cię, świątobliwy Ojcze, lecz jedna rzecz stoi na przeszkodzie: oto naród, który za mną idzie, nie zgodzi się, by porzucić swych bogów; ale pójdę i przemówię do nich według słów Twoich". Ale gdy zeszedł się ze swoimi poddanymi, nim począł mówić, cały naród za sprawą wszechmocy Boga zgodnie zawołał: „Porzucamy bogów śmiertelnych, bogobojny królu, i gotowi jesteśmy uznawać za boga tego, o którym mówi Remigiusz, że jest nieśmiertelny".* [...] *Tak więc król, wyznając wszechmocnego Boga w Trójcy Świętej, ochrzczony został.*

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 66–67.

Chrzest Chlodwiga [1], udzielony mu przez św. Remigiusza [2], został wyrzeźbiony na plakietce z kości słoniowej. Świeżo nawróconemu władcy towarzyszy jego żona Klotylda [3].

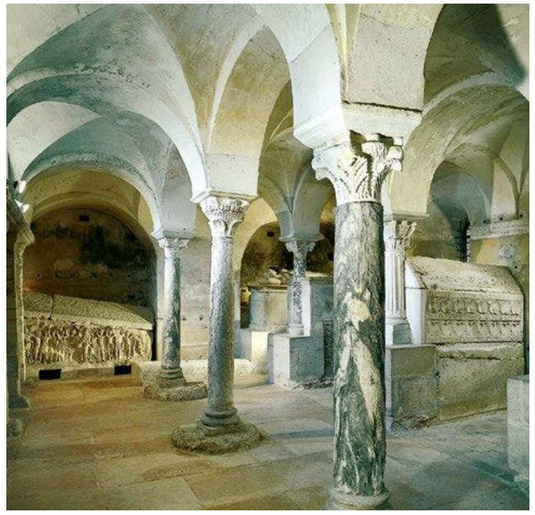
▪ *płaskorzeźba, Francja, X w.*

? 1. Wyjaśnij, jaka zdaniem kronikarza była przyczyna przyjęcia chrztu przez Chlodwiga.
2. Wytłumacz, jakie znaczenie ma w relacji wzmianka o *Bogu w Trójcy Świętej*.

ludności, w państwie Merowingów elementy chrześcijańskie, rzymskie i germańskie zaczęły się łączyć i przenikać, a społeczności dotąd osobne – scalać. Sam Chlodwig jako pierwszy katolicki władca barbarzyński zyskał uznanie papiestwa, a nawet cesarstwa bizantyjskiego.

POCZĄTKI RZĄDÓW KAROLINGÓW

Państwo Franków stopniowo zwiększało swoje terytorium i z czasem objęło całą Galię, rosło też jego znaczenie. Z biegiem lat jednak, gdy ród Merowingów stawał się coraz liczniejszy, królestwo zaczęło ulegać wewnętrznym podziałom. Prowadziło to do bratobójczych walk o panowanie, podczas których śmierć poniosło wielu Merowingów. Królowie z tej dynastii coraz bardziej tracili wpływ na rządy, dlatego zaczęto ich nazywać „królami gnuśnymi", czyli leniwymi, niechętnymi do działania. Równocześnie rosło znaczenie najwyższych urzędników zwanych **majordomami**, czyli zarządcami dworu. W początkach VIII w. urząd ten przeszedł w ręce przedstawicieli możnowładczego rodu zwanego później **Karolingami**. Należący do niego majordom

Podziemia klasztoru w Jouarre [czyt.: żłar] są miejscem wiecznego spoczynku wielu ważnych postaci z czasów Merowingów. Zachowały się tu bogato zdobione sarkofagi biskupów i założycielki klasztoru św. Telchildy.

▪ *krypta przedromańska, Francja, ok. 630 r.*

EUROPA ZACHODNIA W V–VIII WIEKU

ziemie Franków w chwili objęcia władzy przez Chlodwiga I (481 r.)
królestwo Franków w chwili objęcia władzy przez dynastię Karolingów (751 r.)
posiadłości cesarstwa bizantyjskiego w pierwszej połowie VII w.
Państwo Kościelne (od 755 r.)
† miejsce chrztu Chlodwiga
✕ ważniejsze bitwy

?

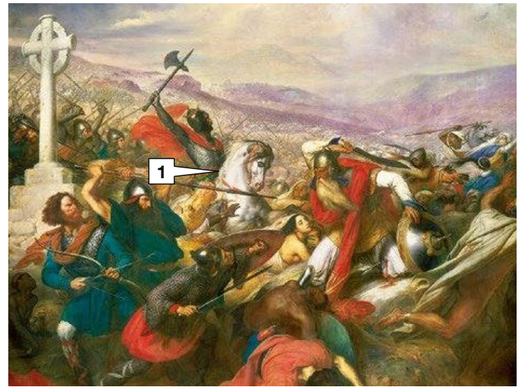
1. Wymień plemiona i państwa, które utraciły swoje tereny na rzecz Franków.
2. Wyjaśnij, na terenie których współczesnych krajów europejskich w średniowieczu rozciągało się państwo Franków.

WARTO WIEDZIEĆ

Bitwa pod Poitiers

Na początku VIII w. Maurowie (muzułmanie z Półwyspu Iberyjskiego) przekroczyli Pireneje, podbili część południowej Francji i zapuszczali się coraz dalej na północ (przyjrzyj się mapie na s. 152). Jeden z takich łupieżczych najazdów na ziemie Franków z 732 r. zakończył się bitwą stoczoną w okolicach Poitiers pomiędzy wojskami muzułmańskimi a siłami frankijskimi, dowodzonymi przez majordoma Karola Młota. Najeźdźcy zostali powstrzymani przez znacznie liczniejsze wojska Franków. Lekka arabska kawaleria bezskutecznie próbowała przełamać szeregi ciężkozbrojnej piechoty Franków. Gdy podczas jednej z szarż na siły frankijskie zginął dowódca muzułmanów, jego wojska zaczęły się w panice wycofywać, ponosząc znaczne straty (więcej na ten temat w To budzi kontrowersje na s. 182). Zwycięstwo, choć nie złamało potęgi muzułmańskiej, powstrzymało jej ekspansję na północ. Odtąd do odzyskiwania utraconych wcześniej ziem przystąpili Frankowie.

? Jakie znaczenie dla Arabów, a jakie dla Franków miała bitwa pod Poitiers?

Bitwa pod Poitiers została przedstawiona na XIX-wiecznym obrazie. Dowodzący siłami Franków majordom Karol Młot [1] wznosi w górę młot bojowy, czyli topór. Nazwa broni, za pomocą której ten władca odniósł zwycięstwo nad Saracenami, stała się jego przydomkiem.

▪ *obraz olejny, Francja, XIX w.*

Karol Młot w **732 r.** w bitwie pod **Poitiers** [czyt.: płati] pokonał oddziały arabskie, które najechały ziemie Merowingów. Skuteczny opór Franków zniechęcił muzułmanów do wypraw na północ, majordoma zaczęła zaś otaczać sława zwycięskiego obrońcy chrześcijaństwa. Rosnąca dzięki temu pozycja Karolingów ułatwiła podjęcie zdecydowanych działań synowi Karola Młota – **Pepinowi Krótkiemu**. Po objęciu stanowiska majordoma postanowił on zająć miejsce władcy. Aby jednak jego postępowanie nie zostało uznane za bezprawne, zadbał o poparcie papieża. Zwrócił się zatem z pytaniem do biskupa Rzymu, czy słuszne jest nazywanie królem tego, kto jedynie nosi tytuł, czy też raczej tego, kto pełni jego obowiązki. Odpowiedź z Rzymu była po myśli Pepina – papież opowiedział się za tym, który w rzeczywistości sprawuje rządy. Pepin uznał więc, że ma wolną rękę i został władcą państwa Franków. Ostatniego merowińskiego króla Childeryka III w 751 r. pozbawiono tronu i ostrzyżono – ponieważ wierzono, że długie włosy władców z tej dynastii kryją magiczną moc – a następnie zamknięto w klasztorze. Pepin Krótki zaś przyjął koronę królewską.

Papież przychylnie odniósł się do przejęcia tronu przez Pepina, ponieważ liczył na jego pomoc. W ówczesnej Europie tylko Frankowie dysponowali wystarczającą siłą, aby zapewnić Rzymowi ochronę przed stwarzającymi coraz większe zagrożenie Longobardami. Zgodnie z oczekiwaniami nowy król Franków wkrótce należycie odwdzięczył się papiestwu i podczas wyprawy do Italii rozbił longobardzką armię. Tereny w środkowej Italii odebrane Longobardom w 755 r. podarował papieżowi Stefanowi II, co dało początek **Państwu Kościelnemu**, określanemu jako „dziedzictwo św. Piotra". Istniało ono do 1870 r., a obecnie jego pozostałością jest znajdujący się pod władzą papieża Watykan.

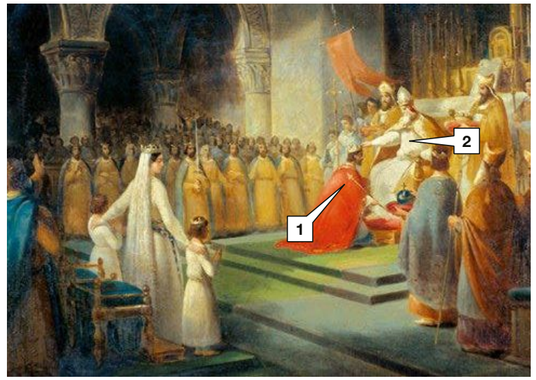
POSTAĆ HISTORYCZNA

PEPIN KRÓTKI

714–768

Pierwszy król Franków z dynastii Karolingów. Pełnił funkcję majordoma na dworze króla Childeryka III z dynastii Merowingów, a w 751 r. wbrew prawu przejął władzę w królestwie. W zamian za uznanie prawa do tronu Franków udzielił pomocy papieżowi i dwukrotnie pokonał Longobardów. Toczył również zwycięskie walki z Arabami, w wyniku których odebrał im posiadłości na północ od Pirenejów. Był ojcem Karola Wielkiego. Ze względu na swój niski wzrost otrzymał przydomek „Krótki".

Namaszczenie świętymi olejami Pepina Krótkiego 1 przez papieża Stefana II 2 odbyło się w Boże Narodzenie 754 r. W ten sposób Pepin stał się „pomazańcem" i królem „z Bożej łaski", a dynastia Karolingów zapewniła sobie uświęcenie swojej władzy w państwie Franków, którą odebrali Merowingom.

▪ *obraz olejny, Francja, XIX w.*

ŚWIT EUROPY

Po kilkuset latach od upadku starożytnego Rzymu barbarzyńskie królestwa w Europie okrzepły. W tym czasie postępowała **asymilacja** germańskich najeźdźców z miejscową **ludnością galoromańską**. Mniej liczni Germanie przekazywali im swoje obyczaje i prawo, a sami przyjmowali język i kulturę zromanizowanych poddanych. Dlatego np. język francuski, choć jego nazwa pochodzi od Franków, w rzeczywistości należy do wywodzących się z łaciny języków romańskich. Właśnie państwo Franków, najdłużej istniejące spośród państw barbarzyńskich powstałych na ruinach Imperium Rzymskiego, odegrało kluczową rolę w przekazywaniu tradycji antycznej. Dokonania nowej dynastii – Karolingów – nadały kształt Europie w okresie średniowiecza i zapoczątkowały proces powstawania narodów europejskich.

Asymilacja – przyjęcie kultury obcej grupy ludności i przystosowanie do niej.
Ludność galoromańska – zromanizowani Galowie, ludność mieszkająca w przeszłości na terenie obecnej Francji, która przyjęła rzymską kulturę i posługiwała się łaciną.

WARTO WIEDZIEĆ

Czy Konstantyn Wielki ustanowił władzę papieską?

Z udokumentowaniem praw do tronu problem miał nie tylko Pepin Krótki. Także papiestwo starało się uwiarygodnić swoje prawa do posiadanych ziem. W tym celu w połowie VIII w., wkrótce po utworzeniu Państwa Kościelnego, powstał w Rzymie dokument będący jednym z najgłośniejszych fałszerstw w historii – tzw. darowizna Konstantyna. Z jego treści wynikało, że cesarz Konstantyn Wielki przyznał papieżom władzę nad Rzymem, a także uważał ich za ważniejszych od pozostałych biskupów. Papież miał też otrzymać prawo do noszenia tych samych insygniów władzy co cesarz i odbierania takich jak on honorów. Dokument od początku budził zastrzeżenia, ponieważ był podrobiony dość nieudolnie. Do tego miał być wystawiony rzekomo w Konstantynopolu w 315 r., podczas gdy w rzeczywistości miasto to powstało kilkanaście lat później. Jego autentyczność została obalona już w średniowieczu. Pozostaje jednak ważnym świadectwem ówczesnych planów politycznych papiestwa.

Papież Sylwester I 1 otrzymuje od cesarza Konstantyna Wielkiego 2 tiarę oraz władzę nad Rzymem. Scena została przedstawiona na fresku w rzymskiej bazylice Czterech Koronowanych Świętych.

? Jakie korzyści przynieść miało papiestwu wystawienie wspomnianego dokumentu?

ĆWICZENIA

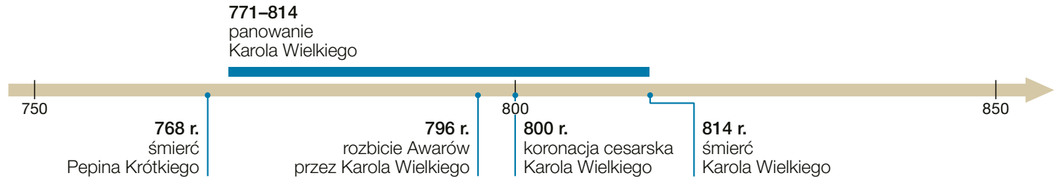
1. Wymień plemiona barbarzyńskie, które założyły swoje państwa na gruzach cesarstwa zachodniorzymskiego.
2. Oceń, jaki wpływ na dalsze losy Franków miał chrzest Chlodwiga.
3. Wyjaśnij, jakie znaczenie miał dla Pepina Krótkiego jego sojusz z papiestwem.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Faber, *Merowingowie i Karolingowie*, tłum. Z. Jaworski, Warszawa 1994.
K. Modzelewski, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004.

4 IMPERIUM KAROLA WIELKIEGO

Spośród królestw barbarzyńskich, które powstały na ruinach Imperium Rzymskiego, najpotężniejsze państwo stworzyli Frankowie. Ponadto jako pierwsi z germańskich plemion przyjęli chrześcijaństwo, dzięki czemu zyskali uznanie papiestwa oraz potomków Galów i Rzymian. Czy władcy Franków skutecznie wykorzystali potęgę militarną swojego państwa? W jaki sposób budowali pozycję polityczną własnej dynastii?

PODBOJE KAROLA WIELKIEGO

Gdy w 768 r. zmarł Pepin Krótki, królestwo Franków odziedziczyli jego dwaj synowie – **Karol** i **Karloman**. Nad państwem zawisła groźba znana już z okresu merowińskiego, czyli podziału i w rezultacie osłabienia znaczenia Franków. Rosło napięcie między braćmi i powszechnie spodziewano się wybuchu wojny między nimi. Zanim jednak konflikt się rozpoczął, w 771 r. w wieku 20 lat Karloman zmarł. W tej sytuacji Karol został jedynym władcą Franków. Od samego początku podejrzewano, że przyczynił się do śmierci brata, lecz wobec braku dowodów kwestia ta na zawsze pozostanie tajemnicą.

Czas panowania Karola, któremu ze względu na zasługi nadano przydomek „Wielki", to w znacznej mierze okres wojen. Władca Franków ostatecznie pokonał Longobardów. Dzięki temu włączył do swojego imperium północną Italię i większość środkowej, z wyjątkiem Państwa Kościelnego (przyjrzyj się mapie na s. 157). Przyjął wówczas tytuł króla Italii. Prowadził również zwycięską wojnę z Arabami na terenie dzisiejszej Hiszpanii, podczas której zdobył ziemie na północ od rzeki Ebro. Śladem tych walk w kulturze europejskiej jest *Pieśń o Rolandzie*, frankijskim rycerzu, który walczył z arabskimi oddziałami w Pirenejach (więcej o Rolandzie na s. 171).

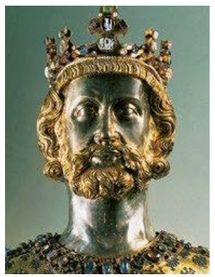
Karol Wielki kontynuował też ekspansję na obszary leżące na wschód od Renu. Rozbił **Awarów**, którzy od VI w. byli najpotężniejszym ludem mieszkającym w Europie Środkowej. Frankowie toczyli również krwawe walki z germańskim ludem Sasów. Wkrótce i oni zostali podbici i zmuszeni do przyjęcia chrześcijaństwa.

W ten sposób Karol Wielki stał się władcą zachodniej części Europy aż po Łabę, a jego zwierzchność uznała też część Słowian zamieszkująca obszar pomiędzy Łabą a Odrą.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAROL WIELKI

742–814

Król Franków, a od 800 r. władca odrodzonego cesarstwa. Był synem króla Pepina Krótkiego. Po śmierci ojca przez trzy lata rządził wspólnie z bratem Karlomanem. Podczas samodzielnych rządów podbił liczne ziemie i rozszerzył granice państwa Franków na większą część Europy Zachodniej. Pokonał Awarów, Sasów i Longobardów. Przeprowadził liczne reformy w dziedzinie administracji, wojskowości i edukacji. Uporządkował system monetarny oraz miar i wag, co było niezwykle istotne dla rozwoju handlu. Przyczynił się do rozwoju kultury tak znacząco, że okres jego rządów zaczęto określać jako „renesans karoliński". Jego dwór stał się ośrodkiem kultury, do którego ściągali uczeni i artyści z całej Europy. Uznawany jest nie tylko za najwybitniejszego władcę Franków, ale i jednego z najważniejszych władców w dziejach Europy.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PODBÓJ SASÓW

Żyjący w czasach panowania Karola Wielkiego frankijski kronikarz Einhard [czyt.: ajnhart] opisał wojnę, którą ten władca toczył z Sasami.

Żadna z wojen prowadzonych przez naród Franków nie była bardziej uparta, zacięta i wyczerpująca. Sasi, jak niemal wszystkie ludy zamieszkujące Germanię, dzicy z natury, czcili demony i nienawidzili naszej religii, a nie było dla nich praw ani boskich, ani ludzkich, których by nie pogwałcili [...]. *Podjęto więc wojnę, która trwała pełne trzydzieści trzy lata* [...]. *Niekiedy* [Sasi] *byli już tak zgnębieni i skołatani, że obiecywali nawet porzucić kult demonów i przyjąć wiarę chrześcijańską. Lecz jeśli nieraz byli skłonni to uczynić, zawsze istniała w nich gotowość, by zburzyć te wszystkie zamiary* [...]. *Żadne wybiegi nie uszły Sasom bezkarnie.* [Król] *mścił się za wiarołomstwo* [...] *i zawsze wymierzał im słuszną karę* [...]. *Długoletnia wojna skończyła się tym, że Sasi przyjęli warunki, jakie król im postawił: wyrzekali się kultu demonów i starych ojczystych obrzędów, przyjmowali wiarę i sakramenty religii chrześcijańskiej i przyłączeni do Franków, tworzyli z nimi odtąd jeden naród.*

Źródło: Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, tłum. J. Parandowski, oprac. A. Gieysztor, Wrocław 1950, s. 21–23.

Ciężkozbrojna konnica frankijska korzystała ze strzemion 1. To rewolucyjne rozwiązanie pozwoliło jeźdźcom znacznie sprawniej walczyć na koniu.

? **1.** Przedstaw przebieg walk Franków z Sasami.
2. Wyjaśnij, jakie zdaniem Einharda były przyczyny wybuchu konfliktu z Sasami.

ODRODZENIE CESARSTWA NA ZACHODZIE

Frankijski monarcha postrzegał siebie jako zwierzchnika chrześcijańskiego Zachodu, stąd w jego otoczeniu powstała myśl o odnowieniu cesarstwa. Planowano je odbudować w pierwotnej postaci – zatem zjednoczonego, obejmującego i cesarstwo wschodnie, i zachodnie. Zamiar ten Karol chciał zrealizować poprzez małżeństwo z bizantyjską cesarzową Ireną. Sytuacja zmieniła się w Boże Narodzenie **800 r.**, gdy papież Leon III przeprowadził **cesarską koronację** Karola bez uprzednich konsultacji z Konstantynopolem. W efekcie plan odtworzenia zjednoczonego cesarstwa upadł, została natomiast przywrócona władza cesarska na zachodzie Europy. Samo terytorium monarchii Karola również znacząco różniło się od obszaru cesarstwa zachodniorzymskiego. Zasięg państwa Karola obejmował bowiem głównie obszary na północ od Alp. Idea cesarstwa Karola Wielkiego nawiązywała do Rzymu w czasach, kiedy był on już schrystianizowany. Doceniała też Franków jako obrońców chrześcijaństwa (przeciwko Arabom) oraz jako tych, którzy je propagują (w walkach z Sasami). Dlatego w opinii ówczesnych elit było to nie tylko „odnowienie" cesarstwa rzymskiego, ale także jego „przeniesienie" – z Rzymian na Franków. W ten sposób ich państwo stało się głównym ośrodkiem wspólnoty chrześcijańskiej (łac. *christianitas*), poza której granicą pozostawali wyznawcy islamu i poganie. Bizancjum początkowo protestowało przeciwko odnowieniu cesarstwa na Zachodzie, ale po pewnym czasie cesarze wschodni uznali nowy tytuł Karola.

Koronacja cesarska Karola Wielkiego odbyła się w Boże Narodzenie 800 r. Na koronacji zyskał nie tylko władca Franków, który stał się równy cesarzom bizantyjskim, ale i papież, który zaczął nadawać tę godność cesarzom na Zachodzie.

▪ *miniatura, Europa Zachodnia, XIII w.*

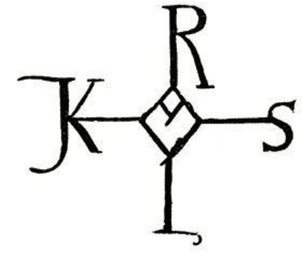
ORGANIZACJA PAŃSTWA KAROLA WIELKIEGO

Aby sprawnie rządzić swoim rozległym imperium, Karol Wielki musiał zreformować administrację państwową. Wszystkie swoje rozporządzenia zaczął wydawać na piśmie – stąd powstawały tzw. kapitularze, czyli spisane zbiory przepisów prawnych. W hrabstwach, na które było podzielone państwo Franków, władcę reprezentowali wyznaczeni przez niego **hrabiowie**. Na terenach przygranicznych, szczególnie narażonych na ataki wrogów, cesarz tworzył **marchie**, którymi zarządzali urzędnicy zwani **margrabiami**. Aby mogli samodzielnie odpierać ataki nieprzyjaciół, przyznano im większe uprawnienia od hrabiów. Sprawny kontakt z hrabiami i margrabiami, a także kontrolę nad ich działaniami zapewniali dworowi cesarskiemu specjalni „wysłannicy pańscy". Szczególną rolę w rządzeniu odgrywali duchowni, którzy ze względu na wykształcenie pełnili wysokie stanowiska na dworze władcy, a także tworzyli administrację na prowincji.

CIEKAWOSTKA

Skąd pochodzi słowo „król"?

Imperium Karola Wielkiego objęło swoim zwierzchnictwem również plemiona słowiańskie między Łabą a Odrą. Imię władcy było znane jednak również wśród bardziej odległych ludów słowiańskich. To właśnie od imienia „Karol" powstał wyraz ‘król' w języku polskim, ‘kral' po czesku i ‘korol' w ruskim, a później w rosyjskim.

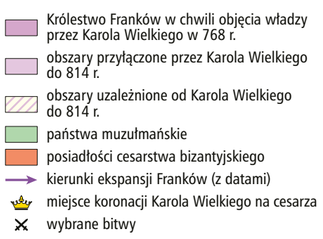

Podpis Karola Wielkiego powstawał w wyniku ułożenia liter tworzących jego imię w krzyż. Mimo że władca przyczynił się do rozwoju nauki, nigdy nie opanował sztuki pisania.

Marchia – teren nadgraniczny cesarstwa, objęty szczególnym typem organizacji ze względu na zagrożenie atakami wrogów zewnętrznych.

IMPERIUM KAROLA WIELKIEGO

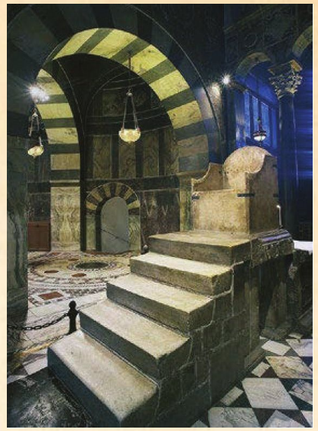

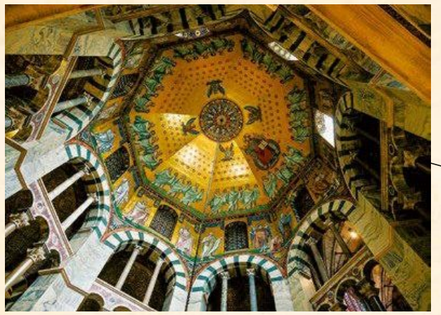
? **1.** Wskaż państwa i ludy, przeciwko którym Karol Wielki podejmował wyprawy.
2. Wymień tereny w Europie Zachodniej, które nie zostały bezpośrednio włączone do państwa Karola Wielkiego.

KAPLICA PAŁACOWA W AKWIZGRANIE

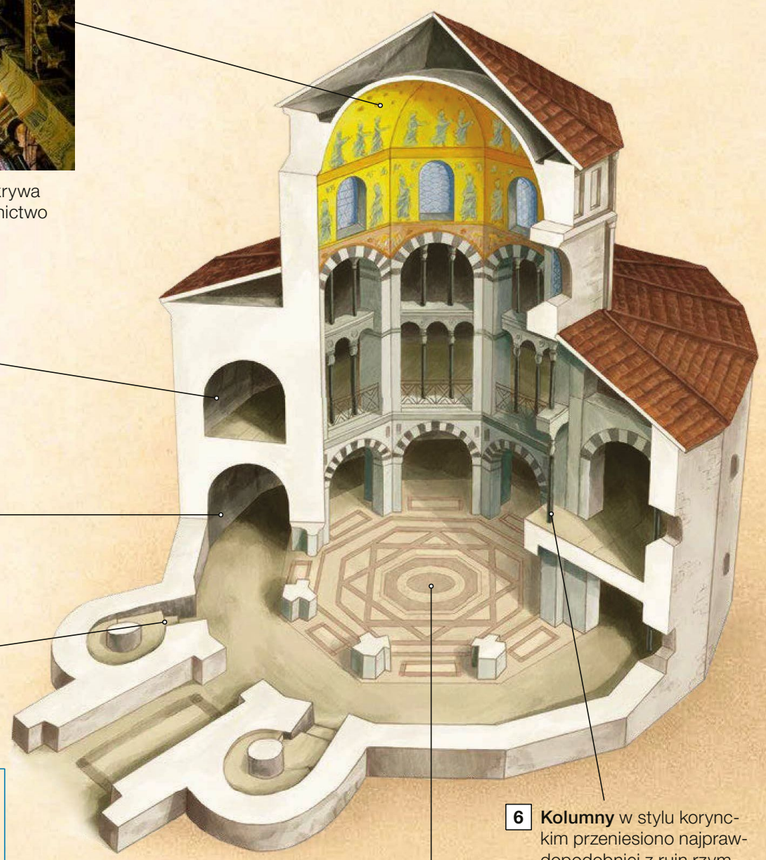
W okresie karolińskim większość budynków wznoszono z drewna. Do nielicznych obiektów murowanych, które wówczas powstały, należały klasztory i kościoły. Jedną z niewielu kamiennych budowli mieszkalnych był pałac w Akwizgranie. W miejscowości tej – atrakcyjnej ze względu na lecznicze źródła – lubił przebywać już Pepin Krótki, a Karol Wielki wybrał ją na swoją rezydencję. Wspaniały pałac cesarza wzniesiono, korzystając ze wzorców rzymskich. Do naszych czasów przetrwała jedynie kaplica zbudowana pod koniec VIII w. Nawiązywała ona wprost do bizantyjskiego kościoła San Vitale [czyt.: witale] w Rawennie i stanowi najwybitniejsze osiągnięcie architektury karolińskiej.

Tron Karola Wielkiego znajduje się na emporze. Zasiadając na nim, władca mógł uczestniczyć w nabożeństwach odprawianych w kaplicy.

1 **Sklepienie kaplicy w Akwizgranie** pokrywa złocista mozaika, przypominająca zdobnictwo bizantyjskie.

2 **Empora** to podwyższona galeria otwarta do wnętrza kościoła, która służyła przede wszystkim cesarzowi i jego dworzanom.

3 **Nawa** otaczająca centrum świątyni powstała na planie szesnastokąta.

4 **Schody** prowadzące na emporę miały kształt spiralny.

5 **Centrum świątyni** było ośmiokątne.

6 **Kolumny** w stylu korynckim przeniesiono najprawdopodobniej z ruin rzymskiej budowli.

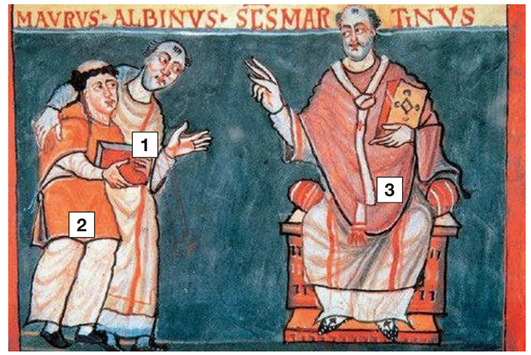
? 1. Wyjaśnij, jakie style architektoniczne miały wpływ na wygląd kaplicy w Akwizgranie.
2. Powiedz, jaką funkcję pełniła empora w kaplicy pałacowej.

RENESANS KAROLIŃSKI

Władza nad rozległym państwem wymagała odpowiednio wykształconych urzędników. Brakowało ich, ponieważ przez stulecia następujące po upadku cesarstwa rzymskiego bardzo podupadły miasta, w których mieściły się główne ośrodki edukacji. W tym okresie znajomość pisma uległa znacznemu ograniczeniu.

We wczesnym średniowieczu, w tzw. **ciemnych wiekach**, nauczanie było prowadzone tylko w klasztorach, w których mnisi przechowywali i przepisywali księgi. Gromadzono w nich także dzieła autorów antycznych. Edukacja klasztorna nie wystarczała jednak do wykształcenia osób przydatnych w administrowaniu monarchią. Często ze szkolnictwem niewielką styczność miał nawet kler parafialny, nieznający wręcz zbyt dobrze łaciny. W konsekwencji nabożeństwa odprawiał w sposób niepoprawny, a czasem nawet nie potrafił korzystać z **mszału**.

W tej sytuacji Karol Wielki i jego doradcy byli zmuszeni na nowo zorganizować nauczanie duchownych. Aby wdrożyć ten ambitny plan, odwołano się do wiedzy mnichów z Brytanii i Irlandii, gdzie przetrwała znajomość klasycznej łaciny. Głównym twórcą nowego systemu kształcenia był mnich brytyjski **Alkuin**, któremu władca powierzył kierowanie szkołą pałacową w **Akwizgranie**. Alkuin, opracowując

Alkuin 1 był wielkim autorytetem naukowym i miał licznych uczniów. Jednym z nich był widoczny na miniaturze kronikarz z Moguncji – Hraban Maur 2, który korzystając z poparcia mistrza, prezentuje swoje dzieło arcybiskupowi 3.

▪ *miniatura, Europa Zachodnia, IX w.*

podstawy edukacji, wykorzystał znaną od schyłku starożytności koncepcję **siedmiu sztuk wyzwolonych** (więcej o sztukach wyzwolonych przeczytasz w Warto wiedzieć poniżej). Nauczano wówczas m.in.:

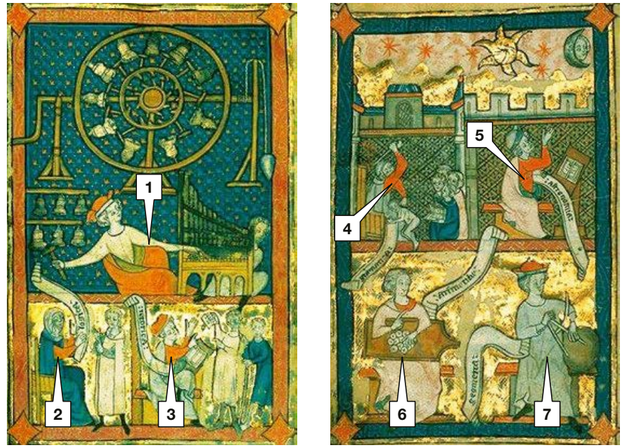
- łaciny (jako języka niezbędnego do poznania każdej dziedziny nauki),
- matematyki,
- astronomii,
- muzyki.

WARTO WIEDZIEĆ

Siedem sztuk wyzwolonych

Stanowiące podstawę edukacji średniowiecznej sztuki wyzwolone dzieliły się na dwie grupy. Na pierwszym etapie uczono trzech z nich, tzw. ***trivium*** (łac. ‘trzy drogi’; czyt.: triwium), które obejmowało gramatykę (w praktyce chodziło po prostu o naukę łaciny), dialektykę (logikę, czyli sztukę poprawnego rozumowania) oraz retorykę (sztukę przemawiania, ale także przekonywania do swoich racji). Kolejnym etapem kształcenia było ***quadrivium*** (łac. ‘cztery drogi’; czyt.: kładriwium), na które składały się geometria, arytmetyka, astronomia i muzyka.

? Dlaczego, Twoim zdaniem, w pierwszej kolejności uczono gramatyki, retoryki i dialektyki?

Sztuki wyzwolone zostały przedstawione na miniaturach.
1 Muzyka (postać grająca na organach i dzwonach), 2 Logika, 3 Retoryka, 4 Gramatyka (postać karząca ucznia chłostą), 5 Astronomia (postać patrząca w gwiazdy), 6 Arytmetyka (postać przeliczająca żetony), 7 Geometria (postać z cyrklem).

Mszał – księga liturgiczna zawierająca teksty mszy.

Kształtowano także umiejętność jasnego wyrażania się i wnioskowania. W taki sposób nauczano nie tylko w Akwizgranie. Na wzór szkoły pałacowej przy klasztorach i kościołach katedralnych tworzono nowe placówki edukacyjne. Sprzyjało temu odnowienie życia klasztornego w duchu benedyktyńskim przez innego współpracownika Karola Wielkiego – Benedykta z Aniane. Zaczęto dbać o poprawność nauczanej łaciny i sięgano przy tym do starożytnych autorów rzymskich.

Również samo pismo podczas „ciemnych wieków" uległo zmianom i wymagało ponownego uporządkowania (więcej na ten temat przeczytasz w Warto wiedzieć poniżej). Uczeni mnisi w służbie Karola Wielkiego stworzyli więc nowy rodzaj pisma, charakteryzujący się prostotą i czytelnością. Otrzymało ono nazwę **minuskuły karolińskiej** i stało się podstawą dla dalszego rozwoju średniowiecznej kaligrafii.

Wszystkie te zmiany dały początek **renesansowi (odrodzeniu) karolińskiemu**. Właśnie wówczas po raz pierwszy w kulturze europejskiej świadomie powrócono do dorobku starożytnych uczonych, filozofów i naukowców. Znaczenie renesansu karolińskiego było ogromne, ponieważ stworzył on podstawy ideowe średniowiecznej Europy. Należała do nich łacina jako język liturgii i nauki, system szkolnictwa i nowe wzorce architektury. Przede wszystkim jednak powstał wówczas ogólny kształt świata chrześcijańskiego (łac. *christianitas*). Na jego czele stali cesarz i papież. Obowiązywały w nim wspólne formy życia religijnego, w tym także klasztornego. Szczególną rolę w ich ukształtowaniu odegrali benedyktyni.

WARTO WIEDZIEĆ

Minuskuła karolińska

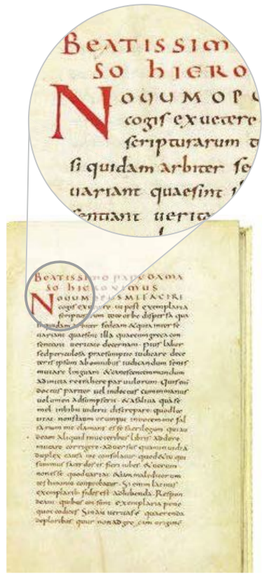
We wczesnym średniowieczu uległy zerwaniu więzy pomiędzy pojedynczymi ośrodkami kultury rozrzuconymi po całej Europie Zachodniej. Ukształtowały się wówczas **pisma insularne** (wyspowe), czyli takie, które były używane tylko w konkretnym ośrodku i jego okolicach, a dla osób mieszkających gdzie indziej pozostawały nieczytelne. Rewolucyjną zmianę przyniosła minuskuła, opracowana przez uczonych ze szkoły pałacowej w Akwizgranie. Było to pismo, którego litery mieszczą się w schemacie czteroliniowym. Trzonki liter zapisywano między liniami środkowymi, a ich laseczki dochodziły do linii górnej i dolnej. Jest to schemat znany współcześnie z zeszytów „w trzy linie" do języka polskiego dla młodszych klas szkoły podstawowej.

Gdy u progu czasów nowożytnych minuskuła karolińska została odnaleziona przez ówczesnych artystów i uczonych, zrobiła na nich duże wrażenie. Po pewnej modyfikacji wdrożyli ją do powszechnego użytku w okresie odrodzenia. W tej formie stosowana jest do dziś.

? Jakie były różnice pomiędzy dwoma krojami pisma – minuskułą karolińską a starszym krojem pisma?

Biblia z VII w., w której do zapisu użyto tylko dużych liter.

Ewangelia z IX w. spisana minuskułą karolińską.

ĆWICZENIA

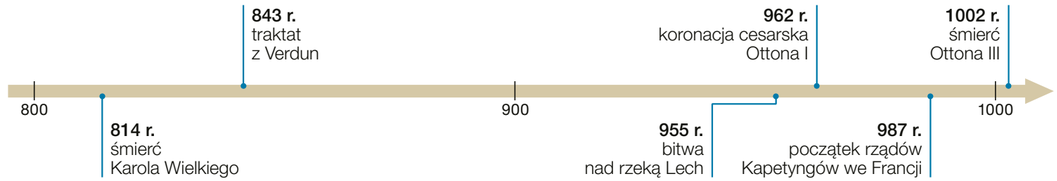
1. Opisz przebieg podbojów Karola Wielkiego.
2. Wyjaśnij, na czym polegała idea odnowienia cesarstwa rzymskiego przez Karola Wielkiego.
3. Przedstaw, na czym polegał renesans karoliński i jaka była jego rola w rozwoju *christianitas*.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Bührer-Thierry, *Imperium Karola Wielkiego*, tłum. B. Spieralska-Kasprzyk, Warszawa 2004.
S. Fischer-Fabian, *Karol Wielki*, tłum. B. Ostrowska, Warszawa 2006.

5 CZASY OTTONÓW

W dziejach Europy wędrówka ludów wywołała okres burzliwych przemian. Zakończył je dopiero Karol Wielki dzięki odbudowaniu cesarstwa, które objęło znaczną część Europy Zachodniej. Choć było ono militarnie potężne jak żadne inne państwo od rozpadu Imperium Rzymskiego, jednak bardzo zróżnicowane wewnętrznie. Czy cesarstwo przetrwało po śmierci wielkiego władcy Franków? Czy podbite przez Karolingów plemiona germańskie na trwałe utworzyły jedno państwo?

PODZIAŁ IMPERIUM KAROLINGÓW

Mimo zabiegów Karola Wielkiego o silniejszą integrację państwo Franków było wewnętrznie bardzo zróżnicowane. W skład cesarstwa wchodziła zarówno Galia ze zromanizowaną ludnością, której język przejmowali zachodni Frankowie, jak i czysto germański obszar na wschód od Renu. Kiedy w **814 r.** zmarł Karol Wielki, następcą władcy został jego jedyny syn – **Ludwik Pobożny**. Sprawa sukcesji nie budziła więc kontrowersji. Ludwik jednak miał trzech synów, którzy jeszcze za życia ojca podjęli z nim rywalizację, domagając się udziału w rządach i wydzielenia własnych państw. Po śmierci Ludwika w 840 r. bracia zaczęli walczyć między sobą.

Kres wojnie położył **traktat w Verdun** [czyt.: wer**dę**], zawarty w 843 r. przez rywalizujących ze sobą synów Ludwika. Na mocy traktatu:

- **Lotar** – najstarszy z braci – otrzymał władzę cesarską oraz Italię i Burgundię, a ponadto pas ziem na północy sięgający aż do Morza Północnego z Akwizgranem;
- **Karol Łysy** miał rządzić obszarami na zachód od dzielnicy Lotara, a więc głównie Galią (dzisiejszą Francją);
- **Ludwik**, nazwany później Niemieckim, otrzymał ziemie wschodnie zamieszkane przez ludność germańską (dzisiejsze Niemcy).

Lotar jako cesarz miał sprawować władzę zwierzchnią nad młodszymi braćmi, co szybko okazało się niemożliwe. Po jego śmierci Italia się usamodzielniła. Tereny na północ od niej, zwane od imienia Lotara **Lotaryngią**, stały się przedmiotem rywalizacji pomiędzy pozostałymi Karolingami.

PODZIAŁ PAŃSTWA KAROLA WIELKIEGO

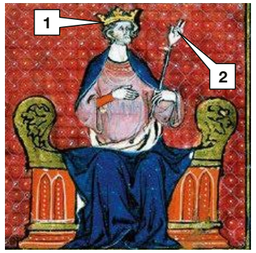

? 1. Wymień nazwy współczesnych państw leżących w dawnych królestwach, powstałych w efekcie traktatu z Verdun.
2. Wyjaśnij, z którym z państw karolińskich po 843 r. sąsiadowało Państwo Kościelne.

WARTO WIEDZIEĆ

Początki Francji

W państwie zachodniofrankijskim, czyli w późniejszej Francji, rządy po Karolu Łysym sprawowali kolejni królowie z dynastii Karolingów. Ich władza była coraz słabsza, a w końcu po śmierci Ludwika V Gnuśnego, w 987 r., królem został hrabia Paryża – Hugo Kapet. Zapoczątkował on dynastię Kapetyngów, która przez kolejne stulecia władała Francją.

Hugo Kapet został przedstawiony w koronie 1, która stanowiła najważniejszy symbol władzy królewskiej. W lewej dłoni trzyma zaś „rękę sprawiedliwości" 2 – używaną przez władców Francji laskę zakończoną dłonią symbolizującą najwyższą władzę sądowniczą.

▪ *miniatura, Francja, XIII w.*

? Odszukaj informację, jak długo sprawowały we Francji władzę dynastie spokrewnione z Kapetyngami.

PANOWANIE OTTONA I

W 911 r. zmarł ostatni z Karolingów na tronie wschodniofrankijskim, czyli niemieckim. Nowym królem został Konrad I wywodzący się z Frankonii. Po nim tron objął w 919 r. Henryk I z saskiej dynastii Ludolfingów. Panował w bardzo trudnych warunkach, ponieważ w dobie kryzysu państwa umocniła się samodzielność plemiennych książąt. Zdołał jednak zbudować autorytet władzy królewskiej, opierając się w dużej mierze na Kościele. Jego syn i następca – **Otton I**, zwany później Wielkim, kontynuował dzieło ojca. Swoją pozycję zdobył w dużej mierze dzięki sukcesom militarnym.

Początkowo władca toczył walki głównie na wschodzie, gdzie rozciągały się ziemie zamieszkane przez plemiona słowiańskie. Z tego samego kierunku nadciągały również najazdy **Węgrów**, którzy rabowali i pustoszyli terytorium Niemiec. Przez pewien czas Frankowie nie potrafili poradzić sobie z ich atakami i byli nawet zmuszeni do płacenia **trybutu**. Aby trwale się od nich odgrodzić, Otton I stworzył nową nadgraniczną marchię, która dała początek późniejszej Austrii (Österreich – władztwo wschodnie; czyt.: esterrajś). W **955 r.** w **bitwie nad rzeką Lech** król Niemiec złamał zaś potęgę Węgrów. Ponadto szybko rozszerzał wpływy na ziemiach Słowian. Zmusił księcia czeskiego do uznania swojego zwierzchnictwa i zbrojnie podbił ziemie plemion Słowian połabskich mieszkających między Łabą i Odrą. Przy okazji nawiązał kontakt z księciem Polan Mieszkiem I, który zobowiązał się płacić Ottonowi I trybut (przyjrzyj się mapie na następnej stronie).

Następnie niemiecki władca w większym stopniu zaangażował się w walki w Italii, wstrząsanej wewnętrznymi konfliktami. Nie potrafiło im zaradzić papiestwo, pogrążone w głębokim kryzysie. Tron następców św. Piotra stał się elementem rywalizacji pomiędzy możnymi rodami rzymskimi.

W tej sytuacji interwencja potężnego władcy z północy nie tylko nie natrafiła na opór, ale została przyjęta w Italii z zadowoleniem. Otton I już w 951 r. koronował się na króla Longobardów, a dziesięć lat później, gdy uspokoił sytuację na innych granicach, ponownie zajął się sytuacją w Italii. Wkroczył do Rzymu, udzielając poparcia papieżowi Janowi XII, który za to w **962 r.** koronował Ottona I na cesarza. W ten sposób po raz kolejny, podobnie jak za panowania Karola Wielkiego, zostało odnowione cesarstwo na Zachodzie. Otton uważał się odtąd za pana Rzymu oraz opiekuna papiestwa, dlatego ingerował w wybór papieży. Bezskutecznie jednak usiłował zdobyć południową część Półwyspu Apenińskiego, co spowodowało, że uwikłał się w długotrwałe walki z panującymi tam Arabami.

Otton I i jego pierwsza żona Edyta, córka króla Anglii. Ich syn Ludolf miał był następcą tronu cesarskiego, jednak stanął na czele buntu przeciwko ojcu i popadł w niełaskę. Po śmierci Edyty Otton I poślubił burgundzką księżniczkę Adelajdę.

▪ *rzeźby, Magdeburg, XIII w.*

Trybut – świadczenie, które w średniowieczu słabszy władca musiał płacić potężniejszemu. Wiązał się z uznaniem zwierzchności tego drugiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PODBÓJ ITALII PRZEZ OTTONA I

Przebieg podboju Italii w swoim dziele opisał żyjący w tym czasie niemiecki kronikarz, biskup Thietmar [czyt.: titmar] z Merseburga.

Po uśmierzeniu tych niepokojów wojennych [w Niemczech] *Otto* [I] *udał, że wyprawia się po raz wtóry do Rzymu, w istocie zaś wyruszył z wielkim wojskiem do Lombardii, i tu oblegając przez dwa lata* [...] *Berengara* [króla longobardzkiego], *dostał go w końcu podstępem w swoje ręce* [...]. *Na wygnanie go skazał do Bambergu* [...]. *Stąd podążył Otto do Rzymu ze zbrojnym orszakiem i, pokonawszy dwukrotnie stawiających mu opór mieszkańców tego miasta, wkroczył do niego uroczyście w roku 961. Następnie uzyskał wraz z żoną w dwudziestym dziewiątym roku panowania namaszczenie na godność cesarską od papieża Jana* [XII], *na którego wezwanie tu przybył. Zostawszy opiekunem rzymskiego Kościoła, objął w posiadanie Benewent, Kalabrię i Apulię* [krainy włoskie], *po uprzednim pokonaniu tamtejszych książąt.*

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 24.

? 1. Wyjaśnij, kto był sojusznikiem, a kto przeciwnikiem Ottona I w Italii.
2. Opisz nastawienie lokalnych władców w Italii wobec cesarza.

Aby zapewnić ciągłość dynastii, Otton I doprowadził już za swojego życia do koronowania na cesarza syna – osiemnastoletniego wówczas **Ottona II**. Zadbał też o uznanie swojej cesarskiej godności przez Konstantynopol. W 972 r. zawarł układ z cesarzem bizantyjskim – Janem I. W zamian za uznanie tytułów cesarskich Ottonów Bizancjum odzyskało utracone wcześniej ziemie w południowej Italii. Znakiem zawartego porozumienia było małżeństwo Ottona II ze spokrewnioną z bizantyjskim cesarzem księżniczką Teofano, która w 972 r. z wielkim przepychem przybyła do Rzymu.

WARTO WIEDZIEĆ

Cesarstwo rzymskie czy niemieckie?

Cesarstwo Ottona I i jego następców znacząco różniło się od imperium Karola Wielkiego. Zwierzchnictwa cesarzy z dynastii Ludolfingów nie uznawali władcy francuscy, tym bardziej że wciąż byli nimi Karolingowie. Nowe cesarstwo obejmowało więc jedynie Italię i Niemcy. Ponadto każdy kolejny król niemiecki musiał na nowo podejmować starania o koronację cesarską, gdyż nie była ona przyznawana automatycznie każdemu władcy Niemiec. Zwierzchność cesarza mogła być narzucona innym władcom tylko poprzez ekspansję polityczną, ewentualnie militarną Niemiec. Stąd u schyłku średniowiecza nastąpiło ostateczne utożsamienie tytułu cesarskiego z Niemcami i powstało wówczas określenie „Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego".

? Czym różniło się cesarstwo Ottona I od imperium Karola Wielkiego?

RZESZA OTTONÓW

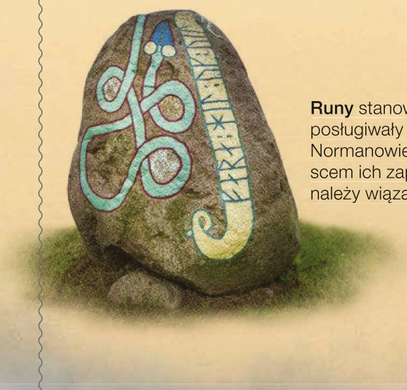
? Podaj, które rejony cesarstwa Ottonów były narażone na najazdy węgierskie.

WIKINGOWIE

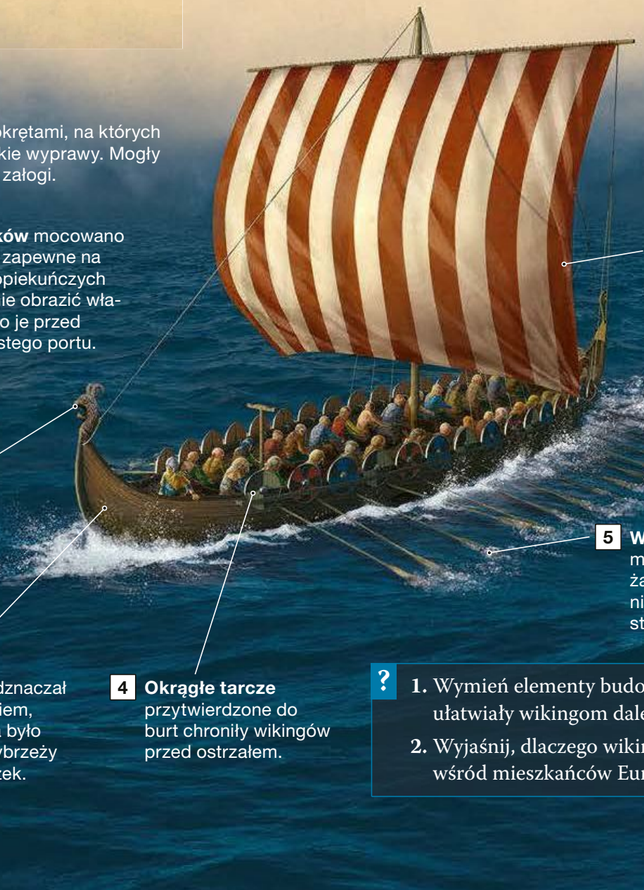
W średniowieczu Skandynawię zamieszkiwali Normanowie, którzy od VIII w. urządzali wyprawy morskie o charakterze rabunkowym, handlowym lub osadniczym. Członków tych eskapad określano mianem wikingów. W IX i X w. podporządkowali sobie oni znaczne terytoria Anglii, Irlandii i Francji, dopłynęli także do Grenlandii i Ameryki. Wikingowie z obszaru obecnej Szwecji wyprawiali się z kolei na południe Europy, gdzie prowadzili wymianę handlową z Arabami. Kres ich wyprawom położyła rosnąca potęga władców poszczególnych państw europejskich w XI w.

Wikingowie walczyli głównie pieszo. Ich podstawowym orężem były miecz i topór. Osłonę przed ciosami miały zapewniać okrągłe tarcze. Głowę wojownika ochraniał stalowy lub skórzany hełm. Kobiety zajmowały się gospodarstwami podczas nieobecności mężczyzn. Znane są także przypadki uczestniczenia skandynawskich wojowniczek w wyprawach łupieżczych.

Runy stanowią rodzaj alfabetu, którym posługiwały się ludy germańskie, w tym Normanowie. Najpopularniejszym miejscem ich zapisywania były kamienie, co należy wiązać z praktykami magicznymi.

Drakkary były największymi okrętami, na których wikingowie udawali się w dalekie wyprawy. Mogły one pomieścić nawet 80 osób załogi.

1 **Wyobrażenia głów smoków** mocowano na dziobie i rufie. Miało to zapewne na celu odstraszenie bóstw opiekuńczych najeżdżanych osad. Aby nie obrazić własnych bogów, zdejmowano je przed wpłynięciem do macierzystego portu.

2 **Duży żagiel** stanowił główny napęd jednostki podczas wyprawy morskiej.

3 **Kadłub** jednostki odznaczał się małym zanurzeniem, dzięki czemu można było żeglować wzdłuż wybrzeży i wpływać do ujść rzek.

4 **Okrągłe tarcze** przytwierdzone do burt chroniły wikingów przed ostrzałem.

5 **Wiosła** używano, gdy nie można było posłużyć się żaglem. Wiosłując, wojownicy siedzieli po obydwu stronach okrętu.

? 1. Wymień elementy budowy drakkaru, które ułatwiały wikingom dalekie podróże morskie.
2. Wyjaśnij, dlaczego wikingowie budzili strach wśród mieszkańców Europy.

Otton III 1 zasiadający na tronie przyjmuje hołd od czterech krain, które w zamierzeniu tego cesarza miały wchodzić w skład jego imperium. Symbolizują je cztery kobiety niosące dary: 2 Sclavinia (Słowiańszczyzna), 3 Germania, 4 Galia i 5 Roma (Italia).

▪ *miniatura, Niemcy, X/XI w.*

MARZENIA O CESARSTWIE UNIWERSALNYM

Cesarz Otton I zmarł w 973 r. Dziesięć lat później jego syn poniósł ciężką klęskę, walcząc z Arabami w południowej Italii. Echa tego wydarzenia były tak znaczące, że doprowadziły m.in. do wielkiego powstania Słowian połabskich. Na pewien czas zniweczyło ono efekty polityki podbojów na wschodzie prowadzonej przez Ottona I.

Niedługo potem zmarł również Otton II, a ponieważ następca tronu, **Otton III**, miał tylko 4 lata, władzę w jego imieniu sprawowała cesarzowa Teofano. Pod jej wpływem dorastający władca nabrał przekonania o wyjątkowej pozycji cesarza. Młodego Ottona III cechowała ponadto głęboka pobożność, a staranne wykształcenie pozwalało mu na chłonięcie inspiracji z różnorakich lektur. Władca stał się równoprawnym dyskutantem dla uczonych żyjących w jego czasach. Samodzielne rządy objął w wieku zaledwie 14 lat. Otton III na swoim dworze wprowadził wschodni ceremoniał i sprawował władzę w sposób bliski bizantyjskiemu cezaropapizmowi (więcej o cezaropapizmie na s. 137). Zaangażował się czynnie w odnowę chrześcijaństwa, współpracując nie tylko z benedyktynami, ale także popierając prądy eremickie (pustelnicze), nawołujące do poprawy moralności i odnowienia życia religijnego również wśród świeckich. Obsadzał na tronie papieskim bliskich sobie duchownych, a na swoich pieczęciach umieścił dewizę *odnowienie cesarstwa rzymskiego* (łac. *renovatio imperii Romanorum*). Cesarstwo takie rozumiał jako **monarchię uniwersalną**, czyli obejmującą cały chrześcijański świat. W jej ramach różne narody miały współistnieć pod zwierzchnią władzą cesarską. Jej nadrzędność nie ulegała wątpliwości, ale nie miała być narzucana siłą.

Do działań, które miały doprowadzić do tego celu, należała pielgrzymka do Gniezna (więcej o niej na s. 191–193), a także koronacja królewska węgierskiego władcy Stefana w 1001 r. Ambitne plany młodego cesarza nie miały jednak szans na spełnienie. Możni niemieccy uważali, że Otton III marnotrawi ich siły na wcielanie w życie swoich mrzonek, a elity Rzymu były niezadowolone z ciągłych ingerencji monarchy w sprawy miasta. Ponadto Otton zamierzał poślubić córkę cesarza bizantyjskiego i w ten sposób wciągnąć cesarstwo wschodnie w realizację swoich przedsięwzięć. Zamierzenie to nie zostało urzeczywistnione, gdyż w styczniu 1002 r., w wieku zaledwie 22 lat, władca zmarł.

Jego następca, Henryk II, który tytuł cesarski uzyskał w 1014 r., porzucił plany Ottona. Jego dewizę zastąpił inną: *odnowienie Królestwa Franków* (łac. *renovatio regni Francorum*). Władca Niemiec miał więc sprawować władzę nad dawnym imperium Karola Wielkiego, ale droga do tego celu miała wieść przez rozszerzenie granic królestwa niemieckiego.

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie było znaczenie traktatu z Verdun dla powstania nowych państw w Europie.
2. Scharakteryzuj osiągnięcia Ottona I. Wskaż te z nich, które było Twoim zdaniem najistotniejsze.
3. Wyjaśnij, na czym polegała uniwersalistyczna koncepcja cesarstwa rzymskiego w ujęciu Ottona III.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Strzelczyk, *Otton III*, Wrocław 2009.
S. Weinfurter, *Niemcy w średniowieczu: 500–1500*, tłum. A. Gadzała, Warszawa 2010.

Korona Rzeszy – symbol minionej chwały

Liczne i dla współczesnego obserwatora prawie niezrozumiałe są szczegóły symboli zawartych w koronie Rzeszy. Perły i kamienie szlachetne, ich rodzaj i liczba są nośnikami zakodowanych informacji.

Franz-Reiner Erkens, historyk mediewista

INSYGNIA WŁADZY CESARSKIEJ

Na zwiedzających skarbiec cesarski w pałacu w Wiedniu szczególne wrażenie robi dyskretnie oświetlona sala, w której zostały wystawione insygnia Rzeszy – korona, święta włócznia, krzyż Rzeszy, miecz Rzeszy, jabłko i berło. Przedmioty, które niegdyś były oznakami władzy cesarskiej, dziś oddziałują na widzów głównie migoczącym blaskiem najcenniejszych kruszców i kamieni. Każdy z tych zabytków ma jednak także swoją bogatą historię i niesie szereg treści symbolicznych.

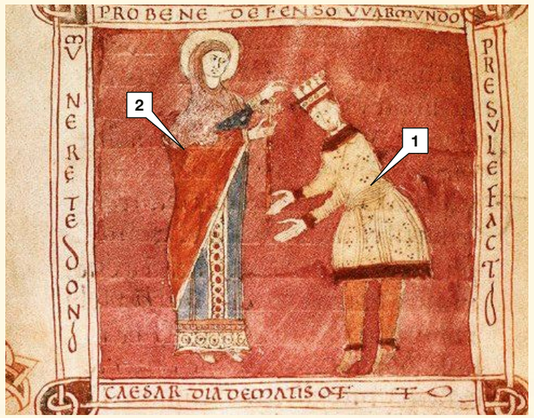
Insygnia władzy cesarskiej przechowywane w wiedeńskim skarbcu: korona cesarska 1, jabłko 2, berło 3 oraz relikwiarz 4 z drzazgą mającą pochodzić z krzyża, na którym skonał Jezus Chrystus.

▪ *fotografia współczesna*

OŚMIOKĄTNA KORONA RZESZY

Korona już swoim kształtem wyróżnia się spośród innych zabytków tego rodzaju, gdyż nie jest okrągła, a – ośmiokątna. Ponieważ ośmioro ludzi przeżyło biblijny potop, miało to symboliczne znaczenie dla chrześcijan, oznaczało bowiem zmartwychwstanie oraz udział w zbawieniu, jakie zapewnić miał chrzest (z tego względu baptysteria – pomieszczenia lub budowle służące do udzielania tego sakramentu – często wznoszono właśnie na planie ośmioboku).

Osiem płytek, z których składa się korona, odlano z czystego złota. Na czterech z nich znajdują się malowidła wykonane w stylu bizantyjskim, ukazujące zmartwychwstałego Jezusa na tronie oraz starotestamentowych władców biblijnych Dawida, Salomona i Ezechiasza, któremu towarzyszy prorok Izajasz. Symbolizują oni cechy dobrego władcy – sprawiedliwość, mądrość i pobożność. Obecność Chrystusa wskazuje zaś na boskie pochodzenie władzy cesarskiej. Jednoznacznie podkreśla to sentencja umieszczona przy jego postaci: *Przeze mnie rządzą królowie*. Pozostałe płytki są

Koronacja Ottona I 1 na cesarza rzymskiego została ukazana w księdze religijnej z XI w. Przedstawiona scena ma charakter symboliczny, gdyż koronuje go Maryja 2, co ma wskazywać na boskie pochodzenie władzy.

▪ *miniatura, Włochy, XI w.*

bogato dekorowane kamieniami szlachetnymi i perłami – w sumie znalazło się tu 120 kamieni i 240 pereł (w tym 144 duże). Liczby te również mają znaczenie symboliczne. Ze względu na swoją podzielność przez dwanaście mogą się odnosić do liczby apostołów, pokoleń Izraela lub bram Jerozolimy zstępującej z niebios w Apokalipsie św. Jana. Być może sama korona też miała symbolizować to niebiańskie miasto z proroczych wizji.

Korona potwierdzała prawowitość władzy aktualnego cesarza. W celach propagandowych w XIV w. cesarz Karol IV rozkazał raz do roku wystawiać ją na widok publiczny w Pradze. Uroczystości te szybko zyskały dużą sławę i stały się celem masowych pielgrzymek. Cesarz zwrócił się dodatkowo do papieża, aby nawiedzający koronę i inne insygnia mogli uzyskać odpust. W ten sposób korona zyskiwała walor religijny podobny do relikwii świętego.

LOSY KORONY RZESZY

Data powstania korony ciągle budzi wątpliwości. Tradycyjnie przyjmuje się, że wykonano ją z myślą o koronacji cesarskiej Ottona I, czyli przed 962 r., a kabłąk – łączący przedni i tylny panel korony – dodano za panowania cesarza Konrada II (1027–1039). Po raz pierwszy wspomniana w źródłach została jednak dopiero pod koniec XII w., co sprawia, że dyskusja na temat daty jej powstania jest ciągle otwarta.

Korona, początkowo jako symbol władzy, długo towarzyszyła królom i cesarzom w podróżach po kraju. Dopiero w XIV w. cesarz Karol IV umieścił insygnia Rzeszy na stałe na zamku Karlstein [czyt.: karlsztajn] w pobliżu czeskiej Pragi. Podczas rewolucji husyckiej

Brytyjscy i amerykańscy historycy sztuki po II wojnie światowej zajmowali się odzyskiwaniem zabytków ukrytych przez nazistów. Jednym z nich była korona Rzeszy, która powróciła do wiedeńskiego skarbca.

▪ *fotografia, Norymberga, 1945 r.*

(więcej o niej zob. na s. 260), w 1419 r., król niemiecki Zygmunt Luksemburski przeniósł koronę i pozostałe insygnia na Węgry, wkrótce jednak na długi czas trafiły one do niemieckiej Norymbergi. Kiedy pod koniec XVIII w. do miasta zbliżały się wojska rewolucyjnej Francji, cenne przedmioty wywieziono. W 1800 r. dotarły one do Wiednia, gdzie rezydował ówczesny cesarz Franciszek II. Niedługo później, w 1806 r., władca ten zrzekł się godności cesarza rzymskiego, w zamian zadowalając się jedynie tytułem cesarza Austrii. W ten sposób korona Rzeszy – liczący przeszło 800 lat symbol władzy cesarskiej i jedności kraju – stała się tylko muzealnym zabytkiem minionej epoki. Szczęśliwie zdecydowano się zachować ją w nienaruszonym stanie, dzięki czemu od 1827 r. do dziś można ją podziwiać podczas zwiedzania cesarskiego skarbca.

? 1. Opowiedz o symbolice korony cesarskiej.
2. Poszukaj informacji na temat losów polskich insygniów królewskich.

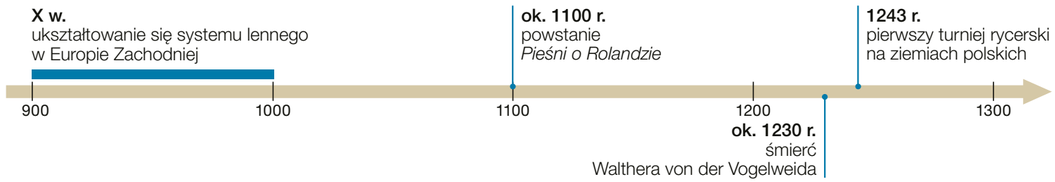
Zamek Karlstein był nie tylko malowniczą siedzibą cesarzy leżącą niedaleko od Pragi, ale także miejscem lokalizacji skarbca, w którym przechowywano najcenniejsze klejnoty ówczesnej Europy.

▪ *fotografia współczesna*

6 FEUDALIZM I SPOŁECZEŃSTWO STANOWE

Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego w Europie doszło do głębokich przemian we wszystkich dziedzinach życia. Społeczeństwo średniowieczne było typowo wiejskie, ponieważ liczne miasta z okresu rzymskiego zostały zniszczone. Jak wpłynęło to na funkcjonowanie gospodarki w średniowieczu? W jaki sposób w nowej rzeczywistości przeobraziły się więzi społeczne?

EUROPA WIEJSKA I RYCERSKA

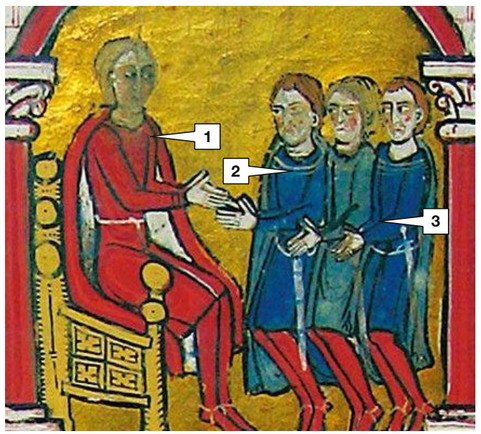
W średniowiecznej Europie początkowo istniały jedynie nieliczne ośrodki miejskie. Odrodziły się one częściowo jako siedziby władz kościelnych i świeckich. Nie miały jednak większego wpływu na funkcjonowanie społeczeństwa średniowiecznego, które było prawie całkowicie związane z wsią. Równocześnie zamarł handel, a gospodarstwa rolne z konieczności stały się samowystarczalne, a tylko czasem prowadziły wymianę towarów z najbliższymi sąsiadami.

Kształtowanie się nowego społeczeństwa w Europie Zachodniej na początku średniowiecza okazało się procesem długotrwałym, ponieważ zamieszkująca ją ludność pod wieloma względami była zróżnicowana. Germańscy chłopi tradycyjnie byli wolni i podlegali tylko królowi. Na jego wezwanie musieli stawać do walki w armii królewskiej. Z kolei ludność romańska, potomkowie mieszkańców prowincji rzymskich, miała dużo bardziej zróżnicowany status prawny. Z biegiem czasu jednak różnice między tymi grupami zaczęły się zacierać. W potężnej i rozległej monarchii Franków wolni germańscy chłopi przestali być potrzebni do służby wojskowej. Główną siłą militarną stała się ciężkozbrojna konnica, która mogła się sprawnie przemieszczać w rejony zagrożone atakiem nieprzyjaciela, a także szybko atakować terytoria wroga. Tym samym wojna stawała się zajęciem dla wybranych, dlatego że koszt nabycia bojowych koni i odpowiedniego uzbrojenia (zbroi i broni) był bardzo wysoki. W tym celu władca nadawał swoim **rycerzom** (słowo to wywodzi się od niem. *Reiter*, czyt.: rajter, czyli 'jeździec') majątki ziemskie wraz z zamieszkałą w nich ludnością. Nie zwracał przy tym uwagi na to, że dotąd formalnie była to ludność wolna. Rzadko budziło to jej opór. W tych niespokojnych czasach, gdy trwały najazdy wikingów (więcej o wikingach na infografice na s. 164) i innych grabieżczych ludów, ludzie wolni szukali opieki kogoś możniejszego i silniejszego, kto mógłby zapewnić im bezpieczeństwo. Zawierano więc **komendacje**, czyli umowy pomiędzy osobami szukającymi opieki a przyszłymi opiekunami. Szukający opieki stawał się **wasalem** (łac. *vasallus* – 'chłopak'), a jego zwierzchnik – **seniorem** (łac. *senior* – 'starszy').

WARTO WIEDZIEĆ

Hołd lenny

System lenny szybko zyskał własne uroczyste obrzędy. Podczas nich wasal składał seniorowi hołd lenny, klękając przed nim i wkładając złożone dłonie w jego ręce. Następnie wypowiadał słowa przysięgi wierności. W zamian senior udzielał mu **inwestytury** – nadawał wasalowi lenno poprzez wręczenie jego symbolu, czyli chorągwi albo włóczni.

Hiszpański hrabia [1] przyjmuje hołd lenny od rycerza [2] i jego służby [3].

▪ *obraz, Hiszpania, XII w.*

? Co oznaczały gesty wykonywane przez poszczególne strony podczas hołdu lennego?

TEKST ŹRÓDŁOWY

FORMULARZ AKTU KOMENDACJI

Akty komendacji miały zazwyczaj zbliżoną kompozycję i były przygotowywane według wzorców, które są łatwo zauważalne podczas lektury tego typu dokumentów.

Dostojnemu panu [tutaj imię i godność] *ja* [tutaj imię]. *Ponieważ wszystkim jest doskonale znane, że nie posiadam niczego, co pozwoliłoby mi wyżywić się i odziać, dlatego też zwróciłem się do waszej łaskawości i postanowiłem, że powinienem się oddać i powierzyć waszej opiece. Dokonałem też tego na następujących warunkach: winniście mnie wspierać i wspomagać tak wyżywieniem, jak odzieżą, abym mógł stosownie do tego służyć wam i być pożytecznym, a dopóki będę żył, winienem wam służbę i posłuszeństwo na prawach wolnego człowieka i nie jestem w mocy za żywota mego uwolnić się spod waszej władzy i opieki, lecz aż do śmierci winienem pozostawać pod waszą władzą i ochroną.*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 4: *Wczesne średniowiecze*, oprac. J. Włodarczyk, Warszawa 1960, s. 13.

? 1. Wyjaśnij, jakie motywy komendacji wymienia się w tym akcie.
2. Wymień obowiązki, które spoczywały na każdej ze stron umowy komendacyjnej.

SYSTEM LENNY

Nie wszystkie umowy komendacyjne zawierano w sytuacji, kiedy strona oddająca się w opiekę była do tego zmuszona. Często wasalem stawał się człowiek stosunkowo zamożny, który sam oferował opiekę słabszym od siebie, przekazując im w użytkowanie część ziemi otrzymanej od swojego seniora. Ze względu na to, że senior powierzał mu ziemię, obowiązany był do udzielania mu pomocy zbrojnej i wspierania go radą. Ziemię stanowiącą przedmiot takiej umowy nazywano z łacińska ***feudum*** albo **lennem**, stąd mówimy o **systemie feudalnym** (feudalizmie) lub **lennym**. Stosunek lenny zawierany był dożywotnio, wygasał więc z chwilą śmierci seniora lub wasala. Zazwyczaj jednak od razu go odnawiano ze spadkobiercą zmarłego, co doprowadziło do wykształcenia się zasady dziedziczności lenna.

Senior nie tylko zapewniał opiekę wasalowi, nie mógł go również pozbawić lenna, chyba że ten dopuściłby się jawnej zdrady i złamania swojej przysięgi. Zapewniało to stosunkom lennym trwałość i stabilizację.

W systemie lennym kwestia wzajemnych relacji seniorów i wasali często stawała się złożona. Jeden człowiek mógł być bowiem wasalem swojego pana lennego (seniora) i jednocześnie panem lennym (seniorem) dla swoich wasali. W ten sposób tworzyła się **drabina feudalna**, która objęła prawie wszystkich ludzi wolnych (przyjrzyj się schematowi na następnej stronie).

W systemie feudalnym obowiązywała zasada *Wasal mego wasala nie jest moim wasalem*, co oznaczało, że suzeren nie mógł bezpośrednio rozkazywać rycerzom, którzy nie byli jego bezpośrednimi wasalami. Prowadziło to więc do osłabienia władzy królewskiej i faktycznego politycznego rozdrobnienia krajów Europy Zachodniej. Odmienny system wprowadzono jedynie w Anglii

WARTO WIEDZIEĆ

Czy w całej Europie zapanował feudalizm?

System lenny ukształtował się ostatecznie w Europie Zachodniej w X w. Nie rozwinął się jednak we wszystkich częściach kontynentu, np. nie było go w średniowiecznej Polsce. Mimo to także u nas określenie „epoka feudalizmu" jest często stosowane w sposób niezbyt ścisły dla nazwania całego okresu średniowiecza.

Suzeren – w drabinie feudalnej najwyższy senior, który nie podlegał niczyjej władzy.

w XI w. Poddanymi króla byli tam wszyscy mieszkańcy kraju, niezależnie od swojej podległości lennej.

Drabina feudalna nie uwzględniała wszystkich podziałów, które występowały wśród ludności średniowiecznej Europy. Ówcześni pisarze dzielili społeczeństwo na trzy grupy:

- tych, którzy się modlą, czyli **duchowieństwo**,
- tych, którzy walczą, czyli **rycerstwo**,
- tych, którzy pracują i utrzymują dwie pozostałe warstwy, czyli **chłopstwo**.

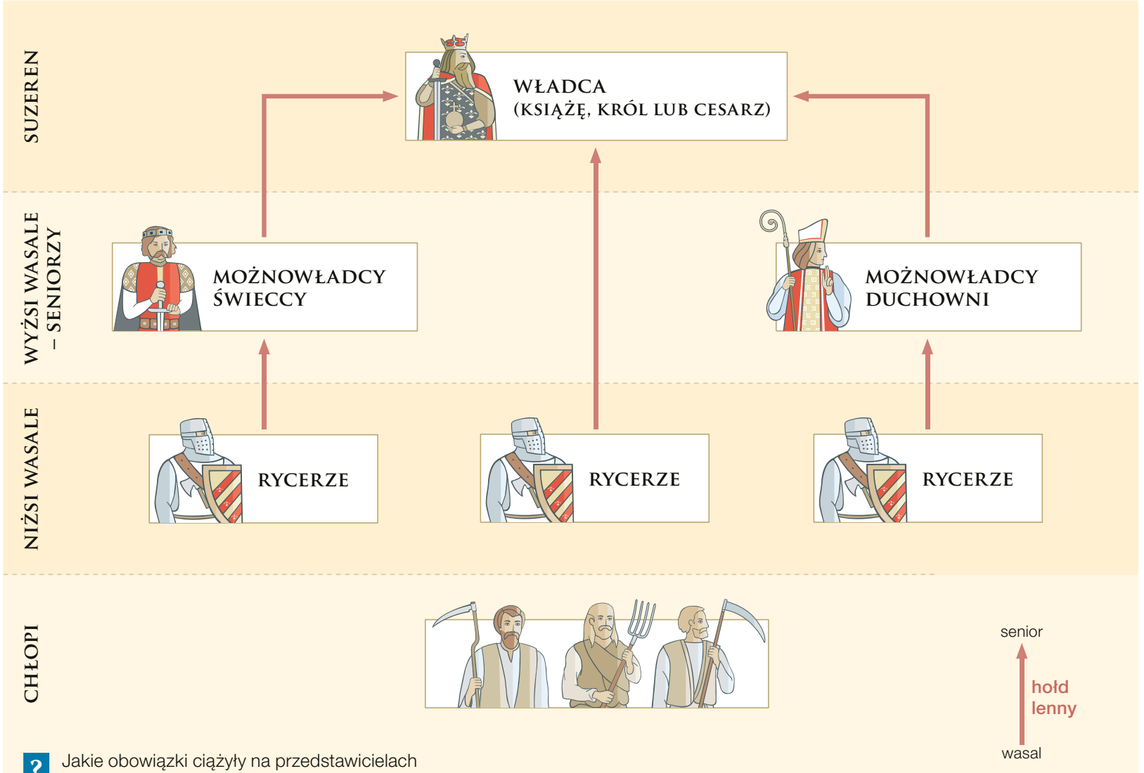
W modelu tym nie uwzględniano jednak mieszczan (bankierów, kupców, rzemieślników), dlatego późniejszy rozwój miast i handlu zapoczątkował kryzys systemu feudalnego.

RYCERZE – CI, CO WALCZĄ

W społeczeństwie feudalnym szczególną rolę odgrywali rycerze – konni wojownicy. Mieli oni świadomość swojej wyjątkowości i żywili przekonanie, że są ludźmi lepszymi i szlachetniejszymi niż przedstawiciele innych stanów. Szybko utarło się, że rycerzem może zostać tylko syn rycerza. Rodziny rycerskie posiadały własne herby. Symbole te pierwotnie odgrywały rolę bojowych znaków rozpoznawczych malowanych na tarczach, szybko stały się jednak wyznacznikiem społecznego statusu. Umieszczano je więc w widocznych miejscach, aby wyraźnie podkreślić swoją pozycję i pochodzenie. Znaki te, podobnie jak przynależność do stanu rycerskiego, były dziedziczne.

DRABINA FEUDALNA

Podstawą działania systemu feudalnego była hierarchia oparta na lojalności wasali wobec seniorów. Na samym szczycie znajdował się suzeren (władca), którego wasalami byli zarówno możnowładcy świeccy, jak i duchowni, a często także mniej zamożni rycerze. Większość rycerstwa pozostawała jednak w bezpośredniej zależności od możnowładców. Znajdujący się na dole drabiny feudalnej chłopi uprawiali ziemię należącą do przedstawicieli warstw wyższych.

? Jakie obowiązki ciążyły na przedstawicielach poszczególnych grup drabiny feudalnej?

Najważniejszy obowiązek rycerzy stanowił udział w wojnie na wezwanie seniora. Dlatego rycerscy synowie od dzieciństwa przygotowywali się do walki poprzez ćwiczenia, a po osiągnięciu 14. roku życia także poprzez uczestnictwo w turniejach organizowanych na dworach władców albo możnowładców. Dążyli też do posiadania rumaka i zbroi, co było bardzo kosztowne. Wojownik w pełni gotowy do udziału w walce przechodził **obrzęd pasowania na rycerza**. Najczęściej odbywał się on podczas ważnych świąt kościelnych. Podczas ceremonii młodemu rycerzowi zakładano pas z przytroczonym do niego mieczem oraz ostrogi. Następnie mocno uderzano w kark lub policzek, aby zapamiętał ten moment na resztę życia.

CIEKAWOSTKA

Herby rycerskie

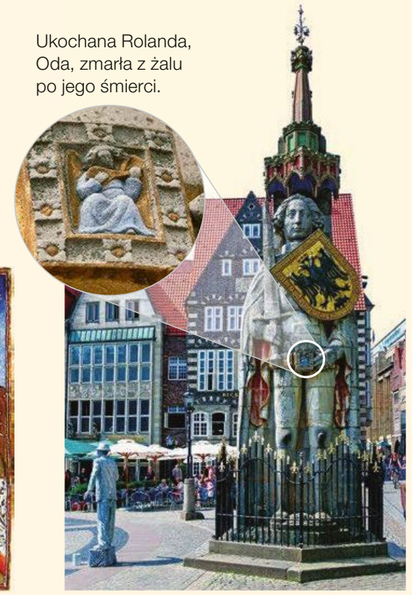
Początkowo herby były jedynie prostymi znakami, które łatwo było wymalować na tarczach i chorągwiach przed bitwą lub którymi oznaczyć można było hodowane bydło. Z czasem nabrały wyszukanej formy.

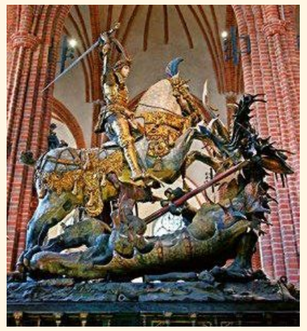

Herb rycerski u schyłku średniowiecza składał się z: tarczy 1, godła 2, hełmu 3, klejnotu 4 i labrów 5.

ŚWIĘTY JERZY, ROLAND I LANCELOT

Bycie rycerzem wiązało się z szeregiem zobowiązań nie tylko wobec swojego seniora. Istniały także zasady **etosu rycerskiego**, których rycerze musieli przestrzegać. Wzór dla nich mieli stanowić liczni rycerze znani z cnót rycerskich i święci patroni rycerstwa. Za łamanie zasad rycerzy mogła spotkać utrata **honoru**, czyli dobrego imienia. Choć w rzeczywistości nie zawsze z przestrzegania tych wysokich wymagań się wywiązywali (znani są m.in. rycerze rabusie), to większości przyświecały szlachetne ideały.

Św. Jerzy był chrześcijaninem i służył w armii rzymskiej w IV w., w czasach cesarza Dioklecjana, gdy doszło do masowych prześladowań wyznawców Jezusa. Za krytykowanie decyzji władcy i odmowę wykonywania rozkazów został skazany na śmierć i ścięty. W średniowieczu do żywota św. Jerzego dodano opowieść o walce ze smokiem, którego pokonał, ratując księżniczkę.

- *rzeźba, Szwecja, XV w.*

Lancelot to postać fikcyjna – jeden z bohaterów opowieści o rycerzach Okrągłego Stołu. Uznawano go za wzór rycerza, lecz jego idealny wizerunek skaziła potajemna miłość, którą darzył żonę swojego władcy – Ginewrę. Czyny rycerzy króla Artura, poszukujących mitycznego kielicha – Świętego Graala, były opiewane w pieśniach oraz stanowiły temat obrazów i rzeźb. Okrągły stół, przy którym zasiadali, symbolizuje równość wszystkich uczestników spotkania.

- *obraz na desce, XV w.*

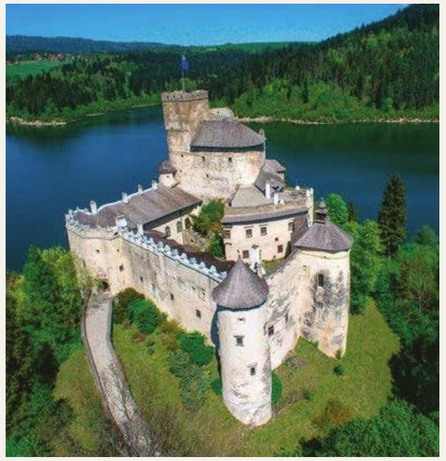
Roland był hrabią oraz rycerzem i krewnym Karola Wielkiego. Jako jeden z dowódców uczestniczył w wyprawach Franków na Półwyspie Iberyjskim. Zginął w zasadzce zastawionej na rycerzy karolińskich przez Basków. Sławę i wyidealizowany wizerunek zapewniła mu *Pieśń o Rolandzie* z ok. 1100 r. Posągi Rolanda wystawiano w średniowiecznych miastach, jak np. w widocznej na zdjęciu niemieckiej Bremie. Rzeźby te symbolizowały niezależność ośrodka miejskiego.

- *rzeźba kamienna, Brema, XIV w.*

? Co to jest honor i jaką rolę odgrywał w życiu rycerzy?

NA ZAMKU

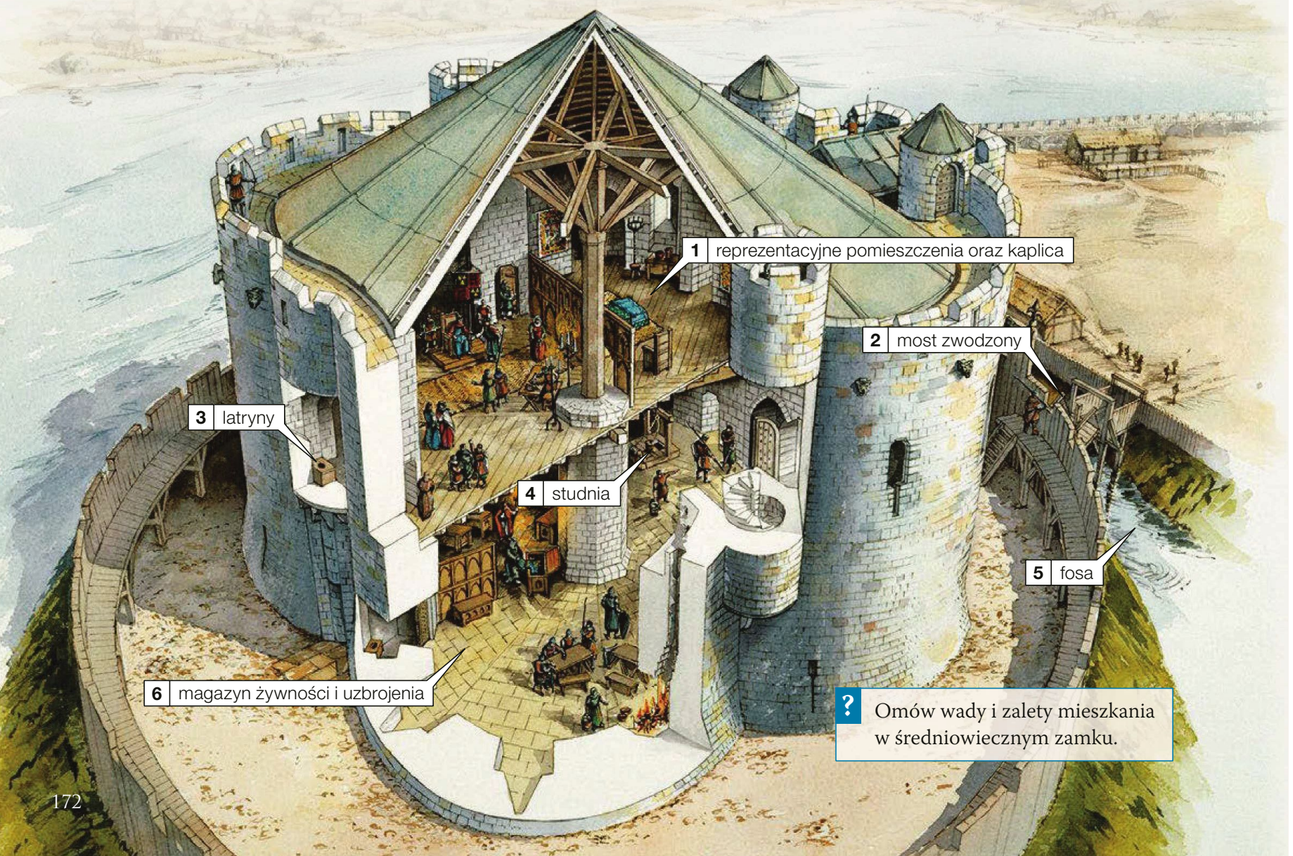
Zanim wzniesiono murowane zamki, funkcje obronnych siedzib rycerstwa pełniły drewniane, proste wieże, które otaczano palisadą lub fosą. Z czasem zaczęto zastępować je budowlami z kamienia. Ich wznoszenie było niezwykle pracochłonne i kosztowne, dlatego najczęściej stawiano obiekty dość niewielkie. Zamkowe wnętrza były ciasne, ciemne i chłodne, gdyż ogrzanie grubych murów przysparzało wielu trudności. Mieszkanie w zamku było więc niezdrowe i niezbyt przyjemne. Na budowanie przestronnych i naprawdę wygodnych rezydencji mogli sobie pozwolić jedynie najpotężniejsi seniorzy i królowie.

Zamek w Niedzicy został wzniesiony w XIV w. na wzgórzu nad doliną rzeki Dunajec. Przez lata pełnił funkcję twierdzy strzegącej pogranicza polsko-węgierskiego.

Donżon to potężna wieża pełniąca także funkcje mieszkalne. Znajdowała się tu m.in. rezydencja właściciela zamku. W razie ataku wroga był ostatnim punktem obrony. Dożon zamku w Yorku w Anglii powstał w XIV w.

1. **Reprezentacyjne pomieszczenia oraz kaplica** mieściły się na pierwszym piętrze.
2. **Most zwodzony** stanowił jedyną przeprawę przez fosę. W razie oblężenia podnoszono go.
3. **Latryny** znajdowały się na obu poziomach budowli.
4. **Studnia** na parterze pozwalała na stały dostęp do wody w przypadku oblężenia.
5. **Fosa** otaczająca zamek uniemożliwiała dostęp do jego murów.
6. **Magazyny żywności i uzbrojenia** znajdowały się na parterze.

? Omów wady i zalety mieszkania w średniowiecznym zamku.

Herby rycerskie odgrywały szczególną rolę na polu bitwy, gdy należało szybko odróżnić przeciwnika od sojusznika, a pole widzenia było ograniczone. Wymalowane na tarczach i chorągwiach znaki pozwalały lepiej rozpoznać walczących, co dodatkowo zachęcało do podejmowania odważniejszych czynów, które mogłyby przynieść chwałę całemu rodowi.

▪ *miniatura, Francja, XIII/XIV w.*

KULTURA RYCERSKA

Z biegiem czasu wykształciły się także inne obyczaje rycerskie oraz powstała specyficzna kultura. Pod wpływem życia dworskiego charakterystyczny dla rycerstwa stał się np. szacunek okazywany damom. Z kolei pod wpływem nauki Kościoła utarło się przekonanie, że rycerz powinien występować zbrojnie w obronie słabszych (ubogich, wdów, sierot) oraz w walce za wiarę albo ogólnie w słusznej sprawie. Sprzeczne z takim systemem wartości rycerskich były rozboje, łupienie kościołów i klasztorów. Część **etosu** stanowiły zaś prawdomówność, słowność oraz uczciwa walka.

Rycerze stawali się bohaterami legend, utworów poetyckich i pieśni. Jako że przeznaczone były one dla szerokiej publiczności, nie pisano ich po łacinie, ale w językach miejscowych. Dzieła te sławiły nie tylko waleczność i honorowe postępowanie rycerzy, ale również ich szlachetność i miłosierdzie. Często pojawiał się w nich także motyw miłości rycerza do wybranki serca. Wędrowni poeci zasiadali pośród rycerzy i ich dam na zamkach podczas uczt i deklamowali bądź śpiewali swoje opowieści. Największy kunszt osiągnęli **trubadurzy** z Prowansji – krainy w południowej Francji, a także niemieccy minnesingerzy („piewcy miłości").

CIEKAWOSTKA

Pod lipami

Najsłynniejszy minnesinger Walther von der Vogelweide [czyt.: walter fon der fogelwajde] pochodził z niezbyt zamożnej rodziny rycerskiej z Dolnej Austrii. Sławę zdobył na dworze cesarza Fryderyka II, który w 1222 r. w dowód uznania obdarował go lennem. Pozostało po nim ponad sto pieśni. Uważa się je za największe osiągnięcie średniowiecznej liryki niemieckiej. Fragment jego najbardziej znanego utworu *Pod lipami* pojawił się nawet w powieści *Krzyżacy* Henryka Sienkiewicza oraz jej filmowej adaptacji (tu w tłum. Leopolda Staffa):

Kędy szeleszcze
Lipa w kwiecie,
Gdzie z miłym swym siedziałam wraz,
Miejsce to jeszcze odnajdziecie,
Bo zmięte kwiaty pomną nas.
Z lasku płynął słodki śpiew
Tandaradei!

Walther von der Vogelweide został ukazany na jednej z miniatur w ilustrowanym kodeksie.

▪ *miniatura, Szwajcaria, XIV w.*

Etos – zbiór wzorów postępowania charakterystycznych dla określonej grupy społecznej.

ĆWICZENIA

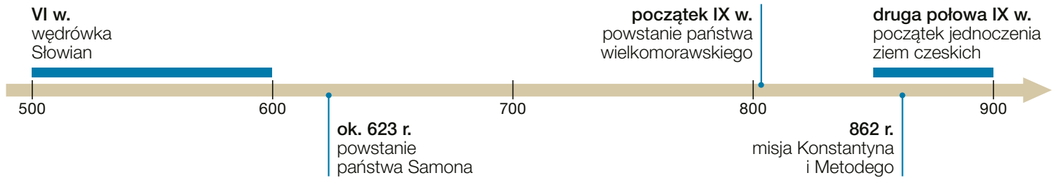
1. Wyjaśnij, w jaki sposób ukształtował się system feudalny.
2. Oceń, jakie konsekwencje miała zasada *Wasal mego wasala nie jest moim wasalem*.
3. Przedstaw, na czym polegał etos rycerski.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Gies, J. Gies, *Życie w średniowiecznej wsi*, tłum. J. Janik, Kraków 2018.
F. Gies, J. Gies, *Życie w średniowiecznym zamku*, tłum. J. Janik, Kraków 2017.

7 PIERWSZE PAŃSTWA SŁOWIAN

Wędrówki plemion barbarzyńskich u schyłku starożytności i w początkach średniowiecza całkowicie odmieniły Europę. Doprowadziły one do zmian etnicznych na dużych obszarach kontynentu. W tym czasie jego środkowowschodnia część stała się terenem ekspansji plemion słowiańskich. Skąd pochodzili Słowianie? Kiedy, gdzie i w jakich okolicznościach powstały ich pierwsze państwa?

POCZĄTKI SŁOWIAN

Europa Środkowo-Wschodnia była we wczesnym średniowieczu, podobnie jak dzisiaj, zasiedlona głównie przez **ludy słowiańskie**. Początki tych plemion giną w mrokach dziejów i dlatego jesteśmy obecnie skazani na hipotezy i niekończące się polemiki historyków. Najprawdopodobniej jednak Słowianie ukształtowali się jako wyodrębniona grupa etniczna dość późno, a ich pierwotne siedziby w IV i V w. n.e. znajdowały się na terenie współczesnej zachodniej Ukrainy – między Karpatami, Prypecią i Dnieprem. W okresie wielkiej wędrówki ludów w VI w. n.e. wyruszyli oni na zachód, zajmując obszary opuszczone przez plemiona germańskie. W ten sposób osadnictwo słowiańskie rozszerzyło swój zasięg aż do Łaby. Kolejnym kierunkiem ekspansji był Półwysep Bałkański. Tam Słowianie znaleźli się w granicach cesarstwa bizantyjskiego, stwarzając zagrożenie nawet dla Konstantynopola. Równocześnie osiadali też na północ i wschód od swoich pierwotnych siedzib (przyjrzyj się mapie na s. 177).

Plemiona południowosłowiańskie już w VI w. znalazły się pod zwierzchnictwem **Awarów**, którzy nakładali na nich wysokie daniny. Kiedy w VII w. Awarowie ponieśli klęskę w starciu z Bizancjum, Słowianie zbuntowali się przeciwko nim i zrzucili z siebie ich panowanie. Ostatecznie zwycięstwa Karola Wielkiego nad Awarami na przełomie VIII i IX w. zlikwidowały to zagrożenie dla ludów słowiańskich.

CIEKAWOSTKA

Awarowie i ich skarby

Niewiele zachowało się informacji na temat Awarów – ludu stepowego, który w VI w. dotarł do Europy i podporządkował sobie Słowian, wyparł część plemion germańskich, a następnie zagroził Bizancjum. Wiadomo, że walczyli konno, opancerzeni w metalowe zbroje, które ściśle okrywały ich ciała. Gromadzili również przedmioty ze złota i srebra. Karol Wielki po zdobyciu ich skarbca był pod ogromnym wrażeniem jego zawartości.

Skarb Awarów znaleziony w Albanii świadczy o bogactwie tego ludu. Złote i srebrne przedmioty pochodziły z Bizancjum lub były wykonywane przez samych Awarów, mniej lub bardziej udanie naśladujących bizantyjskich mistrzów rzemiosła.

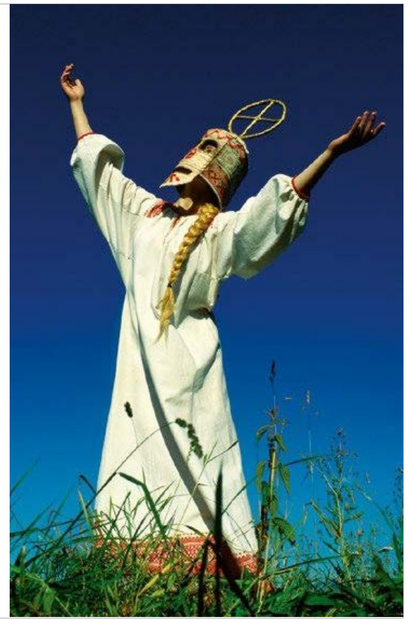
▪ *kielichy, misy i patery, VII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Wierzenia Słowian

Na tle wierzeń innych pogańskich ludów Europy religia Słowian należy do najsłabiej poznanych. Szczątkowe informacje na jej temat zachowały się jedynie w dziełach autorów chrześcijańskich, a elementy dawnych obrzędów – w kultywowanych do przełomu XIX i XX w. ludowych obyczajach. Wiemy na pewno, że wiara Słowian miała charakter politeistyczny. Słowianie czcili siły natury: słońce, wodę, błyskawice czy wiatr. Miejscami kultu były m.in. święte gaje i wzgórza. Na czele panteonu słowiańskiego stał gromowładny bóg ognia i słońca przez Słowian wschodnich nazywany Perunem, a przez zachodnich – Swarogiem. Część badaczy twierdzi, że były to dwa różne bóstwa, z których jedno opiekowało się ogniem, a drugie błyskawicami. Wiele dawnych pogańskich obrzędów Słowian zostało później przejętych przez chrześcijaństwo i włączonych w jego obrzędowość.

? Dlaczego religia Słowian należy obecnie do najmniej poznanych?

Rekonstrukcja modłów pogańskich. Próby kultywowania i odtwarzania dawnych wierzeń i rytuałów słowiańskich są popularne w części krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

▪ *fotografia współczesna*

KULTURA SŁOWIAN

Początkowo Słowianie byli ze sobą silnie powiązani pod względem kulturowym, nawet wtedy gdy zajmowali bardzo rozległe obszary. Posługiwali się wspólnym językiem i wyznawali podobne bóstwa (zob. Warto wiedzieć powyżej). Tradycyjnie przyjmowany jest podział Słowian na:

- zachodnich – zajmujących tereny dzisiejszej Polski, Czech i Połabie,
- wschodnich – zamieszkujących współczesną Białoruś, Ukrainę i Rosję,
- południowych – żyjących na Półwyspie Bałkańskim.

Narastanie różnic pomiędzy nimi trwało długo. Ostatecznie na zachodnich Słowian wpływ uzyskała kultura łacińska, a na Słowian wschodnich i znaczną część południowych – grecko-bizantyjska. W przypadku Słowian południowych duże znaczenie miało też odcięcie ich od pozostałych pobratymców przez Węgrów, którzy zajęli nizinne tereny na północ od Dunaju. Przed powstaniem pierwszych państw Słowianie dzielili się na **plemiona**. W ich ramach funkcjonowały opola, czyli wspólnoty terytorialno-rodowe, których przedstawiciele byli zwykle ze sobą spokrewnieni. O najważniejszych dla wspólnoty kwestiach rozstrzygały **wiece**, czyli zgromadzenia wolnej ludności. Z czasem w wielu plemionach silną pozycję zdobywali przedstawiciele jednego rodu, którzy obejmowali władzę jako niezależni książęta.

PAŃSTWO SAMONA

Rozdrobnione plemiona słowiańskie początkowo nie utworzyły żadnego znaczącego państwa i łatwo dostały się pod panowanie Awarów i Bizantyjczyków. Dopiero konflikt między tymi potęgami i klęska Awarów pod Konstantynopolem w 625 r. umożliwiły uzyskanie większej samodzielności przez Słowian.

W połowie lat 20. VII w. wybuchło powstanie słowiańskie przeciw Awarom. Wziął w nim udział kupiec frankijski o imieniu **Samon**, który ze względu na umiejętności dowódcze został wybrany przez Słowian na ich władcę. Zjednoczeni w walce Słowianie stworzyli ok. **623 r.** ponadplemienne państwo zwane w historiografii **państwem Samona**. Nie wiadomo dokładnie, jaki obszar ono obejmowało; najprawdopodobniej były to tereny dzisiejszego pogranicza austriacko-morawskiego (jego domniemane granice zostały przedstawione na mapie na s. 177). W 631 r. państwo Samona zostało najechane przez sprzymierzonych ze sobą Franków, Longobardów i Alamanów. Słowianie nie tylko odparli atak, lecz także przeprowadzili kilka wypraw łupieżczych na zachód. Samonowi aż do śmierci udało się utrzymać niezależność od królestwa Franków. Sam nawet urządzał wyprawy przeciwko niemu. Dzięki temu zresztą on i jego słowiańscy poddani zostali odnotowani na kartach frankijskich kronik i dlatego cokolwiek możemy o nich dzisiaj powiedzieć. Państwo Samona rozpadło się niebawem po śmierci jego założyciela, ok. 660 r.

PAŃSTWO WIELKOMORAWSKIE

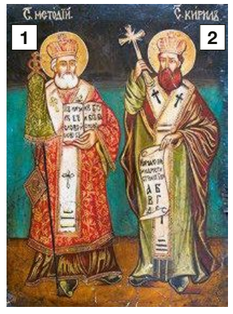
Kolejnym państwem słowiańskim, rządzonym już przez rodzimych książąt, było **państwo wielkomorawskie**, powstałe na początku IX w. na terenach obecnej Republiki Czeskiej. Część historyków uważała, że było ono kontynuacją państwa Samona, poglądy te nie zostały jednak należycie udokumentowane. Władcy nowo powstałego państwa nie tylko zjednoczyli mniejsze plemiona, ale opanowali też Czechy, Słowację, a także część Śląska, Małopolski i naddunajskich stepów, zajmowanych niegdyś przez Awarów. Zrzucili ponadto zwierzchnictwo frankijskich królów, którym początkowo musieli płacić trybut.

Państwo wielkomorawskie przyjęło chrześcijaństwo od Franków, jednak działalność misyjna tamtejszego duchowieństwa była połączona z aktywnością polityczną. Księża frankijscy zbyt mocno angażowali się po stronie swoich królów, dążących do narzucenia książętom wielkomorawskim zwierzchnictwa Karolingów. Z tego powodu władcy Wielkich Moraw postanowili zwrócić się w kierunku cesarstwa bizantyjskiego. Stamtąd na Wielkie Morawy przybyli w **862 r.** dwaj misjonarze, rodzeni bracia – **Konstanty (Cyryl)** i **Metody**. Ponieważ już wcześniej krzewili oni chrześcijaństwo wśród południowych Słowian, doskonale znali ich język. Uważali ponadto, że miejscowa ludność prędzej i głębiej zwiąże się z nową wiarą, jeśli liturgia będzie odprawiana w rodzimym języku. Przetłumaczono więc Biblię i księgi liturgiczne, posługując się opracowanym wcześniej przez Konstantyna pismem, które opierało się na alfabecie greckim, ale oddawało dźwięki mowy słowiańskiej. Była to tzw. **głagolica** (starosłowiańskie

POSTAĆ HISTORYCZNA

KONSTANTY (CYRYL)
ok. 827–869

METODY
ok. 815–885

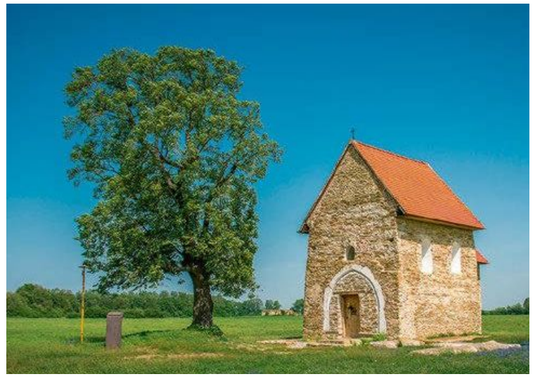

Bracia określani jako „apostołowie Słowian" pochodzili z Salonik w północnej Grecji. Zanim wyruszyli na Morawy, prowadzili już działalność misjonarską. W nauczaniu posługiwali się językiem Słowian, który dobrze znali, a także opracowanym specjalnie w tym celu alfabetem – głagolicą, umożliwiającą zapis dźwięków występujących w tym języku. Działalność braci budziła opór hierarchów niemieckich, którzy w ich sukcesach dostrzegali zagrożenie dla własnych planów. Ostatecznie dzieło tych misjonarzy kontynuowano na obszarach chrystianizowanych przez Bizancjum, a Kościół rzymski przyjął jako zasadę prowadzenie liturgii po łacinie. Metody 1 i Cyryl 2 są zwykle przedstawiani w strojach biskupów, z księgą, krzyżem i rozwiniętym zwojem z widocznymi literami alfabetu słowiańskiego.

Replika domu z czasów państwa wielkomorawskiego znajduje się na terenie wczesnośredniowiecznego grodu w Pohańsku w Czechach. W jego granicach odkryto prawie 1500 obiektów datowanych na VI–VIII w.

▪ *fotografia współczesna, Czechy*

Kościół w Kopczanach na pograniczu Czech i Słowacji pochodzi z IX/X w. i jest jedynym zachowanym w całości zabytkiem architektury wielkomorawskiej.

▪ *fotografia współczesna, Słowacja*

Płyta z Baśki [czyt.: baszki] należy do najstarszych zabytków pisma głagolickiego. Została wykonana na przełomie XI i XII w. i upamiętnia darowiznę króla Chorwacji dla lokalnego kościoła.

▪ *inskrypcja, Chorwacja, XI/XII w.*

? 1. Wymień plemiona słowiańskie, które weszły w skład Rusi Kijowskiej.

2. Wskaż część państwa Samona, która została włączona do królestwa wschodniofrankijskiego.

TEKST ŹRÓDŁOWY

JĘZYK SŁOWIAŃSKI W LITURGII

We fragmentach listów papieży Jana VIII i Stefana V zostały zawarte ich poglądy dotyczące używania w liturgii języka słowiańskiego.

[...] *pisma słowiańskie,* [...] *które rozbrzmiewają chwałą należną Chrystusowi, za prawomocne uznajemy i nakazujemy, aby w tym języku nauki i dzieła Pana naszego Chrystusa były opowiadane.* [...] *Nie przeszkadza więc w niczym ani wierze, ani nauce* [Kościoła] *śpiewać mszę świętą w owym języku słowiańskim* [...]. *Zalecamy jednak, aby we wszystkich kościołach waszego kraju była najpierw czytana ewangelia po łacinie gwoli większego namaszczenia, a dopiero potem w przekładzie na język słowiański podawana do słuchu ludziom nie rozumiejącym słów łacińskich* [...].

Źródło: *Fragment listu papieża Jana VIII do księcia Świętopełka, 880 r.*, [w:] G. Labuda, *Słowiańszczyzna pierwotna. Wybór tekstów*, Warszawa 1954, s. 252–253.

Boską i naszą apostolską powagą pod więzami klątwy zakazujemy, ażeby odtąd pod żadnym pozorem nikt się nie odważył odprawiać nabożeństw, świętych tajemnic i mszy świętej w języku słowiańskim, co ośmielał się [czynić] *ów Metody* [...]. *Krnąbrnych zaś i nieposłusznych* [...], *jeżeliby się nie poprawili po pierwszym i drugim napomnieniu, jako siewców niezgody nakazujemy usunąć z łona Kościoła, aby jedna chora owca nie zaraziła całego stada* [...].

Źródło: *Fragment listu papieża Stefana V do księcia Świętopełka, 885 r.*, [w:] G. Labuda, *Słowiańszczyzna pierwotna...*, s. 254.

? Jakie mogły być przyczyny zmiany nastawienia Stolicy Apostolskiej wobec obrządku słowiańskiego?

CIEKAWOSTKA

Cyrylica

Z czasem głagolica została zastąpiona przez inny rodzaj pisma – cyrylicę, która była prostsza i składała się z liter bardziej podobnych do znaków greckich. Jej nazwa nawiązuje do imienia apostoła Słowian – św. Cyryla. Obecnie zreformowana cyrylica służy do zapisu języków wschodniosłowiańskich, m.in. rosyjskiego, białoruskiego, ukraińskiego, oraz większości południowosłowiańskich: serbskiego, bułgarskiego i macedońskiego.

Ewangelia św. Jana spisana cyrylicą.
▪ *książka, Rosja, XVII w.*

głagoł oznacza ‘słowo’). Rozwiązanie to okazało się jednak kontrowersyjne. Wielu uczonych chrześcijan uważało, że obrzędy wiary powinny być sprawowane w jednym z dwóch języków liturgicznych Kościoła, czyli albo po grecku, albo po łacinie. Obawiali się oni bowiem m.in. zniekształcenia treści zawartych w Piśmie Świętym poprzez niedokładne tłumaczenie. Dlatego sprawa obrządku słowiańskiego trafiła do papieża, do którego bracia udali się w 868 r. Papież Hadrian II okazał im przychylność i zatwierdził liturgię słowiańską. Mimo to Konstantyn nie wrócił na Morawy, lecz wstąpił do jednego z rzymskich klasztorów, przyjmując imię **Cyryl**, i wkrótce tam zmarł. Metody został natomiast arcybiskupem Moraw i kontynuował swoją działalność do śmierci w 885 r. Wkrótce potem nastąpiła ekspansja Węgrów, która stała się przyczyną upadku państwa wielkomorawskiego na początku X w.

Obrządek słowiański na Morawach przetrwał do śmierci Metodego. Jego nabożeństwo pogrzebowe zostało odprawione w trzech językach: po słowiańsku, grecku i łacinie. Obrządkowi słowiańskiemu przestał sprzyjać książę Świętopełk, zainteresowany poprawą stosunków z monarchią wschodniofrankijską. Także nowy papież zmienił przychylne dotychczas stanowisko Rzymu i potępił liturgię słowiańską, zakazując jej dalszego stosowania. W tej sytuacji uczniowie Metodego opuścili Wielkie Morawy i schronili się w Bułgarii, gdzie wprowadzili do tamtejszej liturgii obrządek słowiański.

POCZĄTKI PAŃSTWA CZESKIEGO

Po upadku Wielkich Moraw na ich dotychczasowym terytorium pojawiły się nowe państwa. Do dużego znaczenia doszli książęta czescy z rodu **Przemyślidów**. Początkowo władali oni Pragą i jej okolicami, lecz z biegiem czasu opanowali też całe Czechy, Morawy, Słowację oraz ziemie nad górną Wisłą i Odrą (czyli południową Małopolskę i Śląsk). Mimo podporządkowania sobie wszystkich tych terenów Przemyślidzi nie byli w stanie sprostać wojskom władców niemieckich. Najpierw Henryk I, a potem Otton I pokonali ich, co sprawiło, że Czechy musiały uznać zwierzchność cesarstwa i płacić mu trybut. Czechy od samego początku były państwem chrześcijańskim, ponieważ wcześniej wchodziły w skład Wielkich Moraw. Założone w 973 r. biskupstwo praskie podlegało archidiecezji mogunckiej.

RUŚ KIJOWSKA

Powstanie Rusi przypisuje się ekspansji wikingów, zwanych też **Waregami**. U schyłku IX w. jeden z ich wodzów, imieniem **Ruryk**, został uznany za księcia w Nowogrodzie Wielkim. Wkrótce potem podporządkowały mu się wszystkie plemiona na północy. On sam i jego następcy rozszerzali swoje panowanie na południe, wzdłuż Dniepru. Nowa stolica została założona w Kijowie ze względu na jego centralne położenie. Spadkobiercy Ruryka – Oleg, Igor i Światosław – podporządkowali sobie rozległe obszary Słowiańszczyzny Wschodniej i dotarli aż do granic Bizancjum. W konsekwencji ożywionych kontaktów z tym państwem książę **Włodzimierz I** w 988 r. przyjął chrzest w obrządku greckim. Otworzyło to Ruś na wpływy kultury bizantyjskiej i przyspieszyło rozwój rodzimej, ruskiej (słowiańskiej) kultury.

WARTO WIEDZIEĆ

Kult świętego Wacława

Dla budowania tożsamości państwowej średniowiecznych Czech duże znaczenie miał kult ich patrona – męczennika św. Wacława. Ten czeski władca z dynastii Przemyślidów za życia dbał o rozwój chrześcijaństwa i pierwszy uznał zwierzchnictwo niemieckie. W trakcie konfliktu ze swoim bratem Bolesławem został zamordowany przez jego wojów. Wkrótce po śmierci uznano go za świętego i ogłoszono patronem kraju. W XV w. św. Wacław został włączony także do grona patronów Królestwa Polskiego.

Pomnik św. Wacława zdobi główny plac Pragi.
▪ *fotografia współczesna*

? Jakie okoliczności doprowadziły do kanonizacji św. Wacława?

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁODZIMIERZ I WIELKI

ok. 958–1015

Był jednym z najwybitniejszych władców Rusi Kijowskiej, pochodził z dynastii Rurykowiczów. W podziale księstwa po śmierci ojca otrzymał Nowogród Wielki, który musiał jednak opuścić z obawy przed przyrodnim bratem. W 977 r. powrócił ze Skandynawii na Ruś z oddziałem wikingów. Opanował Kijów, uśmiercił brata i stał się jedynym władcą Rusi Kijowskiej. Prowadził liczne zwycięskie wojny, dzięki czemu poszerzył granice swojego państwa. Silną pozycję na arenie międzynarodowej zyskał dzięki małżeństwu zawartemu z siostrą cesarza bizantyjskiego Anną i przyjęciu chrztu w 988 r. To on zadecydował o przyjęciu na Rusi chrześcijaństwa w obrządku greckim. Po śmierci Włodzimierz został ogłoszony świętym Kościoła prawosławnego i katolickiego.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, na czym polegała pierwotna wspólnota kulturowa Słowian.
2. Wymień wpływy religijne, kulturalne i polityczne, które ścierały się ze sobą w państwie wielkomorawskim.
3. Wyjaśnij, dlaczego dynastia czeska nosiła nazwę Przemyślidów, a ruska – Rurykowiczów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Strzelczyk, *Mity, podania i wierzenia dawnych Słowian*, Poznań 2008.

Podsumowanie rozdziału IV
Początki średniowiecza

1 Cesarstwo bizantyjskie

1. Cesarstwo wschodniorzymskie (bizantyjskie) ze stolicą w Konstantynopolu przetrwało okres wędrówek ludów, a po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego stało się jedynym spadkobiercą starożytnego Rzymu.
2. Cesarstwo bizantyjskie było monarchią absolutną. Cesarz sprawował władzę również nad Kościołem (cezaropapizm), a jego dwór charakteryzował się niezwykłym przepychem i bogatym ceremoniałem.
3. Największy zasięg terytorialny Bizancjum osiągnęło w VI w., za panowania Justyniana Wielkiego, któremu udało się zająć Italię i Afrykę Północną. W tym samym okresie opracowano także Kodeks Justyniana.
4. W sztuce Bizancjum łączyły się wpływy grecko-rzymskie i wschodnie. W architekturze chętnie stosowano kopuły, a jako dekorację – freski i mozaiki. W malarstwie religijnym największe znaczenie zyskały ikony.
5. Bizancjum odegrało ogromną rolę dla ocalenia dorobku naukowego i artystycznego świata starożytnego.

2 Narodziny islamu i podboje Arabów

1. Islam to monoteistyczna religia, którą w VII w. stworzył Mahomet. Wyznawcy islamu – muzułmanie – wierzą w jedynego boga – Allacha, a samego Mahometa uznają za proroka. Jego nauki zawiera święta księga islamu – Koran.
2. Początek ery muzułmańskiej wyznacza hidżra – ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny w 622 r.
3. Pięć filarów islamu to: wyznanie wiary w Allacha, odmawianie modlitwy pięć razy dziennie, doroczny post, jałmużna na potrzeby ubogich, pielgrzymka do Mekki.
4. Pierwszymi wyznawcami islamu byli Arabowie. Dynamiczne podboje pozwoliły im do połowy VIII w. opanować rozległe terytoria Azji i Afryki oraz części południowej Europy (Hiszpanii).
5. Ekspansja arabska zakończyła się sukcesem dzięki sprawnej armii i łagodnemu traktowaniu podbitych ludów, których przedstawiciele często dobrowolnie przechodzili na islam.
6. Podboje arabskie doprowadziły do ożywienia handlu dalekosiężnego i wymiany osiągnięć cywilizacyjnych pomiędzy Dalekim Wschodem, Bliskim Wschodem i Europą.

3 Na gruzach Imperium Rzymskiego

1. Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego na jego terytorium powstały państwa plemienne. Największe z nich stworzyli: Ostrogoci (w Italii), Frankowie (w Galii), Wizygoci (w Hiszpanii) i Wandalowie (w Afryce).
2. W 496 r. Chlodwig, król Franków z dynastii Merowingów, jako pierwszy władca barbarzyński przyjął chrzest w obrządku katolickim, dzięki czemu został uznany przez papieża, a w jego państwie nastąpiła integracja Franków i zromanizowanej ludności galijskiej.
3. W kolejnych wiekach władza królewska w państwie Franków słabła, a o jego losach zamiast króla decydował najwyższy urzędnik dworski – majordom.
4. W 732 r. majordom Karol Młot w bitwie pod Poitiers pokonał siły arabskie, które najechały na ziemie Merowingów.
5. W 751 r. pełniący tę funkcję Pepin Krótki odsunął od władzy ostatniego króla z dynastii Merowingów i został koronowany na króla Franków, rozpoczynając rządy dynastii Karolingów.

4 Imperium Karola Wielkiego

1. Wieloletnie panowanie następcy Pepina Krótkiego – Karola Wielkiego (768–814) – wypełniały podboje i wojny z Longobardami i Arabami na południu oraz Awarami i Sasami na wschodzie.
2. Rozległe imperium Karola było podzielone na hrabstwa i nadgraniczne marchie, a zarządzano nim z udziałem duchowieństwa.
3. Karol planował przywrócenie jednolitego cesarstwa rzymskiego, ale ostatecznie jego koronacja cesarska z 800 r. utrwaliła podział na cesarstwo zachodnie i wschodnie (Bizancjum). Na zachodzie zrodziła się wspólnota świata chrześcijańskiego – *christianitas*. Tworzyły ją społeczności licznych krajów Europy, które były połączone przez kwestie religijne, społeczne i polityczne. Trwale wpłynęło to na kształt cywilizacji europejskiej.
4. Za panowania Karola przeprowadzono reformę nauczania, przywrócono znajomość łaciny klasycznej, wprowadzono nowy krój pisma (minuskułę karolińską). Na nowo odkryto dorobek świata starożytnego (renesans karoliński).

5 Czasy Ottonów

1. Od śmierci Karola Wielkiego w 814 r. władzę w państwie Franków sprawował jego syn – Ludwik Pobożny, który zmarł w 840 r., pozostawiając po sobie trzech synów.
2. Ich spór o władzę zakończył się w 843 r., kiedy zawarli oni traktat w Verdun, w którym podzielili państwo na trzy części: zachodnią objął Karol Łysy, centralną – Lotar, a wschodnią – Ludwik Niemiecki.
3. Podział państwa okazał się trwały, a sami Karolingowie w kolejnym stuleciu wymarli. W 919 r. władzę w państwie wschodniofrankijskim objęła nowa dynastia – Ludolfingów. W 987 r. po władzę w państwie zachodniofrankijskim sięgnęli Kapetyngowie.
4. W latach 936–1002 na tronie niemieckim zasiadało kolejno trzech władców o imieniu Otton. Pierwszy z nich prowadził ekspansję na wschód, pokonał Węgrów, a następnie koronował się w Rzymie na cesarza. Ostatni – Otton III – dążył do utworzenia cesarstwa uniwersalnego, a więc obejmującego cały świat chrześcijański. Działania te przerwała jednak jego nagła śmierć w 1002 r.

Kościół Hagia Sophia, najwybitniejsze dokonanie architektury bizantyjskiej, został w środkowej części nakryty olbrzymią kopułą, charakterystyczną dla rzymskich bazylik. Po zdobyciu Konstantynopola przez Turków przekształcono go w meczet. W XX w. pełnił funkcję muzeum, a obecnie znów jest świątynią muzułmańską.

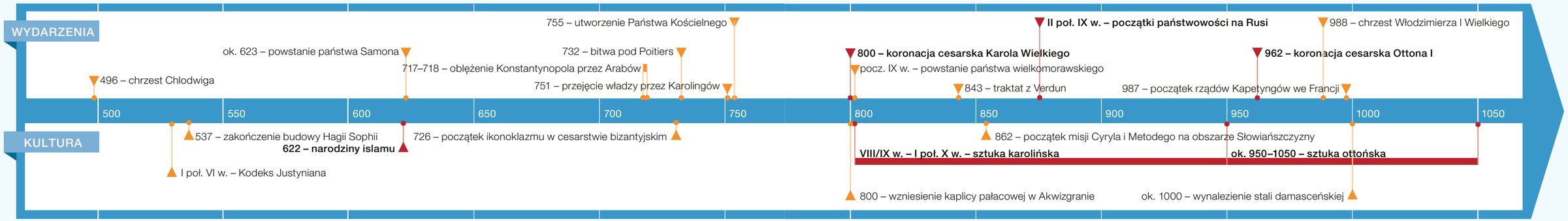
▪ *fotografia współczesna, Stambuł*

6 Feudalizm i społeczeństwo stanowe

1. Upadek cesarstwa rzymskiego doprowadził do załamania się miast i handlu. We wczesnym średniowieczu o pozycji społecznej decydowało posiadanie ziemi.
2. Przemiany sztuki wojennej prowadziły do wzrostu znaczenia jazdy i wyodrębnienia się grupy zawodowych wojowników – rycerzy, którzy w zamian za służbę wojskową otrzymywali ziemię oraz władzę nad mieszkającymi tam chłopami.
3. W X w. na skutek osłabienia władzy centralnej na zachodzie Europy rozwinął się system feudalny – oparty na osobistych relacjach pomiędzy seniorem i wasalem. W ramach aktu komendacji senior obiecywał wasalowi opiekę i nadawał mu ziemię, z kolei wasal zobowiązywał się służyć seniorowi pomocą zbrojną i radą.
4. W kolejnych wiekach utrwalił się podział stanowy: rycerstwo stało się grupą zamkniętą o określonych, dziedzicznych przywilejach i specyficznych normach zachowań, swoje szczególne prawa posiadało również duchowieństwo, a najliczniejszą grupę społeczną stanowili chłopi.

7 Pierwsze państwa Słowian

1. W IV–V w. Słowianie zamieszkiwali tereny dzisiejszej zachodniej Ukrainy, skąd w VI w. ruszyli na rozległe ziemie opuszczone przez Germanów. Wszystkich Słowian łączyły jednak wspólne obyczaje, wierzenia oraz podobny język. Stopniowo podzielili się na trzy wielkie grupy: zachodnią, wschodnią i południową.
2. Najwcześniejsze znane państwo Słowian to tzw. państwo Samona, które funkcjonowało w latach 623–660. W IX w. powstało państwo wielkomorawskie, a w X w. – państwo czeskie.
3. Z kolei na wschodzie pierwszymi słowiańskimi państwami były księstwa na Rusi, utworzone w początkach IX w. i rządzone przez dynastię Rurykowiczów.
4. Chrystianizacja Słowian rozpoczęła się w IX w., kiedy chrzest przyjęli władcy państwa wielkomorawskiego (822 r.). Ważną rolę w tym procesie odegrali Konstanty (Cyryl) i Metody, dwaj misjonarze z Bizancjum, którzy przetłumaczyli Biblię i liturgię na język słowiański i opracowali alfabet słowiański (głagolicę). Ostatecznie Słowianie zachodni znaleźli się jednak pod wpływem Kościoła rzymskiego, a Słowianie wschodni – prawosławia.

To budzi kontrowersje

Czy Karol Młot rzeczywiście powstrzymał inwazję Arabów na Europę?

Bitwa pod Poitiers jest często wymieniana wśród starć, które zmieniły losy Europy. Zwycięstwo Franków miało ją uchronić przed arabskim podbojem i towarzyszącą mu islamizacją, a więc jednocześnie ocalić i dziedzictwo kultury grecko-rzymskiej, i samo chrześcijaństwo. Historycy jednak od lat spierają się o trafność tej oceny.

Nieliczne relacje o bitwie pod Poitiers nie pozwalają ustalić liczebności walczących armii. Ponieważ nie znamy wielkości sił arabskich, trudno określić, jakie były faktyczne cele ich wyprawy. Kierując się liczbami zapisanymi w średniowiecznych kronikach, dawniej powszechnie przyjmowano, że liczące dziesiątki tysięcy żołnierzy wojska Maurów miały za zadanie dokonać trwałego podboju terytorium dzisiejszej Francji. Dziś historycy zakładają, że w rzeczywistości liczebność arabskich oddziałów była znacznie mniejsza, a ich celem było najpewniej jedynie złupienie Poitiers i klasztoru w Tours. Taka interpretacja nieuchronnie prowadzi do pomniejszenia znaczenia zwycięstwa Karola, bo powstrzymanie łupieżczego rajdu to nie to samo co odparcie zmasowanego najazdu. Jednak nawet jeśli pokonani pod Poitiers Arabowie nie planowali trwałego podboju, ich zwycięska wyprawa mogłaby doprowadzić do wcielenia zajętych ziem do imperium arabskiego, tak jak w przypadku terenów na południu.

Istotne jest również to, że sama bitwa nie miała rozstrzygającego charakteru. Odniesione przez Karola Młota zwycięstwo ani nie zakończyło starć z muzułmanami, ani też nie zmusiło ich do wycofania się za linię Pirenejów. Już w 735 r. arabskie siły ponownie uderzyły na ziemie zależne od Franków i łupiły je przez kolejne cztery lata. Później faktycznie większe najazdy ustały, ale – o czym warto pamiętać – położona w południowej Francji Septymania jeszcze długo pozostawała pod kontrolą muzułmanów, a jej mieszkańcy – przede wszystkim Goci – często wspierali Arabów w walkach z atakującymi te ziemie Frankami.

Próbując właściwie ocenić doniosłość bitwy, wielu historyków zwraca również uwagę, że do właściwego starcia cywilizacji chrześcijańskiej i arabskiej faktycznie doszło nieco wcześniej i zupełnie gdzie indziej. W 717 r. armia kalifatu Umajjadów podjęła próbę zdobycia Konstantynopola. Zgromadzone w tym celu siły miały się składać z przeszło 100 tys. żołnierzy i tysięcy statków. Ostatecznie, po rocznym oblężeniu, miasto ocalało.

Pomimo wielu rozbieżności w ocenie bitwy pod Poitiers historycy są jednak zgodni co do tego, że odniesione zwycięstwo umocniło pozycję Karola Młota i w konsekwencji doprowadziło do objęcia władzy królewskiej przez jego potomków. Bitwa miała zatem fundamentalne znaczenie dla historii państwa Franków, które w kolejnych dekadach stało się na tyle silne, że faktycznie zamknęło drogę dla ewentualnej arabskiej ekspansji w Europie.

PODYSKUTUJMY

1. Jak potoczyłyby się losy Europy, gdyby Karol Młot przegrał pod Poitiers?
2. Czemu służy wskazywanie przez historyków wydarzeń przełomowych?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw największe dokonania Justyniana Wielkiego.
2. Wymień czynniki, które umożliwiały Arabom szybkie podboje.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób chrzest Chlodwiga i bitwa pod Poitiers wpłynęły na rozwój państwa Franków.
4. Scharakteryzuj dokonania Karola Wielkiego. Oceń, które z nich okazały się najbardziej trwałe.
5. Wskaż różnice pomiędzy cesarstwem Karola Wielkiego a cesarstwem uniwersalnym, które planował utworzyć Otton III.
6. Wymień charakterystyczne cechy społeczeństwa feudalnego i wyjaśnij, jakie przemiany je ukształtowały.
7. Oceń rolę misji Cyryla i Metodego w procesie chrystianizacji Słowian.

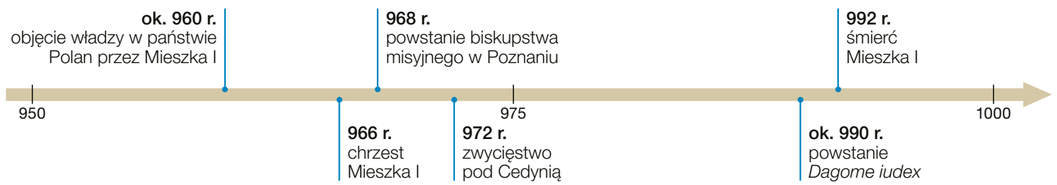
Opactwo benedyktynów w Tyńcu, XI w.

V
POLSKA ZA PIERWSZYCH PIASTÓW

1 Początki państwa polskiego
2 Panowanie Bolesława Chrobrego
3 Kryzys monarchii Piastów
4 Od Bolesława Śmiałego do Bolesława Krzywoustego
5 Testament Krzywoustego

1 POCZĄTKI PAŃSTWA POLSKIEGO

Ziemie polskie od bardzo dawna były obszarem osadnictwa. Już od czasów prehistorycznych zamieszkiwały je rozmaite ludy i rozwijały się kultury, które poznajemy dzięki odkryciom archeologicznym. Około V w. n.e. na tereny współczesnej Polski przybyli Słowianie. To oni stworzyli tu w X w. zalążki przyszłego państwa. W jaki sposób narodziło się państwo polskie? Kiedy i w jakich okolicznościach na ziemie polskie dotarło chrześcijaństwo?

NAJDAWNIEJSZE OSADNICTWO NA ZIEMIACH POLSKICH

Ziemie polskie były zamieszkiwane już w czasach prehistorycznych. Najstarsze znane ślady życia praludzi odnalezione na Śląsku pochodzą sprzed 500 tys. lat. Człowiek rozumny zadomowił się tu ok. 12 tys. lat temu, po ustąpieniu z tego obszaru lodowców.

Około 5500 lat p.n.e. na ziemie polskie zaczęła napływać z południa nowa ludność, przynosząc ze sobą zdobycze rewolucji neolitycznej. Były to nie tylko doskonalsze narzędzia, ale przede wszystkim umiejętność uprawy roli. Społeczności te nie pozostawiły po sobie żadnych źródeł pisanych. Nie można też nic powiedzieć o ich przynależności etnicznej, nie wiemy, jakimi językami się posługiwały ani też jak same siebie nazywały. Znamy je wyłącznie dzięki materialnym pozostałościom, takim jak zachowane narzędzia oraz ceramika. Dlatego używamy w stosunku do nich określenia „**kultura archeologiczna**". Charakterystycznymi elementami materialnych pozostałości poszczególnych kultur były często gliniane naczynia, służące do codziennych celów użytkowych, ale też jako urny na prochy zmarłych. Od ich cech pochodzą nazwy kultur archeologicznych, np. kultura amfor kulistych, pucharów lejkowatych czy ceramiki sznurowej.

Około 1500 r. p.n.e. z południa, znad Dunaju, zaczęły napływać kolejne fale osadników, które przyniosły ze sobą osiągnięcia (wytop metali, udoskonalenia w rolnictwie i hodowli, koło garncarskie), stopniowo przejmowane również przez dotychczasowych mieszkańców. Ponieważ najwięcej związanych z tą kulturą znalezisk odkryto początkowo na Łużycach, otrzymała ona nazwę **kultury łużyckiej**.

W kolejnych falach migracji na ziemie polskie przybyli **Germanie** i **Celtowie**. Cała mieszkająca tu ludność na przełomie er i w pierwszych wiekach nowej ery znajdowała się pod wpływem Imperium Rzymskiego. Świadczą o tym importowane z Rzymu przedmioty – broń, ozdoby, ceramika, monety, ale także naczynia metalowe i szklane. Upowszechnieniu wpływów rzymskich sprzyjał **szlak bursztynowy** – droga handlowa łącząca północne prowincje imperium z wybrzeżem Bałtyku w okolicach ujścia Wisły.

Osada w Biskupinie w Wielkopolsce to najbardziej znany obiekt związany z kulturą łużycką. Ta osada obronna powstała zimą na przełomie 738 i 737 r. p.n.e. Zmiany klimatyczne oraz ciągłe podnoszenie się poziomu wód jeziora otaczającego Biskupin spowodowały, że ludzie opuścili osadę ok. 550 r. p.n.e.

▪ *rekonstrukcja współczesna, Biskupin*

PRZYBYCIE SŁOWIAN NA ZIEMIE POLSKIE

Wraz z wielką wędrówką ludów, która doprowadziła do upadku cesarstwo zachodniorzymskie (więcej o tym na s. 130–131), zmieniła się też sytuacja na ziemiach polskich. W V w. n.e. terytoria te opuścili dotychczasowi mieszkańcy, a w kolejnym stuleciu rozwinęło się nowe osadnictwo napływających ze wschodu **Słowian**. Początkowo zajmowali się oni rolnictwem i wytwarzali prostą ceramikę, bez posługiwania się kołem garncarskim. Słowianie wierzyli w siły przyrody, lecz nie przetrwały dokładniejsze informacje na temat ich bóstw. Podstawę ich organizacji na początku stanowił **ród**, obejmujący spokrewnione ze sobą rodziny. Z biegiem czasu związki rodów tworzyły większe wspólnoty, czyli **plemiona**. Jak pokazują źródła z następnych stuleci, wiele z nich nie było organizacjami trwałymi – niektóre nazwy pojawiają się tylko raz, aby potem zniknąć w mroku dziejów. Najstarsza informacja o nazwach i rozmieszczeniu plemion polskich pochodzi z połowy IX w. Z anonimowego wykazu nazwanego Geografem Bawarskim można dowiedzieć się o kilku z nich – głównie zamieszkujących obszar zachodniego Pomorza i Śląska (np. Wolinianach, Ślężanach, Opolanach). Dużo mniej wiadomo o mieszkańcach położonych bardziej na wschód terenów Pomorza, Wielkopolski czy Mazowsza.

PLEMIĘ POLAN

W X w. spośród słowiańskich plemion zamieszkujących ziemie polskie najważniejszą rolę zaczęli odgrywać **Polanie**. Zajmowali oni północną część Wielkopolski z grodami takimi jak Gniezno, Ostrów Lednicki, Giecz i Bnin. Najnowsze badania archeologiczne wykazały, że od lat 30. X w. swoją potęgę budował tam ród znany później jako **Piastowie**. Książęta z tej dynastii podporządkowali sobie całe terytorium zamieszkane przez Polan (przyjrzyj się mapie Wielkopolski na s. 186).

Około 940 r. w Wielkopolsce rozpoczęła się budowa sieci nowych grodów. W ciągu kilkunastu lat wzniesiono ich tam aż 18 – wszystkie na podstawie jednakowego planu. Były to niezwykle rozbudowane konstrukcje obronne, których wykonanie wymagało ogromnego nakładu pracy i środków. Większość z nich powstała w miejscach, gdzie wcześniej nie stawiano tego typu obiektów. Przebudowywano również starsze grody. W jednym wypadku nowy gród zajął miejsce starego, który wcześniej został spalony, co wskazuje na gwałtowny podbój. Świadczy to o tym, że ekspansja państwa piastowskiego miała w różnych przypadkach przebieg zarówno pokojowy, jak i wojenny.

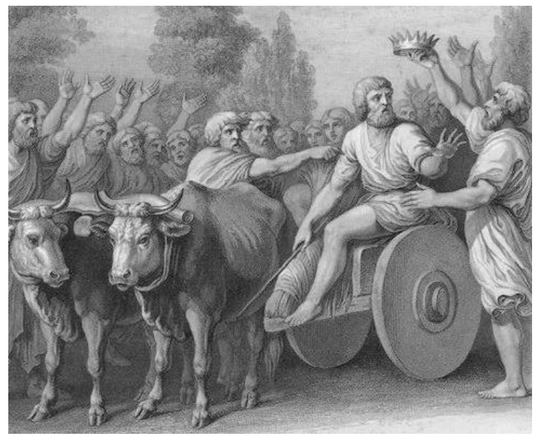
PIERWSI WŁADCY Z RODU PIASTÓW

Początki Piastów nie są dokładnie znane. Dopiero w napisanej u progu XII w. kronice Anonima zwanego Gallem (więcej o nim w Warto wiedzieć na s. 207) znajdujemy podanie o rządach okrutnego księcia Popiela, którego zjadły myszy. Po jego upadku władzę w państwie mieli sprawować kolejno:

- Siemowit, syn chłopa Piasta,
- Lestek, syn Siemowita,
- Siemomysł, syn Lestka,
- Mieszko I, syn Siemomysła.

To właśnie **Mieszko I** jest uważany za pierwszego historycznego władcę Polski, ponieważ jego istnienie poświadczają także inne źródła niż dzieło Galla Anonima. Lista władców spisana przez kronikarza stała się przedmiotem sporów i polemik wśród historyków. Obecnie przeważa pogląd, że w odróżnieniu od rozbudowanej, baśniowej opowieści o Popielu i myszach sam wykaz imion pierwszych Piastów jest wiarygodny.

Ponieważ gwałtowny rozwój piastowskiej władzy zaczął się dopiero ćwierć wieku przed pojawieniem się w źródłach dorosłego już Mieszka I, niemożliwe jest, aby w tym czasie mogły żyć aż trzy pokolenia jego przodków panujących nad Polanami. Najprawdopodobniej pierwsi Piastowie byli lokalnymi władcami sprzed okresu podbojów. Wydaje się, że do największego znaczenia spośród nich doszedł Lestek. Potwierdza to dzieło współczesnego Mieszkowi I saskiego kronikarza Widukinda z Korbei, który nazywał poddanych piastowskiego księcia *Licicaviki*. Prawdopodobnie to określenie oznaczało *Lestkowice* i pochodziło od imienia Lestka.

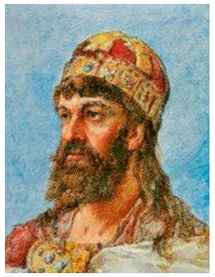
Elekcja Piasta to grafika Antoniego Oleszczyńskiego. Obraz w symboliczny sposób ukazuje przekazanie władzy ubogiemu chłopu, który miał stać się protoplastą najstarszej polskiej dynastii.

▪ *ilustracja, Paryż, XIX w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

MIESZKO I

ok. 935–992 r.

Pierwszy historyczny władca Polski, książę z dynastii Piastów. Zaczął sprawować rządy ok. 960 r. Uważa się go za twórcę polskiej państwowości. W 965 r. pojął za żonę księżniczkę czeską Dobrawę. W następnym roku wraz ze swoim dworem przyjął chrześcijaństwo w obrządku łacińskim, dzięki czemu włączył Polskę w krąg cywilizacji zachodniej. Dzięki skutecznej dyplomacji udało mu się zawiązać korzystne sojusze z Czechami oraz cesarstwem. Podczas swojego panowania znacząco rozszerzył granice państwa Piastów, przyłączając do niego m.in. Pomorze i Śląsk. Pod koniec życia Mieszka I jego państwo zajmowało obszar zbliżony do dzisiejszej Polski.

PODBOJE PIASTÓW

Szybkie opanowanie całego terytorium Polan było dopiero wstępem do ekspansji prowadzonej przez Piastów. Już na początku drugiej połowy X w. zajęli południową Wielkopolskę oraz ziemię kaliską i Kujawy. Potem grody z załogą Polan pojawiły się w Chełmnie, Sandomierzu i Gdańsku (przyjrzyj się mapie poniżej). Były to kluczowe punkty umożliwiające kontrolę szlaków handlowych i zapewniające Piastom zyski. Władcy Polan zawdzięczali swoje sukcesy przede wszystkim sile zbrojnej. Zapewne dysponowali oni drużynami wojów, których utrzymywał książę (Mieszko I miał mieć 3 tys. zbrojnych). Prestiż władcy rósł, co pozwalało na zmianę tradycyjnej struktury plemiennej i zwiększenie roli księcia, jego rodziny i doradców.

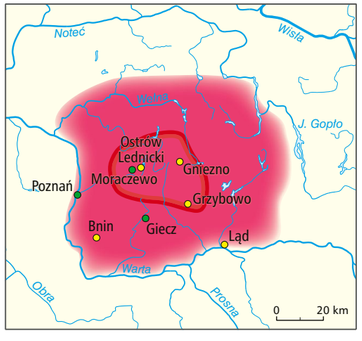
Kolejnym kierunkiem ekspansji Polan stało się Pomorze Zachodnie. Na tym obszarze natknęli się na silnego przeciwnika w postaci **Związku Wieleckiego** – grupy plemion Słowian połabskich. Jednocześnie w walkę o ziemie na Pomorzu Zachodnim zaangażowali się także pograniczni margrabiowie niemieccy.

ZIEMIE POLSKIE ZA PANOWANIA MIESZKA I

państwo wczesnopiastowskie ok. 900 r.
państwo wczesnopiastowskie ok. 940 r.
państwo Mieszka I w 966 r.
ziemie przyłączone przez Mieszka I do 990 r.
ziemie czasowo opanowane przez Mieszka I
granice państwa Mieszka I ok. 992 r.
granice cesarstwa rzymskiego pod koniec X w.
grody założone przed 940 r.
grody założone po 940 r.
ważniejsze bitwy
biskupstwa

Wielkopolska w pierwszej połowie X wieku

? 1. Wymień obszary, które wchodziły w skład państwa Mieszka I pod koniec życia księcia.
2. Wymień nazwy najstarszych grodów założonych przez Polan.

Po 963 r. niemiecki kronikarz Widukind z Korbei zapisał, że ziemie Polan były najeżdżane przez Wieletów pod wodzą Wichmana. Mieszko miał dwukrotnie ponieść klęskę w walce z nimi, a w jednej z bitew miał zginąć nieznany z imienia brat księcia. O konflikcie Mieszka z Wieletami wspomniał również podróżujący przez Europę Środkowo-Wschodnią żydowski kupiec z Hiszpanii – Ibrahim ibn Jakub, który opisywał potęgę księcia Polan i jego kraj.

CIEKAWOSTKA

Pierwsi Piastowie, niewolnicy i wielbłąd

Relacje Ibrahima ibn Jakuba pochodzącego z zajmowanej wówczas przez Arabów Hiszpanii, a także odkrycia archeologiczne wskazują, że Mieszko I prowadził handel z krajami południa, w tym też arabskimi. Potężne rody słowiańskie, również Piastowie, parały się w tym okresie m.in. handlem niewolnikami. Podczas wojen pomiędzy plemionami słowiańskimi pokonani wojownicy wraz ze swoimi rodzinami często trafiali do niewoli, a zwycięzcy sprzedawali ich handlarzom niewolników. Ci z kolei wywozili ich najczęściej do krajów opanowanych przez Arabów. W zamian za niewolników wodzowie otrzymywali monety, towary luksusowe, a czasem egzotyczne zwierzęta. Gdy w 986 r. Mieszko I złożył hołd małoletniemu cesarzowi Ottonowi III, podarował mu wielbłąda. Fakt ten świadczy o uczestnictwie księcia i jego poddanych w handlu arabskim.

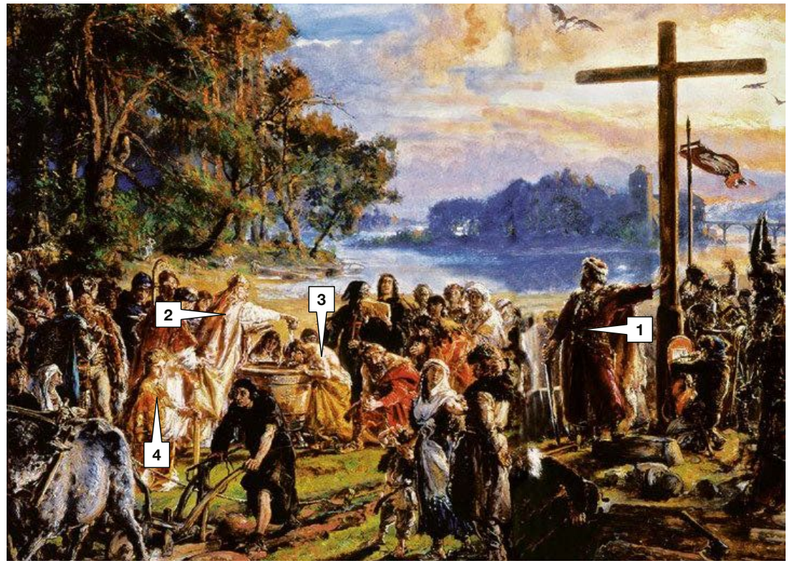
CHRZEST MIESZKA I

Trudności na Pomorzu Zachodnim spowodowały, że Mieszko I musiał szukać sojuszników. Znalazł ich na południu – w Czechach. Miało to dla księcia duże znaczenie, tym bardziej że Czesi byli dotychczas tradycyjnymi sprzymierzeńcami Wieletów. Drugim sojusznikiem, którego pozyskał Mieszko, był cesarz Otton I wraz z niemieckimi możnowładcami, zainteresowanymi ekspansją u ujścia Odry. Z tego powodu również oni dążyli do rozprawy z Wieletami. Już wtedy prawdopodobnie Mieszko I zgodził się płacić cesarzowi trybut, czyli daninę ze swojego terytorium.

Znakiem sojuszu Mieszka z Czechami było jego małżeństwo z **Dobrawą** (Dąbrówką), córką księcia czeskiego Bolesława Srogiego. Co więcej, związek polityczny z tym chrześcijańskim władcą spowodował, że władca Polan zmienił wiarę. Zapewne był to z czeskiej strony warunek zawarcia przymierza z Mieszkiem I.

Dobrawa przybyła na dwór męża w 965 r., a rok później – w **966 r. – książę Mieszko I został ochrzczony** wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami. Nie mamy żadnych informacji źródłowych, gdzie i kiedy dokładnie doszło do tego ważnego aktu dziejowego. Historycy przypuszczają, że chrzest Mieszka prawdopodobnie odbył się w najważniejsze chrześcijańskie święto, czyli Wielkanoc. Uroczystość mogła zostać zorganizowana w Poznaniu lub na Ostrowie Lednickim – w obu tych miejscach archeolodzy odnaleźli pozostałości konstrukcji przypominające **baptysterium**.

Baptysterium – specjalna budowla lub miejsce w kościele, w którym odbywa się chrzest.

Zaprowadzenie chrześcijaństwa to dzieło malarza Jana Matejki, który przedstawił przyjęcie tej religii przez Mieszka I [1] i jego najbliższe otoczenie. Na obrazie widać św. Wojciecha [2], który chrzci młodszego brata księcia Polan – Czcibora [3]. Artysta umieścił na płótnie również Dobrawę [4], żonę Mieszka I. Dzieło ma charakter symboliczny. Wojciech nie mógł bowiem uczestniczyć w chrzcie Mieszka I, gdyż miał wówczas ok. 10 lat. Ten czeski biskup przybył na ziemie polskie dopiero w czasach panowania Bolesława Chrobrego.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

INFOGRAFIKA

DRUŻYNA MIESZKA I

Mieszko I, jego poprzednicy, a także następca Bolesław Chrobry rosnącą potęgę zawdzięczali przede wszystkim swojej drużynie, czyli armii wojów. To ona podbijała kolejne plemiona, zmuszała je do posłuszeństwa i płacenia danin oraz strzegła granic państwa. Wyszkolenie i wyposażenie wojów finansował sam władca, ponadto mieli oni udział w podziale łupów wojennych. Wśród członków drużyny Mieszka I, oprócz wojów wywodzących się z plemion polskich, byli prawdopodobnie również najbardziej nieustraszeni wojownicy ówczesnej Europy – wikingowie.

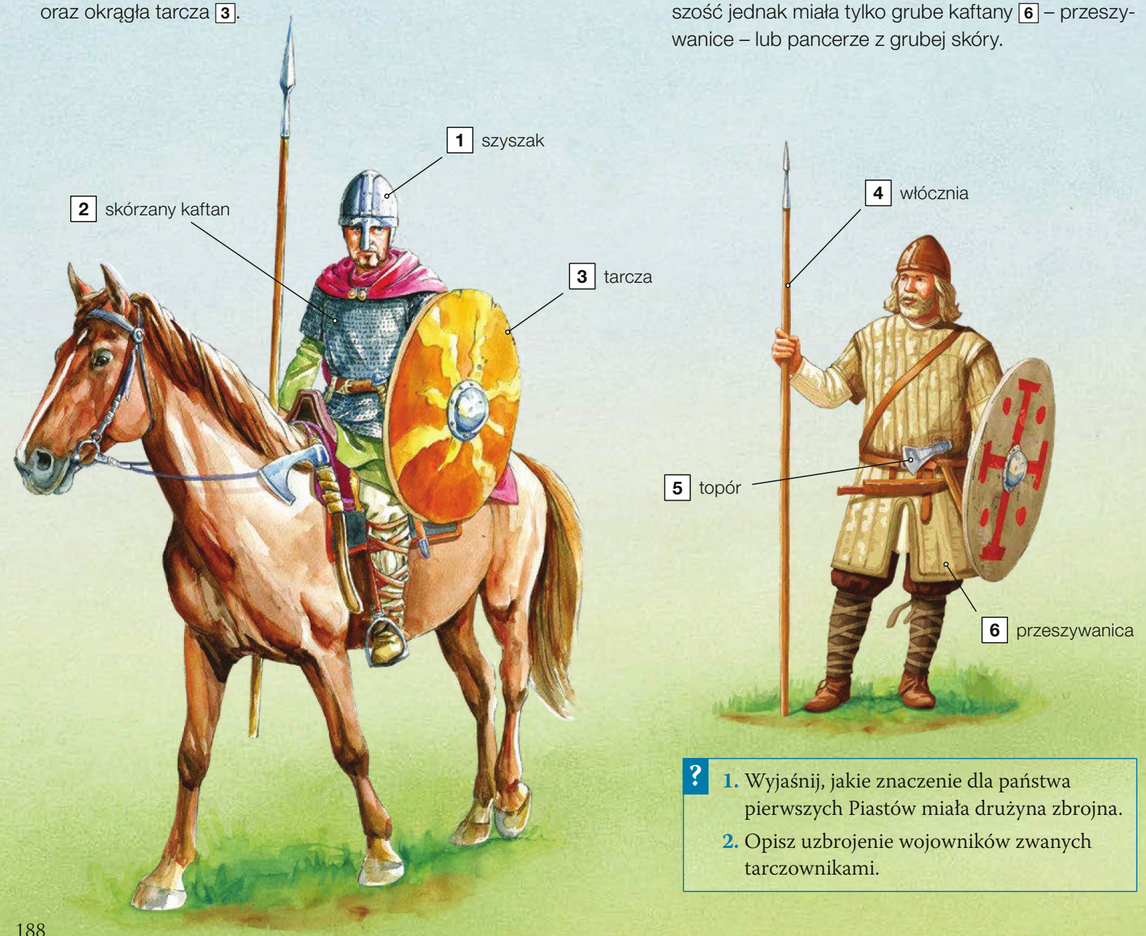
Broń książęcej drużyny znana jest nam dziś dzięki wykopaliskom archeologicznym. Miecze, topory i hełmy wojów odkryto m.in. w miejscu dawnych grodów piastowskich w Gieczu i na Ostrowie Lednickim.

Pancerni

Byli ciężkozbrojnymi konnymi wojownikami. Najczęściej posługiwali się włócznią lub mieczem, rzadziej ich broń stanowił topór. Głowę woja chronił hełm zwany szyszakiem [1], a tułów zabezpieczały kolczugi lub pancerze wykonane z żelaznych płytek naszytych na skórzany kaftan [2] oraz okrągła tarcza [3].

Tarczownicy

Walczyli pieszo i stanowili najliczniejszą formację w drużynie władców piastowskich. Tarczownicy dysponowali urozmaiconym zbrojeniem. Część z nich oprócz włóczni [4] używała topora [5], inni miecza. Niektórzy tarczownicy nosili stalowe kolczugi, większość jednak miała tylko grube kaftany [6] – przeszywanice – lub pancerze z grubej skóry.

? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla państwa pierwszych Piastów miała drużyna zbrojna.
2. Opisz uzbrojenie wojowników zwanych tarczownikami.

SOJUSZ Z CESARZEM I CZECHAMI

Na pierwsze efekty polityki Mieszka I nie trzeba było długo czekać. Gdy w 967 r. Wieleci razem ze zbuntowanym saskim możnym Wichmanem ponownie zaatakowali państwo Polan, Mieszko otrzymał zbrojne posiłki od swojego teścia, władcy Czech, i odparł napastników. W tym starciu zginął Wichman, a ponieważ był on wrogiem Ottona I, informacja o zwycięstwie Mieszka I bardzo ucieszyła cesarza. Wkrótce zgodził się, aby w kraju Polan założono **biskupstwo misyjne** z siedzibą w **Poznaniu**. Zapewniło to Kościołowi na ziemiach polskich niezależność od równocześnie utworzonego arcybiskupstwa w Magdeburgu, któremu miały podlegać tereny słowiańskie. Pierwszym biskupem na ziemiach polskich został pochodzący z Włoch lub Francji **Jordan**. Kiedy zmarł, jego następcą ustanowiono Niemca, biskupa Ungera. Początkowo biskupstwa obejmowali duchowni sprowadzani z zagranicy. Zmieniło się to dopiero po latach, gdy wykształcono lokalnych przedstawicieli duchowieństwa.

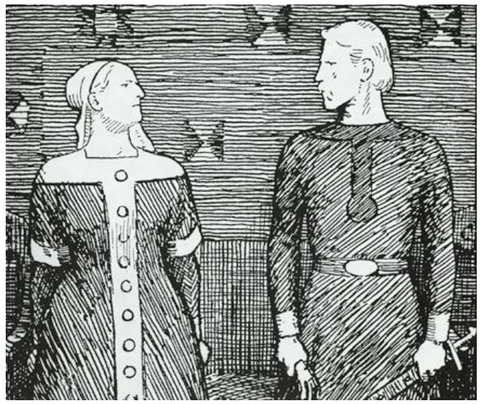
Sojusz z Czechami i związki polityczne z cesarstwem nie zakończyły niepokojów nad Odrą. W **972** r. doszło do konfliktu pomiędzy Mieszkiem I a margrabią niemieckim **Hodonem**. Pod **Cedynią** rozegrała się bitwa, w której zwycięstwo odniosły oddziały Piastów.

Mieszko I w następnych latach przeważnie zachowywał poprawne stosunki z następcami zmarłego w 973 r. Ottona I. Po śmierci Dobrawy poślubił Odę, córkę margrabiego związanego z dworem cesarskim. Z kolei dotychczas dobre relacje z Czechami wkrótce zastąpiła wrogość. Pod koniec swojego panowania Mieszko I z pomocą niemiecką zajął większość Śląska, który wcześniej należał do Czech.

CIEKAWOSTKA

Córka Mieszka, królowa wikingów

Córką Mieszka I i Dobrawy była urodzona ok. 970 r. Świętosława. Wielu historyków utożsamia ją ze znaną z kronik i skandynawskich sag królową Sygrydą. Według podań córka Mieszka miała wyjść za mąż za Eryka Zwycięskiego – króla Szwecji. Po jego śmierci została żoną Swena Widłobrodego, władcy Danii, Norwegii i Anglii. Z tego drugiego małżeństwa narodził się Kanut Wielki – jeden z najwybitniejszych średniowiecznych królów Anglii. W skandynawskich sagach Sygryda przedstawiana jest jako silna, zdecydowania władczyni, której potomni nadali przydomek „Dumna". Jednak historyczność tej postaci wciąż pozostaje tematem sporu historyków.

Królowa Sygryda została uwieczniona na ilustracji do jednego ze skandynawskich zbiorów sag.
▪ *Ilustracja, Norwegia, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA POD CEDYNIĄ

Kronikarz Thietmar[1] [czyt.: titmar] opisał konflikt pomiędzy Mieszkiem I a niemieckim margrabią Hodonem.

Tymczasem dostojny margrabia Hodo, zebrawszy wojsko, napadł z nim na Mieszka, który był wierny cesarzowi i płacił trybut aż po rzekę Wartę. Na pomoc margrabiemu pospieszył wraz ze swoimi tylko mój ojciec, graf [tytuł arystokratyczny] *Zygfryd* [...]. *Kiedy w dzień św. Jana Chrzciciela* [24 czerwca 972 r.] *starli się z Mieszkiem, odnieśli zrazu zwycięstwo, lecz potem w miejscowości zwanej Cedynią brat jego Czcibor zadał im klęskę, kładąc trupem wszystkich najlepszych rycerzy z wyjątkiem wspomnianych grafów. Cesarz, poruszony do żywego wieścią o tej klęsce, wysłał czym prędzej gońców, nakazując Hodonowi i Mieszkowi, aby pod rygorem utraty jego łaski zachowali pokój do czasu, gdy przybędzie na miejsce i osobiście zbada sprawę.*

[1] Thietmar był biskupem Merseburga, żył w latach 975–1018.

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 32–33.

? 1. Wyjaśnij, jakie stosunki łączyły Mieszka I z cesarzem Ottonem I.
2. Podaj, za którą ze stron konfliktu mógł się opowiadać autor cytowanej kroniki.

ZNACZENIE PRZYJĘCIA CHRZEŚCIJAŃSTWA

Mieszko I został właściwym założycielem państwa polskiego, chociaż w jego czasach nie było ono jeszcze w ten sposób nazywane. Przełomowe znaczenie miał jego chrzest w obrządku łacińskim, co związało Polskę cywilizacyjnie z zachodnią Europą oraz dziedzictwem cesarstwa rzymskiego, kultury antycznej i judeochrześcijańskiej. Oczywiście chrzest władcy i jego dworu stanowił dopiero początek chrystianizacji. Biorąc pod uwagę znaczenie księcia, zwyczajowa nazwa **chrzest Polski** jest jednak jak najbardziej uzasadniona.

Chrystianizacja Polski okazała się procesem długotrwałym. Według relacji kronikarza Thietmara biskup Jordan *wiele się z nimi* [tj. poddanymi Mieszka] *napocił, zanim – niezmordowany w wysiłkach – nakłonił ich słowem i czynem do uprawy winnicy Pańskiej* [tj. do życia zgodnie z zasadami Chrystusa]. Początkowo chrześcijaństwo przyjęli jednak co najwyżej przedstawiciele dworu książęcego oraz ludności skupionej w głównych grodach i wokół nich. Potwierdzają to badania archeologiczne. Dzięki nim wiadomo, że jedynie w okolicy najważniejszych grodów zachowały się pochodzące z czasów Mieszka I pochówki szkieletowe, a więc chrześcijańskie. W pozostałych częściach kraju jeszcze przez dziesięciolecia przeważały groby urnowe, co świadczy o tym, że obrzędy pogrzebowe wciąż były pogańskie i zwłoki zmarłych palono na stosach.

Mimo to trudno przecenić znaczenie przyjęcia chrztu przez Mieszka I. Wraz z chrześcijaństwem na ziemie polskie zawitała znajomość łaciny, ponieważ jedynie w tym języku pisano wówczas w Europie Zachodniej. Był to język liturgii, dyplomacji i osób wykształconych. Już biskup Jordan przywiózł ze sobą księgi liturgiczne niezbędne do odprawiania mszy. Prawdopodobnie to właśnie na marginesach tych ksiąg notowano daty ważnych wydarzeń z życia księcia, jego rodziny oraz dziejów polskiego państwa i Kościoła. W ten sposób powstały pierwsze **roczniki**, które dały początek średniowiecznemu dziejopisarstwu polskiemu.

Wraz z rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa rozwijało się budownictwo sakralne. Do budowy oprócz drewna zaczęto stosować także znacznie trwalszy kamień. Dla biskupa Jordana zbudowano świątynię w Gnieźnie, zapewne bardzo okazałą. Ślady budowli sakralnych z tego okresu znaleziono również w Poznaniu i na Ostrowie Lednickim (więcej wiadomości o początkach chrześcijaństwa w Polsce znajdziesz w ramce Warto wiedzieć na s. 201).

WARTO WIEDZIEĆ

Dagome iudex

Około 990 r. Mieszko I oddał swój kraj pod opiekę papieża. W dokumencie wystawionym z tej okazji sam książę jest zagadkowo określony jako *Dagome iudex – sędzia Dagome* (co było najprawdopodobniej wynikiem pomyłki pisarskiej w kolejnych kopiach dokumentu), a jego władztwo zostało nazwane *państwem gnieźnieńskim*. Obejmowało ono obszar od gór na południu do morza i Prus na północy oraz od Odry i Nysy Łużyckiej na zachodzie do granic Rusi na wschodzie. Poza *państwem gnieźnieńskim* znajdował się w tym czasie Kraków wraz z częścią Małopolski. Prawdopodobnie była to wydzielona dzielnica, którą rządził najstarszy syn Mieszka i Dobrawy – Bolesław.

? Dlaczego dokument *Dagome iudex* jest bezcennym źródłem do poznania początków państwa polskiego?

Stronice *Dagome iudex*. Najstarsza zachowana księga, w której utrwalono treść dokumentu *Dagome iudex*, pochodzi z XI w. Jest przechowywana w archiwach Watykanu.

▪ *księga, Włochy, XI w.*

ĆWICZENIA

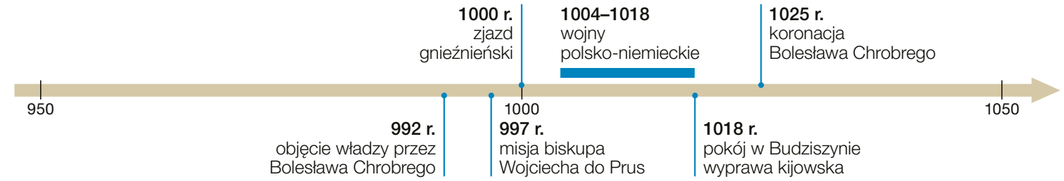
1. Podaj imiona trzech przodków Mieszka I uznawanych przez historyków za postacie historyczne.
2. Wymień – najważniejsze Twoim zdaniem – przyczyny i skutki chrztu Mieszka I.
3. Określ, jakie relacje łączyły Mieszka I z sąsiednimi państwami i ludami.

DLA ZAINTERESOWANYCH

K. Olejnik, *Cedynia, Niemcza, Głogów, Krzyszków*, Warszawa 1988.
J. Strzelczyk, *Mieszko I*, Poznań 2013.

2 PANOWANIE BOLESŁAWA CHROBREGO

Mieszko I znacznie rozszerzył granice państwa Piastów. Pod jego panowaniem znalazły się prawie wszystkie ziemie należące obecnie do Polski. Co nie mniej ważne, książę przyjął chrzest w obrządku łacińskim i włączył Polskę w krąg zachodniej cywilizacji. Przed jego synem Bolesławem otwierały się ogromne możliwości. Jaką politykę zagraniczną zdecydował się prowadzić nowy władca? W jakich okolicznościach sięgnął po koronę królewską? W jaki sposób za jego rządów rozwinęła się organizacja kościelna w państwie Piastów?

MISJA BISKUPA WOJCIECHA

Mieszko I zmarł w 992 r. Wkrótce potem jego najstarszy syn, **Bolesław**, z małżeństwa z Dobrawą, wygnał z kraju macochę Odę oraz przyrodnich braci i objął samodzielne rządy. Władcy nadano przydomek **Chrobry**, czyli dzielny, waleczny. Wiele źródeł przekazuje też inny – Wielki. Oba dobrze oddają cechy jego osobowości i charakter panowania.

Początkowo Bolesław podtrzymywał dobre stosunki z cesarstwem i posłał cesarzowi Ottonowi III posiłki zbrojne na wyprawy przeciwko Słowianom połabskim. Natomiast był wrogo nastawiony do Czechów, z którymi prowadził spór o Kraków. Z tego powodu przyjął na swoim dworze biskupa praskiego **Wojciecha Sławnikowica** (więcej o nim w Symbolach epoki na s. 198–199), który został wygnany z Czech przez tamtejszego księcia. Duchowny, zaprzyjaźniony z cesarzem Ottonem III, planował podjąć działalność misyjną na terenach pogańskich. W tym celu zjawił się w Gnieźnie, gdzie Bolesław Chrobry zgodnie z życzeniem biskupa w **997 r.** wyprawił go na północ – do kraju Prusów. Misja zakończyła się niepowodzeniem, a sam biskup Wojciech poniósł tam męczeńską śmierć z rąk pogan. Bolesław błyskawicznie dostrzegł korzyści, jakie mógł mu przynieść taki obrót sprawy. W tym celu wykupił od Prusów ciało Wojciecha i uroczyście sprowadził je do Gniezna. O męczeńskiej śmierci biskupa praskiego od razu poinformował zarówno papieża, jak i cesarza. Dzięki staraniom księcia wkrótce uznano Wojciecha za świętego męczennika, a sam cesarz zdecydował się na odbycie w **1000 r.** pielgrzymki do jego grobu w Gnieźnie. Wydarzenie to stało się ogromnym politycznym sukcesem Bolesława Chrobrego. Wizyta cesarza – najważniejszego władcy w Europie, który rzadko podróżował poza granice swojego państwa, wiązała się z wielkim prestiżem dla goszczącego go władcy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW CHROBRY

967–1025

Pierwszy król Polski, pochodził z dynastii Piastów. Był synem Mieszka I i czeskiej księżniczki Dobrawy. W młodości sprawował władzę nad wydzieloną mu przez ojca Małopolską. Po śmierci Mieszka I w 992 r. objął władzę książęcą w Polsce. W 997 r. wsparł biskupa czeskiego Wojciecha w jego misji chrystianizacyjnej do Prus. Po śmierci męczennika Bolesław doprowadził do jego kanonizacji. Pozwoliło to utworzyć arcybiskupstwo w Gnieźnie. W 1000 r. Bolesław gościł w Gnieźnie cesarza Ottona III, co wzmocniło pozycję międzynarodową państwa Piastów. W kolejnych latach Bolesław prowadził aktywną politykę zagraniczną, czego wynikiem były wyprawy zbrojne do Czech i na Ruś oraz wojny z cesarstwem. Rozbudowywał też sieć kościołów w grodach i zakładał pierwsze na ziemiach polskich klasztory. Chrobry był trzykrotnie żonaty i doczekał się trzech synów oraz co najmniej trzech córek. Na kilka miesięcy przed śmiercią został koronowany na króla Polski.

ZJAZD GNIEŹNIEŃSKI

Wizytę cesarza w Gnieźnie historycy nazwali **zjazdem gnieźnieńskim**. Otton III został przyjęty przez Bolesława Chrobrego z najwyższymi honorami. Dostojny gość rozpoczął pobyt w stolicy państwa Piastów od odwiedzenia grobu św. Wojciecha. Następnie ogłosił powstanie **polskiego arcybiskupstwa**, którego stolicą wyznaczono Gniezno. Pierwszym arcybiskupem został Czech – Radzim Gaudenty – brat męczennika. Utworzono również biskupstwa w Kołobrzegu, we Wrocławiu i w Krakowie. Dzięki tym decyzjom Kościół w Polsce pozostał niezależny od niemieckiego. Na zakończenie Bolesław Chrobry podarował Ottonowi III relikwie św. Wojciecha i towarzyszył władcy podczas powrotu z Polski zapewne aż do stolicy cesarstwa – Akwizgranu.

Według kroniki spisanej w początkach XII w. przez Galla Anonima Otton III miał w Gnieźnie również nadać Bolesławowi godność *współpracownika cesarstwa*. Na znak tego cesarz włożył księciu polskiemu na głowę swój diadem i przekazał prawo do mianowania biskupów. Obdarował także swojego gospodarza kopią włóczni św. Maurycego, jednego z insygniów cesarskich. Niechętny Bolesławowi niemiecki kronikarz Thietmar w swojej kronice stwierdził: *niech Bóg wybaczy cesarzowi, że* ***trybutariusza*** *czyniąc udzielnym panem* […], *wywyższył*. Bez wątpienia więc w Gnieźnie Otton III symbolicznie uznał Bolesława Chrobrego za znaczącego władcę. Chciał go mianować ważnym współpracownikiem pomocnym w realizacji swoich planów odnowienia cesarstwa rzymskiego (więcej informacji na ten temat na s. 165). Bolesław Chrobry rozumiał z kolei, jakie korzyści mógł czerpać z udziału we wcielaniu w życie zamierzeń cesarza. Dalszą współpracę przerwała jednak śmierć Ottona III w 1002 r. Trwałym rezultatem zjazdu w Gnieźnie była własna metropolia kościelna i własny święty – patron państwa. Kult św. Wojciecha integrował elity we władztwie Piastów i sprzyjał budowaniu poczucia wspólnoty.

Kopia włóczni św. Maurycego to cenna relikwia i jedno z ważniejszych insygniów władzy w cesarstwie, ponieważ św. Maurycy był patronem Rzeszy Niemieckiej i opiekunem akcji misyjnych. Na znak przymierza z cesarstwem kopie włóczni otrzymali oprócz Bolesława Chrobrego także władcy Czech i Węgier.

Trybutariusz – władca lub państwo płacące trybut na znak podległości innemu władcy.

Koronacja Bolesława Chrobrego 1 została przedstawiona na obrazie przez Jana Matejkę. Według artysty do tego wydarzenia miało dojść podczas zjazdu gnieźnieńskiego i uczestniczył w nim **cesarz Otton III** 2. Władca przybył do Gniezna z pielgrzymką, aby oddać cześć św. Wojciechowi, którego szczątki według malarza miały znajdować się w **relikwiarzu** 3.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PIELGRZYMKA OTTONA III DO GNIEZNA

Relację o podróży cesarza do grobu św. Wojciecha pozostawił w swojej kronice biskup Merseburga Thietmar.

Następnie cesarz dowiedziawszy się o cudach, które Bóg zdziałał przez upodobanego sobie męczennika Wojciecha, wyruszył tam pospiesznie gwoli modlitwy. […] *Kiedy poprzez kraj Milczan*[1] *dotarł do siedzib Dziadoszan*[2]*, wyjechał z radością na jego spotkanie Bolesław* […]. *W miejscowości zwanej Iława* [w oryg. Ilva] *przygotował on przedtem kwaterę dla cesarza. Trudno uwierzyć i opowiedzieć, z jaką wspaniałością przyjmował wówczas Bolesław cesarza i jak prowadził go przez swój kraj aż do Gniezna. Gdy Otto ujrzał z daleka upragniony gród, zbliżył się doń boso ze słowami modlitwy na ustach. Tamtejszy biskup Unger przyjął go z wielkim szacunkiem i wprowadził do kościoła, gdzie cesarz, zalany łzami, prosił świętego męczennika o wstawiennictwo, by mógł dostąpić łaski Chrystusowej. Następnie utworzył zaraz arcybiskupstwo, zgodnie z prawem, jak przypuszczam, lecz bez zgody wymienionego tylko co biskupa, którego diecezja obejmowała cały ten kraj. Arcybiskupstwo to powierzył bratu wspomnianego męczennika Radzimowi i podporządkował mu z wyjątkiem biskupa poznańskiego Ungera następujących biskupów: kołobrzeskiego Reinberna* [czyt.: rajnberna], *krakowskiego Poppona i wrocławskiego Jana. Również ufundował tam ołtarz i złożył na nim uroczyście święte relikwie.*

[1] Milczanie – słowiańskie plemię zamieszkujące Milsko, krainę leżącą po zachodniej stronie Odry.
[2] Dziadoszanie – słowiańskie plemię, którego siedziby są lokalizowane w okolicach Głogowa i Szprotawy.

Źródło: *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, Kraków 2012, s. 77–78.

? 1. Opisz, jak książę Bolesław przyjmował cesarza Ottona III.
2. Wyjaśnij, jakie zmiany w organizacji polskiego Kościoła przyniosła wizyta cesarza.

WOJNY POLSKO-NIEMIECKIE

Następcą Ottona III został książę bawarski **Henryk II**, któremu Chrobry złożył hołd i przysięgę wierności. W zamian otrzymał uznanie praw do Milska i Łużyc, które zajął wkrótce po śmierci Ottona III. Te relacje gwałtownie uległy pogorszeniu, kiedy rok później polski książę zaangażował się w walki w Czechach i objął tron w Pradze. Pod jego władzą znalazły się również Morawy oraz być może dzisiejsza Słowacja (przyjrzyj się mapie na s. 196). Nagły wzrost znaczenia Chrobrego oraz nieuznawanie przez niego zwierzchności Henryka II nad Czechami skłoniły władcę Niemiec do podjęcia wyprawy zbrojnej na ziemie polskiego księcia.

Dało to początek **wojnom polsko-niemieckim**, które toczyły się etapami **w latach 1004–1018**. Najpierw Henryk II doprowadził do usunięcia Bolesława z Czech, a wojska niemieckie doszły aż pod Poznań w 1005 r. W tej sytuacji Polacy zdecydowali się na pokój, w wyniku którego zrezygnowali zarówno z Czech, jak i Milska z Łużycami, ale zachowali Morawy. Chrobry nie chciał pogodzić się z porażką, dlatego już po dwóch latach wojnę wznowiono. Książę odzyskał Milsko i Łużyce, a w zawartym w 1013 r. pokoju Henryk II oficjalnie ponownie przyznał Polakom te ziemie w zamian za uznanie swojego zwierzchnictwa.

Nieporozumienia jednak nie ustały i w 1015 r. cesarz Henryk II (rok wcześniej odbyła się jego cesarska koronacja w Rzymie) wyruszył na wyprawę przeciwko Polsce. Zakończyła się ona jednak odwrotem, podczas którego wojska niemieckie poniosły klęskę na Śląsku. Kolejna wyprawa cesarska w **1017 r.** utknęła na linii Odry, ponieważ nie mogła zdobyć silnie bronionego grodu w **Niemczy**. Obie strony uznały, że konfliktu nie da się zakończyć zbrojnie, dlatego na początku **1018 r.** zawarły pokój w **Budziszynie**. Zgodnie z zawartym porozumieniem:

- Bolesław utrzymał Milsko, Łużyce i Morawy;
- cesarz zobowiązał się przysłać polskiemu władcy posiłki na wyprawę przeciwko Rusi Kijowskiej;
- Chrobry poślubił księżniczkę Odę Miśnieńską (była to jego czwarta żona).

Kronikarz Thietmar – znany ze swojej nieprzychylności wobec polskiego władcy – napisał, że pokój z Budziszyna ustanowiono *nie taki, jak być powinien, ale taki, jaki można było wtedy zawrzeć*. Wojny z Henrykiem II pokazały, że Chrobry był zdolnym wodzem i zręcznym politykiem. Przez cały czas konfliktu zdołał zachować dobre kontakty z częścią elit cesarstwa, a pokój budziszyński miał być zawarty przez cesarza *na usilne prośby książąt niemieckich*.

GNIEZNO

Gród w Gnieźnie był od czasów Mieszka I najważniejszym ośrodkiem w państwie piastowskim. Jego rozkwit przypada na przełom X i XI w., gdy obejmował powierzchnię ponad 6 ha i zamieszkiwało go ok. 1000 mieszkańców. W czasach Bolesława Chrobrego jego znaczenie dodatkowo wzrosło, czego potwierdzeniem było zorganizowanie tam zjazdu gnieźnieńskiego, a następnie ustanowienie siedziby archidiecezji obejmującej całe ziemie polskie. Kres świetności grodu w 1038 r. przyniósł najazd księcia czeskiego, który obrabował i zniszczył Gniezno.

4 **Katedra gnieźnieńska** była wielokrotnie burzona, odbudowywana i przebudowywana. Pierwsza z nich po wizycie Ottona III i powołaniu archidiecezji gnieźnieńskiej stała się centrum organizacji kościelnej w Polsce. To w niej złożono relikwie św. Wojciecha.

5 **Palatium**, czyli siedziba władcy, była jedną z pierwszych murowanych budowli na ziemiach polskich. Przylegała do niego prywatna kaplica księcia.

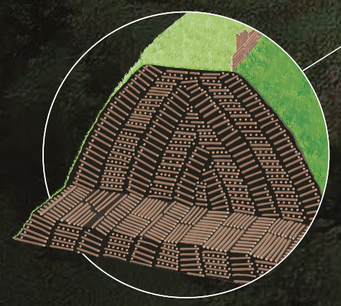
6 **Kaplica** przylegająca do palatium miała kształt rotundy. Była niewielka – pomieścić się w niej mogli jedynie władca oraz jego najbliższy dwór.

7 **Nowsza część grodu** powstała po przyjęciu chrztu w miejscu kopca, na którym wcześniej składano pogańskie ofiary.

8 **Najstarsza część grodu** w czasach przedchrześcijańskich była siedzibą Mieszka I. Po przyjęciu chrztu książę przeniósł się do nowej części grodu, a w miejscu jego dawnej rezydencji wzniesiono pierwszy kościół w Gnieźnie.

1 **Bramy wjazdowe** były częścią systemu obronnego grodu. Aby dostać się do osady z zewnątrz, trzeba było przekroczyć najpierw bramę podgrodzia.

2 **Podgrodzia** początkowo były mniejszą osadą sąsiadującą z grodem. Zamieszkiwali je kupcy, rzemieślnicy i wojowie. Stopniowo – w dwóch etapach – podgrodzia również otoczono wałem obronnym.

3 **Wały obronne** otaczające gród i podgrodzia miały wysokość nawet 12 m. Były to przemyślane konstrukcje drewniane wzmacniane ziemią. Na szczycie wału znajdowała się palisada, za którą podczas walk obrońcy mogli chronić się przed atakiem.

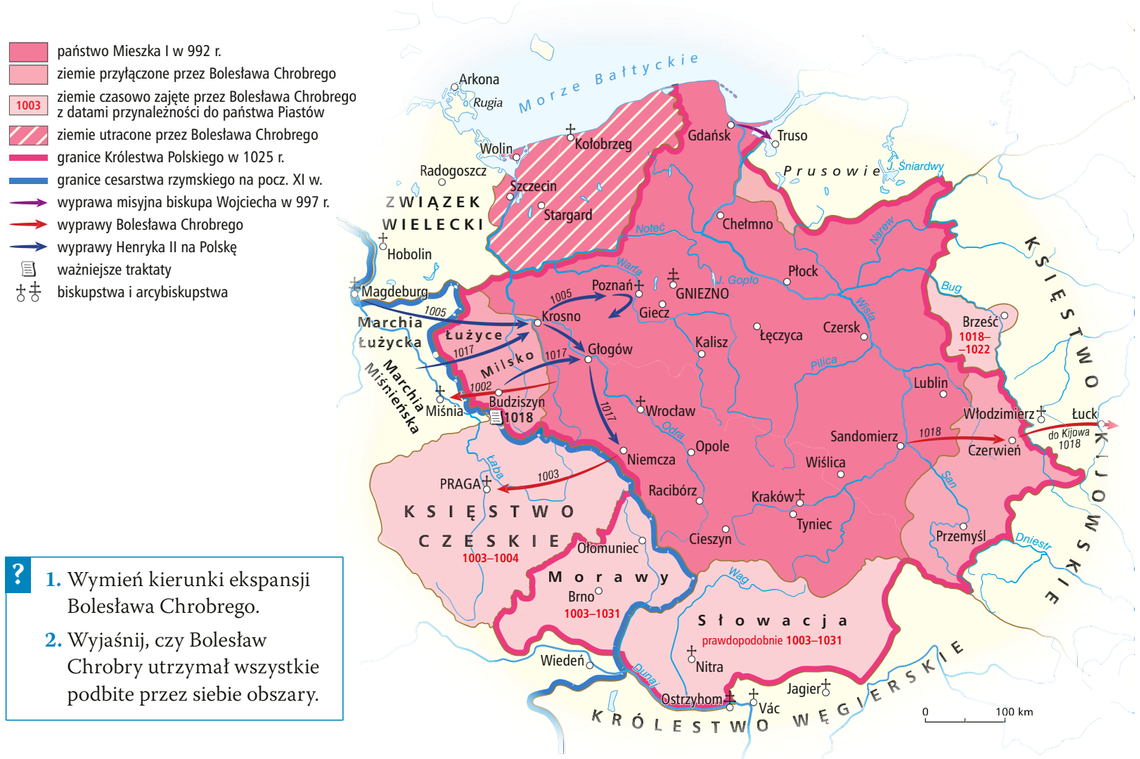
9 **Dwór** nie przebywał nieustannie w Gnieźnie. Aby zapewnić sobie żywność i inne niezbędne produkty, a także ściągnąć należne podatki, wędrował od grodu do grodu.

10 **Osady służebne** znajdujące się w niedużej odległości od grodu zapewniały wyroby niezbędne do funkcjonowania dworu i drużyny książęcej. Dla przykładu mieszkańcy wsi Grotniki dostarczali wojom księcia groty do strzał i włóczni, a ludność osady Psary hodowała dla niego psy myśliwskie.

? **1.** Przedstaw walory obronne grodu w Gnieźnie.

2. Znajdź w dostępnych źródłach informacje dotyczące grodów wczesnopiastowskich, które rywalizowały z Gnieznem o miano stolicy państwa Polan.

POLSKA ZA PANOWANIA BOLESŁAWA CHROBREGO

?

1. Wymień kierunki ekspansji Bolesława Chrobrego.
2. Wyjaśnij, czy Bolesław Chrobry utrzymał wszystkie podbite przez siebie obszary.

WYPRAWA KIJOWSKA I KORONACJA

Zakończenie polsko-niemieckich wojen wcale nie oznaczało, że Bolesław Chrobry zdecydował się na pokojową politykę. Odtąd zajął się sprawami Rusi, gdzie popierał swojego zięcia Świętopełka przeciwko jego bratu **Jarosławowi Mądremu**. Chciał się nawet ożenić z ruską księżniczką Przedsławą, ale spotkała go odmowa ze strony Jarosława. Aby wywalczyć tron dla Świętopełka w 1018 r., wraz z posiłkami niemieckimi i węgierskimi wyprawił się na Kijów, który zdobył i złupił. Wkrótce powrócił do Polski, zajmując po drodze pograniczne **Grody Czerwieńskie**. Sukces Bolesława okazał się jednak nietrwały, ponieważ Świętopełk niedługo potem został wygnany, a władzę na Rusi ponownie objął Jarosław Mądry.

O ostatnich latach panowania Bolesława Chrobrego niewiele wiadomo, przede wszystkim dlatego, że na roku 1018 r. – wraz z kresem życia autora – skończyła się *Kronika Thietmara*. Na pewno po śmierci cesarza Henryka II Bolesław doprowadził do swojej koronacji i w **1025 r.** stał się pierwszym królem Polski. Było to podkreślenie jego pozycji jako w pełni samodzielnego władcy. Chrobry nie rządził długo jako król, ponieważ zmarł w czerwcu tego samego roku.

Bolesław Chrobry, wjeżdżając do Kijowa, miał według opowieści wyszczerbić swój miecz o żelazną kratę bramy zamykającej dostęp do stolicy Rusi. Stąd też wziąć się miała nazwa polskiego miecza koronacyjnego – Szczerbiec. W rzeczywistości to insygnium powstało 200 lat później.

▪ *obraz olejny, Polska, XIX w.*

MONARCHIA PATRYMONIALNA W POLSCE

Prowadzenie aktywnej polityki zagranicznej i ciągłych wojen wymagało posiadania znaczących sił zbrojnych. W państwie pierwszych Piastów stanowiła je przede wszystkim **drużyna** – wojownicy będący stale do dyspozycji księcia, utrzymywani przez niego i dobrze uzbrojeni (więcej na ten temat na infografice na s. 188). Oprócz drużyny służbę pełniły stałe załogi grodów, które żyły z danin płaconych przez ludność. W razie zagrożenia odwoływano się też do ogółu wolnej ludności kraju. Mężczyźni na wezwanie książęce byli zobowiązani do udziału w wyprawie wojennej oraz do obrony państwa przed nieprzyjacielem.

Kiedy książę nie toczył wojny, objeżdżał kraj wraz z częścią drużyny i dworem. W ten sposób znacznie łatwiej było wyżywić tak pokaźną grupę urzędników i wojowników, niż gdyby przebywała ona w jednym miejscu. W tamtym czasie na terenie Polski nie było bitych dróg umożliwiających szybki transport, a osady leżały daleko od siebie, oddzielone olbrzymimi lasami. Z tego powodu daniny od ludności i zapasy żywności gromadzono nie w centralnym skarbcu, lecz w **grodach**, których sieć stanowiła podstawowe oparcie dla władzy książęcej (gród w Gnieźnie przedstawiono na infografice na s. 194–195). W państwie pierwszych Piastów było ok. 80 grodów różnej rangi i wielkości. To właśnie one były kolejno odwiedzane przez władcę, jego dwór i drużynę. Ponadto podczas swoich podróży władca rozsądzał spory, wymierzał sprawiedliwość, łagodził konflikty między poddanymi, a w razie potrzeby siłą wymuszał posłuszeństwo. W jego ręku spoczywała najwyższa władza. Jako **monarcha** był bowiem jednocześnie wodzem, prawodawcą i sędzią. Państwo traktował jako swoją odziedziczoną po przodkach własność – ojcowiznę (po łacinie *patrimonium*), do której posiadał wyłączne prawo. Dlatego państwo Bolesława Chrobrego określamy mianem **monarchii patrymonialnej**.

Dużego wsparcia władcy udzielał też **Kościół**, który stał się instytucją scalającą różne terytoria plemienne. Poza biskupstwami powołanymi podczas spotkania z cesarzem w Gnieźnie w 1000 r. zakładano również klasztory. W tym czasie został założony w Międzyrzeczu w Wielkopolsce pierwszy z nich. W grodach wznoszono kościoły, które w większości przypadków były drewniane. Uposażenie biskupów książę pokrywał ze swoich dochodów, a utrzymanie niższego kleru spoczywało bezpośrednio na ludności.

CIEKAWOSTKA

Skąd pochodzi nazwa „Polska”?

Około 1000 r. państwo Bolesława Chrobrego zaczęło być nazywane „Polską” (w wersji łacińskiej – bo w tym języku wówczas pisano: *Polonia*, *Polania*, *Pulania*). Nazwa ta pojawiła się zarówno na kartach kronik i roczników, jak i na monetach wybitych przez księcia prawdopodobnie w związku z obecnością cesarza w Gnieźnie. Nazwa „Polska” (*Polonia*) nawiązywała zapewne do plemienia Polan (jeszcze przez kilka wieków określano tak też Wielkopolskę, obejmującą tereny pierwotnie podległe Polanom), jak i ogólnie oznaczała „krainę pól”. W wielu językach określenie dla Polski i Polaków powstało od nazwy plemienia Lędzian, żyjącego na południowym wschodzie kraju – *Lengyel* [czyt.: lengjel] (po węgiersku), *Lachy* (po rusku), *Lenkas* (po prusku i litewsku).

Denar wybity za panowania Bolesława Chrobrego opatrzono napisem *Princes Poloniae* (z łac. ‘książę Polski’). Jest to jeden z najstarszych zabytków poświadczających nazwę naszego państwa.

▪ *moneta, Polska, ok. 1000 r.*

ĆWICZENIA

1. Oceń, jakie znaczenie dla Bolesława Chrobrego miała wyprawa misyjna biskupa Wojciecha w 997 r.
2. Omów skutki zjazdu gnieźnieńskiego w 1000 r.
3. Scharakteryzuj politykę zagraniczną i podboje Bolesława Chrobrego.
4. Wyjaśnij, dlaczego Polskę z czasów Bolesława Chrobrego nazywamy monarchią patrymonialną.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Pac, *Kobiety w dynastii Piastów*, Toruń 2013.
J. Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Poznań 2003.

Drzwi Gnieźnieńskie – życiorys św. Wojciecha zawarty w obrazach

Dzieło to […] *należy do pomników polskiej świadomości narodowościowej.*

Aleksander Gieysztor, historyk mediewista

DRZWI GNIEŹNIEŃSKIE

Drzwi Gnieźnieńskie to wyjątkowy zabytek polskiej sztuki romańskiej. Już w pierwszych podręcznikach historii Polski były prezentowane jako najbardziej rozpoznawalny symbol państwa piastowskiego w jego wczesnym okresie. Przedstawiają bowiem dzieje jednej z kluczowych postaci dla początków polskiej państwowości.

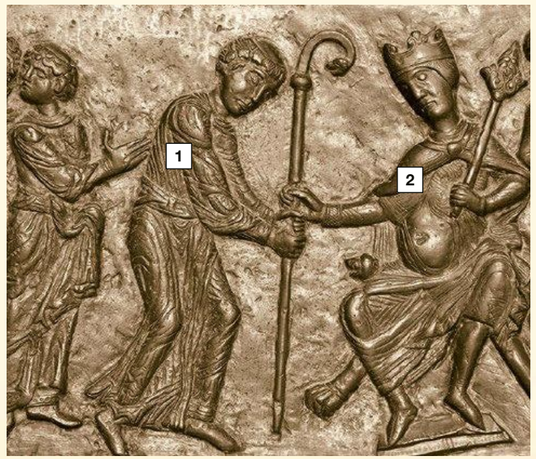
Drzwi Gnieźnieńskie dowodzą również, jak bardzo działalność św. Wojciecha była istotna dla mieszkańców Polski 200 lat po jego śmierci, gdy dzieło to powstało. W ówczesnym społeczeństwie grupa osób potrafiących czytać pozostawała wciąż niewielka, dlatego plastyczne przedstawienie życia św. Wojciecha było niesłychanie cenne. Na obu skrzydłach tego zabytku zamieszczono łącznie 18 scen z życia patrona Polski. Należy je „czytać", zaczynając od dołu skrzydła lewego, a kończąc na dole prawego. Sceny na lewym skrzydle ukazują losy biskupa przed przybyciem do Polski i misją pruską, a prawe skrzydło dotyczy wyprawy do pogańskich Prusów i jej następtw.

Drzwi Gnieźnieńskie

1. Narodziny i chrzest św. Wojciecha.
2. Dzieciństwo i początki służby duchownej (trzy kolejne kwatery).
3. Nadanie Wojciechowi godności biskupiej przez cesarza Ottona II.
4. Wygnanie złego ducha z opętanego.
5. Spór z księciem czeskim o prowadzenie handlu niewolnikami.
6. Cud z dzbankiem, do którego miało dojść podczas pobytu św. Wojciecha w rzymskim klasztorze. Według opowieści duchowny niósł w glinianym naczyniu zakonnikom wodę lub wino, a gdy upadło ono na podłogę, nie potłukło się.
7. Przybycie do kraju Prusów na łodzi.
8. Chrzest nawróconych pogan.
9. Kazanie wygłaszane przez biskupa.
10. Ostatnia msza sprawowana przez św. Wojciecha.
11. Śmierć poprzez zakłucie włócznią i obcięcie głowy toporem.
12. Pełna symboliki scena, ukazująca ciało Wojciecha i jego wbitą na pal głowę, strzeżone przez ptaka – zapewne orła.
13. Wykupienie ciała Wojciecha przez Bolesława Chrobrego, który według żywota świętego zapłacił poganom tyle złota, ile ważyło ciało męczennika.
14. Procesyjne odprowadzenie do Gniezna zmarłego.
15. Pochówek Wojciecha w obecności m.in. Bolesława Chrobrego w gnieźnieńskim kościele grodowym, który niebawem miał stać się archikatedrą.
16. Obramowanie drzwi przedstawia motywy roślinne oraz wizerunki zwierząt, w tym też mitycznych.

Drzwi Gnieźnieńskie odgrywały rolę nie tylko religijną, jako uwiecznienie życia męczennika, ale także przekazywały wiedzę na temat historii ojczystej szerokim rzeszom ludności. Z tego powodu Drzwi Gnieźnieńskie, choć nie zostały wykonane w Polsce, lecz we Francji lub Włoszech, są dla Polaków tak szczególnie ważne.

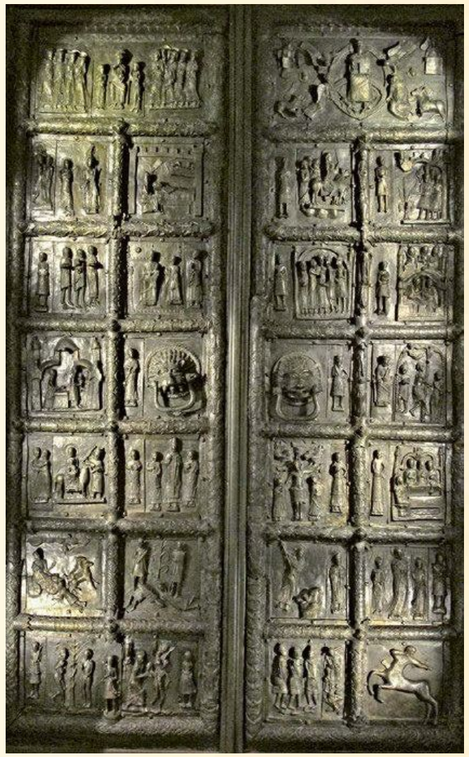
Na przestrzeni dziejów nazywano je nawet Drzwiami Złotymi, choć zostały odlane z ok. 1200 kg brązu. Nie wiadomo, kto je wykonał – wiemy tylko, że autorów było trzech. Zagadką jest również czas powstania tego dzieła. Dawniej sądzono, że zostały stworzone w czasach Bolesława Krzywoustego. Następnie większość badaczy opowiedziała się jednak za okresem późniejszym – drugą połową XII w. i panowaniem księcia Mieszka Starego. Ostatnio coraz częściej datuje się je na pierwszą dekadę XIII w., gdy szczególną rolę w rozbitej na dzielnice Polsce odgrywał arcybiskup gnieźnieński Henryk Kietlicz. Przemawia za tym wiele faktów. Związani z nim mnisi cysterscy z klasztoru w Łeknie wznowili wówczas zadanie rozpoczęte przez św. Wojciecha – podjęli misję chrystianizacyjną wśród Prusów i zaczęli odnosić na tym polu pewne sukcesy. Był to wówczas na nowo aktualny temat, wymagający spopularyzowania wśród wiernych w Polsce. Wpisują się w tę misję Drzwi Gnieźnieńskie, pokryte „średniowiecznym komiksem" opowiadającym historię św. Wojciecha. Jednak nie ma pewności, czy tak było naprawdę. Brakuje nam bowiem źródeł, które pozwoliłyby zweryfikować postawione hipotezy. Czy ta i wiele innych zagadek Drzwi Gnieźnieńskich zostaną w przyszłości rozwiązane?

Św. Wojciech 1 otrzymuje od cesarza Ottona II 2 pastorał – symbol władzy biskupiej. Kwatera przedstawia scenę, do której doszło w 983 r. w Weronie.

DRZWI PŁOCKIE CZY NOWOGRODZKIE?

Co ciekawe, Drzwi Gnieźnieńskie nie były jedynym tego typu zabytkiem na ziemiach polskich. Z tych samych czasów pochodzą prezentujące równie wysoki poziom wykonania Drzwi Płockie. O ile jednak miejsce i data powstania Drzwi Płockich są znane (Magdeburg, połowa XII w.), to ich dalsze losy pełne są pytań bez pewnych odpowiedzi. Najważniejsze z nich dotyczy okoliczności, w jakich zabytek trafił jeszcze w średniowieczu do soboru w Nowogrodzie Wielkim na Rusi. To wydarzenie zaciążyło na dalszych losach tego dzieła, które było w niewielkim stopniu obecne w polskiej pamięci narodowej. Ich dokładna kopia trafiła do katedry płockiej dopiero w 1982 r.

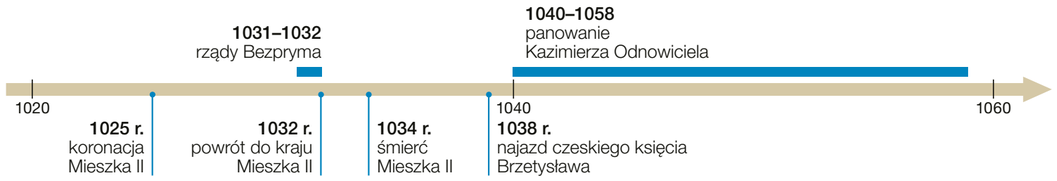
Drzwi Płockie są pokryte kwaterami ze scenami biblijnymi ze Starego i z Nowego Testamentu.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego Drzwi Gnieźnieńskie mają szczególną wartość dla polskiej kultury.

2. Oceń, która z kwater na Drzwiach Gnieźnieńskich jest Twoim zdaniem najistotniejsza. Uzasadnij swój wybór.

3 KRYZYS MONARCHII PIASTÓW

Bolesław Chrobry rozszerzył granice państwa piastowskiego. Wojowniczy władca prowadził wojny z nieomal wszystkimi sąsiednimi państwami, nawet z cesarstwem. Utrzymanie licznej drużyny wojów było jednak kosztowne, a następstwa prowadzenia nieustannych konfliktów okazały się groźne. Jak z rosnącymi wyzwaniami poradzili sobie następcy Chrobrego – Mieszko II i Kazimierz Odnowiciel? Jakie były skutki polityki ekspansji pierwszych Piastów dla ich poddanych?

PANOWANIE MIESZKA II

Polityka podbojów prowadzona przez Bolesława Chrobrego sprawiła, że państwo piastowskie było otoczone wrogo nastawionymi sąsiadami. Wyczekiwali oni tylko na odpowiednią okazję do rewanżu. Zdawał sobie z tego sprawę syn Chrobrego – **Mieszko II**, koronowany na króla wkrótce po śmierci poprzednika w **1025 r.** Nowy władca uznał, że najlepszą obroną jest atak i uderzył w 1028 r. na wschodnie obszary Niemiec. Odnosił sukcesy nawet wtedy, kiedy do walk przeciwko niemu włączył się książę czeski. Siły polskiego króla okazały się jednak niewystarczające, gdy jego kraj zaatakował również ruski książę Jarosław Mądry. Wspólna akcja nieprzyjaciół doprowadziła do tego, że cesarz opanował Łużyce, władca Rusi – Grody Czerwieńskie, Czesi – Morawy, a Węgrzy – ziemie obecnej Słowacji (1031 r.).

Na dodatek niepowodzenia wojenne uaktywniły wrogów Mieszka II wewnątrz kraju. Na ich czele stanął starszy, przyrodni brat króla – **Bezprym**. Wcześniej został on zesłany do włoskiego klasztoru, lecz opuścił miejsce odosobnienia i powrócił do Polski. Bezprym przejął rządy, a Mieszko II w 1031 r. musiał uciekać do Czech. Tam został uwięziony przez czeskiego władcę, z którym do niedawna toczył wojnę, a następnie – okrutnie okaleczony.

WARTO WIEDZIEĆ

Mieszko II i Matylda

Do naszych czasów zachowała się kopia ryciny przedstawiającej króla Mieszka II. Oryginał znajdował się w zachowanej do dziś księdze, zwanej *Kodeksem Matyldy*, podarowanej polskiemu władcy przez księżnę Lotaryngii. Cenny dar dla Mieszka II miał zachęcić go do sojuszu z niemieckimi książętami występującymi przeciwko cesarzowi.

Ostatecznie wplątanie się w spory wewnętrzne Rzeszy przyczyniło się do szeregu klęsk Mieszka II i utraty korony królewskiej. W księdze zachowała się dedykacja dla polskiego króla, określająca go jako władcę idealnego, który w sposób łagodniejszy od ojca nawracał pogan na chrześcijaństwo. Wiadomo również stamtąd, że był wykształcony – potrafił czytać i znał łacinę oraz grekę. Były to w tamtym czasie umiejętności rzadko spotykane nawet u władców.

? Jakich informacji dotyczących Mieszka II dostarcza *Kodeks Matyldy*?

Matylda 1 ofiarowująca Mieszkowi II 2 kodeks liturgiczny. Władca z insygniami na tronie.

WARTO WIEDZIEĆ

Początki chrześcijaństwa w Polsce

Chrystianizacja państwa pierwszych Piastów przez długi czas była jedynie powierzchowna. Ograniczała się do władcy, jego dworu, możnych i wojowników z drużyny książęcej. Prosta ludność niechętnie rezygnowała z dawnych wierzeń, których wyznawania zakazywano. Ponadto była obciążana kosztami utrzymania powstającej organizacji kościelnej, w tym budowy kolejnych świątyń w najważniejszych grodach monarchii, co także wzbudzało protesty. Budowle te prawdopodobnie bogato wyposażano i zdobiono, tak aby zamanifestować potęgę nowego, chrześcijańskiego Boga. Temu miały służyć niezwykle cenne dary m.in. dla katedry gnieźnieńskiej, w której znalazł się krzyż ze szczerego złota. Ważyć miał tyle samo, ile jego ofiarodawca – Bolesław Chrobry.

? Jak poddani pierwszych Piastów odnosili się do chrystianizacji?

Krótkie panowanie Bezpryma przyniosło Polsce duże straty polityczne. Odesłał on bowiem polskie insygnia koronacyjne cesarzowi, rezygnując tym samym z tytułu królewskiego i niezależności. Bezprym wszczął represje wobec przeciwników politycznych. Z tego powodu naraził się wielu wpływowym osobom i ostatecznie został zamordowany przez własnego dworzanina w 1032 r. Do kraju powrócił wówczas Mieszko II, któremu udało się odzyskać władzę, lecz nie był w stanie odbudować już swojej dawnej pozycji na arenie międzynarodowej. Cesarska zgoda na ponowne objęcie rządów kosztowała go w końcu zrzeczenie się tytułu króla. Spełnić musiał również żądania swoich braci i innych krewnych, co w konsekwencji oznaczało tymczasowy podział państwa na kilka dzielnic.

KRYZYS WEWNĘTRZNY PAŃSTWA PIASTÓW

Ciągłe wojny prowadzone przez pierwszych Piastów przynosiły władcy i jego drużynie znaczące łupy. Pociągały jednak za sobą olbrzymie koszty, które ponosili poddani. Oddziały zbrojne musiały być utrzymywane cały czas, również w przerwach między działaniami wojennymi. Wiadomo też, że wielkie kwoty pochłaniała ówczesna dyplomacja, przede wszystkim dary przekazywane innym władcom. Zjazd gnieźnieński, podczas którego Bolesław Chrobry postanowił olśnić przepychem gości z zagranicy, okazał się bardzo kosztowny. Również budowanie nowych, murowanych budowli było wielokrotnie droższe od wznoszenia drewnianych siedzib.

Łupy wojenne władców nie pokrywały tych wydatków. Głównym źródłem dochodów Piastów stały się więc coraz wyższe daniny nakładane na chłopów. Nie byli oni jednak przyzwyczajeni do tego rodzaju rosnących obciążeń, nieznanych w czasach plemiennych. Ich sytuację dodatkowo pogarszały ciężary ponoszone na rzecz powstającej organizacji kościelnej. Budziło to gniew i nieuchronnie prowadziło do buntów.

Nie mniejsze niezadowolenie narastało wśród możnych, czyli najbardziej wpływowych i najbogatszych mieszkańców państwa piastowskiego. Choć ich wysoka pozycja społeczna i majątek całkowicie zależały od łaski książęcej i dzięki niej wiele zyskiwali, coraz mniej chętnie patrzyli na ciągłe umacnianie się pozycji władcy. Należy pamiętać, że byli oni przedstawicielami rodów stojących blisko księcia jeszcze w czasach plemiennych i mających wpływ na losy wspólnoty. Ponadto cechy charakteru pierwszych królów Polski, którzy nie tolerowali jakiegokolwiek sprzeciwu, powodowały, że możni poczuli się pozbawieni dotychczasowego znaczenia.

TEKST ŹRÓDŁOWY

STOSUNKI POLSKO-RUSKIE W XI WIEKU

Relacje pomiędzy władcami polskimi i Jarosławem Mądrym, wielkim księciem Rusi Kijowskiej, wielokrotnie się zmieniały.

Rok 1031. Jarosław i Mścisław zebrali wojów mnogich, poszli na Lachów [Polaków] *i zajęli Grody Czerwieńskie znowu, i spustoszyli ziemię lacką i mnóstwo Lachów przywiedli* [w niewolę] [...].
Rok 1043. [...] *W tych też czasach wydał Jarosław siostrę swoją* [Dobroniegę] *za Kazimierza i dał Kazimierz za wiano* [posag] *ludzi ośmiuset, których zabrał do niewoli Bolesław* [Chrobry], *zwyciężywszy Jarosława.* [...]
1047. Jarosław poszedł na Mazowszan i zwyciężył ich, i kniazia [księcia] *ich zabił Mojsława* [Miecława], *i poddał ich Kazimierzowi.*

Źródło: *Powieść minionych lat. Najstarsza kronika kijowska*, tłum. F. Sielicki, Wrocław 2005, s. 132–133, 136–137.

? 1. Przedstaw, jak zmieniały się stosunki polsko-ruskie w latach 30. i 40. XI w.
2. Podaj, w jaki sposób został umocniony sojusz Kazimierza z Jarosławem Mądrym.

Niezadowoleni byli również członkowie dynastii, którzy utracili szanse na objęcie tronu. Na początku rządów Bolesław Chrobry pozbył się macochy i przyrodnich braci. Sam jednak ze swoich małżeństw doczekał się nie tylko dziedzica korony – Mieszka II, lecz także innych synów. Oni też nie godzili się na całkowite odsunięcie od udziału w rządach.

POWSTANIE LUDOWE

W momencie śmierci Mieszka II w 1034 r. jego państwo co prawda było znowu zjednoczone, ale bardzo osłabione. Autorytet dynastii zmalał w wyniku walk o tron. Syn i spadkobierca Mieszka II – **Kazimierz** – musiał uciekać z kraju, aby ratować życie. W Polsce zanikła władza państwowa i wybuchło **powstanie ludowe**. Chłopi skierowali swój gniew zarówno przeciwko możnym i ich siedzibom, jak też duchowieństwu, kościołom i klasztorom. Doprowadziło to do upadku organizacji państwowej i kościelnej na większości ziem polskich i powrotu do wierzeń pogańskich. Na znajdujący się w stanie rozkładu kraj w **1038 r.** najechał czeski książę **Brzetysław**. Nie napotykając oporu, zdobył i złupił Wielkopolskę, w tym grody w Gnieźnie, Poznaniu i Gieczu, które dotąd stanowiły centrum piastowskiej monarchii. Napastnicy uprowadzili w niewolę część ludności grodów i zdobyli bogate łupy, głównie rabując świątynie. Wywieźli relikwie św. Wojciecha, szczególnie cenne dla istnienia niezależnego arcybiskupstwa w Gnieźnie. Dodatkowo w drodze powrotnej Brzetysław przyłączył do Czech Śląsk. W tej sytuacji jedynym obszarem, gdzie zachowały się struktury władzy, było Mazowsze, rządzone przez **cześnika** Mieszka II – **Miecława**.

Całkowity rozpad Polski zaniepokoił jednak jej sąsiadów, którzy dotąd byli wrogami ekspansywnej monarchii Bolesława Chrobrego i Mieszka II. Obawiali się bowiem, że bunt przeciwko chrześcijaństwu i władzy mógłby rozszerzyć się także na ich kraje. Ponadto cesarz Henryk III był niezadowolony z nadmiernego wzrostu znaczenia swojego czeskiego lennika. Dlatego wygnany syn Mieszka II – Kazimierz – mógł liczyć na pomoc swojego krewnego – cesarza, który przydzielił mu silny oddział niemieckich rycerzy. Na ich czele Kazimierz powrócił do kraju w **1040 r.** Książę uzyskał też wsparcie ruskie i węgierskie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ ODNOWICIEL

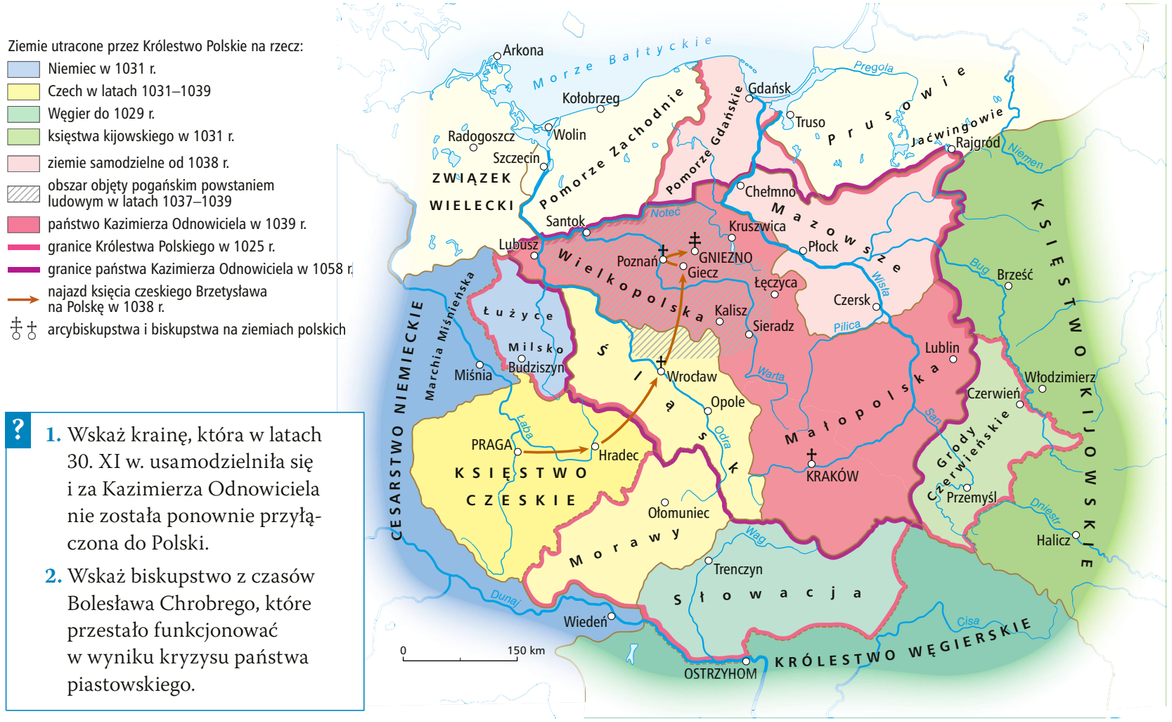
1016–1058

Książę Polski w latach 1040–1058. Był synem Mieszka II i niemieckiej księżniczki Rychezy. Zyskał przydomek „Odnowiciel", ponieważ w trakcie jego rządów doszło do odbudowy państwa po kryzysie politycznym i powstaniu ludowym. Z małżeństwa z księżniczką ruską Dobroniegą doczekał się sześciorga dzieci, spośród których dwóch synów, Bolesław Śmiały i Władysław Herman, objęło następnie władzę w Polsce.

Panowanie Kazimierza scharakteryzował wybitny polski historyk Benedykt Zientara: *Pod wieloma względami przypomina swego pradziada Mieszka I: trzeźwą kalkulacją polityczną, dostosowaniem celów do aktualnych możliwości, wysuwaniem realnych osiągnięć przed spektakularne wyczyny i blask wspaniałych gestów.*

POLSKA ZA KAZIMIERZA ODNOWICIELA

1. Wskaż krainę, która w latach 30. XI w. usamodzielniła się i za Kazimierza Odnowiciela nie została ponownie przyłączona do Polski.
2. Wskaż biskupstwo z czasów Bolesława Chrobrego, które przestało funkcjonować w wyniku kryzysu państwa piastowskiego.

Kazimierz Odnowiciel wracający do Polski został przedstawiony na obrazie Wojciecha Gersona. Symbolicznie ukazano tu zniszczenia związane z najazdami i odejście od chrześcijaństwa.

▪ *obraz olejny, Polska, XIX w.*

PANOWANIE KAZIMIERZA ODNOWICIELA

Siedzibą Kazimierza ustanowiono **Kraków**, ponieważ dotychczasowe główne ośrodki władzy w Wielkopolsce zostały zniszczone przez Czechów. Władca szybko odzyskał Wielkopolskę. Przy pomocy Jarosława Mądrego, którego siostrę pojął za żonę, pokonał również rządzącego na Mazowszu Miecława. Ponadto dzięki poparciu cesarza udało mu się odzyskać władzę nad Śląskiem. Jednak wiązało się to z koniecznością płacenia trybutu księciu czeskiemu. Państwo polskie zostało odbudowane, lecz jego granice nie obejmowały dawnych zdobyczy Bolesława Chrobrego.

Zrujnowana monarchia potrzebowała również zmian w organizacji wewnętrznej. Na nowo wznoszono grody, ale były one mniejsze od tych zniszczonych podczas niedawnych najazdów i powstania ludowego. Przemiany objęły także organizację wojskową – zniknęła książęca drużyna rozumiana jako stała siła zbrojna. Na znaczeniu zyskali jednak wojowie, którzy w zamian za służbę zbrojną na wezwanie władcy otrzymali od niego ziemię.

Odtwarzano też organizację kościelną, niezbędną do funkcjonowania średniowiecznej monarchii. Poza biskupstwem w Krakowie, które przetrwało okres zamętu, udało się przy pomocy władcy odtworzyć biskupstwo we Wrocławiu. Natomiast nie została w tym czasie przywrócona metropolia gnieźnieńska, pozbawiona relikwii św. Wojciecha. Po powstaniu ludowym obszary piastowskiego państwa na nowo trzeba było objąć działalnością misyjną. Miały temu służyć klasztory benedyktyńskie założone w Tyńcu pod Krakowem (na zdjęciu na s. 204) i w Mogilnie pod Gnieznem.

Ze względu na zasługi dla odbudowy państwa polskiego książę Kazimierz zyskał przydomek **Odnowiciela**. Wymownym świadectwem tego, jak bardzo pogorszyła się pozycja Polski, był fakt, że świadomy tego osłabienia Kazimierz Odnowiciel nie dążył do sięgnięcia po królewską koronę i zadowolił się godnością książęcą.

Cześnik – dostojnik dworski, którego zadaniem było zapewniać władcy i jego otoczeniu zaopatrzenie w napoje.

ĆWICZENIA

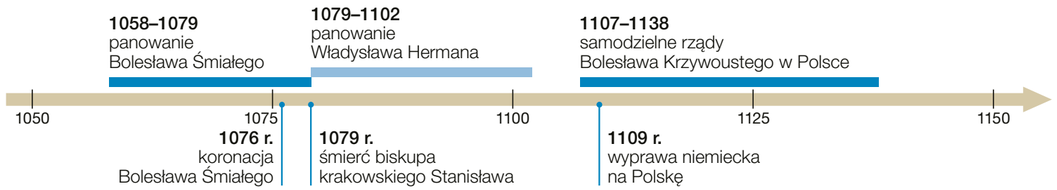
1. Wymień zewnętrzne i wewnętrzne przyczyny osłabienia Polski po śmierci Bolesława Chrobrego.
2. Wyjaśnij, dlaczego sąsiedzi piastowskiego państwa udzielili pomocy Kazimierzowi Odnowicielowi. Podaj przykłady tej pomocy.
3. Wyjaśnij, czym Kazimierz zasłużył na przydomek „Odnowiciel".

DLA ZAINTERESOWANYCH

M.K. Barański, *Dynastia Piastów w Polsce*, Warszawa 2006.
Mieszko II Lambert, red. R. Jaworski, Warszawa 2009.

4 OD BOLESŁAWA ŚMIAŁEGO DO BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Kazimierz Odnowiciel odbudował państwo polskie po powstaniu ludowym i najeździe Brzetysława. Polski książę porzucił wojowniczą politykę poprzedników i skupił się na porządkowaniu sytuacji wewnątrz kraju. Czy następcy zdecydowali się na kontynuację dzieła ojca, czy też powrócili do polityki podbojów Bolesława Chrobrego? Czy w rodzinie Piastów doszło do kolejnych sporów o tron pomiędzy spadkobiercami władców?

RZĄDY BOLESŁAWA ŚMIAŁEGO

Po śmierci Kazimierza Odnowiciela w 1058 r. tron książęcy objął jego syn **Bolesław**. Nowy władca zyskał z czasem dwa przydomki – Szczodry (hojny) i Śmiały. Młodszemu bratu, Władysławowi Hermanowi, wydzielił osobną dzielnicę na Mazowszu ze stolicą w Płocku, co zapewniło mu spokój z jego strony.

Dzięki temu Bolesław Śmiały mógł całkowicie skupić się na polityce zagranicznej. Nie bał się podejmować stanowczych decyzji. Zrezygnował z zabiegania o przychylność cesarza i zaprzestał płacenia trybutu ze Śląska na rzecz Czech. Interweniował zbrojnie w wewnętrzne walki na Rusi i Węgrzech, osadzając na tamtejszych tronach przychylnych sobie książąt.

Przede wszystkim jednak Bolesław Śmiały bardzo sprawnie wykorzystywał dla swoich celów doniosłe wydarzenia i konflikty toczące się na scenie międzynarodowej. Najważniejszym z nich był dzielący Europę spór o inwestyturę (więcej na jego temat na s. 220–221) pomiędzy papieżem Grzegorzem VII a cesarzem Henrykiem IV. W tym konflikcie polski władca opowiedział się zdecydowanie po stronie papiestwa. Dla Grzegorza VII był cennym sojusznikiem, ponieważ zapewniał jednocześnie poparcie ze strony swoich sprzymierzeńców – Węgier i Rusi. Papież zgodził się na przywrócenie arcybiskupstwa w Gnieźnie i biskupstwa w Poznaniu, a także utworzenie nowej diecezji ze stolicą w Płocku. Jednak największym sukcesem Bolesława Śmiałego, osiągniętym dzięki współpracy z papieżem, była królewska **koronacja** w **1076 r.** Polska stała się dzięki temu ponownie w pełni niezależna od cesarstwa, a nowy król zyskał wysoką pozycję wśród władców popierających papieża w sporze z cesarzem.

Opactwo w Tyńcu było jednym z pierwszych klasztorów w Polsce. Do dziś zachowały się tu elementy zabudowy pochodzące z XI w.
▪ *fotografia współczesna*

Pod koniec lat 70. XI w. doszło jednak do konfliktu pomiędzy Bolesławem Śmiałym a biskupem krakowskim **Stanisławem ze Szczepanowa**. Było to zapewne częścią szerszych nieporozumień między władcą a możnymi, którzy obawiali się, że królewska godność Bolesława doprowadzi do ograniczenia ich wpływów. Monarcha działał bardzo zdecydowanie – biskup Stanisław został uznany za winnego zdrady i skazany na karę śmierci przez poćwiartowanie. Ta decyzja króla doprowadziła jednak do otwartego buntu i wygnania go z kraju w 1079 r. Bolesław Śmiały udał się na Węgry, gdzie niedługo potem zmarł.

PANOWANIE WŁADYSŁAWA HERMANA

Po wygnaniu Bolesława Śmiałego w 1079 r. władcą Polski został jego młodszy brat – **Władysław Herman**. W większości kwestii stanowił on przeciwieństwo Bolesława – był ostrożny i pozbawiony większych ambicji. Nie zdecydował się na koronację i porzucił sojusz z papiestwem, wybierając pojednanie z cesarstwem i władcą Czech. Posunięcia te można tłumaczyć zmianą sytuacji międzynarodowej w konflikcie o przewodnictwo w świecie chrześcijańskim. Za rządów Hermana szala wyraźnie zaczęła się przechylać na korzyść cesarza.

W polityce wewnętrznej książę był zależny od możnowładców, którzy obalili Bolesława, a jego samego wynieśli do władzy. Otrzymywali oni od panującego duże nadania ziemskie, zapewniające im niezależność większą niż dotąd. U boku Władysława Hermana na

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW ŚMIAŁY

Ok. 1042–1081

Polski władca, panujący w latach 1058–1079. Był najstarszym synem Kazimierza Odnowiciela. Dążył do wzmocnienia międzynarodowej pozycji Polski, czego wynikiem były liczne interwencje w państwach sąsiednich. Toczył wojny z Czechami, ingerował też w konflikty dynastyczne na Rusi i na Węgrzech. Odzyskał dla Polski Grody Czerwieńskie, utracił jednak kontrolę nad Pomorzem Wschodnim. Bolesław doprowadził do rozbudowy polskiej struktury kościelnej, był także fundatorem klasztorów, m.in. w Tyńcu i Mogilnie. Dzięki współpracy z papieżem doprowadził do swojej koronacji królewskiej w 1076 r. Popadł w konflikt z opozycją możnych. W jego ramach skazał na śmierć biskupa krakowskiego Stanisława, co spowodowało, że utracił tron i został wygnany z Polski. Zmarł na Węgrzech, a miejsce jego pochówku pozostaje nieznane.

Historyk Aleksander Gieysztor [czyt.: giejsztor] tak opisał działania tego władcy: *Aktywność Bolesława przynosiła do czasu wyniki świetne i osiągane z konsekwencją, której nie sposób przecenić. Nosiła też w sobie element ryzyka wojennego.*

KONFLIKT KRÓLA Z BISKUPEM

Przyczyny, które doprowadziły do śmierci biskupa krakowskiego, pozostają nieznane. Gall Anonim, który swoją kronikę tworzył na dworze Bolesława Krzywoustego, a więc bratanka Bolesława Śmiałego, opisał je bardzo ogólnie – tak aby nie urazić ani dostojników kościelnych, ani potomków króla. W jego relacji biskup został jednak wyraźnie przedstawiony jako zdrajca, a wina króla miała polegać tylko na nałożeniu na niego kary, która była niegodna stanu duchownego. Lakoniczna wzmianka Galla była później twórczo rozwijana przez kolejnych kronikarzy. Kadłubek sugerował, że biskup zginął, gdyż starał się odwieść króla od stosowania okrutnych kar wobec jego poddanych. W odwecie władca miał kazać go zamordować, a gdy wysłani w tym celu słudzy na skutek cudownych interwencji nie mogli wypełnić swojej misji, sam chwycił za miecz i nie tylko zamordował kapłana, ale także posiekał jego ciało na kawałki. Ta barwna opowieść stała się z czasem podstawą do uznania biskupa za świętego, a jego kult odegrał ważną rolę w procesie jednoczenia ziem polskich w XIII w.

? W jaki sposób okoliczności powstawania kroniki wpłynęły na opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Śmiałego i biskupa Stanisława?

Św. Stanisław [1] przedstawiany w stroju biskupim w towarzystwie Piotrowina [2], którego według legendy miał wskrzesić, aby ten mógł potwierdzić prawdziwość zeznań biskupa.
▪ *obraz, Polska, XVI w.*

plan pierwszy wysunął się **palatyn Sieciech**, który całkowicie uzależnił od siebie słabego władcę.

Dostojnik ten umocnił własną pozycję na tyle, że bił nawet monety ze swoim imieniem, co dotąd przysługiwało wyłącznie monarchom. Inni możni dążyli jednak do osłabienia Sieciecha. Zarzucali mu, że zagraża życiu książęcych synów, starszego **Zbigniewa** oraz młodszego **Bolesława**, i sam chce objąć tron po śmierci starego księcia. W ten sposób skłonili do buntu przeciw ojcu obu książęcych synów. Po kilkuletnich walkach Władysław Herman musiał zgodzić się na wydzielenie osobnych dzielnic zarówno dla Zbigniewa, jak i Bolesława. W efekcie w 1097 r. Polska została podzielona na **trzy dzielnice**:

- Zbigniew władał Wielkopolską, Kujawami oraz ziemią sieradzko-łęczycką,
- Bolesław otrzymał Śląsk i Małopolskę,
- Władysław Herman zachował dla siebie Mazowsze oraz zwierzchnią władzę nad synami.

Wkrótce obaj młodzi książęta ponownie wspólnie wystąpili przeciwko Sieciechowi. Tym razem zdobyli główne grody w dzielnicy ojca i zmusili księcia do wygnania Sieciecha. Niedługo potem, w 1102 r., zmarł sam Władysław Herman.

Palatyn – urzędnik zarządzający dworem książęcym; w państwie piastowskim był zarazem wojewodą, czyli dowodził wojami w zastępstwie monarchy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

BOLESŁAW KRZYWOUSTY

1086–1138

Polski książę, syn Władysława Hermana i Judyty, córki króla Czech. W młodości sprzymierzył się z przyrodnim starszym bratem Zbigniewem w walce przeciwko ojcu. Od 1097 r. sprawował władzę w dzielnicy wydzielonej mu przez Władysława Hermana. Po jego śmierci pokonał brata i ostatecznie od 1107 r. samodzielnie rządził w Polsce. W 1109 r. odparł wyprawę zbrojną króla Niemiec Henryka V. W latach 20. XII w. Bolesław podbił Pomorze Gdańskie i Zachodnie, a być może także wyspę Rugię. Wspierał także misje chrystianizacyjne na tych obszarach. Pod koniec życia ogłosił statut, w którym określił zasady dziedziczenia i sprawowania władzy w państwie polskim. Po jego śmierci rozpoczął się okres rozbicia dzielnicowego w Polsce.

POLSKA ZA BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

1. Omów, jak zmieniał się obszar podległy władzy Bolesława Krzywoustego.
2. Wymień tereny podlegające Bolesławowi Krzywoustemu, które znajdują się dziś poza granicami Polski.

BRATOBÓJCZY KONFLIKT

Śmierć Władysława Hermana całkowicie zmieniła sytuację w Polsce. Przeprowadzono nowy podział kraju – tym razem na dwie dzielnice, które pozostały względem siebie niezależne. Nie zapobiegło to jednak dalszym konfliktom. Przeciwko sobie wystąpili dwaj bracia, dotąd zgodnie współpracujący w walce z ojcem i palatynem Sieciechem. Okazało się, że zasadniczo różnią się w kwestii polityki zagranicznej. Zbigniew zawarł sojusz z Czechami oraz porozumienie z Pomorzanami. Bolesław zaś popadł w konflikt z Czechami, którzy domagali się płacenia trybutu ze Śląska, należącego do jego dzielnicy. Dodatkowo Bolesław wszczynał walki z Pomorzanami, co prowokowało ich odwetowe najazdy, na które były narażone głównie obszary podległe Zbigniewowi.

Nieporozumienia narastały mimo próby rozwiązania sporu pomiędzy synami Hermana na ogólnopolskim wiecu. Wkrótce Bolesław oskarżył starszego brata o zawarcie skierowanych przeciwko niemu tajnych porozumień z Czechami i Pomorzanami. W 1106 r., po zapewnieniu sobie pomocy władców Rusi Kijowskiej i Węgier, wystąpił przeciwko Zbigniewowi. Szybko odniósł sukces – zdobył główne grody rywala i zmusił go do ugody na korzystnych dla siebie warunkach. Bolesław stał się wówczas księciem zwierzchnim wszystkich ziem polskich, a Zbigniewowi pozostawił we władaniu jedynie Mazowsze. Rok później znaczenie starszego brata na tyle zmalało, że Bolesław złamał warunki i tak korzystnej dla siebie ugody i wygnał go z kraju.

Walka o tron nie została jednak zakończona. Pokonany Zbigniew najpierw udał się do Czech, a następnie w 1108 r. na dwór niemiecki, gdzie król Henryk V podjął decyzję o ingerencji w polskie sprawy. Wykorzystał zaistniałą sytuację, ponieważ Bolesław był też zaangażowany w spór pomiędzy Czechami a Węgrami, wspierając – odwrotnie niż władca Niemiec – stronę węgierską.

W 1109 r. na Polskę ruszyła duża wyprawa niemiecka. Szczególna sława otacza opisaną przez Galla Anonima bohaterską **obronę Głogowa**. Ostatecznie ekspedycja niemiecka nie osiągnęła swojego celu, a Bolesław zawarł z Henrykiem V ugodę, w której sprawa Zbigniewa została pominięta milczeniem. Mimo to starszy syn Hermana wkrótce mógł powrócić do kraju, gdzie zapewne otrzymał od Bolesława własną dzielnicę. W 1111 r. Zbigniew został jednak oskarżony o spiskowanie, uwięziony i oślepiony. Tak demonstracyjne pogwałcenie przez władcę świeżo zawartej ugody spowodowało wybuch społecznego niezadowolenia. Biskupi obłożyli księcia Bolesława klątwą, co wykluczyło go z grona wiernych Kościoła. W tej sytuacji władcy poważnie zagrażał również wybuch buntu wśród poddanych. Bolesław został zmuszony do odbycia publicznej pokuty, której częścią była pielgrzymka na Węgry do grobu św. Stefana. Książę zachował władzę, ale jego postępki zapewniły mu w późniejszej tradycji przydomek **Krzywoustego**, czyli człowieka łamiącego złożone przez siebie obietnice.

WARTO WIEDZIEĆ

Pierwsza kronika Polski

Autorem pierwszej polskiej kroniki był nieznany z imienia i narodowości mnich benedyktyński, pochodzący z Europy Zachodniej. Przez wiele lat sądzono, że wywodził się on z terytorium Francji, dlatego nazwano go Gallem Anonimem. Obecnie przeważa pogląd, że pochodził z Wenecji. Spisana przez niego po łacinie kronika powstała w latach 1113–1116. Zawarte w niej zostały dzieje dynastii Piastów od czasów legendarnych do panowania Bolesława Krzywoustego, który to władca jest jej głównym bohaterem. Gall Anonim napisał swoje dzieło, korzystając z informacji pozyskanych z ustnej tradycji historycznej. Swoją wiedzę czerpał w dużej mierze od członków kancelarii książęcej, z którą był blisko związany. Z dzieła Galla Anonima z kolei korzystali w dużym stopniu autorzy kolejnych polskich kronik, m.in. Wincenty Kadłubek i Jan Długosz.

? Dlaczego obecnie nie wiemy, kto był twórcą pierwszej polskiej kroniki?

Kronika Galla Anonima nie zachowała się do naszych czasów w oryginale. Jej najstarszy przechowywany w archiwach rękopis pochodzi z XIV w.

▪ *rękopis, Polska, XIV w.*

PODBÓJ POMORZA

Po wyeliminowaniu Zbigniewa z rywalizacji o tron Bolesław Krzywousty zajął się zabezpieczeniem granic kraju. Unormował relacje z Czechami i ostatecznie wycofał się z płacenia im trybutu ze Śląska. Największym sukcesem władcy było jednak **przyłączenie Pomorza**. Po latach walk na przełomie 1122 i 1123 r. książę podbił całą tę krainę. Na Pomorzu Gdańskim rząd sprawowali urzędnicy mianowani przez Bolesława. Z kolei część zachodnia pozostała pod władzą lokalnych książąt z dynastii Gryfitów, którzy stali się wasalami Piastów. Podbite tereny zostały objęte akcją chrystianizacyjną, ponieważ – mimo starań misjonarzy – Pomorzanie dotąd uniknęli trwałego przyjęcia chrześcijaństwa. Misji skutecznego ich nawrócenia podjął się biskup Bambergu – Otton (więcej o tym w tekście źródłowym poniżej).

Za rządów Krzywoustego zostały również przeprowadzone zmiany w polskiej organizacji kościelnej. W 1124 r. powstały nowe biskupstwa – jedno z siedzibą we Włocławku, obejmujące Kujawy oraz Pomorze Gdańskie, a drugie z siedzibą w Lubuszu, mające wspierać misję na Pomorzu Zachodnim. Dopiero w 1140 r., czyli już po śmierci Bolesława, udało się założyć osobne biskupstwo z siedzibą w Wolinie, które później zostało przeniesione do Kamienia.

Sukcesy Krzywoustego na Pomorzu zaniepokoiły niemieckich książąt i biskupów, którzy planowali ekspansję na tych terenach. Bolesław, aby uniknąć zagrożenia z ich strony, zdecydował się złożyć cesarzowi w **1135 r.** w **Merseburgu** hołd z Pomorza oraz zobowiązał się do płacenia trybutu z całej Polski. Dzięki temu zachował tę zdobytą wcześniej dzielnicę i z pomocą cesarza korzystnie rozwiązał spory z Czechami i Węgrami.

TEKST ŹRÓDŁOWY

CHRYSTIANIZACJA POMORZA

Działalność misjonarza Pomorza Ottona z Bambergu została opisana w jego żywocie, czyli kronice życia.

W tym mianowicie mieście [Szczecinie] *stały w niewielkiej od siebie odległości dwa domy wzniesione z ogromną troskliwością i sztuką.* [...] *W nich to właśnie od głupiego ludu pogańskiego doznawał czci bożek Trzygłów. Prócz tego obywatele chowali zwykle konia pięknego kształtu, którego nazywano koniem boga Trzygłowa.* [...] *koń boski w oznaczonym miejscu i czasie występował, kiedy ów lud pogański różnym błędem uwiedziony gromadził się dla zasięgnięcia wróżby.* [...] *świątynie owe* [...] *na jego rozkaz* [tj. biskupa] *zburzono i rozebrano* [...]. *Kadłub posągu Trzygłowa sam rozbił, ale trzy posrebrzane jego głowy* [...] *ze sobą potem stąd zabrał, a następnie* [...] *papieżowi Kalikstowi jako świadectwo swojej pracy oraz nawrócenia i wiary owych plemion* [...] *przekazał.*

Źródło: *Pomorze Zachodnie w żywotach Ottona*, tłum. J. Wikarjak, Warszawa 1979, s. 98–101.

Bolesław Krzywousty u bram Kołobrzegu to obraz Henryka Baranowskiego. Dzieło przedstawia scenę zajęcia wybrzeża Bałtyku przez wojska polskiego księcia.

▪ *obraz olejny, Polska, 1991 r.*

? **1.** Opisz pogańskie wierzenia Pomorzan na podstawie powyższego tekstu.
2. Wyjaśnij, dlaczego Otton w ramach swojej misji niszczył świątynie i posągi pogańskich bóstw.

ĆWICZENIA

1. Porównaj politykę zagraniczną Bolesława Śmiałego i Bolesława Krzywoustego.
2. Wyjaśnij, jak do czasów Bolesława Krzywoustego starano się rozwiązać konflikty pomiędzy kandydatami do tronu Piastów.
3. Przedstaw, w jaki sposób zmieniała się polska organizacja kościelna w czasach panowania Bolesława Śmiałego i Bolesława Krzywoustego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

G. Labuda, *Korona i infuła: Od monarchii do poliarchii*, Warszawa 1996.
Władysław I Herman, red. M.K. Barański, Warszawa 2009.

5 TESTAMENT BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Problem dziedziczenia tronu od początku zagrażał stabilności państwa Piastów. Rywalizacja o władzę po śmierci księcia toczyła się już za czasów Bolesława Chrobrego. Do najbardziej dramatycznego starcia doszło jednak ponad sto lat później pomiędzy Zbigniewem i Bolesławem, synami Władysława Hermana. Zwycięstwo odniósł Bolesław, lecz kosztowało ono życie brata, a i sam nowy władca zapłacił za nie wysoką cenę. W jaki sposób zatem Bolesław Krzywousty starał się zapobiec walkom pomiędzy swoimi synami? Czy jego zamiary się powiodły?

STATUT BOLESŁAWA KRZYWOUSTEGO

Bolesław Krzywousty doczekał się licznego potomstwa (zapoznaj się z tablicą genealogiczną ze s. 211). W chwili śmierci miał czterech synów, a piąty – Kazimierz – urodził się prawdopodobnie wkrótce potem. Krzywousty musiał więc wcześniej rozważać problem następstwa tronu po sobie. Z własnego doświadczenia doskonale znał niszczące skutki walk o władzę lub podziału państwa na dzielnice pomiędzy spadkobierców.

Bolesław Krzywousty zajął się uporządkowaniem sprawy dziedziczenia w momencie, kiedy na świat zaczęły przychodzić dzieci z jego drugiego małżeństwa. W najnowszych badaniach przyjmuje się, że **statut sukcesyjny**, czyli regulujący kwestię następstwa tronu, został ogłoszony **ok. 1116/1117 r**. Wprowadzono wówczas **zasadę senioratu**. Zgodnie z nią zwierzchnią władzę w kraju miał sprawować senior, czyli najstarszy w danym momencie przedstawiciel dynastii. Książę zadbał nawet o potwierdzenie tej zasady przez papieża. Zabieg ten był dlatego tak ważny, że zasada senioratu mocno ograniczyła znaczenie możnych, którzy dotąd mogli wywierać wpływ na obsadę tronu.

W momencie śmierci Bolesława Krzywoustego w 1138 r. weszły w życie postanowienia statutu nazywanego tradycyjnie **testamentem Krzywoustego**. Odtąd siedzibą seniora miał być **Kraków**. Senior miał obowiązek oddać w zarząd młodszych członków dynastii poszczególne dzielnice kraju (przyjrzyj się mapie na s. 211). Młodsi Piastowie, **juniorzy**, nie sprawowali w nich jednak samodzielnej i niezależnej władzy. Byli raczej namiestnikami seniora, który miał pozycję pierwszego, najważniejszego księcia, czyli **princepsa**. W **pryncypacie** to do niego należała władza zwierzchnia w całym państwie, prowadzenie polityki zagranicznej oraz prawo bicia monety. Mianował też **wojewodę**, któremu podlegali urzędnicy w dzielnicach młodszych książąt. Zasady przyjęte w statucie sukcesyjnym Krzywoustego były wzorowane na rozwiązaniach znanych od kilkudziesięciu lat u sąsiadów Polski – w Czechach i na Rusi.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW WYGNANIEC

1105–1159

Polski książę, najstarszy syn Bolesława Krzywoustego. Po śmierci ojca w 1138 r. jako pierwszy objął władzę seniora, ale szybko skonfliktował się z młodszymi braćmi i wojewodą Piotrem Włostowicem. Próba siłowego rozwiązania sporu zakończyła się klęską Władysława, który musiał uciekać z kraju i szukać wsparcia na dworze królów Niemiec. Udzielona przez nich pomoc okazała się jednak niewystarczająca i ostatecznie książę zmarł na wygnaniu.

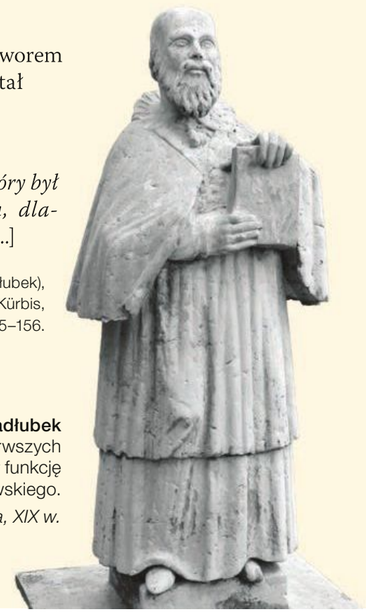
TEKST ŹRÓDŁOWY

WINCENTY KADŁUBEK O TESTAMENCIE KRZYWOUSTEGO

Autor *Kroniki polskiej*, biskup krakowski Wincenty zwany Kadłubkiem, był związany z dworem Kazimierza Sprawiedliwego, najmłodszego z synów Bolesława Krzywoustego. Książę został przedstawiony przez kronikarza jako wzór władcy idealnego. Warto zaznaczyć, że opisy Kadłubka nie zawsze zgadzają się z przekazami z innych źródeł.

Gdy [Bolesław Krzywousty] *poczuł, że* [los] *żąda już od niego śmiertelnej powinności, poleca spisać dokumenty testamentowe. Przekazuje w nich w spadku czterem synom i to, co osiągnięte zasługami przodków, i następstwo w królestwie, wyznaczając stałe granice czterech dzielnic w ten sposób, że w ręku najstarszego miało pozostać i księstwo dzielnicy krakowskiej, i władza zwierzchnia* [...]. *A jeśliby spotkało go to, co ludzkie, zawsze starszeństwo i wzgląd pierworództwa* [to, że ktoś pierwszy się urodził] *miały rozstrzygnąć spór o następstwo. Przypominają mu piątego syna, to jest Kazimierza, który był jeszcze małym dzieckiem, dlaczego nie pamiętał o nim.* [...]

Źródło: Mistrz Wincenty (tzw. Kadłubek), *Kronika polska*, przeł. i oprac. B. Kürbis, Wrocław 2008, s. 155–156.

Wincenty Kadłubek napisał jedną z pierwszych kronik Polski i pełnił funkcję biskupa krakowskiego.
▪ *rzeźba, Polska, XIX w.*

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób Bolesław Krzywousty podzielił polskie państwo.
2. Podaj przyczynę nieuwzględnienia Kazimierza w testamencie Bolesława Krzywoustego.

KONFLIKT POMIĘDZY SYNAMI KRZYWOUSTEGO

Pierwszym seniorem i princepsem został **Władysław II** (później nazwany Wygnańcem). Miał wówczas już ponad 30 lat, więc u boku ojca zdobył doświadczenie potrzebne do rządzenia. Jeszcze od Bolesława Krzywoustego otrzymał w zarząd Śląsk. Sam przekazał dwóm przyrodnim braciom dzielnice: Bolesławowi Kędzierzawemu – Mazowsze, a Mieszkowi (później nazwanemu Starym) – Wielkopolskę. Najmłodszym, kilkuletniemu Henrykowi i niemowlęciu Kazimierzowi, na razie nie przyznano dzielnic. Ich matka Salomea, wdowa po Bolesławie Krzywoustym, otrzymała jednak grody w centrum kraju, w tym Łęczycę. Znaczna część państwa z Krakowem pozostała pod bezpośrednią władzą seniora (przyjrzyj się mapie na s. 211).

Od początku rządów Władysława II istniał konflikt interesów i nieufność pomiędzy nim a jego macochą i przyrodnimi braćmi. Władysław dążył do zapewnienia dziedziczenia po sobie własnym synom, z których najstarszego dopuścił do współrządów na Śląsku. Ponadto senior poprzez żonę był blisko spowinowacony z władcami panującymi i w Niemczech, i w Czechach. Licząc na ich pomoc, podjął kroki przeciwko juniorom i ich matce. Odniósł nad nimi zbrojne zwycięstwo i pokonanych zamierzał wygnać z kraju. Jednak natrafił na opór znacznej grupy możnych, broniących postanowień testamentu Krzywoustego, na czele z wojewodą **Piotrem Włostowicem** (więcej o nim w Warto wiedzieć na s. 212). Władysław II uznał ich za zdrajców, a wojewodę uwięził i oślepił. Czyn ten okrył księcia hańbą. Gdy biskupi obłożyli go klątwą, nawet jego dotychczasowi zwolennicy masowo zaczęli go opuszczać. W 1146 r. Władysław musiał się ratować ucieczką z Polski na dwór niemiecki. Z tego powodu na kartach kronik i opracowań przylgnął do niego przydomek „Wygnaniec".

CIEKAWOSTKA

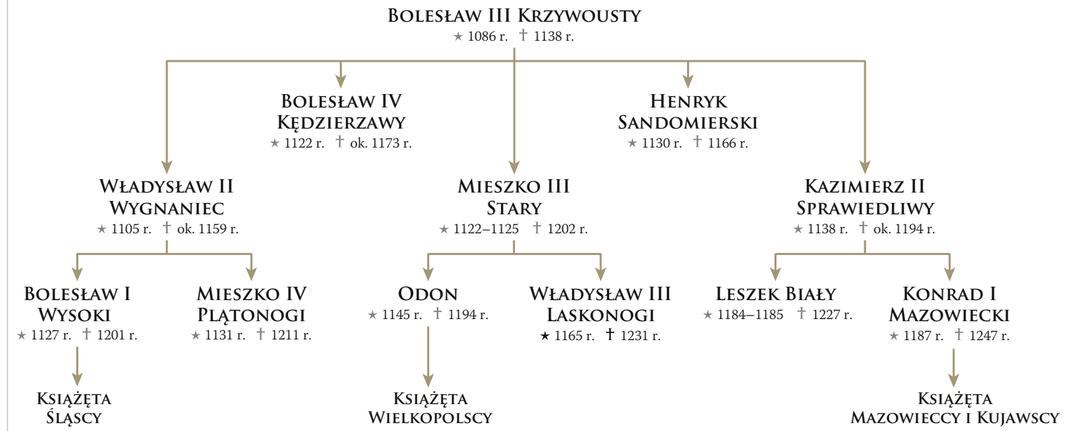
Książę krzyżowiec

Książę Henryk Sandomierski zasłynął jako waleczny rycerz i obrońca wiary katolickiej. W 1154 r. wraz z grupą rycerzy z ziem polskich udał się do Jerozolimy, aby bronić jej przed Saracenami. Podczas rocznego pobytu w Ziemi Świętej wielokrotnie wykazał się męstwem i zdobył sławę obrońcy wiary. Po powrocie do Polski ufundował kilka kościołów i klasztorów. W 1166 r. wraz ze swoim starszym bratem, Bolesławem Kędzierzawym, zorganizował wyprawę krzyżową na ziemie pogańskich Prusów, gdzie poległ w walce. Książę Henryk nie miał potomków, a jego ziemie zostały po śmierci przyłączone do ziemi krakowskiej.

TABLICA GENEALOGICZNA

Piastowie na początku okresu rozbicia dzielnicowego

Po śmierci Bolesława Krzywoustego ziemie polskie ulegały stopniowo coraz większemu rozdrobnieniu. Kolejni książęta piastowscy dzielili swoje dzielnice pomiędzy synów.

? Który spośród synów Bolesława Krzywoustego zmarł najpóźniej?

POCZĄTKI ROZBICIA DZIELNICOWEGO

? 1. Wyjaśnij, w czyjej dzielnicy znalazła się siedziba arcybiskupstwa obejmującego ziemie polskie.
2. Wymień ziemie, które znalazły się bezpośrednio pod zwierzchnictwem pierwszego seniora.

UPADEK SENIORATU

Porządek określony w statucie Krzywoustego trwał po wygnaniu Władysława. Kolejnym seniorem został **Bolesław Kędzierzawy**, któremu udało się uspokoić sytuację w państwie. Ponadto swój urząd odzyskał wojewoda Piotr Włostowic. W 1157 r. Polska stała się jednak celem wyprawy cesarza Fryderyka Barbarossy (zob. jego biogram na s. 230), do którego o pomoc zwrócił się Władysław II Wygnaniec. Choć wyprawa niemieckiego rycerstwa zakończyła się powodzeniem, cesarz nie przywrócił rządów Wygnańca. Bolesław Kędzierzawy musiał jedynie złożyć cesarzowi hołd lenny w 1157 r., a także wyrazić zgodę na powrót synów Wygnańca na Śląsk.

Po śmierci Kędzierzawego princepsem został kolejny senior – **Mieszko Stary**. Nieskutecznie starał się on wzmocnić władzę książęcą. Sprawując rządy senioralne, opierał się na możnych ze swojej dzielnicy – Wielkopolski. Możnowładcy z Krakowa nie zaakceptowali jego działań i w 1177 r. doprowadzili do wygnania go ze stolicy. Na jego miejsce osadzili na tronie najmłodszego syna Krzywoustego – **Kazimierza** (nazwanego później Sprawiedliwym). Było to ostateczne złamanie zasady senioratu, ponieważ starszy od Kazimierza był nie tylko obalony Mieszko, ale również jego śląscy bratankowie – synowie Władysława Wygnańca. Odtąd o tytuł princepsa i panowanie nad dzielnicą krakowską piastowscy książęta rywalizowali bez względu na wiek.

Seniorzy we wczesnym okresie rozbicia dzielnicowego (lata 1138–1227)

Władca	Lata panowania w dzielnicy senioralnej
Władysław II Wygnaniec	1138–1146
Bolesław IV Kędzierzawy	1146–1173
Mieszko III Stary	1173–1177
Kazimierz II Sprawiedliwy	1177–1191
Mieszko III Stary	1191
Kazimierz II Sprawiedliwy	1191–1194
Leszek Biały	1194–1198
Mieszko III Stary	1198–1199
Leszek Biały	1199
Mieszko III Stary	1199–1202
Władysław III Laskonogi	1202–1206
Leszek Biały	1206–1210
Mieszko Plątonogi	1210–1211
Leszek Biały	1211–1227

WARTO WIEDZIEĆ

Kim był Piotr Włostowic?

Wywodził się z możnowładczej rodziny, najprawdopodobniej ze Śląska. W 1117 r. Bolesław Krzywousty powierzył mu urząd palatyna (wojewody), którego zadaniem było dowodzenie wojskiem i sprawowanie sądów w zastępstwie księcia. Ogromny majątek i władza Włostowica sprawiały, że poza granicami Polski uważano go za księcia, ale w kraju zaczęto się go obawiać. W 1126 r. Krzywousty pozbawił go urzędu, być może za namową swojej żony – księżnej Salomei. Mimo to stanowisko przywrócił mu Władysław Wygnaniec, gdy rozpoczął swoje rządy w 1138 r. Zgodna współpraca księcia i wojewody nie trwała jednak długo, a ostry konflikt o prawa młodszych książąt doprowadził do porwania i oślepienia Włostowica. Wkrótce Władysław poniósł całkowitą klęskę w walce ze swoimi braćmi i musiał uciekać z kraju, a sam Włostowic ponownie objął wcześniejsze stanowisko. Zgodnie z tradycją Piotr Włostowic miał być fundatorem wielu kościołów i klasztorów.

? Jakie korzyści i zagrożenia wiązały się z pełnieniem urzędu palatyna?

Piotr Włostowic 1 został ukazany przez Jana Matejkę jako fundator pierwszego klasztoru cystersów na ziemiach polskich. W rzeczywistości sprowadzenie cystersów nie było dziełem Włostowica. Wiadomo jednak, że ten możnowładca wraz z biskupem krakowskim zapraszał do Polski samego założyciela zakonu – Bernarda z Clairvaux.

▪ *obraz olejny, Polska, XIX w.*

POGŁĘBIANIE SIĘ ROZBICIA DZIELNICOWEGO

Po śmierci Kazimierza Sprawiedliwego podziały pomiędzy dzielnicami uległy pogłębieniu i zaczynały się utrwalać. Na przełomie XII i XIII w. dzielnice ostatecznie przekształciły się w dziedziczne posiadłości poszczególnych książąt. Piastowie przestali być tytułowani książętami Polski (łac. *duces Poloniae*), ponieważ stali się książętami dzielnicowymi (np. mazowieckimi, wielkopolskimi, głogowskimi czy cieszyńskimi). Statut sukcesyjny Bolesława Krzywoustego należał już do przeszłości. Rozgorzały wojny pomiędzy skłóconymi dzielnicami, a osłabiona Polska traciła na znaczeniu i ponosiła porażki na polu międzynarodowym. Całkowicie utraciła Pomorze Zachodnie, ponadto namiestnicy Pomorza Gdańskiego stopniowo się usamodzielniali, by w XIII w. sięgnąć po władzę książęcą. Na zachód od Wielkopolski ekspansję prowadziła Brandenburgia, a na północnym wschodzie władcy rozdrobnionych księstw piastowskich nie byli w stanie uporać się z najazdami plemion pruskich.

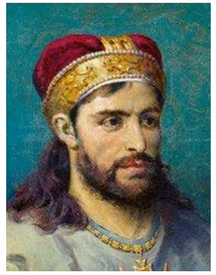
Rozdrobnienie dzielnicowe sprzyjało przemianom politycznym i społecznym. Każdy książę miał własnego wojewodę i wielu innych urzędników, co stwarzało możliwość awansu i zdobycia zaszczytów przez możnowładców. Jednocześnie władca był zależny od poparcia możnych. Gdy popadał z nimi w konflikt, groziły mu bunt i utrata rządów. Książęta nadawali więc posiadłości ziemskie możnym oraz Kościołowi. Obdarzali ich również **immunitetem**, czyli zwolnieniem spod władzy sądowniczej księcia.

Majątki władców niewielkich księstw zmalały na tyle, że nie byli w stanie utrzymać stałych załóg w grodach. Wojowie już wcześniej dostawali od książąt posiadłości, lecz teraz osiedli w nich na stałe, a stawiali się jedynie na wezwanie, aby wziąć udział w wyprawie. W takich okolicznościach powstało **rycerstwo**. W Polsce wszyscy członkowie tej warstwy, niezależnie od wielkości posiadanego majątku, podlegali bezpośrednio księciu. Nie wykształciła się zatem na ziemiach polskich skomplikowana struktura lenna taka jak w Europie Zachodniej (więcej o systemie lennym na s. 168–170).

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ SPRAWIEDLIWY

1138–1194

Jako najmłodszy syn Bolesława Krzywoustego nie otrzymał własnej dzielnicy po śmierci ojca, dzięki czemu nie uczestniczył bezpośrednio w walkach swoich braci. W 1177 r. objął jednak rządy w ziemi krakowskiej, a jego zwierzchność jako seniora uznali także Piastowie władający w pozostałych dzielnicach. W 1180 r. na zjeździe w Łęczycy udało mu się uzyskać zgodę biskupów i pozostałych Piastów na odrzucenie zasady senioratu i wprowadzenie dziedziczności tronu krakowskiego. Aby umocnić swoje panowanie, w 1184 r. został lennikiem cesarza rzymskiego – Fryderyka Barbarossy, a dwa lata później rozszerzył swoją władzę na Kujawy i Mazowsze. Swój przydomek – nadany mu już po śmierci – zawdzięcza hojnym nadaniom dla Kościoła i regulacjom prawnym, które ograniczyły zależność biskupów od władcy.

W realiach pogłębiających się podziałów państwa instytucją, która zachowywała poczucie wspólnoty, okazał się Kościół. Skłóceni nierzadko książęta uznawali autorytet arcybiskupa gnieźnieńskiego i pozostałych biskupów, często korzystając z ich usług jako mediatorów w licznych konfliktach. Polskie diecezje nie ulegały podziałom tak jak dzielnice książąt, w znacznym stopniu przechowywały więc pamięć o wspólnym państwie. Święty Wojciech jako patron Polski był czczony we wszystkich dzielnicach. Chociaż jego relikwie zostały uprowadzone przez Czechów w 1038 r., to po kilkudziesięciu latach podczas przebudowy katedry gnieźnieńskiej odnaleziono ukryty przed napastnikami relikwiarz z głową biskupa. Wizerunek świętego zamieszczano często na monetach, a także na rewersie ołowianych pieczęci używanych przez książąt w XII w.

ĆWICZENIA

1. Podaj, na jakiej podstawie określono kwestię następstwa tronu po śmierci Bolesława Krzywoustego.
2. Wymień przyczyny szybkiego załamania się systemu senioratu w Polsce.
3. Wyjaśnij, jaka była rola Kościoła katolickiego w okresie rozbicia dzielnicowego.

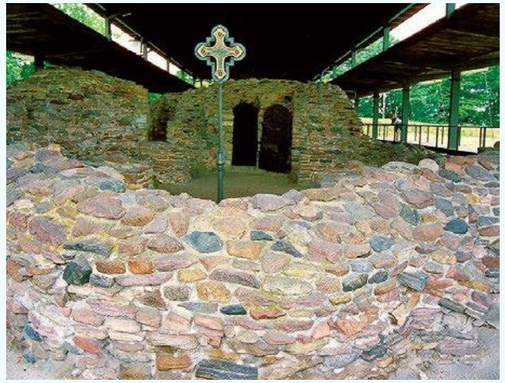
DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Jureczko, *Testament Krzywoustego*, Warszawa 1988.
J. Wyrozumski, *Pierścień Kingi*, Warszawa 1999.

Podsumowanie rozdziału V
Polska za pierwszych Piastów

1 Początki państwa polskiego

1. W X w. doszło do ekspansji plemienia Polan. Władzę nad nimi objął ród Piastów. W pierwszej kolejności jego przedstawiciele podporządkowali sobie Wielkopolskę i stworzyli w tym regionie sieć grodów.
2. Około 960 r. władzę w państwie Polan objął Mieszko I. Książę kontynuował politykę ekspansji, kierując ją m.in. w stronę Pomorza Zachodniego. Doprowadziło to do konfliktu z Wieletami i margrabiami niemieckimi.
3. Mieszko I zawarł sojusz z Czechami, czego wynikiem był chrzest księcia w 966 r. i małżeństwo z księżniczką Dobrawą. Decyzja o przyjęciu chrześcijaństwa w obrządku łacińskim miała doniosłe skutki dla państwa Piastów, które znalazło się w orbicie wpływów kultury zachodniej. Wprowadzanie nowej religii odbywało się powoli i najpierw w najważniejszych grodach.
4. Książę Polan na przełomie lat 60. i 70. X w. toczył walki z Wieletami i zbuntowanymi margrabiami niemieckimi. Korzystał z pomocy Czechów, a także cesarza Ottona I.
5. Mieszko I zmarł w 992 r. Stworzone przez niego państwo obejmowało: Wielkopolskę, Małopolskę, Śląsk, Mazowsze i Pomorze.

Pozostałości pałacu Mieszka I na Ostrowie Lednickim.
▪ *fotografia współczesna, Polska*

2 Panowanie Bolesława Chrobrego

1. Bolesław Chrobry był władcą Polski w latach 992–1025. Tron książęcy objął po ojcu Mieszku I i szybko wygnał z kraju macochę Odę oraz przyrodnich braci.
2. W 997 r. książę pomógł biskupowi Wojciechowi Sławnikowicowi w zorganizowaniu wyprawy misyjnej na ziemie Prusów. Po męczeńskiej śmierci, którą duchowny poniósł, nawracając pogan, Bolesław wykupił jego ciało i postarał się o szybkie uznanie Wojciecha za świętego. Już w 1000 r. do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie pielgrzymkę odbył cesarz Otton III. Jego spotkanie z Chrobrym nazywa się zjazdem gnieźnieńskim.
3. Po śmierci Ottona III Bolesław Chrobry zajął na krótko Czechy. W latach 1004–1018 toczył wojny z cesarstwem niemieckim. W 1018 r. książę wyprawił się także na Ruś.
4. W 1025 r. kilka miesięcy przed śmiercią Bolesław Chrobry został koronowany na króla Polski.
5. Państwo Bolesława Chrobrego określa się mianem monarchii patrymonialnej, co oznacza, że władca traktował je jak swoją własność. Miał szerokie uprawnienia. Sam sprawował władzę ustawodawczą, sądowniczą i wykonawczą.

3 Kryzys monarchii Piastów

1. Władzę w Polsce po śmierci Bolesława Chrobrego objął jego syn – Mieszko II. Odbył koronację królewską i próbował kontynuować politykę poprzednika. Jednak w 1031 r. nastąpił jednoczesny najazd ze strony cesarstwa i Rusi Kijowskiej. Polski król musiał uciec do Czech.
2. Nowym polskim władcą został starszy syn Bolesława Chrobrego – książę Bezprym. Jego rządy nie potrwały długo i w kolejnym roku Mieszko II powrócił do kraju. Nie mógł już jednak używać tytułu królewskiego.
3. Mieszko II zmarł w 1034 r. W Polsce wybuchł wówczas bunt poddanych skierowany przeciwko władzy książęcej i Kościołowi. Kryzys wykorzystał m.in. władca Czech Brzetysław, który najechał polskie ziemie.
4. W 1040 r. z pomocą cesarza do Polski powrócił Kazimierz, syn Mieszka II. Książę zjednoczył ziemie polskie i przeniósł stolicę kraju z Gniezna do Krakowa. Działalność władcy przyniosła mu przydomek „Odnowiciel”.

4 Od Bolesława Śmiałego do Bolesława Krzywoustego

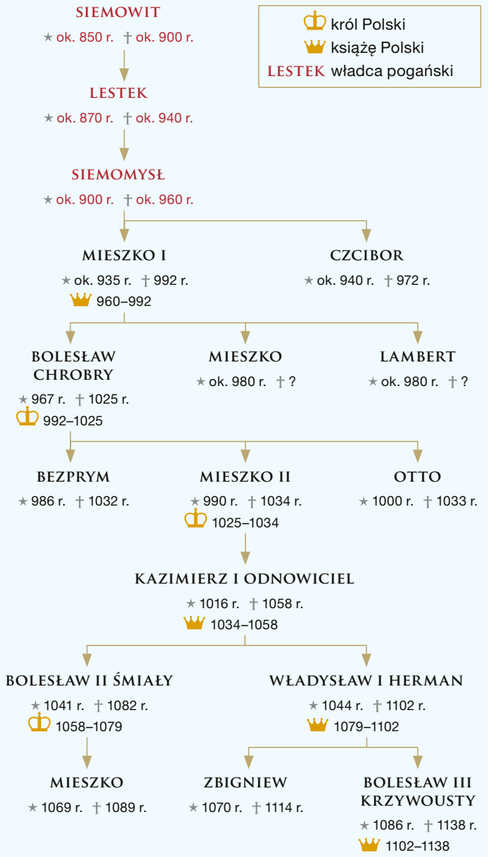
1. W latach 1058–1079 polskim władcą był Bolesław Śmiały, zwany też Szczodrym. Książę prowadził aktywną politykę międzynarodową. Dzięki popieraniu papieża w sporze z cesarzem uzyskał zgodę na koronację królewską w 1076 r.
2. Konflikt Bolesława Śmiałego z biskupem Stanisławem i skazanie duchownego na śmierć spowodowały bunt możnych i wygnanie króla z kraju. Polskim władcą został książę Władysław Herman, który odznaczał się biernością, a rzeczywisty wpływ na wydarzenia w państwie miał palatyn Sieciech.
3. W 1097 r. synowie Hermana – Zbigniew i Bolesław Krzywousty – wymogli na ojcu podział państwa na trzy dzielnice. Z kolei w 1102 r. po śmierci księcia doszło do bratobójczych walk wygranych przez Krzywoustego.
4. Sprawujący samodzielne rządy Bolesław Krzywousty stoczył z sukcesem wojnę z cesarstwem. W kolejnych latach skoncentrował się na podboju oraz chrystianizacji Pomorza Gdańskiego i Zachodniego.

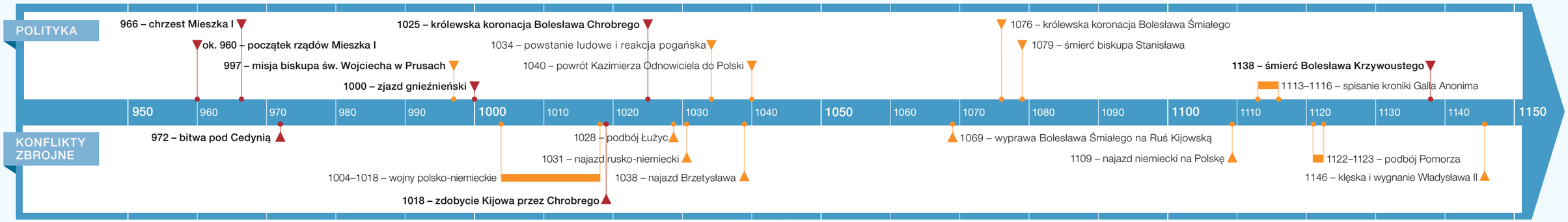
5 Testament Bolesława Krzywoustego

1. Bolesław Krzywousty zmarł w 1138 r. Pozostawił statut, zwany też testamentem. W dokumencie zawarto dokładne wytyczne dotyczące sposobu przejmowania władzy przez kolejnych potomków księcia oraz podział państwa na dzielnice.
2. Głównymi zasadami statutu Krzywoustego były pryncypat i seniorat. Pryncypat oznacza, że jeden książę dzielnicowy będzie sprawował władzę nad pozostałymi. Z zasady senioratu wynikało, że będzie to najstarszy z rodu. Państwo polskie zostało podzielone na kilka dzielnic, a w ramach tego podziału wyznaczono też dzielnicę senioralną. Pierwszym seniorem został Władysław, który po nieudanej próbie całkowitego podporządkowania sobie braci w 1146 r. został przez nich wygnany z kraju.
3. Kryzys państwa polskiego na początku X w. przyczynił się do zmian w organizacji jego sił zbrojnych. Zapoczątkował je Kazimierz Odnowiciel, który indywidualnie nadawał ziemię swoim wojownikom. Z czasem wykształciło się z nich rycerstwo, zyskujące coraz więcej praw i uniezależniające się od władcy.

TABLICA GENEALOGICZNA

Pierwsi Piastowie

To budzi kontrowersje

Kto wymyślił Wielką Lechię?

Opowieść o początkach państwa polskiego od wieków pozostawia pewien niedosyt. Przez całą starożytność i część średniowiecza nasi przodkowie są nieobecni na kartach historii. Polanie pojawiają się na nich późno i w dodatku znienacka. Zaskakująco szybka budowa potężnego państwa Mieszka I zachęca amatorów tajemnic do snucia rozmaitych teorii. Ich celem jest wyjaśnienie w inny sposób, niż zrobili to historycy, jak powstała Polska. Czy jednak fantazja może zastąpić badania naukowe?

Już w średniowieczu podejmowano rozmaite próby odpowiedzi na pytanie o dzieje plemion polskich przed Piastami. Pierwszy polski dziejopisarz Gall Anonim w swojej kronice zamieścił legendę o początkach dynastii Piastów. Miała ona nie tyle relacjonować faktyczne wydarzenia, ile dowodzić ich praw do tronu.

Barwniejszą wizję początków państwa przedstawił z kolei Wincenty Kadłubek, biskup krakowski, który żył na przełomie XII i XIII w. To w jego kronice po raz pierwszy pojawiają się wzmianki o zmaganiach Lechitów, czyli legendarnych przodków Polaków, z Aleksandrem Wielkim czy Juliuszem Cezarem. Przekazy te traktować należy przede wszystkim jako przypowieści, które w średniowieczu tworzono, aby wskazać odbiorcom kroniki właściwe postawy i zachowania. Świadczą również nie tylko o fantazji, ale i szerokiej wiedzy autora kroniki, który dobrze, jak na tamte czasy, znał dzieje starożytne.

To, co jednak było zrozumiałe w przypadku średniowiecznego dziejopisarza, jest nie do przyjęcia współcześnie, gdy temat został już dobrze zbadany przez historyków i archeologów. Mimo to fantastyczne wątki starożytne wprowadzone przez Kadłubka do rozważań o przeszłości Polski są dziś nadal rozwijane. Zajmują się tym zwolennicy niemającej naukowych podstaw teorii o starożytnym imperium Wielkiej Lechii i rozpowszechniają je w internecie lub pseudohistorycznych publikacjach. Według wyznawców tej teorii w oficjalnej historii o początkach Polski pomijany jest jej najwcześniejszy rozdział, a więc czasy, gdy przyszli Polacy niepodzielnie panowali nad ogromnym obszarem rozciągającym się od Łaby po Wołgę. Ich państwo miało wówczas dominować militarnie nad swoimi – lepiej widocznymi na kartach historii – sąsiadami. Pamięć o tym niezwykłym mocarstwie miała podobno zostać celowo zatarta już po chrzcie Polski, dlatego do dziś zachowały się jedynie nieliczne dowody na jego istnienie.

Jednym ze śladów naszego „zapomnianego imperium" miałby być tekst umieszczony na kolumnie Zygmunta III Wazy w Warszawie. Tutaj emocje rozpala wzmianka o 43 królewskich poprzednikach władcy, wśród których zwolennicy Wielkiej Lechii widzieliby pewnie legendarnego Awiłłę Leszka. W rzeczywistości zapis na kolumnie odnosi się jednak nie do przodków z plemienia Lechitów, a z dynastii Wazów i trafnie określa Zygmunta jako 44. króla Szwecji. Rozczarowanym tym odkryciem można na pocieszenie przypomnieć, że pierwszy spośród szwedzkich władców, Eryk Zwycięski, panował dokładnie w czasach Mieszka I. Są zatem narody, których historia jest równie krótka jak nasza albo jeszcze krótsza.

PODYSKUTUJMY

1. Dlaczego pseudonaukowe teorie historyczne zdobywają popularność? Wyjaśnij to zjawisko na przykładzie Wielkiej Lechii.
2. Dlaczego średniowiecznemu kronikarzowi wolno było fantazjować, a współczesny historyk nie może zmyślać?
3. Czy internet może być wiarygodnym źródłem historycznym? Uzasadnij swoją opinię.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Wymień ludy, które zamieszkiwały przed Słowianami ziemie polskie.
2. Wyjaśnij, jak powiększyło się terytorium państwa Polan za panowania Mieszka I.
3. Przedstaw własną ocenę panowania Bolesława Chrobrego.
4. Podaj czynniki, które doprowadziły do kryzysu monarchii Piastów w pierwszej połowie XI w.
5. Wyjaśnij, dlaczego Kazimierz Odnowiciel przeniósł stolicę państwa polskiego do Krakowa.
6. Oceń panowanie Bolesława Śmiałego.
7. Wymień przyczyny powstania statutu Krzywoustego.

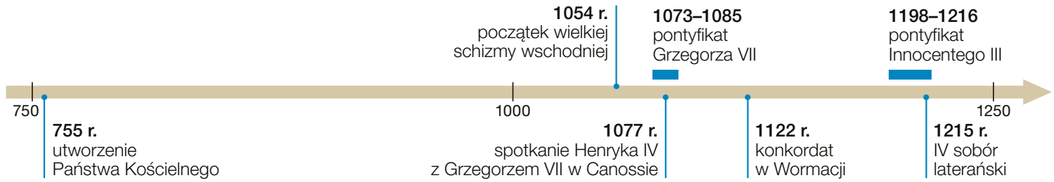
Krak des Chevaliers, XI w.

VI
PEŁNIA I SCHYŁEK ŚREDNIOWIECZA

1 Między cesarstwem a papiestwem
2 Wyprawy krzyżowe
3 Najazdy mongolskie
4 Wieś i miasto w średniowieczu
5 Kościół w średniowieczu
6 Europa późnego średniowiecza
7 Kultura średniowiecznej Europy

1 MIĘDZY CESARSTWEM A PAPIESTWEM

W średniowieczu kolejne próby odbudowy cesarstwa rzymskiego podejmowali Karol Wielki i Ottonowie. Łączyło ich dążenie do przywrócenia jedności świata chrześcijańskiego. Cesarz miał sprawować nie tylko władzę świecką, ale także zwierzchnictwo nad Kościołem. W XI w. powstała jednak odmienna wizja dotycząca tego, kto powinien mieć większe znaczenie w ówczesnej Europie. Jaki przebieg miała rywalizacja pomiędzy papieżem a cesarzem? Jaki był jej ostateczny wynik?

UPADEK AUTORYTETU PAPIEŻY

U schyłku starożytności biskupi Rzymu, czyli papieże, zdobyli dominującą pozycję w Kościele zachodnim. W kolejnych wiekach dochodziło jednak do częstych kryzysów papiestwa i – szerzej – Kościoła. Po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego w rozbitej politycznie Italii papieży pochłaniało bowiem przede wszystkim sprawowanie świeckiej władzy w Rzymie. Pozycja papiestwa ustabilizowała się dopiero w czasach Karolingów. Papieże byli w znacznym stopniu uzależnieni od władców Franków, gdyż zawdzięczali im utworzenie Państwa Kościelnego oraz bezpieczeństwo. Sytuacja zmieniła się w czasie kryzysu monarchii karolińskiej. Kolejnymi zwierzchnikami Kościoła zostawali kandydaci z możnych rodzin Rzymu, dbający głównie o interesy środowisk, z których się wywodzili. Narastał **nepotyzm** (łac. *nepos* – ‘wnuk’, ‘potomek’), czyli rozdawanie godności kościelnych krewnym. Oprócz tego powszechne stało się zjawisko **symonii**, czyli handlu stanowiskami kościelnymi. Zjawiskom tym towarzyszyły liczne skandale obyczajowe, w które byli uwikłani nawet papieże. W pozostałych krajach Kościół był w znacznym stopniu podporządkowany władcom świeckim, obsadzającym na stanowiskach kościelnych swoich krewnych lub zaufanych współpracowników. Piastowanie wysokich godności przynosiło znaczne dochody duchownym związanym ze świeckimi władcami, którzy w ten sposób zapewniali sobie w zamian niezbędne poparcie ze strony Kościoła.

CIEKAWOSTKA

Legenda o papieżycy Joannie

Z kryzysem Kościoła w IX w. wiąże się legenda o papieżycy Joannie – jedynej kobiecie, która miała rzekomo zasiadać na tronie papieskim. O jej losach opowiada XIII-wieczna kronika Marcina Polaka: *Po papieżu Leonie IV* [zmarł w 855 r.] *zasiadał Jan Anglik, wywodzący się z Moguncji, przez dwa lata, siedem miesięcy i cztery dni.* [...] *Ów, jak się uważa, był kobietą, która w wieku dziewczęcym przebrana za chłopca została uwieziona przez swojego kochanka do Aten. Tam taką wiedzę zdobyła, że nikt nie mógł się z nią równać, tak że gdy potem wykładała* [...], *wielkich uczonych miała za uczniów i słuchaczy. A gdy w mieście rozeszła się wieść o jej życiu i wiedzy, zgodnie przez wszystkich została wybrana na papieża. Lecz gdy była papieżem, zaszła w ciążę* [...]. *Nie znając prawdziwego terminu porodu* [...] *znalazła się w potrzebie między Koloseum a kościołem św. Klemensa i urodziła, a następnie w tym samym miejscu umarła i, jak powiadają, także tam została pochowana.* Choć zupełnie nieprawdziwa, historia o Joannie była chętnie powtarzana w średniowieczu i wykorzystywana do późniejszych ataków na Kościół.

Poród papieżycy Joanny 1 stał się popularnym tematem w późnym średniowieczu i okresie reformacji, gdy krytyka papiestwa stała się szczególnie silna.

▪ *rycina, Niemcy, XVI w.*

OPACTWO W CLUNY I POCZĄTEK REFORM KOŚCIOŁA

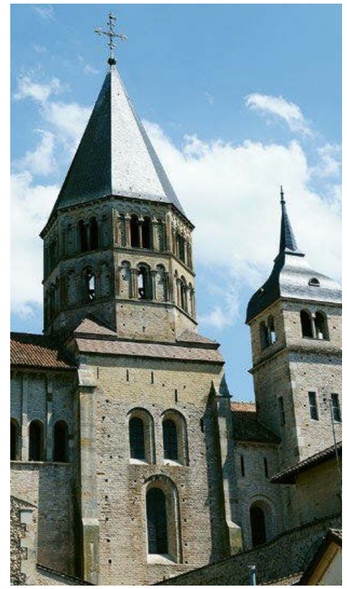
Widoczny upadek autorytetu duchownych sprawiał, że coraz częstsze były głosy domagające się reform w Kościele. Odnowa tej instytucji rozpoczęła się jednak nie w samym Rzymie, a w benedyktyńskim **opactwie w Cluny** [czyt.: kli**ni**] we Francji. Klasztor ten cieszył się dużą niezależnością od władz świeckich. Mnisi sami wybierali opata, a ten odpowiadał bezpośrednio przed papieżem, dzięki czemu możliwe było tu bardzo rygorystyczne przestrzeganie reguły zakonnej. Zachęcało to zakonników w wielu klasztorach w całej Europie do naśladowania rozwiązań z Cluny. W efekcie ze zdaniem opata z Cluny musiał liczyć się zarówno cesarz, jak i papież. W X i XI w. tym klasztorem kierowało tylko sześciu długowiecznych opatów, co dodatkowo w niespokojnym i zmiennym świecie wzmacniało ich autorytet. Równolegle działania prowadzące do przywrócenia znaczenia Kościoła podejmowali cesarze. Interweniowali nawet w Rzymie, gdy z powodu walk pomiędzy różnymi stronnictwami oprócz papieża urzędowało jednocześnie jeszcze dwóch wybranych nielegalnie **antypapieży**, którzy uzurpowali sobie władzę nad Kościołem.

Stopniowe umacnianie się zwolenników reformy Kościoła wywołało dalsze zmiany. Pierwszym ważnym krokiem kościelnej odnowy była zmiana sposobu wyboru papieża. Do tej pory, zgodnie ze starożytną tradycją, biskupa Rzymu teoretycznie powoływał „lud rzymski”, co oznaczało, że o obsadzie tronu św. Piotra decydowali rzymscy możnowładcy. W praktyce jednak w wybór głowy Kościoła ingerowali cesarze. W 1059 r. wprowadzono w zamian zasadę, że papieże będą wybierani przez kardynałów (łac. *cardinalis* – ‘główny’, ‘zasadniczy’), czyli najwyższych dostojników kościelnych. Na czas wyboru papieża mieli się oni zbierać w zamkniętym pomieszczeniu na obradach **konklawe** (łac. *con clave* – ‘pod kluczem’), aby uniknąć wszelkich zewnętrznych nacisków. Ustalona wówczas procedura obowiązuje w dużej mierze do dziś.

Konsekracja ołtarzy klasztoru w Cluny, przeprowadzona przez Urbana II 1. Pierwsze opactwo powstało tu już w pierwszej połowie X w., a następnie aż do końca XI w. było konsekwentnie rozbudowywane. Dostosowano je wówczas do potrzeb przybywających tam licznych pielgrzymów.

▪ *miniatura z kroniki, Francja, XII w.*

Opactwo w Cluny do naszych czasów zachowało się jedynie w niewielkim stopniu. Ogromna pięcionawowa bazylika została w XIX w. prawie w całości rozebrana.

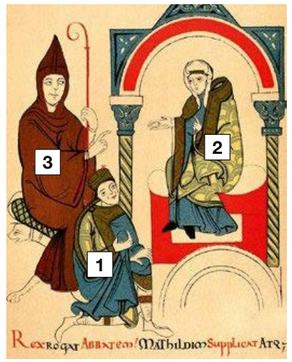
▪ *Cluny, fotografia współczesna*

REFORMA GREGORIAŃSKA

Wdrożone zmiany umocniły autorytet papieży. Kontynuował je **Grzegorz VII**, który objął tron papieski w 1073 r. i przez kolejnych 12 lat reformował Kościół, tocząc spór z cesarzem o prymat w świecie chrześcijańskim. Papież ten zlikwidował symonię oraz nakazał obowiązkowy **celibat**, czyli bezżenność duchowieństwa, co miało ograniczyć skandale obyczajowe. Kapłani nie mieli odtąd koncentrować się na zapewnianiu utrzymania małżonkom i potomstwu, a skupić się na posłudze duchowej. Przede wszystkim jednak Grzegorz VII, aby zapobiec dalszemu uzależnianiu Kościoła od władzy świeckiej, w 1075 r. zakazał władcom mianowania biskupów. Decyzja ta wywołała wielkie wzburzenie na europejskich dworach. Szczególnie duże niezadowolenie okazał król niemiecki, a późniejszy cesarz – **Henryk IV**. W ten sposób rozpoczął się **spór o inwestyturę**.

Gdy Henryk IV odmówił podporządkowania się decyzjom papieża, został obłożony **ekskomuniką**. Skutkiem było wykluczenie monarchy z Kościoła, a tym samym zwolnienie poddanych z przysięgi wierności wobec niego. W efekcie w Niemczech wybuchł bunt przeciwko Henrykowi IV, co zmusiło go do podjęcia wyprawy do Italii i ukorzenia się przed Grzegorzem VII. Dokonał tego za wstawiennictwem wpływowej władczyni Toskanii – **Matyldy**. Władca musiał stać przez trzy dni boso i w stroju pokutnym pod bramą zamku **w Canossie** [czyt.: kanossie] w północnej Italii, czekając na dopuszczenie przed oblicze Grzegorza VII. Dopiero wtedy uzyskał od papieża zdjęcie klątwy. Konflikt pomiędzy papieżem a cesarzem miał wpływ na politykę europejską. Władcy podzielili się na dwa obozy:

- obóz gregoriański popierający Grzegorza VII,
- obóz cesarski opowiadający się za Henrykiem IV.

Król Henryk IV [1] prosi o wstawiennictwo u Grzegorza VII rządzącą w północnych Włoszech Matyldę [2]. Rozmowie przysłuchuje się opat Hugo z opactwa w Cluny [3].

▪ *rycina, Włochy, XI w.*

Inwestytura – nadanie lenna przez seniora.
Ekskomunika – wyłączenie ze wspólnoty wiernych, co wiąże się m.in. z odmową udzielania sakramentów.

TEKST ŹRÓDŁOWY

DYKTAT PAPIESKI

Z czasów pontyfikatu Grzegorza VII pochodzi dokument zawierający jego koncepcję władzy papieskiej w świecie chrześcijańskim. Tekst ten został zatytułowany *Dictatus papae* [czyt.: diktatus pape] – dosłownie *Dyktat papieski*.

1. Kościół rzymski przez samego Boga został założony.
2. Tylko sam biskup rzymski może być prawnie nazwany biskupem powszechnym.
3. Tylko on sam może biskupów składać z godności [odwoływać biskupów ze stanowisk] *lub do nich przywracać.* [...]
6. Z obłożonymi przez niego klątwą nie wolno przebywać w jednym domu. [...]
8. On sam tylko może używać insygniów cesarskich.
9. Tylko papieża stopy całować mają wszyscy książęta. [...]
12. Jemu wolno władcami rozporządzać [a więc i cesarzy z tronu składać]. [...]
18. Orzeczenie jego przez nikogo nie może być zaczepione [unieważnione], *on sam zaś może unieważniać* [orzeczenia] *wszystkich innych.*
19. Przez nikogo nie może być on sądzony. [...]
22. Kościół rzymski nigdy nie pobłądził i po wszystkie czasy, wedle świadectwa Pisma Świętego, w żaden błąd nie popadnie.
23. Biskup rzymski, jeśli kanonicznie został obrany, dzięki zasługom św. Piotra, niewątpliwie staje się świętym [...].
26. Nikt nie ma być uważany za katolika, kto nie zgadza się z Kościołem rzymskim.
27. On może poddanych zwalniać od wierności bezecnym [złym władcom].

Źródło: *Dictatus papae*, [w:] *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 126–127.

? **1.** Oceń, które z postulatów wyrażonych w cytowanym dokumencie najsilniej ograniczały władzę cesarza.
2. Przedstaw negatywne zjawiska związane z funkcjonowaniem Kościoła, które mogły zostać ograniczone dzięki zasadom wprowadzonym przez Grzegorza VII.

W spór ten włączył się również władca Polski Bolesław Śmiały (więcej na temat jego panowania na s. 204–205), który dzięki wspieraniu Grzegorza VII otrzymał od niego zgodę na koronację królewską.

Przewaga papieża Grzegorza VII nad cesarzem Henrykiem IV okazała się krótkotrwała. Uwolniony od klątwy cesarz wrócił do kraju, pokonał buntowników i ponownie wystąpił przeciw papieżowi. Tym razem zdobył poparcie części kardynałów, którzy na jego wniosek powołali innego papieża. Grzegorz VII musiał uciekać z Rzymu i wkrótce zmarł. Nie zakończyło to jednak sporu o inwestyturę, który trwał jeszcze kilkadziesiąt lat.

W 1122 r. konflikt zakończył się porozumieniem, czyli **konkordatem** zawartym **w Wormacji** przez cesarza Henryka V i papieża Kaliksta II. Przyjęto kompromisowe rozwiązanie:

- biskupi mieli być wybierani przez kanoników, czyli duchownych tworzących kapitułę w każdej diecezji i zatwierdzani przez papieża;
- papież miał nadawać godność biskupią przez wręczenie pierścienia i pastorału;
- cesarz odbierał od nowego dostojnika przysięgę wierności i nadawał **beneficja**, czyli uposażenie przysługujące biskupowi z racji sprawowanego urzędu.

POSTAĆ HISTORYCZNA

GRZEGORZ VII

ok. 1020–1085

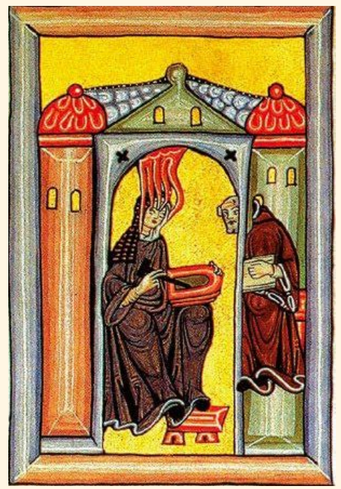
Papież w latach 1073–1085, święty Kościoła katolickiego. Pochodził z ubogiej rodziny. Nosił imię Hildebrand. Wykształcenie zdobył w zakonie benedyktynów. Następnie ściśle związał się z obozem zwolenników reform Kościoła i blisko współpracował z kolejnymi papieżami. W 1073 r. sam został wybrany papieżem. Dążył do odnowy moralnej Kościoła i wcielenia w życie idei uniwersalizmu papieskiego, a więc podporządkowania władzy papieża całego świata chrześcijańskiego. Ogłoszenie planowanych reform w 1075 r. wywołało ostry spór z królem niemieckim Henrykiem IV o inwestyturę, czyli prawo mianowania biskupów. Ogłosił ekskomunikę władcy Niemiec, zwalniając tym samym poddanych z obowiązku posłuszeństwa. Mimo to konflikt ten doprowadził do ucieczki papieża z Rzymu w 1084 r. Grzegorz VII wkrótce zmarł na wygnaniu.

KOBIETY W ŚREDNIOWIECZU

W średniowieczu funkcje, które pełniły kobiety, były ściśle związane z ich przynależnością stanową. Chłopki i mieszczki jako żony zwykle zajmowały się prowadzeniem domu i wraz z mężami powiązanego z nim gospodarstwa czy warsztatu. Żony rzemieślników trudniły się dodatkowo drobnym handlem, a po śmierci męża same zawiadywały warsztatem.

Kobiety z możnych rodów odgrywały rolę żon i matek, ale niekiedy – dzięki własnym talentom i okolicznościom – zyskiwały znaczne wpływy. Dobrym przykładem są losy **Matyldy z Toskanii** – władczyni rozległych ziem położonych w północnej Italii. Matylda sprzyjała działaniom Grzegorza VII. To właśnie do niej należał zamek w Canossie, przed którego bramą Henryk IV oczekiwał na spotkanie z papieżem. Matylda była rzeczywistą władczynią swoich ziem – sama nimi rządziła, zdarzało jej się również prowadzić wojska do bitwy.

Inne możliwości otwierał przed kobietami z zamożnych rodów Kościół. Największą władzę uzyskiwały przełożone najważniejszych klasztorów żeńskich, które były nie tylko miejscami modlitwy, ale także ośrodkami nauki i sztuki. Dobrze świadczy o tym *Ogród przysmaków* – bogato ilustrowane dzieło przeoryszy klasztoru z Alzacji Herrady z Landsbergu. Korzystając z fragmentów pism starożytnych, stworzyła ona encyklopedię dla innych spragnionych wiedzy mniszek. W tym czasie klasztory stały się jedynym miejscem, w którym kobiety, w tym te z wpływowych rodów, mogły rozwijać swoje pasje.

Hildegarda z Bingen była jedną z najbardziej wpływowych kobiet średniowiecza. Ta niezwykle uzdolniona mniszka żyła w XII w. w Niemczech i była jak na tamte czasy wyjątkowo dobrze wykształcona. Uznawano ją za niekwestionowany autorytet w wielu dziedzinach. Zajmowała się bowiem filozofią, medycyną, botaniką, a także komponowała muzykę.

▪ *ilustracja, Niemcy, XII w.*

? Odszukaj informacje o innych znanych kobietach żyjących w średniowieczu i ich osiągnięciach.

Konflikt pomiędzy papieżem Grzegorzem VII 1 a królem niemieckim Henrykiem IV 2 (późniejszym cesarzem) składał się z dwóch etapów. Ostatecznie król Niemiec wybrał antypapieża Klemensa III 3 i wypędził dotychczasowego biskupa Rzymu.

▪ *ilustracja, Włochy, XII w.*

PAPIESTWO U SZCZYTU POTĘGI

Po kolejnych kilkudziesięciu latach papiestwo znalazło się u szczytu potęgi politycznej. W 1197 r. zmarł cesarz Henryk VI, nie pozostawiając dorosłego następcy, a rok później papieżem został świetnie wykształcony zwolennik prymatu papiestwa w chrześcijaństwie, **Innocenty III**. Scentralizował on zarządzanie Kościołem, szereg decyzji zastrzegając wyłącznie dla siebie. Klasztory wyłączał spod władzy biskupów i poddał je bezpośrednio swojemu zwierzchnictwu. W **1215 r.** zwołał sobór, który zatwierdził absolutną władzę papieża w Kościele (o Innocentym III zob. też na s. 253–254).

EUROPA W XI–XII WIEKU

?
1. Wymień kraje słowiańskie, które przyjęły chrześcijaństwo zachodnie.
2. Wymień regiony Europy znajdujące się poza kontrolą chrześcijan.

W rezultacie umocnienia pozycji papiestwa Innocentemu III dwukrotnie udało się narzucić swojego kandydata w trakcie walk o tron cesarski. Jego polityczny autorytet uznali królowie Francji i Anglii. Tam, gdzie papież nie znajdował posłuchu, korzystał z narzędzia klątwy. Obłożonego nią władcę opuszczali poddani w obawie przed karą wiecznego potępienia.

Chociaż następcy Innocentego III nie dorównywali mu wpływami, to aż do końca XIII w. w Europie panował okres **uniwersalizmu papieskiego**, a więc władzy papieża zarówno nad Kościołem, jak i dominacji nad władcami świeckimi.

Tron papieski w rzymskiej bazylice św. Jana na Lateranie przypomina, że biskupi Rzymu nie zawsze rezydowali w Watykanie.

▪ *fotografia współczesna, Rzym*

WIELKA SCHIZMA WSCHODNIA

Na epokę odnowy Kościoła zachodniego przypadło pogłębienie podziałów w stosunkach z Kościołem wschodnim. Wpływ na to miało podkreślanie prymatu biskupa Rzymu, co patriarcha Konstantynopola odbierał jako zagrożenie dla swojej pozycji. Do tego doszły różnice doktrynalne, m.in. używanie do komunii na Zachodzie opłatka zamiast chleba. W **1054 r.** legaci papieża Leona IX w Konstantynopolu wyklęli patriarchę, a on odwzajemnił ten gest. W ten sposób rozpoczęła się tzw. **schizma wschodnia**. Wynikający z niej podział chrześcijan obowiązuje do dziś.

POSTAĆ HISTORYCZNA

INNOCENTY III

ok. 1160–1216

Papież w latach 1198–1216. Urodził się w Italii, w rodzinie hrabiów Segni [czyt.: seni]. Gruntowne wykształcenie zyskał w trakcie studiów w Paryżu i Bolonii. Wybrany na papieża w 1198 r., podjął szereg ważnych politycznie decyzji: zainicjował IV i V krucjatę do Ziemi Świętej, a także krucjatę przeciw albigensom. Jednocześnie popierał walkę z Maurami w Hiszpanii i wspierał szerzenie misji chrystianizacyjnej wśród ludów nadbałtyckich, m.in. ustanowił dla Prus pierwszego biskupa – Chrystiana. Jako że dostrzegał konieczność reform, zwołał sobór laterański IV, podczas którego przeprowadzono liczne zmiany organizacyjne w Kościele. Zakceptował utworzenie zakonów dominikanów i franciszkanów. Był zwolennikiem nie tylko pełnej niezależności Kościoła od władz świeckich, lecz także dominacji nad nimi. Konsekwentna polityka tego papieża, prowadzona w sprzyjającej sytuacji, sprawiła, że jego pontyfikat uważany jest za szczyt potęgi politycznej papiestwa.

ĆWICZENIA

1. Przedstaw zjawiska świadczące o kryzysie w Kościele zachodnim w IX i X w.
2. Omów pierwsze reformy w Kościele zachodnim i wymień ich główne ośrodki.
3. Opisz przebieg sporu pomiędzy Grzegorzem VII i Henrykiem IV.
4. Wyjaśnij, dlaczego pontyfikat Innocentego III i jego następców nazywa się okresem uniwersalizmu papieskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Kracik, *Grzegorz VII*, Kraków 2005.
E.W. Wies, *Cesarz Henryk IV. Canossa i walka o panowanie nad światem*, tłum. P. Kaczorowski, Warszawa 2000.

2 WYPRAWY KRZYŻOWE

Pogorszenie się relacji pomiędzy Kościołem zachodnim i wschodnim przypadło na czas, gdy cesarstwo bizantyjskie musiało się zmierzyć z nowym zagrożeniem. U jego granic powstało bowiem agresywne państwo Turków seldżuckich. Ekspansja tego ludu miała także istotny wpływ na życie chrześcijan, ponieważ odcinała drogę do najświętszych miejsc ich religii: Grobu Pańskiego i Kalwarii w Jerozolimie. Co w tej sytuacji zrobili wyznawcy chrześcijaństwa? Do jakich skutków doprowadziła konfrontacja dwóch cywilizacji?

POCZĄTEK ZAGROŻENIA TURECKIEGO

W XI w. na Bliski Wschód przybył nowy lud – **Turcy seldżuccy**. Chociaż byli wyznawcami islamu, to ich ekspansja była skierowana początkowo przeciw Arabom. Turcy zdobyli stolicę kalifów – Bagdad, jak również opanowali obszar Palestyny wraz z Jerozolimą. Zaatakowali następnie z sukcesem azjatyckie posiadłości cesarstwa bizantyjskiego, które stanęło tym samym na skraju przepaści. Cesarz szukał pomocy, a mógł ją uzyskać jedynie od chrześcijańskiej Europy Zachodniej. Podjąć walkę z nowymi napastnikami na Wschodzie było skłonne zwłaszcza papiestwo, które mogło w ten sposób zwiększyć swój autorytet wśród chrześcijan. Już papież Grzegorz VII planował organizację antytureckiej wyprawy, a do tego pomysłu pod wpływem kolejnych próśb Bizantyjczyków powrócił **Urban II**. W **1095 r.**, w trakcie synodu biskupów **w Clermont** [czyt.: kler**mą**] we Francji, wystąpił publicznie z poruszającą mową, wzywając do udzielenia wsparcia chrześcijanom ze Wschodu (zob. tekst źródłowy na stronie obok).

PIERWSZA KRUCJATA

Już wiosną 1096 r. w stronę Ziemi Świętej wyruszyła tzw. **wyprawa ludowa**, złożona z chłopów, biedoty miejskiej, ludzi z marginesu, ale też zubożałych rycerzy z północnej i wschodniej Francji. Jej uczestnicy nie do końca orientowali się, jaką odległość mają do przebycia, dlatego szybko pojawiły się problemy z zaopatrzeniem. W mijanych miastach często dopuszczali się pogromów Żydów, których uznawali za wrogów Chrystusa. Ci spośród pierwszych krzyżowców, którym udało się dotrzeć do Azji, bez większego trudu zostali pokonani przez Turków.

Właściwa **I krucjata** rozpoczęła się jesienią 1096 r. W jej skład weszli głównie rycerze francuscy oraz normańscy (z Normandii i Sycylii). Wielu z nich wyruszyło na nią nie tylko ze względu na uczucia i potrzeby religijne. Pałali także chęcią przeżycia egzotycznej przygody i mieli nadzieję na zdobycie cennych łupów. Dowództwo wyprawy spoczywało w rękach nielicznych wielkich możnych, wśród których prymat zdobył książę lotaryński **Gotfryd de Bouillon** [czyt.: bu**ją**]. W sumie zebrane wojska składały się z kilku tysięcy konnych i kilkudziesięciu tysięcy pieszych rycerzy oraz towarzyszących im sług.

Prowadzone z różnych stron oddziały krzyżowców połączyły się z wojskami bizantyjskimi dopiero pod murami Konstantynopola, gdzie szybko okazało się, że ich współdziałanie nie będzie łatwe. Obie strony traktowały się z dużą nieufnością: Bizantyjczycy uważali „Franków" za barbarzyńców, ci z kolei podejrzewali bizantyjskich sprzymierzeńców o zdradę. Ostatecznie jednak – przy pomocy floty bizantyjskiej i weneckiej – zgromadzonym wojskom udało się przeprawić do Azji i pokonać zaskoczonych Turków. W ciągu długiej kampanii rycerstwo przemierzyło Azję Mniejszą i wkroczyło do Syrii, a następnie do Palestyny, zdobywając kolejne punkty oporu. Latem 1099 r. krzyżowcy stanęli pod murami Jerozolimy i po kilkutygodniowym oblężeniu ją zdobyli. Znaczną część mieszkańców miasta wymordowano, a ich mienie rozgrabiono (zob. infografika na s. 226–227).

Na opanowanych przez krzyżowców terenach utworzono **Królestwo Jerozolimskie**, którego władcą został Gotfryd de Bouillon – przybrał on jednak skromny tytuł „obrońcy Grobu Świętego". Po rychłej śmierci Gotfryda, w 1100 r., jego brat Baldwin nie miał już takich skrupułów i ogłosił się królem jerozolimskim. Nowe państwo zorganizowano według zachodnioeuropejskich wzorców lennych, a podlegały mu mniejsze państwa: Księstwo Antiochii oraz hrabstwa Edessy i Trypolisu. (porównaj z mapą na s. 228).

Piotr Pustelnik stanął na czele wyprawy ludowej liczącej ok. 40 tys. osób i poprowadził ją w kierunku Palestyny. Jego armia składała się z chłopów, włóczęgów, przestępców i w niewielkim stopniu z rycerzy. Poniosła całkowitą klęskę natychmiast po wkroczeniu na tereny kontrolowane przez muzułmanów.

▪ *miniatura, Europa, XIII w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Dlaczego wezwanie do krucjaty wywołało szeroki odzew?

Wyprawy krzyżowe miały nie tylko przyczyny religijne, lecz także ekonomiczne. W Europie Zachodniej było odczuwalne przeludnienie, a feudałowie mieli problem z zapewnieniem odpowiedniego bytu swoim młodszym synom, którym nie przypadała ziemia w spadku. Nowe podboje mogły te problemy rozwiązać.

Duży wpływ na popularność ruchu krucjatowego miało nauczanie Kościoła z X i XI w., w którym z jednej strony propagowano ideał rycerza Chrystusa – obrońcy wiary, a z drugiej strony hasła **pokoju bożego**. Te ostatnie zachęcały rycerstwo do powstrzymywania się od walk pomiędzy chrześcijanami. W efekcie upowszechniło się przekonanie, że prawdziwy rycerz powinien walczyć za wiarę.

Wspólna wyprawa chrześcijan do Ziemi Świętej zgodnie z ideą pokoju bożego miała zapewnić pielgrzymom dostęp do miejsc świętych, rycerstwu łupy i nowe ziemie, a chrześcijańskiej Europie spokój.

▪ *miniatura, Francja, XIII w.*

? Kogo obowiązywały zasady bożego pokoju?

TEKST ŹRÓDŁOWY

MOWA PAPIEŻA URBANA II NA SYNODZIE W CLERMONT W 1095 ROKU

Wystąpienie Urbana II skierowane do tłumów zgromadzonych pod miastem wzbudziło entuzjazm. Zostało przytoczone m.in. w kronice Fulchera z Chartres [czyt.: fulszera z szartr].

Wszak jest koniecznością, abyście niezwłocznie podążyli z pomocą waszym braciom zamieszkującym na Wschodzie i potrzebującym waszej [...] *pomocy. Na nich zwalili się bowiem* [...] *Turcy i Arabowie, którzy dotarli aż do Morza Śródziemnego* [Egejskiego] [...]. *Zajmując coraz dalsze ziemie tychże chrześcijan, oni uzyskali nad nimi przewagę niejednokrotnie rozbijając ich w walce, wielu zabili lub wzięli do niewoli, kościoły porozbijali, a imperium spustoszyli.* [...] *Dlatego zwracam się z pokorną prośbą* [...], *abyście* [...] *częściej nakłaniali wszystkich* [...], *aby oni w porę pomogli wschodnim chrześcijanom i wypędzili z granic chrześcijańskiego świata ludzi tego niecnego rodzaju.* [...]

Wszystkim idącym tam, w wypadku ich zgonu na lądzie czy na morzu lub w boju z poganami, od tej chwili odpuszczone będą grzechy. To przyrzeczenie idącym daję ja jako upoważniony przez Boga. [...] *Niech się obecnie staną rycerzami ci, którzy przedtem byli rozbójnikami. Niech obecnie prowadzą sprawiedliwą walkę z barbarzyńcami ci, którzy poprzednio walczyli przeciw braciom i współrodakom. Niech otrzymają teraz wieczną nagrodę ci, którzy dawniej za małą zapłatę byli najemnikami.* [...]

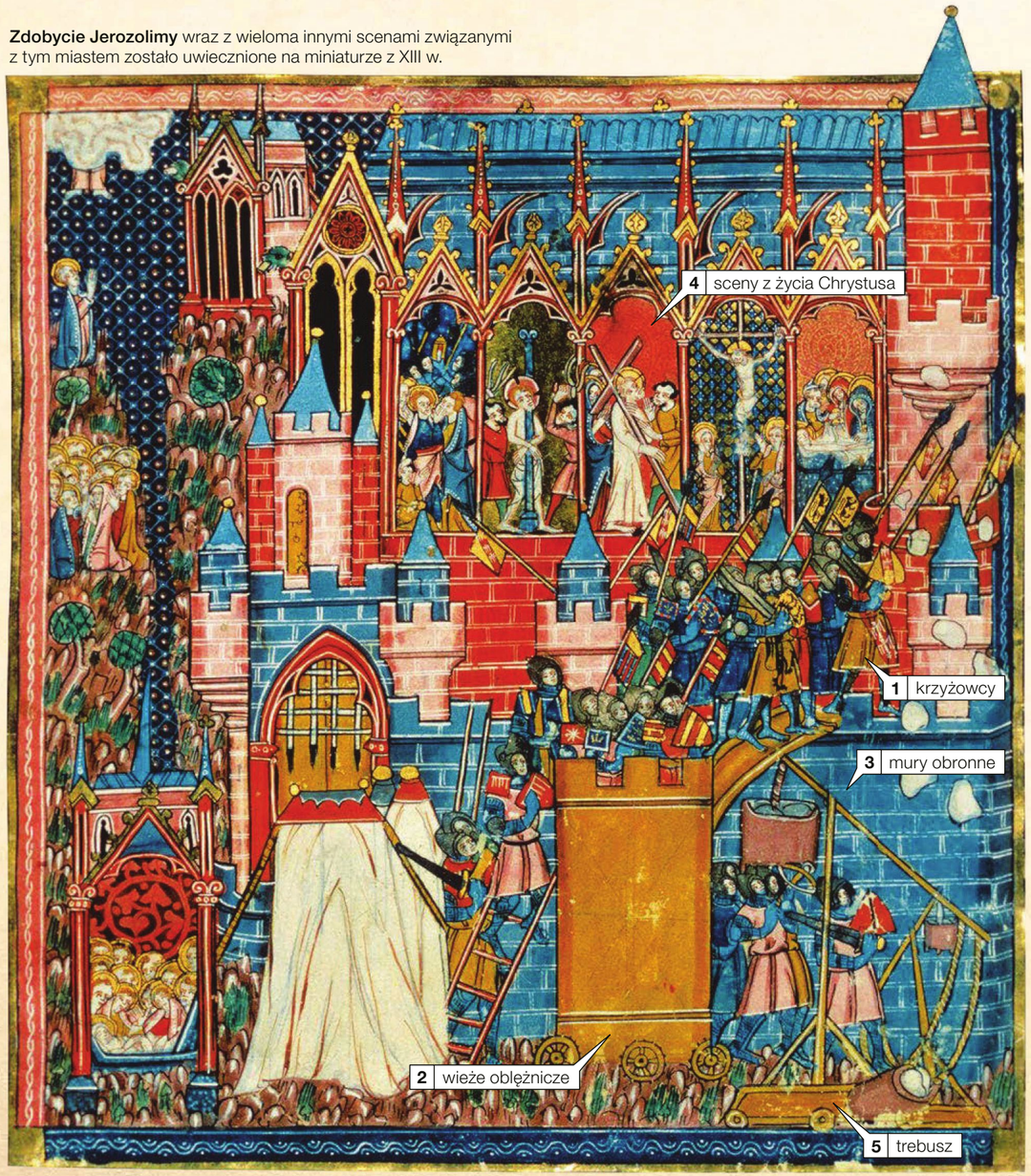
Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 151–152.

? 1. Wyjaśnij, co miało być celem wyprawy, do której podjęcia wzywał papież.
2. Przedstaw, jak papież zachęcał chrześcijan do udziału w wyprawie krzyżowej.

ZDOBYCIE JEROZOLIMY

Wydarzeniem, które zadecydowało o powodzeniu I krucjaty i opanowaniu Ziemi Świętej, było zdobycie Jerozolimy. Oblężenie miasta rozpoczęło się na początku czerwca 1099 r. Najpierw najeźdźców ograniczał przede wszystkim brak drewna niezbędnego do budowy maszyn oblężniczych. Gdy zdecydowano się jednak na ten cel poświęcić statki, którymi przybyła część krzyżowców, sytuacja obrońców Jerozolimy stała się trudna. Wojska chrześcijańskie dowodzone przez Gotfryda de Bouillon przeprowadziły decydujący atak 15 lipca 1099 r. Po opanowaniu Jerozolimy zwycięzcy dokonali rzezi obrońców i ludności cywilnej.

Zdobycie Jerozolimy wraz z wieloma innymi scenami związanymi z tym miastem zostało uwiecznione na miniaturze z XIII w.

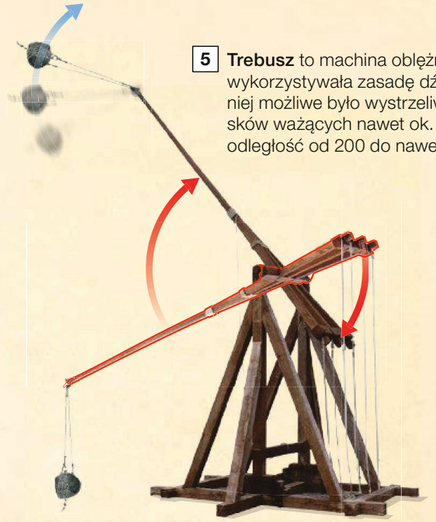

1 **Krzyżowcy** zostali przedstawieni na miniaturze ze znacznie późniejszym wyposażeniem, pochodzącym z czasów, kiedy wykonano miniaturę (XIII w.), a nie z okresu I krucjaty (przełom XI i XII w.).

2 **Wieże oblężnicze** pozwalały oblegającym dostać się na mury miejskie, a także były wyśmienitym punktem strzeleckim dla łuczników. 15 lipca 1099 r. krzyżowcom udało się dopchać jedną z dwóch zbudowanych wież do murów Jerozolimy, z jej szczytu wedrzeć się na nie, a potem do miasta.

3 **Mury obronne**, baszty oraz brama Jerozolimy na miniaturze zostały namalowane w popularnym w XIII w. stylu gotyckim, który w chwili zdobycia tego miasta jeszcze nie istniał.

4 **Sceny z życia Chrystusa** związane z Jerozolimą ukazano w górnej części malowidła. Informowano w ten sposób odbiorcę, jakie miasto zostało przedstawione na ilustracji. Dodatkowo wyjaśniano, z jakiego powodu krzyżowcy chcieli zająć święte dla chrześcijan miejsce.

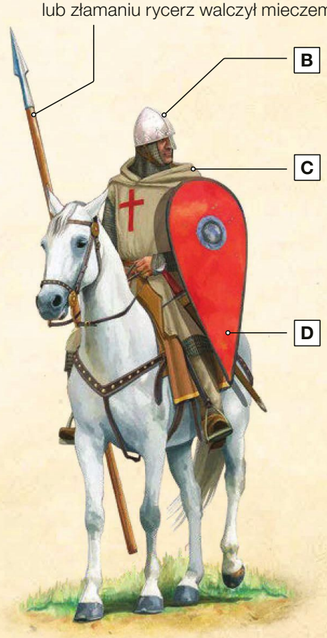

5 **Trebusz** to machina oblężnicza, która wykorzystywała zasadę dźwigni. Dzięki niej możliwe było wystrzeliwanie pocisków ważących nawet ok. 100 kg na odległość od 200 do nawet 450 m.

Krzyżowcy i wojownicy arabscy

Zarówno w armii krzyżowców, jak i wojskach arabskich najważniejszą formacją była konnica. Wojownicy muzułmańscy byli zdecydowanie lżej opancerzeni, a o ich skuteczności decydowały zwrotność oraz zastosowanie łuków.

A **Włócznia** stanowiła podstawową broń krzyżowca. Po jej wyrzuceniu lub złamaniu rycerz walczył mieczem.

B **Hełm** z nosalem osłaniał głowę i twarz krzyżowca.

C **Tunika** nakładana na kolczugę chroniła rycerza przed upałem. Umieszczony na niej krzyż był symbolem krzyżowców.

D **Tarcza** w kształcie migdała pozwalała zasłonić się przed strzałami i ciosami zadawanymi bronią białą.

E **Kolczuga** osłaniała tylko tułów i ramiona jeźdźca arabskiego, aby nie krępować jego ruchów.

F **Łuk** był niezwykle skuteczną bronią arabskich wojowników. Dzięki doskonałemu wyszkoleniu potrafili oni oddawać strzały w czasie jazdy.

G **Szabla** była wytrzymała, a jej kształt sprawiał, że można było się nią posługiwać w walce znacznie sprawniej niż mieczem.

H **Niewielka tarcza** była używana podczas walki wręcz, a podczas jazdy przytraczano ją do konia.

?

1. Opisz przebieg oblężenia Jerozolimy, wykorzystując średniowieczną miniaturę.
2. Wskaż na miniaturze elementy, które zostały przedstawione w sposób niezgodny z realiami czasu I krucjaty. Z czego wynikają te niekonsekwencje?

POWSTANIE ZAKONÓW RYCERSKICH

Utworzone ogromnym kosztem państwa krzyżowców na Bliskim Wschodzie były słabe, niewielkie i zagrożone atakami muzułmanów. Dodatkowo wielu spośród uczestników I krucjaty nie chciało pozostać na Wschodzie i wróciło w rodzinne strony, choć ci, którzy się na to nie zdecydowali, otrzymali większe lub mniejsze lenna. Konieczny był zatem stały napływ posiłków z Europy. Służyć temu miało utworzenie **zakonów rycerskich** (o ich dalszych losach w Warto wiedzieć na następnej stronie). Wstępujący do nich rycerze składali zwykłe śluby zakonne (ubóstwa, czystości i posłuszeństwa), a dodatkowo ślubowali walkę z niewiernymi.

- Pierwszy zakon tego typu został założony w 1118 r. przez grupę francuskich rycerzy, których – od położenia ich siedziby w sąsiedztwie Świątyni Salomona – nazwano **templariuszami** (łac. *templum* – świątynia).

Pieczęć templariuszy przedstawiała dwóch rycerzy dosiadających jednego konia. Miało to symbolizować ślubowane przez rycerzy zakonnych ubóstwo.

▪ *rysunek, Francja, XIX w.*

WYPRAWY KRZYŻOWE

państwa chrześcijańskie
państwa muzułmańskie
obszary zamieszkane przez pogan

Państwa założone przez krzyżowców:
Królestwo Jerozolimskie i jego lenna w latach 1099–1187
cesarstwo łacińskie w latach 1204–1261
granice państw w II poł. XII w.

Wyprawy krzyżowe:
I w latach 1096–1099
II w latach 1147–1149
III w latach 1189–1192
IV w latach 1202–1204
† miejsce ogłoszenia I krucjaty do Ziemi Świętej
⚔ ważniejsze bitwy
zamki krzyżowców

?
1. Wymień kraje, które musieli przebyć krzyżowcy podróżujący do Ziemi Świętej drogą morską i lądową.
2. Podaj nazwę państwa krzyżowców, które było najbardziej wysunięte na wschód.

- W 1150 r. powstał kolejny zakon rycerski, a ponieważ był związany z jerozolimskim szpitalem św. Jana – właśnie od tego patrona (łac. *Joannes*) jego rycerzy zwano **joannitami**.
- W 1190 r. powołano Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie, w skrócie nazywany Zakonem Niemieckim, a w Polsce – **krzyżackim**.

Zgrupowani w zakonach rycerze przede wszystkim doskonalili się w rzemiośle wojennym, tradycyjne powinności zakonników ograniczając do minimum. Na czele zakonu stał wielki mistrz, a braci obowiązywała wojskowa dyscyplina. Idea zakonów rycerskich spotkała się z uznaniem w Europie, co wyrażało się głównie w hojnych nadaniach posiadłości ziemskich. W efekcie wielcy mistrzowie stali się niezależnymi graczami politycznymi, co z czasem zaczęło budzić krytykę i niechęć europejskich władców. Mimo wszystko zakony odegrały ważną rolę w walkach prowadzonych przez Królestwo Jerozolimskie, istotnie wpłynęły także na rozwój etosu rycerskiego (więcej o etosie zob. na s. 171 i 173).

Wyprawy krzyżowe do Ziemi Świętej

Krucjata	Data	Skutki
wyprawa ludowa	1096	• pogromy Żydów • rabunki na trasie przemarszu • klęska w starciu z muzułmanami
I	1096–1099	• podbój Palestyny • utworzenie państw krzyżowców
II	1147–1149	• klęska rycerstwa europejskiego
III	1189–1192	• porozumienie Ryszarda Lwie Serce z Saladynem – podział wpływów w Ziemi Świętej
IV	1202–1204	• zdobycie Konstantynopola • utworzenie cesarstwa łacińskiego
wyprawy dziecięce	1212	• zaginięcie, śmierć lub niewola uczestników wyprawy
V	1217–1221	• podczas marszu na Kair otoczenie i zmuszenie krzyżowców do opuszczenia Egiptu
VI	1248–1254	• klęska krzyżowców w Egipcie • król Francji w niewoli muzułmanów
VII	1270	• śmierć Ludwika Świętego • ostateczna klęska krzyżowców

KOLEJNE KRUCJATY

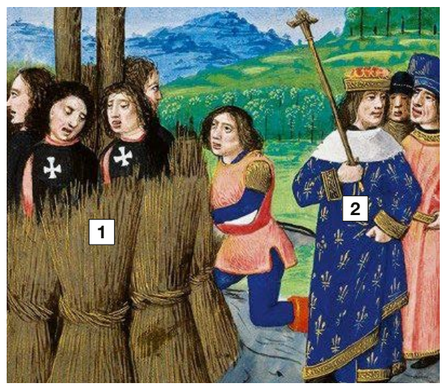
W 1144 r. krzyżowcy ponieśli pierwszą stratę terytorialną – muzułmanie zajęli hrabstwo Edessy. Wydarzenie to zmobilizowało europejskie rycerstwo do podjęcia **II krucjaty** (1147–1149), na której czele stanęli król niemiecki Konrad III oraz król francuski Ludwik VII. Nieporozumienia pomiędzy władcami sprawiły jednak, że wyprawa zakończyła się fiaskiem. W następnych latach ważne zmiany zaszły w świecie islamu: władzę w Egipcie objął **Saladyn** – zdolny polityk i dowódca, który zjednoczył Arabów i Turków (zob. jego biogram na s. 230). W 1187 r. prowadzone przez niego wojska rozbiły siły krzyżowców, a wkrótce zdobyły także Jerozolimę i większość

WARTO WIEDZIEĆ

Dalsze losy zakonów rycerskich

Utworzone w czasach wypraw krzyżowych zakony z czasem – gdy Europa pogodziła się już z utratą Jerozolimy – musiały znaleźć dla siebie nowe pola działania. Najdłużej walkę z Turkami kontynuowali joannici, którzy po wyparciu z Królestwa Jerozolimy osiedlili się na Rodos, gdzie utrzymali się do początków XVI w. Później z kolei przenieśli się na Maltę i pod nazwą kawalerów maltańskich działają do dziś. Zakon Niemiecki (krzyżacki) szybko przeniósł się nad Bałtyk i stworzył własne państwo w Prusach. Najgorszy los spotkał templariuszy, których bogactwa zapragnął przejąć francuski król Filip IV Piękny (więcej o jego polityce na s. 255). W efekcie templariusze zostali fałszywie oskarżeni o czary i kult Szatana, zakon zlikwidowano, a jego majątek został skonfiskowany. Ostatni wielki mistrz templariuszy Jakub de Molay [czyt.: mo**le**] spłonął na stosie w 1314 r.

? Odszukaj informacje na temat obecności zakonów rycerskich na ziemiach polskich.

Templariusze 1 na stos trafili w wyniku oskarżenia ich m.in. o herezję i czary przez króla Francji Filipa IV Pięknego 2. Władca wymógł na papieżu likwidację zakonu, wielu templariuszy skazał na śmierć i przejął ogromny majątek, jakim dysponowali we Francji.

▪ *miniatura, Francja, XV w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRYDERYK BARBAROSSA

ok. 1122–1190

Król Niemiec od 1152 r., cesarz rzymski od 1155 r. Dążył do umocnienia władzy cesarskiej w Niemczech i we Włoszech, co doprowadziło do ponownego ożywienia konfliktu z papiestwem. Sześciokrotnie wyprawiał się do Włoch. Ostatecznie w bitwie pod Legnano [czyt.: leniano] w 1176 r. został pokonany przez koalicję miast włoskich i musiał zawrzeć z nimi i z papieżem pokój. Fryderyk – realizując program władzy uniwersalnej cesarza – umocnił swoje wpływy w Czechach i kilkakrotnie interweniował w Polsce. W 1189 r. stanął na czele zorganizowanej przez siebie III krucjaty, podczas której utonął w rzece Salef.

pozostałych miast i twierdz, kontrolowanych dotąd przez chrześcijan. Na ratunek chrześcijanom wyruszyła III krucjata (1189–1192), kierowana przez władców:

- cesarza Fryderyka Barbarossę,
- króla Anglii Ryszarda Lwie Serce,
- króla Francji Filipa II Augusta.

Prowadzone przez nich oddziały odniosły kilka sukcesów, lecz ostatecznie okazały się zbyt słabe, aby pokonać armię Saladyna i odzyskać Jerozolimę.

Kolejną próbę podjęto na początku XIII w., jednak uczestnicy **IV krucjaty** (1202–1204) w ogóle nie dotarli na Wschód. Wezwani przez jednego z uczestników rywalizacji o tron cesarski, uderzyli na Konstantynopol, który zdobyli i złupili. Następnie miasto to uczynili stolicą nowo utworzonego **cesarstwa łacińskiego**, które funkcjonowało kilkadziesiąt lat. Uczestnicy wyprawy zostali potępieni przez głównego organizatora krucjaty – papieża Innocentego III. Taki przebieg IV krucjaty przyczynił się do upadku idei ruchu krucjatowego. Jeszcze w 1229 r. cesarz Fryderyk II na krótko odzyskał Jerozolimę, ale nie zmieniło to losu państw chrześcijańskich w Ziemi Świętej. Europejczycy byli stopniowo wypierani z kolejnych miast i zamków w Palestynie. Po utracie Jerozolimy głównym ośrodkiem krzyżowców w Ziemi Świętej była **Akka**. W 1291 r. miasto zostało zaatakowane przez muzułmanów. Po trwającym niewiele ponad miesiąc oblężeniu twierdza została zdobyta. Wydarzenie to kończy historię wypraw krzyżowych.

POSTAĆ HISTORYCZNA

SALADYN

1138–1193

Wybitny wódz i polityk muzułmański, sułtan Egiptu i Syrii w latach 1174–1193. W młodości dał się poznać jako zdolny dowódca, co utorowało mu drogę do wysokich urzędów. W 1169 r. został wezyrem (najwyższym urzędnikiem) Egiptu, a od 1174 r. sprawował suwerenne rządy nad Egiptem i Syrią. Podjął walkę z krzyżowcami, których siły rozbił w bitwie pod Hittin w 1187 r. Zwycięstwo to pozwoliło mu zająć większość ich miast i zamków, w tym Jerozolimę. Jednocześnie Saladyn troszczył się o rozwój i pomyślność gospodarczą swojego państwa, wspierał handel, dostrzegał korzyści płynące z utrzymywania kontaktów z innymi kulturami.

SKUTKI WYPRAW KRZYŻOWYCH

Wyprawy krzyżowe nie osiągnęły najważniejszego celu, a więc nie zapewniły trwałego panowania chrześcijan w Ziemi Świętej i nie odsunęły niebezpieczeństwa od cesarstwa bizantyjskiego. Nie doprowadziły również do zbliżenia pomiędzy Kościołem zachodnim i wschodnim. Krucjaty miały jednak niezwykle ważne skutki:

- znacząco osłabione zostało Bizancjum;
- pogłębiły się podziały pomiędzy chrześcijaństwem zachodnim a wschodnim (prawosławiem);
- nastąpił znaczny rozwój żeglugi morskiej ze względu na konieczność zapewnienia stałego połączenia pomiędzy Europą i Jerozolimą;
- miasta włoskie (Wenecja, Genua) zdominowały handel lewantyński, tzn. prowadzony z Lewantem, czyli Bliskim Wschodem. Włosi przejęli początkowo organizację transportu ludzi i towarów do Ziemi Świętej;
- z Dalekiego Wschodu do Europy szerzej niż dotąd docierać zaczęły przede wszystkim towary luksusowe (tkaniny, ozdoby, przyprawy);
- nastąpił rozwój instytucji bankowych i kredytu, które ułatwiały finansowanie podróży i wojen;
- poczucie wspólnoty stanu rycerskiego uległo scementowaniu, nastąpił rozwój etosu rycerskiego, jak i kultury dworskiej;
- w krajach europejskich następowało stopniowe umacnianie władzy centralnej, gdyż rozdrobnione i zadłużone majątki rycerzy, których doprowadziły do ruiny koszty udziału w krucjatach, były przejmowane przez władcę lub Kościół;
- ograniczeniu uległy wojny prywatne i rodzinne w krajach europejskich, a wspólny wysiłek zbrojny skierowany został przeciw światu islamu;
- rozwijały się literatura i nauka – kontakty ze Wschodem przyniosły odkrycie wielu zapomnianych dzieł literackich i naukowych z okresu starożytności;
- zaczęły się rozwijać matematyka, medycyna, astronomia, fizyka, architektura i sztuka, które korzystały z dorobku kultury arabskiej.

Załadunek statku wyruszającego z krzyżowcami na krucjatę do Palestyny. Wyprawy krzyżowe pozwoliły włoskim miastom portowym, Genui, Wenecji i czasowo także Pizie, stworzyć potężne floty i nawiązać kontakty handlowe na Bliskim Wschodzie.

▪ *miniatura, XIV w.*

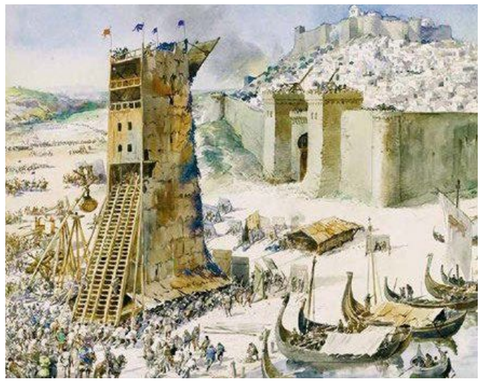
Zdobycie Konstantynopola przez uczestników IV wyprawy krzyżowej ostatecznie osłabiło Bizancjum i trwale skłóciło chrześcijan wschodnich i zachodnich.

▪ *obraz olejny Eugène'a Delacroix, Francja, XIX w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Rekonkwista

Elementem ruchu krucjatowego była też rekonkwista (hiszp. *reconquista* – 'odzyskiwanie, ponowne zdobywanie') prowadzona na obszarze Półwyspu Iberyjskiego. Tu z dawnej marchii hiszpańskiej Karola Wielkiego powstały królestwa i hrabstwa chrześcijańskie. Przy wsparciu rycerstwa francuskiego stopniowo odbierały one ziemie zajmowane od VIII w. przez muzułmanów. Decydującą klęskę zadano im w bitwie pod Navas de Tolosa [czyt.: nawas de toloza] w 1212 r. Odtąd większość Półwyspu Iberyjskiego znalazła się w rękach chrześcijan, choć na południu emirat Grenady przetrwał aż do 1492 r.

Zdobycie Lizbony w 1147 r. przez pierwszego króla Portugalii – Alfonsa I – było jednym z przełomowych wydarzeń rekonkwisty. Udało mu się zająć to ważne miasto dzięki pomocy uczestników II krucjaty, którzy płynęli z Europy Północnej do Palestyny.

▪ *obraz, XX w.*

? Jakie znaczenie miało pojęcie „rekonkwista"?

ĆWICZENIA

1. Wymień przyczyny wypraw krzyżowych.
2. Wyjaśnij, jakie czynniki sprawiały, że łatwiej było zorganizować wyprawę krzyżową niż trwałą obronę Królestwa Jerozolimy.
3. Oceń, jaki wpływ na pozycję papiestwa w Europie miały wyprawy krzyżowe.

DLA ZAINTERESOWANYCH

B. Hamilton, *Wyprawy krzyżowe*, tłum. S. Bartosik, Warszawa 2000.
S. Leśniewski, *Jerozolima 1099*, Warszawa 2008.

SYMBOLE EPOKI

Krak des Chevaliers

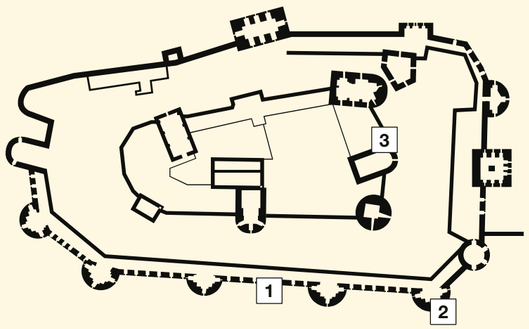
Krak des Chevaliers [czyt.: krak de szewa**lje**] *jest* […] *nie tylko symbolem szpitalników w Ziemi Świętej. Budowla łączy w sobie gotycki geniusz architektów chrześcijańskiego zakonu rycerskiego i myśl techniczną wielkich budowniczych, jakimi byli* **mamelucy**.

Henri Stierlin, dziennikarz, historyk sztuki

POCZĄTKI ZAMKU

W górzystej okolicy pomiędzy wybrzeżem Morza Śródziemnego a syryjskim miastem Hims (Homs) wzniesiono jeden z najokazalszych zamków z okresu wypraw krzyżowych. Powstał on w miejscu, którego walory obronne dostrzeżono już wcześniej. Od 1031 r. znajdowała się tu twierdza Hisn al-Akrād, czyli Zamek Kurdów. Już podczas I krucjaty, w 1099 r., została ona opanowana przez krzyżowców dowodzonych przez hrabiego z Saint-Gilles [czyt.: są **ż**il] w czasie ich marszu do Jerozolimy. Chrześcijanie spędzili tu 10 dni, a gdy ruszyli w dalszą drogę, do opuszczonego zamku powrócili muzułmanie. W początkach XII w. Zamek Kurdów ponownie dostał się w ręce chrześcijańskie i znalazł się pod władzą hrabiów Trypolisu. Wkrótce jednak okazało się, że utrzymanie twierdzy i opłacenie stacjonującej tam załogi przekracza ich możliwości finansowe. Ostatecznie hrabia Rajmund z Trypolisu przekazał ją joannitom – jednemu z zakonów rycerskich powstałych w czasie krucjat.

Plan zamku Krak des Chevaliers

1 **Mur zewnętrzny** miał ok. 6 m wysokości.

2 **Baszty**, w większości półokrągłe, utrudniały zdobycie muru zewnętrznego.

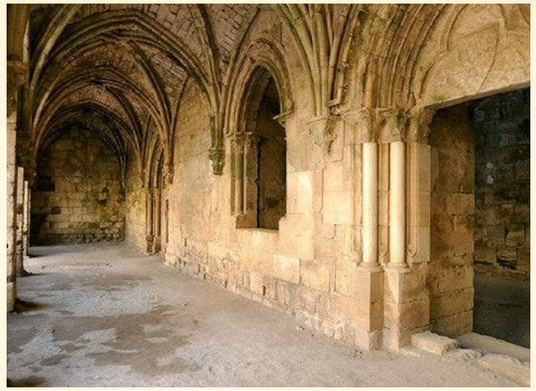
3 **Najwyższe wieże** były doskonałym punktem obserwacyjnym i ostatnim miejscem obrony.

Mamelucy – w Egipcie niewolnicy państwowi pochodzący z innych krajów, tworzący potężną armię. Z czasem zdobyli ogromne wpływy i przejęli władzę w Egipcie.

Potężne mury 1 **i baszty** 2 chroniące Krak des Chevaliers do dziś robią wrażenie na zwiedzających. Zachował się także fragment akweduktu, za pomocą którego twierdzę zaopatrywano w wodę.

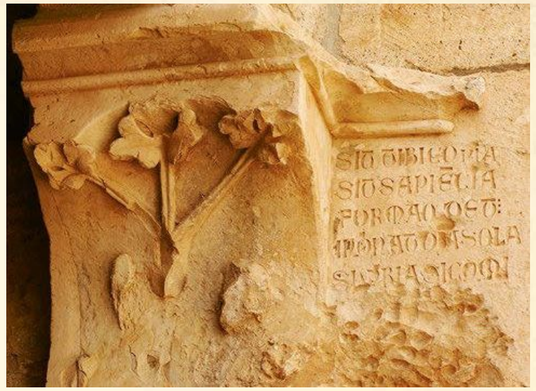
▪ *fotografia współczesna*

Gotyckie wnętrza i dziedzińce zamku zachowały się w dobrym stanie do naszych czasów. Wciąż można podziwiać tu bogato zdobione portale i sklepienia krzyżowo-żebrowe.

▪ *fotografia współczesna*

Ozdoby i napisy z czasów, gdy zamek zajmowali chrześcijanie, przetrwały jedynie w nielicznych miejscach. Większość z nich została skuta lub uległa zatarciu.

▪ *fotografia współczesna*

PRZEBUDOWA TWIERDZY

Niedługo później okolice zamku zostały nawiedzone przez potężne trzęsienia ziemi, które – według źródeł arabskich – sprawiły, że z dawnego Zamku Kurdów nie pozostał kamień na kamieniu. W tej sytuacji rozpoczęto wznoszenie całkowicie nowego obiektu, który otrzymał nazwę Krak des Chevaliers, a więc Zamek Rycerzy. Nowa twierdza – przebudowywana i rozbudowywana w XIII w. – łączyła elementy architektury łacińskiej i bizantyjskiej. Całe założenie opierało się na nieregularnym planie, typowym dla architektury obronnej Bizancjum. Otaczały je fosa oraz dwa pierścienie murów obronnych, z których zewnętrzny miał nawet 6 m grubości. Charakterystyczne dla architektury Wschodu były również liczne baszty i wieże, którymi umocniono mury. Z kolei wzniesione w środku budowle powstały w stylu gotyckim, który wówczas rozwijał się w Europie Zachodniej. Znalazły się tu m.in. wielka sala rycerska i kaplica. Z kolei ważne ze względów strategicznych stajnie i spichlerze umieszczono poniżej poziomu dziedzińca zamku. Nad całym założeniem górowały trzy wieże, które mogły stanowić ostatnie schronienie dla obrońców twierdzy.

Lata świetności Krak des Chevaliers przypadły na pierwszą połowę XIII w., kiedy zamek był głównym ośrodkiem joanitów w Ziemi Świętej. Zakonnicy cały czas dbali o stan twierdzy, wzmacniając m.in. podstawy murów obronnych, aby uodpornić je na powtarzające się trzęsienia ziemi. Z kolei sama twierdza wiele razy dowiodła swoich walorów obronnych – np. w 1188 r. sułtan Saladyn, który nie mógł jej zdobyć, zrezygnował z wyprawy na północ i planów opanowania Antiochii.

KONIEC TWIERDZY KRZYŻOWCÓW

Kres panowania krzyżowców nad zamkiem nastąpił w 1271 r., kiedy pod jego murami stanęli egipscy mamelukowie pod wodzą sułtana Bajbarsa. Opór obrońców udało się przełamać po ponad miesięcznym oblężeniu, w czym pomogły nie tylko machiny oblężnicze i przewaga liczebna mameluków, lecz także zmyślny podstęp polegający na wysłaniu do obrońców sfałszowanego listu – rzekomo od hrabiego Trypolisu. List sugerował, że załoga zamku nie może liczyć na żadną pomoc, co skłoniło zakonników do poddania twierdzy muzułmanom.

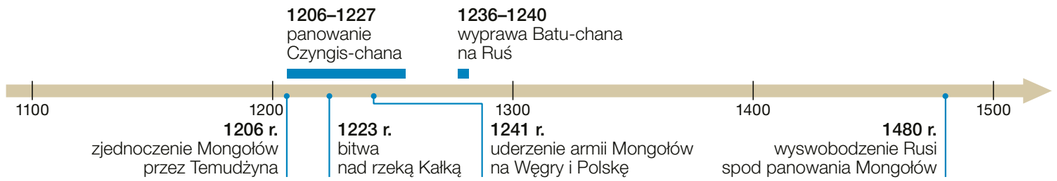
Nowi właściciele twierdzy szybko odbudowali zniszczenia wojenne, umacniając dodatkowo zamek nowymi wieżami i barbakanami. Potem jego militarne znaczenie się zmniejszyło, chociaż dla celów wojskowych był wykorzystywany jeszcze w XIX w. Później był zamieszkiwany przez okoliczną ludność. Dopiero od lat 30. XX w. twierdzę zaczęto postrzegać jako zabytek i podjęto działania w celu jej zabezpieczenia i renowacji. W 2006 r. zamek został wpisany na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Niedawno jednak wojna zawitała tu ponownie. W 2011 r., w trakcie prowadzonej w Syrii wojny domowej, zamek został ostrzelany ogniem artyleryjskim i zbombardowany, co spowodowało znaczne zniszczenia.

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób w zamku Krak des Chevaliers łączą się wpływy architektury europejskiej ze sztuką budownictwa Bliskiego Wschodu.

2. Opisz, jak zamek trafił w ręce muzułmanów.

3 NAJAZDY MONGOLSKIE

Na przełomie XII i XIII w., w okresie gdy krzyżowcy walczyli jeszcze o utrzymanie Królestwa Jerozolimskiego, na dalekich stepach Azji kształtowało się imperium Mongołów. Jego twórca i pierwszy władca – Temudżyn – zdołał przeobrazić jeźdźców z koczowniczych plemion w niezwykle skuteczną armię. Z jej pomocą w krótkim czasie zajął ogromny obszar rozciągający się od Korei na wschodzie po Ruś na zachodzie. W jaki sposób udało mu się tego dokonać? Jakie konsekwencje dla Europy miało spotkanie z Mongołami?

ZJEDNOCZENIE MONGOŁÓW

U schyłku XII w. Mongołowie, w Europie zwani też Tatarami, żyli na stepach dzisiejszej Mongolii, Mandżurii i południowo-wschodniej Syberii. Ich ojczyzną była niegościnna kraina o surowym klimacie i ziemiach, które nie nadawały się pod uprawy. Mongołowie zajmowali się głównie pasterstwem oraz łowiectwem. Wiedli więc życie koczownicze – przemierzali olbrzymie przestrzenie w poszukiwaniu pastwisk dla swoich koni i bydła. Życie Mongołów upływało w siodle, a funkcję domów pełniły namioty zwane jurtami. Z hodowanych przez siebie zwierząt pozyskiwali skóry oraz mięso i mleko, którymi żywili się w trakcie nieustannych wędrówek.

Mongołowie długo nie mieli scentralizowanej władzy. Byli podzieleni na liczne skonfliktowane plemiona, na których czele stali wodzowie zwani chanami. W początkach XIII w. szczególną pozycję wśród nich zdobył **Temudżyn**, który narzucił swoje zwierzchnictwo wszystkim Mongołom. Początkowo nie dysponował licznymi siłami zbrojnymi, stąd pierwsze sukcesy zawdzięczał w dużej mierze swoim talentom dyplomatycznym. Po zdobyciu władzy, najpewniej w **1206 r.**, przyjął tytuł **Czyngis-chana**, czyli władcy całego świata. Pod jego przywództwem Mongołowie podjęli dynamiczną ekspansję, która najpierw ogarnęła sąsiednie ludy i terytoria, następnie – rozległe tereny Azji, a później także część Europy (rozwój imperium mongolskiego został przedstawiony na mapie na s. 237).

POSTAĆ HISTORYCZNA

TEMUDŻYN – CZYNGIS-CHAN

ok. 1155/1162–1227

Chan Mongołów w latach 1206–1227, założyciel imperium mongolskiego. Jego ojciec był wodzem jednego z mongolskich plemion, ale zmarł, gdy Temudżyn miał dziewięć lat. Utraconą pozycję Temudżyn odzyskał dopiero w 1200 r., kiedy zdobył władzę nad częścią plemion wraz z tytułem chana. Po dalszych walkach, w 1206 r., objął rządy nad wszystkimi plemionami mongolskimi i został obwołany Czyngis-chanem, czyli „silnym" lub „światowym" przywódcą. Swoje rządy rozpoczął od reorganizacji armii, po czym ruszył z nią na podbój świata. W 1220 r. założył Karakorum – bazę wojskową, która z czasem stała się stolicą Mongołów. Zasłynął jako wybitny strateg i wódz bezwzględny dla swoich przeciwników. W toku walk Mongołowie dość szybko podbili tereny dzisiejszej Korei, Chin, Rosji, południowo-wschodniej i środkowej Azji oraz Indii. Stworzone przez Czyngis-chana państwo było największym kontynentalnym imperium w dziejach świata. Po śmierci wodza władzę przejął jego trzeci syn Ugedej, który jeszcze rozszerzył granice imperium.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PIERWSZE PODBOJE MONGOŁÓW

W Europie Mongołów nazywano także Tatarami. W rzeczywistości Tatarzy stanowili odrębne plemię, które sąsiadowało z Mongołami i wcześnie zostało przez nich podbite. O tych walkach i losach pokonanych Tatarów opowiada autor kroniki mongolskiej z XIII w.

Jesienią roku psa [1202] *Czyngis-chan stanął* [...] *do bitwy z* [...] *Tatarami. Przed bitwą Czyngis-chan wydał następujący rozkaz:*
– Kiedy zaczniemy zwyciężać nieprzyjaciela, nie będziemy się zatrzymywać przy łupach. Dopiero, jak pokonamy go ostatecznie, łupy będą nasze i podzielimy je między siebie. W wypadku, gdy zostaniemy zmuszeni [...] *do wycofania się, stajemy frontem na miejscu, z którego rozpoczęliśmy atak. Człowiekowi, który nie stanie na miejscu rozpoczęcia ataku, utniemy głowę.* [...]

Kiedy Czyngis-chan zakończył podbój Tatarów, zebrał członków swego rodu w oddzielnej jurcie na Wielką Radę, dla omówienia sprawy, jak należy postąpić z ich ludźmi poddanymi. Podjęto tam następujące postanowienie: „Od dawnych czasów lud tatarski mordował naszych dziadów i ojców. Biorąc pomstę [...] *wyrżniemy ich powyżej osi wozu* [zginąć mieli mężczyźni, a ocaleć kobiety i chłopcy, których wzrost nie sięgał powyżej osi wozu]. *Wyrżniemy ich do ostatka, a tych, co pozostaną, uczynimy niewolnikami i rozdzielimy w różne strony między siebie.*

Źródło: *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII w.*, tłum. S. Kałużyński, Warszawa 2005, s. 81.

? 1. Podaj, jakich działań chciał uniknąć Czyngis-chan przed zakończeniem walki. Oceń, dlaczego mogły być one niepożądane.
2. Wyjaśnij, dlaczego resztka jeńców tatarskich miała być podzielona i skierowana w różne strony.

PODBOJE MONGOŁÓW

Po podporządkowaniu sobie okolicznych ludów Mongołowie rozpoczęli podboje na wielką skalę. Pierwszy impet Mongołów zwrócił się przeciwko Chinom, które zostały podbite w ciągu kilkunastu lat, mimo że Chińczycy stali na zdecydowanie wyższym stopniu rozwoju cywilizacyjnego. Imperium chińskiego nie uchronił ani Wielki Mur, ani liczne wynalazki techniczne, m.in. gazy trujące czy zasłony dymne. Przejęte wówczas osiągnięcia chińskiej cywilizacji pozwoliły Czyngis-chanowi unowocześnić armię i zorganizować sprawny aparat państwowy.

Następnie Mongołowie skierowali swoją ekspansję na zachód i zajęli tam tereny Azji Środkowej wraz z Iranem, a nawet Mezopotamię. Wkrótce dotarli na stepy czarnomorskie, gdzie próbowały ich powstrzymać tamtejsze koczownicze plemiona Połowców, wspierane przez siły książąt ruskich. Połączona armia Rusinów i Połowców została całkowicie rozbita w **1223 r.** w bitwie **nad rzeką Kałką**. Sami Mongołowie tymczasem postanowili jednak zawrócić na wschód.

Ważnym czynnikiem wpływającym na skuteczność działań Mongołów było ich metodyczne okrucieństwo (więcej na ten temat na s. 237). Mieszkańcy miast stawiających opór byli bez wyjątku mordowani, podobnie jak pochwyceni do niewoli wojownicy wroga. Z czasem coraz częściej przeciwnicy Mongołów woleli poddać się bez walki, by ocalić swoje życie.

CIEKAWOSTKA

Dlaczego Mongołowie nie podbili Japonii?

Mongołowie dwukrotnie podejmowali próby podboju Wysp Japońskich. Zarówno w 1274, jak i w 1281 r. broniących się Japończyków uchroniły siły natury. Niespodziewane tajfuny nazwane później „kamikaze" (jap. 'boski wiatr') dwukrotnie zatopiły flotę mongolską wraz z przewożoną przez nią ogromną armią. Po drugiej klęsce wielki chan zrezygnował z dalszych prób podporządkowania sobie Japonii.

Waleczni japońscy wojownicy – samuraje 1 podczas bitew musieli zmierzyć się nie tylko z doskonałymi mongolskimi łucznikami 2. Najeźdźcy używali także bomb wykonanych z prochu, którego tajemnicę produkcji przejęli od Chińczyków.
▪ *obraz na jedwabiu, Japonia, XIII w.*

IMPERIUM CZYNGIS-CHANA

W 1227 r. zmarł Czyngis-chan. Stworzone przez niego imperium było zorganizowane w prosty i niezwykle efektywny sposób. W wielu spośród zdobytych krajów pozostawiono dawnych władców, którzy utrzymali swoją pozycję w zamian za regularne składanie pokaźnych danin na rzecz wielkiego chana. Podatki te od ludów osiadłych ściągano w pieniądzu, a od plemion koczowniczych – w bydle. Podporządkowani władcy byli też zobowiązani do dostarczania wojsk, które miały wspierać Mongołów podczas kolejnych wypraw. Mongołowie nie ingerowali zazwyczaj w obyczaje i wierzenia podbitych ludów, jednak wszelkie przejawy oporu były karane śmiercią.

Choć sami Mongołowie pozostali koczownikami, to w celu usprawnienia zarządzania swoim imperium utworzyli w Mongolii własną stolicę – **Karakorum**. Miasto z pałacem wielkiego chana było nie tylko ośrodkiem władzy, ale także handlu i rzemiosła. Z Chin przejęto model zarządzania wielkim państwem z pomocą sieci urzędników. Bieżącą łączność z nimi nawet w najodleglejszych zakątkach imperium zapewniała sprawnie działająca poczta konna.

Pomnik Czyngis-chana w okolicach Ułan Bator mierzy 30 m wysokości. Podobnie jak na wielu tego typu monumentach, umieszczono na nim punkt widokowy dla zwiedzających; tu znalazł się na głowie konia. Z kolei winda, która umożliwia wjazd na ten poziom, znajduje się wewnątrz ogona rumaka wielkiego wodza.

▪ *fotografia współczesna*

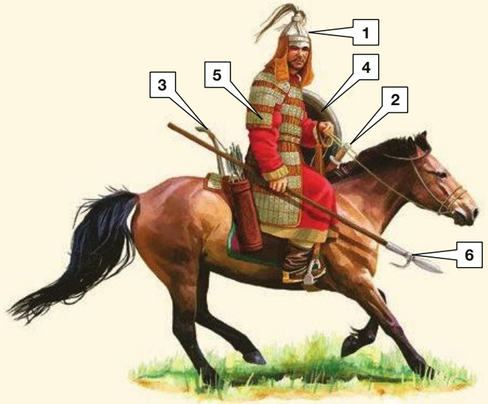
ARMIA MONGOLSKA

Sukcesy Mongołów były możliwe dzięki doskonałej armii. Jej podstawę stanowiła konnica, co pozwalało na prowadzenie niezwykle szybkich kampanii i atakowanie przeciwnika z zaskoczenia. Siły Mongołów były podzielone na oddziały liczące dziesiątki, setki, tysiące oraz dziesiątki tysięcy wojowników.

Wodzowie mongolscy nie ryzykowali klęski, dlatego każdą wyprawę poprzedzał dokładny zwiad, prowadzony przez szpiegów działających najczęściej jako kupcy czy też włóczędzy. Zwykle przed zasadniczą wyprawą wysyłano mniejsze siły, aby rozpoznać możliwości przeciwnika. Jeśli stawiał on silny opór, wówczas zbierano większe wojska i podejmowano staranne przygotowania, nawet jeśli miały one trwać kilka lat.

Dodatkowo Mongołowie znali rozwiązania taktyczne, które dawały im przewagę na polu bitwy. W trakcie walki chętnie stosowali szybkie manewry: nagłe ataki oraz pozorne ucieczki, które powodowały rozciągnięcie szyku przeciwnika, co ułatwiało jego rozbicie. Z kolei sam wódz nie brał udziału w walce, ale śledził jej przebieg z oddalenia. Dzięki temu mógł kontrolować przebieg starcia i przesyłać przez gońców polecenia dowódcom poszczególnych oddziałów.

? W jaki sposób mongolscy wojownicy uzyskiwali przewagę na polu bitwy?

Ciężkozbrojny jeździec mongolski

1. **Hełm** ze stali miał doczepione osłony ze skóry lub kolczugi, chroniące kark i policzki wojownika.
2. **Szabla**, mniejsza i lżejsza od miecza, pozwalała na wykonywanie szybszych ruchów podczas walki.
3. **Łuk** umożliwiał ostrzał przeciwnika znajdującego się nawet kilkaset metrów od jeźdźca.
4. **Mała okrągła tarcza** była używana podczas walki wręcz, a podczas przejazdów i strzelania z łuku zawieszana na siodle.
5. **Zbroja** składała się z kaftana, na którym zostały zamocowane nachodzące na siebie lamelki, czyli blaszki, chroniące wojownika przed strzałem lub ciosem.
6. **Włócznia** była stosowana podczas bezpośredniej walki. Charakterystyczny hak umożliwiał zrzucenie przeciwnika z konia.

WARTO WIEDZIEĆ

Podstęp i okrucieństwo

Jeszcze trzy dni po bitwie nad Kałką część Rusinów broniła się przed atakami Mongołów we własnym obozie. Ich sytuacja była beznadziejna, dlatego dowodzący nimi książę kijowski Mścisław Romanowicz przyjął propozycję mongolskiego wodza Subedeja, który wezwał Rusinów do kapitulacji. Ten ostatni złożył przy tym obietnicę, że nie dojdzie do rozlewu krwi, a Rusini będą mogli spokojnie odejść pod warunkiem pozostawienia jako okupu zawartości obozowych wozów. Książę Mścisław, nie mając innego wyjścia, przyjął jego ofertę. Kiedy jednak Rusini złożyli broń, Mongołowie część przeciwników od razu wymordowali, a innym, w tym samemu księciu, zgotowali jeszcze straszliwszy los. Związanych jeńców Mongołowie ułożyli na ziemi i przykryli deskami, na których rozstawili stoły, a następnie ucztowali tak długo, aż wszyscy Rusini zginęli w męczarniach.

? W jakim celu Mongołowie dopuszczali się okrucieństw wobec pokonanych wrogów?

Egzekucje przeprowadzane publicznie przez Mongołów miały przerazić ich wrogów i zniechęcić do stawiania oporu.

▪ *ilustracja, Persja, XIV w.*

IMPERIUM MONGOLSKIE

? 1. Wymień terytoria na Bliskim Wschodzie, które oparły się najazdom mongolskim.
2. Porównaj rozmiar imperiów Czyngis-chana i Aleksandra Wielkiego (mapa na s. 71). Wskaż terytoria, które znalazły się w obu tych mocarstwach.

NAJAZDY MONGOLSKIE NA EUROPĘ

ziemie podbite przez Mongołów
tereny uzależnione od Mongołów
kierunki głównych wypraw mongolskich
ważniejsze bitwy
miasta zniszczone przez Mongołów

? 1. Wymień kraje europejskie, które zostały zaatakowane przez Mongołów.
2. Wskaż najdalej wysunięty na zachód punkt, do którego dotarli Mongołowie.

CIEKAWOSTKA

Tatarzy – przybysze z piekła?

W Europie Mongołowie błędnie zostali nazwani Tatarami. Termin ten kojarzył się ze znaną z mitologii greckiej krainą śmierci – Tartarem. Podkreślał grozę, jaką w Europejczykach od czasów najazdów Hunów budziły azjatyckie ludy stepowe. Pojawiały się one na kartach średniowiecznych roczników i kronik jako 'Tartari', czyli po prostu 'mieszkańcy piekieł'.

Śmierć Henryka Pobożnego 1 oraz okrucieństwa, których oddziały Batu-chana dopuściły się na Rusi, przeraziły mieszkańców Europy.
▪ *drzeworyt, Niemcy, XV w.*

INWAZJA ARMII MONGOLSKIEJ NA EUROPĘ

Po bitwie nad rzeką Kałką Mongołowie nie zapomnieli o księstwach ruskich, ale na pewien czas skupili się na walkach w Azji. Po śmierci Czyngis-chana terytorium oraz armię imperium podzielono między jego potomków, lecz zachowano zwierzchność wielkiego chana, którym został jeden z synów zmarłego przywódcy – Ugedej. Każdą z wydzielonych części nazywano **ordą** – słowo to oznaczało po prostu 'wojsko', ponieważ każdy z braci dostał do dyspozycji własną armię. Zachodnie ziemie państwa, określane zwyczajowo mianem **Złotej Ordy**, przypadły zaś w udziale wnukowi Czyngis-chana – Batu-chanowi. W 1235 r. wielki chan zwołał do Karakorum wiec, na którym zdecydowano, że następny atak zostanie skierowany na zachód – w stronę Europy.

Rok później Mongołowie rozpoczęli wyprawę zbrojną, na której czele stanął Batu-chan. Jego wielka armia liczyła w sumie ponad 100 tys. ludzi. Siły te krok po kroku podbijały kolejne księstwa ruskie, których władcy nie byli w stanie zjednoczyć się w obliczu zagrożenia. Pod koniec 1240 r. Mongołowie zdobyli i całkowicie zniszczyli Kijów, a rzeź jego mieszkańców przeraziła pozostałych książąt ruskich i skłoniła ich do poddania się chanowi. Skutki wyprawy Batu-chana okazały się niezwykle trwałe. Aż do XV w. Ruś pozostała pod zwierzchnictwem tatarskim, co odcięło ją od kontaktów z Europą i utrwaliło na wieki model despotycznego sprawowania władzy. Choć ziemiami tymi formalnie nadal zarządzali książęta ruscy, to jednak każdorazowo musieli oni uzyskać zgodę chana na objęcie tronu. Z kolei ludność tych terenów była zobowiązana do płacenia danin i udzielania pomocy wojskowej, do czego w razie oporu nakłaniano ją terrorem.

Po podbiciu Rusi Mongołowie skierowali się na Węgry. Po drodze część ich wojsk najechała ziemie polskie, gdzie spustoszyła szereg miast, w tym:
- Sandomierz,
- Kraków,
- Wrocław.

Ostatecznie 9 kwietnia 1241 r. w bitwie pod Legnicą rozbiła polskie rycerstwo, wspierane przez zakony rycerskie (więcej na ten temat na s. 278). Z kolei siły węgierskie zostały rozgromione kilka dni później, co wystawiło ten kraj na łup najeźdźców. Ta klęska wywołała przerażenie w całej Europie, w której zaczęto się spodziewać kolejnego ataku (zob. Ciekawostkę obok). Najazd jednak nie nastąpił, ponieważ Mongołowie pogrążyli się w wewnętrznych walkach o władzę.

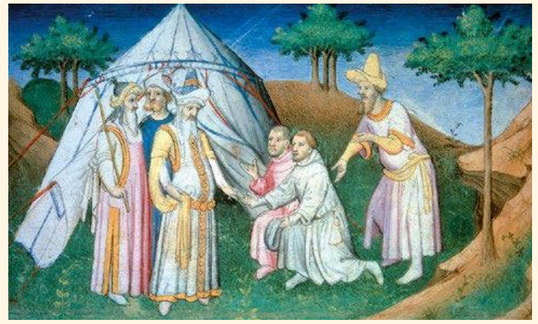
Zjednoczone imperium mongolskie nie przetrwało długo. Między potomkami Czyngis-chana doszło do rywalizacji o przywództwo, co spowodowało trwały podział na mniejsze państwa. Te stopniowo traciły dotychczasową rolę polityczną, a jednocześnie zaczynały się coraz wyraźniej różnić. Wynikało to z tego, że stosunkowo nieliczni najeźdźcy w krótkim czasie przyjmowali język i obyczaje mieszkańców podbitych ziem, a także ich wierzenia – przede wszystkim islam i buddyzm.

EUROPEJCZYCY NA DWORZE WIELKICH CHANÓW

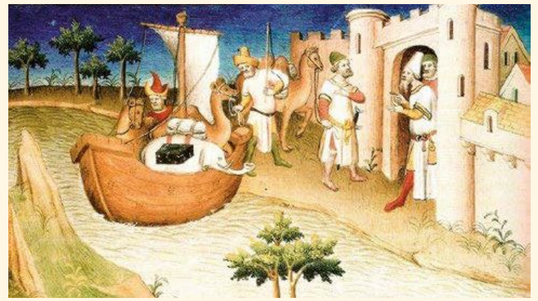
Gdy w Europie nieco osłabł pierwszy strach przed najeźdźcami ze wschodu, zaczęto dostrzegać możliwości współpracy z nimi. W 1245 r. do Karakorum swoich posłów wysłał papież z nadzieją, że Mongołowie staną się cennymi sojusznikami w walce z Arabami i Turkami seldżuckimi o panowanie nad Jerozolimą. Jednym z mnichów, którzy wybrali się w odległą podróż, był pochodzący z naszego kraju franciszkanin – Benedykt Polak. W 1248 r. wielki chan odpowiedział im jednak, że to papież powinien przybyć do niego osobiście i uznać jego panowanie.

Najsłynniejszym podróżnikiem, który dotarł na dwór wielkiego chana i pozostawił opis jego imperium, a także krain oddzielających Europę od Chin, był wenecki kupiec Marco Polo [czyt.: marko polo]. W 1272 r. wraz z ojcem i stryjem, którzy gościli już wcześniej u wielkiego chana, wyruszył on w mającą trwać blisko ćwierć wieku wyprawę do nowej stolicy imperium mongolskiego – Chanbałyku, jak wówczas nazywano Pekin. Podróż do Chin trwała 30 miesięcy, a na samym dworze cesarza Marco Polo gościł przez 17 lat. W tym okresie poznał różne krainy Dalekiego Wschodu wchodzące w skład państwa mongolskiego. Niektóre opowieści podróżnika o bogactwie i przepychu Wschodu ówcześni Europejczycy przyjęli z niedowierzaniem, inne zaś zaczęły rozpalać ich wyobraźnię. Kontakty dyplomatyczne okazały się bezowocne, jednak przyczyniły się do wzrostu wiedzy geograficznej w Europie.

? W jakim celu podróżnicy z Europy wyruszali do siedziby władcy mongolskiego?

Niccolò i Matteo Polo, czyli ojciec i stryj Marca Polo, po raz pierwszy na dwór wielkiego chana Kubilaja dotarli w 1266 r.
▪ *miniatura, Francja, XV w.*

Marco Polo znalazł się w Persji podczas podróży powrotnej drogą morską z Chin. Wśród licznych podarków od wielkiego chana i władców odwiedzanych po drodze krajów były – ukazane na miniaturze – wielbłąd i słoń.
▪ *miniatura, Francja lub Niderlandy, XIV w.*

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, w jaki sposób armia Czyngis-chana różniła się od ówczesnych armii europejskich.
2. Wskaż cechy imperium zbudowanego przez Czyngis-chana, które mogły się przyczynić do jego szybkiego rozpadu.
3. Przedstaw wpływ, jaki wyprawy Mongołów wywarły na kraje europejskie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Jackson, *Mongołowie i zachód: podbój Azji i Europy, tajemnice najazdów na Polskę, imperium Tamerlana*, tłum. A. Kozanecka, Warszawa 2007.
L. Podhorodecki, *Tatarzy. Od Czyngis-chana do XX wieku*, Warszawa 2010.

4 WIEŚ I MIASTO W ŚREDNIOWIECZU

Po rozpadzie cesarstwa zachodniorzymskiego w Europie załamał się system gospodarczy. Niemal całkowicie zanikły miasta, a wsie uległy wyludnieniu. Dopiero u schyłku panowania Karolingów rozpoczął się proces odbudowy europejskiej gospodarki. Z czasem Europa zaczęła się pokrywać gęstą siecią osadniczą. W jaki sposób doszło do ponownego rozwoju gospodarczego naszego kontynentu? Jak wyglądało życie w nowo organizowanych miastach i wsiach?

NOWE ROZWIĄZANIA W ROLNICTWIE

W pierwszych stuleciach po upadku cesarstwa rzymskiego w Europie Zachodniej nastąpił powrót do **gospodarki naturalnej**, opartej na rolnictwie i hodowli zwierząt. Gospodarstwa rolne były z zasady samowystarczalne i nie uczestniczyły w wymianie handlowej. Znacznemu ograniczeniu uległa zatem działalność rzemieślnicza, którą prowadzono jedynie na własne potrzeby. Zmiany te były wynikiem niestabilnej sytuacji politycznej, którą pogarszały najazdy wikingów, Węgrów i Arabów. Poprawa nastąpiła dopiero w X i XI w., gdy nastały spokojniejsze czasy – ustawały ataki tych ludów na Europę i umocniły się państwa utworzone w wyniku traktatu z Verdun (więcej o tym traktacie na s. 161).

W dziedzinie uprawy roli nastąpił wyraźny postęp. Coraz częściej wprowadzano nowe sposoby organizacji produkcji rolnej. Najpierw upowszechniła się **dwupolówka**, która była stosowana już w czasach starożytnych. Dzięki niej znacząco spowalniano proces wyjaławiania gleby. Znacznie ważniejszym przełomem było jednak rozprzestrzenienie się **trójpolówki** (więcej o dwupolówce i trójpolówce w ramce na s. 241). Ta metoda nie tylko spowalniała wyjaławianie gruntu, ale także chroniła przed skutkami susz i zapewniała znacznie wyższe plony.

Do zwiększenia plonów przyczyniło się również zastosowanie żelaznych części w narzędziach rolniczych:

- do orki zamiast drewnianego **radła** zaczęto używać ciężkiego **pługa**, który wydobywał na powierzchnię głębszą warstwę żyznej gleby;
- stopniowo upowszechniły się również **brony**, służące do spulchniania gleby;
- **kosy**, które z czasem zastąpiły używane wcześniej do ścinania zboża sierpy.

Ponieważ uzyskiwano wyższe plony, trzeba było znaleźć sposób na szybsze mielenie ziarna na mąkę. Dotychczas używano ręcznych żaren, jednak praca z ich użyciem była wyczerpująca, powolna, a na dodatek nieefektywna. Rozwiązaniem okazało się wykorzystanie **młynów wodnych**, znanych już w czasach starożytnych, a następnie nieco zapomnianych w średniowieczu. Spopularyzowano je w całej Europie za sprawą gospodarstw klasztornych, w których były powszechnie stosowane.

Orka za pomocą ciężkiego pługa zaprzężonego w woły pozwalała znacznie lepiej przygotować glebę pod zasiew.
▪ *miniatura, Francja, XV w.*

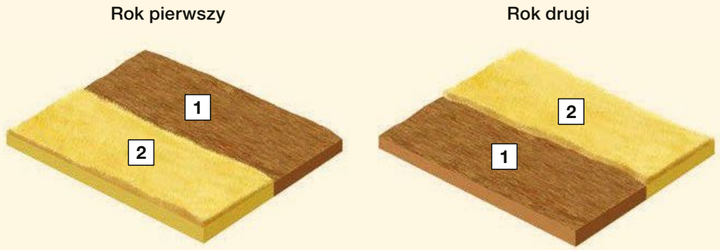
ROZWÓJ OSADNICTWA

Zmiany w rolnictwie przyniosły większe ilości pożywienia, to zaś ograniczyło klęski głodu i wpłynęło na wydłużenie życia Europejczyków. Dzięki temu szybko wzrosła liczba ludności kontynentu. Usprawnienia w uprawie roli sprawiły z kolei, że praca stała się bardziej wydajna niż dotąd i dla części mieszkańców wsi brakowało zajęcia. Po raz pierwszy od czasów starożytnych pojawiła się grupa ludzi zmuszonych do zmiany miejsca zamieszkania w celu zdobycia środków do życia.

DWUPOLÓWKA I TRÓJPOLÓWKA

DWUPOLÓWKA

Dwupolówka polega na podziale pola na dwie części, z których co roku naprzemiennie jest uprawiana tylko jedna z nich. Drugą pozostawia się odłogiem, czyli nie obsiewa się jej. Dwupolówka opóźniała proces wyjaławiania pól, jednak na skutek jej zastosowania uzyskiwano mniejsze zbiory, gdyż obsiewano tylko połowę pola.

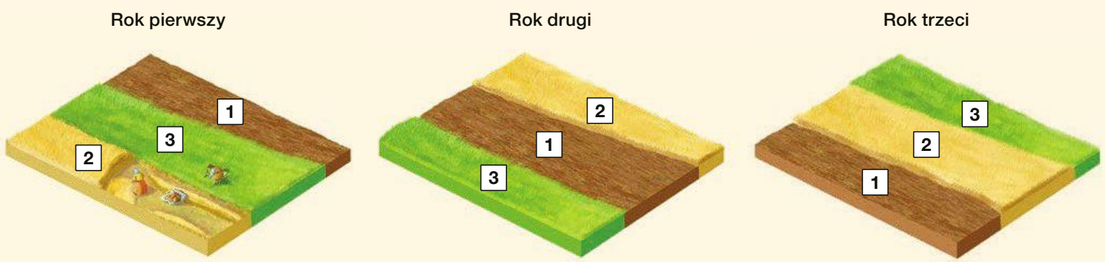
1 **Ugór** to ziemia, którą pozostawiano nieobsianą. Często zarastała ona w sposób dziki i używano jej wtedy do wypasu zwierząt.

2 **Zboża ozime** wysiewa się jesienią. Ich ziarno, aby wykiełkować, musi przebywać w ziemi w okresie niskich temperatur. W średniowieczu do tych zbóż należały głównie pszenica i żyto.

3 **Zboże jare** to gatunki zbóż, które wysiewa się wiosną. W średniowieczu do zbóż jarych zaliczano głównie jęczmień i owies.

TRÓJPOLÓWKA

W przypadku trójpolówki cały areał jest dzielony na trzy równe części. Na jednej z nich wysiewa się zboże ozime (pszenicę lub żyto), na drugiej – zboże jare (owies lub jęczmień), a trzecią wykorzystuje się jako pastwisko. Co roku zmienia się przeznaczenie poszczególnych gruntów. Trójpolówka przyniosła zróżnicowanie upraw – ich czasu siewu i zbioru. Pozwoliło to ludziom w większym stopniu chronić się od nieurodzajów wywołanych suszami, nadmiernymi opadami czy mrozami. Dodatkowo większy obszar niż w dwupolówce był co roku przeznaczony pod uprawę – zamiast połowy zbożem obsiewano ⅔ pól. Dzięki tym zaletom plony w gospodarstwach, w których zastosowano trójpolówkę, wzrosły nawet o połowę w stosunku do dwupolówki.

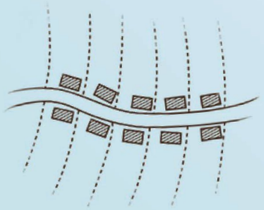
? Jakie korzyści przynosi uprawa roli z użyciem trójpolówki?

ŚREDNIOWIECZNA WIEŚ

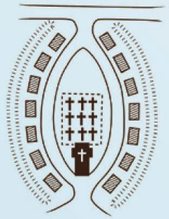
Nowo zakładana wieś była dziełem chłopskiej wspólnoty, reprezentowanej przez sołtysa-zasadźcę. Osadę organizowano zgodnie z umową zawartą z właścicielem ziemi (więcej o tym na s. 288).

Jak zaplanowano układy wsi?

Osady starano się projektować tak, aby wszyscy chłopi mieli podobne warunki do prowadzenia swoich gospodarstw. Zgodnie z przyjętym wzorcem wyznaczano miejsca na domy, zagrody, drogi i pola. W tych okolicznościach wykształciło się kilka charakterystycznych typów wsi, takich jak owalnice, okolnice czy ulicówki.

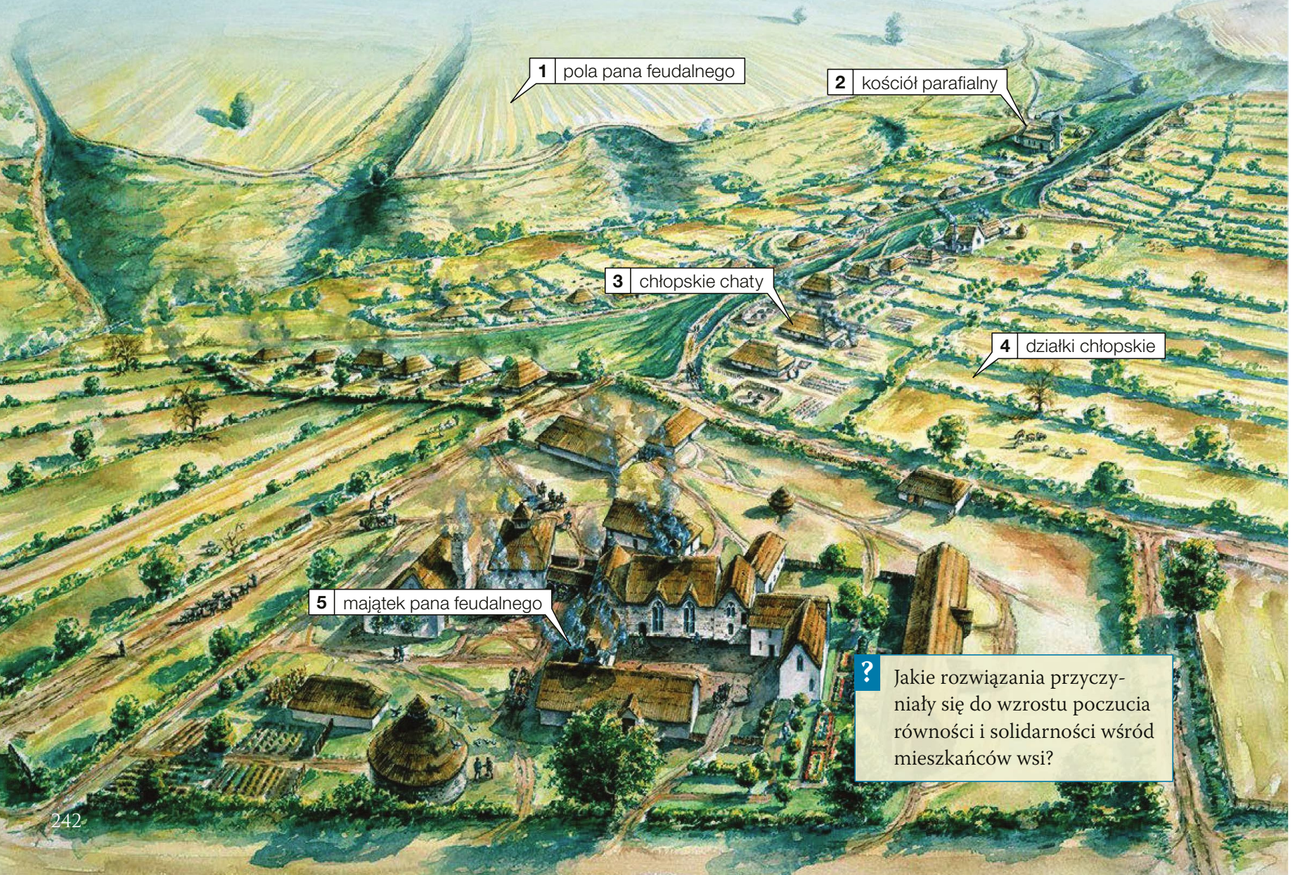

Ulicówka składała się z dwóch rzędów zabudowy po obu stronach drogi. Za chatami chłopów ciągnęły się należące do nich pola. Najdłuższe ulicówki miały nawet kilka kilometrów długości.

Owalnica powstawała poprzez stworzenie majdanu, czyli placu o owalnym, wydłużonym kształcie. Znajdował się na nim zazwyczaj kościół wraz z cmentarzem, a czasami karczma. Dookoła placu chłopi budowali swoje chaty.

1. **Pola pana feudalnego** były uprawiane przez chłopów w ramach obowiązkowej pańszczyzny.
2. **Kościół parafialny** był głównym ośrodkiem życia społeczności wiejskiej. Umacniał on wspólnotę chłopów należących do tej samej parafii. Wznoszono go w odległości wygodnej dla wszystkich mieszkańców.
3. **Chłopskie chaty** w niektórych typach wsi (np. ulicówki lub łańcuchówki) stały rzędem wzdłuż drogi.
4. **Działki chłopskie** były dość niewielkie i ciągnęły się długim pasem na wprost od chaty chłopa.
5. **Majątek pana feudalnego** składał się z zabudowy gospodarczej i mieszkalnej, z której część bywała murowana.

? Jakie rozwiązania przyczyniały się do wzrostu poczucia równości i solidarności wśród mieszkańców wsi?

Wspólne zabawy mieszkańców wsi odbywały się przy okazji świąt, np. odpustu parafialnego lub po zakończeniu sezonu prac polowych.

▪ *rycina, Niemcy, XVI w.*

W XI i XII w. rozpoczęło się więc zagospodarowywanie licznych dotąd nieużytków, a także karczowanie lasów, które przekształcano w ziemie uprawne. Gdy już wyczerpano te rezerwy, najbardziej przedsiębiorczy chłopi zaczęli udawać się wraz z rodzinami do odległych krajów. Francuzi szukali szczęścia w Hiszpanii, Flamandowie (z terenów dzisiejszej Belgii i Holandii) kierowali się do Niemiec i Anglii. Z kolei niemieccy chłopi ruszali na wschód na ziemie Słowian. Przybysze z dalekich krain zachowali silne poczucie więzi. Łączyły ich wspólne prawa i obyczaje, zgodnie z którymi w nowym miejscu osiedlenia wspólnota nadal rozstrzygała codzienne spory. Panowie feudalni zgadzali się na to, gdyż mogli czerpać dodatkowe dochody z nowo zagospodarowanych pól, które pozyskiwali osadnicy.

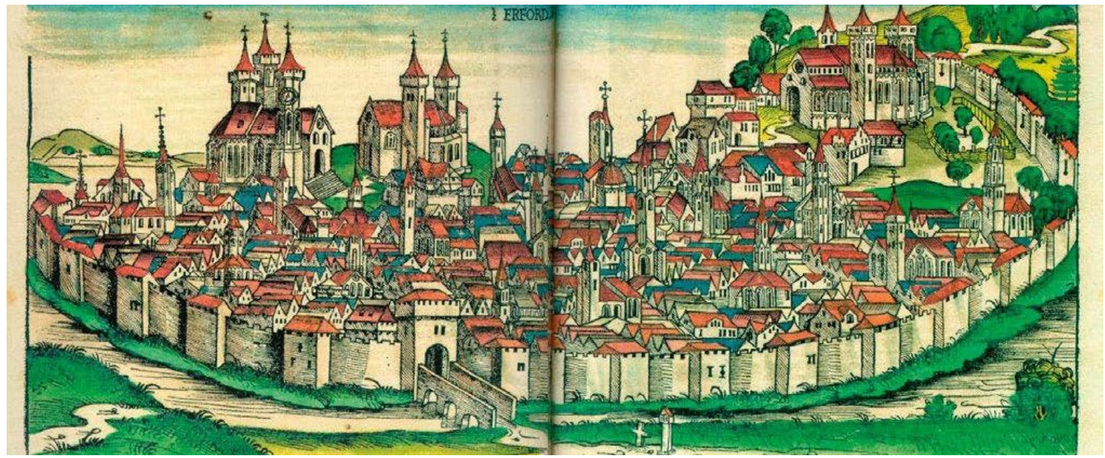
CIEKAWOSTKA

Powietrze miejskie czyni wolnym

W XI w., w początkowym okresie samorządności miast, przyjęła się zasada, że poddany, który przebywał w mieście dłużej niż rok i jeden dzień, uzyskiwał wolność osobistą. W ten sposób stawał się wolny od wcześniejszych zobowiązań feudalnych. Mawiano więc, że *powietrze miejskie czyni wolnym*. Zasada ta przyczyniła się do szybkiego rozwoju średniowiecznych miast, których liczba ludności szybko rosła właśnie dzięki napływowi uciekinierów ze wsi. Dzisiaj ta maksyma jest zwykle stosowana dla podkreślenia szerokich możliwości otwierających się przed nowymi mieszkańcami dużych miast.

Właściciele ziemscy szli często na większe ustępstwa, aby zachęcić chłopów do zakładania wsi na ich ziemi. Najczęściej przyznawali osadnikom kilka, a nawet kilkanaście lat zwolnienia od danin należnych za użytkowanie ziemi.

Stopniowo panowie rezygnowali z danin w naturze (czyli zbożu lub innych produktach rolnych) i zaczęli wymagać od poddanych płacenia **czynszu pieniężnego**. Zmuszało to chłopów do zdobywania gotówki, czyli sprzedaży części plonów i tym samym włączenia się do obrotu gospodarczego opartego na pieniądzu. Część płynących z tego zysków trafiała bezpośrednio do chłopów. Mogli oni dzięki temu kupić towary rzemieślnicze, co zachęcało ich do efektywniejszej pracy. Z kolei właściciele ziem uzyskiwali dochód w wygodnej dla siebie formie, która również im ułatwiała podejmowanie dalszych inwestycji.

Widok średniowiecznego Erfurtu oraz wielu innych europejskich miast został utrwalony w *Kronice norymberskiej* – dziele z końca XV w. Dzięki drzeworytniczym ilustracjom znamy widok najważniejszych ośrodków miejskich późnego średniowiecza.

▪ *drzeworyt, Niemcy, XV w.*

MIASTO ŚREDNIOWIECZNE

Miasta w średniowieczu zakładano w nowych lokalizacjach lub w miejscu dawnych osad. Średniowieczne miasta miały zazwyczaj regularną siatkę ulic. Uporządkowany układ urbanistyczny ulegał jednak czasami zaburzeniu ze względu na ukształtowanie terenu lub wcześniejszą nieuporządkowaną zabudowę miejską, która nie została rozebrana.

1 **Rynek**, czyli główny plac miasta, służył przede wszystkim jako przestrzeń handlowa i miejsce ważnych wydarzeń publicznych.

10 **Klasztory zakonów żebraczych** wznoszono zwykle na obrzeżach miasta, a czasami nawet poza murami. Kościół przyklasztorny zazwyczaj był mniejszy od miejskiej fary, niekiedy jednak hojne datki wiernych pozwalały na budowanie świątyń o znacznych rozmiarach.

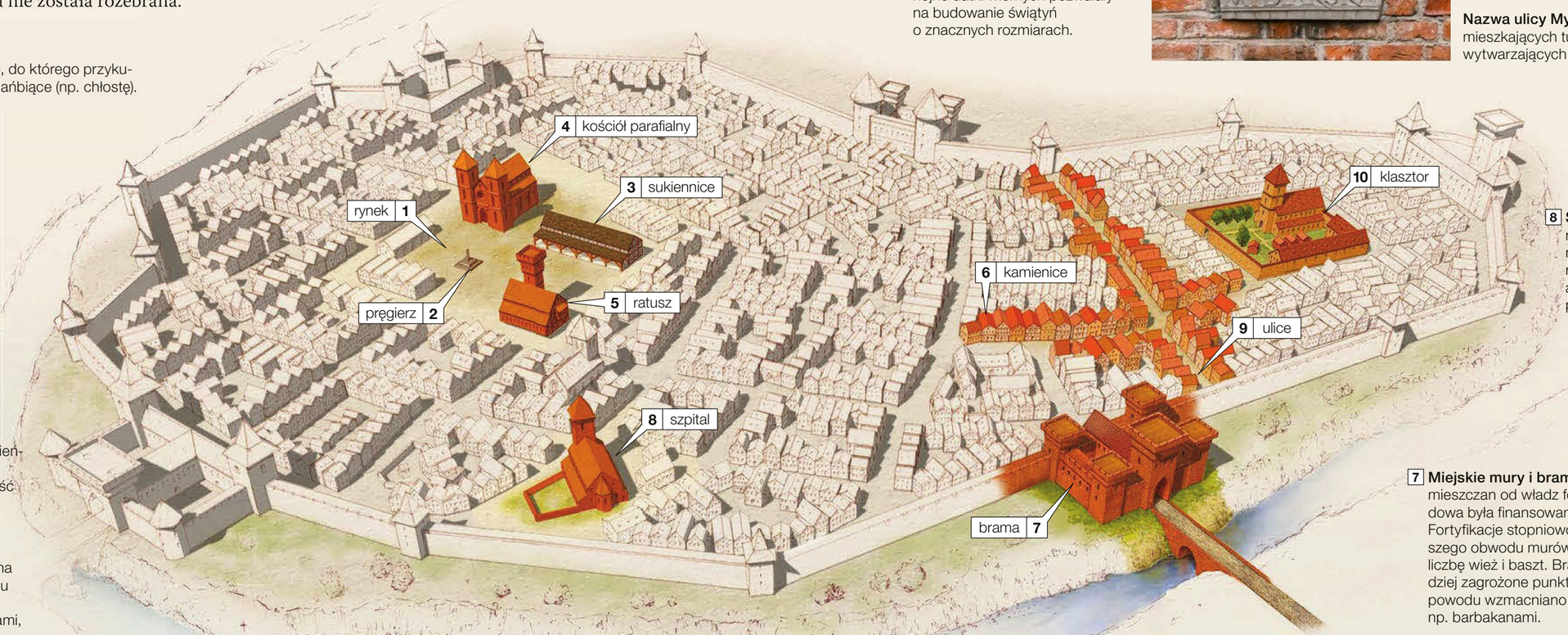
9 **Ulice średniowiecznych miast** często nosiły nazwy utworzone od zawodów ich mieszkańców. Do dziś na wielu starówkach zachowały się ulice Garncarska, Szewska czy Tkacka.

Nazwa ulicy Mydlarskiej w Gdańsku upamiętnia mieszkających tu w średniowieczu rzemieślników wytwarzających mydło.

2 **Pręgierz** to kamienny słup, do którego przykuwano skazanych na kary hańbiące (np. chłostę).

Pręgierz w Poznaniu jest zwieńczony figurą kata z mieczem symbolizującym sprawiedliwość i nieuchronność kary.

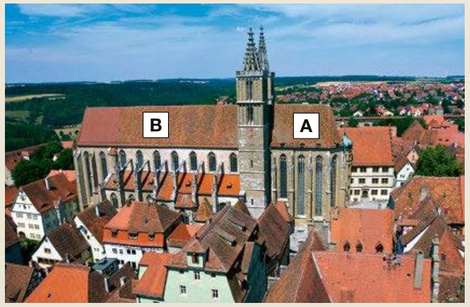

8 **Szpitale** były najczęściej położone na obrzeżach lub poza murami miasta. W średniowieczu były to raczej schroniska lub przytułki, a nie miejsca, w których leczono pacjentów.

7 **Miejskie mury i bramy** były symbolem niezależności mieszczan od władz feudalnych, choć nieraz ich budowa była finansowana właśnie przez samych władców. Fortyfikacje stopniowo ulepszano: dodawano do pierwszego obwodu murów kolejny, a także zwiększano liczbę wież i baszt. Bramy wjazdowe stanowiły najbardziej zagrożone punkty w pierścieniu umocnień i z tego powodu wzmacniano je dodatkowymi fortyfikacjami, np. barbakanami.

3 **Sukiennice, ławy i budy** na rynku były miejscem handlu produktami spożywczymi i rzemieślniczymi: naczyniami, odzieżą czy narzędziami.

4 **Kościół parafialny** (fara) odgrywał szczególną rolę w życiu miasta. Starano się, aby był on jak najbardziej okazały. Gotyckie świątynie wznoszono przez wiele lat, a na ich przyozdobienie przeznaczano często ogromne kwoty.

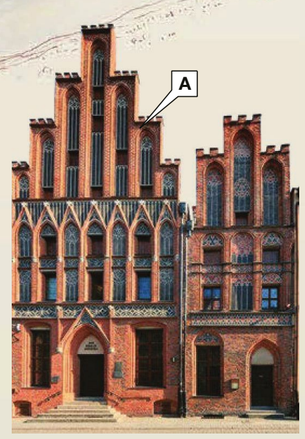

Kościół św. Jakuba w Rothenburgu [czyt.: rotenburgu] budowano 170 lat. Jego prezbiterium **A** powstało w XIV w., a jego zachodnia część **B** została ukończona w XV w.

5 **Ratusz**, czyli siedziba władz miasta, zwykle wznosił się na środku rynku. Odbywały się w nim posiedzenia rady, przechowywano tam ważne dokumenty, a niekiedy w jego podziemiach znajdowało się miejskie więzienie.

Ratusz we Wrocławiu powstał w XIII w., ale później był wielokrotnie rozbudowywany i przerabiany. Ponad budynkiem od XIV w. wznosi się wieża zegarowa.

Kamienica w Toruniu **A** – tzw. dom Mikołaja Kopernika, wzniesiono u schyłku XV w. Jej fasada została bogato udekorowana w stylu gotyckim.

6 **Kamienicę**, czyli dom mieszkalny, stawiano od frontu podłużnej parceli, czyli działki wytyczonej w czasie lokacji miasta. Parter kamienicy służył często jako kantor handlowy lub warsztat rzemieślniczy. W głębi znajdował się ogród lub podwórze, a czasami także budynki gospodarcze, np. stajnie.

Brama francuskiego miasta Aigues-Mortes [czyt.: ej**gu** mort] powstała na przełomie XIII i XIV w.

?

1. Wymień elementy miasta, które miały zapewniać bezpieczeństwo jego mieszkańcom.
2. Wyjaśnij, które budowle miejskie miały charakter reprezentacyjny, a które nie.

ODRODZENIE MIAST

Wzrost liczby ludności wiejskiej w Europie i jej systematyczne bogacenie się sprzyjały rozwojowi produkcji rzemieślniczej. W rezultacie część ludności, która oprócz uprawy pól zajmowała się także rzemiosłem, znalazła tylu nabywców na swoje produkty, że mogła zrezygnować z uprawy roli. Równocześnie rosły obroty w handlu opartym na pieniądzu, a handel wymienny stopniowo zanikał. Przyczyniło się to do odrodzenia miast w XI w.

Zaczęły się one ponownie rozwijać, a na terenach, gdzie ich wcześniej nie było, zaczęto je zakładać. Często w miasta przekształcały się osady, w których dotąd w określony dzień tygodnia odbywały się **targi**. Do XIII w. Europę Zachodnią pokryła gęsta sieć miast. Jednak tylko nieliczne z nich stanowiły znaczące ośrodki handlu dalekosiężnego, a większość zaopatrywała w niezbędne produkty rzemieślnicze wyłącznie mieszkańców najbliższej okolicy.

W średniowiecznych miastach gromadzili się ludzie energiczni i zaradni. Rzemieślnicy posiadający rzadkie umiejętności czy też kupcy udający się w niebezpieczne dalekie podróże świadomi byli swojej wartości. Tworzyli społeczność, która niechętnie zgadzała się na życie pod rygorami prawa feudalnego, gdzie jako poddani oni i ich potomkowie mieli pozostać zależni od panów ziemskich i ich spadkobierców. Starali się więc poszerzać swoją niezależność – powoływali własne samorządy – **rady miejskie**. Miasto, w którym powstała taka rada, nazywano **komuną** (łac. *communitas* – 'wspólnota'), a żyjących w nim mieszczan określano mianem **obywateli** (łac. *civis*), który to termin pochodził jeszcze z czasów rzymskich. Komuny miejskie domagały się od panów feudalnych uznania swojej niezależności, za co były gotowe zapłacić im niemałe sumy. Zazwyczaj dochodziło więc do tego rodzaju transakcji, choć w niektórych przypadkach spór rozstrzygano zbrojnie. Najszybciej niezależność od feudałów udało się wywalczyć miastom Italii, które wkrótce dzięki bogactwu stały się potężne i zyskały wpływ na ówczesną politykę europejską.

ROZWÓJ HANDLU

W średniowieczu handel był zajęciem ryzykownym. Kupców przewożących znaczne ilości gotówki lub kosztowne towary często napadali rabusie. W odpowiedzi kupcy tworzyli własne stowarzyszenia – **gildie**, dzięki którym wspólnie bronili się przed zagrożeniami i dochodzili swoich praw. Ponadto rozwijali handel oparty na obrocie bezgotówkowym, co jeszcze skuteczniej chroniło ich przed rabunkiem. Zamiast gotówki i kosztowności zabierali w podróż **weksle**, które dopiero w miejscu docelowym wymieniali na pieniądze. Spisywanie umów handlowych i weksli oraz prowadzenie ksiąg kupieckich przyczyniło się do upowszechnienia pisma i podstaw matematyki.

Miasta szczególnie zainteresowane rozwojem handlu tworzyły związki chroniące wzajemnie swoje interesy i koordynujące wymianę handlową. Do największego znaczenia spośród tych organizacji doszła **Hanza**, do której należała większość liczących się ośrodków handlu w północnej Europie: od Brugii w Niderlandach na zachodzie do Rewla (dzisiejszego Tallina) w Estonii. Z kolei handel w regionie Morza Śródziemnego od czasu wypraw krzyżowych został zdominowany przez miasta włoskie – **Genuę** i **Wenecję**. Dysponowały one potężnymi flotami, zyskały ogromne majątki i duże znaczenie polityczne. Ich wpływy handlowe wykraczały poza granice świata chrześcijańskiego. Dzięki temu udało im się zdominować handel z krajami Lewantu (zob. także s. 231), a za ich pośrednictwem także Dalekiego Wschodu. Tą drogą sprowadzano do Europy drogie przyprawy, m.in. pieprz czy cynamon, i produkty luksusowe, jak np. chiński jedwab. Długi czas działalność kupców była podejrzana z punktu widzenia nauki Kościoła, który

TEKST ŹRÓDŁOWY

UTWORZENIE SAMORZĄDU MIEJSKIEGO W LAON

Okoliczności uzyskania niezależności przez mieszkańców francuskiego miasta Laon [czyt.: lo] w 1112 r. przedstawił w swoich wspomnieniach zakonnik Guibert z Nogent [czyt.: głibert z no**żą**].

Duchowieństwo [...] *i świeccy panowie* [...], *chcąc uzyskać wszelkimi sposobami pieniądze od mieszczan, dali tym ostatnim do zrozumienia przez pośredników, że jeśli zapłacą przyzwoitą sumę pieniędzy, otrzymają możność stworzenia komuny. A to nowe i najgorsze słowo „komuna" oznacza, że wszyscy poddani powinni opłacać swym panom raz na rok zwykłe świadczenia poddańcze i za niezgodne z prawem postępki płacić ustanowione kary, natomiast od pozostałych ciężarów* [...] *zostają zupełnie zwolnieni. Korzystając z tej okazji wykupienia się, lud* [obdarzył] *możnych, dla zaspokojenia ich chciwości, wielkimi stosami srebra* [...]. *Seniorowie tak obfitym deszczem spływającego na nich srebra pozyskani, umocnili przysięgą daną mieszczanom obietnicę dochowania wierności zawartej z nimi umowie.* [...] [Biskup] *mocno zagniewany na winowajców tej nowości przez pewien okres nie wstępował do miasta* [...]. *Jednak w tym czasie, gdy mówił o swoim skrajnym oburzeniu* [...], *ofiarowany mu stos złota i srebra zrazu uspokoił popędliwość jego mowy. I on złożył przysięgę, że będzie zachowywać prawa komuny.*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole,* nr 8: *Miasta i mieszczaństwo w średniowieczu*, oprac. R. Heck, Warszawa 1959, s. 23.

? 1. Wyjaśnij, dlaczego dążenia mieszczan Laon do utworzenia komuny budziły niechęć możnych i biskupa.
2. Podaj, czego dowiadujemy się z powyższego tekstu o sytuacji ekonomicznej miasta i jego mieszkańców.

Weksel – dokument potwierdzający zobowiązanie finansowe.

WARTO WIEDZIEĆ

Jarmarki szampańskie

W średniowieczu ważną rolę w handlu odgrywały jarmarki, czyli targi regularnie organizowane przez kupców w określonych miastach i określonym czasie. Zazwyczaj miały one znaczenie regionalne, jednak największe z nich przyciągały kupców z dużej części Europy. W XII i XIII w. szczególnego znaczenia nabrały jarmarki w regionie Francji zwanym Szampanią, gdzie krzyżowały się główne szlaki kupieckie. Handlowano tam przede wszystkim suknem z Flandrii i Anglii, skórami i futrami. Dużym wzięciem cieszyły się sprowadzane ze Wschodu przyprawy, takie jak imbir, szafran, pieprz, oraz barwniki do sukna.

Dzięki opiece, jaką zapewniali kupcom lokalni władcy, przybywający goście nie obawiali się, że zostaną napadnięci, okradzeni lub oszukani. Na międzynarodowych jarmarkach zawierano więc umowy handlowe opiewające często na zawrotne sumy i obowiązujące przez wiele lat. Efektem tego był również szybki rozwój banków – instytucji udzielających kredytów na wysokie kwoty na odpowiedni procent. W tych finansowych usługach od samego początku przodowały miasta włoskie.

? Wymień czynniki, które sprzyjały rozwojowi handlu w średniowieczu.

MIESZKAŃCY ŚREDNIOWIECZNEGO MIASTA

Społeczność największych miast w średniowiecznej Europie była mocno zróżnicowana. Jego mieszkańcy różnili się zarówno posiadanym majątkiem, jak i prawami, które im przysługiwały.

Patrycjusze

Elitę stanowili zwykle bogaci kupcy i najzamożniejsi rzemieślnicy, którzy zasiadali we władzach miasta. Często grupa ta na wzór rzymski była określana mianem patrycjatu. Posiadali oni w mieście liczne nieruchomości.

Pospólstwo

Grupą znacznie liczniejszą, choć pozbawioną prestiżu, było pospólstwo. Tworzyli je ubożsi kupcy i większość rzemieślników. Członkowie tej zbiorowości posiadali nieruchomości na terenie miasta, co dawało im status jego obywateli. Mogli zatem prowadzić własne sklepy czy warsztaty, ale nie byli dopuszczani do rządów.

Plebs

Najuboższych mieszkańców miasta, a więc wszystkich tych, którzy nie mieli jego obywatelstwa, określano mianem plebsu. Byli to często wywodzący się z okolicznych wsi młodzi ludzie, którzy dopiero przyuczali się do zawodu, służba patrycjatu, a także sezonowi pracownicy najemni. Do plebsu zaliczał się również margines społeczny, złożony z żebraków, oszustów i złodziei. Ludzie ci zazwyczaj nie osiedlali się na stałe i wędrowali z miasta do miasta.

? Które grupy społeczne były pozbawione wpływu na sprawowanie władzy w mieście?

za zajęcia godne chrześcijanina uznawał pracę na roli i rzemiosło. Dopiero św. Tomasz z Akwinu stwierdził, że skoro handel jest niezwykle istotną częścią życia gospodarczego, to kupcy mają prawo do zysku jako wynagrodzenia za poniesione nakłady oraz ryzyko, z jakim wiązała się ich działalność (napady zbójców i piratów czy katastrofy morskie). Poglądy tego cieszącego się dużym autorytetem filozofa przyczyniły się do wzrostu społecznego prestiżu zawodu kupca oraz do rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej.

RZEMIOSŁO W ŚREDNIOWIECZU

W największych średniowiecznych miastach prowadzili swoje warsztaty rzemieślnicy o różnych specjalizacjach. W mniejszych miastach zwykle rezydowali jedynie przedstawiciele najpowszechniejszych zawodów. Aby dbać o swoje interesy, rzemieślnicy zakładali organizacje zawodowe zwane **cechami**. Ważnymi celami działalności tych związków były kontrola jakości produktów oraz ustalanie poziomu produkcji poszczególnych warsztatów na takim poziomie, aby cena wyrobów nie uległa obniżeniu. Cechy ustalały również liczebność rzemieślników, a poprzez nadzór nad ich kształceniem kontrolowały dostęp do zawodu. Właściciele warsztatów – mistrzowie – zatrudniali uczniów i stojących szczebel wyżej czeladników, którzy uczyli się rzemiosła. Gdy czeladnicy nabyli odpowiednich umiejętności, wykonywali specjalną pracę egzaminacyjną. Jeśli mistrzowie zasiadający we władzach cechu wyrazili zgodę, czeladnik otrzymywał uprawnienia mistrzowskie i rozpoczynał samodzielną produkcję.

Członkowie cechów często wspólnie spędzali wolny czas np. na ucztach lub nabożeństwach. Ciążyły na nich także wspólne obowiązki, m.in. poszczególne cechy odpowiadały za obronę wyznaczonych odcinków murów w przypadku oblężenia miasta. Cechy rzemieślnicze funkcjonowały w Europie Zachodniej do schyłku XVIII w., a w Polsce wiele z nich dotrwało nawet do XX w.

Wybrane dziedziny rzemiosła

Nazwa zawodu	Rodzaj usług i produktów
bednarz	wytwarzanie beczek, cebrzyków, balii oraz kadzi
cyrulik lub balwierz	strzyżenie i golenie oraz proste zabiegi medyczne: wyrywanie zębów i opatrywanie ran
garncarz	wyrób naczyń ceramicznych
kaletnik	produkcja wyrobów ze skóry: toreb, sakw i sakiewek
kołodziej	wyrabianie kół
kowal	wykuwanie wyrobów z metalu, podkuwanie koni
kuśnierz	wytwarzanie wyrobów futrzanych: kożuchów, rękawic, czapek
nożownik	wyrób i ostrzenie noży
płatnerz	wytwarzanie zbroi
konwisarz	wyrabianie z cyny naczyń, świeczników, lichtarzy
słodownik, piwowar, browarnik, mielcarz	produkowanie słodu i piwa
snycerz	rzeźbienie w drewnie figur ołtarzowych, krucyfiksów, ozdobnych mebli

Plakietki ze scenami z życia Jezusa z przenośnego ołtarza świadczą o precyzji i pracochłonności dzieł wykonywanych ręcznie przez średniowiecznych rzemieślników. Całość prezentowanego ołtarza była nieco mniejsza od strony tego podręcznika.

▪ *metaloplastyka, Niemcy, XII w.*

ĆWICZENIA

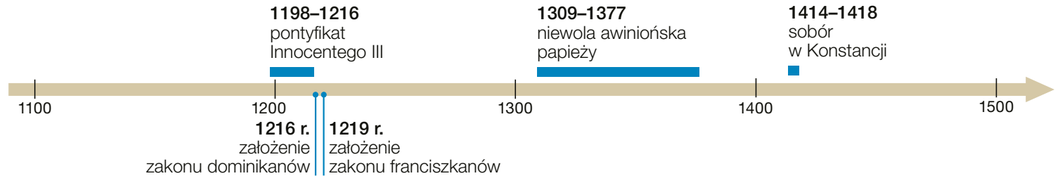
1. Wymień rozwiązania, które spowodowały zwiększenie wydajności rolnictwa w XI–XIII w.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób wzrost efektywności upraw doprowadził do odrodzenia i rozwoju miast.
3. Opisz społeczeństwo średniowiecznego miasta.

DLA ZAINTERESOWANYCH

P. Dollinger, *Dzieje Hanzy (XII–XVII wiek),* tłum. V. Soczewińska, Warszawa 1997.
J. Le Goff, *Sakiewka i życie – gospodarka i religia w średniowieczu*, tłum. H. Zaremska, Gdańsk 1995.

5 KOŚCIÓŁ W ŚREDNIOWIECZU

Po kryzysie we wczesnym średniowieczu papiestwo w okresie walki o inwestyturę odbudowało swoje znaczenie, aby na początku XIII w., za pontyfikatu Innocentego III, osiągnąć szczyt potęgi politycznej. Z czego wynikała tak silna pozycja Kościoła w średniowieczu? Jaką rolę w życiu mieszkańców Europy odgrywała wówczas religia?

KOŚCIÓŁ BLIŻSZY WIERNYM

W XI–XIII w., wraz z rozwojem gospodarczym i bogaceniem się społeczeństw Europy Zachodniej, zwiększała się liczba parafii. Wkrótce znaczna część wsi miała swój własny kościół. Wokół świątyń skupiały się lokalne społeczności. Religia wpływała na niemal każdą dziedzinę życia, a dawne pogańskie obyczaje uległy zatarciu bądź wchłonięciu przez obrzędowość chrześcijańską. W 1215 r., podczas soboru laterańskiego IV, ustalono szereg nowych obowiązków wszystkich wiernych, aby związać ich z Kościołem w silniejszy i bardziej uporządkowany sposób. Odtąd każdy katolik musiał co najmniej raz w roku przystępować do spowiedzi i komunii.

Na tym soborze powołano również **szkoły parafialne**. Duchowni, którzy byli zazwyczaj jedynymi wykształconymi mieszkańcami wsi, uczyli w nich chłopców podstaw czytania, pisania i śpiewu. O ile liturgię podczas nabożeństw sprawowano po łacinie, to kazania księża byli zobowiązani głosić w języku zrozumiałym dla ogółu ludności, co zapewniało jej pewną formę edukacji i wychowania. Wierni poznawali wówczas historie biblijne i żywoty świętych, a wraz z nimi zasady, którymi zgodnie z nauczaniem Kościoła powinni się kierować.

Przemiany religijności w średniowieczu dotyczyły upowszechnienia się kultu Eucharystii, Krzyża św. i kultu maryjnego. Bóg był przedstawiany chrześcijanom coraz częściej jako miłosierny ojciec, znacznie bliższy człowiekowi niż nieczuły na ziemskie troski surowy sędzia, który występował we wcześniejszym nauczaniu.

WARTO WIEDZIEĆ

Biblia pauperum

Rzeźby i malowidła w średniowiecznych świątyniach ukazywały najważniejsze wydarzenia z Biblii lub żywotów świętych. Dzięki nim wierni, wówczas w większości niepiśmienni, mogli przyswajać sobie zasady wiary. Z tego powodu dzieła sztuki ozdabiające kościoły nazywano Biblią ubogich (łac. *Biblia pauperum*). Freski oprócz propagowania postaw chrześcijańskich dostarczały ludziom, którzy zwykle przez całe życie nie opuszczali swojej okolicy, bardzo ograniczonych i często przeinaczonych informacji o szerokim świecie. Dzięki nim mogli się np. dowiedzieć, jak wyglądają lew, król czy czarnoskóry człowiek. Sąsiadowały z nimi jednak przeróżne bajeczne stworzenia.

Malowidła ścienne zachowane w kościele w Małujowicach na Dolnym Śląsku świadczą o tym, jak wyglądały zdobienia w kościołach wiejskich.

▪ *malowidła ścienne, Polska, XIV w.*

? Opisz sceny religijne przedstawione w *Biblii pauperum*.

ŚREDNIOWIECZNY KLASZTOR

W średniowiecznej Europie klasztory stanowiły nie tylko ośrodki życia religijnego. Były także ośrodkami kultury, gospodarki i nauki. To właśnie za pośrednictwem mnichów na wieś docierały innowacyjne rozwiązania z dziedziny rolnictwa i produkcji żywności, które przyczyniły się do rozwoju gospodarczego Europy. Przy klasztorach często zakładano szkoły. Mogły do nich uczęszczać również dzieci nieprzeznaczone do stanu duchownego. W wielu opactwach gromadzono i przepisywano księgi oraz prowadzono szpitale. Życie mnichów zgodnie z zasadą *ora et labora* (z łac. 'módl się i pracuj') koncentrowało się wokół modlitwy i pracy. Tym dwóm zajęciom służyła większość pomieszczeń klasztornych.

1 **Kościół** był centralnym punktem klasztoru. Kilkakrotnie w ciągu dnia mnisi zbierali się w nim na wspólną modlitwę.

2 **Dormitorium** początkowo pełniło funkcję wspólnej sypialni zakonników, potem mieszkali w nim goście.

3 **Pojedyncze cele** od XIV w. zastąpiły zakonnikom dormitorium.

4 **Kuchnia** służyła do przyrządzania posiłków dla mnichów i ich gości.

5 **Jadalnia** była przeznaczona do wspólnego spożywania posiłków.

6 **Umywalnia** znajdowała się w pobliżu studni na dziedzińcu.

7 **Cmentarz** był miejscem pochówku członków zgromadzenia.

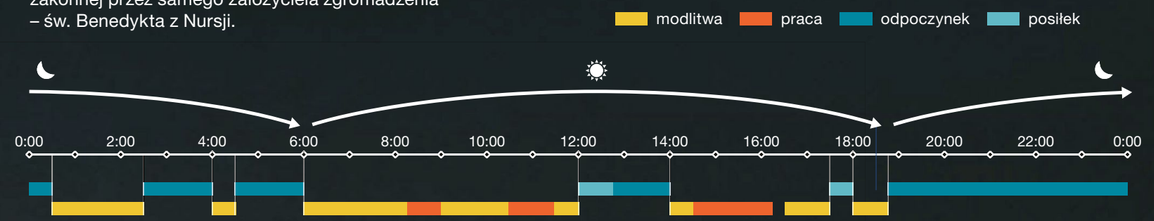
9 biblioteki i skryptoria

Biblioteki i skryptoria to wydzielone pomieszczenia, w których mnisi studiowali, przechowywali i przepisywali księgi.

Księgi przepisywane przez zakonników były dodatkowo bogato zdobione. Gotowa księga była zszywana, a następnie oprawiana w drewno i skórę.

Dzień z życia benedyktyna przebiegał według ściśle określonego planu nakreślonego w regule zakonnej przez samego założyciela zgromadzenia – św. Benedykta z Nursji.

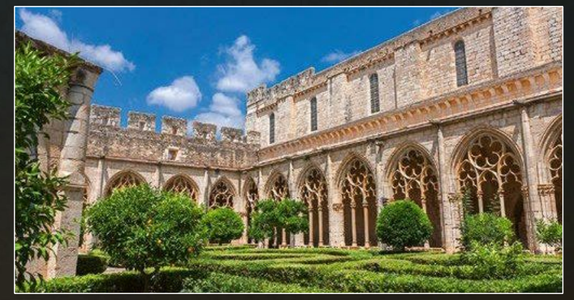

10 pola uprawne i sady

Ziemie należące do klasztoru pozwalały wspólnocie na samowystarczalność. Często pracowali tam sami zakonnicy.

Klasztor św. Krzyża w Katalonii powstał w XIII w. jako siedziba zakonu cystersów. Opactwo było zamieszkiwane przez mnichów do pierwszej połowy XIX w.

? Wyjaśnij, w jaki sposób budowle klasztorne ułatwiały zakonnikom tworzenie wspólnoty.

11 **Wirydarz** to ogród na głównym dziedzińcu klasztoru. Poza tym, że uprawiano tam kwiaty i zioła, służył jako miejsce medytacji, modlitwy, pokuty oraz procesji.

8 **Kapitularz** wykorzystywano do spotkań i obrad mnichów mieszkających w klasztorze.

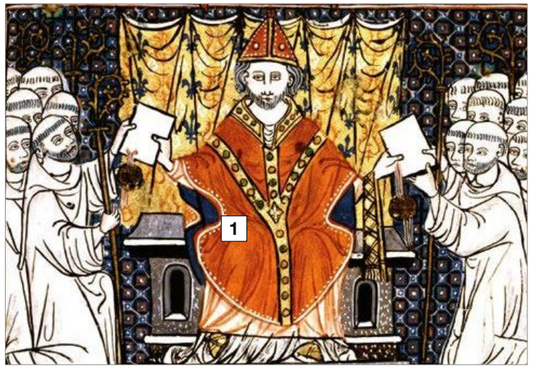

Grobowce władców i możnowładców, którzy nadali zgromadzeniu ziemie, umieszczano w klasztornych kaplicach i krużgankach, czyli najbardziej prestiżowym miejscu pochówku.

CYSTERSI

W epoce pełnego średniowiecza (XI–XIV w.) upowszechniła się edukacja religijna. W rezultacie coraz częściej poruszano kwestię powrotu do ideałów Ewangelii. Przypominano ubóstwo Chrystusa i apostołów, kładących nacisk na znaczenie dóbr duchowych, a nie – bogactw. Wzór ten przeciwstawiano postawie wielu ówczesnych duchownych, dążących do gromadzenia majątków. Odpowiedzią Kościoła na te postulaty było powstanie nowych zgromadzeń zakonnych. Na przełomie XI i XII w. początek temu ruchowi dali **cystersi**. Ich zakon otrzymał nazwę od swojej pierwszej siedziby we francuskim Citeaux (czyt.: ci**to**; po łac. Cistercium).

Cystersi głosili potrzebę powrotu do ewangelicznego ubóstwa, którą przed wiekami głosił św. Benedykt. Zakonnicy mieli wieść życie, wypełnione modlitwą i pracą. Początkowo cystersi ściśle realizowali te postulaty, a przy tym propagowali nowinki techniczne związane z uprawą roli (np. trójpolówkę). Szybko zyskali uznanie w całej Europie i dzięki licznym nadaniom ziemi udzielanym przez władców stworzyli sieć klasztorów. Ponieważ przyniosło im to również wielkie bogactwa, głoszone przez nich hasła dotyczące ubóstwa straciły na autentyczności (o przybyciu cystersów na ziemie polskie przeczytasz na s. 208).

Nadanie reguły cystersom przez papieża Kaliksta II [1] odbyło się dopiero w 1119 r., choć zakon za zgodą jego poprzedników działał już od 20 lat.

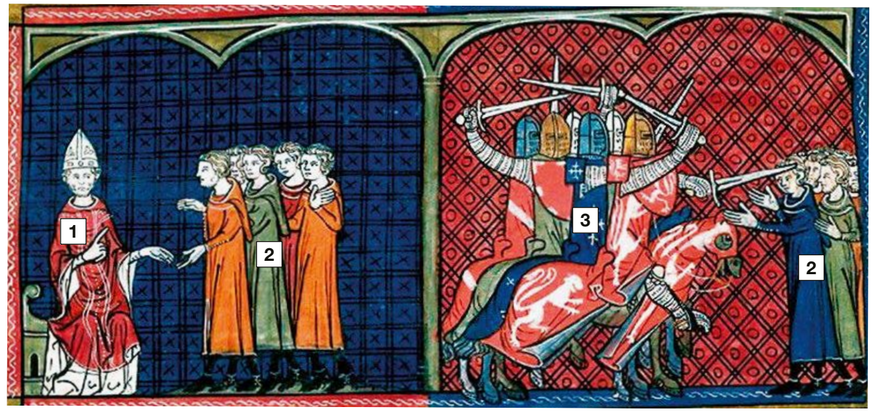
▪ *miniatura, Francja, XIII w.*

ZAKONY ŻEBRACZE W EUROPIE W XIII WIEKU

?

1. Wymień części Europy, w których w późnym średniowieczu chrześcijaństwo nie było religią dominującą.
2. Podaj, przez jakie współczesne kraje biegnie widoczna na mapie granica pomiędzy obszarem zdominowanym przez katolików i prawosławnych.

Papież Innocenty III [1] ekskomunikuje albigensów [2] i wysyła przeciwko nim krucjatę. Podczas wojny krzyżowcy [3] wykazali się wyjątkowym okrucieństwem nie tylko wobec albigensów, ale także wobec występujących w ich obronie katolików z Langwedocji.

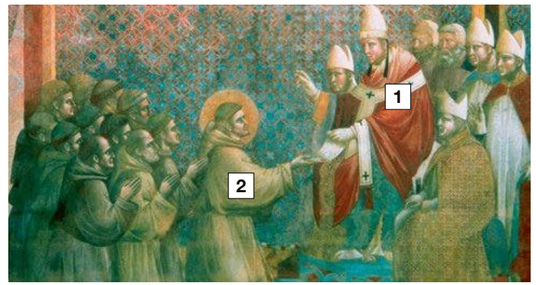
▪ *miniatura, Francja, XIV w.*

HEREZJE ŚREDNIOWIECZNE

Ruch domagający się odbudowy moralnej Kościoła przybierał na sile i obejmował coraz szersze grupy ludności. W wielu wypadkach nowe ruchy religijne głosiły poglądy niezgodne z oficjalną nauką Kościoła i nie uznawały władzy papieża i biskupów. W ten sposób powstawały średniowieczne herezje, spośród których największe znaczenie zyskał ruch **katarów** (gr. *katharoi* – ‘czyści’), powstały w Langwedocji w południowej Francji w XII i XIII w. Jego przedstawicieli zwano też **albigensami** od ich ważnego ośrodka – miasta Albi. Katarzy wierzyli, że świat materialny jest dziełem Szatana i odrzucali wszelką władzę, zarówno świecką, jak i duchowną. Przez dziesięciolecia udawało im się dzięki opiece władców Tuluzy zachować względne bezpieczeństwo i kultywować swoje wierzenia. Kiedy jednak w 1208 r. został zamordowany wysłannik papieża Innocentego III, ten wyklął abligensów i ogłosił przeciw nim krucjatę. Na jego wezwanie rycerstwo katolickie z północnej Francji najechało Langwedocję. Trwające 20 lat wojny z albigensami doprowadziły do ich klęski. Pozwoliło to jednocześnie królowi Francji Filipowi II na umocnienie władzy w tej dotąd cieszącej się dużą niezależnością części kraju. Pomimo klęski katarzy działali tajnie w południowej Francji aż do połowy XIV w.

FRANCISZKANIE

Większość zwolenników ubogiego Kościoła mimo wszystko funkcjonowała nadal w ramach wyznaczonych przez papiestwo. Jednym z nich był żyjący na przełomie XII i XIII w. syn włoskiego kupca sukiennego **Franciszek z Asyżu**. W młodości miał wizje, po których rozpoczął działalność kaznodziei. Szybko zgromadził uczniów, z którymi wspólnie pomagał biedakom i trędowatym. W 1209 r. udał się do papieża Innocentego III i uzyskał zatwierdzenie reguły zakonu. W ten sposób powstał Zakon Braci Mniejszych, potocznie nazywany franciszkańskim. Inaczej niż w przypadku benedyktynów czy cystersów franciszkanie żyli w miastach. Bracia mogli dzięki temu nie tylko prowadzić działalność kaznodziejską, lecz także zachęcać własnym przykładem do skromniejszego życia. Sami franciszkanie, inaczej niż cystersi, nie trudnili się pracą fizyczną, ale przede wszystkim głosili kazania. Ich nauczanie dotyczyło głównie kwestii moralnych,

Franciszek podczas spotkania z Innocentym III [1] starał się go przekonać do zatwierdzenia nowego zakonu. Papież jednak uznał Franciszka [2] za świniopasa i nakazał mu głosić kazania dla tych właśnie zwierząt. Przyszły święty udał się zatem do chlewu, gdzie wygłosił kazanie, a następnie pobrudzony gnojem powrócił przed oblicze biskupa Rzymu. Ten, ujęty posłuszeństwem i bezkompromisowością młodzieńca, zatwierdził regułę zgromadzenia.

▪ *obraz, Włochy, XV w.*

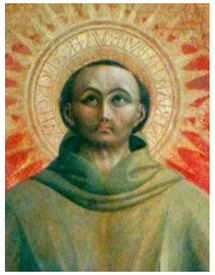
co budziło żywe zainteresowanie społeczności miejskich, w których coraz bardziej widoczne stawały się nierówności społeczne. Źródłem utrzymania zakonników były zbierane wśród wiernych ofiary, a sami bracia nie mogli posiadać osobistego majątku. W ten sposób narodziło się zgromadzenie zakonne nowego typu – **zakon żebraczy**.

Franciszek i założone przez niego zgromadzenie wywarli wielki wpływ na duchowość średniowiecza. Propagowana przez nich asceza stała się bardzo popularna nie tylko wśród rodzin mieszczańskich, ale również rycerskich, a nawet wśród członków dynastii panujących w Europie.

POSTAĆ HISTORYCZNA

FRANCISZEK Z ASYŻU

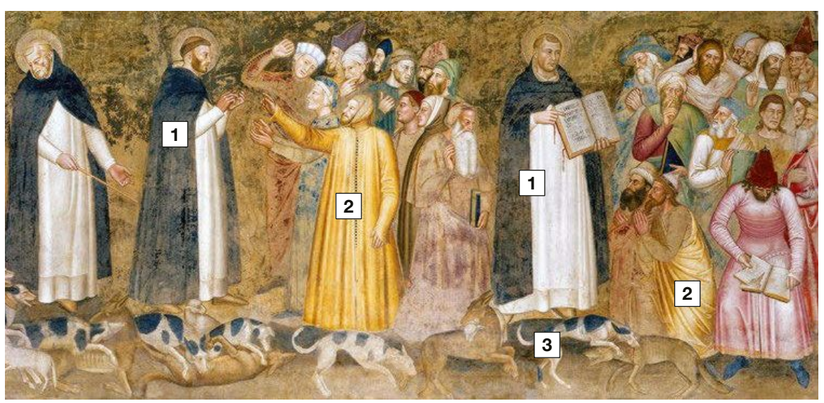
ok. 1181–1226

Założyciel Zakonu Braci Mniejszych, czyli franciszkanów, święty Kościoła katolickiego. Wywodził się z zamożnej rodziny kupieckiej z Asyżu (Włochy). Podobno od dzieciństwa lubił poezję i muzykę francuskich trubadurów, dlatego był nazywany „Francesco" [czyt.: franczesko] („Francuzik"). Jako młody człowiek prowadził życie pełne rozrywek, a poza tym wziął udział w wojnie z sąsiednią Perugią [czyt.: perudżią]. Kiedy jednak dostał się do niewoli, a następnie zachorował, przeżył wewnętrzną przemianę. Aby odbudować zniszczony kościółek, sprzedał konia i ojcowskie sukno. Postawiony przez ojca przed sądem, stwierdził, że niczego od niego nie chce, pozbył się ubrania i w samej włosienicy ruszył w świat. Jako wędrowny kaznodzieja w krótkim czasie zgromadził wokół siebie grupę zwolenników i założył własne zgromadzenie. Franciszek zmarł w 1226 r. w opinii świętości, a dwa lata po śmierci został kanonizowany przez papieża Grzegorza IX, który jako kardynał zaliczał się do jego zagorzałych stronników. Współcześnie został ogłoszony przez Kościół katolicki patronem ekologów i obrońców praw zwierząt.

DOMINIKANIE

Drugim zakonem żebraczym, który powstał na początku XIII w., był **Zakon Kaznodziejski**. Potoczna nazwa tego zgromadzenia – **dominikanie** – pochodzi od imienia jego założyciela, Hiszpana **Dominika Guzmána**. Początkowo działał on jako kaznodzieja, starający się swoim nauczaniem przekonać katarów do powrotu do Kościoła katolickiego. Aby zdobyć zaufanie swoich słuchaczy, wędrował boso i był odziany w proste, skromne szaty. Jego działalność zyskała uznanie papieża, który w 1216 r. zatwierdził regułę nowego zgromadzenia. Podobnie jak franciszkanie, dominikanie zakładali swoje wspólnoty w miastach i żyli z jałmużny, jednak wzorem swojego założyciela kładli znacznie większy nacisk na wykształcenie zakonników. W efekcie dużą popularnością cieszyły się prowadzone przez mnichów szkoły przyklasztorne. Wielu dominikanów trafiło później do grona wykładowców uniwersyteckich, inni zasiadali w sądach inkwizycyjnych, prowadzących postępowania przeciwko heretykom. Do tego zakonu należał **Tomasz z Akwinu**, jeden z najwybitniejszych myślicieli reprezentujących średniowieczny nurt filozofii – scholastykę (więcej na jej temat na s. 267). Wierność papiestwu i zaangażowanie kaznodziejskie dominikanów sprawiły, że przylgnęła do nich również żartobliwa nazwa „psy Pańskie" (łac. *domini canes*), co stanowiło grę słów nawiązującą także do imienia założyciela zgromadzenia – Dominika.

Dominikanie 1 podczas dyskusji z heretykami 2 zostali przedstawieni na freskach zdobiących kaplicę Santa Maria Novella we Florencji. Poniżej dyskutujących rozgrywa się symboliczna scena. „Psy Pańskie" 3, których umaszczenie nawiązuje do koloru szat dominikanów, atakują i zagryzają psy symbolizujące herezję.

▪ *fresk, Włochy, XIV w.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

DOMINIK GUZMÁN

ok. 1170–1221

Założyciel Zakonu Kaznodziejskiego (dominikanów), święty Kościoła katolickiego. Pochodził z Królestwa Kastylii (Hiszpania). Po ukończeniu studiów teologicznych przyjął święcenia kapłańskie. W 1203 r. zetknął się z rozwijającymi się na południu Francji, zwalczanymi przez Kościół ruchami religijno-społecznymi. Dwa lata później na polecenie papieża podjął się nawracania ich członków. W 1216 r. udał się do Rzymu, gdzie uzyskał pozwolenie na utworzenie nowego zgromadzenia – Zakonu Kaznodziejskiego. W kolejnych latach przemierzał Europę, nauczając i zakładając klasztory dominikanów. Pod koniec życia organizował uniwersytet dominikański w Neapolu. Kilkanaście lat po śmierci został kanonizowany. W swoich dziełach opierał się na filozofii Arystotelesa. Starał się dotrzeć do poznania Boga na drodze rozumowej, wykazując tym samym brak sprzeczności pomiędzy wiarą i rozumem.

UPADEK ZNACZENIA PAPIESTWA

Potęga papiestwa z czasów Innocentego III okazała się nietrwała. W późniejszym okresie zaczęło przeważać przekonanie, że to monarcha sprawuje najwyższą i całkowicie niezależną władzę w swoim królestwie, a zatem nie podlega ani cesarzowi, ani papieżowi. Do gwałtownego sporu doszło, gdy na początku XIV w. francuski król **Filip IV Piękny** obłożył dodatkowymi podatkami duchowieństwo we Francji. Sprzeciwił się temu papież **Bonifacy VIII** i wydał dokument, w którym przyznał sobie zwierzchnią władzę nad królami. Oburzony Filip Piękny nakazał porwanie papieża i choć ostatecznie namiestnik św. Piotra został uwolniony, to jednak pod wpływem tych przeżyć wkrótce zmarł. Dwa lata później papieżem obwołano Klemensa V, z pochodzenia Francuza, który w 1309 r. przeniósł siedzibę kurii papieskiej z Rzymu do Awinionu w południowej Francji. Chociaż Awinion był własnością papiestwa, to jednak bliskość francuskich władców powodowała, że papieże byli podatni na ich polityczne naciski. Okres tzw. **niewoli awinońskiej** trwał blisko 70 lat, a z biegiem czasu coraz częściej powtarzano żądanie, aby papieże powrócili do Rzymu. Papieży awinońskich krytykowano ze względu na to, że troszczyli się głównie o własne dochody, czyli opłaty i podatki ściągane w całej Europie, oraz o kariery kościelne swoich krewnych. Na narastające żądania zmian – przede

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZE STATUTÓW ZAKONU KAZNODZIEJSKIEGO

Zasady obowiązujące dominikanów zostały spisane w statutach zakonu zaakceptowanych przez papieża.

O pokarmie
Potrawy nasze we wszystkich naszych klasztorach mają być bezmięsne, z wyjątkiem infirmerii [tzn. szpitali]. *Braciom zaś naszym, aby nie sprawiali kłopotu tym, którzy ich przyjmują w gościnę, wolno jeść poza klasztorem potrawy gotowane razem z mięsem.* [...]

O łóżkach
Braciom nie wolno spać na puchach, chyba, że nie mogliby mieć słomy, albo czegoś podobnego, na czym winni spać. [...] *Poza klasztorem wolno zaś spać tak, jak im będzie posłane, aby przyjmującym ich w gościnę nie sprawiali kłopotu.* [...]

O kaznodziejach
[...] *Postanawiamy również, aby bracia nasi nie wzywali w swoich kazaniach do dawania lub zbierania pieniędzy na rzecz klasztoru, albo jakiejś osoby.* [...]

O studentach
[...] *Niechaj przeor prowincjonalny stara się wysyłać na studia do miejsc poza swą prowincją, gdzie kwitną nauki, pewnych braci zdolnych do uczenia się, którzy w krótkim czasie mogą okazać się zdatnymi do pełnienia czynności kierowniczych – za radą i zgodą wizytatorów kapituły prowincjonalnej albo większej ich części.*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 19: *Rozkwit średniowiecznego porządku w Europie (w XIII–XIV w.)*, oprac. K. Dobrowolski, Kraków 1926, s. 14–16.

? 1. Przedstaw różnice w zasadach obowiązujących zakonników w obrębie klasztoru i w podróży i wyjaśnij, z czego one wynikały.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób starano się zapewnić wysoki poziom kazań głoszonych przez braci kaznodziejów.

Pałac papieski w Awinionie był przez przeszło sto lat siedzibą papieży, a następnie antypapieży.
▪ *fotografia współczesna*

wszystkim powrotu do Rzymu – odpowiedział dopiero Urban VI, który w 1378 r. przeniósł swoją kurię do Italii. Nie uznali tego jednak kardynałowie francuscy, którzy wybrali **antypapieża** – Klemensa VII, a ten za swoją siedzibę ponownie uznał Awinion. W ten sposób rozpoczęła się **wielka schizma zachodnia**, a europejskie kraje podzieliły się na te, które uznawały albo rzymskiego, albo awiniońskiego papieża. Obaj papieże wzajemnie obłożyli się klątwą, co miało ważne konsekwencje w społeczeństwie średniowiecznym, które było na wskroś religijne. Dla wielu wiernych przebywanie na obszarze pozostającym pod władzą papieża uznawanego za nieprawego było niedopuszczalne. Ludzie porzucali więc swoje domostwa i warsztaty po to, by przenieść się na ziemie papieża prawowitego. Kościół pogrążył się w głębokim kryzysie.

Likwidacja schizmy powiodła się dopiero podczas wielkiego soboru obradującego w latach **1414–1418 w Konstancji**. Dotychczasowi papieże zostali pozbawieni godności i wybrano jednego, uznanego przez wszystkich – Marcina V. Papiestwo jednak nie zdołało już odzyskać swojego znaczenia i prestiżu, którym cieszyło się w XII i XIII w. Ponadto w burzliwym okresie niewoli awiniońskiej i wielkiej schizmy zachodniej pojawiły się nowe herezje (więcej na ich temat na s. 253).

CIEKAWOSTKA

Kiedy papieska korona uzyskała swój ostateczny kształt?

Jednym z insygniów władzy papieskiej jest tiara – charakterystyczna podłużna biała czapka z trzema koronami. Symbol ten, który wywodzi się z tradycyjnego nakrycia głowy dygnitarzy w Bizancjum, kształtował się stopniowo. Pierwszą koronę dodano najpewniej w IX w., gdy biskupi Rzymu stali się również władcami Państwa Kościelnego, a więc objęli władzę świecką. Drugą koronę wprowadził dopiero papież Bonifacy VIII, który chciał w ten sposób podkreślić, że sprawuje zarówno władzę świecką, jak i duchowną. Niedługo później na tiarze pojawiła się trzecia korona, która miała symbolizować nadprzyrodzone pochodzenie papieskiej władzy. W kolejnych wiekach tiara ulegała już niewielkim zmianom. W drugiej połowie XX w. zrezygnowano z ceremonii koronacji papieskiej. Odtąd tiarę zobaczyć można najczęściej w godle Watykanu.

Papieska tiara jest przechowywana w Muzeach Watykańskich. Od czasu soboru watykańskiego II w latach 60. XX w. papieże unikają eksponowania bogactwa i przepychu.
▪ *fotografia współczesna*

ĆWICZENIA

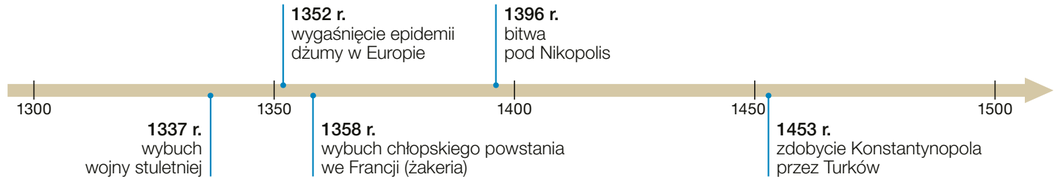
1. Wyjaśnij, jakie były okoliczności i przyczyny powstania ruchów żądających ubóstwa w Kościele.
2. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy cystersami, franciszkanami i dominikanami.
3. Przedstaw, na czym polegał kryzys w Kościele w późnym średniowieczu.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Le Goff, *Święty Franciszek z Asyżu*, tłum. J. Guze, Warszawa 2001.
M. Żywczyński, *Papiestwo i papieże w średniowieczu*, Kraków 1995.

6 EUROPA PÓŹNEGO ŚREDNIOWIECZA

Osłabienie Kościoła, nie dość, że uzależnionego od królów Francji, to jeszcze podzielonego później wielką schizmą, było tylko jednym z przejawów kryzysu, który w XIV i XV w. dotknął Europę. Jaki przebieg miały konflikty zbrojne pomiędzy ówczesnymi potęgami naszego kontynentu? Z jakich powodów wybuchały niepokoje społeczne i religijne i jakie były ich następstwa? Jakie klęski naturalne spadły w tym czasie na Europę?

WOJNA STULETNIA

Anglia i Francja rywalizowały w średniowieczu o wpływy gospodarcze i polityczne. Jednym z regionów, o który spierali się władcy tych monarchii, była **Flandria**, bogate hrabstwo, położone na obszarach należących dzisiaj do Francji, Belgii i Holandii. Hrabiowie flandryjscy byli tradycyjnie lennikami królów Francji, lecz władcy Anglii, silnie powiązanej interesami z tym regionem, dążyli do rozbudowania tam swoich wpływów.

Dodatkowo oba królestwa poróżniła kwestia następstwa francuskiego tronu po wygaśnięciu we Francji głównej linii Kapetyngów. Władzę objęli tam co prawda spokrewnieni z dotychczas panującą dynastią Walezjusze, ale swoje pretensje do korony zgłosił także spokrewniony z Kapetyngami król angielski Edward III. To właśnie ta kwestia doprowadziła w 1337 r. do wybuchu **wojny stuletniej**. Konflikt ten z przerwami ciągnął się aż do 1453 r., stąd też jego nazwa. W końcu przewagę zyskali Anglicy, których armia w dużej mierze składała się z **wojsk zaciężnych**, czyli zawodowych żołnierzy walczących w zamian za żołd. Zaciężne oddziały w wielu bitwach okazywały się skuteczniejsze od zastępów feudalnego rycerstwa francuskiego.

Skala sukcesów angielskich na polach bitew była tak duża, że w 1420 r. władca Anglii Henryk V został niemal powszechnie uznany również za króla Francji. Losy wojny odwróciły się jednak niespodziewanie wraz z wystąpieniem **Joanny d'Arc** [czyt.: dark] – francuskiej dziewczyny z ludu, przeświadczonej o swojej misji uratowania niezależności królestwa (więcej o niej w Warto wiedzieć na s. 258). W 1429 r. na czele ochotników Joanna odparła wojska angielskie oblegające Orlean, jeden z ostatnich punktów oporu króla Francji Karola VII. Zwycięstwo to dało początek ruchowi w całym kraju, który ostatecznie usunął Anglików z Francji.

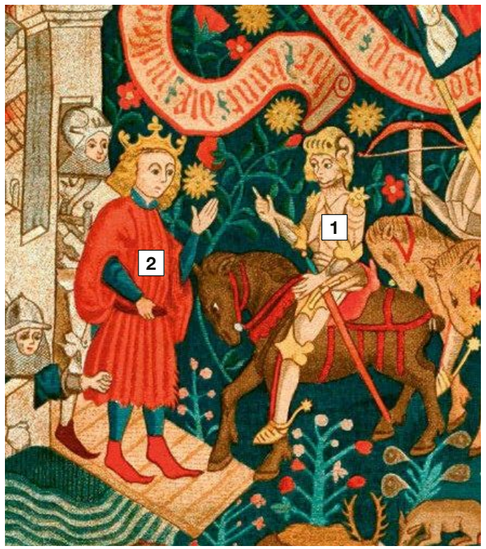

Bitwa pod Crécy [czyt.: kresi], stoczona w sierpniu 1346 r., zakończyła się pogromem sił francuskich, które przed bitwą dysponowały dużą przewagą. O zwycięstwie Anglików 1 zadecydował brak dyscypliny wojsk francuskich 2 i doskonałe wyszkolenie angielskich łuczników. Szarżujące francuskie rycerstwo zostało zasypane gradem angielskich strzał. Szybko okazało się, że kusznicy, ściągnięci przez Francuzów aż z Genui, strzelają pięć razy wolniej od angielskich łuczników.
▪ *miniatura, Francja, XV w.*

WARTO WIEDZIEĆ

Joanna d'Arc – Dziewica Orleańska

Losy wojny stuletniej odwróciły się w niespodziewany sposób za sprawą Joanny d'Arc. Ta nastoletnia dziewczyna od dzieciństwa doznawała widzeń mistycznych. Pod ich wpływem zdecydowała się dokonać rzeczy wydawałoby się niemożliwej nie tylko dla niej – niewykształconej chłopki, ale i dla bezsilnego władcy Francji – Karola VII: przepędzić Anglików okupujących Francję. Dzięki ogromnej determinacji i charyzmie udało się jej zyskać zaufanie Karola VII. Prowadzona przez nią armia przyszła z odsieczą Orleanowi i uchroniła to miasto przed zdobyciem przez Anglików. Ten czyn przyniósł jej przydomek „Dziewica Orleańska". Jako kolejny cel Joanna postawiła sobie zdobycie Reims [czyt.: rę] – miasta, w którym tradycyjnie odbywały się koronacje królów Francji. W rezultacie Karol VII mógłby oficjalnie przyjąć koronę francuską. Armia Joanny d'Arc i tym razem pokonała wojska angielskie i wyzwoliła Reims. Dalsze losy Joanny potoczyły się tragicznie – dostała się do niewoli. Anglicy wytoczyli jej proces, podczas którego fałszywie oskarżono ją o czary i herezję. Dziewiętnastoletnią przywódczynię wojsk francuskich skazano na śmierć i w maju 1430 r. spalono na stosie. Karol VII nie podjął się jej uratowania.

Joanna d'Arc 1 podczas spotkania z królem Francji Karolem VII 2 przekonywała go do większej determinacji w walce z Anglikami.

- *gobelin, Francja, XV w.*

? Dlaczego Joanna d'Arc zyskała przydomek „Dziewica Orleańska"?

CZARNA ŚMIERĆ

Rozkwit gospodarczy w XII i XIII w. przyniósł szybki wzrost liczby ludności, dla której jednak w kolejnym stuleciu zaczęło brakować żywności. Warunki gospodarowania dodatkowo pogorszyły się również z powodu ochłodzenia klimatu, a do Europy po pomyślnym okresie powrócił głód. W tej i tak trudnej sytuacji została przywleczona ze Wschodu **dżuma**. Choroba ta, nazwana „czarną śmiercią", w latach 1348–1350 dotknęła południową, zachodnią i północną Europę. Ówczesne warunki sanitarne oraz poziom wiedzy medycznej i higieny nie mogły zapobiec rozprzestrzenianiu się groźnej epidemii. Śmierć pochłonęła w zależności od rejonu od ⅓ do ⅔ mieszkańców. Mimo że główna fala zachorowań minęła, to w kolejnym stuleciu dżuma powracała, choć w nieporównywalnie mniejszej skali (więcej na temat skutków dżumy w To budzi kontrowersje na s. 274).

Wyludnienie dodatkowo pogorszyło sytuację gospodarczą na większym obszarze kontynentu. Kryzys okazał się długotrwały. Dopiero w XV w. pojawiły się pierwsze oznaki ożywienia gospodarczego. Na wsi wiele gruntów, których nie było komu uprawiać, zostało bowiem zamienionych na pastwiska, gdzie hodowano głównie owce. Dostarczały one wełny dla rozwijającego się sukiennictwa, co z kolei ułatwiło odrodzenie miast i produkcji rzemieślniczej. W nowych warunkach nastąpiły jednak istotne zmiany w organizacji produkcji (o dotychczasowej organizacji rzemiosła więcej na s. 248). W dotkniętej kryzysem Europie większym zainteresowaniem cieszyło się sukno prostsze i tańsze niż wytwarzane w starych warsztatach. Ich właściciele, bogaci rzemieślnicy, obawiając się konkurencji na kurczącym się rynku, ograniczali dopływ nowych osób do cechów. Tymczasem organizacją produkcji poza kontrolą cechów zajmowali się coraz częściej kupcy, najlepiej znający potrzeby rynku. Dostarczali surowiec, czyli wełnę do przędzenia, niezrzeszonym w cechach producentom, częstokroć mieszkańcom wsi, zarządzali wytwórczością i odbierali zamówiony towar. W ten sposób powstał nowy sposób organizacji produkcji nazywany **systemem nakładczym**.

EPIDEMIA DŻUMY

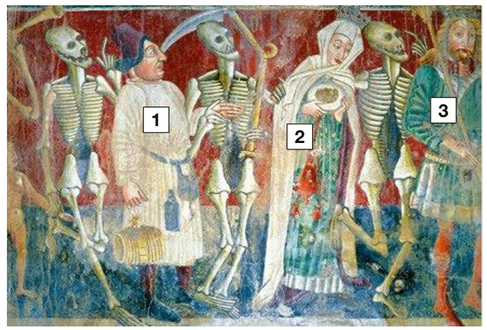

? 1. Wskaż miejsce, z którego „czarna śmierć" rozprzestrzeniła się na całą Europę.
2. Wymień regiony Europy, do których nie dotarła wielka epidemia dżumy.

WARTO WIEDZIEĆ

Tańce śmierci

Ludzi żyjących w późnym średniowieczu w związku z epidemią dżumy, klęskami głodu i okrucieństwami wojen przejmowała groza. Niepewność jutra i poczucie marności życia znalazło odzwierciedlenie w sztuce, gdzie popularność zyskał motyw tańca śmierci (fr. *danse macabre*; czyt.: dans ma**kabr**). Obrazy przedstawiające taneczne korowody, w których żywi mieszali się z martwymi, zdobiły cmentarze, kościoły, a czasem także miejsca publiczne w średniowiecznych miastach.

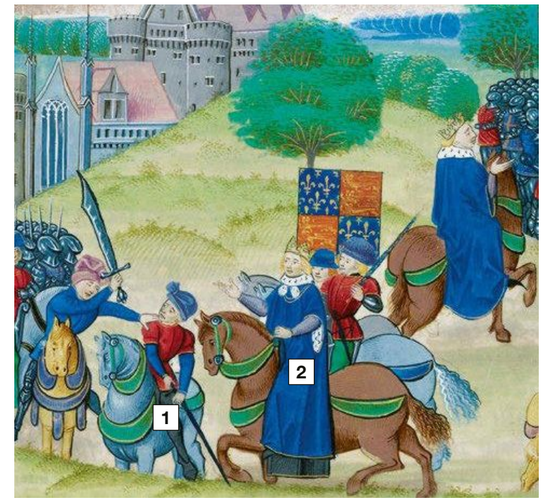
Korowód ludzi różnych stanów w śmiertelnym tańcu namalowany na ścianach kościoła w Beram w Chorwacji. Oprócz lęku przed nieuchronnością śmierci dzieła te obrazowały równość wobec niej wszystkich ludzi bez względu na pozycję społeczną. Obok zwykłego kupca 1 śmierć w swoim orszaku prowadzi królową 2 i króla 3.

- *malowidło, Chorwacja, XV w.*

? Odszukaj inne przykłady motywów tańca śmierci w kulturze europejskiej niż wskazane w tekście i na ilustracjach.

BUNTY CHŁOPSKIE

Przeciągająca się wojna, „czarna śmierć" oraz kryzys Kościoła wywołały niepokoje społeczne. Najpierw w 1358 r. w ogarniętej wojną stuletnią Francji wybuchło chłopskie powstanie zwane **żakerią**. Uczestniczących w nim chłopów szlachta nazywała pogardliwie Jacques Bonhomme [czyt.: żak bo**nom**] – Kuba Prostaczek – stąd pochodzi nazwa ruchu. W tym samym czasie w Anglii dużą popularność zdobył kaznodzieja **Jan Wiklef**, który w swoich pismach i kazaniach zwracał się przeciwko duchownym skupionym na gromadzeniu majątku i zdobyciu władzy. Przetłumaczył też na język angielski Biblię, co znacznie ułatwiło korzystanie z niej większej części społeczeństwa niż dotąd. Dzięki temu poznać ją mogli także ci, którzy nie znali łaciny. Naukami Wiklefa zainspirowali się wędrowni kaznodzieje i rozpropagowali je w całej Anglii, co wzmocniło wśród chłopstwa buntownicze nastroje. Kiedy więc w 1381 r. władze nałożyły nowe podatki, wybuchło antyfeudalne i antykościelne powstanie. Od nazwiska przywódcy nazwano je **powstaniem Wata Tylera** [czyt.: łota tajlera]. Powstańcy odnieśli szereg sukcesów – zajęli Londyn i zdobyli królewską twierdzę Tower. Zarówno żakerię, jak i bunt Wata Tylera królowie wraz z rycerstwem stłumili, uciekając się do krwawych represji i podstępów, lecz ponieśli przy tym dotkliwe straty. Nie zmniejszyło to jednak napięcia społecznego.

Wat Tyler 1 został zamordowany, gdy zaproszono go na rozmowy dotyczące porozumienia z królem Ryszardem II 2. Utrata przez powstańców charyzmatycznego przywódcy przyniosła upadek powstania. Ponadto władca wycofał się z ustępstw wynegocjowanych wcześniej przez Wata Tylera.

- *miniatura, Anglia, XIV w.*

HUSYTYZM

W średniowieczu Czechy były jedną z najlepiej rozwiniętych i najbogatszych części cesarstwa. Nie ominęły ich jednak niepokoje społeczne i religijne, które nałożyły się dodatkowo na rodzące się napięcia pomiędzy Czechami a władcami i ich stronnikami pochodzącymi z Niemiec. Pod koniec XIV w. uniwersytet w Pradze stał się jednym z głównych ośrodków, w którym coraz głośniej krytykowano Kościół katolicki i domagano się jego reformy. Czescy wykładowcy tej uczelni, pod przywództwem **Jana Husa**, żądali zmian w liturgii – domagali się odprawiania nabożeństw po czesku oraz udzielania Eucharystii pod postacią chleba i wina. Uważali również, że liczne dobra kościelne powinny zostać **zsekularyzowane**, czyli odebrane duchowieństwu. Popularność, jaką ruch zwolenników Husa – **husytów**, zdobył w Czechach, budziła niepokój papiestwa i władców Rzeszy Niemieckiej, w skład której wchodziły Czechy. W celu wyjaśnienia swoich poglądów Jan Hus w **1415 r.** został wezwany na sobór toczący się w Konstancji. Król niemiecki (a także węgierski i późniejszy czeski) Zygmunt Luksemburski wystawił czeskiemu reformatorowi list żelazny, czyli specjalny dokument mający zapewnić mu bezwzględne bezpieczeństwo podczas soboru. Mimo to Jan Hus został uwięziony, postawiony przed sądem, skazany na śmierć i spalony na stosie. Złamanie przez władcę słowa i zamordowanie Husa spowodowały w 1419 r. wybuch powstania w Czechach.

Siły husytów dowodzone przez **Jana Żiżkę** [czyt.: żiżkę] okazały się niepokonane. Czeski wódz wprowadził wówczas wiele nowych i niezwykle skutecznych rozwiązań takich jak walka z użyciem **taborów**, czyli połączonych ze sobą wozów bojowych bronionych przez piechotę uzbrojoną w broń palną. Kolejne wyprawy krzyżowe przeciw husytom organizowane przez papieża i wygnanego z Czech króla Zygmunta Luksemburskiego kończyły się całkowitymi klęskami. Szybko doszło jednak do rozłamu wśród samych husytów.

Powstały dwa główne stronnictwa: utrakwistów i taborytów. **Utrakwiści** (nazwa pochodzi od łacińskiego wyrażenia oznaczającego komunię pod dwiema postaciami – chleba i wina) mieli umiarkowane poglądy i dążyli do porozumienia z Zygmuntem Luksemburskim. Z kolei bardziej radykalni i ubożsi **taboryci** (od miasta Tabor w Czechach) chcieli walczyć aż do zwycięstwa i nie zgadzali się na żadne porozumienia i ustępstwa wobec katolików. Ostatecznie to właśnie bitwa stoczona pomiędzy taborytami a utrakwistami wspieranymi przez katolików zadecydowała o dalszym losie Czech. W 1434 r. pod Lipanami siły taborytów zostały pokonane, a zwycięzcy zawarli porozumienie z Zygmuntem Luksemburskim, który za cenę postulowanych zmian w liturgii mógł wrócić na tron czeski.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN HUS

ok. 1370–1415

Czeski myśliciel i reformator religijny, rektor uniwersytetu praskiego. Pochodził z rodziny chłopskiej, wykształcenie zdobył na uniwersytecie w Pradze, na którym później przez wiele lat nauczał. Pod wpływem pism Jana Wiklefa zaczął domagać się reformy Kościoła, w którym dostrzegał wiele nieprawidłowości i nadużyć. Jednocześnie starał się także zwalczać wpływy kultury niemieckiej w Czechach, które zagrażały m.in. funkcjonowaniu języka czeskiego. Głoszone przez niego poglądy wywołały konflikt z hierarchami Kościoła, a sam Hus został ostatecznie zwabiony na obrady soboru w Konstancji i tu spalony na stosie jako heretyk. Jego śmierć spowodowała wybuch wojen husyckich.

Śmierć Jana Husa na stosie podczas soboru w Konstancji, wbrew oczekiwaniom jego prześladowców, nie przyniosła uspokojenia nastrojów w Czechach. Doprowadziła do wybuchu powstania i utraty przez nich kontroli nad tym krajem.

▪ *miniatura, Czechy, XV w.*

EUROPA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU

? 1. Wymień dzisiejsze państwa europejskie, które obejmują obecnie tereny zaznaczone na mapie jako zajęte przez imperium osmańskie.
2. Wymień kraje, w których w późnym średniowieczu wybuchły powstania.

ZAGROŻENIE TURECKIE

Kiedy Europa Zachodnia była trapiona wojną stuletnią i kryzysami, na południowym wschodzie kontynentu światu chrześcijańskiemu zagroziło **imperium osmańskie**. Jego początki sięgają XIII w., kiedy to w Azji Mniejszej jeden z ludów tureckich, pod wodzą **Osmana**, wyzwolił się spod władzy Turków seldżuckich (więcej o nich na s. 224). Od tego momentu Osmanowie rozpoczęli ekspansję, której celem stało się zdobycie ziem słabnącego cesarstwa bizantyjskiego. Już w 1360 r. wkroczyli do Europy i zajęli tereny wokół Konstantynopola, po czym przystąpili do podboju Bałkanów. Nie byli w stanie stawić im czoła ani Bułgarzy, ani Serbowie. Turcy rozgromili ich w **1389 r.** w bitwie **na Kosowym Polu**. Wkrótce zagrożenie dosięgło również Węgry. W **1396 r.** Zygmunt Luksemburski, pod którego chorągwiami zgromadziło się wielu rycerzy zachodnioeuropejskich, poniósł miażdżącą klęskę pod Nikopolis.

W kolejnych latach nacisk Turków na Europę osłabł, ponieważ ich rodzące się imperium znalazło się o krok od upadku. Turecka armia została bowiem rozgromiona w Azji przez **Timura Chromego** (Tamerlana), pragnącego wskrzesić imperium Czyngis-chana.

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPADEK KONSTANTYNOPOLA

Papież Pius II podczas mowy wygłoszonej w 1459 r. tak przedstawił zdobycie Konstantynopola i konsekwencje tego wydarzenia.

To my pozwoliliśmy na zdobycie przez Turków Konstantynopola, stolicy Wschodu. I podczas gdy siedzimy w domach, beztroscy i bezczynni, armie barbarzyńców posuwają się w kierunku Dunaju i Sawy. W stolicy wschodniego cesarstwa zmasakrowali następcę Konstantyna i jego lud [...], wywrócili ołtarze, rzucili relikwie męczenników między wieprze, zabili duchownych, zhańbili kobiety i młode dziewczęta [...], obnosili wizerunek naszego ukrzyżowanego Zbawcy po obozie, z pogardą i kpiną krzycząc: „Oto jest Bóg chrześcijan", i skalali go błotem i plwocinami. Wszystko to działo się w zasięgu naszego wzroku, ale my jesteśmy pogrążeni we śnie [...]. Mehmed II nigdy nie złoży broni [...]. Każde zwycięstwo będzie dla niego szczeblem do następnego, aż podporządkowawszy sobie wszystkich książąt Zachodu, zniszczy Ewangelię Chrystusową i narzuci całemu światu prawo swego oszukańczego proroka.

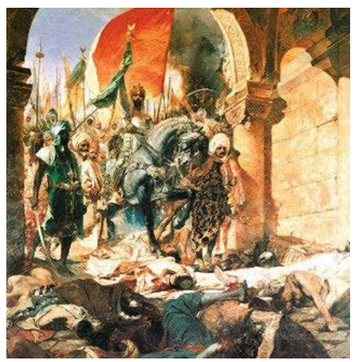
Źródło: R. Crowley, *1453 – upadek Konstantynopola*, tłum. A. Weseli-Ginter, Poznań 2013, s. 300–301.

? **1.** Wyjaśnij, dlaczego Pius II uważał, że Zachód był „pogrążony we śnie".
2. Przedstaw, jak papież postrzegał cele polityki prowadzonej przez sułtana.

Dopiero rozpad jego państwa pozwolił Turkom na powrót do polityki podbojów. Węgrzy zostali pokonani przez siły osmańskie w **1444 r. pod Warną** (więcej na temat tej bitwy na s. 309). W tej sytuacji los Bizancjum stał się już przesądzony. Do ostatecznej rozprawy doszło wiosną **1453 r.**, kiedy **Konstantynopol** został otoczony przez Turków, dowodzonych osobiście przez młodego, żądnego sławy sułtana Mehmeda II. Chociaż miasta broniły potężne fortyfikacje wznoszone przez kolejnych cesarzy (wróć do infografiki ze s. 138–139), to przewaga liczebna przeciwnika i użyta przez Turków artyleria sprawiły, że sytuacja Bizantyjczyków była beznadziejna. Po kilkudziesięciu dniach oblężenia armia sułtana przeprowadziła decydujący szturm. Turcy wdarli się na mury i wtargnęli do miasta. W walce zginął ostatni cesarz **Konstantyn XI**. Zwycięzcy przystąpili do systematycznej grabieży zgromadzonego tam bogactwa. Ludność Konstantynopola masowo ginęła lub trafiała do niewoli. Dopiero po ustaniu rabunków Mehmed II uroczyście wjechał do miasta. Kiedy dotarł do bazyliki Hagia Sophia, natychmiast zadecydował o zamianie tego imponującego kościoła w meczet. Sułtan Mehmed II uczynił z Konstantynopola (później nazwanego Istambułem) swoją stolicę.

Wieść o upadku Konstantynopola wywołała głębokie poruszenie w całej chrześcijańskiej Europie, choć początkowo niedowierzano, że Turcy potrafili zdobyć tak silnie umocnione miasto. Wydarzenie to miało też wymiar symboliczny dla współczesnych władców, kronikarzy czy kupców – skończyła się pewna epoka. Nic więc dziwnego, że wielu późniejszych historyków przyjęło datę upadku Konstantynopola za kres średniowiecza.

W następnych latach wojska tureckie zajęły lub podporządkowały sobie większość Bałkanów. Zagrożenie tureckie stało się odtąd trwałym elementem polityki europejskiej.

Wjazd Mehmeda II do zdobytego Konstantynopola zakończył okres gwałtów i grabieży, które przez kilka dni prowadziła armia osmańska.
▪ *obraz olejny, Francja, XIX w.*

ĆWICZENIA

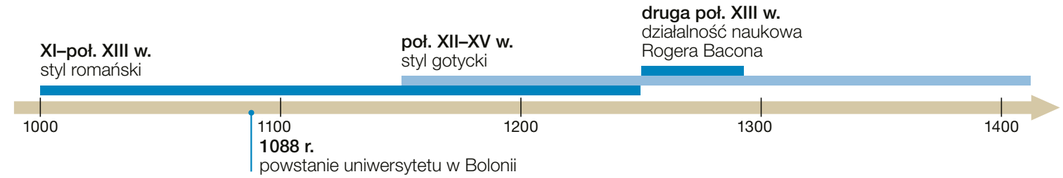
1. Przedstaw zjawiska i wydarzenia, które przyczyniły się do kryzysu w późnośredniowiecznej Europie.
2. Oceń, czy upadek Konstantynopola można uznać za symboliczny koniec średniowiecza.

DLA ZAINTERESOWANYCH

R. Crowley, *1453 – upadek Konstantynopola*, tłum. A. Weseli-Ginter, Poznań 2013.
W. Naphy, A. Spicer, *Czarna śmierć*, tłum. A. Dębska, Warszawa 2004.

7 KULTURA ŚREDNIOWIECZNEJ EUROPY

Dorobek średniowiecza bywał często kwestionowany przez ludzi żyjących w późniejszych stuleciach. Długo uważano, że w tej epoce doszło nie tylko do obniżenia poziomu życia w stosunku do czasów starożytnych, ale przede wszystkim do upadku nauki, sztuki i techniki. Te oceny trafnie oddają stan w pierwszych wiekach po upadku Rzymu, natomiast zupełnie nie przystają do czasów pełnego i późnego średniowiecza. Czym zatem charakteryzowała się kultura średniowiecza? Co zawdzięczamy jej twórcom?

KULTURA UNIWERSALNA

Średniowieczna kultura miała **charakter uniwersalny**, co oznacza, że jej zasadnicze elementy były wspólne dla całej zachodniej Europy. Podstawę jedności stanowiło chrześcijaństwo – *christianitas* (więcej o nim na s. 160). Ponieważ religia miała największe znaczenie dla życia ówczesnych Europejczyków, przez tysiąc lat trwania średniowiecza działalność literacka, naukowa i artystyczna służyła przede wszystkim objaśnianiu i utrwalaniu prawd wiary. Od XIII w. wyznacznikami zasięgu *christianitas* były:

- stosowanie łaciny w liturgii,
- obowiązywanie etosu rycerskiego,
- występowanie sztuki gotyckiej.

Do ujednolicenia kultury na naszym kontynencie przyczyniła się także reforma nauczania wdrożona w czasach renesansu karolińskiego (więcej na jego temat na s. 159–160). Wprowadzone wówczas treści i sposób ich przekazywania przetrwały niezwykle długo i setki lat były nauczane w szkołach przyklasztornych w całej Europie. Ukształtowały one całe pokolenia elit, zapewniając gotowy i niezmienny zbiór poglądów i wyobrażeń o świecie swoisty dla religii chrześcijańskiej. Podstawę wspólnoty kulturowej stanowiła **łacina**, która służyła nie tylko jako język liturgii, ale także prawa, literatury, dyplomacji i nauki.

Ważnymi ośrodkami kultury we wczesnym średniowieczu były przede wszystkim klasztory i dwory władców. To tam osiadali najzdolniejsi twórcy i najlepiej wykształceni uczeni, aby w sprzyjającym otoczeniu rozwijać swoje talenty. Zmieniło się to dopiero po XII w., gdy w rozkwitających miastach powstały pierwsze **uniwersytety**. Do przemian umysłowych w tym czasie przyczyniły się także wyprawy krzyżowe, które oprócz podbojów przyniosły znaczne ożywienie kontaktów z innymi cywilizacjami: muzułmańską oraz bizantyjską. Zapoznanie się z dorobkiem arabskich i bizantyjskich uczonych, a także z odmiennymi stylami życia nieodwracalnie zmieniło kulturę europejską. Z jednej strony nastąpiła wymiana osiągnięć cywilizacyjnych z przedstawicielami innych kręgów kulturowych, z drugiej zaś utrwaliła się tożsamość i poczucie wspólnoty Europejczyków w zetknięciu z obcymi ludami. Zasięg łaciny, kultury i etosu rycerskiego oraz sztuki gotyckiej wyznaczał obszar zachodniego chrześcijaństwa – od Atlantyku po Polskę, Litwę i północne Bałkany. Na wschodzie dominowała zaś kultura oparta na wzorcach bizantyjskich, posługująca się też własnym alfabetem – cyrylicą.

SZTUKA ROMAŃSKA

Uniwersalizm średniowiecznej kultury przejawiał się także we wspólnych cechach charakterystycznych ówczesnej architektury sakralnej. W XI w. na naszym kontynencie rozpoczęło się ożywienie gospodarcze oraz ustały najazdy Normanów i Węgrów. W tym okresie zaczęto wznosić budowle nawiązujące do wzorów bizantyjskich i karolińskich. Później ten styl architektoniczny nazwano **stylem romańskim**, a więc rzymskim (od łac. *Roma* – Rzym). W tych niespokojnych czasach kościoły często z założenia pełniły także funkcję obronną, miały więc grube mury i małe okna. Masywna konstrukcja wynikała również z konieczności rozłożenia ogromnego ciężaru sklepień i dachu zarówno na znajdujące

KOŚCIÓŁ ROMAŃSKI

Kościoły romańskie powstawały w niespokojnych czasach. Często były to pierwsze kamienne budowle w okolicy, dlatego wznoszono je w taki sposób, aby – w razie potrzeby – mogły służyć nie tylko jako miejsce modlitwy, lecz także jako schronienie dla pobliskich mieszkańców. Masywne świątynie składały się z prostych brył zdobionych finezyjną dekoracją rzeźbiarską.

1 **Wieże** służyły jako dzwonnice i punkty obserwacyjne, ale jednocześnie pełniły też funkcje symboliczne. Widoczne z daleka, miały świadczyć o potędze Kościoła, dlatego np. nawołujący do ubóstwa i skromności cystersi w swoich świątyniach z nich zrezygnowali.

2 **Okna świątyni** były małe i wąskie, co wynikało zarówno z obronnego charakteru budowli, jak i ograniczeń technicznych. Chętnie stosowano podwójne lub potrójne okienka przedzielone kolumienkami – tak zwane biforia lub triforia.

triforium

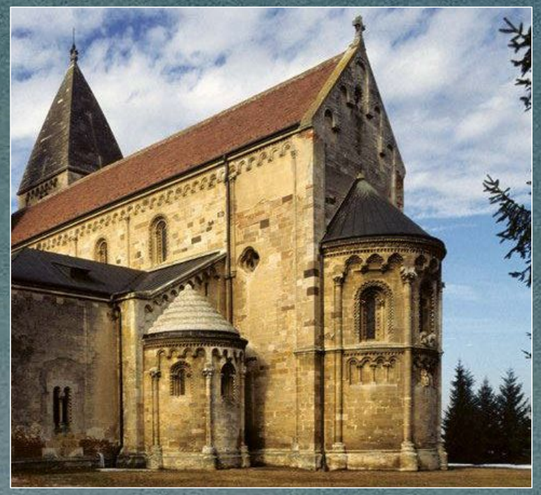
biforium

3 **Portal główny** – ozdobne obramienie drzwi wejściowych; w kościołach romańskich bywał niezwykle rozbudowany i składał się nie tylko z kunsztownie dekorowanych kolumn i łuków, lecz także z przedstawień scen i postaci biblijnych. Wejścia do świątyni często były strzeżone przez posągi lwów.

4 **Boczne portale** były mniej ozdobne niż główny, a same drzwi znacznie mniejsze od znajdujących się od frontu budynku.

Ściany świątyń romańskich były bardzo grube, zazwyczaj kamienne i surowe. Fasadę zdobiły ornamenty i obramowania okien. Prostotę bryły przełamywały półokrągłe absydy.

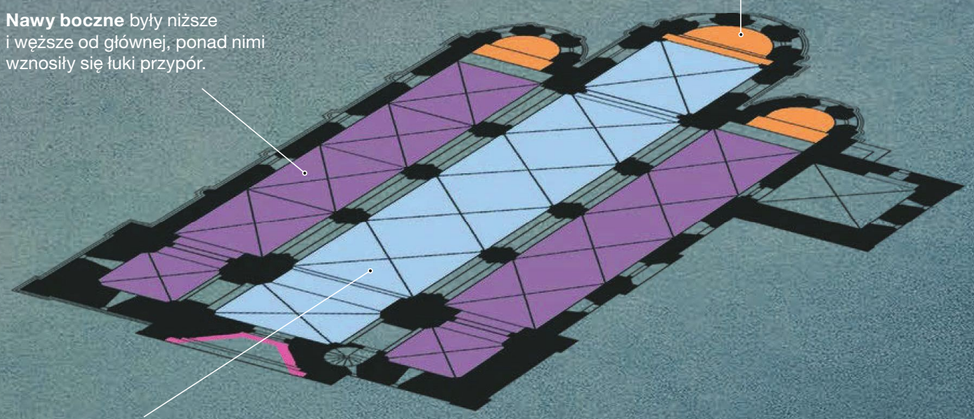
Wnętrze świątyni romańskiej z powodu grubych murów było znacznie mniejsze, niż sugerowałaby często imponująca bryła budynku. Zazwyczaj wypełniał je półmrok, ponieważ okna były niewielkich rozmiarów.

Rzut kościoła romańskiego

Kościoły romańskie zwykle wznoszono na planie nawiązującym do starożytnej rzymskiej bazyliki. Wnętrze kościoła było zatem podzielone rzędami kolumn lub filarów na trzy części: nawę główną i dwie nawy boczne. Nawy często przykrywano płaskim, drewnianym stropem, który z czasem – tak jak tu – zastępowano sklepieniem kolebkowym lub krzyżowym.

Absydy to pomieszczenia na planie półkola, które stawiano zwykle na końcu nawy głównej i naw bocznych. Otwarte do wnętrza kościoła, mieściły ołtarz główny i niekiedy ołtarze boczne.

Nawy boczne były niższe i węższe od głównej, ponad nimi wznosiły się łuki przypór.

Nawa główna świątyni była wyższa niż nawy boczne i oświetlona światłem z okien biegnących ponad nawami bocznymi. Taki układ wywodził się ze starożytnych rzymskich bazylik.

? Przedstaw, w jaki sposób starożytne wzorce i potrzeby ludzi z czasów średniowiecza wpłynęły na kształt romańskich kościołów.

Chrystus ukrzyżowany zdobi romańską oprawę księgi liturgicznej. Postać ma formę symboliczną. Na głowie Jezusa spoczywa korona królewska, a nie cierniowa. Wykonany z dużą precyzją złocony posążek został przytwierdzony do krzyża pokrytego niebieską emalią. Wykonanie tego typu metaloplastyki wymagało znajomości wielu tajników zawodowych i dużych umiejętności.

▪ *metaloplastyka, Francja, XII w.*

się wewnątrz kolumny, jak i na ściany zewnętrzne świątyń. Z tego powodu były to zwykle obiekty niewielkie.

W kościołach romańskich panował półmrok. Ich dekorację stanowiły przede wszystkim rzeźby z kamienia i kolorowe **freski** – naścienne malowidła. Kapitele kolumn oraz portale świątyń były pokryte płaskorzeźbami. Dzieła sztuki, czyli *Biblia pauperum* (więcej o niej na s. 249), przedstawiały głównie historie biblijne i żywoty świętych, przybliżając je niepiśmiennym i nieznającym łaciny wiernym. Oprócz motywów chrześcijańskich w sztuce stosowano motywy zaczerpnięte zarówno z mitologii antycznych, jak i z tradycyjnych wierzeń celtyckich i germańskich, jak np. gryfy i smoki.

Do naszych czasów przetrwało niewiele romańskich fresków. Romańskie malarstwo znamy więc głównie z **miniatur**, czyli ilustracji zdobiących kodeksy – rękopiśmienne księgi średniowieczne, przeważnie związane z liturgią. Należały do nich ewangeliarze, psałterze i mszały, które przepisywano w klasztornych skryptoriach na **pergaminie** – specjalnie spreparowanej zwierzęcej skórze. Powstawały wiele lat i były niezwykle kosztowne, także dlatego, że barwniki były drogie, a część miniatur zdobiono płatkami złota. Misternym i pracochłonnym zdobnictwem zajmowali się m.in. benedyktyni, stąd określenie „benedyktyńska praca".

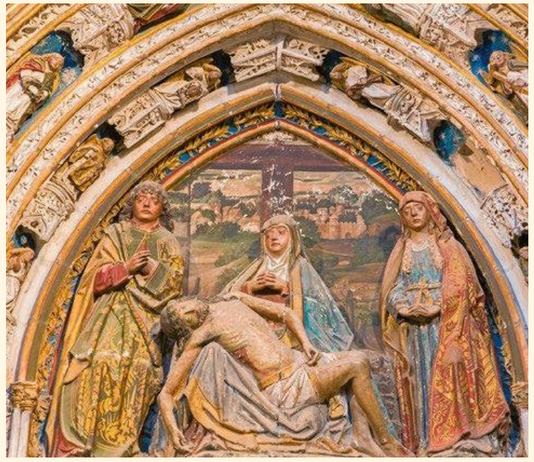
SZTUKA GOTYCKA

W XII w. budownictwo sakralne zaczęło ulegać widocznym przemianom. Wiązało się to m.in. z rozwojem miast. Budowane wówczas świątynie miały stanowić odzwierciedlenie bogactwa wspólnoty miejskiej. Nie musiały już pełnić funkcji obronnej, bo miasta były opasane przez mury i inne umocnienia. Zachęcało to do projektowania budowli możliwie wysokich – widocznych ze znacznej odległości i dumnie górujących nad miastem. W tym celu wprowadzono konstrukcję lżejszą niż w stylu romańskim i zastosowano nowe rozwiązania techniczne. W oknach i kolumnadach kościołów pojawił się **ostry łuk**, a strop podtrzymywały **sklepienia krzyżowo-żebrowe**, które znacznie efektywniej dźwigały ciężar budowli. W znacznie wyższych świątyniach wnętrza stały się dużo bardziej przestronne. Dzięki zastosowaniu wielkich okien, przeszklonych ozdobnymi **witrażami**, kościoły wypełniły się barwną grą świateł. Wrażenie piękna dodatkowo wzmacniały jeszcze kolorowe freski pokrywające ściany. Nowy styl w XVI w. został nieco pogardliwie nazwany **gotyckim**, co miało wskazywać na jego barbarzyńskie pochodzenie (od plemienia Gotów). Miał on swoje regionalne odmiany. We Francji wielkie gotyckie katedry wznoszono głównie z kamienia, a w ich konstrukcji istotną rolę odgrywały **systemy łuków przyporowych**, które zapewniały im stabilność. W niektórych krajach, np. na ziemiach polskich, gotyckie budowle stawiano zwykle z cegły, a nie z kamienia. Budowa kościoła w nowym stylu była często inwestycją ciągnącą się kilkadziesiąt lat i wymagała od budowniczych dużych umiejętności.

W rzeźbie i malarstwie symboliczne przedstawienia charakterystyczne dla sztuki romańskiej zaczęto zastępować wyobrażeniami znacznie bardziej realistycznymi. Do naszych czasów przetrwała nieporównywalnie większa liczba malarskich dzieł gotyckich niż romańskich. W stylu gotyckim tworzono bowiem nie tylko malarstwo ścienne (freski), ale także **malarstwo tablicowe**, czyli obrazy malowane na deskach stanowiących często elementy ołtarzy i dekoracje kościołów. Powstały ośrodki artystyczne związane z warsztatami mistrzów, czyli szczególnie utalentowanych i doświadczonych twórców, którzy często wypracowywali wyjątkowy styl i gromadzili wokół siebie uczniów. Tworzono także coraz więcej rzeźb wolno stojących, jak posągi licznych świętych, a nie tylko płaskorzeźb. Sami artyści, zgodnie z panującymi wówczas zwyczajami, tworzyli wyłącznie „na większą chwałę Boga", zatem niemal nigdy nie podpisywali swoich prac i pozostawali anonimowi.

MALARSTWO I RZEŹBA GOTYCKA

W sztuce gotyckiej powstał szereg charakterystycznych rozwiązań i form, które były obecne w dziełach wielu artystów tworzących w różnych częściach kontynentu.

Pieta, czyli rzeźba Maryi z ciałem zdjętego z krzyża Jezusa na kolanach, to jeden z najbardziej charakterystycznych motywów sztuki gotyckiej. Wstrząsająca scena cierpienia matki miała budzić emocje wiernych. Przedstawiona na fotografii pieta z Segovii zachowała oryginalną polichromię.

▪ *rzeźba, Hiszpania, XV w.*

? Jakie były cechy charakterystyczne dzieł w stylu gotyckim?

Męczeństwo św. Katarzyny to obraz, na którym narracja jest prowadzona w sposób symultaniczny, czyli prezentujący te same postacie jednocześnie w kilku różnych sytuacjach. Główna bohaterka dzieła – św. Katarzyna – stoi więc dumnie wyprostowana [1], oczekuje na cięcie kata [2], a następnie jej ciało spoczywa na ziemi [3]. Charakterystyczne dla sztuki gotyckiej jest również przedstawienie fundatora dzieła – w tym przypadku cesarza Zygmunta Luksemburskiego [4]. Został on również ukazany symultanicznie i mimo że nie jest głównym bohaterem obrazu, wydaje się momentami dominować nad świętą.

▪ *obraz na desce, Czechy, XV w.*

SCHOLASTYKA I UNIWERSYTETY

Rozwój miast przyczynił się do zmian w nauce i edukacji. Bóg nadal znajdował się w centrum zainteresowania uczonych, ale w związku z ponownym odkryciem i powrotem do pism starożytnych filozofów, takich jak Arystoteles czy Platon, starali się oni połączyć poglądy antycznych autorów z zasadami chrześcijaństwa. Problem ten miała rozwiązać **scholastyka** (łac. *schola* – 'szkoła'), której najsłynniejszym przedstawicielem był św. Tomasz z Akwinu. Zgodnie z jego nauką prawdy wiary chrześcijańskiej można było uzasadnić za pomocą dociekań rozumowych. Scholastyka, podkreślająca ścisłe więzi wiary chrześcijańskiej i rozumu, stała się wkrótce powszechną metodą stosowaną w szkołach katedralnych, a z czasem także w szkołach nowego typu, czyli uniwersytetach. Stanowiły one wspólnoty uczonych i studentów prowadzących razem dociekania nad dyskusyjnymi zagadnieniami i okazały się jednym z najważniejszych osiągnięć tych czasów. Częstsze kontakty z krajami muzułmańskimi i Bizancjum spowodowały napływ do Europy zarówno dzieł uczonych arabskich, jak i pochodzących z okresu antyku. Wywołało to w Europie ożywienie umysłowe. Poza tym gdy zaczęło się zwiększać znaczenie prawa spisanego, potrzebni stali się wykształceni prawnicy, którzy byli w stanie stosować przepisy w praktyce (więcej na ten temat w Warto wiedzieć na s. 270). Oprócz wydziałów prawa najczęściej powoływano wydziały medycyny i teologii.

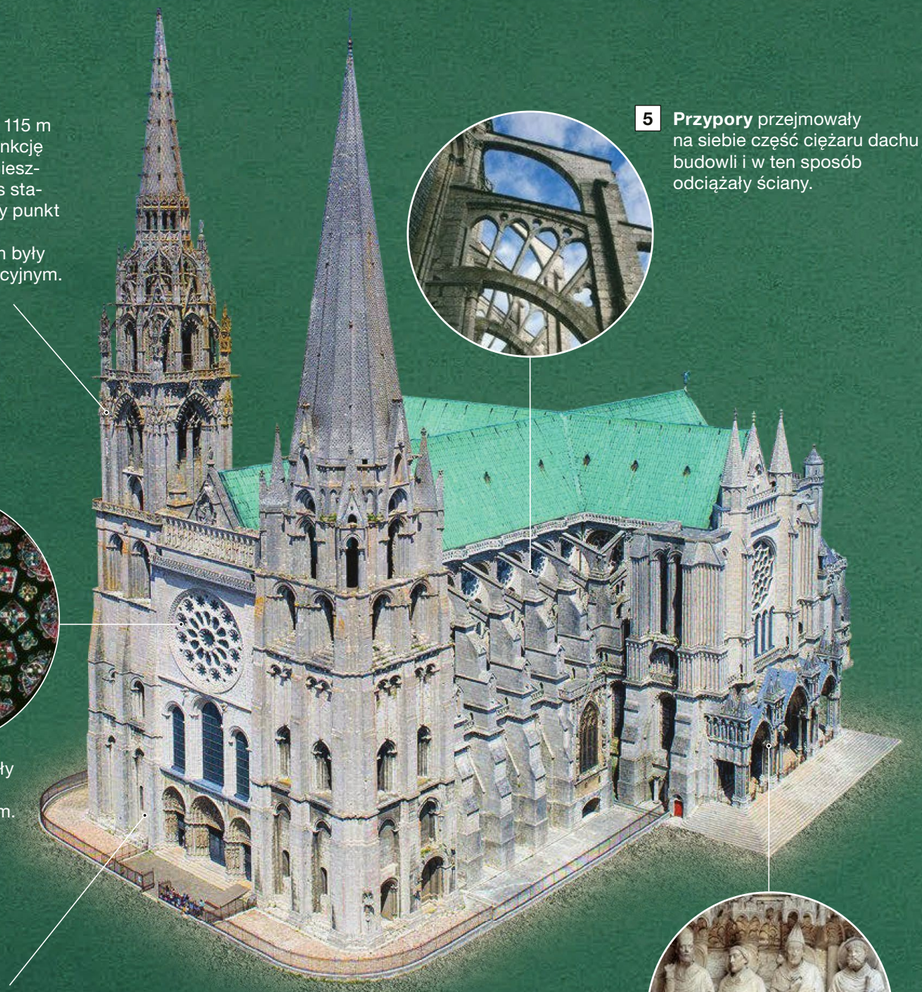
Pierwsze uniwersytety powstały pod koniec XI w. i początkowo istniało ich niewiele, podobnie jak ograniczona była liczba uczonych mogących na nich nauczać. Do końca XIII w. działało niespełna 20 uczelni, a większość z nich utworzono w miastach włoskich. Do najwcześniejszych i najsłynniejszych należały jednak także te we Francji (Paryż) oraz w Anglii (Oksford i Cambridge). Uniwersytet w Paryżu – zwany Sorboną od fundatora jednego z kolegiów, Roberta de Sorbona – uchodził za wzorcową uczelnię. Kładziono tam nacisk na studia filozoficzne i teologiczne. Każdy student musiał ukończyć wydział sztuk wyzwolonych (więcej o naukach wyzwolonych przeczytasz na s. 159).

ARCHITEKTURA GOTYCKA

W XII w. we Francji zaczął się kształtować nowy styl architektoniczny – gotyk. Dzięki zastosowaniu nowych rozwiązań konstrukcyjnych bryła budowli stała się znacznie lżejsza, wyższa i bardziej przestrzenna, a okna dużo większe. Wkrótce nowy styl upowszechnił się w całej Europie i zdominował budownictwo aż do XV w.

Katedra gotycka

Katedra w Chartres była pierwszą tego typu budowlą wzniesioną w stylu gotyckim. Powstała pod koniec XII w. w miejsce dawnej świątyni zbudowanej w stylu romańskim. Z tego powodu w zdobnictwie łączy elementy obu stylów.

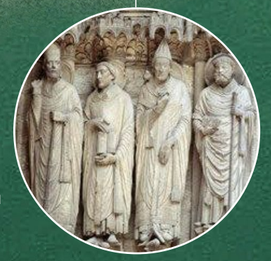
1 **Wieże** mierzące 115 m i 105 m pełnią funkcję dzwonnic. Dla mieszkańców Chartres stanowiły doskonały punkt obserwacyjny, a dla podróżnych były punktem orientacyjnym.

5 **Przypory** przejmowały na siebie część ciężaru dachu budowli i w ten sposób odciążały ściany.

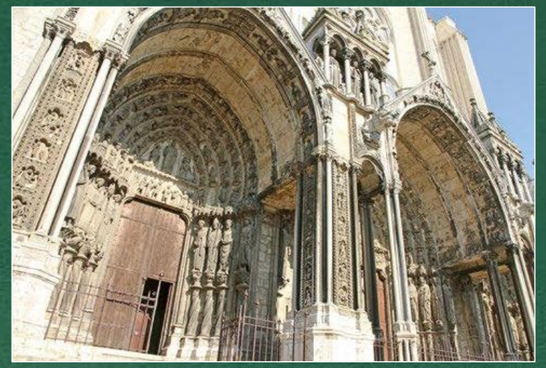

2 **Witraże** napełniały wnętrze świątyni barwnym światłem.

3 **Fasadę kościoła** znajdującą się pomiędzy dwoma wieżami zdobią portal, okna i rozeta z witrażem.

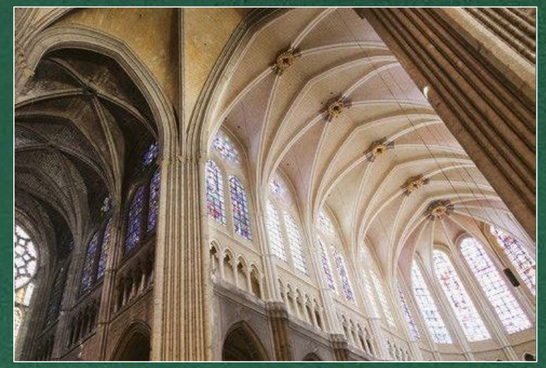

4 **Portale boczne** nie ustępowały pod względem ozdobności obramowaniu głównego wejścia do świątyni.

Rzeźbienia z portalu zachodniego przedstawiają zarówno postacie biblijne, świętych, jak i zwykłych mieszkańców średniowiecznego miasta. Szacuje się, że całą katedrę zdobi blisko 10 tys. rzeźb.

- *fotografia współczesna*

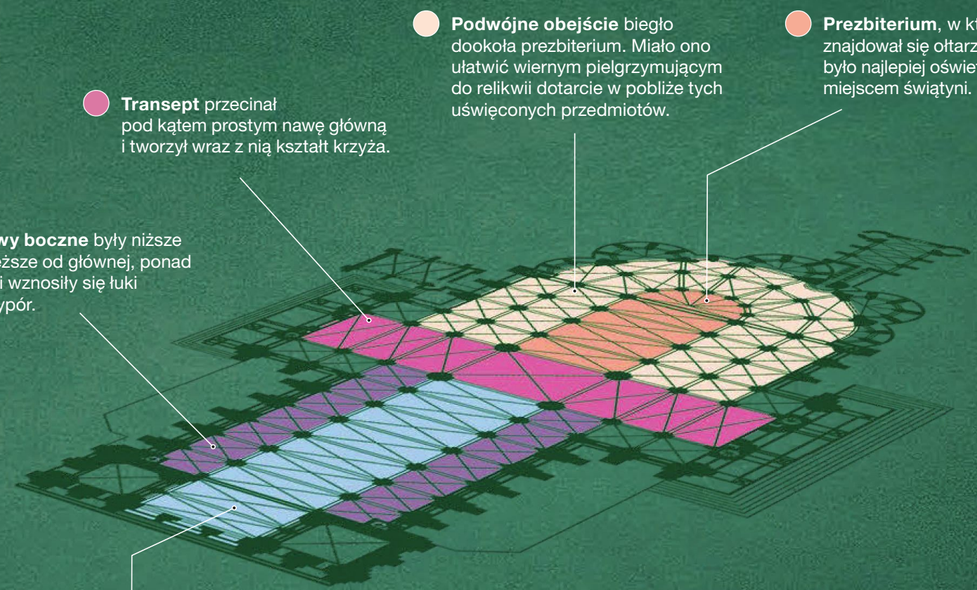

Sklepienia krzyżowe ze zwornikami zapewniały nie tylko wytrzymałość konstrukcji, ale także umożliwiały nadanie świątyni gotyckiej smukłości i strzelistości. Dzięki temu wnętrze świątyni jest bardziej przestrzenne niż w kościele romańskim.

- *fotografia współczesna*

Rzut poziomy katedry w Chartres

Średniowieczne kościoły były zorientowane w kierunku wschodnim. Oznaczało to, że główne wejście do świątyni znajdowało się na zachodnim krańcu budynku, a prezbiterium na wschodnim. Patrząc na kościół, można więc było wskazać kierunki świata.

Podwójne obejście biegło dookoła prezbiterium. Miało ono ułatwić wiernym pielgrzymującym do relikwii dotarcie w pobliże tych uświęconych przedmiotów.

Prezbiterium, w którym znajdował się ołtarz, było najlepiej oświetlonym miejscem świątyni.

Transept przecinał pod kątem prostym nawę główną i tworzył wraz z nią kształt krzyża.

Nawy boczne były niższe i węższe od głównej, ponad nimi wznosiły się łuki przypór.

Nawa główna w katedrze w Chartres miała 37 m wysokości. W średniowieczu w jej wnętrzu nie umieszczano ławek tak jak obecnie, ponieważ modlono się na stojąco.

? Przedstaw najważniejsze różnice pomiędzy świątynią gotycką a romańską.

WARTO WIEDZIEĆ

Kultura i sztuka w mieście

Członkowie patrycjatu i bogatszego pospólstwa starali się naśladować zwyczaje rycerstwa. Zakładali bractwa, które spotykały się w najbardziej okazałych budynkach miasta, np. w dworach Artusa, które można współcześnie zobaczyć m.in. w Gdańsku czy Toruniu. Nawiązywały one do legendy o rycerzach króla Artura (więcej o nich na s. 171), stanowiącej ważny element kultury rycerskiej. Coraz wyraźniejsza była jednak odrębność mieszczaństwa od świata feudalnych panów. Stąd popularność w tym środowisku satyrycznych bajek, ukazujących w krzywym świetle życie i obyczaje rycerstwa i duchowieństwa. W miastach zaczął się również rozwijać teatr, wywodzący się z inscenizacji religijnych.

Romans o lisie to średniowieczne dzieło wielu autorów z miast francuskich, flandryjskich i niemieckich, które oddawało w sposób satyryczny reguły panujące w społeczeństwie feudalnym. Król występował w nim pod postacią lwa [1], rycerz – wilka [2], ksiądz – osła [3], a mieszczanin – lisa [4].

? Dlaczego mieszczanie w krytyczny sposób przedstawiali w swoich dziełach system feudalny?

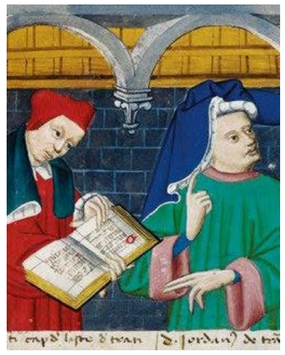
Zupełnie inaczej zorganizowano uniwersytet w Bolonii, gdzie kształcono znawców prawa rzymskiego. Zdobycie wiedzy z tego zakresu gwarantowało uzyskanie ważnego stanowiska na każdym europejskim dworze królewskim.

Poza teologią, prawem kanonicznym i rzymskim w średniowiecznej Europie rozwijały się też inne dziedziny nauki. Często duże znaczenie miały w tym przypadku kontakty ze światem islamu. Przykładowo traktat medyczny perskiego uczonego Awicenny wywarł wielki wpływ na rozwój tej dyscypliny naukowej w Europie. Z kształcenia medyków zasłynęła szkoła medyczna w Salerno w południowej Italii, działająca już w IX w. Z kolei w XIII w. w Oksfordzie mnich Roger Bacon [czyt.: rodżer bejkn] prowadził badania nad zjawiskiem perspektywy, odkrywając zasady działania soczewek optycznych.

WARTO WIEDZIEĆ

Zawrotna kariera prawa pisanego

Powstanie uniwersytetów miało bezpośredni związek ze wzrostem znaczenia prawa pisanego i zapotrzebowaniem na osoby wykształcone, które potrafiły zgłębić i zastosować często skomplikowane przepisy. W królewskich kancelariach potrzebowano mających w nich rozeznanie urzędników. To właśnie z pomocą prawa pisanego przeprowadzono w XII w. reformy zasad funkcjonowania Kościoła. Ujęte zostały one w **kanony**, czyli ścisłe normy, stąd prawo kościelne nosi nazwę prawa kanonicznego. Władcy świeccy sięgali z kolei po **prawo rzymskie** znane z Kodeksu Justyniana (więcej na jego temat na s. 136). Zastąpiło ono ostatecznie wywodzące się z barbarzyńskich czasów prawo zwyczajowe.

Notariusz i prawnik zostali przedstawieni na miniaturze. Konieczność prowadzenia dokumentacji i rozstrzygania licznych sporów i kwestii prawnych w rozwijającym się społeczeństwie średniowiecznym wymagała wykształcenia w dziedzinie prawa wielu osób.

▪ *miniatura, Włochy, XV w.*

? Jakie instytucje korzystały w średniowieczu z prawa pisanego?

Pierwsze uniwersytety w Europie

Czas powstania	Miasto/państwo	Uniwersytet
1088 r.	Bolonia/Włochy	Uniwersytet Boloński
XII w.	Paryż/Francja	Uniwersytet Paryski (Sorbona)
XII w.	Oxford/Anglia	Uniwersytet Oksfordzki
1218 r.	Salamanka/Hiszpania	Uniwersytet w Salamance
1222 r.	Padwa/Włochy	Uniwersytet Padewski
1290 r.	Coimbra/Portugalia	Uniwersytet w Coimbrze
1348	Praga/Czechy	Uniwersytet Karola
1361	Pawia/Włochy	Uniwersytet w Pawii
1364	Kraków/Polska	Akademia Krakowska

Początkowo zarówno w nauce, jak i w literaturze dominowała łacina, lecz w XIV w. szybko zaczęła wzrastać ranga języków narodowych. Było to związane ze upowszechnieniem się umiejętności czytania i pisania, zwłaszcza w miastach. W latach 1308–1321 powstało najwybitniejsze dzieło literackie późnego średniowiecza, czyli *Boska komedia* – słynny poemat włoskiego poety Dantego Alighieri [czyt.: aligjeri]. Literatura XIV w. zapowiadała już nadejście nowej epoki – renesansu.

TEKST ŹRÓDŁOWY

POCZĄTKI UNIWERSYTETU PARYSKIEGO

Zasady obowiązujące na Uniwersytecie Paryskim w XIII w. zostały zawarte w statutach wydanych przez kardynała Roberta w 1215 r.

Nikt nie może wykładać w Paryżu sztuk przed 21 rokiem życia swego, a zanim przystąpi do wykładania, winien co najmniej słuchać przez 6 lat wykładów sztuk; [...] *nie może też być splamiony jakąkolwiek niesławą, a gdy przystąpi do wykładów, ma być poddany egzaminowi wedle norm, które zawiera dokument pana Piotra biskupa paryskiego* [...]. *Zebraniom mistrzów, jak i odpowiedziom i polemikom chłopców* [tj. uczniów] *nie mają towarzyszyć żadne biesiady. Mogą oni jednak uprosić* [zaprosić] *niektórych krewnych lub towarzyszy, lecz niewielu. Co do darów zaś, szat albo innych rzeczy, jakie zwykle się składa, napominamy, aby to działo się częściej, zwłaszcza na rzecz biednych. Każdy zaś z mistrzów wykładających sztuki ma posiadać tylko okrągły płaszcz, czarny i spadający do kostek* [...]. *Co do teologów, to postanawiamy, aby nikt w Paryżu nie wykładał przed 35 rokiem swego życia i zanimby się nie uczył przynajmniej przez osiem lat* [...], *a przez pięć słuchał teologii.* [...] *Nikt nie może być scholarem* [studentem] *w Paryżu, kto by nie miał wiadomego mistrza.*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole średniej*, z. 19: *Rozkwit średniowiecznego porządku w Europie (w XIII–XIV wieku)*, oprac. K. Dobrowolski, Kraków 1926, s. 27–28.

Król Filip August [1] nadał pierwszy przywilej wykładowcom [2] i studentom uniwersytetów [3] 15 lat przed cytowanym dokumentem wydanym przez kardynała Roberta.

▪ *miniatura, Francja, XIII w.*

? 1. Przedstaw, w jaki sposób starano się zapewnić wysoki poziom nauczania na uniwersytecie.
2. Wyjaśnij, dlaczego wykładowcy teologii musieli być w starszym wieku niż profesorowie sztuk wyzwolonych.

ĆWICZENIA

1. Wymień główne cechy kultury europejskiej okresu średniowiecza.
2. Wyjaśnij, dlaczego w europejskich miastach występuje więcej obiektów architektury gotyckiej niż romańskiej.
3. Przedstaw okoliczności powstania średniowiecznych uniwersytetów.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Kiryk, *Nauk przemożnych perła*, Kraków 1986.
Sztuka gotyku. Późne średniowiecze (album), oprac. zbior., Warszawa 2010.

Podsumowanie rozdziału VI
Pełnia i schyłek średniowiecza

1 Między cesarstwem a papiestwem

1. W IX–XI w. postępował upadek znaczenia Kościoła. Szerzyły się nepotyzm, symonia i skandale obyczajowe. Problemy te wiązały się m.in. z zależnością Kościoła od władz świeckich.
2. Idea odnowy Kościoła pozostawała jednak żywa, a program jego naprawy opracowano w klasztorze w Cluny.
3. W 1073 r. pontyfikat rozpoczął zwolennik reform, papież Grzegorz VII, który ograniczył nepotyzm i symonię, a w 1075 r. zakazał świeckim władcom mianowania biskupów.
4. Przeciwko tej decyzji ostro wystąpił król niemiecki Henryk IV, który jednak został ekskomunikowany przez papieża i musiał się przed nim ukorzyć w Canossie (1077 r.).
5. Kres sporu o inwestyturę przyniósł konkordat w Wormacji zawarty w 1122 r. Odtąd biskupów mianował papież, ale to świeccy władcy nadawali im ziemię.
6. W 1054 r. doszło do wielkiej schizmy wschodniej – trwającego do dziś rozdzielenia Kościoła zachodniego i wschodniego.

2 Wyprawy krzyżowe

1. Krucjaty były odpowiedzią na pojawienie się na Wschodzie Turków seldżuckich, którzy zajęli Ziemię Świętą i zagrażali Bizancjum.
2. Pierwszą krucjatę zorganizowano na wezwanie papieża w 1096 r. Wyprawa ta zakończyła się powodzeniem, a na zdobytych ziemiach utworzono Królestwo Jerozolimskie.
3. W XII w. do obrony zdobyczy terytorialnych na Wschodzie powołano zakony rycerskie: templariuszy, joannitów i Krzyżaków.
4. Sukcesy muzułmanów w walkach z chrześcijanami doprowadziły do organizacji II i III krucjaty, ale te nie osiągnęły swoich celów. W 1204 r. IV krucjata zakończyła się zaś zdobyciem i ograbieniem Konstantynopola.
5. Ostatnia twierdza krzyżowców – Akka w Ziemi Świętej – padła w 1291 r.
6. Wyprawy krzyżowe wzmocniły niechęć pomiędzy Kościołem wschodnim i zachodnim oraz światem islamu, ale wywarły także ogromny wpływ na rozwój gospodarczy i kulturalny Europy.

3 Najazdy mongolskie

1. Mongołowie byli koczowniczym ludem, zamieszkującym stepy na pograniczu Syberii i stepów Mongolii. W początkach XIII w. ich plemiona zostały zjednoczone przez Temudżyna, który przyjął wówczas tytuł Czyngis-chana.
2. W ciągu zaledwie 20 lat Mongołowie podbili ogromne obszary Azji – od wybrzeży Chin po granice Europy.
3. Podstawą tych sukcesów były: niezwykle efektywna armia oparta na konnicy i surowej dyscyplinie, metodyczne okrucieństwo, zastosowanie rozmaitych wynalazków technicznych – (np. gazów bojowych) oraz specyficzna taktyka walki.
4. Mongołowie dwukrotnie atakowali Europę. W 1223 r. ich zwiad rozbił siły książąt ruskich w bitwie nad Kałką. Z kolei w 1236 r. ich armia zajęła ziemie Bułgarów i książąt ruskich, a następnie pokonała wojska książąt polskich i króla Węgier w 1241 r.
5. Utworzone przez Mongołów imperium szybko rozpadło się na mniejsze państwa. W Europie ich panowanie odcisnęło szczególne piętno na Rusi.

4 Wieś i miasto w średniowieczu

1. W XI w. w Europie rozpoczęło się wyraźne ożywienie gospodarcze. Wiązało się ono z ustaniem najazdów zewnętrznych oraz znacznym zwiększeniem produkcji żywności na skutek upowszechnienia trójpolówki i lepszych narzędzi do uprawy roli oraz zastosowania młynów.
2. Przyrost demograficzny wywołał potrzebę zakładania nowych wsi. Ich mieszkańcy cieszyli się zwykle pewną formą samorządności, a z góry ustaloną opłatę za użytkowanie ziemi uiszczali w pieniądzu.
3. Jednocześnie rozwijały się także miasta, z których największe szybko wywalczyły sobie niezależność od władców feudalnych i powołały samorządne władze.
4. Miejskie społeczeństwo dzieliło się zwykle na trzy warstwy: patrycjat, pospólstwo i plebs. Dwie pierwsze składały się z obywateli, którzy zajmowali się handlem i rzemiosłem, ostatnią tworzyli mniej zamożni mieszkańcy ośrodka.
5. Za organizację handlu i produkcji w miastach odpowiadały gildie i cechy. Niekiedy tworzono także większe zrzeszenia obejmujące szereg miast, jak np. Hanza.

5 Kościół w średniowieczu

1. W XI w. w Kościele nośne stały się hasła wzywające do powrotu do ubóstwa i pokory pierwszych chrześcijan. Na przełomie XI i XII w. duże znaczenie zyskał zakon cystersów, który realizował te postulaty.
2. Podobne hasła głosiły także ruchy religijne, które rozwijały się w miastach. Ich radykalne poglądy były jednak uznawane za heretyckie. W połowie XII w. na południu Francji dużą popularność zyskali katarzy, przeciwko którym w 1209 r. papież ogłosił krucjatę.
3. W początkach XIII w. zostały założone dwa zakony żebracze: franciszkanów (braci mniejszych) i dominikanów (Zakon Kaznodziejski). Ich wspólnoty działały w miastach, utrzymywały się z jałmużny i zajmowały głównie głoszeniem kazań.
4. W 1309 r. papież Klemens V przeniósł kurię papieską do Awinionu. Podjęta w 1378 r. próba powrotu do Rzymu doprowadziła do wielkiej schizmy zachodniej – podziału Kościoła zachodniego na zwolenników dwóch–trzech papieży. Jedność Kościoła zachodniego udało się odbudować dopiero w 1417 r., w trakcie soboru w Konstancji.

6 Europa późnego średniowiecza

1. Od połowy XIV w. Europą wstrząsały wojny, konflikty społeczne i klęski żywiołowe.
2. W latach 1337–1453 Francja i Anglia toczyły tzw. wojnę stuletnią. Zakończyła się ona wyparciem Anglików z terytorium Francji, ale osłabiła pozycję rycerstwa, które okazało się mniej skuteczne od wojsk zaciężnych.
3. W 1348 r. w Europie wystąpiła epidemia dżumy (czarna śmierć), która objęła niemal cały kontynent. Ogromna śmiertelność doprowadziła do wieloletniego załamania gospodarczego.
4. Zapaść ta stała się jedną z przyczyn powstań ludowych, które wybuchły we Francji (tzw. żakeria w 1358 r.) i w Anglii (w 1381 r.). Ruchy te krwawo stłumiono.
5. Na przełomie XIV i XV w. w Czechach powstał ruch religijno-społeczny, którego przywódcą był Jan Hus. Jego śmierć spowodowała wybuch wojen husyckich, które trwały do 1434 r.
6. W drugiej połowie XIV w. w Europie pojawili się Turcy osmańscy, którzy – po szeregu zwycięstw nad armiami władców europejskich (m.in. pod Warną w 1444 r.) – w 1453 r. zajęli Konstantynopol.

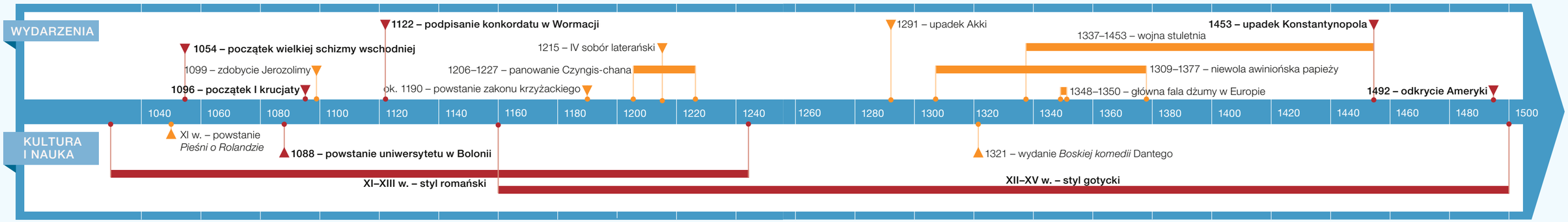
7 Kultura średniowiecznej Europy

1. Kultura dojrzałego średniowiecza miała charakter uniwersalny: na całym obszarze zachodniego chrześcijaństwa kształcono się wedle jednego wzoru, posługiwano jednym językiem w liturgii i nauce, wyznawano podobne wartości.
2. W XI–XIII w. w architekturze dominował styl romański. Budowle romańskie składały się z prostych geometrycznych brył, miały grube kamienne mury i niewielkie okna. Ich dekorację stanowiły fantazyjne rzeźby i freski.
3. Od połowy XII w. rozwijała się architektura gotycka. Budowle gotyckie odznaczały się niezwykłą wysokością, którą osiągano dzięki wykorzystaniu sklepień krzyżowo-żebrowych, ostrych łuków i systemów przypór. Ściany budowli odciążano dodatkowo za pomocą wielkich okien, które zwykle zdobiono witrażami. Gotyk powszechnie występował nie tylko w architekturze sakralnej i obronnej, ale także – miejskiej.
4. W późnym średniowieczu dynamicznie rozwijała się kultura miejska i uniwersytety, których początki sięgają przełomu XI i XII w. Stopniowo coraz bardziej dostępne stawały się książki, co wiązało się z zastosowaniem papieru (XIV w.) i druku (od połowy XV w.) oraz upowszechnianiem się w miejsce łaciny języków narodowych w piśmie.

Bitwa na Kosowym Polu w 1389 r. zakończyła się zwycięstwem tureckim. Pokonana Serbia poniosła duże straty i z czasem popadła w całkowitą zależność od imperium osmańskiego.

- *ilustracja, Serbia, XV w.*

To budzi kontrowersje

Jak „czarna śmierć” zmieniła Europę?

Epidemia, która przetoczyła się przez Europę w 1348 r., pochłonęła życie od 25 do 50 proc. jej mieszkańców. Katastrofa ta stworzyła jednocześnie zupełnie nowe warunki społeczne i gospodarcze dla tych, którym udało się przeżyć. Przed wielką szansą stanęli przede wszystkim najubożsi, którzy niewiele mogli stracić, a sporo zyskać. Czy jednak rzeczywiście zmiany wywołane przez „czarną śmierć” poprawiły ich położenie?

Choć „czarna śmierć” rozpoczęła swoją wędrówkę po Europie w wielkich miastach włoskich i to właśnie tam powstały najbarwniejsze jej opisy, to wśród ofiar epidemii znaczny odsetek stanowili również mieszkańcy terenów wiejskich. Wysoka śmiertelność wśród chłopów sprawiła, że stosunkowo nagle zmieniły się warunki ich życia: do tej pory zapotrzebowanie na ziemię było większe niż zapotrzebowanie na pracowników rolnych, teraz dostępnej do uprawy ziemi było bardzo dużo, ale pracowników – niewielu. W efekcie to właściciele ziemscy zaczęli znowu zabiegać o przyciągnięcie chłopów na swoje tereny, bo bez rąk do pracy ich wielkie majątki ziemskie nie dawały żadnego dochodu. W ten sposób sytuacja ludności wiejskiej okresowo odczuwalnie się poprawiła.

Podobne zmiany następowały również w miastach. Tutaj w korzystnej sytuacji znaleźli się przede wszystkim czeladnicy i uczniowie, którzy – jeśli wcześniej zdążyli nauczyć się podstaw rzemiosła – teraz mogli szybko założyć własne warsztaty. Nowe możliwości otwierały się również przed tymi mieszczanami, którzy podczas epidemii utracili wielu krewnych. Odziedziczone po nich dobra pozwalały rozpocząć nową działalność i istotnie podnieść dawny poziom życia, oczywiście jeśli udało im się oprzeć pokusie szybkiego roztrwonienia zyskanego niespodziewanie majątku.

Zmiany wywołane przez zarazę były jednak na tyle głębokie, że nawet tym, którzy okresowo na niej skorzystali, trudno było powrócić do dawnych nawyków. Zachwianiu uległy wcześniejsze relacje cen produktów rzemieślniczych i żywności, przecięte zostały szlaki zaopatrzenia w surowce, ogromna śmiertelność spowodowała znaczny spadek zapotrzebowania na większość produktów i ich cen. Załamaniu uległa produkcja towarów luksusowych, bo pozbawieni źródeł dochodu panowie feudalni nie mogli sobie teraz na nie pozwolić. Istotnemu rozchwianiu uległy normy moralne i zasady funkcjonowania społeczności miejskich i wiejskich. Nowy świat, który wyłaniał się po przejściu epidemii, dawał szansę tym, którzy nauczyli się funkcjonować w zmienionych warunkach, zachęcał do podejmowania bardziej ryzykownych działań, ale jednocześnie przepełniony był strachem przed powrotem dżumy.

PODYSKUTUJMY

1. Czy w przypadku takich katastrof jak „czarna śmierć” doszukiwanie się ich pozytywnych następstw wydaje Ci się dopuszczalne? Uzasadnij swoją opinię.
2. Jakie znasz inne wydarzenia, które całkowicie zmieniły porządek społeczny i gospodarczy Europy?

Ćwiczenia podsumowujące

1. Przedstaw działania, które podjęto w XI w., aby doprowadzić do moralnej odnowy Kościoła.
2. Wyjaśnij, dlaczego europejskie rycerstwo chętnie angażowało się w wyprawy krzyżowe.
3. Oceń, czy najazdy Mongołów miały większy wpływ na dzieje Europy niż ruch krucjatowy.
4. Wyjaśnij, w jaki sposób ruch krucjatowy wpłynął na gospodarkę i kulturę Europy Zachodniej.
5. Przedstaw procesy gospodarcze i społeczne, które umożliwiły powstanie samorządnych miast.
6. Wyjaśnij, jakie przemiany spowodowały utworzenie zakonów żebraczych i omów funkcje, które pełniły te zgromadzenia.
7. Opisz wydarzenia i przemiany, które doprowadziły do założenia pierwszych uniwersytetów.

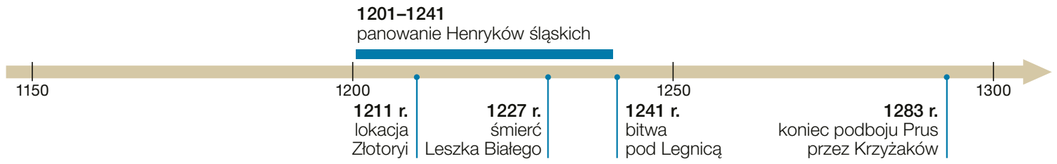
Kaplica św. Trójcy na zamku w Lublinie, XV w.

VII
POLSKA W PÓŹNYM ŚREDNIOWIECZU

1 Polska dzielnicowa
2 Odbudowa Królestwa Polskiego
3 Polska za Kazimierza Wielkiego
4 Andegawenowie i Jagiellonowie
5 Wielka wojna z zakonem krzyżackim
6 Kazimierz Jagiellończyk i wojna trzynastoletnia
7 Kultura Polski średniowiecznej

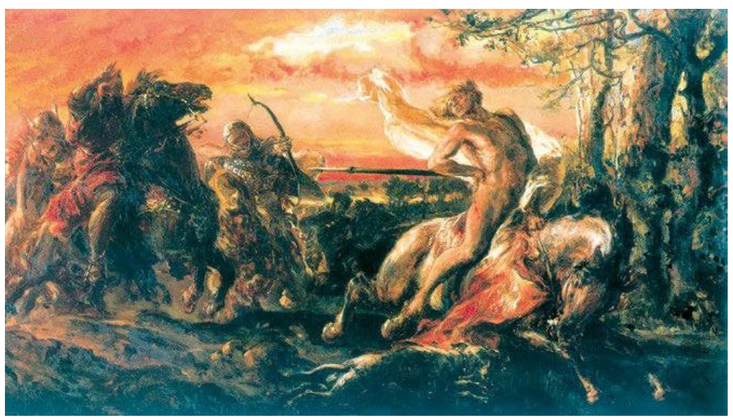
1 POLSKA DZIELNICOWA

Już pod koniec XII w. książęta dzielnicowi z dynastii Piastów ostatecznie zerwali z zasadami określonymi w testamencie Krzywoustego. Często skłóceni ze sobą, zarządzali dzielnicami zupełnie niezależnie. Również samotnie musieli mierzyć się z zagrożeniami, które pojawiły się właśnie na początku XIII w. Jak zatem potomkom Krzywoustego udało się sprostać tym wyzwaniom? W jaki sposób rozbicie dzielnicowe wpłynęło na położenie mieszkańców ziem polskich?

KONIEC PRYNCYPATU

W 1177 r. krakowski tron objął Kazimierz Sprawiedliwy, który nie był w tym czasie najstarszym przedstawicielem dynastii. W ten sposób została zerwana zasada senioratu, zapisana w testamencie jego ojca, Bolesława Krzywoustego (więcej na ten temat przeczytasz na s. 209). Nie oznaczało to jednak odrzucenia zasady pryncypatu. Jeszcze syn Kazimierza – **Leszek Biały** – był uznawany za zwierzchnika pozostałych książąt piastowskich i podejmował decyzje o charakterze ponaddzielnicowym. Z jego inicjatywy odbył się zjazd książęcy **w Gąsawie** na Kujawach **w 1227 r.** Planowano na nim rozstrzygnąć konflikt pomiędzy księciem wielkopolskim i jego synem oraz ustalić działania mające przywrócić piastowską zwierzchność nad Pomorzem Gdańskim. Spotkanie to zakończyło się tragicznie. Obradujący książęta zostali napadnięci. Zginął wówczas Leszek Biały, a książę śląski Henryk Brodaty został ciężko ranny. Zamach zorganizował prawdopodobnie dotychczasowy namiestnik Pomorza – **Świętopełk**, który dążył do suwerenności swojej dzielnicy. Śmierć Leszka jest według historyków równoznaczna z końcem pryncypatu. Odtąd poszczególne dzielnice przestały uznawać zwierzchność książąt krakowskich, a Małopolska nie przysługiwała już dłużej księciu zwierzchniemu jako dzielnica senioralna. Mimo to Kraków, gdzie przechowywano insygnia królewskie, nadal pozostawał kluczowym miejscem dla tych, którzy planowali zjednoczyć księstwa polskie. Z tego powodu był przedmiotem rywalizacji Piastów, w którą zaangażował się zwłaszcza młodszy brat Leszka Białego – książę mazowiecki Konrad. W konsekwencji jednak narastała rywalizacja wśród Piastów, którzy walczyli między sobą, a do tego zawierali sojusze przeciwko wrogim krewniakom, w tym także ze sprzymierzeńcami z zewnątrz.

Leszek Biały został zamordowany podczas zjazdu książąt zorganizowanego w Gąsawie. Do napadu doszło w czasie, gdy Leszek Biały z Henrykiem Brodatym przebywali w łaźni. Henryk przeżył dzięki poświęceniu jednego z rycerzy. Z kolei Leszek zdążył dosiąść konia i zaczął uciekać, jednak napastnicy dogonili go i zabili.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

ZIEMIE POLSKIE W PIERWSZEJ POŁOWIE XIII WIEKU

- ziemie zjednoczone przez książąt śląskich w latach 1232–1241
- ziemie Konrada Mazowieckiego w 1239 r.
- ziemie Władysława Odonica w 1239 r.

Państwo zakonu krzyżackiego:
- ziemie nadane w 1228 r.
- ziemie podbite do połowy XIII w.
- granice Polski u schyłku panowania Bolesława Krzywoustego (w 1138 r.)
- granice cesarstwa rzymskiego w 1241 r.
- najazd Mongołów w 1241 r.
- miasta zniszczone przez Mongołów
- miejsce śmierci Leszka Białego w 1227 r.
- ważniejsze bitwy

?

1. Wymień ziemie polskie, które znalazły się pod panowaniem Henryków śląskich.
2. Wymień dzielnice rządzone przez Piastów, które sąsiadowały z państwem krzyżackim.

SPROWADZENIE KRZYŻAKÓW

Po fiasku misji św. Wojciecha Piastowie wielokrotnie musieli walczyć z najeżdżającymi ich ziemie Prusami. U progu XIII w. łupieżcza działalność plemion pruskich zagrażała szczególnie Mazowszu, pozostającemu w tym czasie pod panowaniem **Konrada Mazowieckiego**. Wznowienie akcji misyjnej w początkach XIII w. nie dawało większego efektu. Konrad próbował więc również działań zbrojnych. W walce z Prusami udało mu się pozyskać pomoc innych Piastów, w tym najpotężniejszego wówczas księcia – Henryka Brodatego. Jednak podejmowane przez nich wyprawy zbrojne przeciw poganom nie przeniosły spodziewanych rezultatów.

Oczywistym sojusznikiem w walce z poganami wydawały się zakony rycerskie (więcej o nich na s. 228–229), które u schyłku XII w. traciły swoje posiadłości w Jerozolimie i aby przetrwać, musiały znaleźć nowe cele. Konrad Mazowiecki zdecydował się wezwać na pomoc **Zakon Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie**, którego przedstawicieli z racji czarnych krzyży noszonych na białych płaszczach zwano **Krzyżakami**. Pierwsze rozmowy odbyły się w **1226 r.**, a po dwóch latach Konrad nadał zakonowi ziemię chełmińską, która miała stanowić bazę wypadową do dalszych wypraw. Wówczas przybyli tam dwaj bracia krzyżaccy z kilkunastoma giermkami i służącymi, a ponadto osadnicy. Dzięki znakomitej organizacji, a także pomocy książąt polskich oraz licznych rycerzy nadciągających z Europy Zachodniej Krzyżacy w ciągu kilkudziesięciu lat (do 1283 r.) podbili Prusów. Własne państwo na ziemiach polskich zapewniło zakonowi dalsze istnienie. W tym samym czasie nastąpiła bowiem ostateczna klęska państw krzyżowców w Ziemi Świętej, a próby ustanowienia państwa zakonnego na pograniczu Węgier z pogańskim ludem Połowców zakończyły się wygnaniem Krzyżaków przez króla węgierskiego. Osiedlenie się ich na ziemiach polskich już wkrótce miało zacząć wywoływać napięcia, tymczasem jednak pomoc w powstrzymaniu pruskich najazdów była władcom Mazowsza niezbędna. Ponadto kontakty gospodarcze z Krzyżakami przynosiły Piastom odczuwalne zyski.

WARTO WIEDZIEĆ

Bulla z Rimini

Do niedawna jako datę sprowadzenia Krzyżaków do Polski podawano rok 1226. Taką datę nosi bowiem dokument cesarza Fryderyka II, zwany Złotą bullą z Rimini. Cesarz zatwierdzał w nim nadanie Konrada Mazowieckiego na rzecz zakonu krzyżackiego i wielkiego mistrza Hermanna von Salza. Nowsze badania wykazały jednak, że ten akt został spisany na terenie Niemiec dopiero w 1235 r. Krzyżakom zależało wówczas, aby mieć cesarskie potwierdzenie książęcych nadań, więc opatrzono go datą i miejscem podjęcia pierwszych rozmów w kwestii pruskiej.

NAJAZD MONGOŁÓW NA POLSKĘ

W pierwszej połowie XIII w. rozpoczął się okres ożywionego rozwoju gospodarczego Śląska rządzonego przez księcia **Henryka Brodatego**. Podobnie jak Konrad Mazowiecki, władca ten zaangażował się w rywalizację o krakowski tron, a ponadto udało mu się podporządkować część Wielkopolski. Umierając w 1238 r., przekazał synowi **Henrykowi Pobożnemu** najrozleglejsze i najsilniejsze księstwo na ziemiach polskich. Samodzielne panowanie nowego władcy, które rozpoczęło się w tak obiecujący sposób, okazało się bardzo krótkie. W **1241 r.** na południową Polskę spadł najazd mongolski. Liczący do 10 tys. wojowników oddział miał za zadanie zapobiec udzieleniu przez Piastów pomocy królowi węgierskiemu, na którego kraj uderzyła główna mongolska armia, dowodzona przez Batu-chana. Mongołowie zaatakowali najpierw Małopolskę, gdzie pokonali tamtejsze rycerstwo, a następnie zdobyli, złupili oraz spalili Sandomierz i Kraków. Później skierowali się na Śląsk, gdzie miała się im przeciwstawić armia dowodzona przez Henryka Pobożnego, w której skład weszło rycerstwo śląskie wspomagane przez posiłki z zewnątrz (m.in. przez templariuszy). Polskie oddziały zostały rozgromione w bitwie **pod Legnicą**, a sam książę Henryk zginął. Na Śląsku Tatarzy złupili m.in. Opole i Wrocław, po czym przez Morawy udali się na Węgry, aby połączyć się ze swoimi głównymi siłami. Najazd mongolski, poza ogromnymi zniszczeniami, zaprzepaścił szanse na odbudowę monarchii piastowskiej przez Henryka Pobożnego. Zjednoczone z trudem ziemie ponownie uległy rozbiciu, a sam Śląsk został dodatkowo podzielony pomiędzy synów tego księcia.

CIEKAWOSTKA

Gorze nam się stało!

Z bitwą pod Legnicą są związane dwa być może najstarsze zdania zapisane w języku polskim. Znamy je ze spisanej w połowie XV w. kroniki Jana Długosza, jednak pochodzą one zapewne, jak twierdzi część uczonych, z powstałej ok. 1260 r. kroniki Wincentego z Kielczy. Według niego Mongołowie, chcąc zmylić Polaków i skłonić ich do ucieczki z pola bitwy, krzyczeli: *Bieżajcie, bieżajcie!*, co oznaczało: *Uciekajcie, uciekajcie!* Polskie oddziały wpadły w panikę. Załamany takim obrotem sprawy książę Henryk miał zaś zakrzyknąć: *Gorze nam się stało!*, czyli: *Nieszczęście spadło na nas!*

Henryk Pobożny wyruszający z Legnicy naprzeciw Mongołom na obrazie Jana Matejki.
▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Mongołowie najeżdżali Polskę jeszcze dwa razy: w 1259 i 1287 r. Wyprawy te miały jedynie charakter łupieżczy. Ich celem nie było trwałe opanowanie polskich ziem, a tylko zdobycie cennych łupów i uprowadzenie mieszkańców w jasyr, czyli do niewoli. Choć zatem rujnowały one gospodarczo ziemie Polski, to nie odcisnęły na nich tak trwałego piętna jak na księstwach ruskich (o podboju Rusi napisano więcej na s. 238).

Bitwa pod Legnicą zakończyła się klęską rycerstwa polskiego 1 oraz wspomagających go oddziałów pieszych złożonych zarówno z górników 2, jak też kontyngentów zakonów rycerskich. Tatarzy 3 wykorzystali w walce doskonałych łuczników 4, liczne zasadzki, a być może także broń chemiczną, bo w średniowiecznej kronice zachował się opis rozpylanego przez nich duszącego dymu. W wyniku porażki do mongolskiej niewoli dostał się dowódca wojsk koalicji chrześcijańskiej Henryk Pobożny 5. Książę nie chciał oddać honorów zwłokom poległego wodza mongolskiego i dlatego został zabity.
▪ *miniatura, Polska, XIV w.*

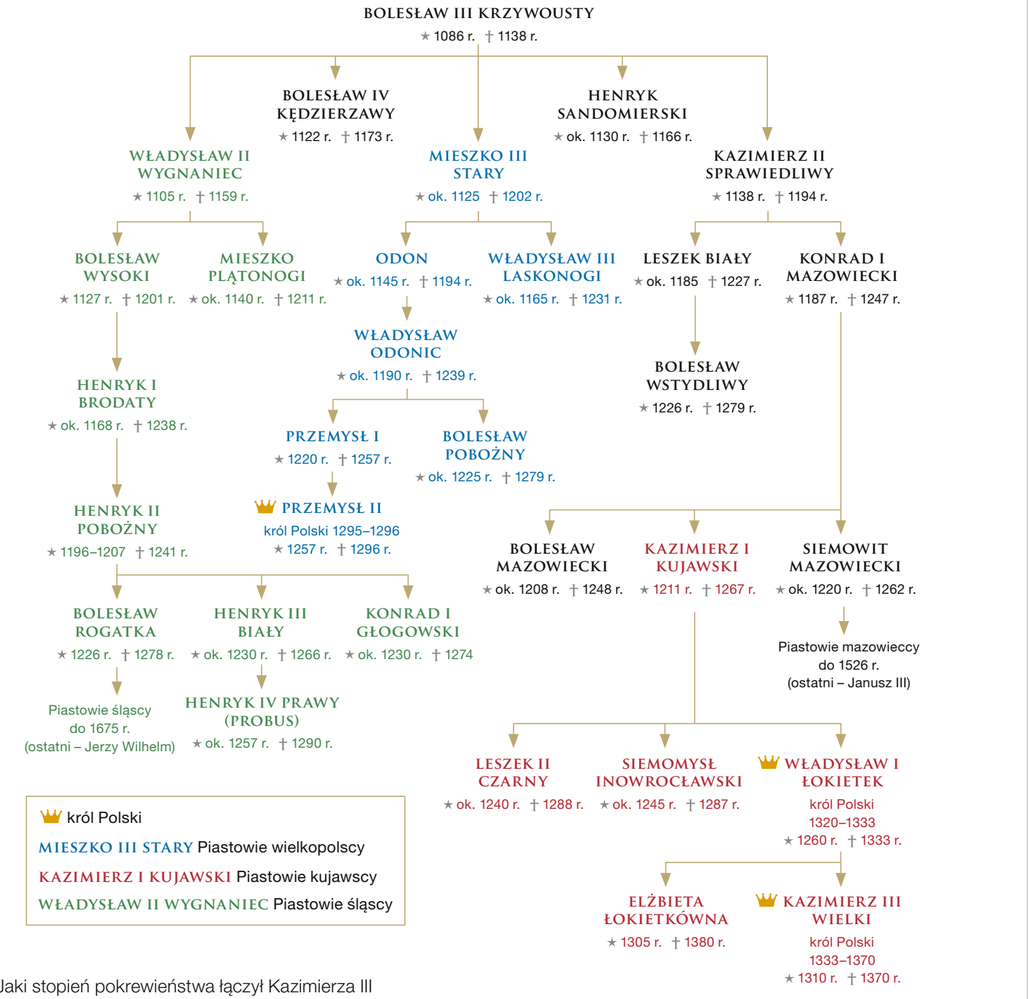
KRES WŁADZY PATRYMONIALNEJ

Po rozpadzie państwa Henryków śląskich pogłębiło się rozbicie dzielnicowe i wybuchały liczne konflikty pomiędzy rywalizującymi ze sobą Piastami. Równocześnie na ziemiach polskich następowały szybkie przemiany społeczne i gospodarcze. Osłabieni książęta, aby uzyskać poparcie możnych i duchowieństwa dla swoich planów politycznych, byli zmuszeni nadawać im na własność dobra ziemskie (więcej o tym zob. na s. 213). Nastąpiło ostateczne odejście od typowej dla monarchii patrymonialnej sytuacji, w której to władca jest właścicielem całej ziemi w państwie. Wiązało się z tym znaczne pogorszenie położenia ludności chłopskiej, która była teraz zobowiązana nie tylko do dawniejszych powinności na rzecz samego władcy, lecz także do dodatkowych świadczeń dla nowych

TABLICA GENEALOGICZNA

Piastowie w okresie rozbicia dzielnicowego

Rządzący poszczególnymi dzielnicami synowie Bolesława Krzywoustego zapoczątkowali nowe linie dynastii.

? Jaki stopień pokrewieństwa łączył Kazimierza III Wielkiego z Konradem I Mazowieckim?

właścicieli ziemi. Jednak ci ostatni, ponieważ musieli dzielić się korzyściami płynącymi ze swoich majątków z książętami, również nie byli zadowoleni. Zmienić to miało dopiero udzielanie immunitetów, czyli wyłączenie nadanych ziemi spod władzy księcia. Dzięki temu właściciele ziemscy:

- sami sprawowali władzę sądowniczą,
- byli zwolnieni z płacenia danin,
- nie musieli świadczyć posług na rzecz księcia.

Najwcześniej takimi przywilejami obdarzono dobra kościelne, ponieważ poparcie biskupów było niezwykle istotne dla dzielnicowych książąt. W ślad za dobrami kościelnymi immunitety otrzymały także posiadłości możnowładcze i rycerskie.

LOKACJE WSI

Przechodzenie ziem z rąk księcia do możnych i duchownych sprawiło, że położenie chłopów stało się bardzo zróżnicowane. Zależało przede wszystkim od tego, czy mieszkali oni we wsiach objętych immunitetem, czy też nie. Skłaniało to część z nich do porzucania swoich dotychczasowych gospodarstw w dobrach, którym nie przyznano jeszcze immunitetu. Poszukiwali oni lepszego losu jako tzw. **wolni goście**. Inni właściciele ziemscy starali się wykorzystać okazję i aby ściągnąć do siebie chłopów, oferowali im korzystne warunki osiedlenia. To zjawisko migracji wewnątrz księstw piastowskich jest nazywane **osadnictwem na prawie polskim**.

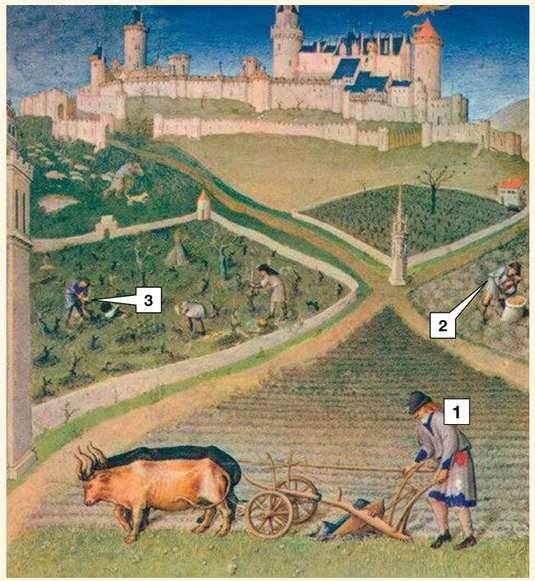
JAK ZAKŁADANO WSIE NA PRAWIE NIEMIECKIM W ŚREDNIOWIECZU?

Tworzeniem nowych osad zajmowali się **zasadźcy**, czyli organizatorzy, którzy umawiali się z właścicielem ziem co do szczegółowych warunków przedsięwzięcia. Zasadźca reprezentował księcia lub możnego wobec osadników, a sam stawał się też przedstawicielem kolonistów przed panem feudalnym. Zawierana wówczas **umowa lokacyjna** miała formę spisanego dokumentu, dokładnie określającego warunki obowiązujące kolonistów. Każdy z nich otrzymywał **łan ziemi ornej**, czyli od 16 do 24 hektarów, w zamian za co był zobowiązany do płacenia panu określonego czynszu w pieniądzu oraz niewielkich danin w naturze (części uzyskanych produktów rolnych). Do obciążeń osadników należała też pańszczyzna, czyli obowiązek pracy na gruncie pańskim, jednak jej wymiar w tym okresie był bardzo niewielki – nie przekraczał 2–3 dni w roku.

Osadnicy w okresie początkowym, gdy tworzyli nowe gospodarstwa, korzystali z **wolnizny**. Był to trwający kilka lub nawet kilkanaście lat okres, w którym chłopi byli zwolnieni od wszelkich obciążeń i mogli się poświęcić wyłącznie zagospodarowaniu swojej ziemi. Był to czas potrzebny m.in. na zbudowanie chat i budynków gospodarczych, wykarczowanie lasów czy osuszenie bagien, aby te tereny przekształcić w grunty rolne.

Po sprowadzeniu osadników i rozplanowaniu wsi zasadźca zwykle stawał na czele społeczności wiejskiej jako **sołtys**. W zamian za wykonywanie obowiązków przyznawano mu większe, kilkułanowe gospodarstwo zwolnione od wszelkich powinności oraz prawo założenia karczmy czy młyna. Dochodowym zadaniem sołtysa było także zbieranie od chłopów czynszu, ponieważ zatrzymywał dla siebie ⅙ zebranych pieniędzy.

Dodatkowo sołtys przewodniczył sądowi wiejskiemu, tzw. **ławie wiejskiej**, i pobierał ⅓ zasądzonych kar sądowych. Sąd współtworzyli również wybrani przez społeczność chłopi – ławnicy. Jego rolą było rozstrzyganie drobnych spraw lokalnych w zgodzie z obyczajami (prawem) obowiązującymi na terenach, z których pochodzili osadnicy, a więc głównie w Niemczech.

Prace gospodarskie zostały przedstawione na średniowiecznej miniaturze pochodzącej z księgi *Bardzo bogate godzinki księcia de Berry*. Na pierwszym planie rolnik orze ziemię [1] przy użyciu wołów. W tle chłop z workiem pełnym ziarna [2] przygotowuje się do wysiewu, a w winnicy [3] odbywają się prace wiosenne.

▪ *miniatura, Francja, początek XV w.*

? Jakie cechy powinna mieć osoba wyznaczona na zasadźcę?

Widoczny rozwój osadnictwa, związany z podjęciem upraw na rozległych wciąż pustkach, stał się jednak możliwy dopiero wówczas, kiedy na ziemie polskie zaczęli docierać **koloniści**, czyli osadnicy z Zachodu, głównie z krajów niemieckich. W poszukiwaniu nowych terenów pod uprawę na początku XIII w. przybyli oni na ziemie polskie – najwcześniej na Śląsk. Jako pierwszy korzyści związane z ich napływem dostrzegł książę Henryk Brodaty, który starał się zachęcać przybyszy do zakładania nowych wsi i miast, czyli ich **lokowania**.

Napływ kolonistów z Niemiec doprowadził do znacznego ożywienia gospodarczego. Lokacje nowych wsi następowały na dotychczasowych nieużytkach, a więc w naturalny sposób poszerzały powierzchnię ziem uprawnych. Ponadto koloniści przynosili znajomość bardziej zaawansowanych narzędzi i technik upraw, a ich osady miały jednolity, przemyślany kształt, uwzględniający potrzeby trójpolówki (więcej o tym na s. 241–242).

Kolonizacja niemiecka przynosiła wysokie dochody książętom i pozostałym właścicielom ziemi. Powodowało to, że stosowane tu rozwiązania przenoszono do już istniejących wsi polskich, które lokowano na nowo, oferując podobne warunki chłopom mieszkającym w nich od pokoleń. W ten sposób **kolonizacja na prawie niemieckim** objęła nie tylko osadników z Niemiec, ale znaczną część dotychczasowych mieszkańców. Dzięki temu sytuacja prawna i ekonomiczna chłopów w Polsce znowu stała się dość jednolita.

TEKST ŹRÓDŁOWY

LOKACJA KRAKOWA

Prawa i przywileje, które otrzymali zasadźcy Krakowa, wymieniono w przywileju lokacyjnym miasta wystawionym przez księcia Bolesława Wstydliwego 5 czerwca 1257 r.

Zamierzając przeto lokować miasto w Krakowie i zgromadzić tu ludzi z różnych stron świata, wpajamy w uszy każdemu z osobna, [...] *że my Bolesław z łaski Boga książę Krakowa i Sandomierza* [...], *miasto to lokujemy na tym samym prawie, na jakim lokowane zostało miasto Wrocław, jednak aby to co się tam dzieje, było zmienione tak, jak według prawa i wzoru miasta Magdeburga dziać się powinno, a jeśli kiedyś wynikłaby co do tego jakaś wątpliwość, mają odwoływać się do prawa pisanego.*

Po pierwsze stanowczo więc pragniemy, aby to było przestrzegane i obiecujemy wójtom naszym Gedkowi zwanemu Stilvoyt, Jakubowi niegdyś sędziemu z Nysy i Dyrmarowi zwanemu Wolk [...], *że żaden z mieszczan, mieszkający w tym mieście przez sześć lat, nie będzie nam uiszczać żadnego czynszu ani składać jakichkolwiek opłat* [...]. *Gdy zaś upłynie owych sześć lat, od każdej parceli mają nam płacić pół łuta* [jednostka masy] *srebra zwyczajowej wagi niemieckiej, która będzie obowiązywała w momencie płacenia.*

Po upływie zaś wolnizny wójtowie otrzymają w tym mieście wieczyście i swobodnie co szóste dworzyszcze [okazała siedziba]*; to jednak mają posiadać nie z mocy prawa, lecz ze szczególnej naszej łaski.* [...] *Podobnie będą posiadać swobodnie i prawem dziedzicznym inne dworzyszcze za miastem, gdzie będzie się dokonywać uboju bydła.* [...] *Nadajemy także miastu prawo korzystania z rzeki Wisły po obu jej brzegach* [...], *tak że każdy może w niej swobodnie łowić ryby, a wyżej wspomniani wójtowie mogą swobodnie zbudować trzy młyny, posiadać je prawem dziedzicznym bez jakiejkolwiek opłaty* [...].

Przyłączamy takie wieczyście do tego miasta na pożytek wszystkich cały las, który pospolicie nazywa się Facimiech, położony w wyższej części Wisły. Nadajemy także wspomnianym wójtom 30 łanów frankońskich z prawem dziedzicznego posiadania, wolnych od wszelkiej opłaty i posługi, od wszelkiego prawa książęcego i jakiegokolwiek czynszu.

Źródło: *Przywileje ustanawiające gminy miejskie wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek)*, oprac. B. Wyrozumska, Kraków 2007, s. 48–50.

Dokument lokacyjny Krakowa jest jednym z najstarszych tego typu dokumentów, który zachował się do dziś. Obecnie przechowywany jest w Archiwum Narodowym w Krakowie.

▪ *dokument, Kraków, 1257 r.*

? 1. Wyjaśnij, w jaki sposób władca starał się przyciągnąć mieszkańców do lokowanego miasta.
2. Wymień, jakie przywileje i uprawnienia otrzymali od władcy wójtowie ośrodka.

Mury miejskie Szydłowa ciągnęły się na długości ponad kilometra. Wieńczyły je blanki, czyli element architektoniczny przypominający zęby, który miał ułatwiać obronę miasta w czasie oblężenia. Broniący ich łucznicy lub kusznicy mogli prowadzić zza blanek znajdujących się na szczycie muru skuteczny ostrzał bez zbytniego narażania się na strzały przeciwnika.

▪ *fotografia współczesna, Polska*

POCZĄTKI MIAST NA ZIEMIACH POLSKICH

Podobnie jak na ziemiach Europy Zachodniej, także i w Polsce ożywienie gospodarcze na wsi przyspieszyło rozwój miast (więcej na ten temat na s. 246). Do XIII w. produkcję rzemieślniczą i handel prowadzono przede wszystkim w sąsiedztwie większych grodów – na podgrodziach. Stopniowe upowszechnienie się gospodarki opartej na pieniądzu – związane z koniecznością płacenia czynszów przez chłopów – tworzyło korzystne warunki dla dalszego rozwoju tych osad. Okazja do zarobku przyciągała do podgrodzi osadników z zewnątrz, głównie z Niemiec. Wraz z nimi na ziemie polskie docierały rozwiązania, na których podstawie funkcjonowały zachodnioeuropejskie ośrodki miejskie. W efekcie od lat 20. XIII w. na ziemiach polskich zaczęły powstawać miasta oparte na **prawie magdeburskim**, czyli wzorowanym na przepisach przyjętych w niemieckim Magdeburgu. Pierwsze przypadki przeniesienia tych przepisów prawnych na ziemie polskie zostały podjęte w Środzie Śląskiej i Chełmnie, stąd też było ono nazywane także **prawem średzkim** lub **chełmińskim**.

Lokacja nowego miasta stanowiła skomplikowany proces, ponieważ skala inwestycji i zakres niezbędnych prac były tutaj o wiele większe niż na wsi. Nie zawsze udawało się też znaleźć wolną przestrzeń w dogodnym miejscu, dlatego niekiedy rozbierano wcześniejsze budynki. Następnie na wyznaczonym pod miejską zabudowę terenie trzeba było wytyczyć centralny plac miasta – **rynek**, jego ulice, a przede wszystkim same parcele, czyli działki, na których miały stanąć domy osadników. Aby ułatwić działalność kupcom i sprzedawcom, na rynku wznoszono z czasem specjalne hale targowe, np. sukiennice, oraz budynki z miejską wagą. Na rynku z zasady stawiano **ratusz**, a w rogu lub pierzei placu – **kościół parafialny**. Miasta starały się też o zezwolenie na budowę murów obronnych, które miały zapewnić ich mieszkańcom bezpieczeństwo w razie ataku wroga, a na co dzień pełną kontrolę nad tym, kto wjeżdża do miasta i je opuszcza (więcej o tych murach na s. 244–245).

Podobnie jak w wypadku zakładania wsi, także procesem lokacji miasta kierował zasadźca, choć w większych ośrodkach często było ich kilku. Tradycyjnie po zakończeniu swojej pracy stawał się on **wójtem** (z niem. *Voigt*; czyt.: fokt) – reprezentantem władcy wobec mieszczan – i zyskiwał wiele uprawnień (zob. tekst źródłowy na s. 281).

Lokacje wiejskie i miejskie na prawie niemieckim zmieniły gospodarkę na polskich ziemiach. Poprawiła się sytuacja chłopów, ich panowie uzyskiwali stałe dochody, rozwinęły się handel i rzemiosło. W miastach szybko wystąpiło rozwarstwienie majątkowe. Bogacący się mieszczanie, podobnie jak w Europie Zachodniej, dążyli do niezależności od właścicieli miast (więcej o tym na s. 246) oraz do ograniczenia roli wójta. Chcieli również, aby władza w mieście przeszła w ręce przedstawicieli mieszczan: rady miejskiej i burmistrza.

ĆWICZENIA

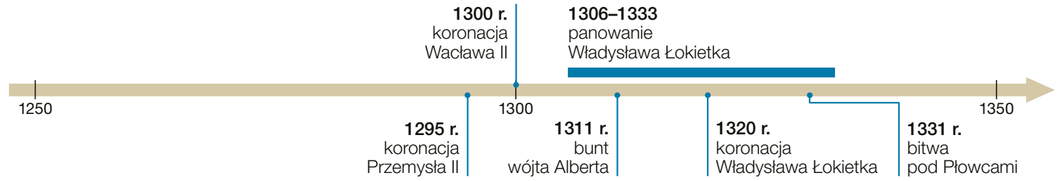
1. Oceń, czy dla ziem polskich większe zagrożenie stanowili Prusowie, czy Mongołowie. Uzasadnij odpowiedź.
2. Porównaj proces lokacji wsi i miasta na prawie niemieckim. Wskaż podobieństwa i różnice pomiędzy tymi procesami.
3. Wyjaśnij, jaki ciąg wydarzeń i procesów umożliwił powstanie samorządnych miast na ziemiach polskich.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Jureczko, *Testament Krzywoustego*, Kraków 1988.
T. Targański, *Piastowie. Walka o tron 1138–1320*, Kraków 2018.

2 ODBUDOWA KRÓLESTWA POLSKIEGO

Śmierć Henryka Pobożnego w 1241 r. zahamowała na jakiś czas proces jednoczenia ziem polskich. Przez kilkadziesiąt lat coraz bardziej podzielone księstwa funkcjonowały jako niezależne, samodzielne państwa. Jednakże u schyłku XIII w. ponownie zaczęto podejmować próby przywrócenia Królestwa Polskiego. Jak do tego doszło? Kto ostatecznie odegrał decydującą rolę w zjednoczeniu ziem polskich?

SKUTKI ROZBICIA DZIELNICOWEGO

W XIII w. na ziemiach polskich coraz bardziej dokuczliwe stawały się skutki podziałów dzielnicowych. Wraz z powstawaniem nowych miast rozwijał się handel, lecz opłaty celne i zróżnicowanie monet stosowanych w polskich księstwach utrudniały życie kupcom i podróżnym. Ponadto książętom dzielnicowym w pojedynkę trudniej było sobie poradzić z działalnością licznych łupieskich band. Z kolei osiedlenie się w Polsce wielu osadników z Zachodu sprawiło, że nawet wśród niższych warstw ludności **rosła świadomość własnej odrębności kulturowej**, a przy tym pewnej wspólnoty z mieszkańcami pozostałych dzielnic Polski.

W tym czasie zmieniła się również sytuacja w sąsiedztwie księstw piastowskich: na północy umacniały się Marchia Brandenburska i państwo krzyżackie, a na wschodzie księstwa ruskie znalazły się pod panowaniem Mongołów. Zwiększało się więc na ziemiach polskich poczucie zagrożenia i przeświadczenie, że silne, zjednoczone państwo mogłoby – w razie potrzeby – zapewnić skuteczną obronę przed napaścią wrogów.

Jedyną instytucją, której działalność nadal obejmowała całość ziem polskich, pozostał Kościół. Samym swoim istnieniem metropolia gnieźnieńska przypominała o ich dawnej jedności. Jednolite dla całego kraju było prawo kościelne uchwalane na synodach, na które przybywali duchowni z różnych stron Polski. Arcybiskupi gnieźnieńscy odgrywali ważną rolę polityczną, także często jako rozjemcy pomiędzy skonfliktowanymi książętami. Ważną sprawą dla jedności polskiego Kościoła było ożywienie kultu **biskupa Stanisława ze Szczepanowa**. W 1253 r., dzięki staraniom księcia krakowskiego Bolesława Wstydliwego, papież ogłosił biskupa świętym. Na potrzeby procesu kanonizacyjnego spisano żywot Stanisława ze Szczepanowa, gdzie padła wzmianka m.in. o rzekomym zrośnięciu się poćwiartowanych zwłok męczennika (o tej postaci też na s. 205). Ten cud uznano za zapowiedź ponownego połączenia ziem polskich pod panowaniem jednego władcy.

W maju **1254 r.** w Krakowie odbyły się ogólnopolskie uroczystości ogłoszenia kanonizacji tego męczennika, na których stawili się prawie wszyscy biskupi metropolii gnieźnieńskiej i piastowscy książęta. Wydarzenie to pokazało, że pomimo długich lat politycznego rozbicia idea odtworzenia Królestwa Polskiego była wciąż żywa. Uroczyste obchody potwierdziły, że Kraków stał się najważniejszym centrum religijnym jednoczącego się państwa.

Szczątki biskupa Stanisława ze Szczepanowa były przechowywane w katedrze na Wawelu od jego śmierci w XI w. Po kanonizacji męczennika stały się niezwykle cennymi relikwiami.

▪ *relikwiarz, Polska, XVII w.*

PIERWSZE PRÓBY ZJEDNOCZENIA ZIEM POLSKICH

?

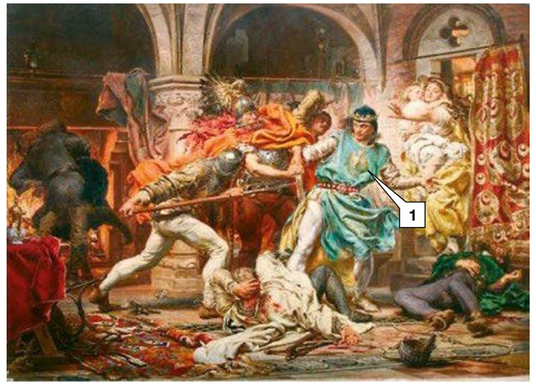
1. Wymień ziemie polskie, które w 1300 r. znajdowały się we władaniu Wacława II.
2. Powiedz, jakie obszary wchodzące w skład państwa Bolesława III Krzywoustego zostały oderwane od Polski w okresie rozbicia dzielnicowego.

RYWALIZACJA O TRON KRÓLEWSKI

W takiej sytuacji objęcie krakowskiego tronu było niezbędnym warunkiem podjęcia starań o koronę królewską. Tymczasem w drugiej połowie XIII w. nastała okoliczność szczególnie sprzyjająca zjednoczeniu ziem polskich – stopniowo wymierały kolejne gałęzi dynastii Piastów. W 1279 r. w Krakowie po śmierci bezdzietnego Bolesława Wstydliwego władzę objął książę sieradzki Leszek Czarny, a następnie sam zmarł bezpotomnie. Do walki o ziemię krakowską przystąpiło tym razem dwóch kandydatów: **Władysław Łokietek**, władca niewielkiego księstwa brzeskiego na Kujawach, oraz książę wrocławski **Henryk Prawy**. Ostatecznie ten ostatni w 1288 r. zajął Kraków dzięki poparciu tamtejszych mieszczan. Planował nawet koronację na króla Polski, lecz w 1290 r. zmarł bezpotomnie. Na swojego następcę wyznaczył księcia wielkopolskiego **Przemysła II**, który został jednak nieprzychylnie przyjęty przez małopolskich możnych. Zdecydowali się oni bowiem poprzeć innego, znacznie potężniejszego kandydata – króla czeskiego z dynastii Przemyślidów **Wacława II**. Władca ten rościł sobie prawa do księstwa krakowskiego ze względu na odległe pokrewieństwo z Piastami i dysponował bardzo silną armią. W tej sytuacji Przemysł II zdecydował się opuścić Kraków, ale zabrał ze sobą insygnia koronacyjne Bolesława Śmiałego. Ziemia krakowska w 1291 r. znalazła się zaś w rękach Wacława II.

KORONACJA PRZEMYSŁA II

Mimo utraty Krakowa i Małopolski w 1290 r. Przemysł II zachował duże wpływy. Nie tylko rządził Wielkopolską, lecz także dzięki zawarciu układów został spadkobiercą księcia gdańskiego Mściwoja II. Władca Pomorza Gdańskiego zmarł w 1294 r. Tym samym wygasła tamtejsza dynastia Sobiesławiców. Zajęcie przez Przemysła II Pomorza Gdańskiego wzmocniło jego pozycję wśród Piastów. Do wspierającego go obozu politycznego należeli również książęta kujawscy i mazowieccy. Przemysł nie kontrolował Krakowa, jednak w jego rękach znajdowało się Gniezno – miejsce kultu najstarszego patrona Polski, czyli św. Wojciecha. Zwolennikiem i niezwykle cennym sojusznikiem Przemysła był arcybiskup gnieźnieński – **Jakub Świnka**, który gorąco popierał ideę odbudowy zjednoczonego Królestwa Polskiego. Wszystkie te okoliczności skłoniły księcia do rozpoczęcia starań o papieską zgodę na królewską koronację. Po uzyskaniu aprobaty Rzymu **w 1295 r**. Przemysł II został ukoronowany w Gnieźnie przez arcybiskupa Jakuba Świnkę na pierwszego od ponad 200 lat króla Polski. Na pieczęci nowego króla pojawił się napis, którego autorem był ponoć arcybiskup: *Sam Bóg zwrócił Polakom ich zwycięskie znaki*. Hasło to otaczało tarczę z wizerunkiem orła w koronie, użytego wówczas po raz pierwszy jako polskie godło (więcej na ten temat w Ciekawostce na s. 285).

Śmierć Przemysła II [1] **w Rogoźnie** namalował Jan Matejko. Na obrazie ukazano króla broniącego się przed napastnikiem w sali paradnej. W rzeczywistości do zbrodni doszło w sypialni podczas snu władcy. Mimo że Przemysł zdążył dobyć miecza, został ciężko zraniony i uprowadzony, po czym zmarł w wyniku utraty krwi.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

Jako król Polski Przemysł II nie rządził długo. Kilka miesięcy po koronacji, w lutym **1296 r.**, zginął w zamachu w wielkopolskim **Rogoźnie**, przygotowanym przez margrabiów brandenburskich (więcej o tym napadzie w podpisie do obrazu powyżej). Władcy Brandenburgii dążyli do opanowania Pomorza Gdańskiego, a koronacja Przemysła zagrażała ich planom politycznym, dlatego zdecydowali się na tak brutalne działanie.

PANOWANIE WACŁAWA II

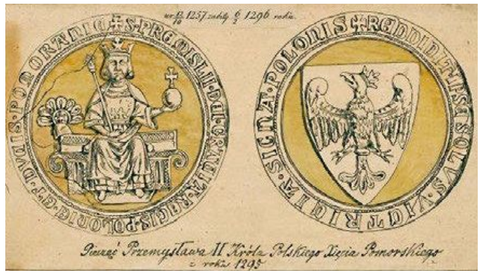
Przemysł II nie miał męskiego potomka. Z tego powodu po jego śmierci rozpoczęła się rywalizacja o pozostawione przez niego dziedzictwo, czyli ziemie Wielkopolski i Pomorza Gdańskiego. Wzięli w niej udział Władysław Łokietek i **książę Henryk Głogowski** ze Śląska. Mimo poparcia Wielkopolan Łokietek był zmuszony ustąpić swojemu przeciwnikowi i zgodził się na podział prowincji. To z kolei wzbudziło sprzeciw wielkopolskich możnowładców, którzy uznali, że piastowscy książęta nie uspokoją sytuacji i w 1300 r., wzorując się na możnych z Małopolski, wezwali na tron króla czeskiego Wacława II. Łokietek musiał uciec z kraju, a koronacja Przemyślidy odbyła się w Gnieźnie w **1300 r.** W efekcie władca ten objął swoim panowaniem większość historycznych ziem Polski, w tym Małopolskę, Wielkopolskę, Pomorze Gdańskie, Kujawy oraz ziemie łęczycką i sieradzką. Dodatkowo uzyskał poparcie większości piastowskich książąt ze Śląska i z Mazowsza. Polskie ziemie zostały zatem zjednoczone pod berłem czeskiego władcy.

CIEKAWOSTKA

Znak orła

Znana legenda o Lechu, Czechu i Rusie sugeruje, że orzeł od początku był herbem władców Polan, jednak w rzeczywistości pierwsze ślady posługiwania się znakiem orła przez książąt piastowskich pochodzą dopiero z lat 20. XIII w. Przez długi czas symbol ten był stosowany dość niekonsekwentnie. Pieczęci z orłem używał książę krakowski Leszek Biały, a później jego syn Bolesław Wstydliwy.

Książęta dążący do objęcia władzy nad Krakowem również zaczynali korzystać z tego wizerunku, który stał się tym samym częścią zjednoczeniowej symboliki. Orzeł w koronie pojawia się np. na pieczęciach Przemysła II (od ok. 1290 r.). Najwcześniejsze barwne przedstawienie tego symbolu zachowało się na nagrobku Henryka Prawego, który wykonano po 1310 r. Ukazano tu białego orła w koronie w czerwonym polu tarczy, co dowodzi, że herb Polski miał wówczas takie barwy jak obecnie.

Pieczęć Przemysła II z orłem pochodzi z 1296 r.

▪ *rysunek, Polska, XIX w.*

Wacław II był nie tylko władcą Czech i Polski, lecz także utalentowanym twórcą wierszy o tematyce miłosnej. Ilustracja, na której został przedstawiony w pełnym majestacie władzy królewskiej, pochodzi z *Kodeksu Manesse*, jednego z najważniejszych zbiorów poezji średniowiecznej.

▪ *miniatura, Niemcy, XIV w.*

Panowanie Wacława II przywróciło w kraju spokój. Sam władca nie przebywał osobiście w Polsce, ale rządził przy pomocy nowych, ściągniętych z Czech urzędników – **starostów**, którzy dysponowali władzą wykonawczą, administracyjną i sądowniczą. Wprowadzenie tego urzędu usprawniło zarządzanie państwem, ale jednocześnie stało się źródłem konfliktu z miejscowymi możnymi, którzy utracili dawne wpływy. Dodatkowo Wacław swoje rządy w znacznym stopniu oparł na mieszczanach, co było kolejnym powodem rozczarowania ze strony polskiego rycerstwa. Stopniowo narastały zatem nastroje opozycyjne, a kiedy w 1304 r. z wygnania wrócił Władysław Łokietek, w kraju wybuchło antyczeskie powstanie. Król Czech chciał rozprawić się z buntownikami, ale rok później zmarł w czasie przygotowywania wyprawy. W 1306 r. zginął jego jedyny syn i spadkobierca Wacław III. Sytuację wykorzystał Władysław Łokietek, któremu udało się podporządkować sobie:

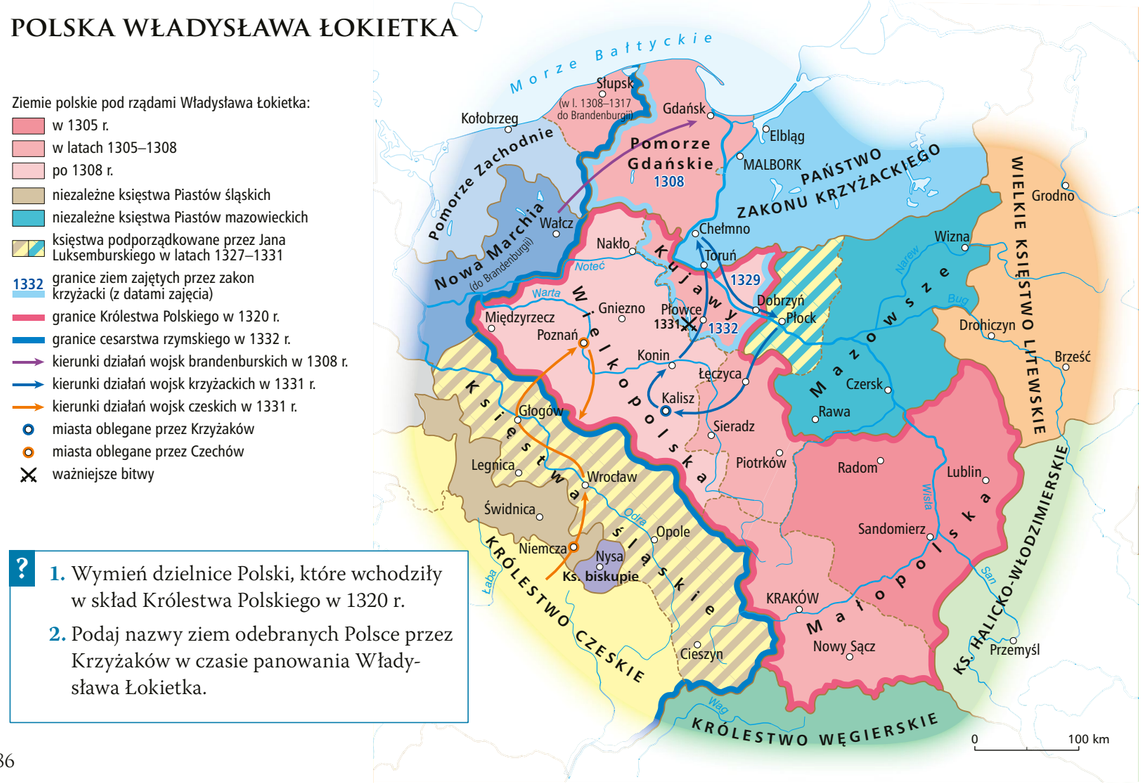
- Kujawy,
- Małopolskę,
- Pomorze.

Wielkopolanie nie chcieli jednak jego powrotu, a rządy w tej ziemi objął jeden z Piastów śląskich – książę Henryk Głogowski.

POCZĄTKI RZĄDÓW ŁOKIETKA

Rozpoczynając swoje rządy, Władysław Łokietek musiał się zmierzyć z wieloma problemami. W Krakowie jego przeciwnikami byli mieszczanie, stanowiący dotąd główne oparcie rządów czeskich, oraz miejscowy biskup – **Jan Muskata**, który również był blisko związany z Wacławem II. Łokietek zdecydował się zjednać sobie mieszczan korzystnymi przywilejami, a biskupa najpierw uwięził, a potem wygnał. Z kolei na Pomorzu wystąpiła przeciwko księciu miejscowa możnowładcza rodzina Święców. Jej członkowie popadli w konflikt z władcą i uznali zwierzchność margrabiów brandenburskich. Ci ostatni potraktowali to jako okazję do zawładnięcia Pomorzem, które dodatkowo w 1306 r. zdążył im nadać przed swoją śmiercią król Wacław III. Brandenburczycy oblegli Gdańsk w **1308 r.**, a Łokietek w tej sytuacji zwrócił się o pomoc do Krzyżaków, którzy odparli napastników. Rycerze zakonni nie poprzestali jednak na tym, lecz sami opanowali ten ważny nadmorski port, a następnie także całe Pomorze Gdańskie. Za swoją pomoc zażądali od Władysława Łokietka dużej sumy pieniędzy, a kiedy jej nie dostali – zatrzymali Pomorze. Ponadto aby umocnić swoje prawa do tego terytorium, przeprowadzili sprawną akcję dyplomatyczną. Porozumieli się z margrabiami brandenburskimi i odkupili

POLSKA WŁADYSŁAWA ŁOKIETKA

? **1.** Wymień dzielnice Polski, które wchodziły w skład Królestwa Polskiego w 1320 r.

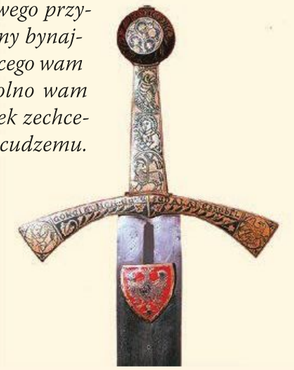
2. Podaj nazwy ziem odebranych Polsce przez Krzyżaków w czasie panowania Władysława Łokietka.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BULLA PAPIESKA W SPRAWIE KORONACJI ŁOKIETKA

W odpowiedzi na prośbę przesłaną przez uczestników wielkiego wiecu w Sulejowie, na którym zgromadzili się dostojnicy duchowni i świeccy z całej Polski, papież Jan XXII wystawił bullę 20 sierpnia 1319 r. W tym dokumencie przedstawił swoje stanowisko w sprawie praw do polskiej korony.

Żądaliście zatem, abyśmy ukochanego syna naszego prześławnego męża Władysława, krakowskiego, sandomierskiego, sieradzkiego, łęczyckiego, kujawskiego, wielkopolskiego i pomorskiego księcia i dziedzica [...] *z łaski naszej apostolskiej wynieśli na stolicę królewską i zgodnie królem Polski mianować i koronować zalecili.* [...] *Przyjęliśmy łaskawie pomienionego* [wymienionego] *biskupa* [kujawskiego Gerwarda] *i* [...] *wysłuchaliśmy z przychylnością prośby o przyznanie korony rzeczonemu księciu* [...]. *Wprawdzie posłowie ukochanego syna naszego Jana, dostojnego króla czeskiego, do nas przybyli dopraszali się* [...], *abyśmy wstrzymać raczyli przyznanie korony rzeczonemu księciu z przyczyny, iż król Jan rościł z swej strony prawo do królestwa polskiego* [...]; *ale tenże biskup* [Gerward] [...] *twierdził przeciwnie i dowodził wiele razy, iż król* [czeski] [...] *żadnego nie może przywłaszczyć sobie prawa do królestwa polskiego* [...]. *My zatem, chcąc każdego przy prawach mu służących zostawić, osądziliśmy za rzecz słuszną wstrzymać się z wyrokiem takowego przyznania, przez co atoli nie myślimy bynajmniej przesądzać prawa, należącego wam i innym proszącym, którego wolno wam będzie używać, jak i kiedykolwiek zechcecie, bez ujmy i ubliżenia prawu cudzemu. Dan* [Wydano] *w Awinionie* [...].

Szczerbiec był mieczem koronacyjnym królów Polski. Tradycja łączy to insygnium z Bolesławem Chrobrym i jego wyprawą na Kijów, ale zachowany do dziś miecz pochodzi z XIII w.

▪ *miecz, Polska, XIII w.*

Źródło: *Teksty źródłowe do nauki historii w szkole*, nr 10: *Powstawanie państw scentralizowanych i rozwój dążeń narodowych w XIII–XV w.*, oprac. Z. Dąbrowska, Warszawa 1959, s. 35.

? **1.** Oceń, czy misja biskupa Gerwarda zakończyła się sukcesem.

2. Przedstaw, jak ten dokument mógł być interpretowany przez dwór Władysława Łokietka, a jak przez otoczenie Jana Luksemburskiego.

ich wątpliwe prawa do Pomorza. W następnych latach uzyskali jeszcze dodatkowe nadanie tej ziemi od króla czeskiego Jana Luksemburskiego, który jako następca obu Wacławów rościł sobie prawa do korony polskiej.

Nie był to koniec problemów Łokietka w tym okresie. W **1311 r.** ponownie przeciwko księciu wystąpiło mieszczaństwo krakowskie pod wodzą **wójta krakowskiego Alberta**. Do buntowników przyłączyli się mieszkańcy innych miast małopolskich. Ostatecznie w 1312 r., dzięki pomocy małopolskiego rycerstwa, Łokietek stłumił bunt wójta Alberta. Część jego uczestników została skazana na śmierć, a sam przywódca mieszczan uciekł z Polski. Kraków i inne miasta za rebelię zapłaciły utratą swoich przywilejów na pewien czas.

Ważny sukces udało się natomiast Łokietkowi odnieść w Wielkopolsce. Tutaj w 1309 r., po śmierci księcia Henryka Głogowskiego, władzę objęli jego synowie, ale niezadowolone z rządów młodych książąt rycerstwo wygnało ich i w 1314 r. wezwało Łokietka. Opór przeciwko jego panowaniu stawili mieszczanie z Poznania – miasto zdobyto jednak szturmem, a następnie odebrano mu część przywilejów.

Łokietek zrywa układy z Krzyżakami w Brześciu Kujawskim to dzieło Jana Matejki, które przedstawia scenę rokowań między wielkim mistrzem krzyżackim a polskim królem. Odrzucenie przez Łokietka propozycji wykupu Pomorza Gdańskiego rozpoczęło okres napiętych relacji między Królestwem Polskim i Krzyżakami.

▪ *obraz, Polska, 1879 r.*

KORONACJA ŁOKIETKA

Tak umocniony Łokietek rozpoczął starania o koronę królewską na papieskim dworze w Awinionie (więcej o sytuacji papiestwa w XIV w. na s. 255). Działania te utrudniał fakt, że pretensje do polskiego tronu zgłaszał również następca Wacława II – król czeski Jan Luksemburski. Zachęcony obietnicami finansowymi papież wyraził zgodę na koronację Łokietka (zob. tekst źródłowy na poprzedniej stronie), choć miała ona charakter dość niejednoznaczny.

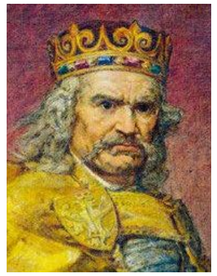
Ostatecznie do uroczystego wstąpienia na tron Łokietka doszło **w styczniu 1320 r.** w katedrze krakowskiej na Wawelu, która odtąd stała się miejscem koronacji kolejnych królów Polski. Jeszcze w tym samym roku Łokietek oskarżył przed papieżem zakon krzyżacki o zabór Pomorza i zażądał przeprowadzenia procesu sądowego. Proces ten toczył się w Inowrocławiu i Brześciu Kujawskim, a papiescy sędziowie orzekli zwrot Pomorza i odszkodowanie pieniężne na rzecz Polski. Korzystny dla Łokietka wyrok został odrzucony przez Krzyżaków, którzy odwołali się od niego. Podkreślali, że sędziowie byli poddanymi Władysława Łokietka i przez to byli stronniczy.

Nieskuteczność działań prawnych wobec Krzyżaków sprawiła, że król zdecydował się rozstrzygnąć spór zbrojnie. W tym celu w **1325 r.** zawarł sojusz z litewskim księciem **Giedyminem**, umocniony zgodnie z ówczesnym obyczajem poprzez małżeństwo córki Giedymina – Aldony (Anny), z synem Łokietka – Kazimierzem. Przymierze z Litwinami miało jednak także negatywne skutki – pozwoliło krzyżackiej propagandzie przedstawiać Łokietka jako sojusznika pogan. Zraziło do niego również Piastów mazowieckich, którzy stale odpierali litewskie najazdy. W trakcie działań wojennych Polska utraciła ziemię dobrzyńską, a w **1331 r.** była zagrożona całkowitą klęską, gdy po stronie zakonu wystąpił król czeski Jan Luksemburski. Ostatecznie Polakom udało się przetrwać połączony atak Czechów i Krzyżaków. Nadciągające z przeciwnych stron wrogie armie nie zdołały się połączyć i przeciąć na pół rozciągniętego terytorium państwa Władysława Łokietka. Zapobiegła temu krwawa bitwa **pod Płowcami**. Chociaż strona polska nie odniosła jednoznacznego zwycięstwa, zadała przeciwnikowi duże straty. Rok później, w 1332 r., Krzyżacy uderzyli ponownie na Polskę i zajęli Kujawy. Łokietek znalazł się w trudnej sytuacji i był zmuszony do zawarcia rozejmu na niekorzystnych dla siebie warunkach. Gdy w **1333 r.** Władysław Łokietek zmarł, jego syn i następca – Kazimierz – odziedziczył po ojcu wraz z koroną królewską wiele nierozwiązanych problemów.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW ŁOKIETEK

ok. 1260–1333

Król w latach 1320–1333, był synem Kazimierza I Kujawskiego. Początkowo książę na Kujawach, z czasem odziedziczył inne terytoria, w tym ziemię sieradzką oraz sandomierską. W 1289 r. udało mu się na krótko zająć Kraków, opanowany w tym samym roku przez Henryka IV Prawego. W latach 1291–1292 toczył walki z Wacławem II, które zakończyły się zrzeczeniem się pretensji Łokietka do Małopolski i złożeniem hołdu lennego władcy czeskiemu. Po śmierci Przemysła II w 1296 r. objął rządy w Wielkopolsce, jednak wskutek ponownej interwencji Wacława II został zmuszony do opuszczenia kraju w 1300 r. Powrócił do niego cztery lata później. Gdy w 1305 r. zmarł Wacław II, a rok później został zamordowany także jego syn Wacław III, Łokietek postanowił wykorzystać sytuację i przejąć władzę w większości ziem polskich. Już w 1306 r. został księciem krakowskim. W tym samym roku objął zwierzchnictwo nad Pomorzem Gdańskim, które utracił na rzecz zakonu krzyżackiego w latach 1308–1309. W 1314 r. opanował Wielkopolskę, a w 1320 r. został koronowany na króla Polski.

ĆWICZENIA

1. Wymień czynniki, które sprawiły, że u schyłku XIII w. podjęto starania w celu zjednoczenia ziem polskich.
2. Wyjaśnij, jaką rolę w procesie jednoczenia kraju odgrywały Kraków i Gniezno.
3. Przedstaw problemy, które musiał rozwiązać Władysław Łokietek, i oceń, na ile mu się to udało.

DLA ZAINTERESOWANYCH

H. Samsonowicz, *Łokietkowe czasy*, Warszawa 1989.
P. Strzyż, *Płowce 1331*, Warszawa 2009.

3 POLSKA ZA KAZIMIERZA WIELKIEGO

Jedyny syn i spadkobierca Władysława Łokietka, Kazimierz, objął tron w trudnych okolicznościach. Kontrolował wówczas jedynie dwie dzielnice – Małopolskę i Wielkopolskę, za to od północy, zachodu i południa zagrażało mu aż trzech sąsiadów: państwo krzyżackie, Marchia Brandenburska i Królestwo Czech. Ocalenie niedawno odbudowanego Królestwa Polskiego wymagało przemyślanych i skutecznych działań. Jaką politykę prowadził w tym okresie król Kazimierz? Jakie były efekty jego trwającego ponad 35 lat panowania?

POKÓJ I USTĘPSTWA

Jedyny żyjący syn Władysława Łokietka – **Kazimierz**, już przez współczesnych nazywany Wielkim – wstąpił na tron w 1333 r. Państwo znajdowało się wówczas w niekorzystnym położeniu. Młody władca miał świadomość, że kontynuacja metod politycznych ojca, czyli próba zbrojnego rozstrzygnięcia sporów z Krzyżakami i królem Czech – Janem Luksemburskim, może zakończyć się całkowitą klęską. Postanowił zatem szukać pokojowych rozwiązań, umożliwiających zerwanie przymierza czesko-krzyżackiego. W tym celu przedłużył rozejm z zakonem krzyżackim. Następnie **w 1335 r.** na zjeździe **w Wyszehradzie**, w zamian za ogromną kwotę 1,2 mln groszy praskich, nakłonił władcę Czech Jana Luksemburskiego do zrzeczenia się tytułu króla Polski. W tej sytuacji Kazimierz musiał także zrezygnować z dochodzenia polskich praw do Śląska, który szybko podporządkował sobie władca Czech (więcej na ten temat w Warto wiedzieć na następnej stronie). Co prawda, w kolejnych latach doszło do ponownego pogorszenia relacji polsko-czeskich, a nawet wybuchu wojny w 1345 r., ale pokój zawarty **w 1348 r.** w Namysłowie trwale zakończył spory polsko-czeskie.

Porozumienie z Czechami pozwoliło Kazimierzowi rozerwać sojusz krzyżacko-czeski. Ponadto jeszcze w trakcie zjazdu w Wyszehradzie polski król podjął próbę pokojowego rozwiązania sporu z Krzyżakami za pomocą arbitrażu władców Czech i Węgier.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ WIELKI

1310–1370

Król w latach 1333–1370, ostatni przedstawiciel dynastii Piastów na polskim tronie, najmłodszy syn Władysława Łokietka. Dzieciństwo spędził na Wawelu, a w młodości był częstym gościem na węgierskim dworze Andegawenów. W 1325 r. ożenił się z Aldoną (Anną), córką wielkiego księcia litewskiego Giedymina. Jako król Polski starał się wzmocnić państwo i zabezpieczyć jego granice. Jego zabiegi dyplomatyczne doprowadziły do zrzeczenia się pretensji do korony polskiej przez władcę Czech i zawarcia pokoju z zakonem krzyżackim. Przyłączył do korony znaczną część Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Dbał o rozwój gospodarczy kraju i dążył do jego ściślejszego zjednoczenia. W tym celu zakładał nowe miasta i nadawał im przywileje handlowe, zreformował system monetarny i ujednolicił prawo. W 1364 r. ufundował w Krakowie pierwszy uniwersytet na ziemiach polskich. Mimo że był czterokrotnie żonaty, nie pozostawił po sobie prawowitego następcy. Jest jedynym polskim władcą, któremu nadano przydomek „Wielki".

Jednak orzeczenie wydane wówczas przez Jana Luksemburskiego i Karola Roberta okazało się niekorzystne dla Polski. Rozjemcy nakazywali bowiem zakonowi oddanie tylko ziemi dobrzyńskiej i Kujaw, a Kazimierzowi – uznanie prawa Krzyżaków do Pomorza Gdańskiego i ziemi chełmińskiej. Król odrzucił te warunki i w 1339 r. – wzorem ojca – odwołał się do sądu papieskiego. Tym razem, aby uniknąć krzyżackich oskarżeń o stronniczość, na miejsce obrad wybrano Warszawę, leżącą na niezależnych od obu stron ziemiach księcia mazowieckiego. W roli sędziów wystąpili zaś duchowni z Francji, którzy po wnikliwym śledztwie nakazali zakonowi zwrot Pomorza i wypłacenie Polsce znacznego odszkodowania. Wyrok był zatem korzystny dla Kazimierza, ale Krzyżacy – dzięki swoim wpływom w kurii papieskiej w Awinionie – zdołali zatrzymać jego wykonanie. Kontynuowano jednak dwustronne rokowania, dzięki którym w **1343 r.** zawarto **pokój wieczysty w Kaliszu**. Na jego mocy:

- Polska odzyskała Kujawy i ziemię dobrzyńską;
- Pomorze Gdańskie, a także ziemia chełmińska i michałowska pozostały pod władaniem zakonu krzyżackiego;
- tereny, które zachował zakon, określono jako „jałmużnę", czyli dar, polskiego króla.

To ostatnie postanowienie podkreślało wcześniejsze prawa władców Polski do tej ziemi. Kazimierz został zobowiązany, aby nie tytułować się już władcą Pomorza, lecz nie spełnił tego warunku.

Pokój kaliski pomimo rozmaitych napięć obowiązywał przez kolejne 60 lat.

WARTO WIEDZIEĆ

Utrata Śląska

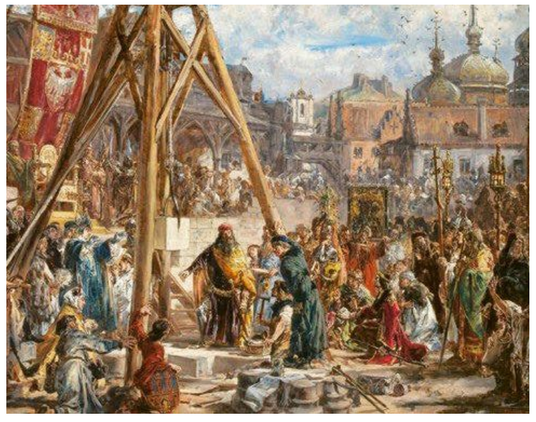
Znaczna część książąt piastowskich na Śląsku złożyła hołd królowi Czech, Janowi Luksemburskiemu, i uznała się za jego lenników. Najdłużej opierał się Luksemburgom książę świdnicki Bolko II Mały, co doprowadziło do wybuchu wojny polsko-czeskiej w 1345 r. Walki toczyły się głównie na Śląsku, jednak przeniosły się też do Małopolski. W lipcu 1345 r. wojska czeskie nieskutecznie oblegały nawet Kraków. W końcu trzy lata później zawarto pokój w Namysłowie. Książę nie tylko nawiązał współpracę z królem czeskim, a późniejszym cesarzem Karolem Luksemburskim, lecz nawet i wydał za niego swoją bratanicę. W tej sytuacji w 1368 r., po śmierci Bolka, który nie miał męskiego spadkobiercy, księstwo świdnickie przeszło w ręce Luksemburgów.

? Odszukaj informację, kiedy Górny i Dolny Śląsk zostały ponownie przyłączone do Polski.

PODBÓJ RUSI

Kazimierzowi zależało na szybkim i trwałym rozwiązaniu konfliktu z Krzyżakami, ponieważ w **1340 r.** zaangażował się w rywalizację o **Ruś Czerwoną**. Już wcześniej wygasła tam lokalna dynastia, a władzę sprawował Jerzy II, który wywodził się z Piastów mazowieckich i był blisko spokrewniony z polskim królem. W 1340 r., po śmierci Jerzego II, Kazimierz postanowił sięgnąć po jego tron. Wywołało to wieloletnią wojnę z Litwinami, którzy również planowali przejąć te tereny, i Mongołami, którzy nie zamierzali zrezygnować ze zwierzchnictwa nad ziemiami ruskimi. Do **1349 r.** Kazimierzowi udało się opanować Ruś Czerwoną, dzięki czemu w granicach Polski znalazły się Przemyśl, Lwów i Halicz. Był to obszar o tyle ważny, że przebiegały przez niego główne szlaki handlowe. Nadal jednak trwały walki z Litwinami. W tej sytuacji naturalnym sojusznikiem Polski stali się Krzyżacy, którzy po zakończeniu podboju Prus dalsze zdobycze chcieli uzyskać w walce z pogańską Litwą. Doprowadziło to do czasowego zbliżenia pomiędzy Polską i państwem krzyżackim, tak że w 1365 r. król Kazimierz udał się nawet z wizytą do Malborka. Prawdopodobnie omawiano wówczas plan wyprawy przeciw Litwinom, do której doszło w następnym roku. Konflikt polsko-litewski sprawił też, że w strefie wpływów królów Polski ponownie znalazło się Mazowsze, którego piastowski książę Siemowit III w 1351 r. złożył hołd lenny Kazimierzowi Wielkiemu.

Ostatecznie długoletnie walki pozwoliły królowi na utrzymanie zdobyczy terytorialnych na wschodzie.

Powtórne zajęcie Rusi to obraz Jana Matejki ukazujący uroczystość, podczas której położono kamień węgielny pod katedrę metropolitalną we Lwowie. W ten symboliczny sposób malarz przedstawił włączenie księstw ruskich do Korony Polskiej oraz towarzyszące mu wydarzenia i procesy historyczne.

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

POLSKA KAZIMIERZA WIELKIEGO

? 1. Wymień kierunki, w których zostało powiększone Królestwo Polskie pod rządami Kazimierza Wielkiego.

2. Wymień pięć miast, w których wzniesiono mury obronne i zamki za panowania Kazimierza Wielkiego.

Sukces ten miał zrekompensować utratę Pomorza Gdańskiego i kontroli nad Śląskiem. Zajęcie Rusi Czerwonej miało także dalekosiężne skutki – wyznaczyło nowy kierunek w polityce zagranicznej królestwa – odtąd szansę na poszerzenie wpływów Polski dostrzegano głównie na wschodzie.

ROZWÓJ GOSPODARCZY KRÓLESTWA POLSKIEGO

Panowanie Kazimierza Wielkiego upłynęło pod znakiem reform wewnętrznych. Ich celem było umocnienie państwa po burzliwym okresie jednoczenia i niszczących wojen prowadzonych za panowania jego ojca. Władca dbał o rozwój osadnictwa – na wolnych gruntach i w miejscu karczowanych lasów ustanowiono lokację ponad 1000 nowych wsi. Założono też ponad 100 miast. Kazimierz dostrzegał ich znaczenie dla rozwoju i pomyślności kraju. Wybaczył zatem mieszczanom bunty przeciwko Łokietkowi i przywrócił przywileje Krakowowi, Poznaniowi i innym ośrodkom. Powstanie nowych miast spowodowało ożywienie gospodarki pieniężnej oraz rozwój rzemiosła i handlu. Przynosiło to w efekcie duże zyski, z których Kazimierz mógł sfinansować m.in. rozbudowę systemu obronnego kraju – wznoszenie murów obronnych i nowych zamków, a wśród nich strzegących granicy z Czechami tzw. **Orlich Gniazd**. Rozmach tych działań sprawił, że piszący sto lat później Jan Długosz przedstawiał Kazimierza jako władcę, który dokładał wszelkich starań, żeby Polskę, *którą zastał glinianą, drewnianą i brudną, zostawić murowaną.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYWILEJ KAZIMIERZA WIELKIEGO DLA RYCERZA JANA PAKOSŁAWICZA ZE STRÓŻYSK

Jednym ze sposobów na ugruntowanie swoich wpływów na Rusi było dla Kazimierza nadawanie przywilejów tamtejszym rycerzom.

Niech wiedzą przeto współcześni i potomni [...], *że my Kazimierz, z łaski Boga król Polski* [...] *oceniając sprawiedliwie sławne, godne pochwały zasługi* [...] *Jana, syna Pakosława* [...], *który dla wspólnego dobra królestwa naszego i ziemi ruskiej,* [...] *nie uląkł się podążyć aż do Tatarów, by z nimi prowadzić układy o pokój, życia nie szczędząc dla chwały a korzyści obu tych krajów* [...] *dajemy temuż panu Janowi* [...] *miasto Rzeszów, położone w ziemi ruskiej, wraz z całym okręgiem w granicach, które już istniały za rządów najczcigodniejszych książąt Rusi, których dziś jesteśmy za łaską boską prawym spadkobiercą* [...]. *Na całym tym terenie Jan i jego potomkowie* [...] *posiadać będą wszelkie prawa i pełną władzę sądzenia wszelkiego rodzaju spraw i występków oraz karania winnych.* [...] *Aby wspomniane miasto Rzeszów wraz z całym okręgiem mogło radować się i kwitnąć, ustanawiamy wolności prawa magdeburskiego we wsiach, istniejących już, czy też mających powstać.* [...] *Uwalniamy po wieczne czasy wszystkich mieszkańców tego terenu od sądownictwa wojewodów, kasztelanów, sędziów* [...], *tak że żaden z nich przed nikim innym nie będzie odpowiadał, jak tylko przed wójtami czy sołtysami wspomnianych wsi.*

Źródło: *Polska w okresie monarchii stanowej 1346–1454. Wybór tekstów*, oprac. R. Heck, Warszawa 1955, s. 97–98.

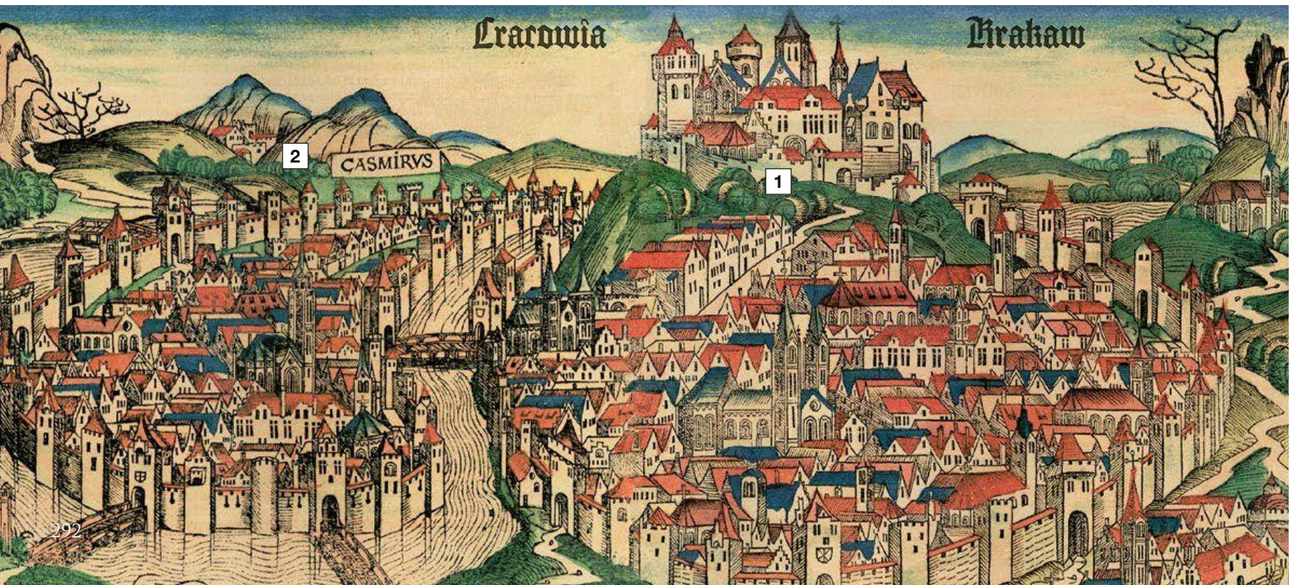
? **1.** Wyjaśnij, za co Jan Pakosławicz ze Stróżysk otrzymał nadanie na Rusi.
2. Wymień uprawnienia otrzymane przez tego rycerza oraz mieszkańców Rzeszowa i okręgu rzeszowskiego.

Opanowanie Rusi, zakończenie konfliktów z Krzyżakami i Czechami, a także uporządkowanie sytuacji wewnątrz kraju stworzyło korzystne warunki dla rozwoju handlu. Szlaki handlowe prowadzące z portów Morza Czarnego i z południa Europy nad Bałtyk znalazły się teraz pod kontrolą Polski. Korzystały z tego leżące wzdłuż nich miasta. Zarabiały one nie tylko na goszczeniu i zaopatrywaniu kupców podróżujących szlakiem handlowym. Dzięki nadanym przywilejom, jak np. **prawo składu**, miały ułatwiony dostęp do zakupu towarów, które przywozili kupcy z odległych krajów. Zyski z handlu czerpał jednak również król

Prawo składu – przywilej nadany miastu, który zobowiązywał kupców przejeżdżających przez nie do wystawienia swoich towarów na sprzedaż.

Wizerunek średniowiecznego Krakowa 1 został przedstawiony w dziele zatytułowanym *Kronika świata*. Na ilustracji widoczny jest także Kazimierz 2 – oddzielne miasto założone przez Kazimierza Wielkiego w 1335 r. i nazwane imieniem władcy.

▪ *rycina, Niemcy, XV w.*

Grosze po raz pierwszy zostały wybite w Polsce za panowania Kazimierza Wielkiego. W tym czasie były monetami o najwyższym nominale wytwarzanym w jego królestwie. Stopniowe obniżanie zawartości srebra w monecie doprowadziło jednak do osłabienia wartości grosza.

▪ *moneta, Polska, XIV w.*

– do jego skarbca trafiały opłaty celne, podatki i **myto**. Dzięki odpowiednim regulacjom prawnym uzyskiwał znaczne dochody również z kopalni soli w Bochni i Wieliczce, zwanych żupami solnymi.

Dodatkowo rozwój handlu miała także ułatwić reforma monetarna. Kazimierz Wielki usunął z obiegu zróżnicowane i niewiele warte monety emitowane w okresie rozbicia dzielnicowego. W zamian wprowadził nową monetę – **grosz krakowski**, o dużej zawartości kruszcu. Ponieważ władca nie miał własnych kopalni srebra, nie mógł pozwolić sobie na masową produkcję nowej monety. Zatem ostatecznie walutą używaną do większych transakcji w królestwie stał się – bardziej popularny – **grosz praski**.

REFORMY PAŃSTWA I PRAWA

Kazimierz Wielki konsekwentnie wprowadzał jednolity sposób zarządzania państwem. Opierał się na urzędzie starosty ustanowionym w okresie rządów Wacława II (więcej na ten temat na s. 285–286). Starosta reprezentował władcę w terenie: zarządzał dobrami królewskimi na podległym sobie obszarze, nadzorował pobór podatków oraz sprawował sądy w przypadku popełnienia ciężkich przestępstw. Powołanego przez siebie starostę król mógł w dowolnym momencie odwołać, co zapewniało mu pełną kontrolę nad tymi urzędnikami. W ten sposób monarcha ograniczał wpływy możnowładców. Dla przedstawicieli lokalnych elit były zarezerwowane zgodnie z tradycją urzędy wojewodów i kasztelanów, które co prawda nadal cieszyły się dużym prestiżem, ale wiązały się z niewielkim zakresem władzy. Mianowanie przez króla starostów pochodzących spoza możnych rodów danej prowincji wzbudzało jednak niezadowolenie miejscowego rycerstwa.

Za panowania Kazimierza wykształciły się ostatecznie również urzędy dworskie, konieczne do funkcjonowania zjednoczonego państwa:

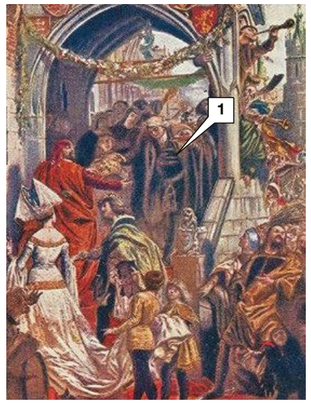
- kanclerz – wysoki urzędnik zarządzający kancelarią na dworze królewskim,
- podskarbi – urzędnik nadzorujący skarb państwa,
- marszałek dworu – urzędnik zarządzający dworem monarchy.

WARTO WIEDZIEĆ

Zjazd krakowski

Międzynarodowa pozycja Polski za rządów Kazimierza Wielkiego na tyle się umocniła, że na zorganizowany przez niego **w 1364 r. zjazd w Krakowie** przybyli najważniejsi władcy Europy Środkowej i Wschodniej. Znalazł się wśród nich nawet cesarz Karol IV Luksemburski. Podczas spotkań monarchowie ustalali rozwiązania mające zapewnić trwałą równowagę w tej części Europy. Nie zabrakło też rozrywek, w których chętnie uczestniczyli, takich jak turnieje rycerskie. Szczególnie głośnym echem odbiła się wystawna uczta zorganizowana dla władców przez krakowskiego kupca **Mikołaja Wierzynka**. Gościom zapadły w pamięć zwłaszcza towarzyszący jej przepych i kosztowne podarki, które im ofiarowano.

? Odszukaj informacje na temat królów i książąt, którzy wzięli udział w zjeździe.

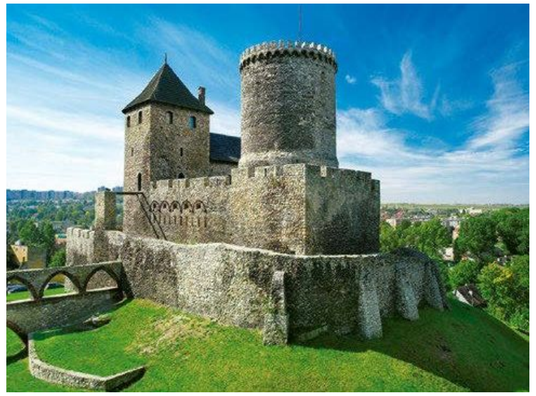
Uczta u Wierzynka została przedstawiona na obrazie Jana Matejki. Zaginione dziś dzieło ukazuje scenę uroczystego powitania dostojnych gości przez Mikołaja Wierzynka 1 na schodach jego krakowskiej kamienicy.

▪ *obraz, Polska, 1877 r.*

Myto – opłata za korzystanie z dróg lub mostów.
Grosz praski – srebrna moneta o dużej wartości i wadze 3,8 g wprowadzona przez Wacława II.

Obejmowali je ludzie, którzy należeli do najbardziej zaufanych współpracowników króla. Stanowili oni również najważniejszych przedstawicieli **rady królewskiej** – ciała doradczego, w którego skład wchodzili także biskupi i najwyżsi urzędnicy poszczególnych ziem.

Oprócz uporządkowania systemu sprawowania władzy ważnym krokiem na drodze do scalenia państwa było również spisanie – po raz pierwszy w historii Polski – obowiązującego prawa. Zgodnie z myślą, że *ten sam lud nie powinien korzystać z różnego prawa, aby nie był niczym potwór o wielu głowach*, Kazimierz podjął próbę ujednolicenia jego zasad. Ten ambitny zamiar ostatecznie powiódł się jedynie częściowo. Wydano bowiem **w 1362 r.** odrębne prawa: **Statut piotrkowski** dla Wielkopolski i **Statut wiślicki** dla Małopolski. Ten drugi miał stanowić podstawę dla nowego prawa ogólnokrajowego, ale tej idei nie udało się już wcielić w życie.

Zamek w Będzinie został wzniesiony w latach 40. XIV w. Był jedną z wielu twierdz, które miały strzec granicy między Królestwem Polskim a Śląskiem, podległym władcom czeskim.
▪ *fotografia współczesna, Będzin*

WARTO WIEDZIEĆ

Początki uniwersytetu krakowskiego

Kazimierz Wielki zdawał sobie sprawę z tego, że państwo, aby dobrze funkcjonować, potrzebuje osób wykształconych w dziedzinie prawa (więcej o znaczeniu prawa pisanego na s. 270). Król ufundował więc **w 1364 r.** w Krakowie pierwszy na ziemiach polskich uniwersytet – **Akademię Krakowską**. Działalność tej uczelni ruszyła trzy lata później. Początkowo prowadzono tu wykłady ze sztuk wyzwolonych, z medycyny i prawa. Krakowski uniwersytet był wzorowany na uniwersytetach włoskich (więcej na ten temat na s. 270) – władzę nad uczelnią sprawował samorząd studentów. Ostatecznie jednak uniwersytet przetrwał zaledwie kilka lat, a udaną próbę jego odtworzenia podjęto dopiero w 1400 r. (więcej o tym na s. 320–321).

? W którym roku krakowska uczelnia rozpoczęła swoją działalność?

Odnowienie uniwersytetu w Krakowie 1 przez Jadwigę 2 i Władysława Jagiełłę 3 pozwoliło uczelni funkcjonować w sposób ciągły aż do naszych czasów. O znaczeniu tego wydarzenia świadczy nadanie w XIX w. uczelni nazwy: Uniwersytet Jagielloński.
▪ *rycina, Polska, XVI w.*

ĆWICZENIA

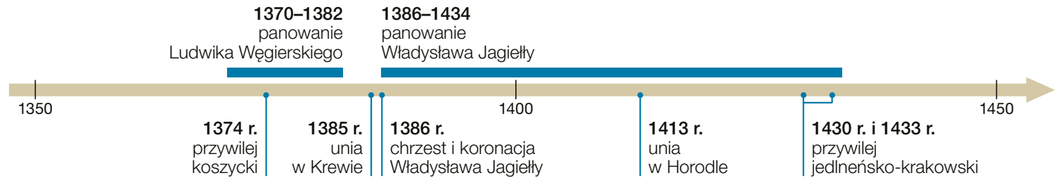
1. Wyjaśnij, w jaki sposób Kazimierz Wielki rozwiązał zatargi z państwem krzyżackim i królem Czech. Oceń, czy zabiegi Kazimierza były bardziej skuteczne niż działania jego ojca.
2. Przedstaw w kolejności chronologicznej wydarzenia, które ukształtowały przebieg granic Królestwa Polskiego za panowania Kazimierza Wielkiego.
3. Rozstrzygnij, czy Kazimierz zasłużył na przydomek „Wielki". Uzasadnij swoje zdanie.

DLA ZAINTERESOWANYCH

F. Kiryk, *Wielki król i jego następca*, Warszawa 1992.
J. Wyrozumski, *Kazimierz Wielki*, Wrocław 2004.

4 OD ANDEGAWENÓW DO JAGIELLONÓW

Pomyślne panowanie Kazimierza Wielkiego trwało prawie 40 lat. Król odnosił liczne sukcesy w polityce wewnętrznej i zagranicznej, które pozwoliły mu przekształcić Polskę z niewielkiego państwa zagrożonego przez sąsiadów w silne królestwo. Jednak w miarę upływu czasu coraz bardziej palącym problemem stawał się brak męskiego potomka władcy – następcy tronu. Aby zapewnić ciągłość władzy królewskiej, konieczne było znalezienie nowego rozwiązania. W jaki sposób poradzono sobie z tym wyzwaniem?

KONIEC RZĄDÓW PIASTÓW

Kazimierz Wielki rządził Polską przez 37 lat. W tym czasie był czterokrotnie żonaty, lecz z tych związków doczekał się wyłącznie córek. Jednak zgodnie z polskimi obyczajami tylko męski potomek mógł odziedziczyć koronę. Brak następcy był poważnym zagrożeniem dla dalszego trwania dynastii piastowskiej na polskim tronie, a także dla państwa. Z tego powodu kwestię sukcesji starano się zabezpieczyć jeszcze za życia panującego władcy. Już w 1339 r. Kazimierz potwierdził zawarty za Łokietka układ z rządzącymi na Węgrzech **Andegawenami**. W myśl tego porozumienia w razie bezpotomnej śmierci polskiego monarchy jego następcą miał zostać władca Węgier. Król Karol Robert ożenił się z Elżbietą, córką Łokietka i siostrą Kazimierza Wielkiego. Jego syn i następca – Ludwik, był więc siostrzeńcem polskiego króla. Nieprzypadkowo Węgrzy byli najwierniejszymi sojusznikami ostatnich Piastów na polskim tronie. Kazimierz nie tracił jednak nadziei na narodziny potomka, adoptował też swojego wnuka – księcia słupskiego Kazimierza (Kaźka). Najprawdopodobniej miał on objąć tron po zgonie Ludwika, gdyby ten również nie doczekał się syna.

Wszystkie plany przerwała śmierć Kazimierza Wielkiego w 1370 r. Na wieść o tym do Krakowa natychmiast przybył Ludwik, którego ukoronowano na króla Polski. W ten sposób dobiegło końca panowanie Piastów na polskim tronie, a Polskę i Węgry na 12 lat połączyła **unia personalna**. Oznaczało to, że pomimo wspólnego władcy oba państwa zachowały całkowitą odrębność prawną i ustrojową.

PANOWANIE LUDWIKA WĘGIERSKIEGO

Na Węgrzech, które obejmowały dużo większe terytorium niż obecnie, Ludwik nosił przydomek „Wielki", w Polsce zaś zapamiętano go jako **Ludwika Węgierskiego** lub **Andegaweńskiego**. Dla niego Królestwo Polskie było tylko jednym z rządzonych krajów, zdecydowanie mniej ważnym niż same Węgry. Nowy król szybko powrócił więc na swój dwór w Budzie. Zastępowała go jego matka, a zarazem siostra Kazimierza Wielkiego – **Elżbieta Łokietkówna**, a po jej śmierci w 1380 r. grupa najpotężniejszych zaufanych polskich możnowładców. Pod nieobecność króla w Polsce wybuchały konflikty między najbardziej wpływowymi rodami szlacheckimi, takie jak spór

WARTO WIEDZIEĆ

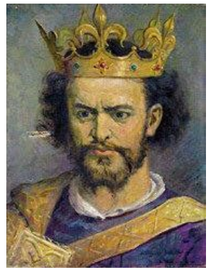
Ostatni książęta piastowscy

Śmierć Kazimierza Wielkiego nie oznaczała końca rodu Piastów. Nadal żyli niektórzy blisko spokrewnieni z Kazimierzem Piastowie kujawscy. Ostatni z nich – Władysław Biały – zmarł w 1377 r. Poboczne gałęzie rodu zachowały się jeszcze na Mazowszu i Śląsku. Kres dynastii Piastów mazowieckich nadszedł w 1526 r., a Piastów śląskich – w 1675 r., gdy zmarł ostatni z nich, książę legnicko-wołowsko-brzeski Jerzy Wilhelm.

? Jakimi ziemiami władali Piastowie po śmierci Kazimierza Wielkiego?

Grzymalitów z Nałęczami w Wielkopolsce. Za swoich rządów Ludwik przyłączył również do Węgier Ruś Czerwoną, o którą wcześniej rywalizował z Kazimierzem Wielkim.

Nieobecność władcy w kraju przyczyniała się do wzrostu znaczenia szlachty, która musiała część bieżących spraw rozwiązywać samodzielnie, bez uzgadniania decyzji z monarchą. Tak w tym czasie funkcjonowało np. szlacheckie sądownictwo. Znacznie większe i, jak się później okazało, trwałe zmiany statusu szlachty przyniosły jednak decyzje samego Ludwika Węgierskiego. Król, nie doczekawszy się syna, zdecydował się nakłonić polską szlachtę do zgody na koronację jednej ze swoich córek. W tym celu w **1374 r. w Koszycach**, na terenie dzisiejszej Słowacji, wydał pierwszy przywilej szlachecki, który radykalnie zmienił ekonomiczną i polityczną pozycję szlachty. Odtąd jej przedstawiciele musieli płacić tylko jeden podatek stały – w wysokości 2 groszy od łana chłopskiego (a nie jak wcześniej – 12), a pobór podatków nadzwyczajnych władca mógł przeprowadzić jedynie za zgodą rycerstwa. **Przywilej koszycki** rozpoczął proces kształtowania się silnej pozycji szlachty. Od tego czasu stopniowo zyskiwała ona gwarancje realnego wpływu na decyzje podejmowane przez monarchę i tym samym – na losy państwa.

Ludwik Węgierski przeprowadził w swoim państwie szereg reform wewnętrznych – skodyfikował prawa, zreorganizował armię, założył w Budzie pierwszy uniwersytet na Węgrzech. Po objęciu polskiej korony w 1370 r. szybko powrócił na Węgry, przekazując władzę regentom.

▪ *obraz, Polska, XVI w.*

JADWIGA – KRÓL POLSKI

Gdy w **1382 r**. zmarł Ludwik Węgierski, okazało się, że pomimo układu w Koszycach przekazanie władzy jego potomstwu rodzi dalsze spory. Otwartą kwestią pozostawał bowiem wybór tej córki Ludwika, która miałaby wstąpić na tron Polski. Sam Ludwik pod koniec życia wyraził wolę, aby zarówno na Węgrzech, jak i w Polsce panowała jego starsza córka – **Maria**, której mężem był syn cesarza niemieckiego – Zygmunt Luksemburski. Polscy możni sprzeciwili się takiemu rozwiązaniu, ponieważ nie chcieli, aby kolejny król stale przebywał poza krajem. Węgrzy musieli się zatem zgodzić, aby tron polski przypadł młodszej córce Ludwika – urodzonej w 1374 r. **Jadwidze**. Młoda królewna pozostawała początkowo na Węgrzech pod opieką matki, a w Polsce rządzili możnowładcy oraz rycerstwo zbierające się na zjazdach. Długotrwałe bezkrólewie sprawiało, że w kraju było coraz bardziej niespokojnie. Pojawiały się również plany, aby polską koronę przekazać jednemu z żyjących Piastów mazowieckich – Siemowitowi IV, którego chciano ożenić z Jadwigą. Takiemu rozwiązaniu sprzeciwili się jednak panowie małopolscy, którzy mieli już innego kandydata na jej męża. Ostatecznie w **1384 r.** Jadwiga przybyła do Krakowa, gdzie koronowano ją na króla Polski.

PRZYCZYNY UNII Z LITWĄ

Po koronacji Jadwigi najpilniejszą kwestią stał się wybór jej małżonka. Sama Jadwiga została w dzieciństwie zaręczona z Wilhelmem Habsburgiem, jednak ten – jako przedstawiciel rodu tradycyjnie przychylnego Krzyżakom i uwikłanego w niemieckie spory o władzę – był uważany w Polsce za nieodpowiedniego kandydata do korony. Nieporównywalnie większe korzyści polityczne i gospodarcze mogło przynieść wydanie Jadwigi za wielkiego księcia litewskiego **Jagiełłę**. Możnowładcy małopolscy wysuwający tę propozycję oczekiwali przede wszystkim litewskiej pomocy w odzyskaniu Rusi Czerwonej, którą ojciec władczyni przyłączył do Węgier. Mieli też nadzieje na zdobycie nowych majątków na rozległych terenach Rusi, znajdujących się pod litewską władzą. Dodatkowo liczyli na zakończenie litewskich najazdów na Mazowsze.

POSTAĆ HISTORYCZNA

JADWIGA ANDEGAWEŃSKA

1374–1399

Król polski 1384–1399 (od 1386 r. wraz z Władysławem Jagiełłą), święta Kościoła katolickiego. Była córką króla Polski i Węgier Ludwika Węgierskiego. Po śmierci ojca, w 1384 r., koronowana na króla Polski. W 1386 r. poślubiła Jagiełłę. Dobrze wykształcona i przygotowana do swojej roli, mimo młodego wieku Jadwiga angażowała się w sprawy kraju: prowadziła działania zmierzające do odzyskania Rusi Czerwonej i ziemi dobrzyńskiej. Zmarła w 1399 r., niebawem po urodzeniu córki. W testamencie swój majątek zapisała Akademii Krakowskiej.

Objęcie polskiego tronu przez Jagiełłę przyniosłoby również korzyści Litwie, która u schyłku XIV w., po okresie intensywnej ekspansji terytorialnej, wyrosła na wschodnioeuropejską potęgę. W tym czasie to ogromne państwo toczyło jednak wojny ze wszystkimi swoimi sąsiadami i zmagało się z wieloma problemami wewnętrznymi. Dodatkowo Litwa pozostawała nadal krajem pogańskim, co stanowiło pretekst dla

TEKST ŹRÓDŁOWY

PRZYWILEJ KOSZYCKI

W 1374 r. Ludwik Węgierski wydał przywilej, który objął cały stan szlachecki w Królestwie Polskim.

W imię Pańskie, Amen. [...] *My Ludwik, z Bożej łaski węgierski, polski, dalmacki, etc. król chcemy, aby doszło do wiadomości wszystkich, tak obecnych, jak i przyszłych, że:* [...] *Ponieważ zaś rzeczona szlachta nasza* [...] *przyjęła* [...] *i potomstwo nasze żeńskie, tak samo jak męskie, sobie za księcia i pana – przeto* [...] *zwalniamy i wyjmujemy od składania wszelkich danin, podatków i opłat* [...] *wszystkie miasta, grody, posiadłości, miasteczka i wsie, mieszkańców wsi całego Królestwa Polskiego, należących do panów i wszystkiej szlachty – oraz chcemy, aby byli zwolnieni, oswobodzeni i wyjęci od wszelkich posług, robót, ciężarów i dostaw* [...].

Chcemy zadowolić się tym tylko, aby corocznie [...] *nam i następcom naszym na znak najwyższego panowania i uznania korony Królestwa Polskiego płacono po dwa grosze zwykłej monety* [a nie jak dotąd dwanaście] [...] *z każdego osiadłego i dzierżonego łanu lub jego części.*

Jeśli podczas panowania naszego lub następców naszych potrzeba nam będzie wyruszyć na wyprawę poza granice Królestwa Polskiego i jeśli szlachcie polskiej [...] *w tej wyprawie przyjdzie bitwę stoczyć* [...], *w której niektórzy będą do niewoli wzięci i poniosą większe lub mniejsze szkody w rzeczach lub osobach, wtedy im wypłacimy całkowite odszkodowanie.*

Nadto obiecujemy, że żadnego pana, rycerza lub szlachcica lub kogo innego [...], *postronnego przybysza, czyli cudzoziemca, starostą nie uczynimy* [...].

Źródło: J. Sawicki, *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1952, s. 72–74.

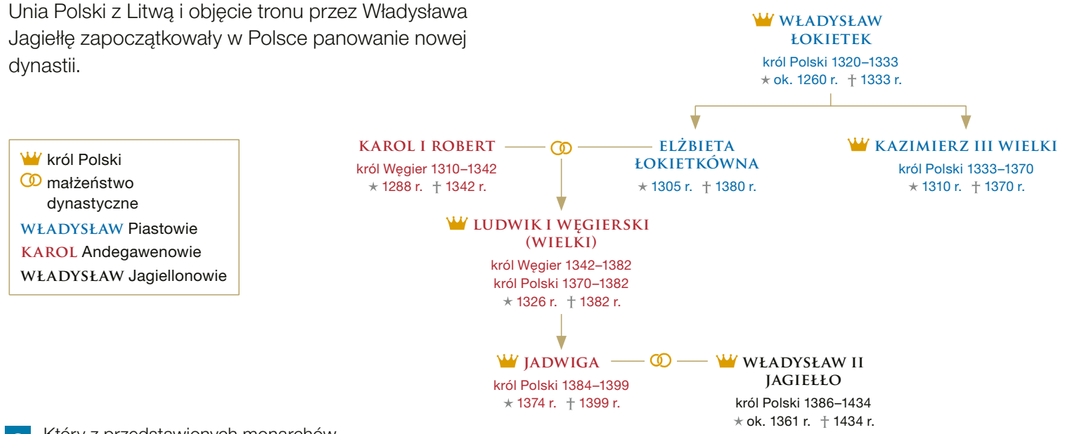
? **1.** Wymień prawa dotyczące sfery ekonomicznej i politycznej, które otrzymała szlachta polska w Koszycach.

2. Wyjaśnij, jakie zobowiązania wobec szlachty w przypadku dostania się do niewoli podczas kampanii wojennej przyjął władca.

TABLICA GENEALOGICZNA

Piastowie, Andegawenowie i Jagiellonowie

Unia Polski z Litwą i objęcie tronu przez Władysława Jagiełłę zapoczątkowały w Polsce panowanie nowej dynastii.

? Który z przedstawionych monarchów najdłużej zasiadał na tronie?

Krzyżaków do organizowania najazdów na jej ziemie. Sojusz z Polską i chrystianizacja Litwy mogły zatem uspokoić sytuację przynajmniej na zachodnich i północnych granicach państwa.

Okoliczności te sprawiły, że na spotkaniu **w Krewie** na Litwie w 1385 r. zawarto układ wprowadzający unię personalną Polski z Litwą. Porozumienie zakładało, że Jagiełło:

- przyjmie chrzest,
- poślubi Jadwigę,
- zostanie koronowany na króla Polski,
- zobowiąże się do odzyskania ziem utraconych wcześniej przez Królestwo Polskie.

PANOWANIE JAGIEŁŁY

Zgodnie z ustaleniami w pierwszych miesiącach 1386 r. Jagiełło wraz ze swoim orszakiem przybył do Krakowa. Tam najpierw został ochrzczony i przyjął imię Władysław, a następnie poślubił młodziutką Jadwigę i został koronowany na króla Polski.

Początki jego rządów były jednak bardzo trudne. Szybko się okazało, że wielu spośród litewskich możnych postrzega unię jako zagrożenie dla swojej pozycji. Na ich czele stanął ambitny brat stryjeczny Jagiełły – **Witold**, który z pomocą Krzyżaków, niezadowolonych z zawarcia unii Polski z Litwą, rozpoczął wojnę domową. On sam i jego litewscy stronnicy sprzeciwiali się trwałemu połączeniu obu krajów. Walki zakończyły się dopiero po kilku latach, kiedy kuzyni zawarli porozumienie. Witold objął rządy nad Litwą jako wielki książę, ale uznał władzę zwierzchnią Jagiełły, któremu teraz nadano tytuł „najwyższego księcia Litwy". Nastąpiło to na mocy kolejnego układu z 1401 r., nazwanego unią wileńską-radomską.

Nowy etap w relacjach polsko-litewskich przyniosła unia zawarta **w Horodle nad Bugiem w 1413 r.** Ustalono wówczas, że:

- wspólnego władcę będą wybierać przedstawiciele obu państw;
- po śmierci Witolda nowy wielki książę Litwy zostanie wskazany przez króla za zgodą szlachty;
- niemal 50 najznaczniejszych rodów litewskich otrzyma polskie herby;
- zostaną ustanowione urzędy wojewodów i kasztelanów w Wilnie i Trokach.

POLSKA I LITWA PO UNII W KREWIE

Królestwo Polskie w 1385 r.
lenna Królestwa Polskiego w 1385 r.
ziemie zhołdowane przez Polskę po 1385 r.
rdzenne ziemie litewskie
Ziemie przyłączone do Wielkiego Księstwa Litewskiego:
do 1341 r.
w latach 1345–1377
w latach 1392–1430
państwo zakonu krzyżackiego w 1402 r.
granice ziem czasowo przyłączonych do państwa zakonu krzyżackiego w latach 1398–1411
granice Polski i Litwy w 1434 r.
miejsca wystawienia przywilejów szlacheckich
miejsca podpisania porozumień polsko-litewskich

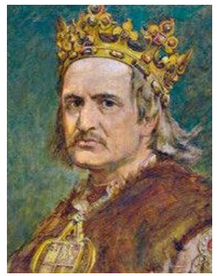
?

1. Określ, na terenie którego państwa znajdowało się miejsce podpisania unii polsko-litewskiej w 1385 r.
2. Wyjaśnij, dlaczego Żmudź była ważnym strategicznie obszarem w konfliktach zakonu z Wielkim Księstwem Litewskim.

POSTAĆ HISTORYCZNA

WŁADYSŁAW JAGIEŁŁO

ok. 1361–1434

Król Polski w latach i 1386–1434, założyciel dynastii Jagiellonów. Władzę na Litwie objął po śmierci ojca Olgierda w 1377 r. W 1385 r. zawarł z Polską unię w Krewie, a rok później przyjął chrzest i został koronowany na jej króla. W 1401 r. przekazał władzę na Litwie swojemu stryjecznemu bratu, księciu Witoldowi, zachowując tytuł najwyższego księcia Litwy. Podczas wielkiej wojny z zakonem krzyżackim dowodził zwycięskimi wojskami polsko-litewskimi w bitwie pod Grunwaldem. W wyniku zawartych traktatów pokojowych uregulował stosunki Polski i Litwy z Krzyżakami. Wystawił kilka ważnych przywilejów stanowych, które zapewniły dziedziczenie tronu przez jego synów. Był najdłużej panującym polskim monarchą.

Z kolei w Polsce sytuacja Władysława Jagiełły skomplikowała się po śmierci Jadwigi w **1399 r.** Młoda królowa odeszła zaraz po urodzeniu córki, która zmarła bezpośrednio po narodzinach. W tej sytuacji nie było pewności, czy litewski książę nadal posiada prawo do polskiego tronu. W interesie zarówno Polski, jak i Litwy leżało jednak utrzymanie unii, poza tym Władysław Jagiełło dał się już poznać jako dobry władca. Pozostał więc w Krakowie, a jego kolejną żoną została Anna Cylejska (z hrabstwa Cilli, na pograniczu dzisiejszej Austrii i Słowenii), wnuczka Kazimierza Wielkiego. Panowie polscy i książęta mazowieccy kolejny raz złożyli Jagielle przysięgę wierności, aby zamanifestować, że wraz ze śmiercią Jadwigi układ zawarty przy okazji ich małżeństwa stracił ważność i należało go odnowić.

NASTĘPSTWO TRONU

Z czasem istotnym problemem stała się kwestia następstwa tronu. Jagiełło i Jadwiga nie mieli męskiego potomka, a władca doczekał się synów dopiero ze swojego czwartego małżeństwa, z ruską księżniczką **Zofią** (Sonką) **Holszańską**. Sam król nie miał jednak dziedzicznych praw do polskiej korony, a zatem objęcie władzy przez jego syna wymagało ponownej zgody szlachty.

Aby ją uzyskać, Jagiełło nadał stanowi szlacheckiemu szereg przywilejów, z których najważniejszy był akt wydany **w Jedlni** w **1430 r.**, zwyczajowo określany jako *neminem captivabimus* (z łac. 'nikogo nie uwięzimy'). Wprowadzał on nietykalność osobistą i majątkową szlachty, a więc zasadę, że szlachcic może zostać uwięziony, a jego majątek skonfiskowany wyłącznie na podstawie wyroku sądowego. W ten sposób zostało ograniczone prawo władcy do wydawania wyroków.

Zabiegi podjęte przez Jagiełłę okazały się skuteczne i uznano prawa jego synów do polskiego tronu. Gdy więc w **1434 r.**, po prawie 50 latach panowania, umarł Władysław Jagiełło, przekazanie korony jego synom było dla wszystkich oczywiste. Jednak ustępstwa, na które musiał pójść Jagiełło, doprowadziły do umocnienia i upowszechnienia przekonania, że tron polski jest elekcyjny, a zatem że to szlachta wybiera władcę.

ĆWICZENIA

1. Porównaj metody, za pomocą których Kazimierz Wielki, Ludwik Węgierski i Władysław Jagiełło starali się rozwiązać problem następstwa tronu.
2. Wyjaśnij, jakie korzyści płynęły z unii Polski z Litwą dla obu państw.
3. Wyjaśnij, w jaki sposób przywileje w XIV i XV w. zwiększały polityczne znaczenie szlachty.

DLA ZAINTERESOWANYCH

J. Bardach, *O Rzeczpospolitą Obojga Narodów*, Warszawa 1998.

SYMBOLE EPOKI

Kaplica św. Trójcy na zamku w Lublinie

[...] *freski pokrywające bez reszty sklepienia i ściany kaplicy* [...], *wpisane w typowe późnogotyckie wnętrze sakralne* [...], *na ziemiach kraju od zarania swych dziejów przynależnego do kultury zachodniej łacińskiej, stanowią nieoczekiwany tu odblask teologiczno-estetycznego piękna zrodzonego w obrębie kultury bizantyńskiej, a wcielonego w konkretny kształt przez malarzy ruskich na zlecenie Władysława Jagiełły.*

Anna Różycka-Bryzek, historyk sztuki

JAGIEŁŁO I SZTUKA RUSKA

Przyjęcie chrześcijaństwa w obrządku rzymskim sprawiło, że tworzone w Polsce dzieła sztuki sakralnej – architektura, rzeźba, malarstwo – odwoływały się do wzorców i kanonów powstających w Europie Zachodniej. Istotną zmianę przyniosło dopiero panowanie Władysława Jagiełły. Władca ten, choć z zasady przedstawiany jako poganin, od najmłodszych lat stykał się z kulturą bizantyjską, jako że jego matka była córką jednego z ruskich książąt. Kontakty te wywarły najwyraźniej trwały wpływ na władcę, skoro po latach Jan Długosz odnotował, że Jagiełło *sztukę ruską bardziej sobie upodobał aniżeli łacińską*. Właśnie to zamiłowanie króla do sztuki Wschodu sprawiło, że na ziemiach polskich powstały dzieła, w których przenikały się wpływy obu kultur. Bizantyjskie freski pojawiły się zatem dzięki fundacji władcy zarówno w katedrze gnieźnieńskiej, jak i wawelskiej oraz w kolegiatach w Wiślicy i Sandomierzu. Najdoskonalszym, najbardziej kompletnym dziełem pozostaje jednak kaplica zamkowa w Lublinie, która – dzięki niedużym rozmiarom – mogła zostać w całości udekorowana w sposób typowy dla prawosławnej cerkwi.

BEZCENNE FRESKI

Lubelskie freski ukończono 10 sierpnia 1418 r., o czym informuje częściowo zachowana inskrypcja. O ich twórcach wiadomo niewiele. Prace prowadził bliżej nieznany mistrz Andrzej, którego niewątpliwie wspierało grono uczniów lub pracowników o wyraźnie zróżnicowanych umiejętnościach. Właściwa trudność, przed którą stanęli, polegała przede wszystkim na wkomponowaniu malowideł przeznaczonych do architektury bizantyjskiej w świątynię gotycką. Ostatecznie najważniejsze przedstawienie – wizerunek Jezusa, władcy Wszechświata (Pantokratora), które powinno znajdować się na sklepieniu centralnej kopuły cerkwi, umieszczono na sklepieniu prezbiterium.

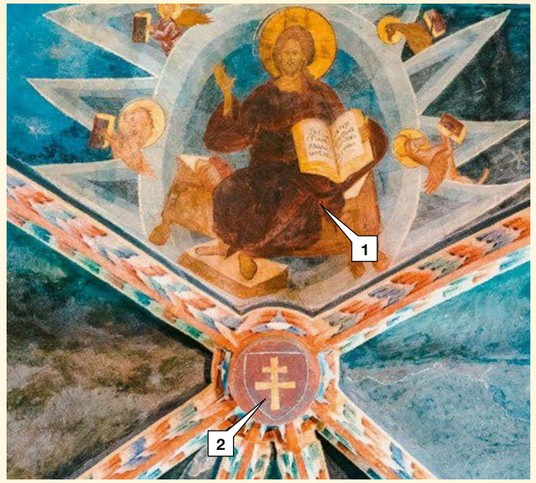
Kaplica św. Trójcy w Lublinie 1 powstała prawdopodobnie w XIV w. W czasach Władysława Jagiełły pełniła funkcję kaplicy królewskiej.

▪ *Lublin, fotografia współczesna*

Wnętrze kaplicy zamkowej jest znakomitym przykładem przenikania się na ziemiach polskich kultur Wschodu i Zachodu.

▪ *Lublin, fotografia współczesna*

Wizerunek Chrystusa Pantokratora 1 umieszczono na sklepieniu prezbiterium, a więc nad samym ołtarzem. U jego stóp, na zworniku, czyli w miejscu, gdzie zbiegają się żebra gotyckiego sklepienia, widoczny jest Podwójny Krzyż 2 – jeden z herbów Jagiełły.

▪ *Lublin, fotografia współczesna*

Przedstawienie Władysława Jagiełły na koniu z drzewcem zakończonym krzyżem interpretowano rozmaicie. Być może miało ono zwracać uwagę na zasługi władcy związane z bezkrwawą chrystianizacją Litwy lub akcentować ponadnaturalne – boskie – źródło jego militarnych zwycięstw.

▪ *Lublin, fotografia współczesna*

Na łukach i poszczególnych ścianach namalowano z kolei szereg scen zaczerpniętych ze Starego i z Nowego Testamentu, w tym przede wszystkim najważniejsze sceny z życia i męki Jezusa od Zwiastowania po Wniebowstąpienie i zaśnięcie Matki Boskiej.

Dwa przedstawienia ukazują również samego fundatora odnowionej kaplicy i fresków, czyli Władysława Jagiełłę. Na jednym z nich klęczy on w pozie modlitewnej przed siedzącą na tronie Marią z Dzieciątkiem. Na drugim władca zasiada na koniu, anioł zaś nakłada mu koronę oraz wręcza rycerską kopię zakończoną krzyżem w miejsce grotu (po prawej stronie powyżej). Na tarczy władcy widoczny jest Podwójny Krzyż, który przyjął on za swój osobisty herb.

ZAPOMNIANE I ODKRYTE

Freski ufundowane przez Jagiełłę długo zachowywały swój pierwotny wygląd, po wiekach jednak zaczęły ulegać zniszczeniu. W XIX w., kiedy kaplica zamkowa stała się kaplicą więzienną, zostały one dwukrotnie zatynkowane. Dopiero od schyłku XIX w. podjęto prace konserwatorskie. Ekipa pracująca w okresie I wojny światowej pozostawiła w jednej ze ścian list z informacją o prowadzonych pracach i życzeniami dla potomnych: *Życzymy wam lepszej doli i zdrowego a rzetelnego postępu w cywilizacji*. Prace konserwatorów zakończyły się ostatecznie pod koniec XX w.

Żmudne prace konserwatorskie zmierzały nie tylko do odtworzenia fresków w kaplicy, lecz także do jej zabezpieczenia przed pojawiającymi się pęknięciami.

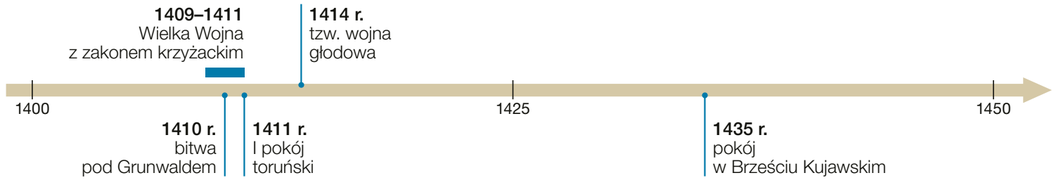
▪ *Lublin, fotografia współczesna*

? 1. Wymień style, w jakich powstała kaplica zamkowa w Lublinie oraz zdobiące ją freski.

2. Omów tematykę malowideł pokrywających wnętrze kaplicy w Lublinie.

5 WIELKA WOJNA Z ZAKONEM KRZYŻACKIM

Przeprowadzona po zawarciu unii polsko-litewskiej pokojowa chrystianizacja Litwy podważyła oficjalny cel dalszej działalności Krzyżaków nad Bałtykiem. Coraz większe wątpliwości budziła także sama idea nawracania pogan z bronią w ręku. Narastało więc napięcie, które prowadziło do wojny. Miała ona zadecydować o dalszych losach tej części Europy. Jak zakończył się ten konflikt? Czy połączone siły Polski i Litwy były w stanie stawić czoła potężnej krzyżackiej armii?

PRZYCZYNY WOJNY Z ZAKONEM

Unia polsko-litewska stanowiła zagrożenie dla zakonu krzyżackiego. W razie wybuchu wojny Krzyżacy musieliby się zmierzyć z połączonymi siłami dwóch państw, w których panował Jagiełło. Dodatkowo pokojowa chrystianizacja ostatniego pogańskiego kraju Europy podważała krzyżacką propagandę, która dotąd przedstawiała walkę zbrojną i podbój jako jedyną skuteczną metodę likwidacji pogaństwa na Litwie. Krzyżacy głosili zatem w Europie, że chrzest Jagiełły i Litwy okazał się tylko pozorny i że z tego powodu nie mogą zrezygnować ze swojej ekspansywnej polityki wobec Litwinów.

Kilkanaście lat po zawarciu unii współpracę polsko-litewską hamował wewnętrzny konflikt toczący się na Litwie, który Krzyżacy umiejętnie podsycali.

W tym czasie relacje między Polską a zakonem krzyżackim układały się poprawnie. Zawarty w 1343 r. pokój kaliski trwale uspokoił sytuację. Odtąd rozwijał się handel z krzyżackimi Prusami, a rycerze z różnych stron Polski uczestniczyli w krzyżackich wyprawach na Litwę, gromadzących wielu rycerskich gości z całej łacińskiej Europy. Nawet po objęciu tronu przez Władysława Jagiełłę wzajemne zadrażnienia ograniczały się do sporu o bezprawne, zdaniem Polaków, przejęcie przez zakon ziemi dobrzyńskiej oraz do rywalizacji o Drezdenko i Santok. Były to dwa grody położone na pograniczu Wielkopolski i Nowej Marchii, którą zakon nabył w 1402 r. Te nierozstrzygnięte kwestie sporne starano się rozwiązywać pokojowo, np. ustalono odkupienie od Krzyżaków ziemi dobrzyńskiej.

Zamek w Malborku od 1309 r. stanowił siedzibę wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego. Z powodu stołecznego charakteru był stale rozbudowywany, aż stał się jedną z największych twierdz europejskich.
▪ *fotografia współczesna*

Z kolei na relacje z Litwą największy wpływ miał układ zawarty w 1398 r., kiedy to wielki książę Witold zgodził się przekazać Krzyżakom **Żmudź**. Była to kraina nad Bałtykiem, zamieszkana przez pogański lud spokrewniony z Litwinami. Miała dla Krzyżaków duże znaczenie, ponieważ dotychczas rozdzielała państwo zakonne na dwie części (przyjrzyj się mapie na s. 298). Gdy w kolejnych latach na tym terytorium doszło do kilku powstań antykrzyżackich, Witold niekiedy wspierał Żmudzinów, a niekiedy – Krzyżaków.

Kolejny taki zryw, tym razem zainicjowany i poparty przez wielkiego księcia Witolda, wybuchł w połowie maja **1409 r.** Wysłani do Malborka polscy posłowie na tyle niejasno zaprezentowali stanowisko króla wobec konfliktu, że sprowokowali w ten sposób wielkiego mistrza **Ulricha von Jungingena** do wypowiedzenia Polsce wojny. Było to korzystne dla Jagiełły i jego współpracowników, gdyż podczas prowadzonej równocześnie z działaniami zbrojnymi wojnie propagandowej mogli przedstawiać zakon jako agresora w konflikcie.

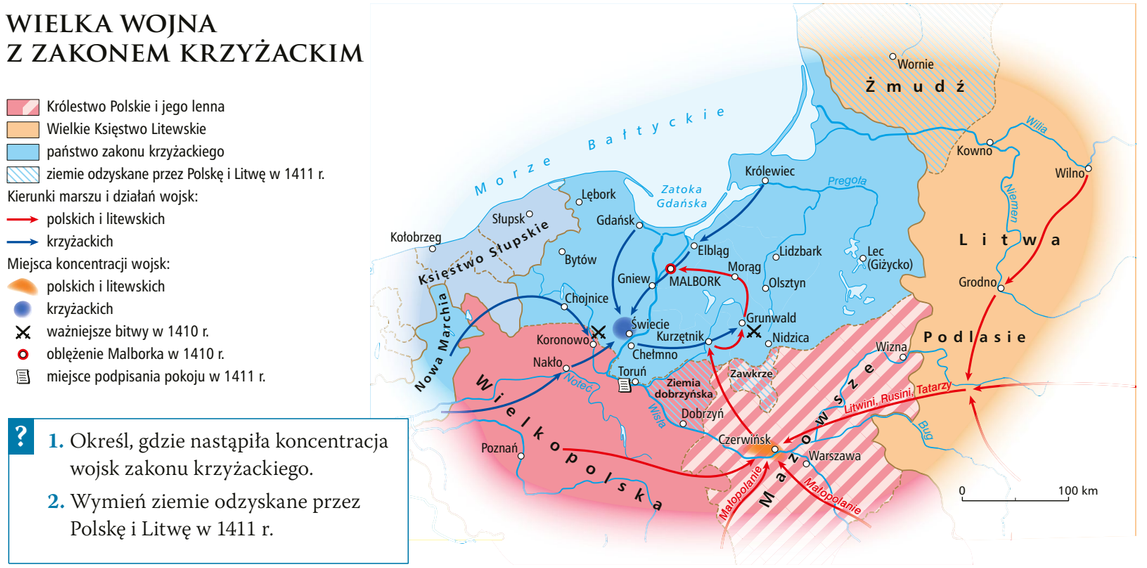
Wojna rozpoczęła się w sierpniu 1409 r. Wojska krzyżackie dowodzone przez wielkiego mistrza wtargnęły na ziemie polskie i błyskawicznie zajęły ziemię dobrzyńską. Krzyżacy wkroczyli też na ziemię chełmińską i Mazowsze, a pod koniec sierpnia zajęli Bydgoszcz. Atak krzyżacki był kompletnym zaskoczeniem dla strony polskiej, jednak Władysław Jagiełło wkrótce wyruszył na północ i odbił m.in. Bydgoszcz. Jesienią zawarto rozejm, który miał obowiązywać do czerwca następnego roku. Obie strony wykorzystały ten czas na przygotowanie się do dalszych walk.

BITWA POD GRUNWALDEM

Okres rozejmu Władysław Jagiełło i wielki książę Witold wykorzystali na opracowanie śmiałego planu uderzenia głównych sił połączonej armii w samo serce państwa krzyżackiego, a więc na siedzibę wielkiego mistrza w Malborku. Zgodnie z założeniami planu w początkach lata polskie rycerstwo z Władysławem Jagiełłą przeprawiło się przez Wisłę po zbudowanym potajemnie moście pontonowym pod Czerwińskiem. Tam też doszło do połączenia sił Korony z wojskami Witolda, które składały się z Litwinów i Rusinów oraz posiłków tatarskich. Następnie już razem siły polsko-litewskie wkroczyły do Prus, kierując się na północ. Zaskoczony tym posunięciem wielki mistrz zastąpił im drogę **15 lipca 1410 r.** na polach w pobliżu wsi **Grunwald**. Liczebność obu zgromadzonych tam armii nie jest znana, ostrożnie można jednak przyjąć, że po stronie krzyżackiej było niecałe 20 tys. ludzi, a po stronie polsko-litewskiej ponad 30 tys. – przewaga liczebna sprzymierzonych nie ulega wątpliwości.

Pełen przebieg bitwy pod Grunwaldem również jest trudny do odtworzenia (prawdopodobny bieg wydarzeń ukazano na infografice na s. 304–305). Zgodnie z przekazami Władysławowi Jagielle nie spieszyło się do starcia, ponieważ jego oddziały stały w cieniu zagajnika, podczas gdy nieprzyjaciel czekał na otwartym polu, w promieniach lipcowego słońca. W tej sytuacji, aby zachęcić przeciwnika do walki, wielki mistrz wysłał Jagielle dwa nagie miecze. Ten zaczerpnięty z zachodniej obyczajowości rycerskiej gest był później przedstawiany przez stronę polską jako przejaw krzyżackiej pychy.

WIELKA WOJNA Z ZAKONEM KRZYŻACKIM

?
1. Określ, gdzie nastąpiła koncentracja wojsk zakonu krzyżackiego.
2. Wymień ziemie odzyskane przez Polskę i Litwę w 1411 r.

BITWA POD GRUNWALDEM

Zwycięstwo odniesione przez wojska polsko-litewskie pod Grunwaldem było całkowite: siły krzyżackie zostały kompletnie zniszczone, a na polu bitwy padli najwyżsi dostojnicy zakonu. Sukces ten nie doprowadził co prawda do likwidacji państwa krzyżackiego, ale odtąd zakon już nie mógł zagrozić Polsce.

Jak walczono na polach grunwaldzkich?

Ciężkozbrojni rycerze stanowili trzon obu armii. Ich podstawową bronią była długa, mierząca 3,5–4,5 m drewniana kopia, którą wykorzystywano w czasie pierwszego uderzenia – szarży. Później walka przybierała charakter indywidualnych pojedynków poszczególnych rycerzy.

1 **Miecze** były nie tylko bronią, ale też symbolem przynależności do stanu rycerskiego. Rycerze walczący konno posługiwali się mieczem jednoręcznym o masie ok. 1 kg.

2 **Przyłbica** to hełm z zasłoną opuszczaną na twarz. Ceną za dobrą ochronę głowy było znaczne ograniczenie pola widzenia rycerza.

3 **Zbroja płytowa** była niezwykle kosztowna. Składała się z szeregu blaszanych elementów połączonych za pomocą zawiasów i klamerek.

4 **Kropierz** to okrycie z tkaniny, którym posługiwano się podczas wypraw krzyżowych, aby chronić konie przed słońcem.

5 **Topór bojowy** był bronią poręczną i łatwiejszą do wykonania niż miecz, a zatem znacznie tańszą.

6 **Tarcza** stanowiła podstawową obronę przed ciosami przeciwnika. Na jej powierzchni malowano herby rycerskie.

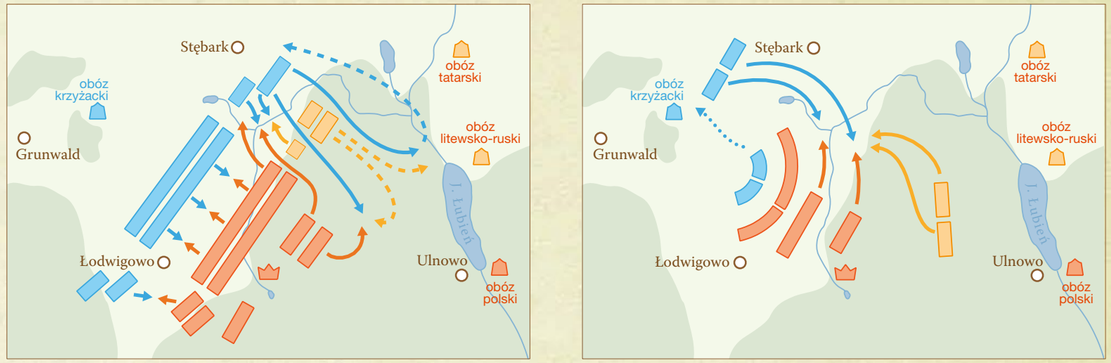

Faza I

Do walki pierwsze ruszyło prawe skrzydło wojsk Jagiełły, złożone z oddziałów litewskich, ruskich i tatarskich. Nieco później na przeciwnika uderzyło również polskie rycerstwo. Po pewnym czasie lżej uzbrojeni Litwini zaczęli ustępować pod naporem sił zakonu. Działania te odciągnęły z pola bitwy znaczną część rycerzy krzyżackich, którzy byli przekonani o odniesionym zwycięstwie i skupili się na pogoni i zbieraniu łupów. Tymczasem jednak na lewym skrzydle wojska polskie stopniowo zyskiwały przewagę.

Faza II

Pogarszająca się sytuacja wojsk krzyżackich skłoniła wielkiego mistrza do przeprowadzenia uderzenia na prawe skrzydło polskiej armii. Dowodzony osobiście przez Ulricha von Jungingena atak nie zdołał jednak odwrócić losów bitwy. Dodatkowo Krzyżaków zaskoczyli Litwini, którzy powrócili na pole walki i znaleźli się teraz na ich tyłach. W walce poległ sam wielki mistrz. Pokonane oddziały krzyżackie rozpoczęły odwrót w kierunku obozu, a potem bezładną ucieczkę z pola bitwy.

Siły walczących stron

W bitwie pod Grunwaldem wzięło udział ponad 50 tys. wojowników. Zdecydowaną przewagę liczebną posiadały sprzymierzone wojska Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego.

	ARMIA ZAKONU KRZYŻACKIEGO	ARMIA KRÓLESTWA POLSKIEGO	WOJSKA LITEWSKO-RUSKIE
dowódcy	ULRICH VON JUNGINGEN	WŁADYSŁAW II JAGIEŁŁO	WIELKI KSIĄŻĘ WITOLD
jazda	16 000	22 000	11 000
piechota	5000 (W TYM ARTYLERZYŚCI)	3000	1000
straty	8000 (W TYM 203 RYCERZY ZAKONNYCH)	OK. 1000	

? 1. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla przebiegu bitwy miały działania wojsk litewskich.
2. Przedstaw, jaką rolę na polu bitwy odgrywała lekka i ciężka jazda.

TEKST ŹRÓDŁOWY

BITWA POD GRUNWALDEM W KRZYŻACKIEJ KRONICE

Oprócz powszechnie znanych – wykorzystanych m.in. przez Henryka Sienkiewicza w powieści *Krzyżacy* – polskich relacji, przebieg bitwy przedstawiają również źródła krzyżackie.

Pierwsze do walki rzuciło się pogaństwo i z łaski Boga zostało pobite. Polacy ruszyli im na pomoc i była wielka bitwa i mistrz ze swoimi trzykrotnie uderzali tak, że król był osłabiony i ci [tj. Krzyżacy] *śpiewali „Christ ist erstanden”* [Chrystus zmartwychwstał]. *Wtedy na pomoc przyszli jego* [tj. króla] *goście i zaciężni* [...] *i walczyli z nimi na stronie i* [...] *zabili mistrza i dostojników, i wielu braci Zakonu. Powalili też na ziemię chorągiew mistrza i Zakonu. I niektórzy złoczyńcy, rycerze i giermkowie ziemi chełmińskiej porzucili swoją chorągiew* [...] *i uciekli, ale mało im z tego przyszło. Ludzie zostali w ucieczce zabici przez Tatarów, pogan i Polaków, tak że król utrzymał pole ze swoimi.*

Źródło: Johann von Posilge, Officials von Pomesanien, *Chronik des Landes Preussen*, wyd. E. Strehlke, *Scriptores rerum Prussicarum*, t. III, Leipzig 1866, s. 316–317 (tłum. A. Szweda).

Ulrich von Jungingen był wielkim mistrzem zakonu krzyżackiego w latach 1407–1410. Funkcję tę przejął po starszym bracie, który, według jednej z późniejszych kronik, ostrzegał Krzyżaków przed jego wybraniem. Uważał bowiem, że porywczy Ulrich będzie za wszelką cenę dążył do wojny z Polską.

▪ *rycina, Prusy, XVI w.*

? **1.** Podaj, kogo i dlaczego kronikarz nazywa poganami.
2. Wyjaśnij, komu przypisuje część odpowiedzialności za klęskę.

Ostatecznie bitwa rozpoczęła się od uderzenia wojsk litewskich, które po zaciętym boju zostały zmuszone do odwrotu. Nieco później, po odśpiewaniu pieśni *Bogurodzica*, do walki ruszyła ciężkozbrojna polska jazda. W bitwie po obu stronach brały udział oddziały jazdy, które przeprowadzały szarżę, czyli atak na pozycje przeciwnika, a następnie wycofywały się w celu przegrupowania i przygotowania do kolejnego uderzenia. W trakcie zmagań rycerze zakonni zyskali w pewnym momencie przewagę, doszło nawet do chwilowego upadku wielkiej chorągwi ziemi krakowskiej. Rycerzom polskim udało się jednak odzyskać sztandar i inicjatywę w bitwie. Wówczas Ulrich von Jungingen osobiście poprowadził szarżę części armii krzyżackiej. Oddziały te były już jednak wyczerpane – wycofano je uprzednio z boju dla regeneracji sił i przeorganizowania. Atak ten załamał się więc na skutek kontruderzenia liczniejszych sił polskich, a sam mistrz poległ w walce. Najkrwawsza była ostatnia faza bitwy, w której siły polsko-litewskie zdobyły umocniony obóz krzyżacki oraz ścigały resztki wrogich wojsk uciekających z pola bitwy.

Starcie zakończyło się pogromem oddziałów zakonu krzyżackiego. Śmierć poniosło ponad 200 braci – rycerzy, w tym wielki mistrz i inni czołowi dostojnicy oraz kilka tysięcy innych rycerzy z armii zakonnej. Po stronie polsko-litewskiej najdotkliwsze straty ponieśli Litwini.

POKÓJ TORUŃSKI

Zgodnie z ówczesnym obyczajem siły Władysława Jagiełły pozostały na polu bitwy przez trzy dni. Podkreślało to odniesienie zwycięstwa i pozwalało wycieńczonym oddziałom na odpoczynek po walce. Można było również przeprowadzić pościg za pokonanymi Krzyżakami, pogrzebać poległych i opracować plany dalszych działań. Później siły polsko-litewskie wyruszyły w kierunku krzyżackiej stolicy – Malborka.

Niespodziewana klęska i śmierć wielkiego mistrza pogrążyły państwo zakonne w chaosie. Poszczególne miasta i zamki poddawały się bez walki polskiemu królowi, a jego zwierzchność uznawali biskupi i liczni rycerze pomorscy. Jednak potężny zamek w Malborku został przygotowany do obrony przez komtura Świecia **Henryka von Plauena**. Dodatkowo w miarę oblężenia sytuacja zaczęła się komplikować: do Prus przybyły posiłki z Inflant, oblegający nie byli w stanie zdobywać potrzebnej żywności, wśród oddziałów litewskich szerzyła się dyzenteria (ostra biegunka), a z zachodu Europy nadciągały na pomoc Krzyżakom nowe formacje rycerzy zaciężnych. Z kolei wojska Jagiełły, złożone głównie z jazdy, nie specjalizowały się w prowadzeniu oblężeń. Najpierw spod Malborka odeszli Litwini, niedługo potem Polacy. W konsekwencji Krzyżacy zaczęli odbijać swoje zamki, obsadzone przez polskie załogi.

Niekorzystnej sytuacji nie odwróciło zwycięstwo wojsk polskich w październiku pod Koronowem, gdzie udało się rozbić przeważające liczebnie siły zakonu. Rozpoczęto negocjacje, które w końcu doprowadziły do zawarcia pokoju **w Toruniu 1 lutego 1411 r.** Zgodnie z jego warunkami:

- Polska odzyskała ziemię dobrzyńską;
- ziemia chełmińska pozostała pod panowaniem krzyżackim;
- Krzyżacy mieli ustąpić ze Żmudzi na czas życia Jagiełły i Witolda;
- zakon był zobowiązany zapłacić olbrzymi okup za uwolnienie jeńców.

W ten sposób zakończył się konflikt powszechnie określany mianem „wielkiej wojny”, warto jednak pamiętać, że współcześni nie używali takiego określenia. W źródłach średniowiecznych „wielkie starcie” odnosi się wyłącznie do bitwy pod Grunwaldem jako centralnego i najważniejszego epizodu wojny.

Stosunkowo łagodne warunki traktatu kontrastowały ze skalą zwycięstwa odniesionego na polu bitwy. Okazało się jednak, że Krzyżacy nie byli już później w stanie odzyskać dotychczasowej potęgi. Konieczność zebrania i wypłacenia ogromnej sumy pieniędzy uderzyła w podstawy gospodarcze państwa krzyżackiego. Przyczyniła się również do narastania konfliktu pomiędzy zakonem a jego poddanymi w Prusach. Z kolei król Polski i jego doradcy szybko zdali sobie sprawę, że zwycięstwo można wykorzystać dla celów propagandowych. Wkrótce opisy bitwy rozesłano po dworach Europy, a kilka miesięcy po zawarciu pokoju po uroczystej procesji w katedrze na Wawelu umieszczono krzyżackie chorągwie zdobyte pod Grunwaldem. Zawisły one w kaplicy św. Stanisława, gdzie można było je oglądać jeszcze pod koniec XVIII w. Dzień 15 lipca stał się swego rodzaju świętem państwowym, odprawiano wówczas uroczyste msze i wygłaszano okolicznościowe kazania. Militarny sukces umocnił zatem panowanie Władysława Jagiełły, a przede wszystkim przyniósł zmianę układu sił w Europie Środkowej. Ranga Królestwa Polskiego na arenie międzynarodowej znacząco wzrosła.

KONFLIKT POLSKO-KRZYŻACKI NA SOBORZE W KONSTANCJI

Pokój toruński nie zakończył sporu polsko-krzyżackiego. Po stronie polskiej narastało przekonanie, że osłabienie zakonu należy wykorzystać. Z tego powodu dążono do rewizji postanowień pokoju toruńskiego. Polscy prawnicy zaczęli domagać się zwrotu Pomorza Gdańskiego, a także ziemi chełmińskiej. Próbę rozstrzygnięcia sporu z zakonem podjęto na płaszczyźnie dyplomatycznej. Na **sobór w Konstancji** (więcej o nim na s. 256 i 260), który odbywał się w latach **1414–1418**, ściągnęli najważniejsi dostojnicy kościelni, władcy i ludzie nauki tamtych czasów. Podjęto również problem konfliktu polsko-krzyżackiego.

Bitwa pod Grunwaldem to najbardziej znane dzieło malarskie Jana Matejki. W centrum obrazu znajduje się postać wielkiego księcia litewskiego Witolda [1], który według XIX-wiecznego stanu wiedzy miał odegrać główną rolę w bitwie. Wielki mistrz Ulrich von Jungingen [2] został z kolei ukazany w białej szacie. Co ciekawe, jeden z wojowników atakuje go włócznią św. Maurycego [3], którą kilkaset lat wcześniej Bolesław Chrobry otrzymał od cesarza Ottona III (zob. s. 192).

▪ *obraz, Polska, XIX w.*

W skład polskiej delegacji wchodzili m.in.:
- Mikołaj Trąba – arcybiskup gnieźnieński,
- Zawisza Czarny – najsłynniejszy polski rycerz,
- Paweł Włodkowic – prawnik, wykładowca Akademii Krakowskiej.

Ten ostatni przedstawił na forum soboru traktaty, w których podważył sens dalszego istnienia zakonu krzyżackiego w związku z pokojową chrystianizacją Litwy. Dowodził ponadto, że także poganie mają prawo do posiadania własnego kraju, a nawracanie ich siłą jest niedopuszczalne (więcej na s. 320). Po pewnym czasie do Konstancji przybyła też delegacja Żmudzinów, oskarżających zakon, że nie dbał o nawracanie mieszkańców ich krainy. Władysław Jagiełło i Witold zaangażowali się również w sprawę zawarcia unii kościelnej z prawosławiem. Dzięki tym działaniom Polacy przedstawili swoją sprawę na forum międzynarodowym i zdobyli tam dużą przychylność. Politycznie jednak sobór nie przyniósł żadnych rozstrzygnięć.

DALSZE WOJNY Z ZAKONEM

Walka z zakonem krzyżackim nadal była prowadzona zbrojnie. W 1414 r. Polska i Litwa rozpoczęły kolejną wojnę. Aby powtórzyć przebieg wypadków sprzed czterech lat, ich połączona armia przemaszerowała nawet przez pola grunwaldzkie, ale tym razem Krzyżacy zamknęli się w zamkach i unikali walnej bitwy. Działania sił Jagiełły ograniczały się zatem do oblegania wybranych twierdz i miast oraz pustoszenia upraw. Z czasem w ogołoconym z żywności kraju Polakom i Litwinom zaczął grozić głód, dlatego zdecydowano się na rozejm, a sam konflikt nazwano „**wojną głodową**".

W dalszych latach panowania Jagiełły dochodziło do kolejnych konfliktów zbrojnych, które zakończył dopiero pokój zawarty w 1435 r., a więc już po śmierci króla. Spustoszone wojnami ziemie krzyżackie pogrążyły się w kryzysie. W Prusach rodziła się coraz silniejsza opozycja miejscowych stanów, rycerstwa i mieszczan, która z czasem stała się gotowa wystąpić przeciwko zakonowi w imię swoich praw.

WARTO WIEDZIEĆ

Pomnik grunwaldzki w Krakowie

Symbolika grunwaldzka odżyła zwłaszcza w okresie rozbiorów, gdy część ziem polskich znalazła się pod zaborem pruskim. W 1910 r., w 500 rocznicę starcia, w należącym do Austro-Węgier Krakowie odsłonięto konny posąg króla Władysława Jagiełły. Fundatorem monumentu był wybitny pianista i polityk Ignacy Jan Paderewski. Na cokole wyryto napis: *Praojcom na chwałę – braciom na otuchę*. Na uroczystości odsłonięcia pomnika obecnych było 150 tys. osób. Paderewski powiedział m.in.: *Pragniemy gorąco, by każdy Polak i Litwin każdy, z dawnych dzielnic Ojczyzny, czy zza Oceanu, spoglądali na ten pomnik jako na znak wspólnej przeszłości, świadectwo wspólnej chwały, zapowiedź lepszych czasów*. Podczas okupacji pomnik został zniszczony przez Niemców. Zrekonstruowano go jednak, wprowadzając niewielkie zmiany, w 1976 r.

Pomnik grunwaldzki stoi na placu Jana Matejki w Krakowie. Na jego szczycie znajduje się konna figura Władysława Jagiełły [1]. Poniżej niego stoi rzeźba księcia Witolda [2], zaś na samym dole leży poległy w bitwie Ulrich von Jungingen [3].
- *fotografia współczesna, Kraków*

? Z jakiego powodu Polacy potrzebowali otuchy w czasach budowy pomnika grunwaldzkiego?

ĆWICZENIA

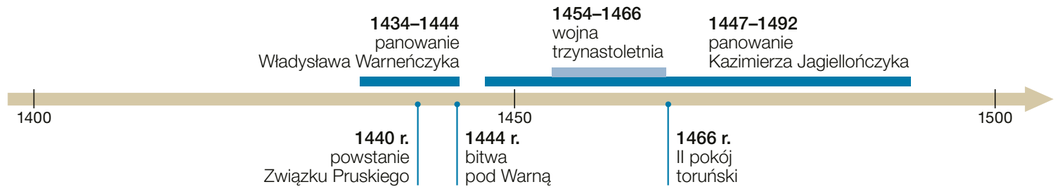
1. Wyjaśnij, w jaki sposób Krzyżacy starali się osłabić niekorzystne dla nich skutki unii polsko-litewskiej.
2. Przedstaw przyczyny i przebieg wielkiej wojny z lat 1409–1411.
3. Wyjaśnij, jakie skutki bitwy pod Grunwaldem okazały się najbardziej dotkliwe dla Krzyżaków.

DLA ZAINTERESOWANYCH

A. Nadolski, *Grunwald 1410*, Warszawa 2003.
E. Potkowski, *Grunwald 1410*, Kraków 1994.

6 KAZIMIERZ JAGIELLOŃCZYK I WOJNA TRZYNASTOLETNIA

Panowanie Władysława Jagiełły trwało niemal pół wieku i przyniosło znaczące wzmocnienie Polski. Jednak aby przekazać rządy swoim potomkom, król musiał uzyskać zgodę szlachty. Ostatecznie, w zamian za kolejne przywileje, dwóm małoletnim synom Jagiełły przyznano prawa do dziedziczenia po nim polskiej korony. Z jakimi wyzwaniami musieli się zmierzyć nowi władcy? Jakie zmiany przyniosły ich rządy?

KLĘSKA POD WARNĄ

Po śmierci Władysława Jagiełły w **1434 r.**, zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami, polski tron objął jego starszy syn – również noszący imię **Władysław**. Miał on jednak zaledwie 10 lat, dlatego rządy w jego imieniu sprawowała rada królewska na czele z biskupem krakowskim **Zbigniewem Oleśnickim** oraz królowa-matka **Zofia Holszańska**. Dopiero po uzyskaniu pełnoletniości, a więc po ukończeniu 14. roku życia, Władysław rozpoczął samodzielne panowanie. Wkrótce swój tron zaoferowali mu również Węgrzy, ponieważ ich państwo przeżywało kryzys po śmierci Zygmunta Luksemburskiego, który był nie tylko cesarzem, lecz także królem czeskim i węgierskim. Ponadto chcieli w ten sposób uzyskać polską pomoc w walce z zagrażającymi im Turkami, którzy stopniowo zajmowali Bałkany. Węgierska propozycja wpisywała się w plany biskupa Oleśnickiego, który chciał z Polski uczynić ważną siłę w walce z osmańską ekspansją w Europie. Władysław Jagiellończyk wyruszył zatem na Węgry, gdzie został koronowany w lipcu 1440 r. Młody król na Litwę skierował swojego brata Kazimierza, który miał pełnić tam funkcję namiestnika. Możnowładcy litewscy bez wiedzy Władysława i Polaków, za to za zgodą królowej-matki Zofii, obwołali Kazimierza wielkim księciem. Oznaczało to faktyczne zerwanie unii Polski z Litwą.

Sam Władysław nie zajął się tym problemem, gdyż na Węgrzech najpierw musiał walczyć z opozycją, a następnie z Turkami. Podjęta w 1443 r. wielka wyprawa przeciw imperium osmańskiemu zakończyła się sukcesem, co pozwoliło rok później na zawarcie korzystnego rozejmu na 10 lat. Natychmiast jednak pojawiły się naciski ze strony legata papieskiego, aby traktat zerwać, ponieważ do walki z Turkami przyłączyła się Wenecja. W tej sytuacji król wraz ze swoim otoczeniem zdecydował się wznowić wojnę. Naprędce zorganizowana nowa wyprawa przebiegała jednak niepomyślnie. Nie spełniły się nadzieje na wenecką pomoc, zaś armia węgierska, mimo wzmocnienia przez ochotników z Polski, została zatrzymana przez Turków w Bułgarii. Do bitwy doszło w **listopadzie 1444 r. pod Warną**, niedaleko wybrzeża Morza Czarnego. Siły królewskie zostały rozbite, a sam władca, który pochopnie rzucił się do walki, zginął. Przyniosło mu to przydomek „**Warneńczyk**". Śmierć młodego króla oznaczała zerwanie unii Polski z Węgrami.

Władysław Warneńczyk poległ w bitwie pod Warną. Na Wawelu znajduje się tylko symboliczny grób tego władcy.
- *fotografia współczesna, Wawel*

Śmierć młodego króla wywołała kryzys w Polsce. Oczywistym następcą tronu został jego brat Kazimierz. Wielki książę litewski przeciągał rokowania z polskimi możnymi, gdyż zależało mu na umocnieniu własnej pozycji w rozmowach i dalszym kształtowaniu relacji z nimi i szlachtą. Porozumienie zawarto dopiero w **1447 r.** i młodszy syn Jagiełły przybył do Krakowa, gdzie został koronowany. Polskę i Litwę znowu łączyła unia personalna – miały wspólnego władcę, ale poza tym pozostały odrębnymi państwami.

CIEKAWOSTKA

Zagadka śmierci króla

Po bitwie pod Warną nie odnaleziono ciała polskiego króla, co stało się podstawą do pogłosek o tym, że młody władca przeżył. Twierdzono m.in., że Władysław ukrył się w klasztorze, aby odpokutować za zerwanie traktatu pokojowego. Jedna z legend mówiła, że osiedlił się na portugalskiej wyspie Maderze. Miał nawet być rzekomo ojcem samego Krzysztofa Kolumba. W wielu miejscach Europy, także w Krakowie, pojawiali się też liczni samozwańcy podający się za polskiego króla ocalałego z bitwy.

POSTAĆ HISTORYCZNA

KAZIMIERZ JAGIELLOŃCZYK

1427–1492

Był najmłodszym synem Władysława Jagiełły i jego czwartej żony Zofii Holszańskiej. Po śmierci ojca znalazł się pod opieką biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. W 1438 r. został wybrany przez husytów na króla Czech, jednak porażka jego stronników i niechęć Oleśnickiego skłoniły go do odrzucenia tej propozycji. W 1440 r. został ogłoszony przez bojarów wielkim księciem litewskim, co faktycznie oznaczało zerwanie unii polsko-litewskiej. Unię przywróciło objęcie przez Kazimierza tronu w Polsce w 1447 r. W 1454 r. zdecydował się na inkorporację Prus i Pomorza Gdańskiego, co doprowadziło do wybuchu wojny trzynastoletniej. Dzięki wygranej Polska uzyskała dostęp do morza. Za panowania Kazimierza Jagiellonowie stali się jedną z najpotężniejszych dynastii w Europie. Jego synowie panowali w Polsce, na Litwie, w Czechach i na Węgrzech.

KRYZYS PAŃSTWA KRZYŻACKIEGO

Długie panowanie Kazimierza Jagiellończyka przypadło na czas, gdy w państwie zakonnym narastało napięcie. Po klęsce poniesionej pod Grunwaldem i kolejnych wojnach z Polską było ono spustoszone i zubożałe. Wzmagało się niezadowolenie poddanych zakonu – rycerstwa i mieszczan, a więc tzw. **stanów pruskich**. Jego źródłem były wysokie podatki – podwyższane, odkąd zakon utracił popularność na zachodzie Europy, a wraz z nią szanse na pomoc stamtąd. Ponadto stany pruskie miały świadomość, że ich udział w sprawowaniu władzy jest niewielki, ponieważ kluczowe funkcje w państwie zakonnym mogli sprawować wyłącznie Krzyżacy.

Dodatkowo rycerze zakonni, którzy pochodzili z różnych części Niemiec, przez mieszkańców Prus byli coraz częściej postrzegani jako element obcy. Krzyżacy jako zakonnicy nie zawierali małżeństw i nie integrowali się z lokalną społecznością. Tworząca ją ludność – choć także napłynęła z Niemiec – w ciągu wieków zdążyła się zadomowić w Prusach i zintegrować z tamtejszą ludnością. Pragnęła również w większym stopniu decydować o losach kraju. Przywódcy pruskiego społeczeństwa spoglądali na Polskę, gdzie w wyniku kolejnych przywilejów zwiększał się udział szlachty w rządach krajem. Polska kultura polityczna jawiła się jako bardzo atrakcyjna.

W **1440 r.** reprezentanci miast i rycerstwa zawiązali **Związek Pruski** – organizację, która miała bronić ich praw. Na jej czele stanął pruski szlachcic **Jan Bażyński**. Przez wiele lat władze zakonu usiłowały zawrzeć porozumienie i podjąć współpracę z członkami związku. W końcu jednak nowy wielki mistrz zdecydował się zakończyć konflikt, pozywając ich przed sąd cesarski. To gremium nakazało stanom pruskim uznać władzę zakonu i rozwiązać Związek Pruski.

WOJNA TRZYNASTOLETNIA

Postanowienie sądu cesarskiego wywołało jednak w lutym **1454 r.** otwarty bunt przeciwko Krzyżakom. Powstańcy zaatakowali zamki krzyżackie, bez trudu zdobyli wiele z nich i niektóre od razu doszczętnie zburzyli (m.in. w Gdańsku i Toruniu).

Jednocześnie przedstawiciele Związku Pruskiego postanowili oddać się pod opiekę króla Polski i w tym celu wysłali uroczyste poselstwo do Krakowa. Kazimierz Jagiellończyk, mimo pewnych wahań, zdecydował się przyjąć ich ofertę i zerwać pokój zawarty w 1435 r. w Brześciu Kujawskim. **6 marca 1454 r.** wydał zatem **akt inkorporacji**, czyli wcielenia Pomorza Gdańskiego i Prus do Korony. Oznaczało to początek kolejnej wojny z zakonem, która wbrew przewidywaniom nie zakończyła się szybko i trwała aż 13 lat.

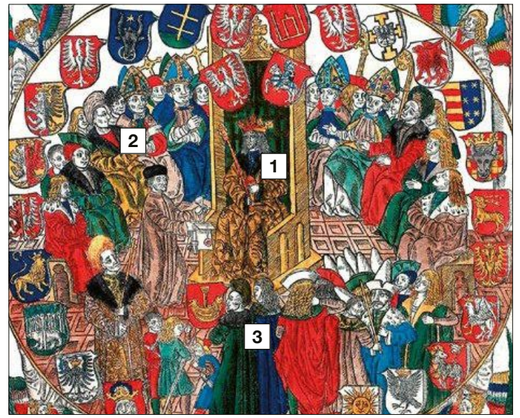
Przygotowania obu stron do walki wyglądały całkowicie odmiennie. W związku z trwającym buntem władze zakonu nie mogły liczyć na pruskie rycerstwo i ochotników z Zachodu. Wykorzystały więc wszelkie dostępne środki finansowe, aby przeprowadzić zaciąg zawodowych żołnierzy najemnych na obszarze Niemiec, Śląska i Czech.

Z kolei Kazimierz Jagiellończyk powołał pod broń polskie rycerstwo. Natrafił jednak na opór, gdyż szlachta uznała, że król nie ma prawa bez wyrażenia przez nią zgody wysyłać jej na zagraniczną wyprawę wojenną. Dodatkowo oczekiwała również potwierdzenia swoich wcześniejszych przywilejów. Kazimierz został zmuszony do ustąpienia szlachcie. Przywilej wydany we wrześniu **1454 r.** w obozie **pod Cerekwicą**, a potwierdzony później **w Nieszawie** jako statut nieszawski, określał, że władca w przyszłości nie będzie zwoływał pospolitego ruszenia i nakładał nowych podatków bez zgody przedstawicieli szlachty zgromadzonych na lokalnych zjazdach – **sejmikach**.

WARTO WIEDZIEĆ

Od przywilejów do demokracji szlacheckiej

Wydany przez Kazimierza Jagiellończyka statut nieszawski stał się jednym z fundamentów demokracji szlacheckiej. Uzależnienie zmian w prawie, poboru podatków i zwoływania armii od zgody szlachty sprawiło, że wyraźnie wzrosła jej polityczna rola. Proces ten prowadził nieuchronnie w kierunku utworzenia parlamentu, w którym szlachta miała być szeroko reprezentowana. Do pierwszego posiedzenia sejmu walnego ze szlachecką izbą poselską doszło jednak dopiero w 1493 r. – za panowania Jana Olbrachta – syna Kazimierza Jagiellończyka.

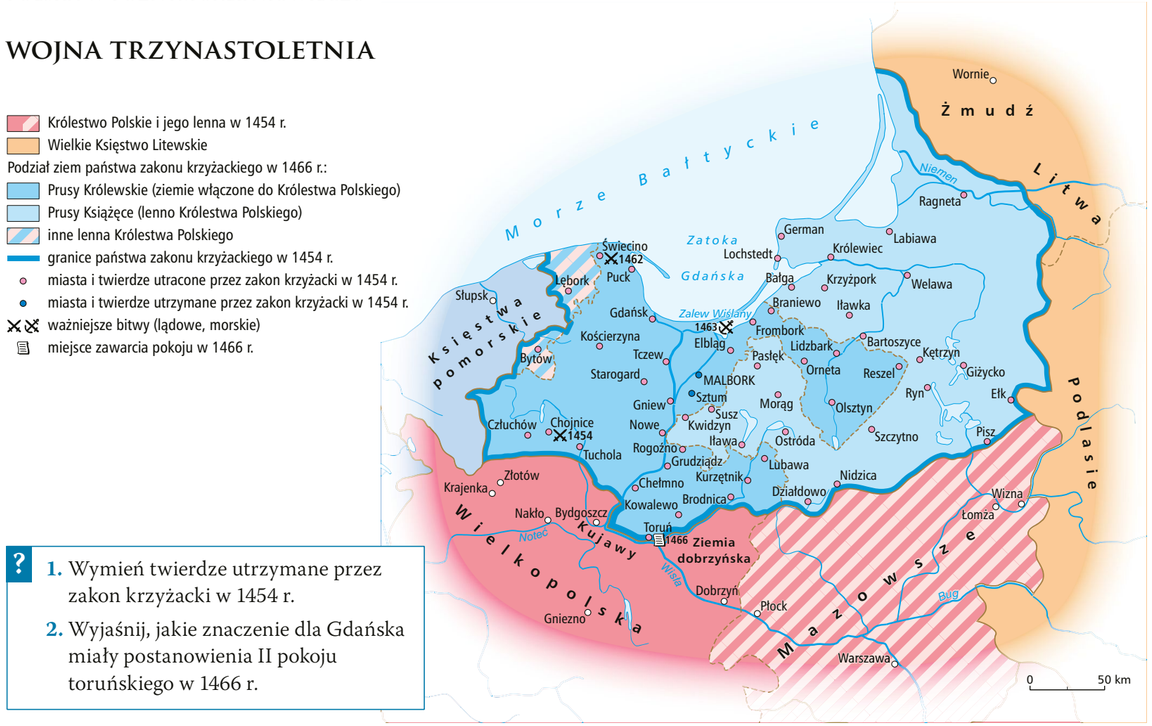

Król Aleksander Jagiellończyk [1] w otoczeniu rady królewskiej [2] i posłów [3] został przedstawiony na ilustracji do Statutu Łaskiego – zbioru statutów i i przywilejów wydanego w 1506 r.
ilustracja, Polska, XVI w.

Data	Miejsce wydania	Król Polski	Okoliczności	Treść
1374	Koszyce	Ludwik Węgierski	Władca zabiegał o uznanie praw do korony polskiej jednej ze swoich córek.	zmniejszenie podatku poradlnego z 12 do 2 groszy z łana; zobowiązanie króla do nienakładania nowych podatków bez zgody szlachty oraz wykupu polskich szlachciców z niewoli
1422	Czerwińsk nad Wisłą	Władysław Jagiełło	Rycerstwo zażądało przywileju w zamian za udział w wojnie z zakonem krzyżackim.	nietykalność majątków szlacheckich bez wyroku sądu; zakaz pełnienia przez jedną osobę urzędu starosty i sędziego ziemskiego; sądzenie według prawa pisanego; zakaz bicia monety przez króla bez zgody rady królewskiej
1423	Warta	Władysław Jagiełło	Chęć stworzenia podstaw prawnych i dogodnych warunków ekonomicznych do rozwoju folwarków szlacheckich.	ograniczenie wychodźstwa chłopów ze wsi do miast; zgoda na wykup źle działających sołectw przez szlachtę; upoważnienie wojewodów do ustalania stałych cen produktów, tzw. taks wojewodzińskich
1430 i 1433	Jedlnia i Kraków	Władysław Jagiełło	Król zabiegał o prawo sukcesji tronu dla swojego syna.	gwarancja nietykalności osobistej szlachty, więzienie tylko po wyroku sądu
1454	Cerekwica i Nieszawa	Kazimierz Jagiellończyk	Rycerstwo zażądało przywileju w zamian za udział w wojnie z zakonem krzyżackim.	władca nie mógł zwoływać pospolitego ruszenia, wprowadzać nowych praw oraz nakładać podatków bez zgody lokalnych zjazdów szlachty – sejmików ziemskich
1496	Piotrków	Jan Olbracht	Rycerstwo zażądało przywilejów w zamian za udział w wyprawie wojennej na Mołdawię.	zniesienie ceł na towary wytworzone dla siebie lub w swoich dobrach; ograniczenie prawa chłopów do opuszczania wsi; zakaz kupowania ziemi przez mieszczan; kontrola cen towarów rzemieślniczych

? W jakich okolicznościach szlachta zdobywała kolejne przywileje?

WOJNA TRZYNASTOLETNIA

?

1. Wymień twierdze utrzymane przez zakon krzyżacki w 1454 r.
2. Wyjaśnij, jakie znaczenie dla Gdańska miały postanowienia II pokoju toruńskiego w 1466 r.

Dopiero po uznaniu swoich praw pospolite ruszenie udało się z Cerekwicy na północ i wkroczyło na Pomorze Gdańskie. Wkrótce dotarły tam krzyżackie oddziały zaciężne. We wrześniu **1454 r.** w bitwie **pod Chojnicami** całkowicie rozbiły polskie pospolite ruszenie i oddziały Związku Pruskiego, a sam król musiał ratować się ucieczką. W następstwie zwycięstwa Krzyżacy odzyskali niektóre zamki, pod ich władzę powróciła też część miast oraz rycerstwa. Wojna zamieniła się wówczas w długotrwały konflikt.

Bitwa pod Chojnicami wykazała przewagę wojsk zaciężnych nad dawnym rycerstwem. Na polu walki decydującą rolę odgrywali teraz wyćwiczeni żołnierze wyposażeni niejednokrotnie w broń palną. Prowadzenie wojny przy pomocy oddziałów zaciężnych wymagało jednak olbrzymich środków finansowych. Aby je zgromadzić, Kazimierz Jagiellończyk musiał nałożyć nadzwyczajne podatki oraz sięgnąć po zasoby Kościoła. Największy ciężar finansowania wojny spoczął na wielkich miastach pruskich, na czele z Gdańskiem

Bitwa na Zalewie Wiślanym została przedstawiona na obrazie Henryka Baranowskiego. Flotę krzyżacką pokonały w niej okręty kaperskie Gdańska i Elbląga. W efekcie odniesionego zwycięstwa wojska polskie mogły kontynuować zdobywanie ważnych twierdz krzyżackich zlokalizowanych nad Wisłą.

▪ *obraz olejny, Polska, 1988 r.*

i Toruniem, którym król odwdzięczał się przywilejami nadawanymi jeszcze w czasie wojny. Takich rezerw pieniężnych nie mieli Krzyżacy, dlatego wkrótce doszło do buntu ich nieopłaconych najemników. W **1457 r.** czescy żołnierze zaciężni broniący dotąd **Malborka** wygnali stamtąd wielkiego mistrza i resztę braci zakonnych, a sam zamek sprzedali Polakom w zamian za należne sobie pieniądze.

Rujnująca kraj wojna przeciągała się mimo wyraźnej różnicy sił. Przełomem okazała się dopiero bitwa **pod Świecinem w 1462 r.**, w której polska armia zaciężna pod wodzą **Piotra Dunina** pokonała najemników zakonu. Zwycięstwo to pozwoliło odzyskać kontrolę nad dochodowym handlem wiślanym. Polacy zajęli wówczas główne szlaki komunikacyjne biegnące na zachód, aby odciąć zakon od zaopatrzenia i posiłków, które napływały z Niemiec. W **1463 r.** okręty z Gdańska i Elbląga rozbiły flotę zakonną w **bitwie na Zalewie Wiślanym**, co pozbawiło Krzyżaków także możliwości korzystania z transportu morskiego. Już w 1464 r. rozpoczęto negocjacje, które miały doprowadzić do zakończenia wojny.

II POKÓJ TORUŃSKI

W październiku 1466 r. podpisano w Toruniu pokój. Zgodnie z jego postanowieniami:

- do Polski przyłączono **Prusy Królewskie** obejmujące: Pomorze Gdańskie, ziemię chełmińską, Malbork, Elbląg oraz Warmię;
- pozostałe ziemie państwa krzyżackiego – **Prusy Zakonne** – stały się polskim lennem;
- każdy kolejny wielki mistrz był zobowiązany do składania hołdu lennego polskiemu władcy i zasiadania w radzie królewskiej.

Okrojone państwo krzyżackie obejmowało słabe ekonomicznie terytorium, gdzie jedynym większym ośrodkiem miejskim był **Królewiec**. Z kolei tereny, które włączono do Polski, były dobrze rozwinięte i pokryte siecią miast. Dodatkowo zapewniały pełną kontrolę nad ujściem Wisły do Bałtyku. Transport tą rzeką i jej dopływami pozwalał na masowy wywóz towarów za pośrednictwem Gdańska. W XVI i XVII w., gdy na Zachodzie znacznie wzrosło zapotrzebowanie na zboże, **Gdańsk** stał się jednym z najważniejszych portów w Europie.

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAWARCIE POKOJU W TORUNIU

Ceremonię zawarcia pokoju w Toruniu w 1466 r. opisał naoczny świadek tych wydarzeń – Jan Długosz.

Kiedy w niedzielę, 19 października, wieczysty pokój [...] *został zatwierdzony przez własnoręczny podpis legata apostolskiego Rudolfa* [...], *król* [Kazimierz] *i mistrz* [Ludwik], *każdy ze swoimi ludźmi, przyszli osobiście w wielkim tłumie do domu Giełdy w Toruniu. I po wzajemnych, serdecznych powitaniach* [...] *legat apostolski ogłasza pomyślnie poczęty, zatwierdzony i zawarty we wszystkich szczegółach pokój między królem Polski Kazimierzem* [...] *a mistrzem Ludwikiem* [...] *najpierw w języku niemieckim, ponieważ polskiego nie znał, a potem przez usta sekretarza Wincentego Kiełbasy po polsku przedstawia po kolei wszystkie jego punkty. Kiedy obydwie strony zgodnie je zatwierdziły najpierw król Polski Kazimierz, a potem mistrz Ludwik na klęczkach złożył przysięgę na ożywcze drzewo Krzyża w rękach legata apostolskiego Rudolfa, że będzie przestrzegał zawartego pokoju we wszystkich jego* [...] *punktach.* [...] *Udano się następnie z Giełdy do bazyliki Najświętszej Marii Braci Mniejszych i odśpiewano hymn* Te Deum, *Następnie w obecności króla i mistrza została odprawiona uroczysta msza* [...]. *Mistrz ze wszystkimi swoimi został uhonorowany przez króla zaproszeniem do stołu i wspaniale przyjęty.*

Zawarcie II pokoju toruńskiego zostało przedstawione na obrazie Mariana Jaroczyńskiego. Dzieło ukazuje triumfującego Kazimierza Jagiellończyka i delegatów zakonu krzyżackiego, którzy podpisują kończący wojnę traktat.

▪ *obraz, Polska, 1840 r.*

Źródło: Jan Długosz, *Roczniki, czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, tłum. J. Mrukówna, ks. 12, Warszawa 2009, s. 167–168.

?

1. Podaj, z jakich elementów składała się ceremonia zawarcia traktatu pokojowego.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób starano się zagwarantować trwałość zawartego porozumienia.

TABLICA GENEALOGICZNA

JAGIELLONOWIE

Od koronacji Władysława Jagiełły w 1386 r. przez 186 lat na tronie polskim zasiadali przedstawiciele czterech kolejnych pokoleń dynastii Jagiellonów.

? Który z synów Kazimierza Jagiellończyka zasiadał najdłużej na polskim tronie?

POLITYKA DYNASTYCZNA

Zwycięstwo w wojnie trzynastoletniej nie było jedynym sukcesem Kazimierza Jagiellończyka. Władca ten umiejętnie wykorzystał sytuację polityczną w Europie Środkowej, aby realizować swoje cele dynastyczne. Z małżeństwa z Elżbietą Rakuszanką z Habsburgów Kazimierz doczekał się trzynaściorga dzieci. Żona polskiego władcy bywa nazywana „matką królów", gdyż czterech z nich zostało królami, a pięć córek – żonami władców europejskich. Ich najstarszy syn – **Władysław** – objął w **1471 r. tron czeski** po śmierci tamtejszego króla Jerzego z Podiebradów. Z kolei w **1490 r.** do polskiego króla z propozycją przyjęcia korony zwrócili się Węgrzy. Kazimierz Jagiellończyk wyznaczył na tron węgierski swojego kolejnego syna – Jana Olbrachta, ale przeciwko niemu wystąpił rodzony brat, król czeski Władysław Jagiellończyk, który sam zdecydował się objąć tron węgierski. W krótkiej wojnie zwycięstwo odniósł Władysław, a Jan Olbracht musiał oczekiwać na spadek po ojcu w postaci korony Polski. W ten sposób Jagiellonowie stali się jedną z najpotężniejszych dynastii w Europie. Jednakże nie oznaczało to ścisłego sojuszu, gdyż pomiędzy Królestwem Polskim i Węgrami rządzonymi przez Jagiellonów trwała np. rywalizacja o wpływy w Mołdawii i na Wołoszczyźnie.

ĆWICZENIA

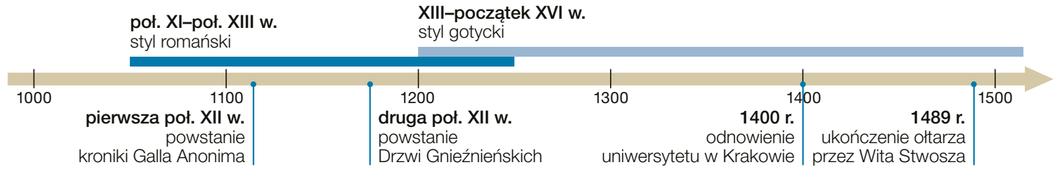
1. Przedstaw okoliczności, które doprowadziły do objęcia panowania na Litwie i w Polsce przez Kazimierza Jagiellończyka.
2. Wyjaśnij, dlaczego doszło do wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim.
3. Wytłumacz, w jaki sposób wojna trzynastoletnia zmieniła położenie szlachty w Królestwie Polskim i jak wpłynęła na jego gospodarkę.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Biskup, *Wojna trzynastoletnia*, Warszawa 1990.
B. Nowaczyk, *Chojnice 1454. Świecino 1462*, Warszawa 2012.

7 KULTURA POLSKI ŚREDNIOWIECZNEJ

Decyzja Mieszka I o przyjęciu chrześcijaństwa w obrządku łacińskim sprawiła, że ziemie polskie znalazły się w sferze wpływów kultury Europy Zachodniej. Długo pozostawały jednak na uboczu, a nowe idee, rozwiązania i wzory docierały nad Wisłę z opóźnieniem. Pod koniec średniowiecza udało się jednak w znacznym stopniu nadrobić zaległości cywilizacyjne. Czym charakteryzowała się zatem kultura Polski w początkach i u schyłku epoki? Jakie dzieła średniowiecznych twórców dotrwały do naszych czasów?

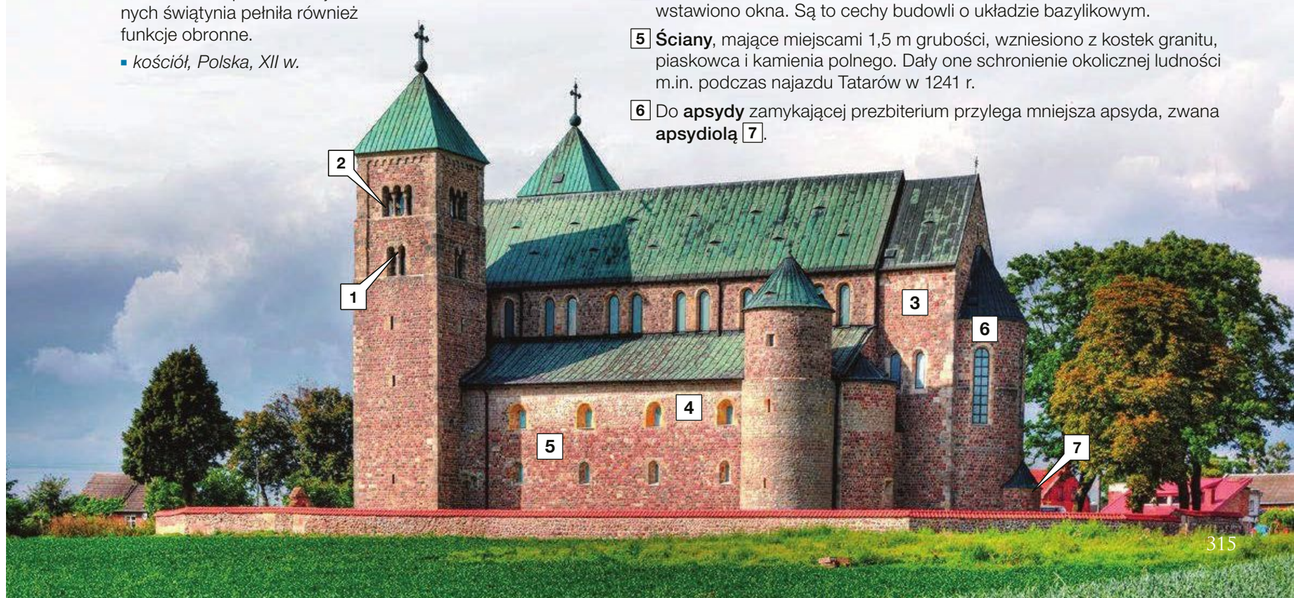

SZTUKA ROMAŃSKA W POLSCE

Przyjęcie chrześcijaństwa oznaczało dla Polski gwałtowny przełom kulturowy. Te przemiany stały się widoczne także w budownictwie. Wraz z nową religią na ziemiach polskich pojawiły się bowiem pierwsze budowle z kamienia. Książęce **palatia** i kaplice wznoszono w najważniejszych grodach, z kolei w ośrodkach wyznaczonych na siedziby biskupie (Gniezno, Poznań) stawiano większe świątynie. Te kosztowne i pracochłonne obiekty zostały w dużym stopniu zniszczone podczas najazdu Brzetysława i powstania ludowego (zob. s. 202). Dziś ich pierwotny wygląd odtwarza się głównie na podstawie zachowanych fundamentów.

Od połowy XI w., a więc od czasów panowania Kazimierza Odnowiciela, aż do XIII w. świątynie wznoszono już w **stylu romańskim**. Te niezbyt liczne obiekty, najczęściej spotykane na Śląsku, były znacznie mniejsze i skromniejsze niż francuskie czy włoskie. Ważniejsze

Kolegiata w Tumie pod Łęczycą została wzniesiona w XII w. w stylu romańskim. Oprócz funkcji sakralnych świątynia pełniła również funkcje obronne.
▪ *kościół, Polska, XII w.*

spośród nich – takie jak **katedry w Poznaniu i na Wawelu** – wielokrotnie później przebudowywano, co sprawia, że obecnie trudno jest zidentyfikować ich pierwotne elementy. Rozpoznawalne z zewnątrz cechy romańskiej bazyliki zachowały m.in.:

- **kościół św. Andrzeja w Krakowie** ze schyłku XI w.,
- **rotunda św. Mikołaja w Cieszynie** z XII w.,
- **kolegiata w Tumie** pod Łęczycą z połowy XII w.,
- pochodzące z XIII w., **kościoły cystersów w Wąchocku i Sulejowie** z XIII w.

W architekturze romańskiej ważną rolę odgrywała dekoracja rzeźbiarska. Romańskie portale, kolumny czy płaskorzeźby nierzadko przetrwały do naszych czasów w lepszym stanie niż budowle, które były nimi pierwotnie ozdobione. Przykładowo w kościele św. Trójcy w **Strzelnie** zachowały się romańskie kolumny (więcej o nich w ramce poniżej). Równie wyjątkowa jest zachowana w podziemiach kolegiaty w **Wiślicy** XII-wieczna romańska dekoracja dawnej posadzki kościoła, tzw. **płyta orantów** (więcej o niej na s. 319). Najdoskonalszym dziełem romańskiej płaskorzeźby, które można dziś podziwiać na ziemiach polskich, pozostają jednak oczywiście **Drzwi Gnieźnieńskie** (więcej o nich na s. 198–199).

SZTUKA GOTYCKA NA ZIEMIACH POLSKICH

W XIII w. na ziemiach polskich zaczęto stawiać pierwsze budowle o cechach gotyckich. Styl ten jednak upowszechnił się dopiero w następnym stuleciu, kiedy doszło do znacznego ożywienia budownictwa dzięki poprawie sytuacji gospodarczej. W stylu gotyckim wznoszono nie tylko liczne zamki, ale przede wszystkim kościoły, ratusze i kamienice budowane w miastach. Podobnie bowiem jak w Europie Zachodniej, gotyk był w Polsce w dużej mierze sztuką miejską.

Zabytki architektury gotyckiej odnaleźć można dziś niemal w każdym ośrodku miejskim założonym w średniowieczu. Szczególnie imponujące są obiekty wznoszone w największych miastach:

- Krakowie (kościół Mariacki – więcej o nim na infografice na następnej stronie, wieża ratuszowa, Barbakan – jego zdjęcie na s. 323),
- Wrocławiu (ratusz, katedra św. Jana),
- Gdańsku (kościół Mariacki),
- Toruniu (Ratusz Staromiejski),
- Fromborku (Bazylika Archikatedralna),
- Poznaniu (bazylika świętych Piotra i Pawła).

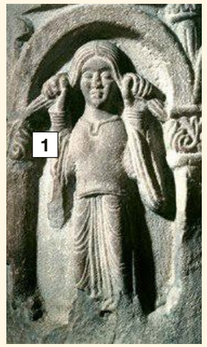
ZABYTKI ROMAŃSKIE W POLSCE

Zabytki sztuki romańskiej na ziemiach polskich są stosunkowo nieliczne, jednak niektóre z nich, jak rzeźbione kolumny ze Strzelna, są unikatowe w skali europejskiej.

Kielich królewski z Trzemeszna powstał ok. 1080 r. Został wykonany ze srebra i złota. Na czaszy [1] oraz stopie [2] naczynia przedstawiono łącznie 12 scen ze Starego Testamentu, m.in. walkę Dawida z Goliatem i przekazanie władzy królewskiej Salomonowi.

- *naczynie liturgiczne, Polska, ok. 1080 r.*

Kolumny romańskie z kościoła w Strzelnie zostały wyrzeźbione pod koniec XII lub na początku XIII w. Dwie z nich pokazują po 18 postaci uosabiających cnoty, które powinien naśladować człowiek, oraz przywary, których należy się wystrzegać. Przywary na kolumnie na zdjęciu są reprezentowane przez gniew jako postać rwącą włosy z głowy [1] i popędliwość jako mężczyznę z mieczem w dłoni [2].

- *kolumna, XII/XIII w., Strzelno*

? Jakie wrażenie na wiernych miały wywołać dekoracje kolumn w kościele w Strzelnie?

INFOGRAFIKA

KOŚCIÓŁ MARIACKI W KRAKOWIE

Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Krakowie, zwany także Mariackim, został zbudowany w stylu gotyckim. Swój obecny kształt zawdzięcza przebudowie przeprowadzonej w XV w. Zmieniono wówczas układ korpusu kościoła z halowego, w którym wszystkie nawy były równej wysokości, na bazylikowy, gdzie nawa główna była wyraźnie wyższa od pozostałych. Nakryto go również sklepieniem krzyżowo-żebrowym.

Ołtarz główny kościoła Mariackiego w Krakowie jest dziełem przybyłego z Norymbergi rzeźbiarza Wita Stwosza. Tryptyk został wyrzeźbiony w drewnie w latach 1477–1489. Należy do najcenniejszych dzieł sztuki gotyckiej, jakie powstały na ziemiach polskich.

Kolejne przebudowy kościoła Mariackiego

Kościół romański
XIII w.

Kościół gotycki, halowy
ok. 1320 r.

Kościół gotycki, bazylika
koniec XIV w.

Na podstawie: *Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, pod red. naukową E. Firlet, cz. 2, Kraków 2010.

? W jaki sposób zmieniała się konstrukcja kościoła Mariackiego?

1 **Gotycki hełm** wieńczący wieżę wyższą składa się z długiej iglicy otoczonej ośmioma niższymi wieżyczkami.

2 **Dwie wieże** kościoła są różnych wysokości: wyższa ma 82 m, niższa – 69 m. Wyższą z nich w pierwszej połowie XV w. przystosowano do pełnienia funkcji strażnicy miejskiej. Obecnie z wieży tej grany jest hejnał mariacki.

3 **Strzeliste okno** umieszczone nad głównym wejściem wpuszczało dużo światła do głównej nawy świątyni.

4 **Nawy boczne** są przykryte oddzielnymi dachami.

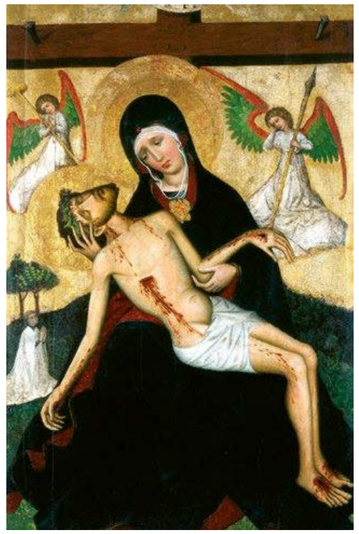
Prowadzenie masowej akcji budowlanej nie byłoby możliwe, gdyby w Polsce – tak jak na Zachodzie – budowle gotyckie wznoszono z kamienia. Ze względu na niedostępność tego surowca w zamian posługiwano się tutaj cegłą, a z kamienia wykonywano tylko ozdobne detale. Ta techniczna zmiana wyraźnie wpłynęła także na sposób konstruowania budowli, w których rzadziej pojawiają się łuki przyporowe.

Nastąpił również dynamiczny rozwój innych sztuk plastycznych, m.in. rzeźbiarstwa. Najwybitniejszym dziełem rzeźby gotyckiej na ziemiach polskich jest **ołtarz mariacki Wita Stwosza** (jego zdjęcie znajdziesz na poprzedniej stronie), wykonany na zamówienie krakowskiego patrycjatu. Koszt tego dzieła przekraczał wartość kilku miejskich kamienic. Sam ołtarz ma formę tryptyku, w którego środkowej części przedstawiono dwie sceny: Zaśnięcia Marii Panny oraz jej Wniebowzięcia. Dzieło Stwosza oddziałuje na widzów i wiernych nie tylko wielkością i bogactwem formy, lecz także dzięki doskonale oddanym emocjom i uczuciom realistycznie ukazanych postaci. Realizm cechuje również gotyckie pomniki nagrobne polskich władców, które znajdują się w katedrze wawelskiej. Za najdoskonalsze z nich uznaje się nagrobki Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka.

POCZĄTKI POLSKIEGO DZIEJOPISARSTWA

Roczne daty najwcześniejszych wydarzeń z historii Polski znamy dzisiaj dzięki zapiskom, które sporządzano w księgach liturgicznych. Informacje te kopiowano później do **roczników**, czyli zestawień, w których obok kolejnych dat rocznych zamieszczano krótkie notatki o najważniejszych wydarzeniach. W XII w. spisywać zaczęto także **kroniki**, czyli rozwinięte formy narracyjne opowiadające o rzeczywistej i mitycznej przeszłości kraju i panującego rodu.

Początek polskiego dziejopisarstwa stanowi kronika anonimowego autora, który przybył na początku XII w. na dwór Bolesława Krzywoustego z zachodu lub południa Europy. Dawniej panowało przekonanie, że pochodził on z Francji, dlatego nazywano go **Gallem Anonimem**. Jego napisana rytmiczną łacińską prozą *Kronika polska* to pochwała księcia oraz jego przodków, zwłaszcza Bolesława Chrobrego (więcej o tym dziele w Warto wiedzieć na s. 207). U schyłku XII w. powstała ***Kronika Polski* mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem**, stanowiąca świadectwo uczoności autora i jego znajomości historiografii rzymskiej. Biskup Kadłubek stworzył ją na zamówienie Kazimierza Sprawiedliwego, co wyraźnie wpłynęło na sposób ukazania tego władcy.

Pieta z Tubądzina, namalowana na desce, przedstawia Maryję z ciałem Jezusa. Motyw ten w późnym średniowieczu upowszechnił się w całej Europie. Artyści wykorzystywali go w rzeźbie i malarstwie.

▪ *obraz, Polska, XV w.*

GOTYCKIE BUDOWNICTWO ŚWIECKIE

Gotycka architektura świecka reprezentowana jest przede wszystkim przez: zamki, fortyfikacje miejskie (baszty, mury, barbakany), ratusze i kamienice. Ich bogactwo lub wyjątkowa forma miały zapewnić prestiż fundatorom, czyli władcom, możnym lub patrycjuszom. Na ziemiach polskich do wznoszenia tego typu budowli była najczęściej używana cegła.

Ratusz Staromiejski w Toruniu pochodzi ze schyłku XIV w. Monumentalna budowla była nie tylko siedzibą miejskich władz, lecz także miejscem prowadzenia handlu. Znajdowała się tu też miejska waga.

▪ *fotografia współczesna, Toruń*

? Jakie znasz inne świeckie budowle w stylu gotyckim wzniesione na ziemiach polskich?

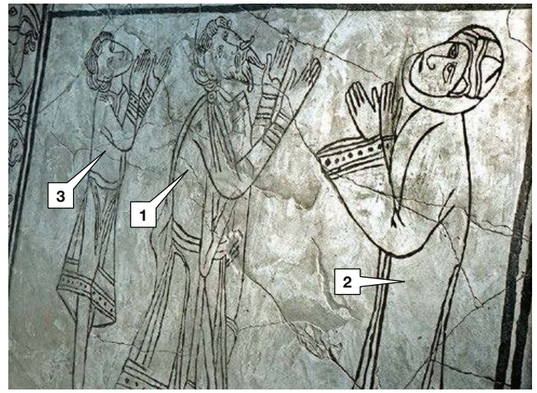
Najwybitniejszym osiągnięciem dziejopisarstwa polskiego w średniowieczu są jednak niewątpliwie ***Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza**, kanonika krakowskiego, długoletniego sekretarza biskupa Zbigniewa Oleśnickiego i wychowawcy synów Kazimierza Jagiellończyka. Z inicjatywy biskupa to właśnie Długosz podjął się stworzenia kroniki dziejów narodowych od mitycznych początków do czasów sobie współczesnych. Zostały one spisane w 12 księgach. W przeciwieństwie do wcześniejszych kronikarzy Długosz dał się poznać jako sumienny badacz, który skrzętnie gromadził źródła, a następnie wnikliwie je analizował i interpretował. Swoje dzieło wielokrotnie poprawiał, tak aby było zgodne z kolejnymi informacjami, do których udało mu się dotrzeć. Jednocześnie nie pozostawał całkiem bezstronny – łatwo można zauważyć, że nie darzył sympatią Władysława Jagiełły i jego potomków, wychwalał natomiast dokonania biskupa Oleśnickiego.

Wszystkie wymienione tutaj dzieła zostały napisane po łacinie. Język ten był również wykorzystywany do sporządzania dokumentów oraz korespondencji i ksiąg sądowych. W niektórych miastach oficjalną dokumentację prowadzono z kolei po niemiecku, język polski zaś – używany przecież przez znaczną część mieszkańców Królestwa Polskiego na co dzień – jeszcze długo nie znajdował takiego zastosowania. Posługiwano się nim jedynie w kaznodziejstwie, gdyż kazania musiały być wygłaszane w języku zrozumiałym dla odbiorców, oraz w popularnej literaturze religijnej i ludowej. Tymczasem w większości krajów Europy od połowy XIV w. języki narodowe zyskiwały coraz szersze zastosowanie także w sferze publicznej.

CIEKAWOSTKA

Polski alfabet

Posługiwanie się językiem polskim w piśmie było utrudnione ze względu na brak odpowiednich liter dla niektórych dźwięków występujących w tej mowie. Próbę rozwiązania tego problemu podjął Jakub Parkoszowic z Żurawicy, absolwent, wykładowca i trzykrotny rektor Akademii Krakowskiej (zm. w 1452 r.). W swoim spisanym ok. 1440 r. traktacie (który zachował się w niezatytułowanych odpisach) postulował on zróżnicowanie kształtu dla liter oddających spółgłoski twarde i miękkie, a także podwajanie długich samogłosek. Niektóre głoski miały być zapisywane za pomocą dwóch, a nawet trzech liter. Propozycje Jakuba Parkoszowica okazały się jednak zbyt skomplikowane i nie zostały wykorzystane w praktyce.

Tablica orantów odkryta w kolegiacie w Wiślicy to jedno z najstarszych zachowanych przedstawień władców Polski. Zostali na niej ukazani najprawdopodobniej Kazimierz Sprawiedliwy [1] wraz z żoną [2] i synem [3]. Płyta znajdowała się na posadzce nieistniejącego już kościoła romańskiego, co potwierdza napis: *Ci chcą być podeptani, aby mogli być wzniesieni do gwiazd...*

▪ *płaskorzeźba, Wiślica, ok. 1170 r.*

POSTAĆ HISTORYCZNA

JAN DŁUGOSZ

1415–1480

Wywodził się ze średniozamożnej szlachty. Jego ojciec za zasługi podczas bitwy pod Grunwaldem otrzymał starostwo brzeźnickie w ziemi sieradzkiej. Młody Jan przez trzy lata studiował na Akademii Krakowskiej, a następnie trafił na dwór biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. W 1436 r. został kanonikiem krakowskim. Po śmierci biskupa w 1455 r. znalazł się na dworze króla Kazimierza Jagiellończyka, który w 1467 r. powierzył mu wychowanie swoich synów. Oprócz tego uczestniczył w wielu zagranicznych poselstwach, a podczas wojny trzynastoletniej działał na rzecz przyłączenia ziem nadbałtyckich do Polski. W 1480 r. jego kandydatura na biskupa lwowskiego została wysunięta przez Kazimierza Jagiellończyka. Długosz nie zdążył jednak objąć biskupstwa przed śmiercią. Jest uważany za ojca historiografii polskiej. Jego najsłynniejsze dzieło, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (*Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*), opisuje historię Polski od najdawniejszych czasów aż do 1480 r. Inne, zatytułowane *Banderia Prutenorum*, zawiera opisy i ilustracje chorągwi wojsk krzyżackich zdobytych pod Grunwaldem.

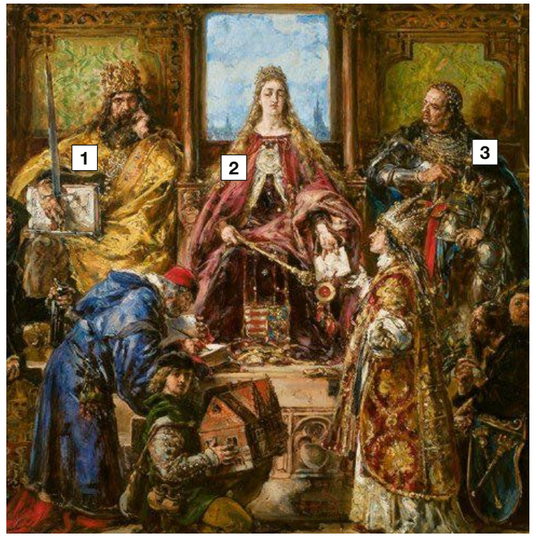
SZKOLNICTWO I AKADEMIA KRAKOWSKA

U schyłku średniowiecza wyraźne przemiany zachodziły również w szkolnictwie, które bazowało na mieszczących się przy kościołach **szkołach parafialnych** (więcej na ten temat napisano na s. 249). Prowadzona na dużą skalę w XIII i XIV w. akcja kolonizacyjna na ziemiach polskich sprawiła, że sieć parafii stała się gęstsza i objęła większość kraju. W ten sposób znacznie poprawiła się dostępność elementarnej edukacji, a więc nauki czytania, pisania, łaciny i śpiewu kościelnego. Poziom szkół parafialnych zazwyczaj był niski, ale mogli do nich uczęszczać także synowie z rodzin chłopskich, dla których szansa na zostanie księdzem była jedną z nielicznych możliwości awansu społecznego. Lepsze szkoły funkcjonowały natomiast w niektórych miastach, a więc tam, gdzie na ich utrzymanie można było przeznaczyć większe środki finansowe.

Wśród elit rosła świadomość, że sprawne funkcjonowanie państwa zależy od wykształcenia jego elit i urzędników. Stało się to bardziej zauważalne po zjednoczeniu kraju, gdy zarządzanie nim wymagało specjalistycznej wiedzy na temat praw obowiązujących w poszczególnych dzielnicach. Studenci z Polski długo jeździli po wykształcenie uniwersyteckie za granicę, zwłaszcza do Bolonii we Włoszech. Rosnące potrzeby skłoniły Kazimierza Wielkiego do założenia w **1364 r.** za zgodą papieża uniwersytetu – **Akademii Krakowskiej**. Uczelnia ta miała przede wszystkim kształcić prawników, niezbędnych w kancelarii i dyplomacji Królestwa Polskiego. Uczelnia jednak ze względów finansowych szybko podupadła i została odnowiona dopiero w **1400 r.**, dzięki kosztownościom zapisanym jej przez królową Jadwigę i przychylności Władysława Jagiełły. Odtąd nauczanie prowadzono w ramach czterech wydziałów:

- sztuk wyzwolonych,
- prawa,
- medycyny
- teologii.

Ostatecznie uniwersytet w Krakowie odegrał rolę, którą wyznaczył jej Kazimierz Wielki. W latach 1400–1470 naukę podjęło tu ponad 10 tys. studentów, z których wielu działało później na rzecz Królestwa Polskiego. W późniejszym czasie wśród absolwentów uczelni znaleźli się m.in. wybitny astronom Mikołaj Kopernik czy poeta Jan Kochanowski. Byli wśród nich także przybysze spoza Królestwa i Litwy: ze Śląska, z Węgier i południowych Niemiec. Z kolei najzamożniejsi studenci z Polski chętnie kształcili się na uniwersytetach zagranicznych. Udawali się nadal do Włoch, ale częściej do ośrodków bliższych, w Lipsku i Wiedniu. Założona przez Kazimierza Wielkiego uczelnia do dziś jest jedną z najważniejszych w Polsce. Na początku XIX w., w uznaniu zasług Jadwigi i Władysława Jagiełły, została przemianowana na **Uniwersytet Jagielloński**.

Założenie Szkoły Głównej to obraz Jana Matejki. Artysta przedstawił na nim troje władców Polski szczególnie zasłużonych dla Akademii Krakowskiej. Na tronach zasiadają: twórca uczelni – Kazimierz Wielki [1], Jadwiga [2], która zapisała w testamencie swoje kosztowności na rzecz odnowienia tej wszechnicy, oraz Władysław Jagiełło [3]. Obraz ma charakter symboliczny.

▪ *obraz, Polska, 1888 r.*

WARTO WIEDZIEĆ

Obrona praw pogan na soborze w Konstancji

Na soborze w Konstancji trwającym od 1414 do 1418 r. pod dyskusję poddano wiele tematów politycznych, w tym zarzut dotyczący Polski sprzymierzonej z poganami w walce z zakonem krzyżackim (więcej na ten temat na s. 307–308). Źródłem toczącego się sporu była opracowana przez dominikanina Johannesa Falkenberga broszura zachęcająca do walki przeciwko Polsce, którą autor przedstawił jako kraj sprzyjający niewiernym. Nawoływał w niej również do mordowania pogan tylko z tego powodu, że nie wyznają wiary w Chrystusa. Obrońca interesów polsko-litewskich, rektor Akademii Krakowskiej Paweł Włodkowic, wysunął wówczas słynną tezę o prawie pogan do własnych przekonań i niezależności politycznej, o ile nie działają oni na szkodę chrześcijaństwa. Zaprezentowana przez Polaka doktryna prawa ludów (łac. *ius gentim*) stanowi jedną z najwcześniejszych fundamentalnych myśli obecnie obowiązującego prawa międzynarodowego. Tymczasem broszura Falkenberga została oficjalnie potępiona przez działającą na soborze komisję wiary, a jej autora osadzono w więzieniu.

? Jaką tezę dotyczącą pogan przedstawił na soborze w Konstancji Paweł Włodkowic?

Na soborze w Konstancji delegaci [1] mogli przedstawić stanowisko swoich władców lub stronnictw przed gronem najbardziej wpływowych duchownych: kardynałów [2], biskupów [3] i samego papieża [4].

▪ *ilustracja, Niemcy, XV w.*

TEKST ŹRÓDŁOWY

ZAŁOŻENIE AKADEMII KRAKOWSKIEJ

W dokumencie wydanym w 1364 r. przez Kazimierza Wielkiego przedstawiono m.in. cele, które miała wypełniać powoływana do życia akademia.

W imię Pańskie, amen. My Kazimierz, z Bożej łaski król Polski [...] *pragnąc gorąco, aby rzecz pożyteczna i wszelka pomyślność rodzaju ludzkiego wzrastała, i nie wątpiąc, że to duchowieństwu i poddanym Królestwa naszego pożytek przyniesie, postanowiliśmy w mieście naszym Krakowie wyznaczyć i urządzić miejsce, na którym by „szkoła powszechna" kwitnęła* [...]. *Niechże więc tam będzie nauk przeróżnych perłą, aby wydawała męże dojrzałością rady znakomite, ozdobą cnót świetne i w różnych umiejętnościach biegłe; niechaj otworzy się orzeźwiające źródło, a z jego pełności niech czerpią wszyscy, naukami napić się pragnący.* [...] *Wszystkim* [...] *zaręczamy niżej podpisane artykuły nienaruszone strzec i zachowywać, a w szczególności rektorom uniwersytetu, doktorom, mistrzom, scholarom, pisarzom, sprzedawcom ksiąg, bedelom* [woźnym], *oraz ich domownikom jakimkolwiek* [...] *chcemy być panem łaskawym; i tak ich wszystkich* [...] *praw, przywilejów, swobód, statutów i wszystkich innych zwyczajów, w „szkołach powszechnych" bolońskiej i padewskiej przestrzeganych i zachowywanych, bronić* [...].

Źródło: *Wiek V–XV w źródłach*, oprac. M. Sobańska-Bondaruk, S.B. Lenard, Warszawa 2003, s. 269–270.

? 1. Przedstaw, jak król uzasadniał konieczność założenia uniwersytetu.
2. Podaj, kto wchodził w skład społeczności uniwersyteckiej.

ĆWICZENIA

1. Wyjaśnij, jakie czynniki sprawiły, że zabytki sztuki romańskiej są dziś znacznie rzadsze niż zabytki sztuki gotyckiej.
2. Podaj przykłady najważniejszych zabytków architektury, rzeźby i malarstwa romańskiego i gotyckiego.
3. Wyjaśnij, dlaczego obecnie Akademia Krakowska nosi nazwę Uniwersytetu Jagiellońskiego.

DLA ZAINTERESOWANYCH

M. Otto-Michałowska, *Gotyckie malarstwo tablicowe w Polsce*, Warszawa 1982.
M. Rożek, *W cieniu katedr i zamków*, Warszawa 1988.

Podsumowanie rozdziału VII
Polska w późnym średniowieczu

1 Polska dzielnicowa

1. Po śmierci Leszka Białego w 1227 r. rozpoczęły się walki o tron krakowski między Henrykiem Brodatym a Konradem Mazowieckim.
2. Równolegle Mazowsze zmagało się z najazdami Prusów. W celu ich powstrzymania Konrad sprowadził na ziemię chełmińską zakon krzyżacki.
3. W 1241 r. Mongołowie najechali ziemie polskie, niszcząc m.in. Kraków i Wrocław. W bitwie pod Legnicą poległ Henryk Pobożny, co przekreśliło szanse na zjednoczenie państwa przez władców Śląska.
4. Osłabienie władzy centralnej prowadziło do nadawania dobrom kościelnym i prywatnym immunitetów ekonomicznych i sądowych. W efekcie warunki życia chłopów uległy zróżnicowaniu, co zachęcało do migracji.
5. Proces ten przyspieszył na skutek napływu imigrantów z Niemiec. Odtąd nowe miasta i wsie zakładano na prawie niemieckim, a więc otrzymywały one samorząd i nowy układ przestrzenny. Efektem tej kolonizacji było wyraźne ożywienie gospodarcze.

2 Odbudowa Królestwa Polskiego

1. W drugiej połowie XIII w. wyraźne stały się dążenia do ponownego zjednoczenia ziem polskich.
2. Po śmierci Leszka Czarnego w 1288 r. do walki o tron krakowski przystąpili trzej Piastowie: Władysław Łokietek, Henryk Prawy i Przemysł II, a także król czeski Wacław II. Władzę nad Małopolską objął Wacław, ale na króla Polski koronował się Przemysł (1295 r.).
3. Śmierć Przemysła II w 1296 r. wywołała walki o jego dziedzictwo. Władzę nad Wielkopolską uzyskał ostatecznie Wacław II, co pozwoliło mu koronować się na króla Polski w 1300 r.
4. Rządy Wacława II spowodowały jednak wkrótce bunt poddanych, co po jego śmierci w 1305 r. pozwoliło przejąć władzę Łokietkowi.
5. Łokietek utracił panowanie nad Pomorzem (1308 r.), złamał bunt największych miast (1312 r.), opanował Wielkopolskę (1314 r.), a w 1320 r. koronował się na króla. Dalsze lata jego panowania wypełniły niepowodzenia w walkach z Krzyżakami, wspieranymi przez króla czeskiego. Zmarł w 1333 r.

3 Polska za Kazimierza Wielkiego

1. Długie panowanie Kazimierza Wielkiego (1333–1370) doprowadziło do wygaszenia konfliktów z sąsiadami i znacznego rozwoju gospodarczego kraju.
2. Na zjeździe w Wyszehradzie (1335 r.) Kazimierz wykupił prawa do polskiej korony od władców Czech, czym rozerwał ich sojusz z Krzyżakami. Spory z zakonem oddał pod arbitraż sąsiednich władców i sąd papieski (1339 r.), a ostatecznie zakończył je zawarciem pokoju wieczystego w Kaliszu w 1343 r.
3. W latach 1340–1349 podbił Ruś Czerwoną, co pozwoliło przejąć korzyści z prowadzonego tu – m.in. za pośrednictwem Lwowa – handlu czarnomorskiego.
4. Kazimierz troszczył się o rozwój kraju. Ustanawiał lokacje miast, finansował budowę ich murów i zamków obronnych, przeprowadził reformę monety i prawa. Utrzymał urząd starostów jako terytorialnych przedstawicieli władzy króla, uporządkował urzędy centralne.
5. W 1364 r. Kazimierz Wielki założył pierwszą w Polsce wyższą uczelnię – Akademię Krakowską.

4 Od Andegawenów do Jagiellonów

1. Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 r. na mocy układów tron polski objął jego siostrzeniec, król Węgier, Ludwik Węgierski (Andegaweński).
2. Aby zapewnić polski tron swojej córce, Ludwik Węgierski wydał w 1374 r. przywilej w Koszycach, który znacznie ograniczył obciążenia podatkowe szlachty.
3. Po śmierci Ludwika na króla Polski koronowano w 1384 r. jego córkę – Jadwigę.
4. W 1385 r. w Krewie zawarto układ, który poprzez małżeństwo Jadwigi z wielkim księciem litewskim – Jagiełłą – wprowadził unię personalną Polski i Litwy. Warunkiem porozumienia było przyjęcie chrztu przez Jagiełłę i chrystianizacja Litwy.
5. Bezpotomna śmierć Jadwigi po 15 latach od jej koronacji sprawiła, że tron polski stał się w praktyce elekcyjny. Aby zapewnić go swoim synom, Władysław Jagiełło wydał przywilej w Jedlni, który zapewniał nietykalność osobistą i majątkową szlachcie (1430 r.).

5 Wielka wojna z zakonem krzyżackim

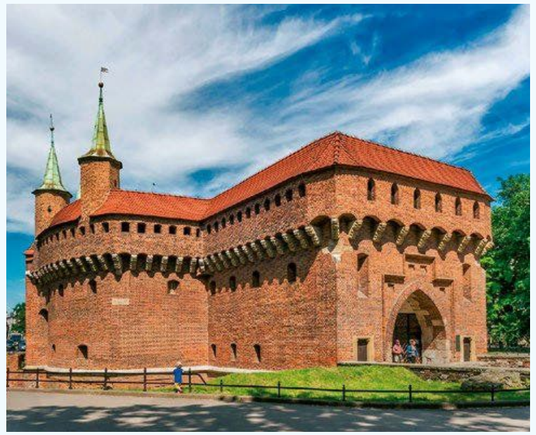
1. Unia polsko-litewska stanowiła zagrożenie dla zakonu krzyżackiego, a chrzest Litwy podważał sens jego dalszej działalności.
2. Relacje polsko-krzyżackie były jednak w początkach XV w. dość dobre, natomiast napięcia pojawiły się na Litwie. W 1409 r. na Żmudzi wybuchło antykrzyżackie powstanie.
3. W 1409 r. Krzyżacy wypowiedzieli Polsce wojnę i uderzyli na ziemię dobrzyńską.
4. 15 lipca 1410 r. pod Grunwaldem doszło do walnej bitwy, w której siły polsko-litewsko-ruskie całkowicie rozbiły armię krzyżacką. W walce zginął wielki mistrz Ulrich von Jungingen. Po bitwie wojska polsko-litewskie nieskutecznie oblegały Malbork.
5. Pomimo klęski Krzyżaków zawarty w 1411 r. w Toruniu pokój nakładał na zakon dość umiarkowane warunki. Krzyżacy utracili ziemię dobrzyńską i Żmudź, musieli również wykupić swoich jeńców, co zrujnowało skarbiec ich państwa.
6. Dalsze militarne (1414, 1435) i pokojowe (1414–1418) próby rozwiązania konfliktu nie przyniosły większych zmian.

6 Kazimierz Jagiellończyk i wojna trzynastoletnia

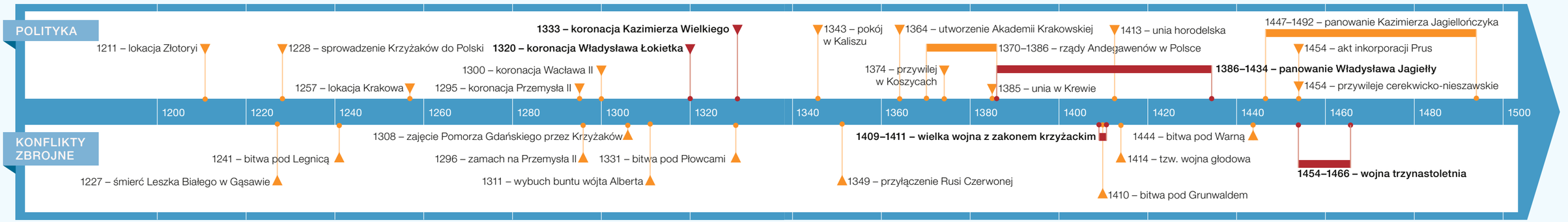
1. Po śmierci Władysława Jagiełły królem Polski został Władysław Jagiellończyk, który poległ w bitwie pod Warną w 1444 r. W 1447 r. koronowano zatem jego brata – Kazimierza Jagiellończyka, który panował do 1492 r.
2. Problemy ekonomiczne państwa krzyżackiego były przyczyną napięć pomiędzy zarządzającymi nim rycerzami zakonnymi i jego mieszkańcami (szlachtą i mieszczanami). W 1440 r. powstał Związek Pruski zrzeszający ich reprezentantów.
3. W 1454 r. w Prusach wybuchł bunt, a ich mieszkańcy oddali się w opiekę polskiego króla. Podjęte walki szybko wykazały nieskuteczność pospolitego ruszenia, dlatego później korzystano głównie z sił zaciężnych. Koszty ich działań pokrywały pruskie miasta.
4. Zawarty w 1466 r. II pokój toruński wprowadził podział ziem państwa krzyżackiego na Prusy Królewskie, włączone bezpośrednio do Polski, i Prusy Zakonne, które stały się lennem królów Polski. W efekcie w granicach Królestwa Polskiego znalazł się cały szlak wiślany.

7 Kultura Polski średniowiecznej

1. Do schyłku XIV w. Polska pozostawała przede wszystkim pod wpływem kultury łacińskiej Europy, choć po unii z Litwą widoczne stały się wpływy sztuki bizantyjskiej (ruskiej).
2. Architekturę romańską na ziemiach polskich reprezentują nieliczne obiekty sakralne, natomiast budowle gotyckie zachowały się w wielu miastach (kamienice, mury i baszty, kościoły, klasztory, ratusze).
3. Najdoskonalsze dzieła rzeźby gotyckiej w Polsce to ołtarz główny w kościele Mariackim w Krakowie i nagrobek Kazimierza Jagiellończyka w katedrze na Wawelu.
4. Rozwój polskiego dziejopisarstwa w średniowieczu wieńczy monumentalne dzieło wybitnego kronikarza Jana Długosza – *Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, spisane w XV w.
5. Oparciem dla działalności artystycznej i naukowej w późnym średniowieczu stała się Akademia Krakowska, ufundowana w 1364 r., a odnowiona dzięki królowej Jadwidze i Jagielle.
6. Do końca średniowiecza językiem nauki i sztuki w Polsce pozostawała łacina.

Barbakan w Krakowie powstał pod koniec XV w. i stanowił istotny element fortyfikacyjny miasta. Jego zadaniem była obrona dostępu do głównej bramy miasta – Bramy Floriańskiej.
▪ *fotografia współczesna, Kraków*

To budzi kontrowersje

Czy sprowadzenie Krzyżaków do Polski było bezsprzecznym błędem?

Decyzja Konrada Mazowieckiego o sprowadzeniu Krzyżaków do Polski oceniana jest zwykle jednoznacznie negatywnie. To prawda, że zapraszając do swojej dzielnicy wygnanych z Węgier rycerzy, mazowiecki władca ściągnął na ziemie polskie zagrożenie ekspansją krzyżacką. Warto jednak się zastanowić, czy sąsiedztwo z państwem krzyżackim miało jakieś dobre strony.

Oczywistą korzyścią związaną wprost ze sprowadzeniem zakonu do ziemi chełmińskiej było ograniczenie pruskich najazdów na Mazowsze. Najazdy te stwarzały duże zagrożenie dla całej dzielnicy, czego wymownym świadectwem pozostaje zdobycie i spalenie przez nich ówczesnej stolicy Mazowsza – Płocka. Dopiero wyeliminowanie tego niebezpieczeństwa dawało możliwość stopniowej odbudowy gospodarczej tych ziem.

W tym procesie Krzyżacy okazali się pomocni na dwa sposoby. Przede wszystkim z ich szybko rozbudowującego się państwa płynęły gotowe wzory i rozwiązania, którymi można się było posłużyć podczas zakładania nowych wsi i miast. Siłę oddziaływania tych wzorców oddaje fakt, że większość miast i wsi na Mazowszu założono na prawie chełmińskim, a więc zgodnie z krzyżacką odmianą prawa magdeburskiego. Ponadto historycy są obecnie zgodni, że pierwsi mieszkańcy Warszawy, założonej na prawie chełmińskim na przełomie XIII i XIV w., pochodzili z krzyżackiego Torunia. Początki przyszłej stolicy Polski miały się bowiem wiązać z poszukiwaniem przez toruńskich kupców wygodnej placówki handlowej, ułatwiającej prowadzenie wymiany towarowej z Litwą i Rusią. Trudno powiedzieć, czy bez ich udziału miasto w ogóle by powstało i odniosło taki sukces.

Doniosłe znaczenie dla rozwoju Mazowsza miało także włączenie tego regionu do wielkiego handlu organizowanego wówczas przez Krzyżaków. To właśnie wtedy po raz pierwszy drewno i zboże z ziem polskich zaczęto przewozić do Europy Zachodniej – do Niderlandów i Anglii. Dla ówczesnego Mazowsza udział w tym procesie miał kapitalne znaczenie, bo zapewniał dopływ pieniądza, stymulował rozwój miast, a nade wszystko upowszechniał nowoczesne formy handlu (umowy wieloletnie, kredyt), a więc włączał peryferyjny dotąd region do gospodarki europejskiej.

Obok bezpośredniego oddziaływania państwa krzyżackiego na Mazowsze warto jeszcze odnotować, że jego obecność miała również silny wpływ na rozwój kultury rycerskiej w całym Królestwie. Organizowane przez Krzyżaków wyprawy przeciwko ludom bałtyckim szybko stały się dla europejskiego rycerstwa namiastką – wówczas już zarzuconych – wypraw krzyżowych. W efekcie przez ziemie polskie ciągnęły tysiące rycerzy, którzy pragnęli przynajmniej raz w życiu zakosztować walki za wiarę. Ten masowy ruch oddziaływał siłą rzeczy także na polskie rycerstwo, które stopniowo przejmowało bardziej rozwinięte, zachodnie wzorce walki, wyposażenia i postępowania. W jakimś stopniu właśnie dzięki tym kontaktom, gdy już doszło do finalnej bitwy pomiędzy rycerzami zakonnymi i siłami polsko-litewskimi pod Grunwaldem, okazało się niespodziewanie, że polscy rycerze nie ustępują ani wyszkoleniem, ani uzbrojeniem tym zachodnim.

PODYSKUTUJMY

1. Czy korzyści ze sprowadzenia Krzyżaków równoważą poniesione straty? Uzasadnij swoje zdanie.
2. Czy próby sprawiedliwej oceny decyzji Konrada Mazowieckiego mają sens? Uzasadnij swoją opinię.

Ćwiczenia podsumowujące

1. Porównaj polityczne i gospodarcze skutki XIII-wiecznych najazdów Prusów i Mongołów. Oceń, które z nich stanowiły większe zagrożenie dla ziem polskich.
2. Wyjaśnij, jakie korzyści dla władców i poddanych dawała lokacja miast na prawie niemieckim.
3. Wymień problemy, które musiał rozwiązać Władysław Łokietek, i oceń, na ile mu się to udało.
4. Wyjaśnij, dlaczego Kazimierz Wielki zdecydował się wygasić spór z zakonem krzyżackim.
5. Podaj przyczyny i skutki zawarcia unii Polski z Litwą.
6. Wyjaśnij, jakie znaczenie gospodarcze miały postanowienia I i II pokoju toruńskiego dla państw, które je zawarły.

Tablice chronologiczne

Data	Świat
ok. 4,2 mln lat p.n.e.	pojawienie się pierwszych człowiekowatych w Afryce
ok. 500 tys. lat p.n.e.	pojawienie się praludzi na ziemiach polskich (Śląsk)
ok. 300 tys. lat p.n.e.	najstarsze ślady *Homo sapiens*
ok. 15 tys. lat p.n.e.	udomowienie psa
ok. 9000 r. p.n.e.	początek uprawy zbóż
ok. 7400 r. p.n.e.	założenie osady neolitycznej w Çatal Hüyük
ok. 4500 r. p.n.e.	początek wytopu miedzi
ok. 3000 r. p.n.e.	zjednoczenie Dolnego i Górnego Egiptu
ok. 2675–2170 p.n.e.	okres Starego Państwa w Egipcie
ok. 2560 r. p.n.e.	budowa piramidy Cheopsa
ok. 2500 r. p.n.e.	początek rozwoju cywilizacji w dolinie Indusu
ok. 2330–2280 p.n.e.	imperium Sargona Wielkiego
ok. 2000–1760 p.n.e.	okres Średniego Państwa w Egipcie
ok. 2000 r. p.n.e.	początki cywilizacji minojskiej
ok. 1792–1750 r. p.n.e.	panowanie Hammurabiego w Babilonii, powstanie Kodeksu Hammurabiego
ok. 1600 r. p.n.e.	utworzenie państwa chińskiego
ok. 1580 r. p.n.e.	początki kultury mykeńskiej w Grecji
ok. 1500 r. p.n.e.	najazd Ariów na dolinę Indusu
ok. 1350 r. p.n.e.	reforma religijna Echnatona
ok. 1280–1213 p.n.e.	panowanie Ramzesa II w Egipcie
ok. 1200 r. p.n.e.	upadek kultury mykeńskiej w Grecji
ok. 1050 r. p.n.e.	opracowanie alfabetu fenickiego
ok. 1000–960 r. p.n.e.	panowanie Dawida, króla Izraela
ok. 960 r. p.n.e.	budowa Pierwszej Świątyni Jerozolimskiej
ok. 850 r. p.n.e.	założenie Sparty
814 r. p.n.e.	założenie Kartaginy
ok. 750 r. p.n.e.	powstanie *Iliady* Homera
ok. 750–550 p.n.e.	wielka kolonizacja grecka
776 r. p.n.e.	pierwsze igrzyska olimpijskie w Grecji
753 r. p.n.e.	legendarna data założenia Rzymu
738/737 r. p.n.e.	założenie osady w Biskupinie
621 r. p.n.e.	spisanie praw przez Drakona w Atenach
ok. 620 r. p.n.e.	wykształcenie się stylów jońskiego i doryckiego
612 r. p.n.e.	upadek państwa asyryjskiego
605 r. p.n.e.	początek panowania Nabuchodonozora II w Babilonii
ok. 600 r. p.n.e.	wyprawa Fenicjan dookoła Afryki
ok. 600–562 r. p.n.e.	szczyt potęgi państwa babilońskiego za rządów Nabuchodonozora
594 r. p.n.e.	reformy Solona w Atenach
586-538 p.n.e.	niewola babilońska Izraelitów
ok. 550 r. p.n.e.	opuszczenie osady w Biskupinie przez mieszkańców

Data	Świat
539 r. p.n.e.	podbój Babilonu przez władcę Persji – Cyrusa II
ok. 525 r. p.n.e.	narodziny buddyzmu
ok. 520 r. p.n.e.	budowa Drugiej Świątyni Jerozolimskiej
510 r. p.n.e.	obalenie tyranii w Atenach
509 r. p.n.e.	obalenie ostatniego króla Rzymu – początek republiki
508 r. p.n.e.	reformy Klejstenesa – początek demokracji ateńskiej
499–493 r. p.n.e.	powstanie Greków w Azji Mniejszej
490 r. p.n.e.	bitwa pod Maratonem – zwycięstwo Greków nad Persami
480 r. p.n.e.	atak Kserksesa na Grecję, bitwy pod Termopilami i pod Salaminą
479 r. p.n.e.	bitwa pod Platejami – zwycięstwo Greków nad Persami
478 r. p.n.e.	powstanie Związku Morskiego
ok. 450 r. p.n.e.	Herodot tworzy *Dzieje*
449 r. p.n.e.	ogłoszenie Prawa XII tablic w Rzymie; zakończenie wojen perskich
431–404 p.n.e.	wojna peloponeska
399 r. p.n.e.	śmierć Sokratesa
396 r. p.n.e.	początek ekspansji Rzymu w Italii
ok. 387 r. p.n.e.	założenie Akademii Platońskiej
371 r. p.n.e.	klęska Spartan w bitwie stoczonej z Tebańczykami pod Leuktrami
338 r. p.n.e.	bitwa pod Cheroneą, zwycięstwo Filipa II nad Grekami
336 r. p.n.e.	początek panowania Aleksandra Wielkiego
334–331 r. p.n.e.	podbój Persji przez Aleksandra Wielkiego
332 r. p.n.e.	podbój Egiptu przez Aleksandra Wielkiego
331 r. p.n.e.	zwycięstwo Macedończyków nad Persami pod Gaugamelą
323 r. p.n.e.	śmierć Aleksandra Wielkiego, początek epoki hellenistycznej
273–232 p.n.e.	panowanie Aśoki w Indiach
264 r. p.n.e.	zakończenie podboju Italii przez Rzym
264–241 r. p.n.e.	I wojna punicka
ok. 260 r. p.n.e.	początek budowy Wielkiego Muru w Chinach
ok. 250 r. p.n.e.	ogłoszenie teorii heliocentrycznej przez Arystarcha z Samos
221 r. p.n.e.	początek rządów Pierwszego Cesarza w Chinach
218–201 r. p.n.e.	II wojna punicka
149–146 r. p.n.e.	III wojna punicka
73–71 r. p.n.e.	powstanie niewolników pod wodzą Spartakusa
49 r. p.n.e.	początek wojny Cezara z Pompejuszem
44 r. p.n.e.	zamordowanie Cezara
30 r. p.n.e.	śmierć Antoniusza i Kleopatry, zajęcie Egiptu przez Rzym – umowny koniec epoki hellenistycznej
27 r. p.n.e.	przyjęcie przez Oktawiana tytułu augusta, koniec republiki rzymskiej, początek cesarstwa (pryncypatu)
ok. 30 r. n.e.	nauczanie i śmierć Jezusa z Nazaretu
70 r. n.e.	zdobycie Jerozolimy przez Rzymian; zburzenie Drugiej Świątyni Jerozolimskiej
132–135 r. n.e.	powstanie Bar Kochby
167–180 r. n.e.	wojny Rzymu z Markomanami
212 r. n.e.	edykt Karakalli – nadanie rzymskiego obywatelstwa wszystkim wolnym mieszkańcom Rzymu

Data	Świat
235 r. n.e.	początek tzw. kryzysu III w. w Rzymie
250 r. n.e.	prześladowania chrześcijan za Decjusza
293 r. n.e.	zaprowadzenie systemu tetrarchii przez Dioklecjana
313 r. n.e.	wydanie Edyktu mediolańskiego o tolerancji religijnej przez Konstantyna Wielkiego
325 r. n.e.	sobór w Nicei
330 r. n.e.	ustanowienie Konstantynopola stolicą cesarstwa rzymskiego
361–363 n.e.	próba odbudowy znaczenia religii rzymskiej przez Juliana Apostatę
ok. 375 r. n.e.	początek wędrówki ludów w Europie
378 r. p.n.e.	bitwa pod Adrianopolem – klęska armii rzymskiej w starciu z Gotami
392 r. n.e.	ustanowienie chrześcijaństwa religią państwową przez Teodozjusza Wielkiego
395 r. n.e.	podział cesarstwa na część zachodnią i wschodnią przez Teodozjusza Wielkiego
410 r. n.e.	zajęcie Rzymu przez Gotów
451 r. n.e.	klęska Hunów w bitwie na Polach Kataulanijskich
455 r. n.e.	splądrowanie Rzymu przez Wandalów
ok. 460 r. n.e.	przybycie Słowian na ziemie polskie
476 r. n.e.	umowna data upadku cesarstwa zachodniorzymskiego
496 r.	chrzest Chlodwiga, króla Franków z dynastii Merowingów
527–565	panowanie Justyniana Wielkiego w Bizancjum
537 r.	ukończenie budowy kościoła Hagia Sophia w Konstantynopolu
622 r.	ucieczka Mahometa z Mekki do Medyny (hidżra)
ok. 623 r.	powstanie pierwszego państwa Słowian – tzw. państwa Samona
630 r.	zdobycie Mekki przez Mahometa
634–644	podbój Persji i Bliskiego Wschodu przez Arabów
ok. 660 r.	rozpad państwa Samona
717–718	oblężenie Konstantynopola przez Arabów
726 r.	początek ikonoklazmu w Bizancjum
732 r.	bitwa pod Poitiers – odparcie Arabów przez Franków
751 r.	przejęcie władzy w państwie Franków przez Karolingów
755 r.	utworzenie Państwa Kościelnego
768–814 r.	panowanie Karola Wielkiego w państwie Franków
800 r.	koronacja Karola Wielkiego na cesarza
814 r.	śmierć Karola Wielkiego
ok. 820 r.	początki państwa wielkomorawskiego
843 r.	traktat w Verdun – podział państwa Franków pomiędzy synów Ludwika Pobożnego
ok. 845 r.	powstanie Geografa Bawarskiego – najstarszej relacji dotyczącej słowiańskich mieszkańców ziem polskich
ok. 860 r.	początki rządów Waregów na Rusi początki najazdów Węgrów na Europę
862 r.	rozpoczęcie misji Konstantyna (Cyryla) i Metodego wśród Słowian
885 r.	śmierć Metodego
919 r.	początki rządów dynastii Ludolfingów w Niemczech
ok. 930 r.	początki podbojów Piastów w Wielkopolsce

Data	Świat	Polska
955 r.	bitwa nad rzeką Lech – zwycięstwo Ottona I nad Węgrami	
ok. 960 r.		objęcie władzy nad państwem Polan przez Mieszka I
962 r.	koronacja cesarska Ottona I	
966 r.		chrzest Mieszka I (chrzest Polski)
967 r.		zwycięstwo Mieszka I nad Wieletami
972 r.		zwycięstwo Mieszka I w bitwie pod Cedynią
973 r.	śmierć Ottona I	
987 r.	królem Francji Hugo Kapet z dynastii Kapetyngów	
988 r.	chrzest Rusi Kijowskiej w obrządku wschodnim	
ok. 990 r.		powstanie dokumentu *Dagome iudex*
992 r.		śmierć Mieszka I; początek panowania Bolesława Chrobrego
997 r.		śmierć biskupa Wojciecha podczas misji w Prusach
1000 r.	wynalezienie stali damasceńskiej	zjazd gnieźnieński; utworzenie arcybiskupstwa w Gnieźnie
1002 r.	śmierć Ottona III	
1003 r.		zajęcie Czech, Moraw i Słowacji przez Bolesława Chrobrego
1004–1018		wojny polsko-niemieckie
1014 r.	pokonanie Bułgarów przez cesarza bizantyjskiego Bazylego II	
1018 r.		pokój w Budziszynie; wyprawa Bolesława Chrobrego na Kijów; przyłączenie Grodów Czerwieńskich do Polski
1025 r.		koronacja Bolesława Chrobrego i jego śmierć, koronacja Mieszka II
1028 r.		najazd Mieszka II na wschodnie marchie cesarstwa
1031 r.		najazd niemiecko-czesko-ruski na Polskę, ucieczka Mieszka II z kraju
1031–1032		rządy Bezpryma
1034 r.		powstanie ludowe na ziemiach polskich i powrót do wierzeń pogańskich
1038 r.		najazd księcia czeskiego Brzetysława na Polskę
1040 r.		początek odbudowy kraju przez Kazimierza Odnowiciela
1054 r.	wielka schizma wschodnia	
1058 r.		śmierć Kazimierza Odnowiciela i początek rządów Bolesława Śmiałego
1059 r.	wprowadzenie wyboru papieży przez konklawe	
1073 r.	początek pontyfikatu Grzegorza VII	
1075 r.	zakazanie mianowania biskupów przez świeckich – początek sporu o inwestyturę	
1076 r.		koronacja Bolesława Śmiałego
1077 r.	ukorzenie się Henryka IV przed Grzegorzem VII w Canossie	
1079 r.		bunt możnych, śmierć biskupa Stanisława; ucieczka Bolesława Śmiałego z kraju; początek rządów Władysława Hermana
1088 r.	założenie pierwszego uniwersytetu w Europie – w Bolonii	
1095 r.	synod w Clermont – wezwanie do krucjaty	

Data	Świat	Polska
1096 r.	wyruszenie wyprawy ludowej do Ziemi Świętej; początek I krucjaty	
1097 r.		konflikt Władysława Hermana z synami; podział Polski na trzy dzielnice
1098 r.	założenie zakonu cystersów	
1099 r.	zdobycie Jerozolimy i utworzenie Królestwa Jerozolimskiego	
ok. 1100 r.	powstanie *Pieśni o Rolandzie*	
1102 r.		śmierć Władysława Hermana
1106 r.		wygnanie Zbigniewa przez Bolesława Krzywoustego
1109 r.		wyprawa króla niemieckiego Henryka V na Polskę, obrona Głogowa
1111 r.		uwięzienie i oślepienie Zbigniewa
ok. 1116 r.		ogłoszenie statutu sukcesyjnego przez Bolesława Krzywoustego
1118 r.	założenie zakonu templariuszy	
1119 r.	nadanie przez papieża reguły zakonowi cystersów	
1122 r.	konkordat w Wormacji – koniec sporu o inwestyturę	
1123 r.		zakończenie podboju Pomorza przez Bolesława Krzywoustego
1135 r.		zjazd w Merseburgu złożenie hołdu lennego cesarzowi przez Bolesława Krzywoustego z tytułu władania Pomorzem
1138 r.		śmierć Bolesława Krzywoustego – początek rozbicia dzielnicowego Polski
1146 r.		porwanie i oślepienie Piotra Włostowica; wygnanie Władysława Wygnańca przez pozostałych książąt; początek senioratu Bolesława Kędzierzawego
1147 r.	początek II krucjaty	
1150 r.	założenie zakonu joannitów	
1157 r.		nieudana wyprawa cesarska na Polskę w obronie prawa Władysława Wygnańca; przywrócenie panowania na Śląsku synom Władysława Wygnańca
1177 r.		objęcie tronu krakowskiego przez Kazimierza Sprawiedliwego
1180 r.		zjazd w Łęczycy i ostateczne odrzucenie zasady senioratu
1187 r.	zdobycie Jerozolimy przez wojska muzułmańskie pod wodzą Saladyna	
1189 r.	początek III krucjaty	
1190 r.	założenie zakonu krzyżackiego	
1198–1216	pontyfikat Innocentego III	
1202–1204 r.	IV krucjata – zdobycie i złupienie Konstantynopola	
1206 r.	zjednoczenie Mongołów przez Czyngis-chana	
1209 r.	krucjata przeciwko katarom (albigensom) założenie zakonu franciszkanów	
1211 r.		założenie Złotoryi – najstarsza znana lokacja miasta na prawie niemieckim na ziemiach polskich
1212 r.	wyprawa dziecięca do Ziemi Świętej	
1215 r.	obrady soboru laterańskiego IV – reformy Kościoła	
1216 r.	założenie zakonu dominikanów	

Data	Świat	Polska
1223 r.	bitwa nad rzeką Kałką – zwycięstwo Mongołów nad siłami ruskimi	
1227 r.	śmierć Czyngis-chana	śmierć Leszka Białego w czasie zjazdu w Gąsawie
1228 r.		sprowadzenie Krzyżaków do ziemi chełmińskiej przez Konrada Mazowieckiego
1233 r.		nadanie praw miejskich Chełmnu
1236–1240	najazd Mongołów na Ruś	
1241 r.	najazd Mongołów na Węgry	najazd Mongołów na ziemie polskie, bitwa pod Legnicą
1243 r.		pierwszy turniej rycerski na ziemiach polskich
1245–1248	misja franciszkanów do wielkiego chana	
1253 r.		kanonizacja biskupa krakowskiego Stanisława
1271 r.	kapitulacja Krak des Chevaliers przed muzułmanami	
1272 r.	pobyt Marca Polo na dworze wielkiego chana	
1274 r.	pierwsza mongolska inwazja na Japonię zakończona klęską	
1281 r.	druga mongolska inwazja na Japonię zakończona klęską	
1283 r.		zakończenie podboju Prus przez Krzyżaków
1291 r.	upadek Akki – ostatniej twierdzy krzyżowców w Ziemi Świętej	
1295 r.		koronacja księcia wielkopolskiego Przemysła II na króla Polski
1296 r.		śmierć Przemysła II w Rogoźnie
1300 r.		koronacja króla Czech Wacława II na króla Polski
1304 r.		wybuch antyczeskiego powstania w Polsce i powrót Władysława Łokietka
1305 r.		śmierć Wacława II
1306 r.		śmierć Wacława III; objęcie rządów w Małopolsce przez Władysława Łokietka
1308–1309		zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków
1309 r.	przeniesienie siedziby papieża do Awinionu	
1311 r.		bunt wójta Alberta w Krakowie
1320 r.		koronacja Władysława Łokietka
1325 r.		sojusz polsko-litewski skierowany przeciw Krzyżakom
1331 r.		najazd czesko-krzyżacki na Polskę, bitwa pod Płowcami
1333 r.		śmierć Władysława Łokietka, koronacja Kazimierza Wielkiego
1335 r.		zjazd w Wyszehradzie
1337 r.	wybuch wojny stuletniej	
1339 r.		sąd papieski w Warszawie
1343 r.		zawarcie pokoju wieczystego z zakonem krzyżackim w Kaliszu
1348–1350	główna fala epidemii dżumy – „czarnej śmierci”	
1348 r.		zawarcie pokoju w Namysłowie z Czechami
1349 r.		zakończenie podboju Rusi Czerwonej
1358 r.	wybuch chłopskiego powstania we Francji – żakerii	
1364 r.		założenie uniwersytetu w Krakowie
1370 r.		śmierć Kazimierza Wielkiego; koronacja Ludwika Węgierskiego

Data	Świat	Polska
1374 r.		wydanie przywileju w Koszycach
1377 r.	koniec niewoli awiniońskiej	
1378 r.	powrót papieża do Rzymu; początek wielkiej schizmy zachodniej	
1381 r.	powstanie Wata Tylera	
1384 r.		koronacja Jadwigi
1385 r.		zawarcie unii polsko-litewskiej w Krewie
1386 r.		koronacja Władysława Jagiełły
1389 r.	klęska Serbów w bitwie z Turkami na Kosowym Polu	
1396 r.	klęska krzyżowców w walce z Turkami pod Nikopolis	
1400 r.		odnowienie uniwersytetu w Krakowie
1409 r.		wybuch powstania antykrzyżackiego na Żmudzi, początek wojny z zakonem krzyżackim
1410 r.		bitwa pod Grunwaldem
1411 r.		zawarcie I pokoju toruńskiego
1413 r.		unia w Horodle
1414–1418	sobór w Konstancji – koniec wielkiej schizmy zachodniej	
1415 r.	spalenie na stosie Jan Husa	
1419 r.	wybuch powstania husytów w Czechach	
1429 r.	przybycie z odsieczą Orleanowi armii Joanny d'Arc	
1430 r.		wydanie przywileju *neminem captivabimus* w Jedlni
1434 r.	bitwa pod Lipanami – klęska radykalnego stronnictwa husyckiego – taborytów	śmierć Władysława Jagiełły
1434–1444		panowanie Władysława Warneńczyka
1440 r.		utworzenie Związku Pruskiego
1444 r.	bitwa pod Warną – klęska sił polsko-węgierskich w starciu z Turkami	
1447 r.		koronacja Kazimierza Jagiellończyka
1453 r.	upadek Konstantynopola	
1454 r.		bunt antykrzyżacki w Prusach; początek wojny trzynastoletniej; bitwa pod Chojnicami
ok. 1455 r.	wynalezienie druku przez Jana Gutenberga	
1462 r.		bitwa pod Świecinem
1463 r.		bitwa na Zalewie Wiślanym
1466 r.		zawarcie II pokoju toruńskiego
1471 r.	koronacja Władysława Jagiellończyka na króla Czech	
1480 r.	uniezależnienie się Rusi spod panowania tatarskiego	
1490 r.		koronacja Władysława Jagiellończyka na króla Węgier
1492 r.		śmierć Kazimierza Jagiellończyka

Indeks osobowy

A

Abraham (ok. II tysiąclecie p.n.e.) 32, 36, 142
Adelajda Burgundzka (931–999) 162
Aecjusz Flawiusz (ok. 390–454) 131
Ajschylos (ok. 525–456 p.n.e.) 76
Albert (ur. przed 1290, zm. po 1317) 287
Aldona Anna Giedyminówna (ok. 1312–1339) 289
Aleksander III Wielki (Macedoński) (356–323 p.n.e.) 36, 61, 68, 70–73, 95,
Aleksander IV (323–310 p.n.e.) 73
Aleksander Sewer (208–235 n.e.) 127
Alfons I Zdobywca (1109–1185) 231
Al-Ghazali (1058–1111) 143
Alkajos z Mityleny (ok. 620–550 p.n.e.) 76
Alkuin (ok. 732–804) 159
Amenhotep IV (Echnaton) (zm. ok. 1353 p.n.e.) 23, 25
Ammian Marcellin (ok. 330–395 n.e.) 130
Amytis (VII–VI w. p.n.e.) 42
Anna Cylejska (1381–1416) 299
Antioch I Soter (ok. 324–261 p.n.e.) 74
Antypater (ok. 400–319 p.n.e.) 70
Appiusz Klaudiusz Ślepy (IV/III w. p.n.e.) 117
Aristodemos (zm. 479 p.n.e.) 60
Aristogejton (ok. 550–514 p.n.e.) 55
Arystarch z Samos (ok. 310–230 p.n.e.) 81
Arystofanes z Aten (ok. 446–385 p.n.e) 77
Arystoteles (384–322 p.n.e.) 46, 71, 75, 76, 149, 255, 267
Arystydes (ok. 530–467 p.n.e.) 52, 70
Aszurbanipal (zm. ok. 627 p.n.e.) 20, 21
Aśoka (ok. 304–238 p.n.e.) 38
Attyla (406–453 n.e.) 131
Awicenna (980–1037) 270

B

Bacon Roger (ok. 1214–1292) 270
Baldwin I z Boulogne (ok. 1058–1118) 225
Bar Kochba (zm. 135 n.e.) 36
Barnaba św. (zm. 61 n.e.) 123
Batu-chan (1205–1256) 238, 278
Bażyński Jan (ok. 1390–1459) 310
Belizariusz (ok. 500–565) 137
Benedykt Polak (ok 1200–1251) 239
Benedykt z Aniane (747–821) 160
Benedykt z Nursji (ok. 480–547) 251, 252
Benedykt XIV (1675–1758) 121
Bernard z Clairvaux (1090–1153) 212
Bezprym (ok. 986–1032) 201, 215
Bolesław Chrobry (967–1025) 187, 188, 191–194, 196–198, 200–204, 209, 287, 307, 318
Bolesław I Srogi (ok. 904–972) 187
Bolesław I Wysoki (1127–1201) 211, 279
Bolesław II Śmiały (1042–1082) 204, 205, 215, 221, 284
Bolesław III Krzywousty (1086–1138) 205–213, 215, 276, 279, 318
Bolesław IV Kędzierzawy (ok. 1122–1173) 210, 212, 279
Bolesław V Wstydliwy (1226–1279) 279, 281, 283–285
Bolko II Mały (1310–1368) 290
Bonaparte Napoleon (1769–1821) 30
Bonifacy VIII (ok. 1235–1303) 255, 256
Bruce Thomas (1766–1841) 83
Brutus Marek Juniusz (ok. 80 p.n.e.–42 n.e.) 104
Brzetysław I (ok. 1005–1055) 202, 204, 315
Budda – Siddhartha Gautama (ok. 566–480 p.n.e.) 38
Byron George Gordon (1788–1824) 83

C

Cezar, zob. Gajusz Juliusz Cezar
Champollion Jean-François (1790–1832) 28
Chefren (zm. ok. 2546 p.n.e.) 29–31
Cheops (zm. ok. 2580 p.n.e.) 28, 30
Childeryk III (714–755) 153
Chlodwig I (ok. 466–511 n.e.) 151, 152
Cyceron → Marek Tulliusz Cyceron
Cyrus II Wielki (ok. 590–529 p.n.e.) 19, 34, 61
Czcibor (ok. 940–972) 187, 189, 215

D

Dante Alighieri (1265–1321) 271
Dariusz I Wielki (ok. 550–485 p.n.e.) 61, 64, 65
Dariusz III (381–330 p.n.e.) 70–72
Dawid (ok. 1040–970 p.n.e.) 33, 34, 166, 316
Decebal (zm. 106 n.e.) 111
Decjusz (ok. 200–251 n.e.) 125, 128, 129
Demostenes (ok. 384–322 p.n.e.) 70
Diogenes z Synopy (ok. 413–324 p.n.e.) 75
Dioklecjan (ok. 244–314 n.e.) 129, 132
Długosz Jan (1415–1480) 207, 278, 291, 300, 313, 319
Dobrawa Przemyślidka (Dąbrówka) (ok. 930–977) 187, 191
Domicjan (51–96 n.e.) 120
Dominik Guzmán (ok. 1170–1221), św. 254, 255
Drakon (VII w. p.n.e.) 51
Dżoser (zm. ok. 2700 p.n.e.) 23, 29, 30, 31

E

Edward III (1312–1377) 257
Einhard (ok. 770–840) 156
Elżbieta Łokietkówna (1305–1380) 279, 295, 297
Elżbieta Rakuszanka (1437–1505) 314
Epaminondas (ok. 420–362 p.n.e.) 68
Epikur (341–270 p.n.e.) 75, 76
Eratostenes z Kyreny (276–194 p.n.e.) 81
Eryk Zwycięski (ok. 945–995) 189
Euklides (ok. 365–270 p.n.e.) 20, 75,
Eurypides (ok. 480–406 p.n.e.) 77

F

Fidiasz (ok. 490–430 p.n.e.) 55, 78, 82,
Filip II August (1165–1223) 230, 253, 271
Filip II Macedoński (382–336 p.n.e.) 69–71
Filip III (359–317 p.n.e.) 73
Filip IV Piękny (1268–1314) 229, 255
Filippides (zm. 490 p.n.e.) 64
Franciszek II Habsburg (1768–1835) 167
Franciszek z Asyżu (1181–1226), św. 253, 254
Fryderyk I Barbarossa (1122–1190) 212, 213, 230
Fryderyk II Hohenstauf (1194–1250) 173, 230, 277
Fulcher z Chartres (1059–1127) 225

G

Gajusz Cilniusz Mecenas (70–8 p.n.e.) 119
Gajusz Grakch (ok. 152–121 p.n.e.) 102–103
Gajusz Juliusz Cezar (100–44 p.n.e.) 104–106, 112,
Gajusz Mariusz (157–86 p.n.e.) 104
Galeriusz (250–311 n.e.) 125
Gall Anonim (zm. po 1116) 185, 192, 205, 207, 216, 318
Gibbon Edward (1737–1794) 134
Giedymin (ok. 1275–1341) 288, 289
Gnejusz Pompejusz (106–48 p.n.e.) 108, 121, 123
Gotfryd de Bouillon (ok. 1060–1100) 225, 226
Grakch Gajusz zob. Gajusz Grakch
Grakch Tyberiusz zob. Tyberiusz Grakch
Grzegorz VII (ok. 1020–1085) 204, 220–224
Grzegorz IX (ok. 1165–1241) 254
Grzegorz z Tours (538–594)151
Gudea z Lagasz (2 poł. XXII w. p.n.e) 40
Guibert z Nogent (ok. 1055–1124) 246

H

Hadrian (76–138 n.e.) 36, 109, 112, 116
Hadrian II (792–872) 178
Hamilkar Barkas (ok. 280–229 p.n.e.) 99
Hammurabi (zm. ok. 1750 p.n.e.) 18, 19
Hannibal (ok. 247–182 p.n.e.) 99–101
Harmodios (ok. 530–514 p.n.e.) 52

Henryk I Brodaty (ok. 1168–1238) 276–279, 281
Henryk I Ptasznik (876–936) 162, 179
Henryk II Pobożny (ok. 1207–1241) 238, 278, 279, 283, 285
Henryk II Święty (ok. 978–1024) 165, 193, 196
Henryk III (1017–1056) 203
Henryk III Głogowski (ok. 1255–1309) 285–287
Henryk IV Prawy (Probus) (ok. 1257–1290) 279, 284, 288
Henryk IV Salicki (1050–1106) 204, 220–222
Henryk Kietlicz (ok. 1150–1219) 199
Henryk Sandomierski (ok. 1130–1166) 210, 211
Henryk V (1081–1125) 206, 207, 221
Henryk V Lancaster (1387–1422) 257
Henryk VI Hohenstauf (1165–1197) 222
Henryk von Plauen (1370–1429) 306
Heraklit z Efezu (ok. 540–480 p.n.e.) 75
Hermann von Salza (ok. 1170–1239) 277
Herod Wielki (73–4 p.n.e.) 35, 36
Herodot z Halikarnasu (ok. 484–425 p.n.e.) 6, 29, 31, 64, 68, 80
Herrada z Landsbergu (ok. 1128–1195) 221
Hezjod z Beocji (zm. VII w. p.n.e.) 48, 76
Hildergarda z Bingen (1098–1179) 221
Hippiasz (V–IV w. p.n.e.) 64
Hodon (ok. 965–993) 189
Homer (VIII w. p.n.e.) 45, 47, 48, 50, 76, 86
Honoriusz (384–423 n.e.) 121, 134
Horacy (65–8 p.n.e.) 119
Hugo Kapet (ok. 940–996) 162
Hus Jan (ok. 1370–1415) 260

I

Ibrahim ibn Jakub (ok. 913–967) 187
Igor Rurykowicz (zm. 945) 179
Imhotep (XXVII w. p.n.e.) 30, 31
Innocenty III (1160–1216) 222, 223, 230, 249, 253, 255
Irena z Aten (752–803) 156

J

Jadwiga Andegaweńska (1374–1399) 294, 296–299, 320, 321
Jakub de Molay (1243–1314) 229
Jakub Parkoszowicz (zm. 1452) 319
Jakub Świnka (zm. 1314) 284
Jan Pakosławicz (zm. 1374) 292
Jan I Luksemburski (1296–1346) 287–290
Jan I Olbracht (1459–1501) 311, 314
Jan VIII (zm. 882) 178
Jan XXII (ok. 1245–1334) 287
Jarosław I Mądry (978–1054) 196, 200, 201, 203
Jerzy IV Wilhelm (1660–1675) 279, 295
Jerzy z Podiebradów (1420–1471) 314
Jezus z Nazaretu (ok. 4 p.n.e.–30 n.e.) 122, 123, 126, 129, 144, 266, 267, 301, 318
Joachimos (634–598 p.n.e.) 34
Joanna d'Arc (1412–1431) 257, 258
Jordan (zm. ok. 983) 189
Józef Flawiusz (37–ok. 94) 34, 123
Juda Machabeusz (zm. 160 p.n.e.) 36
Julian Apostata (331–363) 126
Justynian I Wielki (483–565) 114, 136, 137, 140, 141, 150

K

Kaligula (12–41 n.e.) 109
Kalikst II (ok. 1050–1124) 208, 221, 252
Kanut Wielki (996–1035) 189
Karakalla (188–217 n.e.) 111
Karloman (751–771) 155
Karol I Robert (1288–1342) 290,
Karol II Łysy (823–877) 161, 162
Karol IV Luksemburski (1316–1378) 167, 290
Karol Młot (ok. 689–741) 145, 153, 182
Karol VII (1403–1461) 257, 258
Karol Wielki (ok. 745–814) 153, 155–163, 165, 171, 174, 218, 231
Kasjusz Dion (ok. 164–235 n.e.) 107, 120
Katon Starszy (234–149 p.n.e.) 100
Kazimierz III Wielki (1310–1370) 279, 288–297, 299, 320, 321
Kazimierz Jagiellończyk (1427–1492) 309–314, 318, 319
Kazimierz Odnowiciel (1016–1058) 200–205, 209, 215, 315
Kazimierz (Kaźko) Słupski (1351–1377) 295
Kazimierz Sprawiedliwy (1138–1194) 210–213, 279, 318, 319
Klaudiusz (10–54 n.e.) 111
Klejstenes (ok. 570–508 p.n.e.) 52, 53
Klemens V (ok. 1260–1314) 255
Klemens VII (1478–1534) 256
Kleopatra VII (69–30 p.n.e.) 73, 101, 105
Klotylda (ok 470–545) 151
Kochanowski Jan (1530–1584) 321
Kolumb Krzysztof (1451–1506) 7, 310
Konfucjusz (551–479 p.n.e.) 39
Konrad I (ok. 890–918) 162

Konrad I Mazowiecki (1187–1247) 211, 276, 277,
Konrad II Salicki (ok. 990–1039) 167
Konrad III (1093–1152) 229
Konstanty (Cyryl) (ok. 827–869) 177, 178
Konstantyn I Wielki (ok. 272–337 n.e.) 126, 129, 138, 139, 154
Konstantyn XI Paleolog (1405–1453) 262
Kopernik Mikołaj (1473–1543) 245, 321
Kornelia Afrykańska Młodsza (zm. ok. 100 p.n.e.) 102
Krassus → Marek Licyniusz Krassus
Krezus (zm. ok. 546 p.n.e.) 61
Kserkses (ok. 518–465 p.n.e.) 61, 65, 66, 70, 72

L

Laozi (VI w. p.n.e.) 39
Leon III (ok. 750–816) 156
Leon IX (1002–1054) 223
Leonidas (zm. 480 p.n.e.) 58, 60, 65, 66
Lestek (ok. 870–940) 185, 215
Leszek Biały (ok. 1185–1227) 211, 212, 276, 279, 285
Leszek Czarny (ok. 1241–1288) 279, 284
Likurg (VIII lub VII w. p.n.e.) 57, 60
Liwia (58 p.n.e.–29 n.e.) 109
Lotar I (795–855) 161
Lucjusz Korneliusz Sulla (139–79 p.n.e.) 104
Ludwik I Pobożny (778–840) 161
Ludwik II Niemiecki (806–876) 161
Ludwik V Gnuśny (ok. 967–987) 162
Ludwik VII Młody (1120–1180) 229
Ludwik Węgierski (Andegaweński) (1326–1382) 295–297, 311

M

Mahomet (ok. 570–632) 142–145, 147, 148
Marcin Polak (ok. 1220–1278) 218
Marcin V (1368–1431) 256
Marco Polo (1254–1324) 239
Marek Agryppa (63–12 p.n.e.) 116
Marek Antoniusz (83–30 p.n.e.) 105, 106, 119
Marek Lepidus (ok. 89–12 p.n.e.) 105, 106
Marek Licyniusz Krassus (114–53 p.n.e.) 104
Marek Terencjusz Warron (116–27 p.n.e.) 88
Marek Tulliusz Cyceron (106–43 r. p.n.e.) 6, 119
Maria Andegaweńska (1371–1395) 296
Mariusz Gajusz zob. Gajusz Mariusz
Matejko Jan (1838–1893) 187, 192, 212, 278, 285, 287, 290, 293, 307, 320,
Matylda Szwabska (ok. 1048–1060) 200
Matylda z Toskanii (1046–1115) 220, 221
Mehmed II (1432–1481) 262
Menes (zm. ok. 3000 p.n.e.) 23
Metody z Tesaloniki (ok. 820–885) 176, 178
Miecław (zm. 1047) 201, 203
Mieszko I (ok. 935–992) 162, 185–194, 215, 216
Mieszko I Plątonogi (1131–1211) 279
Mieszko II (990–1034) 200–203, 215
Mieszko III Stary (ok. 1125–1202) 199, 210–212, 279
Mikołaj Trąba (ok. 1358–1422) 308
Mikołaj Wierzynek (zm. 1368) 293
Miltiades (ok. 554 p.n.e.–488 p.n.e.) 64
Mojżesz (ok. XIII w. p.n.e.) 32, 33, 37
Mścisław Romanowicz (zm. 1223) 237
Mściwój II (ok. 1220–1294) 284
Muskata Jan (ok. 1250–1320) 286
Mykerinos (zm. ok. 2510 p.n.e.) 29, 30
Myron (V w. p.n.e.) 80

N

Nabuchodonozor II (zm. 562 p.n.e.) 19, 20, 34, 42
Nefretete (XIV w. p.n.e.) 25
Neron (37–68 n.e.) 36, 109, 120, 124
Numerian (ok. 260–284 n.e.) 128

O

Oda Dytrykówna (ok. 955–1023) 189, 191
Odoaker (ok. 433–493 n.e.) 131, 136
Odon (ok. 1145–1194) 211, 279
Oktawian August (63 p.n.e.–14 r. n.e.) 105–109, 111, 112, 114, 119, 122
Oksatres (IV w. p.n.e.) 70
Oleg (ok. 845–912) 179
Oleśnicki Zbigniew (ok. 1430–1493) 309, 310, 319
Olgierd (ok. 1304–1377) 299
Olimpias (ok. 375–316 p.n.e.) 70
Omar (ok. 591–644) 148
Osman I (1258–1324) 261
Otton I Wielki (912–973) 161–163, 165–167, 179, 187, 189,
Otton II (955–983) 163, 165, 198
Otton III (980–1002) 165, 187, 191–193, 307
Otton z Bambergu (ok. 1060–1139) 208
Owidiusz (43 p.n.e.–17 n.e.) 119

P

Parmenides (ok. 540–470 p.n.e.) 75
Pauzaniasz (zm. 336 p.n.e.) 70
Paweł z Tarsu (10–67 n.e.), św. 123
Pepin Krótki (714–768) 153–155, 158
Perykles (ok. 495–429 r. p.n.e.) 55, 56, 82
Pindar (ok. 518–438 p.n.e.) 80
Piotr Apostoł (zm. ok. 67 n.e.), św. 111, 123
Piotr Dunin (ok. 1415–1484) 313
Piotr Pustelnik (1050–1115) 225
Piotr Włostowic (ok. 1080–1153) 209, 210, 212
Pitagoras (ok. 572–497 p.n.e.) 20, 75
Pius II (1405–1464) 262
Pizystrat (ok. 600–527 p.n.e.) 52, 64,
Platon (ok. 427–347 p.n.e.) 75, 76, 267
Plaut (ok. 250–184 p.n.e.) 123
Plutarch (46–119 n.e.) 52, 57, 60, 73,
Polibiusz (ok. 200–118 p.n.e.) 92, 101, 118
Pompejusz Gnejusz → Gnejusz Pompejusz
Poncjusz Piłat (zm. ok. 36 n.e.) 122, 125
Prokopiusz z Cezarei (ok. 490–561) 131
Przedsława Włodzimierzówna (ok. 987–1019) 196
Przemysł II (1257–1296) 279, 284, 285, 288
Ptolemeusz → Klaudiusz Ptolemeusz
Publiusz Korneliusz Scypio (zm. 211 p.n.e.) 100
Publiusz Korneliusz Tacyt (ok. 55–120 n.e.) 119, 125
Publiusz Papiniusz Stacjusz (ok. 45–96 n.e.) 117
Pyrrus (319–272 r. p.n.e.) 95, 98

Q

Qin Shi Huang (Pierwszy Cesarz) (259–210 p.n.e.) 39

R

Radzim Gaudenty (ok. 970–1020) 192, 193
Rajmund III z Trypolisu (1140–1187) 232
Ramzes II (ok. 1305–1213 p.n.e.) 23, 24
Robert de Sorbon (1201–1274) 267
Roland (zm. ok. 790) 155, 171
Romulus Augustulus (ok. 463–508 n.e.) 131
Ruryk (zm. 879) 179
Ryszard I Lwie Serce (1157–1199) 229, 230
Ryszard II (1367–1400) 259

S

Safona (ok 610–570 p.n.e.) 81
Saladyn (1138–1193) 229, 230, 233
Salomea (ok. 1099–1144) 210
Salomon (ok. 1000–931 p.n.e.) 33–35, 136, 166
Samon (zm. 658) 175, 176
Sanherib (zm. 681 r. p.n.e.) 42
Sargon II (zm. 705 p.n.e.) 34
Sargon Wielki (zm. ok. 2280 p.n.e.) 18
Saul (zm. 1010 p.n.e.) 33
Scypion Afrykański → Publiusz Korneliusz Scypio
Sieciech (zm. ok. 1113) 206, 207
Siemomysł (ok. 900–960) 193
Siemowit (ok. 850–900) 185, 215
Siemowit III Mazowiecki (ok. 1320–1381) 290
Siemowit IV (ok. 1352–1426) 297
Sofokles (ok. 496–406 p.n.e.) 55, 77
Sokrates (ok. 470–399 r. p.n.e.) 75, 76
Solon (ok. 635–ok. 560 p.n.e.) 51, 52
Spartakus (zm. 71 p.n.e.) 104
Stacjusz → Publiusz Papiniusz Stacjusz
Stanisław ze Szczepanowa (ok. 1030–1079) 205, 283, 307
Stefan I Święty (ok. 969–1038) 165
Stefan II (zm. 757) 153, 154
Stefan V (papież) (zm. 891) 178
Sulla → Lucjusz Korneliusz Sulla
Swen Widłobrody (ok, 955–1014) 189
Swetoniusz (ok. 69–130) 109
Sylwester I (zm. 335) 154
Szapur I (zm. 272 n.e.) 127

Ś

Świętosława (Sygryda) (ok. 968–ok. 1016) 189
Świętopełk (ok. 1194–1266) 276
Świętopełk I (ok. 980–1019) 196, 204

T

Tacyt → Publiusz Korneliusz Tacyt
Tales z Miletu (ok. 620–540 r. p.n.e.) 75
Tarkwiniusz Pyszny (ok. 560–495 r. p.n.e.) 89
Temudżyn – Czyngis-chan (ok. 1162–1227) 234–238
Teofano (956–991) 163, 165
Teodora (ok. 500–548) 137
Teodoryk Wielki (ok. 454–526 n.e.) 150
Teodozjusz I Wielki (347–395 n.e.) 126, 129, 130
Terencjusz (II w. p.n.e.) 119
Thietmar z Merseburga (975–1018) 163, 189, 190, 192, 193, 196
Timur Chromy (Tamerlan) (1336–1405) 261
Tomasz z Akwinu (1225–1274) 248, 254, 267
Totmes I (zm. ok. 1492 p.n.e.) 23
Totmes IV (zm. ok. 1388 p.n.e.) 31
Trajan (58–117 n.e.) 111
Tukidydes (ok. 460–401 p.n.e.) 50, 56,
Tutenchamon (ok. 1340–1323 p.n.e.) 29
Tyberiusz Grakch (162–133 p.n.e.) 102–103
Tyrtajos (VII w. p.n.e.) 59, 76
Tytus (39–81 n.e.) 120–121

U

Ulrich von Jungingen (zm. 1410) 303, 305–308
Unger (zm. 1012) 189, 193
Urban II (ok. 1035–1099) 219, 224, 225
Urban VI (ok. 1318–1389) 256

W

Wacław I Święty (ok. 907–935) 179
Wacław II (1271–1305) 284–286, 288, 293
Wacław III (1289–1306) 286, 288
Walens (328–378 n.e.) 130
Walerian I (ok. 200–262 n.e.) 125, 127
Walther von der Vogelweide (ok. 1170–1230) 173
Wat Tyler (1341–1381) 259
Wergiliusz (70–19 p.n.e.) 123
Wespazjan (9–79 n.e.) 119

Wichman (zm. 967) 187, 189
Widukind z Korbei (ok. 925–974) 185, 187
Wiklef Jan (ok. 1330–1384) 159–260
Wilhelm Habsburg (ok. 1370–1406) 297
Wincenty Kadłubek (ok. 1150–1223) 205, 207, 210, 216, 318
Wit Stwosz (1448–1533) 307, 318
Witold (ok. 1352–1430) 298, 299, 303, 307, 308
Władysław Biały (ok. 1325–1388) 295
Władysław I Herman (ok. 1043–1102) 204–207, 209, 215
Władysław I Łokietek (1260–1333) 279, 283–289, 291, 295, 297
Władysław II Jagiełło (ok. 1361–1434) 294, 297–311, 314, 318–321
Władysław II Wygnaniec (1105–1159) 209–213, 279
Władysław III Laskonogi (1165–1231) 211, 212, 279
Władysław III Warneńczyk (1424–1444) 309–310
Władysław Jagiellończyk (1456–1516) 314
Włodkowic Paweł (ok. 1373–1435) 308, 320
Włodzimierz I Wielki (ok. 958–1015) 179
Wojciech Sławnikowic (ok. 956–997), św. 187, 191–199, 203, 213, 277, 284
Wulfila (ok. 311–383 n.e.) 151

Z

Zawisza Czarny z Garbowa (zm. 1428) 308
Zbigniew (ok. 1073–1115) 206
Zenon z Kition (ok. 333–262 p.n.e.) 76
Zientara Benedykt (1928–1983) 202
Zofia Holszańska (ok. 1405–1461) 299, 309, 310
Zygmunt Luksemburski (1368–1437) 167, 260, 261, 269, 296, 309

Ž

Žižka Jan (ok. 1376–1424) 260

Fotografie

A+K Kobus/TravelPhoto (okładka), 214, 316 (kolumna romańska w Strzelnie - cała); **Adam Brzoza** s. 245 (tabliczka); **Archiwum Nowej Ery** s. 276, 306; **BE&W:** British Museum s. 16 (Lira Królowej), Jan Włodarczyk s. 294 (zamek w Będzinie), Łukasz Zandecki s. 245 (dom Kopernika w Toruniu), Marek Maruszak s. 249, 282; Photo 12/Photo 12 s. 219 (konsekracja klasztoru w Cluny), s. 19 (stella z kodeksem Hammurabiego), Stanisław Fitak s. 200, 316 (kolumna romańska w Strzelnie – fragment), 319 (tablica orantów), The Granger Collection s. 16 (sceny z mitologii sumeryjskiej), 16 (sumeryjskie pismo obrazkowe), 28 (kamień z Rosetty), 72 (rodzina Dariusza III), 131, Universal Images Group /Photoservice Electa/Universal Images Group s. 136, World History Archive s. 165 (pokłon składany Ottonowi III); **BE&W/AISA** s. 320 (obrady soboru w Konstancji); **BE&W/AKG Images Gmbh/Erich Lessing** s. 19 (podobizna Hammurabiego); **BE&W/Alamy:** Artepics s. 278 (Henryk Pobożny), CPA Media Pte Ltd s. 235, David Pearson s. 181, David Sutherland s. 275, dbimages s. 14, Evgeny Prokofyev s. 9, Gary Cook s. 50, Gavin Hellier s. 30, Gunter Kirsch s. 323, Heritage Image Partnership Ltd s. 32, history_docu_photo s. 157, Images&Stories s. 12, Ivan Vdovin s. 315, Jose Pedro Fernandes s. 113, Lanmas s. 21 (lew), Li Ding s. 39 (Wielki Mur), Niday Picture Library s. 221 (Hildegarda), 273, Oleksandr Prykhodko s. 300 (wnętrze kaplicy zamkowej), 301 (wizerunek Chrystusa Pantokratora), Piotr Borkowski s. 300 (kaplica Świętej Trójcy w Lublinie), Reinhard Dirscherl s. 31 (piramida Dżosera), Skyscan Photolibrary s. 13 (Stonehenge), Stephen Bisgrove s. 112 (Hadrian), Susannah Ireland s. 37, Suzuki Kaku s. 55 (Agora w Atenach), The Print Collector s. 16 (złocona głowa Byka), 280, Uwe Deffner s. 21 (król Aszurbanipal), Werner Otto s. 146 (studnia przed meczetem), www.BibleLandPictures.com s. 21 (wojska asyryjskie), Xavier Dealbert s. 127; **BE&W/Heritage Image:** Ashmolean Museum s. 51, Ann Ronan Pictures s. 165 (Otton III); **BE&W/imagebroker:** Christian Handl s. 6, Olaf Kruger s. 164; **BE&W/RMN:** s. 153 (bitwa pod Poitiers), 153 (Pepin Krótki), Hevre Lewandowski; **Centralne Muzeum Morskie** s. 312; **East News:** s. 318 (Pieta z Tubądzina); **East News/Archiwum MaZa** s. 189; **East News/AKG Images:** Peter Connolly s. 44, 49, Pictures From History s. 67, Erik Bohr s. 162 (Otton I i cesarzowa Edyta); **East News/Roger Viollet/Patrick Pierrain/Petit Palais** s. 109; Forum: Andrzej Bogacz s. 115 (gmach sądu), Andrzej Sidor s. 210, Grzegorz Kozakiewicz s. 281, 283; Jan Morek s. 192 (włócznia), 287 (Szczerbiec), 317 (ołtarz główny kościoła Mariackiego), Kamil Kajko s. 294 (odnowienie uniwersytetu w Krakowie), Krzysztof Wójcik s. 309, Marek Maruszak s. 317 (Kościół Mariacki w Krakowie), Paweł Szadkowski s. 302, Wojciech Kryński s. 316 (kielich królewski z Trzemeszna), Wojciech Wójcik s. 199 (kwatera z Drzwi gnieźnieńskich); **Forum/Interfoto:** s. 285 (Wacław II), Bildarchive Hansmann s. 57; **FOTONOVA:** Adam Brzoza s. 172 (zamek w Niedzicy); **Gallo Images Poland/Getty Images:** Ann Ronan Pictures/Print Collector s. 224, Antonio Quattrone/Archivio Quattrone/Mondadori Portfoliovia s. 254 (Dominikanie), Art Media/Print Collector s. 89 (Mars z Todi), 104 (Juliusz Cezar), 173 (pod lipami), 254 (Św. Franciszek z Asyżu), Bettmann s. 66 (bitwa pod Salaminą), 105 (Cezar przekraczający Rubikon), 126, 144 (Mahomet), C. SAPPA/De Agostini/DEA/ s. 233 (ozdoby i napisy), CEA/G. DAGLI ORTI s. 47, CM Dixon/Print Collector s. 59, English Heritage/Heritage Images s. 112 (warowny obóz rzymski), Fine Art. Images/Heritage Images s. 229, florentina georgescu photography s. 27 (kiosk Trajana), Franco Origlia s. 121 (droga krzyżowa), Gamma Rapho/KOCH s. 38 (ruiny Mohendżo Daro), Gamma-Rapho/Jean-Michel Coureau s. 233 (gotyckie wnętrza), Hulton Archive s. 20 (bogini Isztar), 123 (Chrystogram), 221 (Grzegorz VII), Hulton Archive/Imagno s. 135, Hulton-Deutsch Collection s. 26 (świątynia na File), Imagno s. 251 (Cystersi przy pracy), Ivan Dmitri/Michael Ochs Archives s. 43, Keystone France/Gamma-Keystone s. 167 (historycy sztuki), Leonid Lazarev s. 175 (mody pogańskie), Mondadori Portfolio/Electa/Andrea Jemolo s. 108 (Ołtarz Pokoju), PHAS/UIG s. 123 (ryba), Print Collector s. 243 (wspólne zabawy mieszkańców wsi), Sygma/Philippe Giraud s. 268 (przypory), ullstein bild/Historic Maps s. 292, ullstein bild/Markus Matzel s. 97 (legionista rzymski), VCG/Corbis/Francis G. Mayer s. 250 (średniowieczna księga); **Gallo Images Poland/Getty Images/Corbis:** Ali Meyer s. 166 (insygnia władzy), Dean Conger s. 268 (rozeta gotycka), Leemage s. 89 (etruskie sarkofagi), 154 (namaszczenie Pepina Krótkiego), 162 (Hugo Kapet), 239 (Niccolo i Matteo Polo), 268 (portal boczny w Chartres), 270 (romans o lisie), Michel Setboun s. 147 (mur zewnętrzny w meczecie), Paul Panayiotou s. 146 (sala modlitw w meczecie), VCG/David Lees s. 256 (tiara papieska); **Gallo Images Poland/Getty Images/Culture Club** s. 25 (scena sądu Ozyrysa); **Gallo Images Poland/Getty Images/De Agostini:** s. 38 (Budda), 46, s. 77 (Epidauros), 93, 118 (most w Kordobie), 152, 166 (koronacja Ottona I), 173 (herby rycerskie), 217, 222, 225, 259 (korowód śmierci), 270 (notariusz i prawnik); E. LESSING/DEA s. 77 (maski greckie), G. DAGLI ORTI/DEA s. 52 (Aristogejton i Harmodios), 52, 64, 98; **Gallo Images Poland/Getty Images/DEA:** C. Sappa s. 265 (kościół romański), G. Nimatallah s. 21 (wojska asyryjskie w czasie oblężenia), s. 54 (posąg Ateny Promachos); **Gallo Images Poland/Getty Images/Heritage Images:** Fine Art Images s. 25 (faraon Echnaton z rodziną), 278 (bitwa pod Legnicą), Vivienne Sharp s. 61; **Gallo Images Poland/Getty Images/UIG:** Christophel Fine Art s. 23 (korona faraonów), Insights s. 27 (Naos świątyni na File), MyLoupe s. 29, PHAS s. 159 (Alkuin), Photo12 s. 252, 271, Prisma s. 20 (brama Isztar), 35 (makieta Świątyni Jerozolimskiej), 240, Universal History Archive s. 48 (Bogowie greccy); **Gallo Images Poland/Getty Images/Universal Images Group:** s. 245 (brama miasta Aigues-Mortes), Photo12 s. 55 (Perykles), Werner Forman s. 22 (dolina Nilu), 34, 83 (część fryzu); **Getty Images/iStock:** Achim Prill s. 26 (kolumnada świątyni na File), Dermot68 s. 48 (świątynia w Delfach), Murat Taner s. 147 (modlący się muzułmanie), Nico De Pasquale Photography s. 116 (Panteon w Rzymie), rhkamen s. 147 (Mihrab), Soltan Fréдéric s. 146 (Medresa), nejdetduzen s. 139 (kościół Mądrości Bożej), Pierre Aden s. 116 (kopuła Panteonu); **Indigo/agefotostock:** Clickalps SRLs s. 265 (wnętrze kościoła romańskiego), FSG s. 251 (kapitularz), Luis Castaneda s. 251 (grobowce); Peter Eastland s. 45 (skarbiec Atreusa), Piotr Cieśla s. 301 (przedstawienie Władysława Jagiełły), Ken Welsh s. 76 (Sokrates); **Indigo/Alamy:** Adam Eastland s. 103 (urzędnicy rzymscy), 125 (męczennice), Adam Eastland Art + Architecture s. 80 (dyskobol), Adam Ján Figel s. 176 (Cyryl i Metody), AlgolOnline s. 110 (rekonstrukcja ulicy rzymskiej), Aliaksandr Mazurkevich s. 87, Alpineguide s. 79 (Partenon), 79 (kariatydy), Ancient Art and Architecture s. 54 (Demokracja koronuje Demos), Anka Agency International s. 147 (arabeska w meczecie), Art Collection 3 s. 121 (Naumachia), Art Directors & TRIP s. 142 (świątynia Kaaba), Artokoloro Quint Lox Limited s. 73, 128, Atlaspix s. 90, Azoor Photo s. 76 (Achilles opatrujący Patroklosa), 122, 267 (męczeństwo św. Katarzyny), Calin Stan s. 120, Corentin LE GALL s. 236 (pomnik Czyngis-chana), Cultura Creative s. 115 (teatr w Hierapolis), Dan Totilca s. 178, dbphots s. 116 (wnętrze Panteonu), dinosmichail s. 138, Dorling Kindersley ltd s. 117 (droga Via Appia), E.D. Torial s. 158 (sklepienie kaplicy), EmmePi Travel s. 97 (szyk „żółw"), Erin Babnik s. 83 (Atena), Filip Korić s. 176 (płyta z Baški), Funky Stock – Paul Williams s. 74, funkyfood London - Paul Williams s. 148, 151 (Chlodwig), GL Archive s. 105 (zamach na Cezara), Hercules Milas s. 78, 171 (Święty Jerzy), Heritage Image Partnership Ltd s. 151 (chrzest Chlodwiga), 154 (papież Sylwester I i Konstantyn Wielki), 172 (donżon), 179 (Włodzimierz I Wielki), 228, 230 (Saladyn), 231 (zdobycie Konstantynopola), 238, 242, 250 (zakonnicy w skryptorium), 255, Historic Images s. 243 (widok średniowiecznego Erfurtu), Historical Image Collection by Bildagentur-online s. 218, History and Art Collection s. 231 (zdobycie Lizbony), history_docu_photo s. 100 (bitwa pod Kannami), Ian Dagnall s. 83 (rzeźby zdobiące Partenon), incamerastock s. 79 (świątynia Zeusa Olimpijskiego), Ivan Vdovin s. 143, Ivy Close Images s. 68, 91, 137 (Cesarzowa Teodora), Jaubert French Collection s. 266 (Chrystus ukrzyżowany), Jenny Matthews s. 179 (św. Wacław), John Kellerman s. 268 (Katedra w Chartres), Jon Mikel Duralde s. 250 (klasztor z góry), Jose Lucas s. 106 (bitwa pod Akcjum), jozef sedmak s. 267 (Pieta), Jozef Sedmak s. 104 (przysięga Spartakusa), Juan Aunion s. 150, Kamil Havelka s. 176 (replika domu z czasów państwa wielkomorawskiego), Karl Allen Lugmayer s. 110 (Forum Romanum), kavalenkava volha s. 82 (widok Akropolu), Krzysztof Nahlik s. 183, 204, Lars Ørstavik s. 223 (tron papieski), Lubos Houska s. 176 (kościół w Kopczanach), lunstream s. 100 (słonie bojowe), Masterpics s. 81 (Wenus z Milo), mauritius images GmbH s. 171 (Roland), 269 (sklepienia), Michael Freeman s. 82 (Partenon), Michal Sikorski s. 129 (Tetrarchowie), Michel & Gabrielle Therin-Weise s. 118 (akwedukt Pont du Gard), Monika Wirth/CHROMORANGE s. 244 (kościół św. Jakuba), Niday Picture Library s. 223 (Innocenty III), 257, 258, PBL Collection s. 259 (Wat Tyler), Pere Sanz s. 251 (wirydarz), Peter Horree s. 137 (orszak Justyniana Wielkiego), 232, Pictorial Press Ltd s. 260 (Jan Hus), Pictures Now s. 171 (Lancelot), Prisma Archivo s. 70 (Filip II, bitwa pod Issos), 95, 141 (Ikona bizantyjska), 144 (Koran), 220, 253 (spotkanie Franciszka z Innocentym III), Roger Cracknell 01/classic s. 71, Roy Conchie s. 133, Saverio Maria Gallotti s. 108 (płaskorzeźby na Ołtarzu Pokoju), Science History Images s. 99, 234, 239 (Marco Polo podczas swojej wyprawy), Sean Pavone s. 83 (Partenon w Nashville), Sonia Halliday Photo Library s. 142 (Życie Mahometa), 145, 226, Sorin Colac s. 79 (Erechtejon), Susannah Ireland s. 35 (ściana płaczu w Jerozolimie), The History Collection s. 156, 253 (papież Innocenty III i krucjata przeciw albigensom), The Picture Art Collection s. 125 (Ostatnia modlitwa chrześcijańskich męczenników), 141 (Ikonoklaści), 159 (Trivium), 159 (quadrivium), 160 (Biblia z VII w.), 168, 230 (Fryderyk Barbarossa), 262, The Protected Art Archive s. 237, travelbild s. 110 (termy rzymskie), travelstock44 s. 256 (Awinion), Universal Images Group North America LLC s. 118 (pracownia rzeźbiarza), 260 (śmierć Jana Husa), Valerii Shanin s. 139 (cysterna po bazyliką w Konstantynopolu), Vito Arcomano s. 121 (pałac Cywilizacji Włoskiej), Wietse Michiels s. 89 (grobowce etruskie), Zoonar GmbH s. 167 (zamek Karlstein), Zvonimir Atletić s. 123 (Paweł z Tarsu); **Indigo:** De Agostini Editore/G DAGLI ORTI/DEA s. 111 (płaskorzeźby), 111 (popiersie Trajana), 155, De Agostini/S. Vannini s. 158 (tron Karola Wielkiego), DEA/De Agostini s. 83 (Fidiasz i fryz Partenonu), easyFotostock/Ana del Castillo s. 269 (rzeźbienia), Fine Art Images s. 75, Fotosearch LBRF/CSP_Konstik s. 111 (kolumna Trajana), Fotosearch LBRF/CSP_paulvinten s. 129 (Konstantyn Wielki i Maryja), Hemis/MAISANT Ludovic s. 85, imageBROKER/Gerhard Zwerger-Schoner s. 24, Interfoto Scans s. 18 (maska Sargona Wielkiego), Mary Evans Picture Library s. 230 (załadunek statku z krzyżowcami), Mary Evans Picture Library/Warner Bros./Ronald s. 66 (kadr z filmu „300"), Oleksiy Maksymenko s. 39 (Terakotowa armia), Panther Media/Pius Lee s. 31 (wielki Sfinks), robertharding/Adam Woolfitt s. 112 (wał Hadriana), robertharding/John Ross s. 107, World History Archive/Image Asset Management s. 45 (złota maska); **Muzeum Narodowe w Warszawie:** s. 285 (pieczęć Przemysła II), 307, Krzysztof Wilczyński s. 192 (koronacja Chrobrego), 196; Piotr Ligier s. 187, 290, 320 (Założenie Szkoły Głównej), Wilczyński Krzysztof s. 287 (Łokietek zrywa układy z Krzyżakami w Brześciu Kujawskim); **Muzeum Narodowe we Wrocławiu** s. 203, 212; **Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku** s. 208; **Panthermedia/marcincom** s. 308; PAP: Bogdan Borowiak s. 285 (śmierć Przemysła II), Dominik Kulaszewicz s. 190, Jakub Grelowski s. 197, Mirosław Trembecki s. 301 (prace konserwatorskie); **PhotoPower/The Bridgeman Art Library** s. 56, 56, 72 (słonie bojowe), 102, 103 (walki z dzikimi zwierzętami), 106 (Oktawian August), 119; **Polona** s. 185, 207, 293 (Uczta u Wierzynka), 311, 319 (Jan Długosz); **Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk**, **depozyt w Muzeum Narodowym w Poznaniu** s. 313; **Reporter/Wacław Kłąg** s. 293 (grosz); Shutterstock: s. 13 (wyroby z brązu), 17 (Sztandar z Ur), 25 (królowa Nefretete), 58, 65, 81 (Grupa Laokoona), 81 (Nike z Samotraki), 88, 147 (Minaret), 184, 219 (opactwo), 244 (ratusz we Wrocławiu), 264 (portal romański), 264 (kościół romański), 318 (ratusz w Toruniu), thipjang s. 13 (malowidała w Lascaux); **The Metropolitan Museum of Art** s. 16 (pismo klinowe), 17 (Oranci), 18 (pieczęcie cylindryczne), 28 (sarkofagi), 33, 40, 41 (stella nadzorcy Maatiego), 41 (fragment szklanej misy z menorą), 69, 80 (biegacze), 84, 149 (astrolabium), 149 (medycyna arabska), 160 (Ewangelia z IX w.), 174, 248; **Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie** s. 186, 191, 202, 205 (Bolesław Śmiały), 206, 209, 213, 288, 289, 296, 297, 299, 310; **Wojciech Kryński** s. 198; **www.franciszkanska.pl** s. 205 (św. Stanisław).

Ilustracje:

Wioleta Herczyńska: 8, 12, 40-41, 46, 54-55, 69 (falangita), 84-85, 96 (legiony, hastata, triari), 132-133, 158, 164, 180-181, 194-195, 195 (katedra), 214-215, 227 (trebusz), 232, 241 (dwupołówka), 247, 265, 269, 272-273, 322-323, **Paulina Podolska**: 10, 24, 26, 40-41, 84-85, 132-133, 171, 180-181, 214-215, 227 (trebusz), 272-273, 322-323, **Ewelina Baran:** 10, 54-55, 69 (falanga), 79, 96 (legiony, ekwita, welita, principes), 103, 130, 156, 188 (pancerny), 241 (trójpołówka), 247, **Marta Długokęcka:** 10, 54-55, 69 (hejtarowie, falangita, falanga), 96 (ekwita, hastata, welita, principes, triari), 98, 103, 130, 156, 164 (para wikingów), 188 (pancerny, tarczownik), 227, 236, 247, 304-305, **Marcin Oleksak**: 10, 17, 46, 62-63, 73 (hejtarowie), 244-245, 264, 305 (schematy), **Joanna Ptak:** 10, **Elżbieta Buczkowska**: 30, **Ewa Sowulewska:** 53, 91, 116, 170, 194 (wał obronny), 317, **Aleksandra Michalska-Szwagierczak:** 78, 138-139, **Przemysław Kłosin:** 92, **Arkadiusz Ignaciuk:** 120, 194-195 (3D), **Rafał Buczkowski:** 164 (3D), **Marek Nawrocki:** 164.

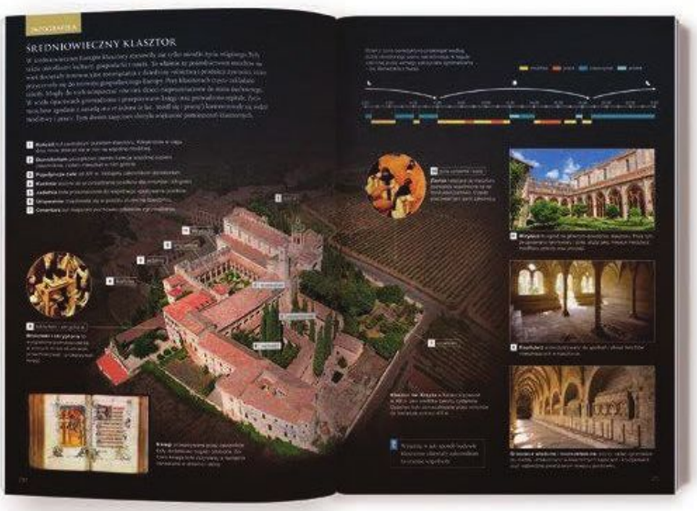
Projekty graficzne:

Alicja Skupin-Podwojewska: 17; **Ewa Kaletyn**: 26–27, 54–55; **Marek Błoszko**: 35, 78–79, 96–97, 116, 138–139, 146–147, 158, 164, 172, 188, 194–195, 242, 250–251, 317; **Marcin Oleksak:** 62–63, 264–265, 268–269, 304–305; **Marek Błoszko, Grażyna Truchlińska, Zuzanna Śrí**: 226–227, **Marcin Oleksak, Grażyna Truchlińska:** 244–245;

nowa era *Twoje mocne strony*

Poznać przeszłość

W części 1 podręcznika omówiono wydarzenia i procesy historyczne ze starożytności i średniowiecza, m.in. powstanie pierwszych cywilizacji, budowę Imperium Rzymskiego, kształtowanie się państw w średniowiecznej Europie czy też narodziny państwa polskiego.

Praca z materiałem źródłowym

Teksty źródłowe opatrzone ćwiczeniami pomagają zrozumieć kontekst wydarzeń i ułatwiają kształcenie umiejętności pracy ze źródłem historycznym.

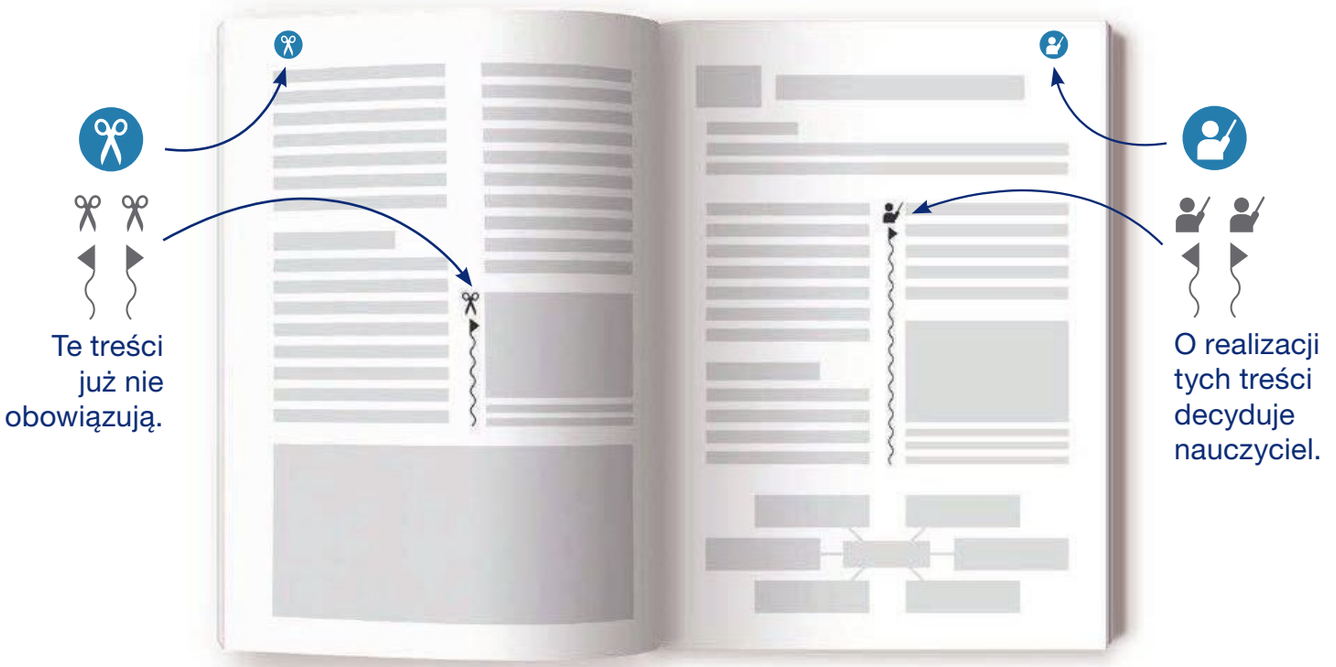
Ciekawe infografiki

Efektowne ilustracje połączone z mapami i opisami nie tylko przekazują wiedzę, lecz także rozbudzają pasję poznawania przeszłości.

Symbole epoki

Eseje prezentujące wydarzenia, dzieła sztuki lub zjawiska charakterystyczne dla danej epoki umożliwiają lepsze poznanie ich tła historycznego.

W podręczniku znajdziesz oznaczenia treści, które od września 2024 r. nie są już wymagane.

Niebieska ikona na górze strony wskazuje, że na tej stronie znajdują się treści, które nie są wymagane – oznaczono je szarą ikoną i falką.

Nowa Era Sp. z o.o.

www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl

Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

ISBN 978-83-267-5113-4